

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 2 (2025)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/VXZC3924>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора Анесова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор
Трушев А. К., д.ф.н., профессор
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Баратова М. Н., д.ф.н., профессор
Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор
Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор
Шокубаева З. Ж., технический редактор

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Абилдаева А. Д., Аймухамбет Ж. Ә.

Актанттық құрылымның мәтіндегі қызметі мен жүйесі 6

Abu A. S., Saurbayev R. Zh.

Language representation of conflicts in the media: a comparative analysis
of terminology and stylistics in English, Russian and Kazakh.....20

Айтбенбетова А. Қ., Молдабаева З. М.,

Имангазина А. Ә., Култанбаева Н. К.

Таңбалар сипаттамасының құрылымындағы аксиологиялық
коннотациялардың мағыналық мәселесі 35

Ахтаева Н., Османова З., Смаилова А.

Лингвистика және мәдениет ілімі: ғылыми тартыс пен қазіргі байлам 48

Bakitov A., Tyazhina Ye., Khassenova Z.

Overview of american political realia and ways of their translation 60

Бегетаева Г. М., Исмагулова Г. К., Кулахметова М. С.

Қазақ және ағылшын разеологизмдеріндегі табиғат
пен ландшафт құбылыстарын вербалдандыру
тәсілдерін салыстырмалы-салғастырмалы талдау 74

Бибекоев Қ. Т., Оразгалиева Л. М.

Абайдың тілдік әлеміндегі «Ақылды» және «Надан» концептілері 88

Jutakulova A. B., Karagoishiyeva D. A.

The influence of folktales on children's literature in english language:
the case of harry potter 101

Yeleuzhanova A. K., Beysembaeva G. Z.

Frame «Neurotechnology», role and significance in podcasts..... 111

Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ., Калиев С. А.

Шетел қазақ әдебиетіндегі кейіпкер ерекшелігі 125

Еспекова Л. Ә., Сыздықова Г. О.

«Еңсегей бойлы ер есім» жырындағы тарихи есімдер 139

Жакупова С. С., Дүйсенгазы С. М., Капаган Э.

Шаймардан Торайгыров – тұңғыш Сұлтанмахмұттанушы 149

Жанұзақова Қ. Т., Тұрар Ә. Ғ.

Драмалық шығармаларды оқытуда дебат
және пікірталас әдістерін қолдану 159

Zhilkeldi N. Zh., Kuratova O. A.

The discourse of corporate blogs in russian and english languages.
Linguacultural aspect.....174

Жусупов Н. К., Баратова М. Н., Ибраева Ж. Б.

Особенности собирания казахского фольклора
и способы собирания фольклора начала XX века 185

Kaldybay B. N., Daribaev S. D. Ways of teaching kazakh fairy tales through artificial intelligence	198
Қамбарова Б. Ф., Абдирасилова Г. Қ., Копбаева Ж. Т. Әлеуметтік желі тілінің прагматикасы: медиа сөйлеу тілі мен әсер ету стратегиялары	211
Kenges B. E., Kulzhanova B. R., Zhanzhigitov S. Zh. Computer science terminology: analysis of scientific publications in the scopus database.....	227
Кильдибекова Б. Е., Курманова З. К., Кукенова Г. А. Когерентность типа дискурсивной личности и целей речевого воздействия в текстах религиозной тематики	236
Кожас Д. А. Қазақстандық медиадискурстағы ұлттық бейне: лингвомәдени және дискурсивтік талдау	250
Kuderinova A. G., Akzhigitova A. Sh., Aubakir S. S. Toponymic landscape transformation in Kazakhstan: cultural-historical aspect.....	260
Кыяхметова Ш. А., Джакыпбекова М. Т. Алаш ағартушыларының ғылыми-әдістемелік мұрасы.....	276
Мамырбек Г. М., Хабиева А. А., Ермекова Ж. Б., Қожахметова Ф. Б. Қазіргі жазба коммуникациядағы емле: жинақтау, талдау нәтижелері	288
Маслова В. А., Нургазина А. Б., Джамбаева Ж. А. Русский язык в меняющемся мире.....	302
Мурзинова А. С., Шойбекова Ф. Б., Асанбаева С. А., Ахметова А. М. Телебағдарламадағы балалар тілінің орфоэпиялық нормаға сәйкестігі.....	318
Мусинова Г. С., Төлебаева Қ. Т., Қожахметова Г. Б. Адам мен табиғат байланысы: Семей полигоны.....	331
Nakibaeva N. T., Bisengali Z. K., Otarbaeva G. N. Psychological aspects in the story «I don't want to sleep» by O. Bokey.....	343
Nessipbekova A. S., Smagulov Zh. K., Mingazova L. I. Problems of alash studies in the research of T. Kakishuly	354
Nurbaeva A. N., Abikenova G. T. The linguistic and cultural nature of precedent phenomena in the kazakh and english languages	369
Pogozheva E. Yu., Zhuravleva E. A., Khudiyeva S. R., Gafiatulina Yu. O. Speech stereotypes of vocatives and appeals in different structural languages (In english, kazakh and russian)	379
Селезнева К. С., Жумашева А. Ш., Ключина З. В. Некоторые отличительные черты архетипов героя и трикстера в английских народных сказках	393

Солтанаева Е. М., Дәуренбекова Л. Н., Адаева Е. Әлихан Бөкейханның аудармалары салыстырмалы әдебиеттану контексінде	406
Талипова А. Ф. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің зерттеушілік еңбегіндегі мақал-мәтелдердің орны.....	422
Талыбова Я. С., Монгилёва Н. В. Метафора пути в репрезентации образовательного процесса в дискурсе вузовского сайта.....	439
Тлеубердина Г. Т., Берікбол Т., Манас Ә. Б. Қазіргі қазақ айтысындағы сөз бен саздың үндестігі (Ақын Аманжол Әлтаев айтыстары негізінде).....	450
Токсанбаева Т. Ж., Шаһарман А. П., Аяпбергеннов Б. К., Курманова З. К., Баекеева А. Т. Влияние невербальных средств коммуникации на интерпретацию речи.....	460
Туймебекова А. А., Салқынбай А. Б., Беркенова Р. А. Б. Момышұлы шығармашылығындағы «Батырлық» концептінің өрісі	473
Утемисова Г. Ж., Карипжанова А. О., Оспанов Е. Жыраулар поэзиясындағы көнерген сөздер: Нұртуған мен Ерімбет шығармалары бойынша	488
Khassanova M. Avoiding violence: transforming language to foster peace	504
Шалғынбекова А. Б., Амренов А. Д., Жұмағұл С. Б. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әскери тұтқындағы қазақ қаламгерлерінің шығармашылығы туралы	518
Sharipova M. K., Al-Rubaiyai Ali Gomar Ali, Krymova L. R., Kusainova T. S., Garibova M. A. Bipolarity of assessment of the meaning of a borrowed word – the mythonym peri in the russian and kazakh languages.....	532
Шахметова Н. А., Анесова А. Ж., Сарбасова К. Т. Соматизмы в авторской картине мира С. Есенина и М. Жумабаева	544
Авторлар туралы ақпарат Сведения об авторах Information about the authors.....	556
Авторларға арналған ережелер Правила для авторов Rules for authors	592
Жарияланым этикасы Публикационная этика Publication ethics.....	616

Кілтті сөздер: мәтін, актант, субъект, объект, адресант, адресат, интерпретация.

<https://doi.org/10.48081/EFKO3259>

***А. Д. Абилдаева¹, Ж. Ә. Аймұхамбет²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6241-4027>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

*e-mail: zhylkybai.phd@mail.ru

АКТАНТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ МӘТІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ МЕН ЖҮЙЕСІ

Мақалада актанттық қызметтің негізгі мәні – оның сюжетті дамытушы әрі оқиғалардағы қозғаушы күші екендігі. Субъектілер типологиясының актант модельдері түрінде таңбалануы мәтін табиғатын жаңа қырынан тануға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Бұрыннан қалыптасқан түсініктегі кейіпкер ұғымын «актант» сөзі арқылы таңбалау тұтастай мәтіндегі субъектілерді актанттық құрылым ретінде танытуға бағыттайды.

Мақалада бұл ұғымның термин ретінде филология ғылымына енуінің тарихы, структуралистік әдебиеттанудың бір аспектісі ретіндегі мәнісі қарастырылады. Анықтамасы талданып, бұл терминнің кейіпкерлер категориясы мен қызметін анықтауға қатыстылығы дәйектеледі. Актанттық құрылымның сөз өнеріндегі қызметі, көріну тәсілдері қаһарман, кейіпкер ұғымдарымен байланыстырыла қарастырылып, бейнелеу субъектілерінің маңызды ролі теориялық тұрғыда тұжырымдалады. Сол тұжырымдар негізінде кейіпкерлердің әрекеті көрсетіліп, мәтін құрылымындағы қызметі жүзделенеді. Мифологиялық кейіпкерлер мысалында дәлелдер келтіріліп, мифтік мотивтерге негізделген ертегі, аңыз, әпсаналардың актанттық құрылымы талданады. Актанттардың протагонист – антогонист, субъект – объект, адресат – адресант қарым-қатынасындағы маңызы айқындалады. Сол негізде классификациясы қалыптастырылып, ұсынылады.

Зерттеуде Л. Теньер, И. Богуславский, В. Пропп, М. Бахтин, А. Ухтомский, Е. Трубина, А. Греймас және т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектеріндегі актант туралы тұжырымдар басшылыққа алынды.

Кіріспе

Мәтін кеңістігіндегі бейнелеу субъектілерін қарастырғанда актанттық құрылымды зерттеудің мәні зор. Бейнелеу субъектісі ретіндегі кейіпкерлер жүйесі – мәтін құрылымының маңызды қабаттарының бірі. Бізге барынша таныс, кеңінен қолданысқа ие болған кейіпкер ұғымы теориялық еңбектерде түрлі терминдік атаулармен белгіленгенін көруге болады. Солардың ішінде актант ұғымы мәтін құрылымын сипаттайтын жалпылама атауға ие болғанын байқаймыз. Көрнекті француз лингвист ғалымы Люсьен Теньер «Құрылымдық синтаксис негіздері» еңбегінде етістік торабы өз табиғатында шағын драманы бейнелейтінін, ал қандай да бір драмада міндетті түрде әрекет, сондай-ақ әрекет етуші адам және жағдай болатынын атап көрсетеді. «Егер драмалық қалыптан құрылымдық синтаксиске өтсек, онда әрекет, актерлер мен жағдаят етістікпен, актантпен, сиркостант пен сәйкес келеді», – дей келе актант ұғымын «процесске кез келген дәрежеде, тіпті қарапайым статист ретінде және барынша салғырттықты есептемегенде, түрлі тәсілмен қатысатын тіршілік иесі немесе тірі зат», – деп анықтап көрсетеді [1, 117-6.].

Актант (лат. ago – «мен қозғалысқа келтіремін, әрекет етемін») – етістікпен белгіленген процесске қатысатын адамды, затты білдіретін сөйлемнің кез келген мүшесі. Бұл ұғым сөйлемнің вербоцентристік теориясы үшін маңызды. Л. Теньер актанттарды сиркостанттарға қарсы қолданып, оларды үшке бөлді: бастауыш, тікелей толықтауыш (немесе пассивті етістіктің агенсі) және жанама толықтауыш. Оның тұжырымынша, актанттар мен сиркостанттарды ажырату сөздің септік формасымен байланысты.

Л. Теньер актанттарды заттар немесе олардың эквиваленті ретінде қарастырып, субъект пен предикатты осы ұғымның аясында қарастырды. Субъект оқиғаның қозғаушы күші ретінде әрекет ететінін зерттеуші И. М. Богуславский де атап өтеді [2, 33-6.].

Актант термині филологияға Альгирдас Жюльен Греймасын еңбектерімен де байланысты. XX ғасырдың 60-жылдары Л. Теньер мен А. Греймас актант теориясын дамытты. А. Греймас орыс формализмі мен француз структурализмін ұштастырып, мәтіннің эмбебап нарративті құрылымын сипаттайтын актанттық схемасын ұсынды.

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттануында да актантты әрекет иесі ретінде қарастыру байқалады. Мысалы, «Поэзия морфологиясы» зерттеуінде «Болыс болдым мінеки» өлеңінің құрылымында болыс, ел, старшын, би, ояз, атшабар актанттар ретінде қарастырылған [3, 192-6.]. Бұл актанттық құрылымның нақты мысалы ретінде маңызды.

Осы зерттеуде актанттарды анықтап, интерпретация жасау мақсатында мифологиялық мәтіндерге жүйелі талдау жүргізу көзделді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеуде тақырыптың жан-жақты ашылуына ықпал еткен түрлі ғылыми әдістер қолданылды. Олар мифологиялық мәтіндердің құрылымдық-семиотикалық аспектілерін, әсіресе «бинарлық оппозиция» мен «актантты» зерттеуге жәрдемдесті. Құрылымдық-семиотикалық әдіс бинарлық оппозициялардың сюжетті жүйелеу мен актанттардың өзара әрекетін анықтауға көмектесті. Герменевтикалық-интерпретациялық әдіс мифологиялық мәтіндерді мәдени-тарихи мәнмәтінде түсіндіру үшін қолданылды. Синтез әдісі құрылымдық-семиотикалық және герменевтикалық талдаулардың нәтижелерін біріктіріп, бинарлық оппозициялар мен актанттардың күрделі көрінісін айқындауға жәрдемдесті.

Зерттеу негізін әртүрлі мәдениеттер мен тарихи кезеңдерден алынған мифологиялық мәтіндер құрады. Олардың қатарында славян, грек, шығыс (Қытай мен Үнді) мифтері, сондай-ақ Мыстан кемпір (Баба Яга), Агни от құдайы, Геракл мен Прометей туралы мифтер, әлемнің жаратылысы туралы мифтер бар. Сонымен қатар, мифтердегі бинарлық оппозиция мен актанттарды зерттеуге арналған әдебиеттанушы мен мифология зерттеушілерінің еңбектері де маңызды.

Зерттеу барысында семиотика, структурализм, феноменология бағытындағы ғылыми еңбектер қолданылды. Заманауи академиялық журналдар мен кітаптар негізгі ақпарат көзі болды. А. Греймастың моделі мифтердегі актанттың көріністерін зерттеуде ерекше рөл атқарды.

Актанттық құрылымның теориялық мәнін түсіндіруде структуралистік әдіске басымдық берілді. Мәтіннің актанттық құрылымы талдау-жинақтау, индукция-дедукция әдістері негізінде қарастырылып, салыстырмалы әдіс қағидалары пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Актант әдебиеттану мен фольклортануда – әдеби немесе фольклорлық шығармалардағы субъект, сюжетті өрістететін оқиғаның қозғаушысы ретінде қарастырылады [4, 211-6.]. Көркем мәтінде актант баяндаушы тұлғаның кешенді қызметін атқарады. Олар белгілі бір кейіпте көрініп, бір-бірімен байланыс жасай отырып, мәтін ішінде әрекет етеді. Осылайша, авторлық интенция актанттық құрылым арқылы көрініс табады. Кейіпкер ұғымын «актант» терминімен таңбалау оның субъективтілікті қалыптастырудағы рөлін нақтылай түседі.

Актанттық құрылым мәтіннің негізгі динамикалық тетіктерінің бірі ретінде кейіпкерлерді анықтайды. Кейіпкерлер актанттық модельдер жүйесінде түрлі қызмет атқарады: қаһарман, протагонист, антагонист ретінде

көрініп, шығарма оқиғасын дамытуға ықпал етеді. Актанттық қызмет субъект пен объект, адресант пен адресат, көмекші мен қарсылас сияқты ұғымдарды біріктіре отырып, көркем мәтіндегі рөлдерін жүйелей танытады.

Кейіпкер тек іс-әрекетпен шектелмейді, ол ойлайды, сөйлейді, өз ұстанымын білдіреді, басқа кейіпкерлерді талқылайды. Бір кейіпкер екіншісіне баға беріп, олардың өзара байланысын айқындайды. Бұл тұрғыда В. Пропптың «Ертегі құрылымы» еңбегі маңызды [5]. Ол ертегіні 31 функциядан тұратын уақытша тізбек ретінде қарастырып, актанттарды (немесе негізгі кейіпкерлерді) әрекет шеңберлері арқылы анықтайды. Осы тұжырымдаманың негізінде кейіпкерлердің рөлдері ертегіден ертегіге ауысатын инвариантты құрылым ретінде ұсынылады. Бұл қағидалар көркем мәтіннің актанттық құрылымын талдауда маңызды әдістемелік негіз болып табылады.

1-кесте – В. Пропптың актант туралы тұжырымдамасы

	1 хабарлама		2 хабарлама		3 хабарлама	
1 ертегі	F ₁	a ₁	F ₂	a ₁	F ₃	a ₃
2 ертегі	F ₁	a ₂	F ₂	a ₂	F ₃	a ₂
3 ертегі	F ₁	a ₃	F ₂	a ₃	F ₃	a ₃

Егер F₁, F₂, F₃ функцияларын олар құрған кейбір a₁ актантының іс-қимыл шеңберлері тұрғысынан анықтайтын болсақ, онда бұл шеңбердің ертегіден ертегіге өзгермейтіндігі a₁, a₂ және a₃ актерлерін сол a₁ актантының нақты бейнесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, ол дәл сол әрекеттер шеңберімен анықталады.

Демек, егер актерлерді белгілі бір ертегінің шегінде қалып анықтауға болатын болса, онда актанттар, олар актерлер класынан басқа ештеңе емес, тек барлық ертегілердің корпусына сүйене отырып анықталады: актерлердің таралуы бөлек ертегі жасайды, ал актанттардың құрылымы жанр болып табылады. Осылайша, актанттар рамалық актіге қатысты металингвистикалық мәртебеге ие; сонымен қатар, олар толық функционалды талдауды, басқаша айтқанда, іс-қимыл шеңберін құруды талап етеді.

Бұл қос процедура (актерлерді олардың функцияларын сипаттау арқылы анықтау және актерлердің әртүрлі кластарын жанрлық актанттарға дейін азайту) Проппқа актанттардың соңғы жиынтығын құруға мүмкіндік береді:

- 1 зиянкестер
- 2 сыйлық бергіш
- 3 көмекші
- 4 іздеген кейіпкер (және оның әкесі)

5 жіберуші

6 батыр

7 жалған батыр

Бұл жиынтық Пропқа ертегі жанрына жеті таңбалы схемаға бағынатын оқиға ретінде актантты анықтама беруге мүмкіндік берді [5, 13-б.].

Кейіпкерлер іс-әрекеті мен арман-мақсаттары арқылы көркем кеңістіктің болмысын ашып, туынды мазмұнын тереңдетіп, тартысты күшейтетін белсенді бөлігі болып табылады. Мәтін құрылымындағы субъективтіліктің басты тетігінде тұрғандықтан, олардың әрекеті, ұстанымы авторлық субъектіден бастау алады. Осылайша, кейіпкер мен автор арасындағы байланыс «мәтін субъектісі» ұғымы аясында бірігеді.

Көркем туындыда субъект әрекетінің бірнеше түрі бар: баяншы, әңгімеші, лирикалық қаһарман және жан-жақты бейнеленетін кейіпкер (персонаж). «Кейіпкер» ұғымы «әдеби қаһарман» және «әрекет етуші адам» тіркестерімен мәндес. «Қаһарман» туындыдағы ерекше, позитивті рөлді білдірсе, «әрекет етуші адам» кейіпкердің өзін іс-әрекеті арқылы танытуын сипаттайды. Кейіпкер жазушының таза қиялының жемісі немесе нақты тарихи тұлғаның көркемдік бейнесі болуы мүмкін.

Кейіпкер – оқиғаның субъектісі, сюжетті дамытатын қозғаушы күш. Бұл тұрғыда ол В. Я. Проптың «Ертегі құрылымы» еңбегінде қарастырылған [5, 29-б.]. Ғалым ертегі қаһармандарын оқиғалар қатарын қозғалысқа түсіретін фактор ретінде анықтайды. Проптың идеясын жалғастырған А. Греймас кейіпкерлердің бинарлық оппозиция негізінде актанттық модельдің алты түріне бөлінетінін көрсетеді. Бұл модельдер кейіпкерлердің әрекеттері мен орындайтын функцияларына байланысты анықталады.

Екіншіден, кейіпкердің туынды құрылымындағы дербестігі, сюжетке (оқиғалар тізбегіне) тәуелсіздігі маңызды: ол тұрақты әрі тиянақты (кейде өзгерістерге ұшыраса да) түрде түрлі қасиеттердің тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді. Кейіпкерлер ең әуелі өздерінің істеген әрекеттері, сондай-ақ мінез-құлқы мен қарым-қатынасы, сырт пішіні мен араласатын ортасы, ойы мен сезімі, ниеті арқылы сипатталады. Міне, әдеби туындыдағы адамның осы әрекеттері М. Бахтин «тұлғаның ядросы» [6, 409-б.], А. А. Ухтомский «адам интуициясы бастауын айқындайтын доминанты» [7, 66-б.] деп атап-түстеген шынайы болмысын айқындайды.

«Актант – баяндаудағы рөл, ал актер – осы рөлді сомдаушы. Актанттар жұп түрінде келеді және үш семантикалық ось бойынша таралады. Олар: байланыс, тілек (іздеу) және сынақ. Бірінші ось актанттары – субъект//объект; екінші ось актанттары – жіберуші//алушы; үшінші ось актанттары:

көмекші//қарсылас (қаскөй)», – дейді Е. Трубина [8, 42-б.]. Бұл анықтаманы ол А. Греймасың тұжырымдарына сүйене отырып ұсынады.

А. Греймас: «Актанттардың барлық мүмкіндіктері жиынтығын синкретизм арқылы түсіндіре отырып, біз оларды ең әуелі екі түрлі категорияға бөлуге ниеттіміз, олар: субъект және объект, адресант және адресат» [9, 187-б.], – деп, мысал ретінде діни аңыздардағы Адам ата – Хауа ана (Ева) оқиғасын келтіреді. Бұл ғалымның талдауындағы мәтіннің актанттық құрылымы төмендегідей: Хауа (Ева) – субъект. Ол сонымен қатар Хауаның екі қарым-қатынастың бастапқы нүктесіне тән екенін атап көрсетеді. Бірінші қарым-қатынас – Хауа мен алманың арасында, екінші байланыс – Хауа мен Адамның арасында өрбиді. «Хауа алманы Адамға берді» деген ақпаратқа назар аударсақ, Хауаның алмаға қатысы екі жақты: ол оны алады және береді. Бұл екі байланыста Хауа бір мезгілде әрі актант-субъект, әрі актант-адресант ретінде көрінеді. Алу-беру актісін жүзеге асырған Хауа осылайша әлемдік тұрақты сюжеттің бірегейі санатындағы адамзаттық жобадағы өмірдің басталуына түрткі болады.

Зерттеу еңбегінде актантты екі жұп түрінде ұсынған Греймас оған тағы да бір жұп құрайтын екі актант түрін үстемелейді. Олар көмекші/қарсылас ретінде актанттық құрылымды толықтырады. Греймас бұл актанттарды сирконстант түрінде беріп, «көмекші құралдар», «қарсылас» деп атайды [9, 225-б.]. Осы екі жұп ұғым лингвистер мен әдебиеттанушылар еңбектерінде дамыта қарастырылып, «көмекші/қарсылас» сипатын иеленген актант кейіпкерлер болып айқындалады. Ол туралы біз жоғарыда айтып өттік.

Актант категориялары осьтерінің сипаттамасына келсек, зерттеулердегі тұжырымдарға сәйкес оларды төмендегідей сипатта көрсетеміз:

– субъект – объект осі іс-әрекеттің траекториясын және қаһарманды // протагонисті іздеуді білдіреді. Ол алға жылжу үшін кедергілерді жеңуі керек;

– адресант – адресат (жіберуші//қабылдаушы) осі құндылықтарды бақылайды, олардың құрылымын анықтайды және тілек-мақсаттарының кейіпкерлер арасында бөлінуін талқылайды.

– көмекші – қарсылас осі қарым-қатынасты жеңілдетеді немесе оған кедергі келтіреді. Олар іс-әрекеттің жағдаяттары мен түрлерін туындатады, және олардың кейіпкерлер түрінде ұсынылуы міндетті емес. Көмекшілер мен қарсыластар кейде тек іс-әрекетке деген ерік-жігердің проекциясы және субъектінің өзі жорамалдайтын қарсылықтар болуы мүмкін.

Мәтін құрылымын талдағанда ондағы актанттық модель қызметінің элементтерін теориялық тұжырымдарға сүйене отырып, былайша анықтауға болады:

– жолдаушы (жіберуші, сый беруші) Греймастың схемасында ол коммуникация актісін жүзеге асырушымен теңестіріледі. Мәселен, әңгімені, хикаятты, романды дүниеге әкелуші автор;

– объект – басты субъектінің күллі мақсат-мұратын, аңсарын білдіретін баяндау қызметі;

– алушы (немесе бенефициарий) – жақсаруды, жетістікті басынан өткеруші; оқиғаның басты субъектісі қызметінің нәтижесін немесе жіберуші донордан (болмаса сый берушіден) пайда көретін кейіпкер;

– көмекші – туындыдағы бас субъектіге көмекке келетін немесе олармен одақ құратын кейіпкерлер тобы немесе кейіптендірілген күштер;

– субъект – бас қаһарманның барлық атрибуттары мен әрекеттерін біріктіріп, қалаған нысанды алуға немесе қалаған мақсатқа жетуге тырысатын мәтін функциясы немесе тұлғасы;

– қарсылас (антагонист) – туындыдағы басты субъектіге қарсы тұратын барлық кейіпкерлер немесе кейіптендірілген күштерді біріктіретін топ яки қызмет.

Осылайша, актанттық құрылымды, оны анықтайтын категорияларды сараланған қызметтердің жиынтығы ретінде анықтауға болады және олар ситуацияға байланысты әртүрлі қызметті біріктіре алады.

Актантқа қатысты болса, қысқаша айтқанда, зерттеу ол әрекет жасайтын не әрекетін өз бойынан сезетін кейіпкер не объект пішінінде ұсынылатыны анықталды, дегенмен актант өз рөлімен не функционалымен шектелмейді, сондықтан тірі болсын, өлі болсын, адами болсын, адамидан жат болсын, жағымды болсын, жағымсыз болсын, қаһармандық болсын, қаскүнем болсын, барлық рөлдерді атқара алады. Мысалға әлемнің жаратылысы жайлы мифтерді алсақ, табиғаттың от, су, ауа мен жер күштерін білдіретін актанттар кездеседі. Басқа жағынан қарасақ, қаһармандар жайлы мифтарда өзімен игілік пен зұлымдықты білдіретін құдайлар, шайтандар не құбыжықтар актанттары кездеседі.

Миф мәтіндерін зерттеу барысында актанттарды түрлі критерийге қарап классификациялау нұсқалары қалыптастырылды. Нәтижесінде ең көрнекті пайдалысы болып актанттарды миф сюжетіндегі рөліне қарап бөлетін критерий таңдалды (2-кесте).

2-кесте – Актанттардың сюжеттегі рөлі негізіндегі классификация

Актант түрі	Сюжеттегі рөлі
Пациент	әрекетті басынан өткізетін актант
Объект	әрекет өзіне бағытталатын актант
Агентор	әрекетті бастайтын актант
Қостаушы	агентке әрекетті іске асыруға жәрдем ететін актант

Кедергі	агентке әрекетті іске асыруға кедергі ететін актант
Агент	әрекетті іске асыратын актант

*Джерело: авторлармен жасалды

Мифтік шындыққа қатысты критерий негізінде актанттарды шынайы мифтік етіп бөлу ұсынылды. Бұл классификацияда шынайы актанттар шынайы әлемде бар, ал мифтік актанттар тек мифтік шындықта бар болатындар.

Мифтердегі актанттардың рөлі жайлы айтсақ, олар мифтік мағынаны жеткізудегі кілтті құрал болып табылады. Басқа сөзбен айтқанда, олар мифтік әлем мен оның тұрғындары образын жасап шығаруға да, мифтің негізінде жатқан текетірестер мен қарама-қайшылықтарды ашуға да көмек етеді. Миф мәтіндеріндегі ең қалыпты да жарқын актант мысалдарының кейбіреуі келесі:

1) Әлем жаратылысы туралы мифте актанттар – Құдай, су, жер, су мен жарық.

2) Геракл туралы мифте актанттар – Геракл, Немей арыстаны, Гидра мен Эриманф қабаны.

3) Прометей туралы мифте актанттар – Прометей, Зевс, Пандора мен титандар.

Зерттеу маңызды сәт ретінде мифтердегі актанттардың түрлі әдіспен ұсыныла алатынын ерекшеледі. Олар мәтінде сипатталуы, ескерткіш пен суретте бейнеленуі, әртіс образдарында қайталануы мүмкін. Ұсынылу жолына қарамастан да актанттар мифологиялық баяндауда маңызды рөл ойнайды.

Зерттеу оған қоса актанттар теориясына үлкен әсер еткен, 1966 жылы француз структуралисі А. Греймас шығарған мақалаға аса назар аударды. Ол «актант» терминін кез-келген сөйлемде әрекет мүшелерін белгілеу үшін қолданды. Ғалым актанттарды мифтің құрылымы мен функциясын түсінуге көмектесетін нарративтің әмбебап бірлігі екеніне сенді. Ақырында оларға актантты үш классқа бөлу ұсынылды; әрбірі «білу», «қабілетті болу» мен «тілеу» модальдік үштіктің біреуімен жұптаса байланысты. Бұл жүйемен тереңірек, мысалдар арқылы танысу үшін 3-кестені зерттеу қажет.

3-кесте – Актанттың мифологияда А. Греймас моделімен айқындалуы

Класстың атауы	Класстың түсініктемесі	Мифологиядан мысал
«Субъект / Объект» классы	Бұл класста бірдеңені тілейтін немесе бірдеңені білетін субъект және сол тілек не білім бағытталған объект қарастырылады.	<i>Персефона мен анар дәні</i> Деметра қызы Персефонаны жерасты құдайы Аид ұрлап қашты. Оның шешесі Деметра қызының қайда екенін білмей, оны қайтарғысы келді. Персефонаның қайда орналасқаны жайлы білім Деметрадан жасырын болды. Аид Персефонаға анар дәнін ұсынып, қыз оны жеп қойды. Бұл әрекет оны жерасты әлеміне байлаулы етті. Осы жағдайда Деметра — субъект, өйткені ол өз қызын қайтарғысы келді. Персефона — тілек объекті, ол туралы білім жасырын болды, ал анар дәні болса желінің нәтижесіне әсер ететін объект.
«Адресант / Адресат» классы	Бұл класста өзіне білімді, тілекті жеткізетін не басқалардың әрекеттеріне әсер ете алатын тіршілік иелерін қарастырылады.	<i>Прометей мен адамзат</i> Прометей, грек мифологиясындағы титан, адамзаттың өмірі үшін оттың қажеттілігін білді. Ол адамдарға көмектескісі келді және отты құдайдан ұрлау амалын біліп, оны адамзатқа берді. Бұл жерде Прометей білім мен жәрдемді бергісі келетін адресант, ал адамзат болса білім мен жәрдемді қабылдайтын адресат.
«Көмекші / Жау» жанама актанттар классы	Бұл класста субъектке мақсатына жетуге жәрдем ететін не керісінше кедергі келтіретін тіршілік иелері қарастырылады.	<i>Геракл мен Лернейлық гидра</i> Геракл көпбасты құбыжық, Лернейлық гидраны өлтіргісі келді. Ол бұл тапсырманың қиын екенін білді, сондықтан гидраны жеңу үшін көмекшілерінің қызметін қолданды. Оның інісі Яолой гидраны анықтап, оның регенерациясын тоқтату үшін қай бастарын кесу керек екенін білген. Гидра болса Гераклтың қарсылас жауы тұғын. Осылайша, Геракл гидраны өлтіргісі келген субъект, Яолой оны іске асыруды білген көмекші, ал гида оларға кедергі келтіретін көмекші болды.

*Джерело: авторлармен А. Греймас негізінде жасалды

Түйіндегенде, бинарлық оппозиция жиі мифтерді жүйелендіретін кілтті механизм болып қызмет етеді, және сюжетке динамика қосатын шиеліністер мен қауырттылықтарды қосады. Түрлі рөлдерді атқаратын актанттар мифологиялық желілер мен олардың нәтижелеріне зор әсер етеді. Осы тақырыптың зерттеу аясында жасалған талдау мифтер түрлі мәдени

және әлеуметтік құндылықтардың айнасы болатынын, олардың өз логикасы мен динамикасын құратын жолын айқындады. Одан бөлек бинарлық оппозиция мен актанттарды зерттеу мифологиялық мәтіндер мен олардың адами мәдениет пен тарихын интерпретациялау үшін жоғары құндылығын айқындады.

Адамзаттық мәдени-рухани жадта ұлттық шеңберден шығып, күллі әлемдік бейнеге айналған, адамзаттың мәдени қорын байытқан кейіпкерлер де өмір сүріп келеді. Олардың қатарында *Прометей, Геракл, Ахиллес, Тристан мен Изольда, Ләйлі мен Мәжнүн*, т.б. атауға болады. Көне дүниеде даңқы кең жайылған кейіпкер туралы Гильгамеш бейнесін айтуға болады. Актанттық құрылымда *Гильгамеш, Прометей, Геракл, Ахиллес* сияқты қаһарман тұлғалар адамзаттық мұраттың бейнеленуінің мысалы бола алады. Жеңімпаздықты, жасампаздықты, қаһармандықты өз бойларына сіңірген бұл кейіпкерлер миф сюжеттерінен классикалық әдебиетке ауысып, өз ғұмырларын жалғастырды.

Жеке поэтика аспектісіндегі бір мәтіндегі әрекет етуші субъектіні айқындайтын актант жалпы поэтика аспектісінде тұтас мәтіндер жиынтығы шеңберінен шығып, өз алдына мәдени-көркем кеңістікті түзетін актанттық құрылымды танытады. Бұл бағытта актант-субъектілер мен актант-көмекші, актант-адресант, актант-адресат жүйесі түзіледі. Сонымен қатар аз болса да актант-қарсылас түрі кездеседі. Мысалы: *Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпір, Жемі басты дәу* т.б.

Н. Фрай басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасының тәуелділік дәрежесіне қарай кейіпкерлердің миф қаһарманы, аңыз-ертегілер қаһарманы, жоғарғы миметикалық модус және төменгі миметикалық модус, ирониялық модус кейіпкерлері деген типологиясын ұсынады [10, 232–233-бб.].

Актант категориясының ішінде іс-әрекетіне қарай субъект, адресант, көмекші немесе қаскөй сипаттарымен көрінетін миф қаһармандары өзге адамдардан өзінің сапасымен ерекшеленеді. Басқаша айтқанда, олар «ерекше жаратылысты». Олар адамзат баласы бағынған заңдылықтарға бағына бермейді. Миф қаһармандары туралы зерттеушілер олардың персонификациялық әлемін осылайша пайымдайды. Ал, аңыз, эпсана қаһармандарының болмысы олардан сәл ерекшелік. Өзінің сапалық белгісі жағынан миф қаһармандарымен үндес келетін тұстары болғанымен, адамзат баласына тән заңдылықтарға мойынсұнатын, оларды бұза алмайтын жандар.

Бас субъект ретіндегі жоғарғы миметикалық модустың қаһарманы басқа кейіпкерлерден ерекше, бірақ ол адам баласы болғандықтан қоршаған ортаның заңдылықтарына тәуелді. Негізі мұндай қаһарман қарапайым адам бола тұра, өзге кейіпкерлерде болмайтын аса құнды, жақсы қасиеттерге ие.

Н. Фрай типологиясындағы ирониялық модус кейіпкерлері басқа адамдардан төмен деңгейде, барлық сапалық қасиеттері жағынан оларға жол береді. Ондай кейіпкерлердің әрекеттері тәуелді, мағынасыз, қисынсыз, жеңіліске толы болады. Бұл категорияға ұнамсыз сипаты бар кейіпкерлерді кіргізуге болады. Олар негізінен қарсылас, қаскөй әрекеттерімен көрінеді. Сондықтан бұл деңгейдегі кейіпкерлер негізінен актант-қарсылас (оппонент) түрінде болады. Осы тұста біз А. Ж. Греймас тұжырымын негізге ала отырып жазылған мына пікірді келтіре кетейік:

«The actant model allows us to consider the text as a performance projected onto anaxial screen, in which the actants schematically represent the acting characters in the world of the literary text: good and evil, angel and devil, etc., which makes this scheme, according to the remark by A.-J. Greimas, operational (opérationnel)». (Актант моделі мәтінді проэкцияланған өнім ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, А.Ж.Греймастың тұжырымы бойынша ізгілік пен зұлымдық, періште мен құбыжық т.б. пішінде көркем мәтін әлеміндегі әрекет етуші кейіпкер ретінде ұсынылады) [11, 104-6.].

Жалпы, сөз өнерінде кейіпкерлер қарсыласы арқылы танылып, тұлғаланады. Актанттық құрылымның «протагонист – антогонист» бинарлық оппозициясын біз мифтік баяндардан, ертегілерден көп ұшыратамыз. Мысалы ерекше жаратылысты батыр (протагонист) мен оған қарсы жеті басты айдаһар (антогонист. оқиғасы. Батыр бүкіл елге үрей тудырып, ажал бүріккен бұл мақұлықты жекпе-жекте жеңеді.

Қорытынды

Мәтіннің актанттық құрылымында кейіпкерлер категориясы оқиғадағы рөліне, іс-әрекетке қатысуына қарай белгілі сипат иеленіп, актанттық модельдер қатарын түзеді. Мәтіннің актанттық құрылымына қатысты жоғарыдағы теориялық байыптаулар көркем туынды табиғатын структуралық талдау аспектісінде зерттеудегі бастапқы қадам деуге болады. Зерттеушілер ұсынған актант категорияларының қатары және модельдері қаһарман, кейіпкер, протагонист, антагонист кейіпкерлердің болмысын терең таныту бағытында жаңа ізденістерге мол мүмкіндік ашып берері сөзсіз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Теньер, Л.** Основы структурного синтаксиса. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
- 2 **Богуславский, И.** Сфера действия лексических единиц. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.
- 3 **Аймұхамбет, Ж., Мұқажанова, Р.** Поэзия морфологиясы (Абай өлеңдері мысалында) // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология

сериясы. – 2023. – № 3(144). – С. 188–202. – URL: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/558/429>

4 Актант // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Издательство «Большая Российская энциклопедия», 2002. – 709 с.

5 **Пропп, В.** Морфология сказки. Изд. 2-е. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1969. – 168 с.

6 **Бахтин, М.** Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.

7 **Ухтомский, А.** Доминанта. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 448 с.

8 **Трубина, Е.** Нарратология: основы, проблемы, перспективы. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2022. – 104 с.

9 **Греймас, А.** Структурная семантика: Поиск метода. – М. : Академический проект, 2004. – 368 с.

10 **Фрай, Н.** Анатомия критики: очерк первый // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. : трактаты, статьи, эссе. – М. : Издательство МГУ, 1987. – 510 с.

11 **Oleinikova, G.** Actant Patterns of the Artistic World // Journal of Danubian Studies and Research. Vol. 13. – No. 2/2023. – 101–106 P.

References

- 1 **Tener, L.** Osnovy strukturnogo sintaksisa [The Basis of Structural Syntax]. – Moscow : Progress, 1988. – 656 p.
- 2 **Boguslavskiy, I.** Sfera deystviya leksicheskikh edinit [Sphere of Action of Lexical Units]. – Moscow : Russian Language School, 1996. – 464 p.
- 3 **Aimukhambet, Zh., Mukazhanova, R.** Morfologiya poezii (na primere stikhovtoreniy Abaya) [Morphology of Poetry (as an Example of Abai's Poems)] // L. N. Gumilyov Eurasian National University Herald. Philology Series. – 2023. – No. 3(144). – pp. 188 – 202. – Available at : <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/558/429>
- 4 Aktant // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar' [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. – М. : Big Russian Encyclopedia Publishing House, 2002. – 709 p.
- 5 **Propp, V.** Morfologiya skazki [Morphology of a Fairy Tale]. – 2nd ed. – Moscow : Main Editorial Office of Oriental Literature of the Publishing House «Nauka», 1969. – 168 p.
- 6 **Bakhtin, M.** Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of Verbal Creativity]. – М. : Iskustvo, 1979. – 424 p.
- 7 **Ukhtomskiy, A.** Dominanta [Dominant]. – St. Petersburg : Piter, 2002. – 448 p.

8 **Trubina, E.** Narratologiya : osnovy, problemy, perspektivy [Narratology : Foundations, Problems, Prospects]. – Ekaterinburg : Ural University Publishing House, 2022. – 104 p.

9 **Greimas, A.** Strukturnaya semantika : Poisk metoda [Structural Semantics: Search for a Method]. – М. : Academic Project, 2004. – 368 p.

10 **Fry, N.** Anatomiya kritiki : pervoe esse [Anatomy of Criticism : First Essay] // Zarubezhnaya estetika i teoriya literatury XIX–XX vv. : traktaty, stat'i, ocherki [Foreign Aesthetics and Theory of Literature of the 19th–20th Centuries : Treatises, Articles, Essays]. – М. : Moscow State University Publishing House, 1987. – 510 p.

11 **Oleinikova, G.** Actant Patterns of the Artistic World // Journal of Danubian Studies and Research. Vol. 13. – No. 2/2023. – 101–106 P.

18.04.24 ж. баспаға түсті.

03.02.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Д. Абилдаева¹, Ж. А. Аймухамбет²

^{1,2}Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева

Республика Казахстан, г. Астана

Поступило в редакцию 18.04.24.

Поступило с исправлениями 03.02.25.

Принято в печать 26.05.25.

АКТАНТНАЯ СТРУКТУРА В СИСТЕМЕ И ФУНКЦИЯХ ТЕКСТА

В статье рассматривается история появления данного понятия как термина в филологической науке, его значение как одного из аспектов структуралистского литературоведения. Анализируется определение и аргументируется применимость этого термина к определению категории и функции персонажей. Деятельность актантной структуры в словесном искусстве, способы проявления соотносятся с понятиями героя, персонажа, теоретически сформулирована важная роль изобразительных субъектов. На основе этих выводов отражаются действия персонажей и систематизируется их деятельность в структуре текста. Приводятся аргументы на примере мифологических персонажей и анализируется актантная структура сказок, легенд, поверий, основанных на мифических мотивах. Определяется значение

актантов в отношениях протагонист – антогонист, субъект – объект, адресат – адресант. На этой же основе формируется и представляется классификация.

В исследовании руководствовались выводами об актанте в трудах ученых-исследователей Л. Теньера, И. Богуславского, В. Проппа, М. Бахтина, А. Ухтомского, Е. Трубиной, А. Греймаса и др.

Ключевые слова: текст, актант, субъект, объект, адресант, адресат, интерпретация.

D. A. Abildayeva¹, Zh. A. Aimukhambet²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 18.04.24.

Received in revised form 03.02.25.

Accepted for publication 26.05.25.

ACTANT STRUCTURE IN TEXT FUNCTION AND SYSTEM

The article deals with the history of the emergence of this concept as a term in philological science, its significance as one of the aspects of structuralist literary studies. The definition is analyzed and the applicability of this term to the definition of the category and function of characters is argued. The activity of the actant structure in verbal art, the ways of manifestation are correlated with the concepts of hero, character, and the important role of representational subjects is theorized.

On the basis of these conclusions the actions of characters are reflected and their activities in the structure of the text are systematized. Arguments on the example of mythological characters are given and the actant structure of fairy tales, legends, beliefs based on mythical motifs is analyzed. The significance of actants in the relations protagonist – antagonist, subject – object, addressee – addressee is determined.

On the same basis the classification is formed and presented.

The study is guided by the conclusions about the actant in the works of research scientists L. Tenier, I. Boguslavsky, V. Propp, M. Bakhtin, A. Ukhtomsky, E. Trubina, A. Greimas and others.

Keywords: text, actant, subject, object, addresser, addressee, interpretation.

<https://doi.org/10.48081/VCLB7099>

***A. S. Abu¹, R. Zh. Saurbayev²**

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2254-5104>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>

*e-mail: abu.a_98@mail.ru

LANGUAGE REPRESENTATION OF CONFLICTS IN THE MEDIA: A COMPARATIVE ANALYSIS OF TERMINOLOGY AND STYLISTICS IN ENGLISH, RUSSIAN AND KAZAKH

The article is devoted to the study of the language representation of conflicts in media texts in English, Russian and Kazakh. The main objects of research are lexical, stylistic and cognitive means used in national media resources to describe conflict situations. Key features of conflict vocabulary are identified, such as emotional coloration, the use of metaphors, rhetorical techniques and grammatical constructions that reflect the cultural and linguistic specifics of each studied group. The analysis was carried out on the basis of a corpus of texts, including articles from leading English-speaking (The Guardian, BBC, The New York Times), Russian-speaking (TASS, RIA Novosti, Izvestia) and Kazakh-speaking (Egemen Kazakhstan, Kazinform, Almaty TV) media covering various political, social and cultural conflicts. Methods of comparative analysis, critical discourse analysis and linguistic statistical data processing were used, which made it possible to identify both universal mechanisms of influence on the audience and unique features of national media traditions. The findings of the study confirm that language in media texts performs not only informative, but also cognitive and ideological functions, forming the public perception of conflict situations. The practical significance of the work lies in the possibility of using the data obtained for training journalists, developing recommendations for creating media materials, as well as for translating and adapting texts in intercultural communication. The study highlights the importance of considering cultural and linguistic sensitivities when analyzing media discourse and creating conflict-focused texts. The results of this study contribute to the development of the theory of media discourse,

cognitive linguistics and intercultural communication, opening up prospects for further research in the field of language representation of conflicts

Keywords: media discourse, language representation, conflicts, critical discourse analysis, intercultural communication, cognitive linguistics.

Introduction

Modern media play a key role in shaping public awareness and perception of conflict situations. In the context of globalization and digitalization of the media space, the language used to represent conflicts is becoming not only a tool for transmitting information, but also an important mechanism for influencing the audience. Linguistic and stylistic features of media texts directly affect the interpretation of events, emotional reaction and formation of public opinion, which makes the analysis of linguistic representation of conflicts in the media an urgent scientific task. An important aspect of the study of this problem is the comparative analysis of terminology and stylistics of media texts in various linguistic and cultural environments. The scientific relevance of the research lies in the fact that the media resource devoted to conflicts remains one of the most studied, but at the same time complex objects of analysis. Many researchers, including N. Fairclough (Fairclough, 1995), T. van Dijk (van Dijk, 2008) emphasize that language in the media space acts not only as a means of reflecting reality, but also as an active participant in its construction. However, comparative studies covering English-speaking, Russian-speaking and Kazakh-speaking media remain relatively rare, which makes this project unique and in demand [1, p. 258; 2]. The novelty of the research lies in an interdisciplinary approach combining comparative analysis with methods of critical discourse analysis and cognitive linguistics. This approach provides a holistic view of how national language characteristics affect media coverage of conflicts. The practical significance of the work lies in the fact that its results can be used in the development of educational programs for journalists, in teaching disciplines related to the analysis of media discourse, as well as in creating recommendations for media practitioners involved in conflict reporting. In addition, the research materials are of interest to specialists in the field of translation studies who are engaged in adapting texts for various cultural and linguistic environments.

The study of the linguistic representation of conflicts in the media is at the junction of several research areas: conflictology, linguistics, sociolinguistics and the theory of mass communications. One of the first fundamental works on the problem of conflicts in the social environment is the work of J. Galtung, in particular, «Peace by peaceful means» (Galtung, 1996), where conflicts are considered an integral part of social development, and the media space is interpreted as a key

channel for broadcasting information about conflict events and shaping public opinion [3]. Media researchers (McQuail, 2010; Couldry, 2012) emphasize that the role of the media in escalating or mitigating conflicts is extremely important: style, rhetoric, selection of facts, etc. influence the assessment of conflict by the general public [4; 5]. From the point of view of conflictology, the language of the media acts as a means of both legitimizing certain positions and discrediting opponents (Putnam & Poole, 1987) [6, pp. 549–599]. Moreover, in different cultural and linguistic communities, the lexical and stylistic repertoire may vary significantly, reflecting the specifics of national communication norms and values (Hofstede, 2001) [7].

Critical discourse analysis (CDA), systematized in the works of Norman Fairclough and Theun van Dijk (Fairclough, 1995; van Dijk, 1988, 1991, 2008), considers language as an instrument of social influence and identifies the mechanisms through which media texts form and consolidate certain ideological attitudes. In the context of conflict situations, this is especially important, since it is the choice of lexical units, rhetorical figures and text structuring that reflects (or, on the contrary, masks) the alignment of forces between the parties to the conflict. Norman Fairclough (1995) emphasized that media texts are a platform for the struggle of discourses, where dominant groups can broadcast their values under the guise of «generally accepted» or «natural.» Theun van Dijk (van Dijk, 1988, 1991), in a study of news rhetoric and ideological components of the press, shows how lexical choice («conflict terms»), syntactic constructions and narrative organization contribute to the formation of the image of «one's own» and «alien» in the minds of the audience [8; 9].

In later works (van Dijk, 2008), CDA is expanded by introducing theories of cognitive psychology, which makes it particular interest to our topic is the relationship between the cognitive structure of the text and the choice of words, metaphors, and rhetorical techniques that enhance the perception of conflict. From the standpoint of sociolinguistics (Hudson, 1996), the analysis is also complemented by the study of linguistic variations depending on the social status of participants in the media space, their political views, cultural and regional characteristics. The key concept is the concept of speech stereotypes and language attitudes, which are implemented both in terms of «ideologically loaded vocabulary» and in a selective presentation of facts [10]. In the Russian scientific tradition, E. I. Sheigal has made a significant contribution to the study of media discourse. The monograph «Semiotics of Political Discourse» (Sheigal, 2000) shows how political rhetoric in the media affects the perception of conflict situations, including through the use of evaluative vocabulary and formal methods of persuasion [11, p. 200]. An important area of Russian research has been the comparison of linguistic means of describing conflicts in different national discourses (Zalevskaya, 2011; Apresyan,

2012). The authors point out that, despite the globalization and unification of the media, national and cultural specificity remains significant and is manifested in selective quoting of experts, the use of idiomatic expressions, stylistic techniques and the formulation of headlines [12, p. 450; 13, p. 320].

In the Kazakh linguistic school, the problems of representing conflicts in the media are studied within the framework of a broad paradigm of «national means of expression» (Kenzhekhanova, 2014; Zhanabaeva, 2017). The works of these authors demonstrate that the Kazakh-language media discourse is largely based on culturally conditioned models of argumentation and appeals to traditional values (stability, respect for elders, etc.), which is reflected in the choice of specific expressive vocabulary and stylistic turns [14, p. 180; 15, p. 230]. Special attention is paid to the issues of translation and bilingualism (Russian and Kazakh) in the Kazakh media (Baizhigitova, 2016). In particular, researchers note that in conflict materials, bilingual journalists can deliberately or unintentionally shift the emphasis by using terms and phraseology characteristic of one of the languages, which leads to the formation of a certain emotional coloring. Thus, the bilingual nature of the Kazakh media space gives rise to unique speech phenomena that require separate analysis [16, p. 210].

Materials and methods

This study uses an integrated approach to identify the linguistic and stylistic features of conflict representation in English-speaking, Russian-speaking and Kazakh-speaking media. The methodological basis of the work combines comparative analysis, analysis of critical discourse and elements of linguistic statistical analysis, and is based on the theoretical principles of conflictology and the theory of mass communication. The source materials include news reports, reports, and analytical articles on political, social, military, and cultural conflicts published in leading national and international online media over the past few years. To ensure the representativeness of the sample, the texts were selected taking into account the relevance of the topic, the degree of authority of the source and the chronological framework reflecting current trends in the coverage of conflict situations. The collected corpus of texts underwent primary linguistic statistical processing, during which irrelevant elements (for example, advertising inserts) were cleared and the format was aligned. The analysis included the identification and comparison of key conflict terms, an assessment of the frequency of their use, as well as consideration of the features of linguistic design (lexical tools, stylistic techniques, expressive vocabulary). When conducting a critical discourse analysis, the socio-political context of publications, the positioning of the parties to the conflict and the nature of the interpretation of the conflict situation in the media space were taken into account. This allowed us to see how the choice of

vocabulary and style of the material contribute to the formation of a certain point of view that affects the audience's perception.

The results of each stage were analyzed in aggregate, which made it possible to trace the typical speech strategies used by journalists and editors in different linguistic and cultural spaces, as well as to identify common and unique features in reporting conflict events. This comprehensive methodological approach provided a systematic and detailed study of the language representation of conflicts, and also provided a deeper understanding of strategies for influencing the audience when describing conflict situations.

Results and discussion

The section «Results and discussion» is aimed at summarizing and interpreting the data obtained during the analysis of the linguistic representation of conflicts in media texts in English, Russian and Kazakh. Special attention is paid to the comparison of lexical and stylistic techniques used to describe conflicts, as well as the influence of cultural factors on the choice of linguistic means. This approach allows us to identify common features and differences in the media course due to the peculiarities of national culture and linguistic tradition. The research was based on a corpus of texts from leading media outlets covering conflict situations of various scales: from international political crises to regional socio-economic disagreements. This corpus includes materials in English (The Guardian, BBC, The New York Times), Russian (TASS, RIA Novosti, Izvestia) and Kazakh (Egemen Qazaqstan, Distani, Almaty TV). The data collection was based on a random sample of articles from the last three years, which ensured the relevance of the analyzed material. The purpose of this section is to present the research results, which are structured according to the key aspects of the topic: lexical techniques, stylistic features and their comparative analysis.

The analysis revealed several categories of vocabulary that the media use to describe conflicts. These categories include aggressive vocabulary, diplomatic terminology, neutral expressions, and emotionally charged terms. The table below provides examples of terminology used in texts in three languages:

Table 1 – Examples of Conflict-Related Vocabulary in English, Russian, and Kazakh Languages

Category	English Language	Russian Language	Kazakh Language
Aggressive Vocabulary	«attack», «invasion»	«нападение», «вторжение»	«шабуыл», «басып кіру»
Diplomatic Terms	«negotiations», «treaty»	«переговоры», «договор»	«келіссөздер», «шарт»
Neutral Terminology	«conflict», «dispute»	«конфликт», «спор»	«қалыңдық», «дау»
Emotionally Charged	«atrocities», «chaos»	«зверства», «хаос»	«зұлымдықтар», «тәртіпсіздік»

The table demonstrates that diplomatic and neutral terms are more common in English, while Russian and Kazakh languages often use emotionally colored or aggressive expressions. This may be due to differences in cultural and historical contexts and styles of presentation of conflict situations.

Semantic analysis has shown that key terms used to describe conflicts have different shades of meaning depending on the language and cultural environment. For example, the English word «negotiations» is often perceived as a process leading to the resolution of the conflict, while Russian «negotiations» and Kazakh «kelissizder» can have a neutral or even negative coloring, suggesting formality and lack of real progress. The term «invasion» in English is used to objectively describe aggressive actions, while its equivalents in Russian («invasion») and Kazakh («basyp kėru») can carry a more emotional and dramatic load. In media texts in English, Russian, and Kazakh, the use of stylistic means varies depending on cultural, political, and social contexts. The analysis showed that metaphors, rhetorical techniques, and grammatical constructions are most often used, each of which plays a different role in describing conflicts. Metaphors perform a cognitive function by linking complex phenomena with images that are understandable to the audience. The English texts are dominated by military metaphors such as «trade war» and «economic battlefield», emphasizing the strategic and purposeful nature of the conflict. On the contrary, Russian media often use metaphors of natural phenomena, such as «flood protests» or «storm of discontent», emphasizing the destructiveness and uncontrollability of events. Kazakh texts contain unique cultural images, such as «ort» (fire) or «zhel» (wind), reflecting local traditions and symbols. Rhetorical techniques complement metaphors, enhancing their emotional impact. In English texts, hyperbole, such as «unprecedented disaster», helps to attract the attention of the audience. Irony is widely used in Russian texts: «one more step towards peace, which once again turned into war.» Grammatical constructions also play an important role in the style of media texts. English texts more often use an active promise: «The government has imposed sanctions,» which focuses on the actions of the subjects. Russian and Kazakh texts are dominated by passive constructions, such as «sanctions were imposed» and «sanctions against Kazakhstan», which focus on the consequences rather than on the initiators of events. In addition, nominalization is widespread in the Kazakh language, which adds formality and process orientation to the text.

To illustrate the differences in the use of stylistic techniques, a table is presented that includes basic examples from texts in three languages.

Table 2 – Examples of Stylistic Techniques in Conflict Representation Across English, Russian, and Kazakh Languages

Category	Stylistic Device	English Language	Russian Language	Kazakh Language
Metaphors	Military Metaphor	«trade war», «economic battlefield»	«битва за ресурсы», «экономическая война»	«сауда соғысы» (trade war), «экономикалық майдан» (economic battlefield)
	Natural Phenomena	«flood of protests», «storm of criticism»	«наводнение протестов», «шторм недовольства»	«наразылық дауылы» (storm of protests), «тасқын» (flood)
	Cultural Symbols	Rarely used	Often absent	«өрт» (fire), «жел» (wind), «жер сілкінісі» (earthquake)
Rhetorical Devices	Hyperbole	«an unprecedented disaster», «historic defeat»	«катастрофическое поражение», «беспрецедентный крах»	«тарихи жеңіліс» (historic defeat)
	Irony	Rarely used	«мирный договор, который вновь разорвали»	«бітім шарт жасалып үлгермеді, қайтадан дау басталды» (the treaty was not yet signed when the dispute restarted)
	Antithesis	«from hope to chaos», «peace turned to war»	«из мира в хаос», «мир обернулся войной»	«достықты қалпына келтірудің орнына жаулық күшейді» (instead of restoring friendship, hostility increased)
Grammatical Structures	Active Voice	«The government imposed sanctions»	Rarely used	Rarely used
	Passive Voice	«Sanctions were imposed»	«Санкции были введены», «решение принято»	«Шешім қабылданды» (decision was made), «санкциялар енгізілді» (sanctions were imposed)
	Nominalization	«an imposition of sanctions»	«введение санкций»	«санкцияларды енгізу» (imposition of sanctions)

These differences in stylistic techniques emphasize unique approaches to the representation of conflicts in media texts. They demonstrate not only linguistic features, but also a deep connection between language, culture and perception of conflict situations. Comparative analysis of data obtained from media texts in English, Russian and Kazakh languages revealed significant differences in approaches to the representation of conflicts, which reflect both linguistic and cultural features of the media resource. These differences manifest themselves at the level of vocabulary, stylistic techniques, and grammatical constructions, forming unique cognitive and emotional frameworks for interpreting conflict situations in each language community.

At the lexical level, the analysis confirmed that the choice of terms to describe conflicts is closely related to the value guidelines of the media source. English texts are dominated by neutral or diplomatic terms, such as «negotiations» (negotiations), «conflict resolution» (conflict resolution), which emphasizes a pragmatic and analytical focus. In the Russian media, on the contrary, emotionally rich vocabulary is used, for example, «aggression», «invasion», «destruction», which creates a dramatic effect and focuses on the seriousness of the situation. Kazakh media texts are focused on the use of culturally colored terminology, for example, «ort» (fire), «dow» (dispute), which introduces an element of symbolism understandable to a national audience into the descriptions of events.

Rhetorical devices also differ between media discourses. English texts use hyperbole to emphasize the magnitude of events, for example: «an unprecedented disaster.» Russian texts often use irony, which allows you to highlight the discrepancy between the declared goals and reality, for example: «another step towards peace, which again turned into war.» Kazakh media texts are prone to using antithesis to show the contrast between positive expectations and negative consequences, for example: «dostykyk ornynna zhaulyk kysheidi» (instead of friendship, enmity intensified).

Table 3 – Comparative analysis of stylistic features in media discourses across English, Russian, and Kazakh languages

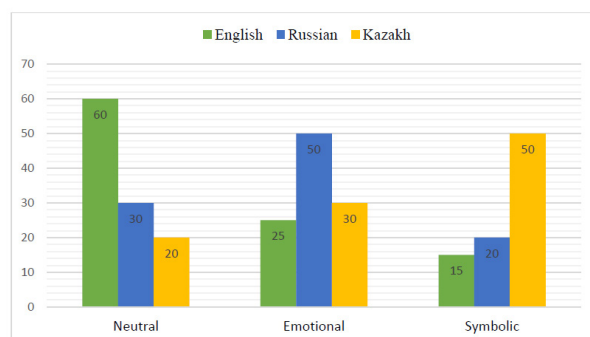
Aspect	Features (English)	Features (Russian)	Features (Kazakh)
Lexicon	Neutral terms: «negotiations», «dispute»	Emotional terms: «агрессия», «вторжение»	Symbolic terms: «өрт» (fire), «дау» (dispute)
Metaphors	Military: «trade war», «economic battlefield»	Natural: «наводнение протестов», «шторм»	Cultural: «өрт» (fire), «жел» (wind), «құйын» (whirlwind)

Rhetorical Devices	Hyperbole: «an unprecedented disaster»	Irony: «очередной шаг к миру»	Antithesis: «достықтың орнына жаулық күшейді» (instead of friendship, hostility increased)
Grammar	Active voice: «The government imposed sanctions»	Passive voice: «санкции были введены»	Passive voice, nominalization: «санкцияларды енгізу» (imposition of sanctions)
Emotional Tone	Moderate, restrained	Strongly expressed, dramatic	Symbolic, formally official

The results of the analysis emphasize that each media discourse forms a unique framework for the perception of conflicts, which are determined by both linguistic and cultural factors. The English texts emphasize actions and strategic aspects through the use of active side material and military metaphors, which emphasizes the pragmatism and purposefulness of the approach.

Comparative analysis of the data collected from the media course in English, Russian and Kazakh languages reveals key features of the representation of conflicts that are associated with the cultural, linguistic and political traditions of each of the studied communities. To quantify the data, a sample of 30 articles evenly distributed among texts in three languages was analyzed. All articles were classified into key lexical categories: neutral (objective and diplomatic vocabulary), emotional (vocabulary with a high emotional load) and symbolic (vocabulary reflecting culturally specific elements). The diagram below visualizes the distribution of key lexical categories in the MediaDisc in English, Russian, and Kazakh. This allows you to clearly see the share of neutral, emotional and symbolic vocabulary for each language.

Diagram 1 – Distribution of lexical categories in a media discourse

The results of the diagram confirm the differences identified: in English discourse, neutral vocabulary is 60 %, reflecting a focus on analytical objectivity, while Russian media discourse is characterized by a high proportion of emotional vocabulary (50 %), which focuses on the dramatic description of conflicts. In Kazakh discourse, symbolic vocabulary dominates (50 %), which is associated with the national and cultural features of the media show. Thus, differences in the distribution of lexical categories emphasize the specifics of the media resource of each language. English discourse is focused on a rational approach, Russian - on emotional involvement, and Kazakh - on cultural and symbolic understanding of conflicts. These findings highlight the significance of vocabulary choices in shaping the cognitive and emotional frameworks of conflict perception.

Conclusion

The study revealed the key features of the linguistic representation of conflicts in the media course in English, Russian and Kazakh. The results confirm that media texts not only inform the audience about conflict events, but also actively shape their perception using various lexical and stylistic means. The analysis showed that English-language media texts pay special attention to universal values and rights, which is reflected in the use of neutral and institutional terminology. Russian-language materials, on the contrary, are often characterized by a high degree of emotional coloring, metaphorical and rhetorical saturation, which is associated with the traditions of public speaking and the peculiarities of political discourse. Media texts in Kazakh demonstrate a predominantly balanced style based on cultural traditions of pacification and a symbolic emphasis on national unity. National and cultural differences in the coverage of conflicts were confirmed at the level of both lexical units and stylistic techniques. The use of tools such as metaphors, evaluative vocabulary, and syntactic structures allows publications to form certain cognitive frameworks that influence the audience's interpretation of conflicts. These differences emphasize the importance of context in the analysis of media content and the need to take into account cultural and linguistic peculiarities when creating and translating media texts.

In the future, the study is supposed to deepen the study of aspects of translation and transformation of conflict texts between languages, as well as expand the body of data due to additional types of conflicts and genres of media materials. This will allow you to get an even more complete understanding of the cognitive and cultural mechanisms of the formation of a media resource, as well as offer practical recommendations for media practitioners and translators.

References

- 1 **Fairclough, N.** Critical Discourse Analysis : The Critical Study of Language. – London : Longman, 1995. – 258 p.
- 2 **van Dijk, T. A.** Discourse and Power. – London : Palgrave Macmillan, 2008. – DOI : <https://doi.org/10.1057/9780230593377>.
- 3 **Galtung, J.** Peace by Peaceful Means : Peace and Conflict, Development and Civilization. – London : SAGE Publications, 1996. – DOI : <https://doi.org/10.4135/9781446221631>.
- 4 **Couldry, N.** Media, Society, World : Social Theory and Digital Media Practice. – Cambridge : Polity, 2012.
- 5 **McQuail, D.** McQuail's Mass Communication Theory. – London : SAGE Publications, 2010.
- 6 **Putnam, L. L., Poole, M. S.** Conflict and Negotiation // In : F. M. Jablin, L. L. Putnam, K. H. Roberts, L. W. Porter (Eds.). Handbook of Organizational Communication. – London : SAGE Publications, 1987. – P. 549–599.
- 7 **Hofstede, G.** Culture's Consequences : Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. – London : SAGE Publications, 2001.
- 8 **van Dijk, T. A.** News as Discourse. – Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates, 1988. – DOI : <https://doi.org/10.4324/9781315649580>.
- 9 **van Dijk, T. A.** Racism and the Press. – London : Routledge, 1991. – DOI : <https://doi.org/10.4324/9780203981877>.
- 10 **Hudson, R. A.** Sociolinguistics. 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – DOI : <https://doi.org/10.1017/CBO9781139166843>.
- 11 **Шейгал, Е. И.** Семиотика политического дискурса. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 200 с.
- 12 **Апресян, Ю. Д.** Новый толковый словарь синонимов русского языка. – М. : Языки славянской культуры, 2012. – 450 с.
- 13 **Залевская, А. А.** Введение в психолингвистику. – М. : КДУ, 2011. – 320 с.
- 14 **Жанабаева, А. С.** Языковая политика и функционирование казахского языка в медиа. – Алматы : Мектеп, 2017. – 180 с.
- 15 **Кенжеханова, Г. Ж.** Культурно-семантические особенности казахских пословиц и поговорок. – Алматы : Казахский университет, 2014. – 230 с.
- 16 **Байжигитова, З. А.** Основы билингвизма в казахском медийном дискурсе. – Астана : ЕНУ, 2016. – 210 с.

References

- 1 **Fairclough, N.** Critical Discourse Analysis : The Critical Study of Language. – London: Longman, 1995. – 258 p.
- 2 **van Dijk, T. A.** Discourse and Power. – London : Palgrave Macmillan, 2008. – DOI : <https://doi.org/10.1057/9780230593377>.
- 3 **Galtung, J.** Peace by Peaceful Means : Peace and Conflict, Development and Civilization. – London: SAGE Publications, 1996. – DOI : <https://doi.org/10.4135/9781446221631>.
- 4 **Couldry, N.** Media, Society, World : Social Theory and Digital Media Practice. – Cambridge : Polity, 2012.
- 5 **McQuail, D.** McQuail's Mass Communication Theory. – London : SAGE Publications, 2010.
- 6 **Putnam, L. L., Poole, M. S.** Conflict and Negotiation. In : Jablin, F. M., Putnam, L. L., Roberts, K. H., Porter, L. W. (Eds.). Handbook of Organizational Communication. – London : SAGE Publications, 1987. – Pp. 549–599.
- 7 **Hofstede, G.** Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. – London : SAGE Publications, 2001.
- 8 **van Dijk, T. A.** News as Discourse. – Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates, 1988. – DOI : <https://doi.org/10.4324/9781315649580>.
- 9 **van Dijk, T. A.** Racism and the Press. – London : Routledge, 1991. – DOI : <https://doi.org/10.4324/9780203981877>.
- 10 **Hudson, R. A.** Sociolinguistics (2nd ed.). – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – DOI : <https://doi.org/10.1017/CBO9781139166843>.
- 11 **Shejgal, E. I.** Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of Political Discourse]. – Volgograd : Izd-vo VolGU, 2000. – 200 p.
- 12 **Апресян, Ю. Д.** Novyj tolkovyj slovar' sinonimov russkogo jazyka [New Explanatory Dictionary of Synonyms of the Russian Language]. – Moskva : Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2012. – 450 p.
- 13 **Zalevskaja, A. A.** Vvedenie v psikholingvistiku [Introduction to Psycholinguistics]. – Moskva : KDU, 2011. – 320 p.
- 14 **Zhanabaeva, A. S.** Jazykovaja politika i funktsionirovanie kazakhskogo jazyka v media [Language Policy and the Functioning of the Kazakh Language in the Media]. – Almaty : Mektep, 2017. – 180 p.
- 15 **Kenzhekhanova, G. Zh.** Kul'turno-semanticheskie osobennosti kazakhskikh poslovits i pogovorok [Cultural-Semantic Features of Kazakh Proverbs and Sayings]. – Almaty : Kazakh University, 2014. – 230 p.

16 **Baizhigitova, Z. A.** Osnovy bilingvizma v kazakhskom mediinom disкурse [Fundamentals of Bilingualism in the Kazakh Media Discourse]. – Astana : ENU, 2016. – 210 p.

Received 16.01.24.

Received in revised form 13.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*А. С. Абу¹, Р. Ж. Саурбаев²

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

16.01.24 ж. баспаға түсті.

13.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

МЕДИАДИСКУРСТАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ: АҒЫЛШЫН, ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕРМИНОЛОГИЯ МЕН СТИЛИСТИКАНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Мақала медиа мәтіндердегі қақтығыстардың ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі тілдік көрінісін зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі бағыттары-қақтығыс жағдайларын сипаттау үшін ұлттық медиа-дискурстарда қолданылатын лексикалық, стилистикалық және когнитивті құралдар. Әр зерттелетін топтың мәдени және тілдік ерекшеліктерін көрсететін эмоционалды бояу, метафораларды, риторикалық құралдарды және грамматикалық құрылымдарды қолдану сияқты жанжалды лексиканың негізгі ерекшеліктері анықталды. Талдау ағылшын тілді (*The Guardian*, *BBC*, *The New York Times*), орыс тілді (*ТАСС*, *РИА Новости*, *Известия*) және қазақ тілді (*Егемен Қазақстан*, *Қазақпарат*, *Алматы ТВ*) бұқаралық ақпарат құралдарының түрлі саяси, әлеуметтік және мәдени қақтығыстарды қамтитын мақалаларын қамтитын мәтіндер корпусы негізінде жүргізілді. Салыстырмалы талдау, сыни дискурстық талдау және лингвостатистикалық деректерді өңдеу әдістері қолданылды, бұл аудиторияға әсер етудің әмбебап тетіктерін де, ұлттық медиа дәстүрлердің бірегей ерекшеліктерін де анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің қорытындылары медиа мәтіндердегі тілдің тек ақпараттық ғана емес, сонымен қатар когнитивті және идеологиялық

функцияларды орындайтынын, жанжалды жағдайларды қоғамдық қабылдауды қалыптастыратынын растайды. Жұмыстың практикалық маңыздылығы журналистерді оқыту, медиа материалдарды құру бойынша ұсыныстар әзірлеу, сондай-ақ мәтіндерді мәдениетаралық коммуникацияға аудару және бейімдеу үшін алынған деректерді қолдану мүмкіндігі болып табылады.

Зерттеу медиа дискурсты талдауда және қақтығыстарға бағытталған мәтіндерді құруда мәдени және тілдік ерекшеліктерді ескерудің маңыздылығын көрсетеді. Бұл зерттеудің нәтижелері медиа дискурс теориясының, когнитивті лингвистиканың және мәдениетаралық коммуникацияның дамуына ықпал етеді, қақтығыстарды тілдік бейнелеу саласындағы әрі қарайғы зерттеулердің болашағын ашады.

Кілтті сөздер: медиадискурс, тілдік репрезентация, қақтығыстар, сыни дискурс талдауы, мәдениетаралық коммуникация, когнитивті лингвистика.

*А. С. Абу¹, Р. Ж. Саурбаев²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 16.01.24.

Поступило с исправлениями 13.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНФЛИКТОВ В МЕДИА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНОЛОГИИ И СТИЛИСТИКИ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена исследованию языковой репрезентации конфликтов в медиатекстах на английском, русском и казахском языках. Основными объектами исследования являются лексические, стилистические и когнитивные средства, используемые в национальных медиадискурсах для описания конфликтных ситуаций. Выявлены ключевые особенности конфликтной лексики, такие как эмоциональная окраска, использование метафор, риторических приемов и грамматических конструкций, которые отражают культурные и языковые специфики каждой исследуемой группы. Анализ проведен на основе корпуса текстов, включающего статьи из ведущих англоязычных (*The Guardian*, *BBC*, *The New York Times*),

русскоязычных (ТАСС, РИА Новости, Известия) и казахскоязычных (Егемен Қазақстан, Казинформ, Алматы ТВ) медиа, освещающих различные политические, социальные и культурные конфликты. Применялись методы сравнительного анализа, критического дискурса, лингвостатистической обработки данных, что позволило выявить как универсальные механизмы влияния на аудиторию, так и уникальные черты национальных медийных традиций.

Выводы исследования подтверждают, что язык в медиатекстах выполняет не только информативную, но и когнитивную и идеологическую функции, формируя общественное восприятие конфликтных ситуаций. Практическая значимость работы заключается в возможности применения полученных данных для обучения журналистов, разработки рекомендаций по созданию медиаматериалов, а также для перевода и адаптации текстов в межкультурной коммуникации. Исследование подчеркивает важность учета культурных и языковых особенностей при анализе медиадискурса и создании текстов, посвященных конфликтам.

Результаты данного исследования вносят вклад в развитие теории медиадискурса, когнитивной лингвистики и межкультурной коммуникации, открывая перспективы для дальнейших исследований в области языковой репрезентации конфликтов.

Ключевые слова: медиадискурс, языковая репрезентация, конфликты, критический анализ дискурса, межкультурная коммуникация, когнитивная лингвистика.

FTAMP 16.21

<https://doi.org/10.48081/INOI9172>

***А. Қ. Айтбенбетова¹, З. М. Молдабаева²,
А. Ә. Иманеазина³, Н. К. Култанбаева⁴**

^{1,2,3,4}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе

өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1645-5670>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0560-7007>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6335-7179>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

*e-mail: aitbenbetova74@mail.ru

ТАҢБАЛАР СИПАТТАМАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ КОННОТАЦИЯЛАРДЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада таңбалар сипаттамасындағы аксиологиялық коннотациялардың құрылымы мен мағынасының зерттелуі қарастырылады. Мақсаты – қазіргі таңда аксиологияның назарын аударатын құндылықтар түрлерін зерделеу. Мақаланың ғылыми маңыздылығы аксиологиялық коннотациялардың қолданысы, заттың номинативті мағынасының ашылуы және ғылыми таным құндылықтары арқылы моральдық құндылықтар, құқықтық құндылықтар, адамзат тарихы мен әлеуметтік құндылықтар мағынасын ашып зерттеу боп табылады. Зерттеуде аксиологиялық коннотациялардың жалпы тіл біліміндегі зерттелу тарихы толық жан-жақты да баяндалады. Сонымен қатар қазіргі тіл біліміндегі бірқатар лингвистиканың аясында қолданылатын салыстырмалы, салғастармалы зерттеу тәсілдері арқылы мысалдар алынып талданады. Басқа халықтың сипаттамалары ретінде басқа ұлттың мәдениеті туралы идеяларына қатысты маңыздылығы сөз болады. Қазіргі жаңа бағыттағы зерттеу әдістері этнолингвистика, лингвомәдениеттану, эколлингвистика, әлеуметтік дискурс, саяси лингвистика, лингвокриминалистика, теоллингвистика және т.б. салалары туралы ғалымдардың тұжырымдары

сұрыпталып, сипатталады. Коннотация нақты лингвистика мен экстралингвистика аясында тығыз байланыста қарастырылады..

Мақаланың практикалық маңыздылығы оның мазмұны, негізгі тұжырымдары аксиологиялық стереотиптердің әлемдегі және қоғамдағы жағдайға байланысты өзгеретіндігі анықталды. Лингвистикалық аксиологияның объектісіндегі зерттеулер талдану барысында танымдық процестердің және оларға сәйкес ережелерінің ажырамас бөлігі, эксперименттік психология адамдардың коннотациялық танымы негізінде талданады. Олардың өмір сүру ұзақтығы, қоғамның жалпы тұрақтылығы белгілі бір бейнелерге байланысты тарихи шындыққа тән практикалық тұрғыдан талданады.

Аксиологиялық зерттеудің міндетіндегі тілдік бірліктің құндылық компоненттері сөз болады және қазіргі тіл білімінің өзекті зерттеу объектілері екеніне баса назар аударылады.

Кілтті сөздер: Таңба, аксиология, коннотация, мағына, құндылық, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, таным.

Кіріспе

Аксиология және коннотация қазіргі лингвистикадағы өзекті зерттеу объектілері болып табылады. Бүгінгі таңда құндылықтар жеке ғылым-аксиологияны зерттеу тақырыбына айналды кез-келген объектінің оң, бейтарап немесе теріс маңыздылығын зерттеу, олардың экзистенциалды және сапалық сипаттамаларынан алшақтату. Жалпы аксиологияның назарын аударатын құндылықтар түрлерінің қатарына моральдық құндылықтар, құқықтық құндылықтар, ғылыми таным құндылықтары, адамзат тарихы мен әлеуметтік теориялардың құндылықтары, адамның табиғаты мен оның өмірінің мағынасына байланысты құндылықтар жатады деп айта аламыз.

Кез келген заттың номинативті мағынасын білдіретін денотациядан оның сапалық мағынасын бөліп көрсетудегі қызметі мен рөлі, бір тілдегі тұтынушылардың танымындағы қосымша көмекші мағыналары ерекшеленді. Кейіннен коннотация филологиялық білім шеңберінде әмбебап терминге айналды. Алғашында ол лексикалық семантика ретінде қарастырылып, кейін стилистикалық бояу түрінде зерттелді, кейін интертекстталдық, процестердегі бейнелілік пен экспрессивтілік реңктік мағынада талданса, енді олар белгілі бір ұғымның концептуалды құрылымының құрамдас бөліктері ретінде күрт қарастырылады. Алайда коннотацияны жан-жақты лингвистикалық зерттеу нәтижесінде оның лексикалық мағынадан негізгі айырмашылығы ашылды.

В. В. Ильин аксиологиялық лингвистика – бұл бірқатар лингвистиканың аясында қолданылатын зерттеу тәсілі. Қазіргі уақытта айқын көрінетін

аксиологиялық әлеуеті бар бірнеше пәндер бар – этнолингвистика, лингвомәдениеттану, эколлингвистика, әлеуметтік дискурсты талдау, саяси лингвистика, лингвокриминалистика, теоллингвистика және т.б. (олардағы аксиологиялық аспект әлі де орындалмауы мүмкін) айтады. Лингвистикалық аксиологияның объектісі-кешен «тіл-сана-қоғам-мәдениет-адам» екендігін де айтып жүр. Зерттеу екпініне байланысты оны зерттеу лингвокогнитивті, әлеуметтік және лингвомәдени болуы мүмкін. Лингвоаксиологиялық пән – құндылықтарды қалыптастыру, білдіру және аудару құралы ретінде қарастырылатын тіл ретінде зерделейміз. Зерттеу бағыттары ретінде мәтіннің көркем және көркем емес түрлерінің лингвистикалық аксиологиясын әлеуметтік аксиосфераны конфессиялардың, таптардың, ұйым құндылықтары, гендерлік, жас құндылықтары, кәсіби топтар мен мәдениеттердің құндылықтары, жеке аксиосфераны (жазушының, саясаткердің, ғалымның, шығарманың кейіпкерінің тілдік тұлғасы) ажыратуға болады. Ерекшелігі аксиологиялық лингвистика аясында нақты қондырғыларды алынған жалпы лингвистикалық рәсімдеріне нәтижелерімен құнды екені мәлім. Аксиологиялық зерттеудің міндеті - тілдік бірліктің немесе мәлімдеменің құндылық компонентін анықтау. Зерттеу линвоаксиологиялық жазықтыққа бағытталған ана тіліне қандай құндылықтарды жатқызуға болады, егер ол осындай мәлімдемелермен, танымдық механизмдермен, коммуникативті стратегиялармен және т. б. белгілі бір тілді аксиологиялық талдаудың мақсаты ретінде әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің аксиосферасын және әртүрлі әлеуметтік топтар мен идиомалардың аксиосферасын қайта құру болатындығын айтамыз. Бұл жұмыс үшін аксиология адамның мәдениетімен, қоғамымен және санасымен тығыз байланысты деп тұжырымдайтын В. В. Ильиннің пікірі ерекше маңызды екенін басшылыққа аламыз [1].

Материалдар мен әдістері

Құндылық пен бағалау негізгі ұғымдар болып табылады. Аксиологиялық талдауда осы зерттеуде кейіпкерлердің сипаттамаларының құрылымын құру үшін құндылық пен бағалауды анықтау қажет. «Құндылық – бұл экстралингвистикалық фактінің тақырып, процесс, оқиға, идея, сезім және т.б. белгілі бір адамға, әлеуметтік топқа немесе адамдарға жағымды немесе теріс мәні бар екенін ескереміз. Құндылық жүйесі мәдениеттің норма (құндылық) және одан ауытқу идеяларын көрсетеді. Ең ықшам жіктеулерде құндылықтар түрі бойынша материалдық және рухани болып бөлінеді, ал мазмұны бойынша – қажет болған жағдайда нақтылау терминологиясы енгізіледі. Жақсы/жаман деген жалпы бағалаудан басқа, құндылықтардың төрт арнайы саласы ерекшеленеді:

1) ақиқат саласында құндылық анықталады, яғни шығарылады және сипатталады, шын / жалған тетіктер арқылы;

- 2) этика саласында – жақсылық / зұлымдық;
- 3) эстетикада – әдемі / ұнамсыз;
- 4) сыйластық – жағымды / жиіркенішті.

Құндылықтардың жіктелуі әлдеқайда бөлшек болуы мүмкін. Утилитарлық құндылықты ыңғайлы / ыңғайсыз сипатта сипаттайды, пайдалы / зиянды, эмоционалды-интеллектуалдық – қызықты / қызықсыз, ақылды / ақымақ және т.б. арналарда қарастырады.

Бағалау В. В. Ильиннің пікірінше, танымдық процестердің және оларға сәйкес мінез-құлық ережелерінің ажырамас бөлігі, эксперименттік психология адамдардың әдетте жақсы немесе жаман деп бағалайтындығын көрсетеді.

Құндылықтардың қайнар көзі және өлшемі – адам. Адамдар әртүрлі, сондықтан бағалаулар дүниетанымдық жағдайға ие болады. Осыдан В. В. Ильин мынадай лингвистикалық ескертпелер жасады: 1) ұлттық құндылықтарды көрсететін жалпы тілдік бағалаулар жеке және топтық бағалаулардан алшақтауы мүмкін; 2) жеке лексикондағы бейтарап сөздер мен терминдер құндылық мазмұнын алады. Осылайша, адамның білім беру моделі құндылық мәдениетке, бағалауға, биологиялық танымдық процестерге және мәдени әлеуметтік мінез – құлыққа жатады.

Коннотация типтері: - этноконнотация; -мәдени коннотация; -мазмұндық коннотация; - эмоционалды коннотация; -идеологиялық коннотация; - бағалаушылық коннотация. Этноконнотациялар - халықтық концептілік өрістегі тілдің идиоэтникалық қасиетін көрсетеді. Себебі этноконнотация тілдік сананың ең төменгі терең қабаты. Кейбір этноконнотаттар тарихи сипатта, кейбірі мәдени сипатта, кейбірі белгілі бір аймақтық шектеу қолданысында, ал кейбіреулері белгілі бір уақыт шеңберінде ғана қолданылған мағына ретінде сақталуы мүмкін. Қалай болған жағдайда да этноконнотаттар, яғни этноконнотацияның бір микроэлементтері болып саналатын мағыналар тілдік жүйеде халықтық мәдениеттің нақышы болып белгіленеді. Кейбір жағдайда этноконнотаттанған эндемиялық мағыналар кең қолданыс аясына қарай, қолданылу әлеуетіне қарай атаушылық сипатқа ұласып, бейнелілік, эмотивтілік сияқты стилистикалық реңктен атау сөз мағынасына айналатын лингвистикалық құбылыс болып тұрады. Бірақ бұл құбылысқа қарап, коннотацияларды сөзжасамның бір тәсілі ретінде қарауға болмайды. Себебі коннотациялардың номинативті сөз ретінде қабылдануы өте сирек кездесетін жағдай. Коннотациялар тұрақты сөз тіркесін жасауға, тұрақты метафоралар мен тұрақты теңеулерді жасауға, эмоционалды-экспрессивті мағыналарды тұрақтандыруға негіз бола алады.

Аксиологиялық коннотациялардың қолданысы кейіпкерлерді сипаттау барысында да қолданысқа ие. Ғылыми зерттеулер нәтижесінде

кейіпкерлердің сипаттамасының құрылымына жеті элемент кіреді: сыртқы келбеттің сипаттамасы; интеллектуалдық сипаттамалардың сипаттамасы; эмоционалды-психологиялық жағдайдың сипаттамасы; жеке тұлғалық белгілердің сипаттамасы; әлеуметтік жағдайдың сипаттамасы және физиологиялық және физикалық жағдайдың сипаттамасы, кейіпкерлердің қарым-қатынасының сипаттамасы. Сипаттама, баяндау және пайымдау-сөйлеудің функционалды-семантикалық түрлері, диалог - қарым-қатынас формасы. Оларда көрсетілген кейіпкерлердің сипаттамалары әртүрлі функцияларға ие: сипаттамада ол сәйкестендіру және бағалау функциясын орындайды, әңгімеде – көзқарастардың көрінісі, диалогта эстетикалық-коммуникативті, сюжетті қалыптастыру, мәтінді қалыптастыру, сипаттамалық және бағалау функциялары жүзеге асырылады. Кейіпкерлердің сөйлеу сипаттамасымен ұсынылған әртүрлі көзқарастар көркем мәтіннің семантикалық құрылымындағы сипаттамалардың мағынасын анықтауға мүмкіндік береді.

Ю. Г. Вешнинский аксиологиялық мәндерді үш түрге бөледі – жалпы бағалау, жеке бағалау және коннотативті бағалау. Оның пікірінше, жалпы құнды сөздер тек белгісі бар бағалауды білдіреді. Бұны жақсы және жаман сын есімдер, сондай-ақ әртүрлі стилистикалық және экспрессивті реңктері бар синонимдер жүзеге асырады (мысалы: керемет, әдемі). Бағалау мәнін сипаттамалық мәнмен қандай да бір жолмен біріктіретін номинативті бірліктер жеке бағалау деп аталады (мысалы: дарынды, ынталы). Жеке бағалау лексикасы кең ауқымды құрайды, онда екі мағына әртүрлі пропорцияда біріктіріледі. Сонымен, салыстырмалы сын есімдерге тән, екінші номинацияның көрінісі ретінде қарастыруға болатын сапалық белгілерді алу процесі сипаттамадан бағалауға, объективтен субъективтіге ауысуды білдіреді [2].

Нәтижелер және талқылау

Коннотативті бағалаудың ерекшелігі оның құрылымында семантикалық жүйені құрайтын сипаттамалық және бағалау компоненттерінен басқа, сөйлеу субъектісінің сипаттамалық бағалау бөлігінде көрсетілген эмоционалды қатынасын білдіретін тағы бір аксиологиялық компонент бар. Бұл аксиологиялық компонент квазистереотип туралы ассоциативті-бейнелі ұғымға сілтеме жасайтын ішкі форманың болуына байланысты жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, жеке бағалау мағынасында сипаттамалық және бағалау құрылымдары біріктіріледі, ал коннотативті предикатта коннотация ішкі құрылымның сипаттамалық бағалау құрылымынан бөлінгенін зерттеулерден аңғаруға болады. Квазистереотип белгілі бір жағдайдың стандарты ретінде әрекет етеді. Ю. Г. Вешнинский квазистереотиптер әлемнің тілдік бейнесінің өзіндік тұрақтысы екенін анықтайды, оның

көмегімен осы тілде оның тұжырымдамалық көрінісінде жазылған әлем туралы күнделікті түсінік қалыптасады дегенді келтіреді дейді [2, 107-б.]. Н. Д. Арутюнова жеке бағалауды үш топ ретінде: сенсорлық, сублимацияланған және рационалистік дегенді жіктейді. Адамның практикалық қызметімен байланысты рационалистік топқа мыналар кіреді: 1) утилитарлық: пайдалы, зиянды; 2) нормативтік: дұрыс, қалыпты, сау; 3) телеологиялық: тиімді, сәтті, жарамсыз. Бұл жұмыста Н. Д. Арутюнованың жеке бағалауларының жіктелуі қолданылады [3, 52-б.]. Сонымен, кейіпкерлердің сипаттамасындағы сөздердің жалпы құнды, жеке дара мағыналарын ғана емес, сонымен қатар коннотативті бағалауды да талдауға әрекет жасалады. А. Байғұтова келесі пікірмен бөліседі: «коннотация - бұл шындық құбылыстарының жанама көрінісі және соның арқасында мағынаның символдық-денотативті макрокомпонентімен тығыз байланысты. Сондықтан қазіргі уақытта ең беделді болып коннотативті макрокомпоненттің лексикалық және фразеологиялық мағыналарға енетіндігі және онымен таңқаларлық түрде араласатындығы кездейсоқ емес» [4, 147-б.]. С. А. Андросова коннотация мен бағалау тығыз байланыста және өзара тәуелділікте екенін көрсетеді. Сөз мағынасының коннотациялық компонентінің негізін құрайтын бағалаусыз коннотация мүмкін емес. Ал коннотация бағалауды тіл мен сөйлеуде білдірудің бір тәсілі бола алады [5].

Экстралингвистикалық тәсіл аясында коннотация келесідей көрсетіледі сөздің лексикалық мағынасының шеңбері семантикалық ассоциациялардың жиынтығы ретінде сипатталады. Блумфилд эмоционалды негізі бар коннотацияларды және әлеуметтік, аймақтық және мәдени факторларға байланысты сана саласына қатысты коннотацияларды бөліп, коннотацияға әлеуметтік-мәдени компонентті енгізді. Орыс тіл білімінде коннотацияны экстралингвистикалық тәсілмен қарастыру Ю. Д. Апресянның жазбаларында қолданылады. Оның анықтамасына сәйкес, коннотация «осы тілде аты берілген сөз болып табылатын шындық объектісін заңдастырылған бағалау» деп көрсетеді. Коннотациялар белгі прагматика саласына жатады. Олар сөзбен байланысты мәдени идеялар мен дәстүрлер, белгілі бір қоғамда тиісті нәрсені қолдану тәжірибесі және басқа да көптеген тілдік емес факторлар ұғымда кеңінен танымал қарастырылады. Бұл тәсілді ғалым Е. Ф. Арсентьева да қолдайды [6]. Ю. Г. Вешинскийдің пікірінше, стереотипке тілдік емес шындық болып табылатын стандарт және тілдік деңгейде қолданылатын норма кіреді. Стереотиптер басқа халықтың сипаттамалары ретінде де, бір ұлттың басқа ұлттың мәдениеті туралы идеяларына қатысты барлық нәрсе болуы мүмкін. Жалпы ұғымдар, сөйлеу қарым-қатынас нормалары, мінез-құлық, категориялар, психикалық аналогиялар, алалаушылық, ырымшылдық,

моральдық және этикет нормалары, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар және т. б. жатады [2, 45-б.].

Коннотацияны прагматикаға жатқызуымыздың басты себептерінің бірі – сөздің номинативті қасиетіне байланысты ұлттық ұғымға тән өрнек жүктейтін ассоциация тудыратын негізгі мағынаны толықтыратын қосымша экспрессивті, бағалаушы мағыналардың сөзде болуы, ерекшеліктері, мәдениетін айтуға болады. Жалаңаш диалектілерде қарапайым әйел емес, екіжүзділік, жар деген мағынада. Айым қосылды ма? Ақдаңғыл-ақын, шешен. Сөйлеу үшін ақдаңғыл тобы, солай ма?, Күйік-болбыр, өз әуре-сарсаңына түскен адам. Жылдым-жылдам екі Ақай, бір Ақай, күйіп кетті, есік болу бөлек, тігіс-бөлек болу. Айтылған мәселелерді мысалдармен дәлелдеу арқылы қолданыстағы ұғымдардың прагматикалық тұрғыда қарастыруымызға болады деп тұжырымдайды З. К. Ахметжанова [7].

Сонымен қатар, ғалымдар коннотациялық стереотиптерді жеңіл және ауыр деп категорияларға бөліп қарастырады. Үстірт стереотиптер – бұл тарихи, халықаралық, ішкі саяси жағдайға немесе басқа уақытша факторларға байланысты белгілі бір адамдар туралы идеялар. Бұл стереотиптер әлемдегі және қоғамдағы жағдайға байланысты өзгереді. Олардың өмір сүру ұзақтығы қоғамның жалпы тұрақтылығына байланысты. Бұл, әдетте белгілі бір бейнелерге байланысты тарихи шындыққа тән бейнелер. Жер бетіндегі терең стереотиптерден айырмашылығы өзгермейді. Олар уақыт өте келе өзгермейді. Терең стереотиптер таңғажайып тұрақтылыққа ие және олар ұлттық сипаттағы ерекшеліктерді зерттеуші үшін үлкен қызығушылық тудырады: стереотиптердің өзі стереотиптеу объектісі болып табылатын адамдарды зерттеуге материал береді, ал бағалау олар жиі кездесетін топтың ерекшеліктерін сипаттайды.

Н. В. Сорокина стереотиптерді кейбір критерийлер бойынша жіктейді: «стереотип тақырыбы бойынша – ұжымдық, жеке стереотиптер; стереотип объектісі бойынша – антропостереотиптер (жеке стереотиптер мен әлеуметтік стереотиптерді қоса), оқиғалар, пәндік (оның ішінде материалдық, тұжырымдамалық); стереотип объектісі ретінде әлеуметтік топ түрі бойынша (әлеуметтік стереотиптер үшін) – гендерлік, жас ерекшеліктері, конфессиялық/діни, өңірлік, сыныптық, саяси стереотиптер және т. б.; өзінің/бөтеннің қатынасы бойынша-автостереотиптер, гетеростереотиптер; нақты/болжам арақатынасы бойынша тікелей, ауыспалы (метастереотиптер); тіркелетін сипаттамалардың типтілік дәрежесі бойынша-стереотиптің өзі (типтік сипаттамалар) және контрстереотиптің өзі (типтік емес стереотиптер); стереотиптің аффективті компонентінің мазмұны бойынша-оң, теріс; растау, жоққа шығару; эмоционалды зарядтың қарқындылығы бойынша қарқынды бола алады десе, Е. Бабаева зерттеулерінде ұжымдық критерийсіз береді [8].

Ю. И. Александровтың анықтамасы бойынша фондық білім – бұл сөйлеуші мен тыңдаушының тілдік қарым-қатынастың негізі болып табылатын шындықты өзара білуі деп тұжырымдайды [9].

Қорытынды

Таңбалар сипаттамасының құрылымындағы аксиологиялық коннотациялардың мағыналық мәселесі жалпы тіл білімінде негізінен үш түрлі бағытта ажыратылатындығына көзіміз жетті. Олар: жалпыадамзаттық, аймақтық, елтану. Бұл зерттеу бағытында қазақ тіл білімінің ғалымдары Ж. Джамбаева [10], Н. Уәли [11], Ә. Бияздықова [12], А. Нысанбаевтың [13] зерттеулерінде қарастырылып, тіл тазалығы, танымдық сипаты, қызметі, құндылықтары сараланады. Бұл белгілі бір этникалық және тілдік мүшелердің барлық ұлттық мәдениетті білумен байланысты қауымдастықтар деп тұжырымдаймыз. Осылайша, ғылымда коннотация нақты лингвистика мен экстралингвистика аясында біршама оң пікірде зерттелгеніне шолу жасадық. Коннотация біліммен, контекстпен және стереотиптермен тығыз байланысты қарастырылу қажет деп есептейміз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Ильин, В. В. Аксиология [мәтін] – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.
- 2 Вешнинский, Ю. Г. Аксиология культурного пространства-времени (в границах постсоветского культурного пространства) [мәтін] // Мир психологии. – 2005. – № 4. – С. 226.
- 3 Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт : монография [мәтін] – М. : Наука, 1988. – 341 с.
- 4 Байғұтова, А. М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты : ф. г. к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты [мәтін] – Алматы, 2009. – 27 б.
- 5 Андросова, С. А., Синельников, Ю. Г. Структура лингвистической категории «характеристика человека» // Лингвистика и межкультурная коммуникация [мәтін] – 2014. – № 1 – С. 27–31.
- 6 Арсентьева, Е. Ф. Фразеологизмы-эвфемизмы в английском и русском языках автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук [мәтін] – Казань : 2012.
- 7 Ахметжанова, З. К. Казахская лингвокультура : язык, человек, этнос / З. К. Ахметжанова // Елтаным [мәтін] – 2016. – С. 82–110.
- 8 Бабаева, Е. В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира : дис ... д-ра филол. наук [мәтін] – Волгоград, 2004. – С. 438.

9 Александров, Ю. И. Системная дифференциация. Экспериментальный и теоретический анализ // Когнитивные исследования : Сборник научных трудов : Вып. 4. [мәтін] М. : ИП РАН, 2009. – С. 304.

10 Джамбаева, Ж. А. Ключевые понятия лингвоконцептологии и средства репрезентации концептов // Вестник КГУ им. Ч. Уалиханова [мәтін] – 2018. – № 4. – С. 52–57.

11 Уәли, Н. Тіл экологиясы // Ана тілі [мәтін] – 2009. – № 8. – 5 б.

12 Бияздықова, Ә. Қазақ тіліндегі бакыт концептісінің танымдық сипаты мен қызметі : ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты [мәтін] – Алматы, 2014.

13 Нысанбаев, А. Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтар әлемі // ҚР БҒМ ҒК Философия және Саясаттану Институты [мәтін] – 2011. – 271 б.

References

- 1 Ilyin, V. V. Axiologia [Axiology] [Text] – М. : izd-vo MGU, 2005. – P. 216.
- 2 Veshninsky, Y. G. Axiologiya kulturnogo prostranstva-vremeni (v granitsah postsovetского kulturnogo prostranstva) [Axiology of cultural prostration-time (in the borders of post-Soviet cultural prostration)] // (World of psychology. the study of axiology in science) [Text] – 2005. – No. 4. – P. 226.
- 3 Arutyunova, N. D. Tipy yazykovykh znachenii : Otsenka. Sobytie. Fakt : monografiya [Type of English language knowledge : Otsenka. The story. Fakt : monograph (Typological aspect of axiology)] [Text] – М. : Nauka, 1988. – 341 p.
- 4 Baigutova, A. M. «Qazaq әieli» kontseptisiñin etnomәdeni sipaty : f.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған dissertatsiyanıñ avtoreferaty [Ethnocultural character of the concept of «Kazakh woman» : abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of philological sciences] [Text] – Almaty, 2009. – P. 27
- 5 Androsova, S. A., Sinelnikov Y. G. Struktura lingvisticheskoi kategorii «harakteristika cheloveka» [Structure of the linguistic category «characteristics of people» // Linguistics and inter-cultural communication. (Connotation component of the meaning of the word)] [Text] – 2014. – № 1. – P. 27–31.
- 6 Arsentieva, E. F. Frazеologizmy-evfemizmy v angliiskom i russkom yazykah avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Phraseological units-euphemisms in English and Russian the abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological sciences] [Text] – Kazan : 2012.
- 7 Akhmetzhanova, Z. K. Kazahskaya lingvokultura : yazyk, chelovek, etnos [Kazakh linguoculture : language, people, tthnos (Problems of linguoculturology in the Kazakh language)] [Text] – 2016. – P. 82–110.

8 **Babaeva, E. V.** Lingvokulturologicheskie harakteristiki russkoi i nemetskoi aksiologicheskikh kartin mira : dis ... d-ra filol. nauk [Linguoculturological characteristics of Russian and German axiological paintings word (comparative typology of axiology)] [Text] – Volgograd, 2004. – P. 438.

9 **Alexandrov, Y. I.** Sistemnaya differentsiatsiya. Eksperimentalnyi i teoreticheskii analiz // Kognitivnye issledovaniya : Sbornik nauchnykh trudov : Vyp. 4. [System differentiation. Experimental and theoretical analysis (Typical characteristics of stereotypes)] // Cognitive Research: Scientific work : VIP. 4. – Moscow : IP ran [Text] 2009. – P. 304.

10 **Dzhambaeva, J. A.** Klyuchevye ponyatiya lingvokontseptologii i sredstva reprezentatsii kontseptov // Vestnik KGU im. Ch. Ualikhanova [Key concepts of linguoconceptology and means of representing concepts] // Bulletin of the KSU named after Ch. Ualikhanov [Text] – 2018. – No.4. – P. 52–57.

11 **Uali, N.** Til ekologiyasy [Ecology of language] // Native language [Text] – 2009. – №8. – P. 5.

12 **Biyazdykova, A.** Qazaq tilindegi baqyt kontseptsinin tanyndyq sipaty men qyzmeti : f.ğ.k. ğylymi дәрежесін алу үшін дайындалған dissertatsiyanın avtoreferaty [Cognitive nature and function of the concept of happiness in the Kazakh language : abstract of the dissertation for the degree of candidate of philological Sciences] [Text] – Almaty, 2014.

13 **Nysanbayev, A.** Tәuelsіз Qazaqstannың qūndylyqtar әлемі [The world of values of independent Kazakhstan] // Institute of Philosophy and Political Science of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan [Text] – 2011. – P. 271.

28.10.24 ж. баспаға түсті.

13.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Қ. Айтбенбетова¹, З. М. Молдабаева²,

А. Ә. Имангазина³, Н. К. Құлтанбаева⁴

^{1,2,3,4}Актюбинский региональный

университет имени К. Жубанова,

Республика Казахстан, г. Актобе.

Поступило в редакцию 28.10.24.

Поступило с исправлениями 13.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА АКСИОЛОГИЧЕСКИХ КОННОТАЦИЙ В СТРУКТУРЕ ОПИСАНИЯ СИМВОЛОВ

В статье рассматривается структура аксиологических коннотаций в описании символов, исследовании семантических проблем.

Цель статьи – изучение типов ценностей, которые в настоящее время привлекают внимание аксиологию, сопоставление их с коннотативными единицами. Представляет генезис и эволюцию взглядов на категорию ценности (этапы развития теории ценностей), определяет сущность категории ценности. Данный анализ становления ценностей позволяет автору выделить те из них, которые представляются в аксиологии как общечеловеческие и характеризуют собой социальную доминанту ориентации личности в аксиосфере.

Научная значимость статьи заключается в изучении нравственных ценностей, правовых ценностей, ценностей научного познания, ценностей истории человечества и социальных теорий, ценностей человека, связанных с его природой и смыслом его жизни. Подробно описана история аксиологических коннотаций в общем языкознании.

Кроме того, в современной лингвистике проводятся исследовательские подходы, используемые в рамках ряда лингвистических исследований. В качестве характеристик другого народа будет выступать значение, относящееся к его представлениям о культуре другой нации. В методах исследования в современном новом направлении будут систематизированы и описаны выводы ученых об этнолингвистике, лингвокультурологии, эколингвистике, анализе социального дискурса, политической лингвистике, лингвокриминалистике, теоллингвистике и будут говорить о неизменности в отличие от основных стереотипов на земле.

Это следует из того, что аксиологическая коннотация, в отличие от экспрессивных и эмоциональных коннотаций, является практически не изученным аспектом, поскольку нет единого научного определения этого термина, аксиологические критерии недостаточно определены в лингвистике.

Практическая значимость работы заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в практике преподавания курса лингвистической аксиологии, психоллингвистики

и лингвокультурологии. Данные исследования также могут быть использованы в научно-исследовательской работе при изучении аксиологических концептов.

Таким образом, проблемы аксиологического понимания ценности рассматриваются в неразрывной связи с языковым выражением ценности и оценки, поскольку наиболее эффективным и распространенным способом передачи информации, содержанием которой является квалификация явлений природы, социума и мышления, является система языка.

Ключевые слова: символ, аксиология, коннотация, значение, ценность, этнолингвистика, лингвокультурология, познание.

*A. K. Aitbenbetova¹, Z. M. Moldabaeva²,

A. A. Imangazina³, N. K. Kultanbayeva⁴

^{1,2,3,4}Aktobe Regional University,

Republic of Kazakhstan, Aktobe.

Received 28.10.24.

Received in revised form 13.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

SEMANTIC PROBLEM OF AXIOLOGICAL CONNOTATIONS IN THE STRUCTURE OF THE DESCRIPTION OF SYMBOLS

The article deals with the structure of axiological connotations in describing symbols, and the study of semantic problems. The article aims to study the types of values currently attracting the attention of axiology, comparing them with connotative units. The scientific significance of the article lies in the study of moral values, legal values, the values of scientific knowledge, the values of the history of mankind and social theories, the values of a person associated with his nature, and the meaning of his life. The history of axiological connotations in general linguistics is described in detail. In addition, research approaches are carried out in modern linguistics, which is used in a number of linguistic studies. The characteristics of other people will be the value related to their ideas about another nation's culture. When writing this article, general scientific methods were used, such as research, synthesis. The research methods in the modern new direction will systematize and describe the conclusions of scientists about ethnolinguistics, linguo-culturology, ecolinguistics, social discourse analysis, political linguistics, linguo-criminalistics, theolinguistics and will talk about immutability, in contrast to the main

stereotypes on earth. The main conclusion of the article is that, unlike deep stereotypes on the surface of the earth, they do not change. Connotation is considered in close connection with the knowledge of connotation in the context of specific linguistics and extralinguistic. The practical significance of the article is determined by the fact that its content and main conclusions change depending on the situation in the world and society. Research on the object of linguistic axiology in the course of analysis is an integral part of cognitive processes and the rules of behavior corresponding to them; experimental psychology is analyzed based on one's knowledge. In practice, it is analyzed that their life expectancy is carried out through images characteristic of historical reality, associated with the general stability of society and specific images. The value of the article is determined by the fact that it can serve as material for research on the axiological direction of the content and the main conclusions. The emphasis is on the fact that axiology and connotation are relevant objects of study in modern linguistics.

Keywords: symbol, axiology, connotation, meaning, value, ethnolinguistics, linguoculturology, cognition

<https://doi.org/10.48081/DIBG5850>

***Н. Ахтаева¹, З. Османова², А. Смаилова³**

¹Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

³Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9047-1596>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9667-8219>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>

*e-mail: nagibek78kz@gmail.com

ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ІЛІМІ: ҒЫЛЫМИ ТАРТЫС ПЕН ҚАЗІРГІ БАЙЛАМ

Мақала лингвомәдениеттану пәнінің қалыптасу аясын екі ғасыр арнасындағы ғылыми көріністерімен тарқатады. Дәйексөзге тартылған неміс, ағылшын, орыс, қазақ тілдеріндегі ғылыми тұжырымдар негізінде жеке ғылым саласының дамып, орнығып кетуіндегі өзгешеліктерді сипаттайды. Өз алдына жеке ғылым болып саналатын лингвистика мен мәдениет ілімінің әрі ұғымдық, әрі терминдік мәннен біртүтін лингвокултурологиялық бірлікке айналуына аталған ғылыми пікірлердің тікелей әсері болғандығы жеткізіледі.

Жұмыс авторлары пікірінше, халық сөйлеуіндегі тіл бірліктері бойынан, демек лингвистикадан, этнос болмысын танытатын мәдениеттану бірліктері, демек этнолингвистикалық мәселелер орын алады. Мұның қазіргі гуманитарлық ғылымдар үшін берері мол болмақ. Тіпті, бұл екі ғылымның тоғысуынан тіл біліміндегі жаңа ғылым саласы – лингвомәдениеттану пәні орнығады. Жаңа ғылым саласының орнығуына XX және XXI ғасырдағы тілші-мәдениеттанушы ғалымдардың ой-пікірлері бағаланып отыруы

қажет. Авторлар бұл бағытты тақырыптың ашылуындағы басты мақсат ретінде ұстанады.

Мақала барысында салыстыру, баяндау, сипаттама жасау, жүйелеу, талдау әдістері пайдаланылған. Жоғарыда аталған тілдер аспектісіндегі тұжырымдарды жеткізу салыстыру әдісінің қызметі арқылы іске асқан. Бұл пікірлерді қазіргі ғылыми ортаға жеткізу баяндау әдісін қажеттінсе, лингвистика мен мәдениет іліміне ортақ бірліктердің табиғатын таныту үшін сипаттама беріліп, оларды жүйелеудің жолдары көрсетілген. Ал талдау әдісін екі ғылымаралық бірліктердің берілуін тарқатудан көруге болады.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттану, этнолингвистика, мәдениет сабақтастығы, этнос болмысы, сөздік құрам, паремиологиялық қор.

Кіріспе

Лингвомәдениеттану – дербес ғылым саласы. Солай бола тұра, ғылыми ұстаным межесі тұрғысынан толық тұжырымдамалық сипатқа ене қойған жоқ. Екі ұдай түсінік тудыратын пікірлер әлі де кездеседі. Әсіресе тіл мен мәдениеттің өзара қиындасуының (А. Байтұрсынұлы) тілдегі көрінісі тақырыптың жекелеген мәселелеріне қайта қарауды қалайды. Тіл мен этнос мәселесі отандық тіл білімінде біршама зерттелді. Ғылыми-танымдық деңгейі де құр алақан емес. Зерттеуші-ғалымдар Ә. Қайдаров, Р. Сыздық, А. Тұрышев, М. Манкеева, Е. Жанпейісов, А. Ислам, А. Сейілхан, М. Күштаева, А. Әмірбекова, Г. Смағұлова және тағы басқа ізденушілер тарапынан аталмыш тақырыпқа аса мән беріліп отырды. Мұндай зерттеу нәтижесі жеке ілімнің қалыптасуына әкелді. Бұл бағыттағы зерттеу нәтижесінен әрбір тілдік бірліктің мәдени-этикалық мағынасы терең әрі күрделі екені анықтауға болады.

Лингвистика мен мәдениеттанудың тоғысынан туындаған бұл сала, этнолингвистика мен елтану ғылымдарымен өзара байланыс орнатары сөзсіз. Аталмыш ғылым ұлттық болмысты бейнелейтін әлеуметтік, танымдық, этикалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, рухани және тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы зерттеуге бағытталған. Осыған сәйкес, лингвомәдениеттанудың негізгі мақсаты – тілдегі ұлттық ерекшеліктерді анықтау, тілдік фактілер арқылы халықтың танымдық және этика-эстетикалық категорияларын сипаттау, сондай-ақ олардың мәдениеттегі рөлін айқындау болып табылады.

Материалдар мен әдістері

Мақаланың негізгі материалы ретінде осы салаға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми-танымдық зерттеулері алынды. В. Гумбольдт, А. Потебня, Ф. Соссюр, Қ. Жұбанов, Ә. Қайдаров, Р. Сыздық,

С. Жанпейісов көзқарастары дәйексөз ретінде де, тек ұғым дамыту мақсатында да тақырыпқа нысан болғаны анық. Осы ғылым саласының зерттеу нысаны мен пәні жайындағы көзқарастар В. Н. Телия, В. А. Маслова, Ю. С. Степанов, Н. Д. Арутюнова, В. Шаклейн мен А. Сейілхан, А. Алдашева, Ж. Манкеева, А. Салқынбай, А. Ислам, А. Әмірбекова, А. Жұмашева сынды ғалымдардың еңбектерінде жинақталған. Аталған материалдар мен мақала барысында тиянақталған тұжырымдар лингвомәдениеттанудың қазақ тіл біліміндегі ғылыми сипатын жан-жақты ашуға әкелді. Және салыстыру, баяндау, сипаттама жасау, жүйелеу, талдау әдістерінің барынша басымдыққа ие екенін көрсетті.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі жаһандану дәуірінде халықтың мәдени қарым-қатынасы мен өзара ықпалдастығын зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Бұл тұрғыда екі немесе одан да көп халықтың материалдық және рухани мәдениетіне қатысты тілдік бірліктерді салыстыра зерттеу маңызды рөл атақарады.

В. Воробьев былай дейді: «Лингвистикалық аумақтарды салғастыру халықтардың ұлттық ерекшеліктерін танытуды жеңілдетеді. Сонымен бірге ол ерекшеліктерді бағалауға негіз береді, лингвистикалық айырмашылық қатарының кеңеюіне және қалыптасып үлгерген айырмашылықтарды пайдалануға септігін тигізеді» [1, 35-6.].

Орыс тілінің фразеологиялық жүйесін ұлттық менталитет тұрғысынан зерттеген В. Телия мәдениет пен этностың ұлттық-танымдық ерекшеліктерін тек тұрақты тіркестер арқылы ғана емес, сонымен қатар халық мәдениетінің терминологиялық қоры, бейнелі эволюция жүйесі, символдық мағынасы бар сөздер, қанатты сөздер мен тұрақты орамдар арқылы да анықтауға болатынын атап өтеді. Бұл тұжырымда ғалым А. Хроленко да қолдайды [2, 25-6.]. Ал ағылшын тілді зерттеулерде саяси дискурстағы лингвистикалық және мәдени тип мәселесіне арнайы еңбек арналып, тереңдеп кеткен екен [3, 85-92].

Ғалым Ә. Қайдардың жіктеуі бойынша, этнолингвистика – кешенді сипаттағы ғылым және ол этностың болмысын зерттейтін түрлі ғылымдармен тығыз байланысты. Ол өз зерттеуінде сол ғылымдарды екі топқа бөлгені белгілі: **Этнос тіліне жалпы қатысы бар ғылымдар** және **Тілдің табиғатын зерттейтін ғылымдар** [4, 12-6.]. Алғашқысы мәдениеттану, этнография, фольклористика, мифология сынды тілден тыс этностың мәдени-тарихи болмысын зерттейтін салалар болса, екіншісі этимология, терминология, психоллингвистика сынды этностың тілі арқылы оның ұлттық ерекшеліктерін айқындайтын бағыттарды қамтиды. Осы екі топтың байланысын этнолингвистикалық зерттеулердегі тілдік деректер көрсетеді.

Тіл тек қатынас құралы емес, ол – этностың танымдық, мәдени, тарихи болмысының айнасы. Осы тұрғыдан алғанда, тіл мен мәдениет сабақтастығы – лингвомәдениеттану аясында қарастырылады. Яғни, этностың мәдени кодын, дүниетанымын тілдік бірліктер арқылы зерттеу – осы ғылымның негізгі міндеті екені сөзсіз.

Қазақ іліміндегі ұлттық тілді танудың негізі қаланғанын соңғы және соны ізденістерді Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, Н. Уәли, А. Алдашева, А. Салқынбай және тағы басқаларының зерттеулерінен кездестіреміз. Ғалым Ж. Манкеева кез келген тілдегі ғаламның тілдік бейнесін екі жақты сипатта ұсынып, ғалам бейнесі мәселесін «адамның елестетуі мен санасындағы әлемді көру мен суреттеуге негізделетінін» айтса [5, 15-6.], А. Салқынбай тіл мен мәдениеттің арақатынасын күрделі мәселе ретінде танып, лингвомәдениеттану ғылымын әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық болмысты анықтайтын, ұлттық ділді аңғаруға ерекше мән беретін, әлем бейнесін таңбалаудағы ұлт тілінің ерекшелігін анықтайтын басты бағыт ретінде ұсына отырып, «Тіл барлық мәдениет атаулының негізі, тұғыры, сондықтан мәдениеттің дамуы мен қалыптасуы, өркениеттің болуы, өсуі тілге тікелей байланысты қарастырылуға тиісті... Бұл жердегі маңызды мәселе лингвомәдениеттану жалпы ұлт тіліндегі әлемнің таңбалық бейнесін анықтай алады. Ал ұлт тілінің құрамында жіктелетін әлеуметтік топтардың тілін зерттейтін әлеуметтік тіл білімінің аясында қарастырылатын тіл мен мәдениеттің байланысы бұдан гөрі шектеулі болуға тиіс» – дейді [6, 3-6.].

Тіл мен мәдениеттің байланысы туралы мәселе лингвистиканың әртүрлі бағыттарында кеңінен қарастырылып келгені мәлім. Мәселен, неміс ғалымы В. фон Гумбольдтің «Халықтың рухы мен болмысын танытатын барлық құбылыстардың ішінде тек оның тілі ғана ұлттық рух пен мінездің ең ерекше сипаттарын бейнелеп, олардың терең құпияларына үңіле алады» деген концепциясы тіл ұлттың рухани және мәдени болмысын танытатын негізгі фактор екенін көрсетеді [7, 69-6.].

Э. Сепир мен Б. Уорфтың лингвистикалық салыстырмалылық гипотезасы В. фон Гумбольдтің тұжырымына сәйкес. Тілдің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар белгілі бір халықтың әлемді қабылдау жүйесін қалыптастырудағы сипатын, әрбір этностың өз тілі арқылы дүниетанымын бейнелеу, ал тілдік құралдар арқылы мәдени құндылықтарды сақтау маңызын сипаттайды.

Тіл мен мәдениет өзара ажырамас бірлікте өмір сүретін күрделі әлеуметтік-рухани феномендер болып табылады. Тіл мәдениеттің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде оның қалыптасу және даму үдерістеріне ықпал етеді. Белгілі бір халықтың мәдениеті мен этникалық болмысы, олардың өзіндік ерекшеліктері мен дүниетанымдық концепциялары арқылы тілдік жүйеде

көрініс табатынын ескерсек, мәдениет құрылымында тіл ерекше орын алушы құрал ретінде танылмақ. Себебі ол мәдени ақпаратты жинақтап, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің негізгі тетігі. Сонымен қатар, тіл кез келген этностың әлеуметтік тәжірибесін кодтаушы және оны ұжымдық сананың бір бөлігі ретінде беруші қызметін атқарады. Э. Сепирдің көзқарасы бойынша, мәдениет – қоғамның қызметі мен ойлау жүйесінің көрінісі болса, тіл – осы ойлау жүйесінің формасы ретінде мәдениеттің бөлінбейтін құрамдас бөлігі [2, 11-б.]. Осылайша, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеу олардың динамикасын, мәдени құндылықтарын, тілдік репрезентациясын және қоғамның когнитивтік құрылымындағы орнын кешенді түрде қарастыруға жетелейді. Дегенмен, тілге қарағанда мәдениет өзін-өзі ұйымдастыруға тікелей қабілетті емес, өйткені оның негізгі қызметі – жинақталған әлеуметтік және когнитивтік тәжірибені сақтау, ұжымдық жадты қалыптастыру және оны кейінгі ұрпаққа жеткізу. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениет – когнитивтік және әлеуметтік құндылықтардың тасымалдаушысы, ал оның динамикасы тілдік жүйелер арқылы жүзеге асады.

Тұлғаның мәдени кеңістіктегі өзіндік ерекшеліктерін көрсету тілдік және мәдени диалогсыз мүмкін емес. Осыған байланысты «тіл – ұлт – мәдениет» үштігі қазіргі лингвомәдениеттанудың негізгі категориясы ретінде қарастырылады. Бұл үштік мәдени семантиканың қалыптасу механизмдерін, этномәдени ерекшеліктердің тілдегі репрезентациясын және ұлттық дүниетанымның құрылымын зерделеуде маңызды әдіснамалық негізді құрайды [2, 43-б.]. С. Г. Тер-Минасова тіл арқылы байланысқа түсетін мәдениетаралық тілдесімді жан-жақты аша келіп, тілді қоғамдық қару ретінде ұсынады. «Шындық – ойлау – тіл» үштігін былай тарқатады: «Сонымен, тіл мен шынайы өмір арасында адам тұр. Тек адам ғана сезім мүшелері арқылы әлемді танып біледі. Соның негізінде қоршаған орта туралы өз пайымдауын жасайды. Қабылдаған ақпараттарын өз санасынан өткізіп, зерделеп, оны тіл арқылы өз қауымының басқа мүшелеріне жеткізеді. Басқаша айтқанда, шындық пен тіл арасында ойлау тұр» [8, 48-б.].

Мәдениет терімсөзінің қыр-сыры көп екенін білеміз. Оның материалдық және рухани болмысын екішелеген жөн. Бұл екі құрамдас бөліктің арасындағы сабақтастық пен диалектикалық байланыс әдіснамалық тұрғыдан терең зерттеуді талап етеді. Бір жағынан материалдық мәдениет рухани мәдениеттің негізі ретінде қызмет атқарса, екінші жағынан, рухани мәдениет көбінесе материалдық құбылыстар арқылы жүзеге асады. Мәдениеттің осы екі аспектісі өзара баланысқан түрде дамиды. Ол белгілі бір этникалық немесе нәсілдік ерекшеліктермен сипатталатын халықтың рухы арқылы жүзеге асады. Ұлттық рух пен мәдениет, әрине, уақыт пен кеңістіктің шеңберінде қалыптасып, қоғамдағы әлеуметтік шарттарға қарамастан, мәдениеттегі

дәстүр сабақтастығын қамтамасыз етеді. Осы себепті мәдениет пен тіл ұғымдары арқылы ұлттың уақытша және кеңістіктік бейнесі сипатталады. Халықтың тарихы, қалыптасқан дәстүрлері, дүниетанымдық ерекшеліктері мен мәдени келбеті біртұтас жүйе ретінде тіл арқылы көрініс табады. Тіл – бұл халықтың рухани және материалдық тарихи және мәдени болмысын айқындайтын басты көрсеткіші. Тіл мен мәдениет арасындағы терең өзара байланыс, ұлттың рухани және материалдық мәдениетінің көрінісін бейнелейтін айна ретінде қызмет атқарады. Бұл туралы зерттеуші Г. Исаева тұжырымы былай өрбиді: «Мәдениеттің қай-қайсысы болмасын тілден көрініс табатыны белгілі. Материалдық және рухани мәдениет те ұлттық мәнділікке жатады. Оның ұлттық сипаты әр халықтың ақиқат дүниені тілі арқылы өзіндік тануына байланысты болады. Адам мен ақиқат дүниенің аралығын жалғаушы көпір – тіл болып табылады. Демек, тіл адамның ғаламдық танымы арқылы қалыптасып, дами түседі» [9, 26-б.]. Олай болса, рухани мәдениет пен материалдық мәдениеттің байланысын жоққа шығара алмаймыз.

Тіл мен мәдениет адам айналасындағы шынайы өмір мен оның өмірінің шынайы шарттары ғана емес, сонымен қатар халықтың қоғамдық санасы мен менталитеті, өмір сүру салты, дәстүр-салты, мораль, құндылықтар жүйесі, әлемді сезіну және түсінуді қамтиды [8, 19-б.]. Екі бірлік арасындағы байланысты діндеген ғалым А. Жұмашеваның пікіріне жүгінсек, ол былай дейді: «... язык представляет собой основную форму выражения национальной культуры, реализованную «внутреннюю форму» культуры, культура же есть внеязыковое предметно-понятийное содержание окружающей действительности, освоение которой осуществляется под непосредственным влиянием языка. Язык определяет ход наших мыслительных процессов и их результаты, в соответствии с этим, от используемого людьми языка зависят процессы и результаты их мышления, следовательно, в культурах, различающихся по языку, формируются и разные представления о мире» [10, с. 34]. Автор тіл мен мәдениеттің ұлттық мәдениет негізіндегі көрінісін тілден іздейді. Тілді мәдениеттің «ішкі формасын» сыртқа шығарушы құрал ретінде, адамның дүниетанымын, ойлау процесін, мәдениетке тән ұғымдар мен түсініктерді танытатын құрал ретінде тануды ұсынады.

Тіл адамның ойлау жүйесіне тікелей әсер етеді. Сондықтан адамдардың қолданатын тілі олардың ойлау жүйесін, түсініктерін, сондай-ақ дүниені қабылдауын қалыптастырады. Бұл адамзаттың ойлау жүйесіне, дүниеге деген көзқарасына әсер етеді.

Лингвомәдениеттану – типті синтездеуші, мәдениет пен тілдің қызметіндегі өзара байланысы мен өзара іс-әрекетін зерттейтін кешенді ғылыми пән [8, 23-б.]. Мәдениет пен тілдің өзара байланысын жүйелі түрде

зерттеу – лингвомәдениеттанудың негізгі мақсаты болып табылады. Бұл сала тілде бейнеленетін және тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтардың жүйесін зерттейді. Осыған байланысты тіл мен мәдениеттің түрлі элементтерін шоғырландырып, жинақтайтын, синтездейтін арнайы терминдер мен түсініктер пайда болған. Олардың ішінде лингвокультура, лингвомәдени өріс және лингвомәдени компетенция сияқты ұғымдар ерекше орын алады. Бұл терминдер әрқайсысы өзіне тән мән-мағынаға ие және түрлі ғылыми жұмыстарда кеңінен қолданылады.

Лингвокультура ұғымын алғаш ұсынған ғалым В. В. Воробьевтің пікірінше, бұл термин лингвистикалық және экстралингвистикалық ұғымдардың дидактикалық бірлігі болып табылады. Бұл ұғымдардың мәні тіл мен мәдениеттің өзара әсері мен байланысын терең түсінуге мүмкіндік береді, сонымен қатар түрлі мәдени және тілдік феномендерді зерттеуде маңызды рөл атқарады [1, 36-б.].

Қорытынды

Тіл мен мәдениет қатынасының теориялық негіздерін зерттеген ғалымдардың тұжырымы ұлттық дүниетаным концептісін толық түсінуге жетелейді. В. В. Воробьев тіл мен мәдениеттің өзара ықпалдастығын сипаттау мақсатында лингвокультура ұғымын енгізсе, З. Темірғазина лингвомәдениеттану мен этнолингвистиканың ара-жігін ажыратып, этнолингвистика тарихи-мәдени аспектілерді, ал лингвомәдениеттану ұлттық дүниетанымның концептуалды негіздерін зерттейтінін анықтады.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы В. Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф, А. Потебня сынды ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған. В. Гумбольдт тіл мен ойлаудың біртұтастығын атап көрсетіп, әрбір тіл өзінше ерекше әлем бейнесін қалыптастыратынын тұжырымдаса, Э. Сепир тілдік құрылым мен мәдени нормалардың өзара әсерін зерттесе, оның шәкірті Б. Уорф тілдің когнитивтік функциясын, атап айтқанда, лингвистикалық салыстырмалылық гипотезасын алға тартты. А. Потебня тілдің танымдық рөлін айқындап, оның ұлттық дүниетанымын қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетті.

Лингвистика мен мәдениет ілімінің байланысы – қазіргі гуманитарлық ғылымдардың маңызды зерттеу бағыттарының бірі. Бұл екі сала өзара тығыз қарым-қатынаста болып, бірін-бірі толықтырып, мәдениет пен тілдің ажырамас бірлікте дамитынын дәлелдейді. Тіл – мәдениеттің негізгі көрсеткіші, тасымалдаушысы және оны сақтаушы құрал. Салт-дәстүр, тарихи тәжірибе арқылы ұлттың құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа берілетінін ескерсек, тілді этностың өзіндік ерекшелігін анықтайтын фактор ретінде қарай аламыз.

Лингвистика мен мәдениет ілімінің өзара байланыс ғылыми тұрғыда жан-жақты зерттелгенімен, бұл салада белгілі бір деңгейде ғылыми тартыстар да бар. Бұл тартыстар, негізінен, тіл мен мәдениеттің бір-біріне ықпал ету дәрежесі, олардың өзара қатынасының сипаты және тілдің мәдениеттегі рөлі туралы түрлі теориялардан туындайды. Сонымен, Тіл мәдениеттің құрамдас бөлігі ме, әлде дербес құбылыс па? Тілді мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде зерттеген Э. Сепир, Б. Уорф, В. фон Гумбольд сынды ғалымдар тілді мәдениеттің негізі ғана емес, оны қалыптастырып, дамытуға тікелей әсер еткен факторлар ретінде таниды. Ф. де Соссюр тілді мәдениеттен белгілі бір дәрежеде тәуелсіз, өзіндік құрылымдық заңдылықтары бар құбылыс ретінде қараса, Сепир мен Уорф релятивизм теориясын ұсынады. Яғни, әр тілдің өзіндік құрылымы адамдардың ойлау жүйесіне әсер ететін, тіпті олардың дүниетанымын қалыптастыратынын алға тартады. Тіл тек мәдениетті бейнелеп қана қоймай, оны қалыптастырушы құрал деген болжамын жасайды. Ал Ю. Степанова, В. Н. Телия, А. Вежбицкая сынды ғалымдар тіл мен мәдениеттің біртұтастығын қолдай отырып, мәдениеттің тіл арқылы берілуін зерттеп, «мәдени код» ұғымын енгізеді.

Қазіргі зерттеулер лингвистика мен мәдениет ілімінің ажырамас байланыста екенін мойындайды. Алайда олардың қарым-қатынасы динамикалық және күрделі құбылыс ретінде қарастырылады.

Тіл – мәдениеттің маңызды құралы және оны сақтап, жеткізудің негізгі тәсілі. Мәдениет тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі, бірақ оны толықтай тілмен шектеуге болмайды. Тіл мәдениетті бейнелеумен қатар, оның дамуына ықпал етеді. Әр тілдің құрылымы мен ерекшеліктері сол тілді тасымалдаушы халықтың мәдени кодын анықтайды, бірақ мәдениеттің дамуы тек тілмен шектелмейді.

В. Телияның тұжырымдамасы тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеу олардың динамикалық аспектілерін ескере отырып, синхрондық деңгейде талдауды көздейді. Бұл өзара ықпалдастықты зерттеу лингвистиканың мәдениеттанулық бағытын тереңдетіп, тілдік бірліктердің мәдени мазмұнын, олардың когнитивтік және коммуникативтік қызметін айқындауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі лингвомәдениеттану (lingua-тіл, cultura-мәдениет, logos-ілім) әлі де терең зерттеуді қажет ететін, мәдениетаралық тілдесімнің негізі болатын ғылым ретінде қарастырылмақ. Сол арқылы әр халықтың мәдени болмысы ерекшеленіп, лингвистика мен мәдениет пәндерінің ортақ мүдделеріне бастау болатын халық мәдениетінің тілдегі көрінісі, ерекшелігі жаңаша көзқарастармен толықтырылып отырылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Воробьев, В. В.** Лингвокультурология [Текст]. – М. : Университет народов дружбы, 2008. – 336 с.
- 2 **Хроленко, А. Т.** Основы лингвокультурологии [Текст]. – М. : Флинта, 2006. – 184 с.
- 3 **Chekulai, I., Prokhorova, O., Zhukova, E., Kuchmistyy, V., Shustov, D.** Characteristics of linguocultural type in the English language Political Discourse [Text] // Journal «European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (EpSBS)». 2021. – 85–92 pp.
- 4 **Қайдар, Ә.** Қазақтар ана тілі әлемінде (Этнолингвистикалық сөздік) [Мәтін]. III том. – Алматы : Сардар, 2013. – 608-б.
- 5 **Манкеева, Ж. А.** Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері [Мәтін]. – Алматы : Жібек жолы, 2008. – 356-б.
- 6 **Салқынбай, А. С.** Тіл. Таным. Білім [Мәтін]. – Алматы : Эверо, 2008. – 140 б.
- 7 **Гумбольдт, В.** Избранные труды по языкознанию [Текст]. – М. : Прогресс, 2000. – 397 с.
- 8 **Тер-Минасова, С. Г.** Тіл және мәдениетаралық коммуникация [Мәтін]. – Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 -б.
- 9 **Исаева, Г. С.** Киіз үй атауларының этномәдени аспектісі [Мәтін] / жауапты редакторы : Қайдар Ә. Т. – Қарағанды : Экожан, 2013. – 145-б.
- 10 **Жумашева, А. Ш.** Лингвокультурология в условиях диалога культур и проблемы интерференции [Текст]. – Павлодар : ЭКО, 2010. – 289 с.

References

- 1 **Vorobev, V. V.** Lingvokul'turologia [Cultural linguistics] [Text]. – Moscow : Universitet narodov drujby, 2008. – 336 P.
- 2 **Хроленко, А. Т.** Osnovy lingvokul'turologii [Jcyjds Cultural Linguistics] [Text]. – Moscow : Flinta, 2006. – 184 P.
- 3 **Chekulai, I., Prokhorova, O., Zhukova, E., Kuchmistyy, V., Shustov, D.** Characteristics of linguocultural type in the English language Political Discourse [Text] // Journal «European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (EpSBS)». 2021. – P. 85–92.
- 4 **Qaidar, A.** Qazaqtar ana tili aleminde (Etnolingvistikalıyq sozdik). [Kazakhs in the world of their native language (Ethnolinguistic dictionary)] 3-volume. [Text] – Almaty : «Sardar» baspa uii, 2013. – 608 P.

- 5 **Mankeeva, Zh. A.** Qazaq tilindegi etnomadeni ataularдын tanymdyq negizderi [Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Zhibek zholy, 2008. – 356 P.
- 6 **Salqynbai, A. S.** Til. Tany. Bilim [Language. Knowledge. Education] [Text]. – Almaty : Evero, 2008. – 140 P.
- 7 **Gumboldt, V.** Izbrannye trudy po yazykoznaniyu [Selected works on linguistics] [Text]. – Moscow : Progress, 2000. – 397 P.
- 8 **Ter-Minasova, S. G.** Til zhane madenietaralyq kommunikazia [Language and intercultural communication] [Text]. – Almaty : Ulttyq audarma byurosy, 2018. – 320 P.
- 9 **Isaeva, G. S.** Kiiz yj ataularynyn etnomadeni aspektisi [Ethnocultural aspect of yurt names] [Text] / zhauapty redektory : Qajdar A. T. – Qaragandy : Ekozhan, 2013. – 145 P.
- 10 **Zhumasheva, A. Sh.** Lingvokulturologiya v usloviyax dialoga kultur i problemy interferencii [Linguistics in the conditions of a dialogue of cultures and problems of interference] [Text]. – Pavlodar : EKO, 2010. – 289 P.

10.02.24 ж. баспаға түсті.

03.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Н. Ахтаева¹, З. Османова², А. Смаилова³¹Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Республика Казахстан, г. Павлодар;²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы;³Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда.

Поступило в редакцию 10.02.24.

Поступило с исправлениями 03.10.24.

Принято в печать 26.05.25.

ЛИНГВОКУЛЬТУРАЛОГИЯ: НАУЧНАЯ ПОЛЕМИКА
И СОВРЕМЕННЫЙ ВЫВОД

В статье рассматривается процесс формирования лингвокультурологии как самостоятельной научной дисциплины на основе научных тенденций последних двух веков. Анализируются

ключевые различия в развитии данной области на примере научных концепций, представленных в немецкоязычной, англоязычной, русскоязычной и казахскоязычной научной литературе.

Особое внимание уделяется влиянию лингвистики и культурологии на формирование единой лингвокультурологической системы, а также значению этнолингвистических аспектов, проявляющихся в языковых единицах народной речи. Авторы подчеркивают, что синтез этих наук способствует обогащению гуманитарного знания и формированию новой научной области – лингвокультурологии.

В статье также поднимается вопрос о роли учёных XX-XXI веков в становлении и развитии данной дисциплины. Рассматриваются основные направления современных исследований, а также их вклад в формирование терминологического аппарата лингвокультурологии. В перспективе это может способствовать более глубокому пониманию механизмов формирования национальной идентичности через язык.

Для раскрытия темы в работе использованы методы сравнительного анализа, описания, систематизации и интерпретации. Сопоставление научных концепций разных языков реализуется с помощью сравнительного метода. Систематизация и анализ позволяют выявить общие единицы, связывающие лингвистику и культурологию, а также отразить их взаимодействие в научной перспективе.

Ключевые слова: лингвокультурология, этнолингвистика, преемственность культуры, идентичность этноса, словарный состав, паремический фонд

*N. Akhtaeva¹, Z. Osmanova², A. Smailova³

¹Margulan University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²Abai University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

³Buketov University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Received 10.02.24.

Received in revised form 03.10.24.

Accepted for publication 26.05.25.

LINGUOCULTUROLOGY: SCIENTIFIC CONTROVERSY AND MODERN CONCLUSION

This article examines the formation of linguistic cultural studies (linguoculturology) as an independent scientific discipline based on academic trends over the past two centuries. The study analyzes key differences in the development of this field through the lens of scientific concepts presented in German, English, Russian, and Kazakh academic literature.

Special attention is given to the influence of linguistics and cultural studies on the creation of an integrated linguoculturological framework, as well as to the role of ethnolinguistic aspects reflected in the linguistic units of everyday speech. The authors emphasize that the synthesis of these disciplines enriches the humanities and contributes to the establishment of linguoculturology as a distinct field of study.

The article also addresses the role of scholars from the 20th and 21st centuries in shaping and advancing this discipline. It explores major contemporary research directions and their contributions to the development of the terminological framework of linguoculturology. In the long term, this research may facilitate a deeper understanding of the mechanisms behind national identity formation through language.

To achieve these objectives, the study employs comparative analysis, descriptive, systematic, and interpretative methods. The comparison of scientific perspectives across different languages is conducted using the comparative method, while the descriptive approach is utilized to convey contemporary academic viewpoints. Systematization and analysis help identify common units linking linguistics and cultural studies, as well as reflect their interaction within the scientific paradigm.

Keywords: linguoculturology, ethnolinguistics, continuity of culture, identity of Ethnos, vocabulary, paremiological fund

<https://doi.org/10.48081/CYVL4584>

A. Bakitov¹, *Ye. Tyazhina², Z. Khasanova³

^{1,3}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

²S. Seifullin Kazakh Agrotechnical

Research University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5461-7394>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0091-6841>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3908-2988>

*e-mail: helene_32@mail.ru

OVERVIEW OF AMERICAN POLITICAL REALIA AND WAYS OF THEIR TRANSLATION

The paper examines American political realia, describes five possible ways of their translation into Russian, and demonstrates that the techniques of translating realia are closely intertwined. The purpose of the paper is to analyze Americanisms typical of political discourse, study their typology; identify translation techniques, and determine the role of techniques' combination in improving translation quality. The relevance of the study lies in the fact that realia, as one of the most complex lexical units of any language, permeate political discourse; and therefore, to create an adequate translation of American political materials, a strong theoretical foundation regarding Americanisms is necessary. Sector 1 of the article provides various definitions of the word «realia» and puts forward three main problems of translating realia. Descriptive, comparative, and definitional analysis methods were used. In the sector 2 of the article, the peculiarities of the language of political discourse were formulated, and examples for each of the eleven categories of political Americanisms were provided. Component analysis and contextual analysis methods were applied. In the final sector, the author compiled a table with all the political Americanisms covered in the course of the study, their rendering into Russian, and the names of the translation techniques used, thereby proving that the combination of techniques often best conveys the national and historical color of realia. The research results can be used for an in-depth study of American political realia by translators of political texts.

Keywords: political discourse, non-equivalent lexis, realia, Americanisms, translation technique.

Introduction

This topic was chosen in connection with changes in the geopolitical situation over the past two years, which led to the strengthening of diplomatic relations between Kazakhstan and the United States. American political discourse is more important than ever for Kazakh translators working with political texts and speeches. For effective work, they need to know the classification of American political realia and the ways of their translation, which are thoroughly studied in this article.

The main problem lies in the insufficient depth of research on American political realia in Kazakhstani and Russian translation studies: the most informative sources were written in the 80s-90s of the 20th century, and given the rapid pace of vocabulary updates in political discourse, some of the described realities are no longer relevant in the modern world. Thus, the author identifies the following research tasks: 1) provide a general overview of realia, 2) describe in detail the techniques of translating realia, 3) create a table of political Americanisms with their translation into Russian and an indication of the translation technique used, 4) contribute to expanding the theoretical base of Kazakhstani researchers regarding American political realia.

A review of the literature on the topic of realia. In every language, there are non-equivalent linguistic units, which can be lexical or grammatical. Levitskaya T. R. and Fiterman A. M. [1] identified three types of non-equivalent grammatical units: separate morphological forms, parts of speech, and syntactic structures. Latyshev L. K. and Provotorov V. I. [2] presented three methods of their translation. The first, called «zero translation», implies the complete exclusion of the grammatical unit in the target text – this method is most often used in relation to such parts of speech as articles. The lost grammatical meaning is compensated by lexical or grammatical means. The second method is «approximate translation», which uses a syntactic structure that corresponds to the original language units only partially. In translating from English to Russian, absolute constructions are usually approximately translated. And the last method, «transformational translation», involves the use of grammatical transformations, mainly substitution, to change the form of a word, part of speech, sentence elements, or sentence type. According to Komissarov V. N. [3], lexical non-equivalent linguistic units, in turn, are divided into neologisms, i.e., words that have recently appeared in a specific language or old words whose meaning has been reinterpreted in accordance with the requirements of the modern world, and realia [3, p. 57].

Over the years of the existence of translation studies as a science, many definitions have been given to realia. The word «realia» itself comes from the Latin adjective «realis», which means «substantial», and currently, it denotes any aspects of reality that are characteristic of a specific country, society, etc. In translation studies, «realia» is a term and a lexical unit, not the phenomena they denote.

In their works, Revzin I. I. and Rozentzveig V. Yu. [4] call realia «lacuna», that is, units of the vocabulary of one language that cannot be translated into other languages because they denote situations peculiar to the culture of one nation but not observed in another culture [4, p. 78].

Barkhudarov L. S. defines realia as «words denoting objects, concepts, and situations that do not exist in the practical experience of speakers of another language» [5, p. 90].

Fedorov A. V. understands realia as words conveying national-specific features [6, p. 95].

Vlakhov S. I. and Florin S. P. made a significant contribution to the study and understanding of the linguistic essence of realia in translation. According to their definition, realia are «words or phrases denoting objects characteristic of the life of one people and foreign to another». These linguists highlight the connotative meaning, national, cultural, and historical coloring of realia, which cannot be translated without additional explanation [7, p. 17].

Materials and methods

The study employed both general scientific methods of cognition and specific methods characteristic of translation studies. Among the universal methods, the descriptive method was used to present characteristics of realia; the comparative method was applied to compare various definitions of realia to identify common properties; the analytical method was used to understand the ways of translating Americanisms by studying their parts and properties. The logical method was applied throughout the work and manifested in the clear division of research into introduction, results, discussion, and conclusion.

Moving on to specific methods, the method of definitional analysis was used to form translator competence regarding the term «realia»; the method of component analysis was applied to search for generalizing elements; the method of contextual analysis was used to identify connotative meanings of political Americanisms.

Results and discussion

Based on the definitions of realia, three main issues in their translation can be formulated: 1) the absence of a constant translation correspondence due to the uniqueness of the phenomenon to a specific language and culture; 2) the need to transfer not only the semantic, or denotative meaning but also the connotative meaning, which may be associated with national traditions, cultural aspects, historical background unknown beyond a particular country or society; 3) due to

the frequent need for descriptive translation, the target text can quickly become incommensurable and difficult to understand. Thus, realia are rightfully considered one of the most challenging lexical units for a translator.

Speaking of types of realia, the author refers to the subject classification by Vlakhov S. I. and Florin S. P.:

1 Geographic realia: names of objects;

2 Ethnographic realia: daily life (utensils, food, drinks); clothing (national costumes, footwear, headdress); art and culture (music, dance, musical instruments), etc.

3 Socio-political realia: everything related to the political, administrative, and military structure of a country [7, p. 80].

Political realia represent the pinnacle of nationally colored vocabulary, which best conveys how citizens live not only in a physical sense (realia of regional administrative agencies and offices) but also spiritually. If the names of geographic realia reflect the features of the natural-geographic environment in which the language's native speakers live, then the names of institutions, authorities, various state and public organizations capture the features of the country's political layout; the socio-political structure of the society served by this language.

Many political realia are closely intertwined with historical events that have had a profound impact on the people of a particular nation and contributed to the formation of their worldview. They give the text a vividly expressed national flavor, so they are preserved in translation and widely used in describing facts of existence.

In addition to the presence of political realia, the characteristics of political discourse language are clarity, expressiveness, and persuasiveness. It predominantly employs simple native words instead of complex foreign terms and exhibits a notable absence of intricate and prolonged syntactic structures. The expressiveness of political discourse is evident through the use of stylistic figures of speech at various levels – morphological, lexical, syntactic, and complex lexico-syntactic – contributing to an impactful manner of communication. Persuasiveness is achieved through the use of elements of persuasive rhetoric, as highlighted by Aristotle. This includes pathos – an elevated style of speech with emotional intensity, logos – facts and logic, and ethos – the sense of authority, the perception of the speaker by the audience.

Tomakhin G. D. refers to American realia as «Americanisms» and dedicates an entire chapter to American political realia. According to his classification, they are divided into 11 groups:

1 *State symbols and symbols of states*. The most vivid examples include the U.S. coat of arms, which has names related to realia: «bird of freedom», «national bird», «spread-eagle, and the U.S. flag, which is also called «stars and stripes», «old glory», «star-spangled banner».

Even here, differences in connotative meaning are easily noticeable, despite all these words denoting the same object. While «bird of freedom» and «national bird» are relatively neutral nicknames, «spread-eagle» is also used to mean «praising the USA» and «ultrapatriotic speeches», which some people perceive negatively. Similarly, with nicknames for the flag, «old glory» has a particularly lofty and solemn connotation associated with historical context. Specifically, with the American ship captain William Driver, who traveled in the 19th century with a handmade flag, which he cherished as the apple of his eye and hid from Confederate troops. Since then, «old glory» has become a symbol of patriotism and the respect Americans hold for other countries that William Driver visited on his ship.

2 Realia related to the U. S. Constitution. For example, «grants-in-aid» refers to financial assistance provided by the federal government to the states. This mechanism is one of the methods of centralizing state power in the United States and puts pressure on higher authorities on lower ones. Federal agencies maintain complete control over the area for which funds are allocated.

The Twentieth Amendment to the Constitution is widely known as the «lame-duck amendment»; it changed the order of replacing officials not elected for the next term. This realia also has a pronounced historical context. Before the adoption of the «lame-duck amendment» in 1933, the newly elected president and vice president, elected in November, began their duties only in March, and members of Congress only in December. During this time, the «lame-ducks», who suffered defeat in the elections, remained in power.

3 Realia of the legislative branch. The U. S. Congress, especially the Senate, has long been called a «rich man's club» because, upon assuming office, members of Congress gain access to networks and information that can be leveraged to enhance their wealth in ways unmatched in the private sector. Moreover, when these politicians exit office, their established connections afford them opportunities to further capitalize on their influence for financial gain. The realia «whip» is used for the role of a party organizer of a faction in Congress, who performs the functions of an assistant to the faction leader on organizational issues. They monitor the attendance of deputies at meetings, the voting participation, committee work, and so on.

The realia «backbencher» in the American political context refers to a congressman who has no experience serving in Congress, that is, the word focuses on a politician's low rank in the party hierarchy. It is interesting to note that «backbencher» is also used in the English political context, but it implies those who consistently vote as directed by the leadership of the House of Commons.

4 President and the White House apparatus. This category includes realia such as «recess appointments», «pocket veto», «brain trust», «government by crony», etc. Any appointments to positions made by the President of the United States

during the break between sessions of Congress are called «recess appointments». «Pocket veto» is the President's right to delay signing a bill until the close of a congressional session, thereby rendering the bill invalid. The realia «brain trust» refers to a collective of experts spanning diverse fields who function as informal consultants on matters of policy and strategy. This realia has a notable association with the presidency of Franklin D. Roosevelt, who specifically chose a small cadre of academics to provide him assistance during the Democratic candidate's 1932 presidential campaign. «Government by crony» has a negative connotation and describes a situation where the president selects advisors based not on their professional qualifications but solely from among their friends.

5 Departments. Some remarkable realia in this category include «bureau», «desk», «departmentalism», «gunboat diplomacy», and «Monroe Doctrine». Regarding the latter realia, it is a doctrine about the special role of the United States in the Western Hemisphere. According to it, European powers should not create new colonies in the American continent, and the United States, in turn, undertook not to interfere in the affairs of European countries. It was proclaimed in 1823 by U. S. President J. Monroe. The Monroe Doctrine was used in the interests of expansion and served as a cover for intervention against Latin American countries.

«Gunboat diplomacy» is one of the common methods of conducting aggressive policies, using the demonstration of the military power of a country (especially its navy) to intervene in the internal affairs of other countries.

6 Agencies. Often, realia in this category are presented as abbreviations. For example, NASA – National Aeronautics and Space Administration, CIA – The Central Intelligence Agency, CBP – United States Customs and Border Protection, ATF – The Bureau of Alcohol, Tobacco, Firearms and Explosives, DEA – The Drug Enforcement Administration.

7 Civil Servants. Striking examples include «life tenure» – a term of office that extends throughout the entire life of the office holder, unless the individual is removed from their position due to misconduct, extraordinary circumstances, or voluntary resignation; and «merit system» – appointments to positions and promotion based on the employee's qualifications, not political connections.

8 Judiciary. Examples are «the Supreme Court», «kangaroo court», «counsel», «political racketeering». In translation of realia of this category, calque is often used.

9 State and Local Government. Perhaps the main American realia of this type is the word «state», and accordingly, phrases related to it: state senate, state senator, state police, state house, state House of Representatives, etc.

10 Elections. American elections are characterized by special solemnity, publicity, and flamboyance, so many realia related to them are figurative: stalking

horse, cemetery vote, landslide, log rolling, log-cabin politician, etc. These realia are mainly visible in flashy newspaper headlines characterized by sensationalism.

11 Political Parties. This includes the names of American political parties and their nicknames. For example, due to their mascots, the Republican and Democratic parties are known as «elephant» and «donkey, respectively [8].

Five methods of translating realia can be identified: 1) transcription and transliteration; 2) calque; 3) analogue, or approximate translation; 4) transformation-lexical substitution; 5) explanatory translation.

Transliteration means translating letter formation of a word in the source language, e.g. vice-president – вице-президент. *Transcription* is based on representing the sound structure of a word in the source language by correspondent sounds in the target language, operating at the level of phonemes, e.g. speaker – спикер. Both transliteration and transcription become essential when there is a need to preserve the lexical nuances of realia and maintain their original forms from the source language. This is particularly important when emphasizing the specificity of a subject or concept that lacks an equivalent in the target language. Usually foreign words are imported into the target language to underscore the unique nuances of cultural or contextual elements. In cases where a transliterated or transcribed word is infrequently used or introduced for the first time in the target text, it becomes necessary to offer explanations and provide appropriate context to ensure clarity for the audience.

Calque is a literal translation of a word, phrase or part of a word (half-calque), that allows rendering realia from source language into target language by keeping fully its semantic, e.g. the Great Depression – великая депрессия. The adoption of calque is an effective way of translation, which makes it possible to retain the content and nuances of realia. When it comes to half-calque, it constitutes a form of partial borrowing and involves the creation of new words or phrases; they are constructed using a combination of original material and elements borrowed from foreign words. This hybrid approach allows for a nuanced conveyance of meaning while incorporating both native and foreign linguistic elements, e.g. декабрист – Decembrist.

Many correspondences created through the application of calque become prevalent in translation practice and eventually transition into usage in non-translated materials within the target language. Consequently, the units from the source language cease to be considered non-equivalent, establishing constant correspondences as they become integrated into the everyday language of the target culture.

The selection of a closely corresponding term in the target language for a lexical unit in the source language that lacks an exact equivalent is known as *analogue translation*. This process involves choosing a term in the target

language that captures the closest possible meaning and conveys the intended sense of the original lexical unit, even though an exact match may not exist. For example, «public defender», «attorney», and «counsel» can be translated into Russian using the same word «адвокат». However, it's important to understand that in doing so, the original terms lose their distinct meanings bestowed to them by American political and legal systems. «Attorney» is a general term used to refer to any lawyer who can participate in criminal investigations or provide legal advice to authorities on various legal matters, while a «public defender» is strictly a lawyer provided to the accused when they cannot afford private legal assistance. A public defender represents the interests of their client in court on a pro bono basis. «Counsel» denotes a lawyer who offers legal advice and guidance to individuals or organizations.

Transformation-lexical substitution allows to convey the meaning of a non-equivalent word in some specific text using one of the types of translation transformations that linguistic theory employs in describing the process of translation. It creates an irregular, exceptional way of translating realia, suitable only for a given context.

In case it is impossible to create a correspondence using the methods mentioned above for translating non-equivalent lexis, a *descriptive translation* is used that reveals the meaning of realia through an expanded phrase, e.g. veep hunting season – период поиска кандидатуры на пост вице-президента. Often, the use of transcription or calque for translating a non-equivalent word is accompanied by a description of the meaning of that word in a special note or footnote. This allows combining the conciseness inherent in transliteration, transcription and calque with ensuring a complete understanding of the occasional correspondence by the audience.

Translations of the American political realia discussed in the article are presented in the table below, along with an indication of how they were translated.

Table 1 – Translation of American political realia into Russian.

Source text	Target text	Way of translation
Bird of freedom	Птица свободы	Calque
National eagle	Национальная птица	Calque
Spread-eagle	Хвастливое преувеличение о величии США	Descriptive translation
Stars and stripes	Звездно-полосатый флаг	Descriptive translation
Old glory	«Былое величие» – высокопарное название флага США	Calque and descriptive translation

Star-spangled banner	Звездно-полосатый флаг	Calque and transformation-lexical substitution
Grants-in-aid	Финансовая помощь, оказываемая штатам федеральным правительством	Descriptive translation
Lame-duck amendment	Поправка о порядке замещения не переизбранных должностных лиц	Descriptive translation
Richman's club	Клуб богачей	Calque
Whip	Организатор парламентской фракции	Descriptive translation
Backbencher	Заднее скамейчик – политик в низах партийной иерархии	Calque and descriptive translation
Recess appointments	Назначения президентом на должности в период между сессиями Конгресса	Descriptive translation
Pocket veto	Карманное вето – прием президента США, дающий ему возможность воспрепятствовать принятию законопроекта	Calque and descriptive translation
Brain trust	Мозговой трест – группа экспертов в какой-либо области или собрание советников	Calque and descriptive translation
Government by crony	Правительство из закадычных друзей	Calque
Bureau	Бюро	Transcription
Desk	Сектор	Analogue
Departmentalism	Департаментализм – деление организационной структуры на отдельные элементы	Transliteration and descriptive translation
Gunboat diplomacy	Дипломатия канонерок – умышленная демонстрация вооруженных сил страны	Calque and descriptive translation
Monroe doctrine	Доктрина Монро	Calque and transcription
Life tenure	Пожизненный срок пребывания в должности	Descriptive translation
Merit system	Система учета служебных заслуг	Descriptive translation
The Supreme Court	Верховный суд	Calque
Kangaroo court	«Суд кенгуру» – незаконный суд, пародия на правосудие	Calque and descriptive translation
Counsel	Адвокат	Analogue

Political racketeering	Политическое рэкетирство, подкуп должностных лиц, запугивание избирателей	Calque and transformation-lexical substitution
State	Штат	Transcription
Stalking horse	Фиктивный кандидат партии	Descriptive translation
Cemetery vote	Голосование от имени умершего человека	Descriptive translation
Landslide	Победа на выборах с большим отрывом	Descriptive translation
Log rolling	Взаимная поддержка друг друга политиками	Descriptive translation
Log-cabin politician	Политик из низов	Descriptive translation
Elephant	Республиканская партия	Transformation-lexical substitution
Donkey	Демократическая партия	Transformation-lexical substitution

Conclusion

In the process of bilingual communication, not only interlingual exchange but also intercultural one takes place because language and culture are inseparably connected. Understanding the interaction between language and culture is crucial for the translator to act as a bridge for mutual understanding among individuals and societies; to find consistent correspondences; to handle the translation of non-equivalent language units, and especially their most complex category – realia.

Realia can be translated using five methods: 1) transcription and transliteration; 2) calque; 3) analogue translation; 4) transformational-lexical substitution; 5) descriptive translation. It should be noted that these translation techniques are not used in isolation; they intertwine in the process of rendering. Using only one method can lead to the loss of national specificity or, conversely, the «overloading» of the translated text with foreign elements, as seen, for example, with the exclusive use of transliteration or transcription.

It is also necessary to consider, as emphasized by I. R. Podzolkova in her research article, that «some realia that do not carry semantic load can be ‘dropped’ in translation». It means that when the translator chooses the appropriate translation technique, they must clearly understand the type of realia they are dealing with – geographic, ethnographic, socio-political, etc. – taking into account its peculiarities, the role in the text, and significance in the context. Based on the above, we can draw the following conclusion: when choosing a method for translating realia, one should consider the word-forming capabilities of languages, literary and

linguistic traditions; in accordance with the specificity of the reader of that translation [9, p. 87].

When translating specifically political realia, a combination of techniques is often applied: transcription, transliteration, or calque with additional explicative translation. Since detailed explanations in the target text may be impractical, footnotes become a useful tool for providing additional context. Thus, the art of professional translation involves not only knowledge of various techniques for dealing with realia but also the ability to skillfully combine them. An experienced translator must possess a deep understanding of both the foreign and native languages and have broad knowledge of the culture, history, mentality, traditions, and customs of the people from the language being translated. Such a comprehensive approach ensures a nuanced and accurate conveyance of realia in the target language.

References

- 1 **Levitskaya, T. R., Fiterman, A. M.** The problems of translation on the material of the contemporary English language [Text]. – Moscow, 1976.
- 2 **Latyshev, L. K., Provotorov, V. I.** The structure and content of the training of translators at a language university [Text]. – Moscow, 2001.
- 3 **Komissarov, V. N.** Theory of translation (linguistic aspects) [Text]. – Moscow, 1990.
- 4 **Revzin, I. I., Rosenzweig, V. Y.** Basics of general and machine translation [Text]. – Moscow, 1964.
- 5 **Barhudarov, L. S.** Language and translation: Issues of general and private theories of translation [Text]. – Moscow, 1975.
- 6 **Fedorov, A. V.** Foundations of the General Theory of Translation [Text]. – Moscow, 2013.
- 7 **Vlakhov, S. I., Florin, S. P.** The untranslatable in translation [Text]. – Moscow, 1980.
- 8 **Tomakhin, G. D.** Americanisms and realia [Text]. – Moscow, 1988.
- 9 **Podzolkova, I. R.** Realia of Russian and American culture in translation (based on the example of the texts of diplomatic documents of Russia and the US) [Text] // Bulletin of ChelSU. – 2013. – N.20. – P. 70-76.
- 10 **Mirkhanova, A. D., Dudochkina, O. G.** Ways to convey realia from English into Russian in political discourse [Text] // Young Scientist. – 2019. – N. 52. – P. 293–295.

Received 18.09.24.

Received in revised form 15.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*А. Бәкітов¹, *Е. Тяжина², З. Хасенова³

^{1,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²С. Сейфуллин атындағы Қазақ

ғылыми-зерттеу агротехникалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

18.09.24 ж. баспаға түсті.

15.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

АМЕРИКА САЯСИ РЕАЛИЙЛЕРІНЕ ШОЛУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ

Мақала америкалық саяси реалийлердің топқа жіктелуін қарастырады, оларды орыс тіліне аударудың бес мүмкін жолын сипаттайды және еалийлерді аудару әдістерінің бір-бірімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Мақаланың мақсаты-саяси дискурста тән американизмдерді талдау, олардың типологиясын зерттеу; аударма әдістерін бөліп көрсету және аударма сапасын арттырудағы техниканы біріктірудің ролін анықтау. Мақаланың өзектілігі - кез-келген тілдің ең күрделі лексикалық бірліктері ретінде реалийлер саяси дискурста енеді, сондықтан американдық саяси материалдардың барабар аудармасын жасау үшін американизмге қатысты тереториялық база болуы керек. Мақаланың бірінші бөлімі аударма термині ретінде «реалий» ұғымының әртүрлі анықтамаларына талдау жасап және соларға сүйене отырып, реалийлерді аударудың үш негізгі мәселесін алға тартады. Қолданылған әдістер сипаттамалық, салыстырмалы, анықтамалық талдау әдісі болып табылады. Мақаланың екінші бөлімінде саяси дискурс тілінің ерекшеліктеріне және саяси американизмнің он бір санатының әр қайсысына мысалдар келтірілді. Компоненттік және контекстік талдау әдісі қолданылып, реалийлерді аудару ерекшеліктері сипатталады. Соңғы бөлім деавторлар жұмыс барысында зерделенген барлық саяси американизмдермен, олардың орыс тіліндегі баламалары және қолданылған аударма әдістерінің атаулары мен кесте құрастырған. Осылайша техниканың бірігуі көбінесе реалийлердің ұлттық және тарихи еңкіні жақсы жеткізуге мүмкіндік беретін әдіс екендігі дәлелденеді. Зерттеу нәтижелерін

саяси мәтіндердің аудармашылары американдық саяси реалийлерді терең зерттеу үшін қолдана алады.

Кілтті сөздер: саяси дискурс, баламасыз лексика, реалий, американизм, аударма техникасы.

А. Бакитов¹, *Е. Тяжина², З. Хасенова³

^{1,3}Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы;

²Казахский исследовательский

агротехнический университет имени С. Сейфуллина,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 18.09.24.

Поступило с исправлениями 15.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

ОБЗОР АМЕРИКАНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ И СПОСОБОВ ИХ ПЕРЕВОДА

Статья рассматривает классификацию американских политических реалий, описывает пять возможных путей их перевода на русский язык и демонстрирует, что техники перевода реалий тесно переплетены между собой. Цель статьи – проанализировать американизмы, характерные для политического дискурса, изучить их типологию; выделить техники перевода и выяснить роль комбинирования техник в повышении качества перевода. Актуальность заключается в том, что реалии, как одни из самых сложных лексических единиц любого языка, насквозь пронизывают политический дискурс, и поэтому для создания адекватного перевода американских политических материалов необходимо иметь сильную теоретическую базу касательно американизмов. Первая часть статьи приводит различные определения слова «реалия» как переводоведческого термина и, исходя из них, выдвигает три главных проблемы перевода реалий. Использованными методами являются описательный, сравнительный, метод дефиниционного анализа. Во второй части статьи были сформированы особенности языка политического дискурса, и приведены примеры на каждую из одиннадцати категорий политических американизмов. Были применены метод компонентного анализа и метод контекстуального анализа. В последней части авторы составили таблицу со всеми

политическими американизмами, затронутыми в ходе работы, их рендерингом на русский язык и названиями использованных техник перевода, тем самым подтверждая, что зачастую объединение техник лучше всего передает национальный и исторический окрас реалий. Результаты исследования могут быть использованы для углубленного изучения американских политических реалий переводчиками политических текстов.

Ключевые слова: политический дискурс, безэквивалентная лексика, реалия, американизмы, техника перевода.

<https://doi.org/10.48081/GNPR6481>

***Г. М. Бегетаева¹, Г. К. Исмагулова², М. С. Кулахметова³**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³Ө. Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0149-7800>

²ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

*e-mail: lovegulnargul@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ ТАБИҒАТ ПЕН ЛАНДШАФТ ҚҰБЫЛЫСТАРЫН ВЕРБАЛДАНДЫРУ ТӘСІЛДЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ- САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Мақалада қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологизмдеріндегі табиғи құбылыстар мен ландшафтты вербалдандыру тәсілдерін анықтау және салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу әрекеті жасалды. Ғылым дамуының қазіргі кезеңінде дәстүрлі ұғымдар мен құбылыстарды қайта қарау, кеңейту жиі кездеседі. Бұл тіл де ерекшелік емес. Тілде көрініс табатын қазіргі жаһандану және мәдениетаралық өзара әсер ету процестері аясында табиғи құбылыстардың атауын қамтитын фразеологиялық бірліктер зерттеуге ерекше қызығушылық тудырады, өйткені бұл құбылыстар тілдің ұлттық құрамының ең көне қабаттарына жатады және мәдени тұрақтылардың сабақтастығын білдіреді. Табиғат адам әрекетінен тәуелсіз болғандықтан құбылыстар мен олар туралы халықтың идеяларын зерттеу маңызды және қызықты, өйткені олар белгілі бір халықтың әлемінің тілдік көрінісінің ұлттық және мәдени аспектілерін көрсетеді.

Зерттеу мақаласында отандық және шетелдік тіл білімі саласындағы фразеологиялық вербалдандыру және оның түрлері, әлемнің фразеологиялық бейнесі сияқты ұғымдарды зерттеген

ғалымдардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалды. «Табиғат пен ландшафт құбылыстарын» вербалдайтын фразеологиялық бірліктер деп деп біз кез-келген құрылымдық-синтаксистік типтегі сөздердің салыстырмалы түрде тұрақты, қайталанатын номинативті тіркесімдерін түсінеміз, өрнектің идиомалық сипатына ие және оның құрамында аспан денелері мен атмосфералық табиғат пен ауа-райы құбылыстарының атауына оралатын компонент бар.

Мақаланың тәжірибелік бөлігінде зерттелген екі тілдің фразеологиялық бірліктерін талдау барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі 350 бірлік үздіксіз іріктеу нәтижесінде тандап алынды. Салыстырмалы-салғастырмалы әдісті қолданылып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтай отырып, екі тілде фразеологиялық бейнелеу әдістері қарастырылып, топтарға жіктелді.

Кілтті сөздер: вербалдандыру, фразеологизмдер, табиғи құбылыс, ландшафт, әлемнің тілдік бейнесі.

Кіріспе

Фразеологиялық бірліктер қоғамда қалыптасқан әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, заңдар және әлем туралы күнделікті идеялар жүйесі туралы білімді ұрпақтан-ұрпаққа сақтайды және таратады. Мұның бәрі ғалымдарға фразеологиялық бірліктер туралы белгілі бір ұғымдарды вербалдану құралдары ретінде қарауға мүмкіндік береді [1, 98-б.]. Фразеологиялық бірліктер ұлттық-мәдени түсінудің өзіндік үлгісі, әлемдік сананың меншігі ретінде әрекет етеді. Фразеологизмдерде адам факторы үлкен рөл атқарады, өйткені фразеологиялық бірліктердің басым көпшілігі адаммен, оның қызметінің әртүрлі салаларымен байланысты. Адам сыртқы әлем объектілеріне, соның ішінде жансыз заттарға, табиғатқа адами қасиеттер беруге тырысады.

Э. Автелли бойынша, фразеологизмдерді зерттеудің лингвомәдени аспектісі лингвистикалық бірліктердің семантикалық жүктемесін түсіну тұрғысынан ең маңыздыларының бірі болып табылады деп санайды [2].

Әрбір ұлттың, әрбір лингвистикалық мәдени қауымдастықтың адамның дүниеге, табиғатқа, адамдарға қатынасының бір түрін қалыптастыратын, қоғамдағы адам мінез-құлқының мінез-құлық ережелері мен сөйлеу стандарттарын айқындайтын дүниеге өзіндік ұлттық лингвистикалық көзқарасы бар.

А. К. Кемпербасеваның айтуы бойынша тіл тілдік белгілермен (жеке сөздер, сөз тіркестері, фразеологиялық бірліктер, сөйлемдер, мәтін)

көрінетін қарым-қатынас процесінде ұғымдармен, вербалды ұғымдармен (лексикаланған) алмасу үшін қажет [3].

Әлемді бейнелі-символдық картаға түсіру құралы ретінде әрекет ететін фразеология ұлттық дүниетанымның нәтижелерін, оның өмір салтына, өмір сүру ортасына байланысты халық үшін ең маңызды болмыс құбылыстарын түсінуді айқын бекітеді. Тілдік бейне фразеологиялық бірліктер арқылы жеткізіліп, осыдан вербалдану үрдісі жүреді.

К. К. Дүйсекованың зерттеуі бойынша тілдің табиғатын тек адамды және оның «әлемнің тілдің бейнесін» зерттеу негізінде түсінуге болады. Демек, белгілі бір кезеңде адамның ойлауы бар білім жиынтығында адамның ойлауын бекітудің материалдық формасы ретінде тілдің болуы «Әлемнің фразеологиялық бейнесі» жаңа терминін алға тартады [4, 170-б.].

И. М. Кобозева әлемнің фразеологиялық бейнесінің функциясы қоршаған әлемнің аңғал құрылымын сақтау және қайта құру, қалыптасқан тілдік бірліктер мен құрылымдармен осы мәдениеттің тілдік ойлауының сабақтастығын қамтамасыз ету болып табылатынын атап көрсетеді [5].

Осылайша, әлемнің фразеологиялық бейнесінің ерекшелігі-оның халықтың рухын, оның менталитетін білдіру, әлем мен адамды танудың мәдени және тарихи тәжірибесін шоғырландыру қасиеті. Бұл тәжірибені фразеологиялық вербалдандыру үдересіне алып келеді, атап айтқанда вербалдандыру процесі тәжірибені түсінуге және оны түсіндіруге, демек, болашақ хабарламаның мазмұнын ұйымдастыруға әсер етеді.

Табиғи құбылыстарды қабылдау және бейнелеу әр түрлі мәдениеттерде әр түрлі жүзеге асырылады және сәйкесінше тіл жүйесінде және фразеологизмдерде бейнелеуде өзіндік ұлттық ерекшеліктерге ие. Табиғи құбылыстар мен олар туралы халықтың идеяларын зерттеу маңызды, өйткені олар белгілі бір халықтың әлемінің тілдік көрінісінің ұлттық және мәдени аспектілерін көрсетеді.

Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты - қазақ және ағылшын тілдерінде қолданылатын фразеологиялық бірліктер арқылы табиғи құбылыстар мен ландшафтты вербалдандыру түрлері мен тәсілдерін салыстырмалы зерттеу болып табылады.

Қойылған мақсат келесі міндеттерді шешуді көздейді:

- Ағылшын және қазақ тілдеріндегі табиғи құбылыстарды бейнелейтін фразеологиялық бірліктерді іріктеу және талдау.

- Қазақ және ағылшын тілдерінің табиғат құбылыстары және ландшафт фразеологиялық бірліктеріндегі вербалдандырудың тәсілдерін анықтау және салыстыру.

Ағылшын және қазақ фразеологиялық бірліктерін ұқсас ұғымдармен, бірақ әртүрлі мәдени көріністермен салыстыру тілдің бірегей мәдени

перспективалар мен құндылықтарды қалай көрсететінін терең зерттеуді қамтамасыз етеді [6].

Сонымен, табиғат пен ландшафт құбылыстарын вербалдайтын ағылшын және қазақ фразеологиялық бірліктері терең ұлттық-мәдени ерекшеліктерге ие болып қана қоймай, шындықты қабылдаумен байланысты және белгілі бір жолмен әлем туралы білімді, ондағы адамның орнын және оның тілдік бейнесін көрсетеді. Басқаша айтқанда, бұл фразеологиялық бірліктер адам санасының құрылымдарына қол жеткізуге көмектеседі, сонымен қатар адамның қоғамдағы орнын түсінуді нақтылайды, оның белгілі бір мәдениетке жататындығын анықтайды.

Материалдар мен әдістері

Біздің жұмысымыздағы зерттеудің негізгі әдістері сипаттамалық, сөздіктерден материалды үздіксіз іріктеу әдісі, сандық және салыстырмалы-салғастырмалы әдістер болып табылады.

Сипаттамалық әдіс табиғи құбылыстар мен ландшафтты вербалдану процесінің сипаттамалары, ерекшеліктері болып табылатын зерттеу пәніне жалпы шолу жасау үшін қолданылды. Үздіксіз іріктеу әдісі зерттелетін тілдік бірліктер (сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер, фразалық бірліктер, микротекст) мәтінді оқу процесінде пайда болған таңдалған нақты материалды жинауда қолданылады. Салыстырмалы-салыстырмалы әдіс-бұл жалпы және айрықша қасиеттер мен белгілерді анықтау мақсатында туыстық және көп құрылымды тілдерді зерттеу әдістерінің жүйесі. Бұл зерттеуде бұл ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтау.

Сөздіктерден үздіксіз іріктеу әдісімен біз зерттеу үшін табиғи құбылыстар мен ландшафтты білдіретін ядролық компоненті бар фразеологиялық бірліктерді таңдадық. Қазақ және Ағылшын тілінің құрамындағы табиғат құбылыстары мен ландшафт лексикасын қамтитын жалпы 350 фразеологиялық бірлік іріктелді [7].

Фразеологиялық бірліктердің функционалдық-грамматикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, біз табиғи құбылыстар мен ландшафтты білдіретін ағылшын фразеологиялық бірліктерінің келесі құрылымдық-семантикалық топтарын бөліп көрсетеміз, осылайша морфологиялық материал жүргізілді, онда екі тілде ұқсас болып келетін келесі топтар анықталды:

- 1 Етістіктер арқылы вербалдануы;
- 2 Зат есімдер арқылы вербалдануы;
- 3 Адъективті бірліктер арқылы вербалдануы;

Алайда синтактикалық құрылымы және сөз таптарының ауысуы екі тілде әртүрлі болып келеді.

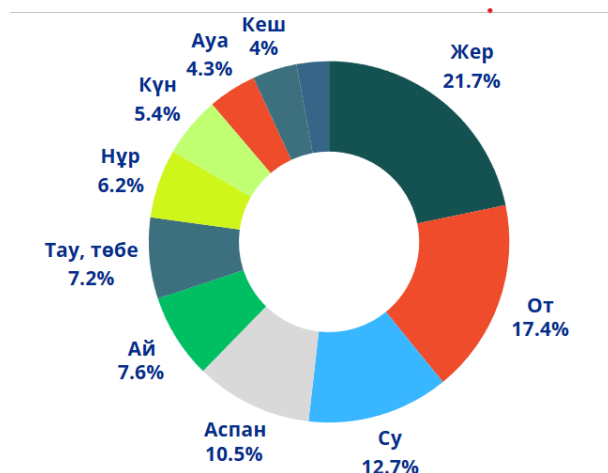
Нәтижелер және талқылау

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің негізгі бастау көздері тарих қаттауынан орын алған тамыры тереңде жатқан әдет ғұрып, наным сенім тарихи ауыз әдебиет үлгілерімен байланысып жатса, ағылшын тіліндегі фразеологизмдер ауқымы белгілі кәсібіне байланысты шыққан. Екі халықтың дүние жайындағы ақпарат көздері түрлі нәрселерде көрініс тапқан. Зерттеу барысында салыстырмалы-салғастырмалы әдісті қолдану негізінде қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологиялық бірліктерінде айырмашылықтарда және ұқсастықтар анықталды.

Табиғат құбылыстары деп біз ең алдымен климаттық жағдайларды, сондай-ақ табиғатпен байланысты табиғи жағдайлар жиынтығының сыртқы көрінісін айтамыз. Құбылыстың өзі кеңірек болғанымен, зерттелген бірліктермен ұсынылған қазақ және ағылшын фразеологизмдеріндегі белгілі бір ұғымдар ғана ауызша вербалданады. Осылайша, фразеологиялық бірліктердің барлық түрлері біздің назарымызға аталған табиғат құбылыстары, ландшафт немесе басқа атаулар бар жерде жеткізіледі. Біріншіден, үздіксіз іріктеу әдісін қолдана отырып, біз екі тілдің табиғаты мен ландшафтының кіріс лексикасының бірліктерін таңдадық. Сандық талдау нәтижесінде екі тілдің жиілік бағандары анықталды (Диаграмма 1 және 2-ге қараңыз):

1-диаграммада біз қазақ тіліндегі «табиғи құбылыстар мен ландшафтты» вербалдану өзегі басым **Жер 21,7 %** бірлігін көреміз.

Диаграмма 1 – Қазақ фразеологиялық бірліктеріндегі басым сөздердің проценттік көрсеткіші

Бұл диаграммадан көріп тұрғанымыздай ең басым болып отқан бірлік **жер** статикалық болып табылады. Жерден кейінгі кезектегі бірліктер бір бірімен байланысты табиғат стихияларын құрайтыны қазақ тілінің әлемінің фразеологиялық бейнесін анық көрсетеді. Жер мағынасына сәйкес бір орында тұратын болса да, мағынасы кей жағдайларда қарама-қарсы екені анықталды, мысалы: «тез»,» шапшандық» мағынасында, *аяқ қолы жерге тимеу; жоқ жерден; күтпеген жерден;*

«Жақын жер» мағынасында қолданылатын *бөрік тастам жер; таяқ тастам жер;*

«Алыс жер» мағынасында қолданылатын:

Адам аяғы баспаған;

Айшылық жер;

Жер мен көктің арасындай;

Жер мойны қашық;

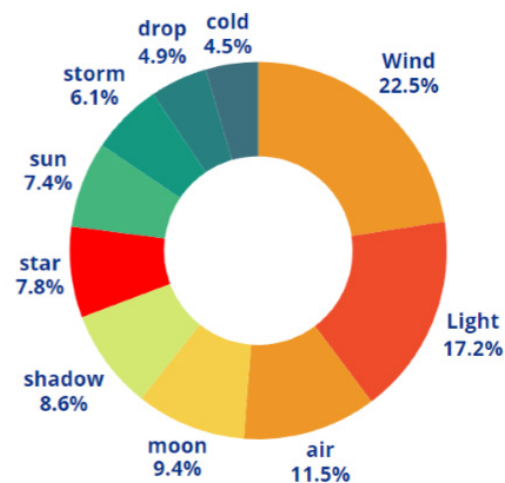
Жер түбі;

Жеті дарияның ар жағы;

Жеті қабат жер асты; және т.б. [7].

2-диаграммада біз ағылшын тіліндегі «табиғи феномена мен ландшафтты» вербалдану өзегі басым **Wind 22,5 %** бірлігін көреміз.

Диаграмма 2 – Ағылшын фразеологиялық бірліктеріндегі басым сөздердің проценттік көрсеткіші

Біз табиғи құбылыстар мен ландшафт компоненті бар фразеологиялық бірліктер құрамындағы **Wind** кілт сөзі тыныс алуға теңестірілген қажетті, өмірлік маңызды құбылыс яғни (wind - тыныс): bad (қысқа) wind (тыныс үрдісі), knock the wind out of smb (біреуді шаршату) екенін анықтадық. **Wind** (жел) - ұғымын сөзбен жеткізе отырып, әлемнің ағылшын тіліндегі бейнесінде зерттелген ФБ құрамындағы ең жиі кездесетін сөз. Фразеологиялық бірліктердің ең көп саны желмен байланысты екенін біз Ұлыбританияның Арал екенін және ондағы климаттың арал екенін түсіндіреміз. Ежелгі заманнан бері адамдар желді құрметтеді, өйткені ауа-райы оған байланысты болды. Осылайша, ағылшын тілінде сөйлейтін халықтар үшін кез-келген әрекеттің өзіне немесе сұхбаттасушыға бағытталуы маңызды, яғни, әрекеттің белсенді сипаты. Біз ағылшындардың теріс коннотациясы бар ФБ басым екенін білдік, яғни табиғи құбылыстар дұшпандық деп түсініледі.

Осыдан ағылшын тіліндегі «табиғи құбылыс мен ландшафтты» вербалдану өзегі басым **Wind** (жел) динамикалық бірлігін, ал қазақ тілінде ең басым болып отқан бірлік **Жер** статикалық болып табылады.

Қазақ тілінің фразеологизмдеріне қандай ұғымдар кіретінін қарастырайық (Кесте 1-ге қараңыз):

1-кесте – Қазақ тілі мен ағылшын тілінің табиғат пен ландшафт лексикасын қамтитын бірліктер

Жалпы атаулары	Мысалдар Қазақ тіл	Мысалдар Ағылшын
Атмосфераны белгілейтін құбылыстар мен ауа-райлық белгілер	мұз, жарық, найзағай, сәуле, көлеңке, аспан, қар, жолақ, жылы, жел, самал, жалын, жарылыс, суық, бұлт, қараңғы, су тасқыны, тұман, аяз, бұршақ, жаңбыр, қырау, дауыл, құйын, күркіреу, жауу, жауын-шашын және т.б.	bolt, blaze, blast, , blaze, cold, cloud, dark, darkness, dawn, decline, drop, dropping, eclipse, flash, freeze, heat, ice, light, lightning, peep, ray, roll, shade, shadow, sky, snow, streak, thunder, warm, wind, breeze, snow, damp, flood, fog, frost, hail, mist, rain, shower, squall, storm, tempest, whirl, whirlwind, designating

Аспан денелері мен құбылыстары	қырау, қылау, шық, ай сәулесі, ғарыш, жарық, жұлдыз, сөнү, балауыз, күн, күн сәулесі, кемпірқосақ, мұнар, тұман, тұмша, түнек, бұрқасын, көкмұз, көктайғақ, мұздау	moon, moonlight, moon-shine, star, wane, wax, sun, sunshine
Табиғат стихиялары және элементтері	жазық, ауа, от, жер, су, тау, дала, көл-су атаулары, қорық, топырақ т.б [7].	water, fire, earth, air, fields, mountains, rocks, cliffs etc [8].

Н. М. Шанский мен И. В. Арнольд классификациясына сүйене отырып, морфологиялық талдау барысында біз табиғи құбылыстар мен ландшафттық лексиканы қамтитын қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологиялық бірліктерін вербалданудың келесі тәсілдерін анықтадық [9]:

1 Құрамында етістіктері бар (ic - әрекеттің, процестің мағынасы бар ФБ арқылы вербалданатын) - ең жарқын мысалдарды бөліп көрсетеміз: Жер болды – тып типыл болып тегістелді немесе ұятқа қалды. **Жерге кіріп кете жаздады** – қатты ұялды, мазақ болды. **disappear (melt или vanish) into thin air** - жоғалып кету; **fish in the air (plough the air)** - босқа талпыну, мағынасыз ic;

Аталған мысалдар тобын сонымен қатар зат есім+етістік немесе сын есім+етістік топшаларына жатқызуға болады. Қарастырылып отырған фразеологизмдердің құрамындағы етістіктер табиғи құбылыстарды қамтитын бірліктерге байланысты семантикалық жағынан ұқсастырылып жасалған, оған дәлел қазақтардың дәл осы сөзбен қолданатын етістіктерде мысалы су бірлігімен сапыру немесе батыру, жер бірлігімен кіру, қайысу, жұту етістіктері, жаңбыр немесе қар бірліктерімен жаудыру, құйу секілді етістіктер анықталды.

2 субстантивті немесе номиналды (пәндік мәні бар ФБ арқылы вербалданады) біз ең жиі кездесетін мысалдарды келтіреміз: **Тас төбе** — дәл төбе. Күн тас төбеге келді; **Су жүрек** – қорқақ. **Нұр жаусын** – бақытты бол деген мағынадағы бата, алғыс-тілек.

a cloud in one's sky - адам өміріне қайғы түсіретін қара бұлт; **a shooting star** – аққан жұлдыз;

Морфологиялық талдауға сәйкес зат есімдермен құралған фразеологиялық бірліктер табиғат элементтерін атап айтқанда ландшафт лексикасын құрайды.

Құрамы жағынан басқа сөз таптарынан сын есімдермен немес етістіктермен және кейде сан есімдермен бірігіп жасалады.

3 Адъективті (сын есімдер арқылы вербалданатын ФБ) :

Беті жарық – көңілі ашық, көтеріңкі, жүзі жарқын.

Төбеге жай мүскендей [соққандай, ұрғандай] • төбеден түс- кендей – кенеттен, ойламаған жерден ыңғайсыз жайға ұшырағанда айтылады.

white as a ghost (as a sheet, as ashes, as death, nemese as the driven snow) – бозарған;

white as milk (as (the driven) snow немесе as wool) - сүттей ақ;

Сөз таптарының өзгеруіне байланысты зат есімдер әр түрлі сөйлемдерде сын есім ретінде де қолданылады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ауа райы лексемасының сөз тіркестерінің мәнін салыстыра отырып, ағылшын тіліндегі ауа райы лексемасының теріс коннотациясы бар деген бастапқы болжамды растай аламыз, ал қазақ тілінде оң немесе бейтарап коннотация айқынырақ көрінеді. Табысты мәдениетаралық қарым-қатынас үшін ең бастысы-басқа елдердің тілдік және мәдени ерекшеліктерін терең зерттеу.

Табиғат құбылыстарымен байланысты зерттелген ағылшын ФБ-лері көпшілігі белсенді бағытқа ие, яғни ағылшын индивидуалистік мәдениетінде бірінші кезекте тұлға, іс-әрекеттің нәтижесі. Бұл екі халықтың тілінде көрініс тапты. Зерттелген қазақ ФБ-нің көпшілігі белсенді сипатқа ие, бұл келесі тілдің мәліметтерімен сәйкес келеді. Бірақ ағылшын және қазақ тілдеріндегі зерттелетін ФБ-ден айырмашылығы, табиғи құбылыстарға теріс көзқарас басым, қазақ ФБ-нің көпшілігі бейтарап немесе жағымды мағынада.

Сонымен, біз көптеген ағылшын ФБ адамды және оның қызметін сипаттауға бағытталғанын көреміз.

Жеке адам табиғаттың өлгенін және жансыз екенін елестете алмайды, оның қиялы үнемі жансыз заттарды өмірмен қамтамасыз етеді, сыртқы әлемнің барлық объектілеріне адамның жеке басына тән қасиеттер мен ұмтылыстарды тағайындайды. Табиғат құбылыстарын бейнелеу кейіннен «табиғи құбылыстар пен ландшафтты» бейнелейтін бірқатар ФБ пайда болуына әкелді .

Табиғи құбылыстар мен ландшафтты қамтитын зерттелген фразеологиялық бірліктер вербалданған құрамдас ұғымдарды қамтиды. Табиғи құбылыстар мен ландшафтты көрсететін фразеологиялық бірліктердің маңыздылығын зерттеу олардың функционалды-прагматикалық және когнитивті аспектілерін талдау үшін өте маңызды болып көрінеді, олар әртүрлі лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескеруді талап етеді [10].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз ағылшын ФБ-лерінің негізінен антропоцентристік, және қазақ ФБ-лері халықтық даналыққа еніп, содан кейін ғана антропоцентристік екенін көреміз.

Қорытынды

Қорытындылай келе, зерттелген екі тілдің фразеологиялық бірліктерін талдау барысында «Табиғат пен ландшафт құбылыстарын» вербалдайтын ФБ деп біз кез-келген құрылымдық-синтаксистік типтегі сөздердің салыстырмалы түрде тұрақты, қайталанатын номинативті тіркесімдерін түсінеміз, өрнектің идиомалық сипатына ие және оның құрамында аспан денелері мен атмосфералық табиғат пен ауа-райы құбылыстарының атауына оралатын компонент бар.

Іріктеп алынған фразеологиялық бірліктертердің ішінде табиғат пен ландшафтты вербалдайтын сөздердің жиілігі екі түрлі болып шықты. Проценттік көрсеткіштері қазақ тіліндегі табиғат пен ландшафт құбылыстарын вербалдайтын бірліктердің ең басым пайызын Жер 21,7 %-ті құраса, ағылшын фразеологиялық бірліктерінде бұл көрсеткіш Wind бірлігі үшін 22,5 % болды. Бір топқа жатпайтын бұл екі тіл вербалдану бірліктерінің кездесуі бір бірінен ерекшелетіні анықталып, қазақ тілі статикалық наным-сенімдік ал ағылшын тілінің фразеологиялық бейнесі динамикалығымен сипатталды.

Құрылымдық аспектіде номинативті (субстантивті, адъективті, адвербиалды) фразеологиялық бірліктер, номинативті коммуникативті фразеологиялық бірліктер (етістік), аралық және модальды фразеологиялық бірліктер және коммуникативті фразеологиялық бірліктер ерекшеленеді. Фразеологиялық бейнелеу тәсілдерімен ұсынылған, яғни халықтың шындық объектісі туралы мәдени және құндылық идеяларын білдіретін бірліктердің бүкіл жиынтығы.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Добрыднева, Е. А.** Фразеологические средства и способы вербализации эмоциональных концептов в языке и речи [Текст] // Проблемы вербализации концептов : в 2 ч. Ч. 1 // под ред. С. М. Кобозевой. – Волгоград, 2003. – С. 97–108.

2 **Autelli, E.** The origins of the term «phraseology» [Text] / E. Autelli // Yearbook of Phraseology. – 2021. – № 1. – P. 7–32.

3 **Kemperbayeva, A. K.** Verbalization of the Concept «Weather» in the English and Kazakh Languages [Text] // Гуманитарный трактат. – Кемерово, 2017. – Vol. 8. – P. 1–3.

4 **Дүйсекова, К. К.** Фразеологическая картина мира французского и казахского языков (концептуально-лингвокультурологический опыт исследования) [Текст] : дис. ... д-ра филол. Наук 13.00.01 : защищена 10.02.20 утв. 20.05.2020 / К. К. Дүйсекова. – Алматы, 2006. – 260 с.

5 **Кобозева, И. М.** Лингвистическая семантика : Учебник [Текст]. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.

6 Semantic Valence and Cultural Representation of Phraseological Units (Kazakh and English) [Текст] / A. Amirbekova [и др.] // Forum for Linguistic Studies. – 2024. – Vol. 6, Issue 5. – P. 65–82.

7 **Кеңесбаев, І.** Фразеологиялық сөздік [Мәтін]. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.

8 **Частикова, А. В.** Фразеологические единицы с компонентом значения «природные явления» как средства репрезентации английской и русской языковых картин мира / А. В. Частикова // Лингвистика XXI века : Актуальные направления. Сборник научных трудов [Текст]. – Воронеж : ВГПУ, 2007. – С. 196–202.

9 **Иванова, Е. В.** О направлениях моделирования фразеологических единиц [Текст] // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2020. – Т. 17. – № 3. – С. 426–445.

10 **Odilovna, R. I.** Semantic Features of Phraseological Units in English and Uzbek Languages [Text] // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. – 2024. – № 3 – P. 71–76.

References

1 **Dobrydneva, E. A.** Frazеologicheskіe sredstva і sposoby verbalizacii» emocionalnyh konceptov v yazyke і rechi // Problemy verbalizacii konceptov [Phraseological means and methods of verbalization of emotional concepts in language and speech [Text] // Problems of verbalization of concept s : In 2 vols. Vol. 1 // ed. by S. M. Kobozeva. – Volgograd, 2003. – P. 97–108.

2 **Autelli, E.** The origins of the term «phraseology» [Text] / E. Autelli // Yearbook of Phraseology. – 2021. – № 1. – P. 7–32.

3 **Kemperbayeva, A. K.** Verbalization of the Concept «Weather» in the English and Kazakh Languages [Text] // Гуманитарный трактат. – Кемерово, 2017. – Vol. 8. – P. 1–3.

4 **Düisekova, K. K.** Frazеologicheskaya kartina mira francuzskogo і kazakhskogo yazykov (konceptualno-lingvokulturologicheskij opyt issledovaniya): dis. ... d – ra filol. Nauk : 10.02.20 / K. K. Düisekova [Phraseological picture of the world of French and Kazakh languages (conceptual, linguistic and cultural research experience) : dis. ... Doctor of Philology] [Text]. – Алматы, 2006. – P. 260.

5 **Kobozeva, I. M.** Lingvisticheskaya semantika: Uchebnik [Linguistic Semantics: Textbook [Text]. – Moscow : Editorial URSS, 2000. – 352 P.

6 Semantic Valence and Cultural Representation of Phraseological Units (Kazakh and English) [Текст] / A. Amirbekova [и др.] // Forum for Linguistic Studies. – 2024. – Vol. 6, Issue 5. – P. 65 – 82.

7 **Keñesbaev, I.** Frazеologialyq sözdik [Phraseological dictionary [Text]. – Алматы : «Arys» baspasy', 2007. – 800 P.

8 **Chastikova, A. V.** Frazеologicheskіe edіnіcy s komponentom znachenіya «prirodnye yavlenіya» kak sredstva reprezentacii anglijskoj і russkoj yazykovykh kartin mira / A. V. Chastikova // Lingvistika XXI veka. Aktualnye napravlenіya. Sbornik nauchnyh trudov [Phraseological units with a component meaning «natural phenomena» as a means of representing English and Russian language worldviews / A. V. Chastikova // Linguistics of the 21st century. Current directions. Collection of scientific papers [Text]. – Voronezh : VGPU, 2007. – P. 196–202

9 **Ivanova, E. V.** O napravleniyah modelirovaniya frazeologicheskikh edinic [On the directions of modeling phraseological units [Text] // Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature. – 2020. – Vol. 17 – No. 3. – P. 426 – 445.

10 **Odilovna, R. I.** Semantic Features of Phraseological Units in English and Uzbek Languages [Text] // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. – 2024. – № 3 – P. 71–76.

30.01.25 ж. баспаға түсті.

11.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. М. Бегетаева¹, Г. К. Исмагулова², М. С. Кулахметова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;

³Павлодарский педагогический университет имени Ө.Марғұлан, Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 30.01.25.

Поступило с исправлениями 11.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СПОСОБОВ ВЕРБАЛИЗАЦИИ ЯВЛЕНИЙ ПРИРОДЫ И ЛАНДШАФТА В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

В статье предпринята попытка выявления и сравнительно-сопоставительного исследования способов вербализации природных явлений и ландшафта во фразеологизмах казахского и английского языков. На современном этапе развития науки принято пересматривать, расширять традиционные понятия и явления. Это не является исключением и в языке. В свете современных процессов глобализации и межкультурного взаимодействия, проявляющихся в языке, особый интерес к изучению представляют фразеологические единицы, включающие в себя название природных явлений, поскольку эти явления относятся к древнейшим слоям национального состава языка и представляют собой преемственность культурных константов. Поскольку природа не зависит от деятельности человека, изучение явлений и представлений народа о них важно и интересно, так как они отражают национальные и культурные аспекты языковой картины мира конкретного народа.

В исследовательской статье представлен обзор научных трудов ученых, изучавших такие понятия, как фразеологическая картина мира, фразеологическая вербализация и ее виды в области отечественного и зарубежного языкознания. Под фразеологизмами, вербализующими «явления природы и ландшафта», мы понимаем относительно устойчивые, повторяющиеся номинативные сочетания слов любого структурно-синтаксического типа, имеют идиоматический характер выражения и содержат компонент, возвращающийся к названию небесных тел и атмосферных явлений природы и погоды.

В ходе анализа фразеологических единиц двух языков, изученных в практической части статьи, в результате непрерывного отбора было отобрано 350 единиц на казахском и английском языках. Применяя сравнительно-сопоставительный метод и выявляя их различия и сходства, в двух языках рассматривались и классифицировались методы фразеологического представления.

Ключевые слова: вербализация, фразеологизмы, природное явление, ландшафт, языковая картина мира.

**G. M. Begetayeva¹, G. K. Ismagulova², M. S. Kulakhmetova³*

^{1,2}Eurasian National University named after L. N. Gumilyov,
Republic of Kazakhstan, Astana;

³Pavlodar Pedagogical Margulan University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 30.01.25.

Received in revised form 11.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

COMPARATIVE ANALYSIS OF WAYS OF VERBALIZATION OF NATURAL PHENOMENA AND LANDSCAPE IN KAZAKH AND ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS

The article attempts to identify and comparatively study the ways of verbalization of natural phenomena and landscape in phraseological units of the Kazakh and English languages. At the present stage of the development of science, it is customary to revise and expand traditional concepts and phenomena. This is no exception in the language either. In the light of the modern processes of globalization and intercultural interaction that manifest themselves in language, phraseological units that include the name of natural phenomena are of particular interest to study, since these phenomena belong to the oldest strata of the national language and represent a succession of cultural constants. Since nature does not depend on human activity, the study of phenomena and people's ideas about them is important and interesting, as they reflect the national and cultural aspects of the linguistic worldview of a particular people.

The research article provides an overview of the scientific works of scientists who have studied such concepts as the phraseological picture of the world, phraseological verbalization and its types in the field of domestic and foreign linguistics. By phraseological units that verbalize "phenomena of nature and landscape", we mean relatively stable, repetitive nominative combinations of words of any structural and syntactic type, have an idiomatic character of expression and contain a component that returns to the names of celestial bodies and atmospheric phenomena of nature and weather.

During the analysis of phraseological units of the two languages studied in the practical part of the article, 350 units in Kazakh and English were selected as a result of continuous selection. Using the comparative method and identifying their differences and similarities, the methods of phraseological representation were considered and classified in two languages.

Keywords: verbalization, phraseological units, natural phenomenon, landscape, linguistic picture of the world.

<https://doi.org/10.48081/OKPD9476>

***Қ. Т. Бибекөв¹, Л. М. Оразғалиева²**

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Astana IT University,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2850-9637>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7795-1339>

*e-mail: kanysh.bibekov@gmail.com

АБАЙДЫҢ ТІЛДІК ӘЛЕМІНДЕГІ «АҚЫЛДЫ» ЖӘНЕ «НАДАН» КОНЦЕПТІЛЕРІ

Мақалада Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі «Ақылды» және «Надан» концептілеріне қатысты тілдік бірліктер, сөздер мен сөз тіркестері, мәтін элементтері лингвоконцептологиялық тәсілдеме тұрғысынан талдауға түседі. Лингвоконцептологияның негізгі бірлігі ретіндегі концептінің ерекшеліктері сараланады. Абай шығармашылығы арқылы оның дүниетанымы, санасынан орын тепкен әлем бейнесі, ол өскен ортаның шындық болмысты қабылдау ерекшеліктері көрініс тапқан. Лингвоконцептология тәсілдемесі негізінде Абай шығармашылығыдағы «Адам» макроконцептісінің аясына кіретін «Ақылды» және «Надан» концептілерінің семантикалық өрісі анықталды. Абайдың тілдік әлемінде «Ақылды» концептісі ақылды, ғалым, білімді, есті, ер, хақим сияқты т.б. лексемалары арқылы жарыққа шығып отырған. Ал «Надан» концептісі білімсіз, қырсық, шәргез, мақтаншақ, ақылсыз, қайғысыз сияқты т.б. лексемалармен берілген. Сонымен бірге «Ақылды» мен «Надан» концептілері түрлі атрибуттары арқылы мәнімділік деңгейде көрініс тапқан. Абай белгілі бір лексемаға жалпыхалықтық тілдегіден басқа мағына үстеген кезде, кеңінен түсініктеме беріп, ұғымын тереңдетіп отырғаны анықталды. Бұл жағдайды біз ер – зат есімін талдау барысында анық байқадық. Абайдың көптеген өлеңдерінде «Ақылды» және «Надан» концептілері бір-біріне қарама-қарсы қойылып, мағыналары барынша терең әрі жан-жақты ашылған. Абай шығармашылығында концептілер өзара

тығыз байланыста болғандықтан, оларды өзара байланыста қарап, кешенді түрде зерттеудің қажеттігі көрінді.

Кілтті сөздер: лингвоконцептология, концепт, Абайдың тілдік әлемі, «Ақылды», «Надан», әлемнің тілдік бейнесі.

Кіріспе

Абайдың шығармаларының тілінде оның дүниетанымы, көзқарастары мен ұстанымдары, «махаббаты мен ғадауаты» көрініс табады. Ғалым Нұргелді Уәли: «Ақиқат дүниедегі заттар, құбылыстар, уақиғалар т.б. адамға қалай әсер етсе, тіл де солай әсер етеді. Адамның ішкі әлемі (эмоционалдық, интеллектуалдық әлемі) мен сыртқы әлемнің аралығында тіл әлемі бар. Индивид, субъект белгілі бір тіл әлемінде өмір сүреді. Сондай-ақ тіл индивидтің, субъектінің ішкі әлемінде (санада да) орын тепкен. Тіл тек қоғамда ғана өмір сүрмейді, ол индивидтің санасында өмір сүреді» [1, 18-б.], – деп, сыртқы әлем, адам және тіл әлемі арасындағы тығыз байланыстың барлығына назар аудартады. Ғалым адам тіл әлемінде өмір сүруімен бірге, тіл қоғамда ғана емес, индивидтің санасында да өмір сүретіні жөнінде ерекше маңызды тұжырым жасайды. Абай шығармаларының тіліндегі жекелеген концептілер когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу нысанына алынған, лингвоконцептология тұрғысынан жан-жақты зерттеле қойған жоқ. Абайдың шығармашылығында «Адам» макроконцептісі ерекше орын алады. Өйткені Абай шығармашылығының өзегінде адам мәселесі жатады. Адамның жаратылысы, болмысы, адамның өмірі Абай шығармаларының өн бойында негізгі тақырып ретінде көрінеді. Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» макроконцептісі ауқымды құбылыс болғандықтан, мақалада «Ақылды» және «Надан» концептілерін лингвоконцептологиялық тұрғыдан зерттеуді мақсат еттік.

Материалдар мен әдістері

Қазақ халқының тілдік әлемінде өмір сүрген Абай оның салғырт тұтынушысы ғана болған жоқ, қазақ тілін өзінің жасампаз санасында қорытып, өз шығармашылығы арқылы оны жаңа сапалық деңгейге көтерді. «Ақиқат туралы білімді санада сақтау, оны игеру – күрделі процесс. Бұрын алынған білім индивид санасында тәртіпке келтіріліп, жаңа алынған білім бұрынғымен байланыстырылады. Аса маңызды, мәнді деген фактілер, деректер жинақталып, концептілік жүйеге түседі» [2, 151-б].

Абай санасында ғалам бейнесінің жинақталып, жүйеленіп, тәртіптеліп, концептілік жүйеге айналуы мен шығармашылығы арқылы жарыққа шығуы аса күрделі үдеріс екені сөзсіз. Сонымен бірге Абайдың тілін қоғаммен, мәдениетпен, ұлттың дүниетанымымен байланысты зерделеу керек болады.

Профессор С. Г. Воркачев лингвоконцептологияның семантиканың жалғасы екенін қуаттай келе, мәдениеттану, когнитология, әлеуметтану, тарих және басқа да салалардың мәліметтерімен толықтырылатынын айтады. «Құрылымдық семантикадан лингвоконцептологияға компоненттік (семалық) талдау және өріс теориясы – негізгі зерттеу әдістері келді, алайда нақты тілдік бірліктердің мағынасы зерттеу нысаны ретінде қаралатын семантикадан ерекшелігі лингвоконцептологияның зерттеу нысаны әлдеқайда кең, барлығын «көктей өтетін» және мәтіндік әрі дискурстық түзіліске ие болады. Лингвоконцептологиялық зерттеулер, ең алдымен, мәдени ерекшелікке ие және тілде көрініс тапқан нақты ментальды бірліктерге бағытталған» [3, 19-б.]. Лингвоконцептология – лингвомәдениеттану және когнитивтік лингвистикамен тығыз байланысты. Бұл ғылым салаларының зерттейтін мәселелері өзара тоғысып жатыр.

Халықтың тілі мен мәдениеті өзара тығыз байланысты құбылыстар болып табылады. Сондықтан олар өзара ықпалдасып, бір-біріне әсер етіп отырады. Америкалық үндістер тілінің материалдары негізінде тілдік модельдердің ойлау модельдері концептеріне ықпалын зерттеген Каледб Эверетт тіл ұғымдық категорияларды орнатуға көмектесетінін, соның салдары ретінде тіл аралық айырмашылықтар ойлаудағы мәдениетаралық айырмашылықтардың болуына ықпал ететінін айтады. Белгілі бір тілдік құрылымды тұтыну заттар, тіпті ең қарапайым заттар туралы ойлау шаблондарымызды қалыптастыруға көмектеседі. [4, 197–198-бб.]

Лингвоконцептологияның негізгі бірлігі концепт болып табылады. Б. Тілеубердиев: «Концепт дегеніміз – тиісті лексика-семантикалық парадигманы құрайтын тілдік іске асырылымдардың тұтас бір қатарын білдіретін вербальды мағына, тілдік мәнерге ие және этномәдени ерекшелікпен белгіленген ұжымдық бірлік» [5, 16-б.]. Ғалым концептінің вербальды мағынамен бірге, этномәдени ерекшелігіне көңіл аудартады.

«Концепт – это некое представление о фрагменте мира или части такого фрагмента, имеющее сложную структуру, выраженную разными группами признаков, реализуемых разнообразными языковыми способами и средствами» [6, 129-б.]. М. Пименова концептіні жеке сөзбен байланыстырмай, алуан түрлі тілдік тәсілдер және құралдар арқылы беру мүмкіндігін көрсетіп, әлем бөлшегі ретінде күрделі құрылымға ие екендігіне тоқталады. Л. О. Чернейко да концептіге ұғым енетінін, алайда онымен шектелмей, сөз тасасында тұрған құбылыстың сипаты туралы тіл иесі белгілі бір мәдениет өкілдерінің түсініктерін көрсететін сөздің түрлі ассоциативтік байланыстарынан алынған денотативтік, коннотативтік – барлық мазмұнын камтиды деп топшылайды [7, 75-б.].

Абайдың шығармашылығында қазақ халқының тарихи-мәдени көзқарастары, дүниетанымы ерекше айқын көрініс табады. Сонымен бірге Абайдың ой-санасының сүзгісінен өткенде тілдік бірліктер, соның ішінде сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасы тереңдеп, қайта жаңғырығып, мазмұн жағынан байи түседі. Абай тілінде концептілер зат-бейнелік, мәдени-ұлттық мазмұны жағынан кеңумен бірге нақтылана түседі. Әрбір халықтың тарихи-мәдени, өмір салты мен табиғи өмір сүру ортасы, шаруашылығы қоршаған дүниені өзінше қабылдап, өзінше ой тұюіне алып келеді. Халықтың әлем туралы түсінігі тілінде көрініс табады. «Әлемнің тілдік бейнесі – тілдік бірліктер түрінде сақталған білімдер жиынтығы» [8, 62-б.]. «Әлемнің тілдік бейнесі – шындық болмысты нақты лингвомәдениеттік қауымға тән модельдеу және құрылымдау тәсілдерінің көрінісі» [9, 18-б.]. «Әлемнің тілдік бейнесі – инвариант болып, қоршаған әлемді адамның этнос, белгілі бір аймақ өкілі, социум, тұлға ретінде қабылдауы мен түйсінуді көрсетіп, этникалық, аймақтық, әлеуметтік, жеке тұлғалық фрагменттер жүйесі болып табылады» [10, 12-б.]. Абайдың өзін қоршаған әлемді қабылауы және өз шығармашылығы арқылы құрылымдап ұсынуында ақынның тілдік әлемін көре алады екенбіз.

Зерттеуде Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі «Ақылды» және «Надан» концептілеріне қатысты тілдік бірліктер, сөздер мен сөз тіркестері, мәтін элементтері лингвоконцептологиялық тәсілдеме тұрғысынан талдауға түсті. Когнитивтік тәсілдеме тілдік бірліктер арқылы көрініс табуынан концептіні анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге зерттеу әдістерінің ішінде компоненттік талдау концептінің құрылымын саралауға пайдаланылды. Дискурстық талдау әдісі арқылы концептілердің әлеуметтік, ментальдық байланыстары зерделенді. Ал Абайдың тілдік әлеміндегі концептілердің дүниетанымы, өмірлік ұстанымдарымен байланыстарын анықтауда концептуальды талдау және мәнмәтіндік талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» макроконцептілік аясын ашуға көмегі тиетін оппозициялардың бірі **ақылды – надан** болып табылады. «Ақылды» концептісі **білімді, ақылды, ғалым, есті, хаким** сияқты сөздер арқылы көрініс табады. Мысалы,

Ғалымнан надан артпас ұққанменен,

Тағдыр көрмей қоймайды бұққанменен.

О-дағы қалыбынан аса алмайды,

Жауқазын ерте көктеп шыққанменен.

Осы шумақта Абай **надан** ұққанменен **ғалымға** тең келе алмайтынын айтады. Абай наданды неліктен ғалымға теңгермейтінін өлеңдері мен қара

сөздерінен мысалдар келтіре отырып анықтап көрейік. Абай үшінші қара сөзінде былай дейді: «Һәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір *жалқау* кісі *қорқақ*, *қайратсыз* тартады; әрбір *қайратсыз қорқақ*, *мақтаншақ* келеді; әрбір *мақтаншақ қорқақ*, *ақылсыз*, *надан* келеді; әрбір *ақылсыз надан*, *арсыз* келеді; әрбір *арсыз жалқаудан* сұрамсақ, өзі *тойымсыз*, *өнерсіз*, ешкімге *достығы жоқ* жандар шығады».

Абайдың тілдік әлемінде «Надан» концепт өрісіне адам бойындағы жаман қасиеттердің барлығы дерлік еніп кететінін көреміз: *надан* – *мақтаншақ*, *ақылсыз*, *қорқақ*, *арсыз*, *жалқау*, *сұрамсақ*, *тойымсыз*, *өнерсіз*, *ешкімге достығы жоқ* болса, *адамға дұшпан*. Абайдың тілдік әлемінде осы аталғандардың көпшілігі арнайы талдауға түсіп, мағыналары халықтық тілдегіден әлдеқайда тереңдетіліп, кеңейтпе түседі. Сол арқылы біз Абайдың осы ұғымдарға қатысты концептуалды танымынан барынша кең мағлұмат аламыз. Мысалы, жиырма бірінші қара сөзінде *мақтаншақ* ұғымын талдайды. Абай айтып отырған *мақтан* не нәрсе деп тегін қазып іздейтін болсақ, оның негізінде *тәкаппарлық*, *өзімшілдік*, яғни *эгоның* жатқанын аңғарамыз. Абай ақылды мен наданның мақтанға кез келгендегі қылық, мінездерін танытады. Тіпті *ақылдылардың*, *арлылардың* өзі мақтаннан толық бас тартуы қиын іс екен. *Мақтанға* кез келгенде *ақылдылар* жамандықтан бойын жиып алуға шамалары жетеді. Міне, бұл ақылды адамдардың артықшылығы болады екен. Ал енді мақтаншақтарға келер болсақ, Абай олардың өзін үшке бөліп қарайтынын көріп отырмыз. Осы үш түрлі *мақтаншақ* та *надан*, олардың мақтаншақтығы бір-бірінен надандық деңгейіне байланысты ерекшеленеді. Өз ауылы, өз үйі мақтасын дейтіндерді Абай *наданның наданы* деп көрсетеді.

Абай бірнеше өлеңінде де *ақылды* мен *наданды* салыстырады. Мысалы, «Біреуден біреу артылса» өлеңінде «Ақылды» концептісі *оқыған* субстантивтенген есімше тұлғалы етістігімен беріліп тұр. Есімше тұлғалы етістік заттанып, зат есім мағынасында жұмсалған. Бұл жерде оқу арқылы білімге қол жеткізген адам туралы айтылып тұр. Наданның бірнеше белгілері көрініс табады: *білімсіз*, *қырсық*, *шәрғез*, *мақтаншақ*, *ақылсыз*, *қайғысыз*. Абай «*Надан жөндіге жөн келмей, Білер қайдағы шәрғезді*» дейді. Осы жерден *наданның* қырсық, қыңырлығы көрінеді. Әрі шәрғез сөзінің мағынасы да осыған жақын. «Абай тілінің сөздігінде»: «Шәлкес, шалыс, қыңыр» деген мағыналары беріледі [10, 697-6]. «*Надан* қуанар, арсаңдар, Таңырқап тұра қалсаңдар» деген жолдарға мән берсек, *наданға* өзіне елдің назарын аударғаннан артық бақыт жоқ. Міне, осы қылығы наданның мақтаншақтығын танытады. Абай өзінің қара сөзінде айтқан мақтаншақтықтың бейнелі көрінісін осы өлеңінен көреміз.

Абай өзінің «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінде де *ақылды* мен *наданды* салыстыра бейнелейді. «Ақылды», «Надан» концептілері өлеңде бірнеше лексемалар арқылы беріліп отырған.

Ер ісі – ақылға ермек, бойды жеңбек,

Өнерсіздің қылығы өле көрмек.

Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай,

Еріншек ездігінен көпке көнбек.

Ер лексемасы «Ақылды» концептісіне қалай байланысты болуы мүмкін дегенде, «*Ер ісі – ақылға ермек, бойды жеңбек*» деп берілуінен Абайдың ер деп тұрғаны жауды жеңген не елді шапқан батыр емес екенін түйсінеміз. Абайдың он төртінші сөзінде *ерлік*, *батырлық* деп, «*адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамауды*» айтып тұр. Жоғарыдағы шумақтағы *ер* сөзінің мағынасы да осы қара сөздегі түсініктемелер арқылы нақтылана түскен. «Абай тілінің сөздігінде» *ер* сөзінің – 1) еркек, азамат, батыр; 2) күйеу, бай, әйелдің жұбайы мағыналары ғана тіркелген [11, 213-6]. Әрине, Абай ер сөзін дәл осы мағыналарда да қолданған. Абай таратып беріп отырған ер сөзінің өз бойын жеңген, яғни *нәпсісін тыйған, әділетті ақылға ерген, қатесін мойындай алатын адам* деген мағыналары ескерусіз қалған. Соның салдарынан Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасы дәл өз мәнінде түсінілмейтіні байқалады. Мысалы, «Әбірахман өлгенде» өлеңінде:

Ерлікке де бар едің,

Үйренуге тоймаған.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» осы өлеңнен үзінді келтіріп, *ерлік* сөзінің *ержүректілік*, *батырлық*, *қаһармандық* мағынасының мысалы ретінде береді [12, 355-6]. Осы мәтіндегі сөздер мен сөз тіркестеріне назар аударайық: Тұла бойың *ұят-ар* едің, *ойлаған*, *Талаппен терең бойлаған*, *Үйренуге тоймаған*, *ойға кәрі* едің. Осының бәрі Әбдірахманның сипаттары болып тұр. Абайдың «Адам» макроконцептісі тұрғысынан алғанда Әбдірахманның бойында толық адамға тән қасиеттер бар. Әбдірахманның *ерлігі* өзінің бойын, нәпсісін тежеп, үйренуге тоймаған, ойдың тереңіне бойлаған адам екендігінде болып тұр. Демек, Абайдың тілдік әлеміндегі *ер*, *ерлік* сөзінің бұл мағыналары қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен ойып тұрып орын алуы керек. Сонымен бірге ұрпақ санасына да *ерліктің* өз бойын жеңумен, ақылға ерумен байланысты мағыналары сіңуі керек.

Бастапқы талдау нысанымызға алған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінен алынған шумаққа қайта оралар болсақ, *ердің* қасиеттеріне *өнерсіз*, *еріншек*, *ездік* қарсы қойылады. Бұл сипаттар наданға тән болып келеді. Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде былай дейді: «Күллі адам

баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – *надандық*, екіншісі – *еріншектік*, үшінші – *залымдық* деп білесің. **Надандық** – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды. **Білімсіздік** хайуандық болады». Осы тұрғыдан алғанда, *надан* – білім-ғылымы жоқ адам екен. Ал *талапсыздық*, *жігерсіздіктің* өзі еріншектіктің салдары екен. Еріншектік тек өнердің ғана емес, білімнің де дұшпаны болады. **Наданға** ақылды құлаққа ілмек не үшін *арам*? Өйткені онда білім-ғылым жоқ. Ғылым-білімді үйренейін деген талап та жоқ. Адам бойындағы жаман қасиеттер өз алдына жеке болмайды. Олар бір-бірінен туындап, матасып, қордаланып жатады. Ақылдың басты қасиетінің өзі ақиқатты тану болса керек. «Ақылды» концепті өрісіне жататын **ақылды** – **білімді** сөздерінің де мағыналары тең емес.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,

Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.

Таразы да, қазы да өз бойында,

Наданның сүйенгені – көп пен дүрмек.

Абай осы шумақта ақылдың кім екеніне толық анықтама беріп кетеді. *Қара қылды қырыққа бөлмек* деген көркем образды көргенде, қазақ тіліндегі «*Қара қылды қақ жарған шешен*» деген мақал есімізге түседі. Бұл мақалдың мәнісі әділдікті білдіреді. *Қақ жару* сөз тіркесінің мағынасы бір нәрсені дәл ортасынан бөлу дегенді көрсетеді. Абай бейнелі образ жасауда аналогияға сүйенген. Дегенмен семантикалық тұрғыдан алғанда, мүлде басқа мағына бар екенін көреміз. Абайда қара қылды тіпті қақ жару емес, қырыққа бөлу деп алғанда, экспрессия күшейіп кеткен. Сонда ақылды адам қандай ұсақ зат, қандай күрделі мәселе болса да, оны жіктеп, мән-мағынасына, мәнісіне жете алатынына шәк келтірмейміз. **Баға беру** мағынасына келер болсақ, баға беруші заттың қасиеттерін, артықшылығын, кемшілігін, не үшін, кімге қажет екенін білу керек. Сонда ғана оған баға бере алады. *Таразы* – заттың салмағын дәл өлшейтін құрал. *Қазы* – белбелігілі бір істі тергеп-тексеріп, үкім шығарушы. **Ақылдың** таразысы да, қазысы да – **ақыл**. Демек, **ақылды** – не нәрсенің қасиетін, түп негізін, ақиқатын тани алатын адам. Ал **наданның** әр нәрсеге өзіндей баға беретін ақылы жоқ. Ол көп пен дүрмекке ереді. Сонымен қатар ақылдың орнын **білімді**, **есті** де баса алмайды. Абайдың тілдік әлемінде **білімді** сөзі *білім иесі*, *әр нәрсені білетін*, *оқыған* деген сияқты мағынада қолданылған. Абай өзінің он тоғызыншы қара сөзінде Абай **есті** мен **білімді** қатар атап, екеуін теңдес мағынада қолданады. **Білімді** мен **естінің** ерекшелігі білгені мен көргені көп болуымен бірге, жақсы мен жаманды тани алуында болып отыр. Абай білімдінің жақсы мен жаманды айырып тани тұра, оның жамандықтан бой тартпауы мүмкін екенін жоққа шығармайды. **Білімді**, **есті** жақсы нәрселерді ескеріп, жаманнан сақтанса,

адам болады екен. Міне, осы тұрғыдан алғанда, **ақылды** мен **білімді**, **есті** өзара тең емес. **Ақылды білімді** әрі **есті** болады, алайда білімді мен естінің барлығы бірдей ақылды болмауы мүмкін.

Абайдың тілдік әлемінде *надан* ата-ананың, білімдінің айтқан ақыл сөзін тыңдауға қабілетсіз. Өзінің көңілін қызықтыратын ертегіге елігеді. «Адам» макроконцепт аясына жататын тағы екі сөз оппозицияда беріліп тұр: **ез** және **ер**. **Ез** сөзі «Надан» концептісіне тән лексема болса, **ер** «Ақылды» концептісіне жатады. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» **Ез** – сын есім: 1) ынжық, жасық, шірік, бос 2) бейшара, мүсәпір, қор – мағыналарын білдіретіні көрсетіледі. Сонымен бірге «*ез жігіт* – ар-намысы кем, ынжық, жасық адам», – деп түсіндірме беріледі [12, 16-6]. Абай **ез** сөзін жігерсіз, қайратсыздықпен байланыстырады: «*Еріншек ездігінен* көпке көнбек» дейді. Демек, әрбір *еріншек ез* де болады. Абайдың «Білімдіден шыққан сөз» өлеңінде «Ақылды» – «Надан» концептілеріне жататын сөздердің оппозициясын көреміз. Біз осы уақытқа дейін қарастырып отырған **білімді** сөзімен бірге **талапты** сын есімі кездеседі. Бұл сын есім заттық мағынада жұмсалғанда «Ақылды» концепт аясына жататын сөз дей аламыз. **Талапты** сөзіне қарама-қарсы мағынадағы *талапсыз* сөзін талдай келе, оны «Надан» концептісінің аясына жататынын анықтаған болатынбыз. **Талапты** сөзінің «Ақылды» концептісіне жататынын айғақтайтын бірнеше эпитет, атрибуттар осы өлеңнің ішінде де көрініс тапқан: *көкірек көзі бар*, *Жүрегі – айна*, *көңілі – ояу*, *өз өнері таяу*, *ұққыш*. *Айна* метафорасының мағынасына үңілсек, айнаның қасиеті затты дәл сол күйінде шағылыстырып көрсету қасиеті бар. Дәл сол сияқты талапты да естігенін бұлжытпай қабылдайды деп түйсінеміз. «Надан» концептісіндегі **ез** сөзінің қатары да **елерме** сөзімен толыққан. **Әбілет басқан елерме**, **сөзге жуық келмеу**, **сенбеу** – **ез** адамның надандық образын толықтыра түскен. Абайдың кейбір өлеңдерінде «Надан» концептісінің аясына жататын нақты бір сөз берілмей-ақ образ сомдалады. Абайдың суреттеуіне қарап-ақ ақын жіктеп берген наданның қай санатына жататын адам туралы айтылып жатқанын түсіну қиын емес. Мысалы, «Бөтен елде бар боса» өлеңінде:

Басыңа жұмыс түскен күн

Татулықты бұрынғы

Не қылып ол ойласын?

Ашып берер жауыңа

Өзі көрген қоймасын.

Осы өлеңде *татулық*, *жау*, *дос*, *араздық*, *достық*, *дұшпандық* сөздері қолданылғанда әңгіме достық пен жаулық жайында деп топшылауға болады. Абай бұл жерде, ең әуелі **залым** адам туралы сөз етіп отыр. Дәл осы жерде Абай оны **залым** деп атамаса да, ескі досына жаулық ойлауынан залымдығы танылады. Досының жауына досының сырын ашып берумен қоймай, оны

досына айдап салады. Сонымен бірге жалған ант ішуден тайынбайтын *өтірікші*, құдайдан қорықпайтын имансыз. Имансыздығын Абай «*Иман жүзін тоздырар*» деген соны образбен бейнелі береді.

Абайдың тілдік әлемінде концепт жеке сөзбен не сөз тіркесімен де, не белгілі бір сөзбен байланбай, көркем образдар арқылы да берілуі мүмкін екенін көреміз. Бейнеленіп тұрған образдардың қандай концептіге қатысты екенін білу үшін Абай шығармашылығын тұтас қарай отырып, Абайдың сөздер мен сөз тіркестеріне берген анықтамалары мен түсініктемелерін жіті зерделеу керек.

Қорытынды

Абай шығармашылығы арқылы оның дүниетанымы, санасынан орын тепкен әлем бейнесі, ол өскен ортаның шындық болмысты қабылдау ерекшеліктері көрініс табады екен. Лингвоконцептология тәсілдемесі негізінде Абай шығармашылығын зерттеу арқылы оның дүниетанымына, өмірлік ұстанымдары мен көзқарастарына терең үңіле аламыз. Абайдың тілдік әлемінде «Ақылды» концептісі *ақылды, ғалым, білімді, есті, ер, хақим* сияқты т.б. лексемалары арқылы жарыққа шығып отырған. Ал «Надан» концептісі *білімсіз, қырсық, шәргез, мақтаншақ, ақылсыз, қайғысыз* сияқты т.б. лексемалармен берілген. Сонымен бірге «Ақылды» мен «Надан» концептілері түрлі атрибуттары арқылы мәнмәтіндік деңгейде көрініс тапқан. Абай белгілі бір лексемаға жалпыхалықтық тілдегіден басқа мағына үстеген кезде, кеңінен түсініктеме беріп, ұғымын тереңдетіп отырған. Бұл жағдайды біз *ер* – зат есімін талдау барысында анық байқадық. Абайдың көптеген өлеңдерінде «Ақылды» және «Надан» концептілері бір-біріне қарама-қарсы қойылып, мағыналары барынша терең әрі жан-жақты ашылған.

Жалпы алғанда, Абай шығармаларының тілін оның дүниетанымымен, өмірлік ұстанымымен және мәдени ортамен байланыстара зерттеу өте маңызды екеніне көз жеткіздік. Өйткені Абайдың тілін басқа қырынан да танып, сөздердің назар аударылмаған семантикалық ерекшеліктерін анықтауға болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Уәли, Н. М.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері : 10.02.02 – қазақ тілі бойынша филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дисс. автореф. [Мәтін]. – Алматы, 2007. – 52 б.

2 **Сүлейменова, Э. Д.** Понятие смысла в современной лингвистике: монография [Текст]. – Алматы : Мектеп, 1989. – 160 с.

3 **Воркачев, С. Г.** Лингвокультурная концептология и ее терминосистема (продолжение дискуссии) [Текст] // Политическая лингвистика. – Краснодар, Россия, 3 (49). – 2014. – С 12–20.

4 **Everett, C.** From patterns in language to patterns in thought: relativity realized across the americas [Text] // International journal of american linguistics. IJAL, Vol. 83. – no. 1. – January 2017. – pp. 173–201.

5 **Тілеубердиев, Б.** Қазақ ономастикасындағы ғаламның тілдік бейнесі [Мәтін] // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы. – Алматы, 2005. – № 11. – 15–18-бб.

6 **Пименова, М. В.** Типы концептов и этапы белиного исследования [Текст] // Вестник Кемеровского государственного университета. – Кемерово, 2013. – № 2 (54). – Т. 2. – С. 127–131.

7 **Чернейко, Л. О.** Гештальтная структура абстрактного имени [Текст] // Филологические науки. – 1995. – № 4. – С. 73–83.

8 **Әлметова, Ә. С.** Әлемнің тілдік бейнесі және стереотип [Мәтін] // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 4(168). – 2017. – 61–68-бб.

9 **Моисеева, В. Л.** Безличные глагольные предикаты состояния лица в русской языковой картине мира : автореф. дис. канд. филол. наук по 10.02.01 – русский язык [Текст]. СПб, 1998. – 16 с.

10 **Климкова, Л. А.** Нижегородская микротопонимия в языковой картине мира: автореф. дисс. на соиск. степ. д-ра филол. наук по 10.02.01 – русский язык [Текст]. – М., 2008. – 65 с.

11 Абай тілінің сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1968. – 734 б.

12 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Мәтін]. Он бес томдық. 5-том. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2007. – 752-б.

References

1 **Uali, N. M.** Kazakh soz madenietynin teoriyalik negyzdery [Theoretical foundations of Kazakh speech culture] : 10.02.02 – kazakh tyly boiynsha filologiya gylymdarynyn doktory gylmi darezhesyn alu ushyn daiyndagan diss. avtoref. [Text]. – Almaty, 2007. – 52 p.

2 **Suleimenova, E. D.** Ponyatie smysla v sovremennoi lingvistike : monografiya [The concept of meaning in modern linguistics: a monograph] [Text]. – Almaty : Mektep, 1989. – 160 p.

3 **Vorkachev, S. G.** Lingvokulturnaya konceptologiya i ee terminosistema (prodolzhenie diskussii) [Text] // Politicheskaya lingvistika. – Krasnodar, Rossiya, 3 (49). – 2014. – P. 12–20.

4 **Everett, C.** From patterns in language to patterns in thought: relativity realized across the americas [Text] // International journal of american linguistics. IJAL, Vol. 83. – no. 1. – January 2017. – pp. 173–201.

5 **Tyleuberdiev, B.** Kazakh onomastikasyndagy galamnyn tyldyk beinesy [Language image of the universe in Kazakh onomastics] [Text] // Kazakh tyly men adebiety zhurnaly. – Almaty, 2005. – № 11. – 15–18 p.

6 **Pimenova, M. V.** Tipy konceptov i etapy konceptualnogo issledovaniya [Types of concepts and stages of conceptual research] [Text] // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. – Kemerovo, 2013. – № 2(54). – Vol. 2. – P. 127–131.

7 **Chernejko, L. O.** Geshtal`tnaya struktura abstraktnogo imeni [The gestalt structure of an abstract name] [Text] // Filologicheskie nauki. – 1995. – № 4. – P. 73–83.

8 **Almetova, A. S.** Alemnyn tyldyk beinesy zhane stereotip [Linguistic picture of the world and stereotype] [Text] // KazUU Habarshysy. Filologiya seriyasy. – № 4(168). – 2017. – 61–68 pp.

9 **Moiseeva, V. L.** Bezlichnye glagolnye predikaty sostoyaniya licza v russkoi yazykovoi kartine mira [Impersonal verbal predicates of the state of the face in the Russian language picture of the world] [Text] : avtoref. dis. kand. filol. nauk po 10.02.01 – russkij yazyk. – Sankt-Peterburg, 1998. – 16 p.

10 **Klimkova, L. A.** Nizhegorodskaya mikrotoponimiya v yazykovoi kartine mira [Nizhny Novgorod microtoponymy in the linguistic picture of the world] : avtoref. diss. na soisk. step. d-ra filol. nauk po 10.02.01 – russkii yazyk [Text]. – Moscow, 2008. – 65 p.

11 Abai tylynyn sozdygy [Dictionary of the Abai language] [Text]. – Almaty : Gylm, 1968. – 734 p.

12 Kazakh adebi tylynyn sozdygy [Dictionary of the Kazakh literary language] [Text]. On bes tomlyk. 5-tom. – Almaty : «Arys» baspasy, 2007. – 752 p.

04.10.24 ж. баспаға түсті.

13.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

***К. Т. Бибек**¹, **Л. М. Оразгалиева**²

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Республика Казахстан, г. Астана;

²Astana IT University, Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 04.10.24.

Поступило с исправлениями 13.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

КОНЦЕПТЫ «УМНЫЙ» И «НЕВЕЖЕСТВЕННЫЙ» В ЯЗЫКОВОМ МИРЕ АБАЯ

В статье исследуются с точки зрения лингвоконцептологического подхода языковые единицы, слова и словосочетания, элементы текста, относящиеся к понятиям «умный» и «невежественный» в стихах и словах назидания Абая. Дифференцируются особенности концепта как основной единицы лингвоконцептологии. Через творчество Абая отражены его мировоззрение, образ мира, который пронизывает его сознание, особенности восприятия действительности окружающей среды, в которой он вырос. На основе подхода лингвоконцептологии определено семантическое поле концептов «умный» и «невежественный», входящих в сферу макроконцепта «человек» в творчестве Абая. В языковом мире Абая концепт «умный» был опубликован через лексемы «умный», «ученый», «знающий», «мудрец», «разумный» и др. А концепт «невежественный» представлен такими лексемами, как необразованный, дерзкий, гордый, сумасшедший, грустный и т. д. В то же время концепты «умный» и «невежественный» выражены на контекстном уровне через различные атрибуты. Установлено, что Абай широко комментирует и углубляет понятие, когда на определенную лексему накладывается другое значение, чем в общенародном языке. Во многих стихах Абая концепты «умный» и «невежественный» противопоставляются друг другу и раскрываются наиболее глубоко и всесторонне. В творчестве Абая выразилась необходимость комплексного изучения концептов, рассматривая их вместе, так как они находятся в тесной взаимосвязи.

Ключевые слова: лингвоконцептология, концепт, языковой мир Абая, «Умный», «Невежественный», языковая картина мира.

*K. T. Bibekov¹, L. M. Orazgaliyeva²¹L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;²Astana IT University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 04.10.24.

Received in revised form 13.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

THE CONCEPTS OF «SMART» AND «IGNORANT» IN THE LANGUAGE WORLD OF ABAI

The article explores, from the perspective of the linguo-conceptological approach, linguistic units, words and phrases, and elements of the text related to the concepts of «wise» and «ignorant» in the poetry and didactic words of Abai. The features of the concept as the main unit of linguo-conceptology are differentiated. Through Abai's work, his worldview, his image of the world that permeates his consciousness, and his perception of the surrounding environment in which he grew up are reflected. Based on the linguo-conceptological approach, the semantic field of the concepts «wise» and «ignorant», which belong to the sphere of the macroconcept «human» in Abai's work, has been defined. In Abai's linguistic world, the concept of «wise» is represented through lexemes such as «wise», «scholar», «knowledgeable», «sage», «rational», and others. The concept of «ignorant» is represented by lexemes such as «uneducated», «insolent», «arrogant», «proud», «mad», «sad», and so on. At the same time, the concepts of «wise» and «ignorant» are expressed at the contextual level through various attributes. It has been established that Abai extensively comments on and deepens the meaning of a concept when a different meaning is imposed on a particular lexeme than in the common language. In many of Abai's poems, the concepts of «wise» and «ignorant» are contrasted with each other and are revealed most deeply and comprehensively. Abai's work reflects the need for a comprehensive study of the concepts, considering their interconnection, as they are closely related to one another.

Keywords: linguo-conceptology, concept, Abai's linguistic world, «Wise», «Ignorant», linguistic worldview.

SRSTI 16.41

<https://doi.org/10.48081/DFTW1931>*A. B. Jumakulova¹, D. A. Karagoishiyeva²^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6049-8977>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8814-8768>*e-mail: jumakulovaaliya@gmail.com

THE INFLUENCE OF FOLKTALES ON CHILDREN'S LITERATURE IN ENGLISH LANGUAGE: THE CASE OF HARRY POTTER

This insightful article provides a thorough exploration of the profound impact of folk tales on J.K. Rowling's iconic Harry Potter series. It meticulously examines how elements such as mythical creatures, thematic motifs, magical spells, and narrative structures contribute to the rich tapestry of the wizarding world depicted in the books. By delving into the cultural and linguistic intricacies woven throughout the series, the article underscores their crucial role in enhancing the immersive experience for readers. Moreover, it analyzes Rowling's adept incorporation of folklore and mythology, highlighting how these elements foster inclusivity and resonate with readers by tapping into a shared cultural heritage. Through a comprehensive examination of folklore's significance in literature, this study sheds light on the enduring popularity and cultural impact of the Harry Potter series, offering valuable insights into its universal appeal and lasting legacy in contemporary storytelling and cultural discourse. Additionally, the article contextualizes Rowling's story within a larger literary tradition, drawing connections to classical and medieval writings that shaped the fantasy genre. It also discusses how her use of folklore references serves as both a narrative device and an educational tool, introducing young readers to a variety of myths and ethical systems. Finally, the study adds to the developing subject of literary linguistics by illustrating how combining language, culture, and folklore can result in a multidimensional reading experience that crosses generational and geographical borders.

Keywords: folktales, children's literature, linguistic analysis, Harry Potter, J. K. Rowling, fantasy genre, mythology, cultural heritage.

Introduction

The fairy tale genre plays a crucial role in safeguarding spiritual values and national-cultural worldviews amidst the currents of globalization, mass culture, and modernization. Children's literature, particularly fairy tales, significantly shapes a child's spiritual and cognitive development, fostering a unique worldview and creative personality. Folklore, reflecting the ways of life in different geographic, environmental, and ethnic contexts, embodies the ethnic identity of a people and communicates the essence of a nation's code. In contemporary society, investigating the relationship between language units and ethnic identity is a notable endeavor, particularly among the younger generation during their social adaptation phase. The process of identity formation influences language identity, ethnic mindset, historical consciousness, and cultural traditions [1]. Cultural disparities in ethnic identity often lead to misunderstandings in intercultural communication, as individuals' worldviews are shaped by their ethnic culture and language.

The increasing interest in folklore underscores the relevance of studying and researching ethnic folklore today. Identifying national and cultural peculiarities within the modern anthropological paradigm allows for the exploration of linguistic elements and cultural nuances. Folkloristics, as a broad field encompassing everything from material culture to ritual behavior, has long recognized the importance of folklore as literature. This interdisciplinary approach, linking folklore studies with literary critique, highlights the incorporation of folklore into literary works and underscores its significance in cultural expression. The Harry Potter series, authored by J. K. Rowling has mesmerized millions of readers worldwide with its blend of magic, adventure, and captivating characters. Central to its success is the profound influence of folk tales, traditional narratives rich in magical elements, witches, wizards, and fantastical creatures.

These classic folk narratives have stood the test of time, developing from oral traditions to literary forms that continue to enchant young audiences. In this light, Harry Potter is an excellent case study for investigating how modern children's literature can revive and reinterpret ancient folklore motifs. Scholars such as Zipes and Warner argue that folklore's enduring value stems from its ability to impart cultural memory, ethical systems, and archetypal characters that appeal to both children and adults [2]. Rowling's use of mythical themes, moral dualism, magical artifacts, and enchanted settings demonstrates how folklore adds story complexity while simultaneously transmitting cultural values and collective identity. By incorporating these aspects into a modern fantasy framework, the series bridges

the gap between old storytelling and current imagination, making folklore more accessible and fascinating to future generations of readers.

Materials and methods

Content analysis and linguistic analysis. For content analysis it was needed to conduct analysis of the certain parts of the book «Harry Potter», examine the linguistic and cultural features in the text. For linguistic analysis it was needed to find linguistic elements in Harry Potter text written under influence of folklore, such as vocabulary, sentence structure, rhetorical devices, and use of idioms. Identify linguistic choices that reflect cultural nuances and values.

This article explores how folk tales have enriched the magical world of the Harry Potter books. Primarily, mythical creatures and magical beings populate the Harry Potter universe, reminiscent of characters found in folk tales. From noble unicorns to mischievous house-elves, these creatures infuse the wizarding world with wonder and enchantment. Rowling skillfully incorporates magical creatures from diverse cultures, such as the Chinese phoenix, the Scottish kelpie, and the Mexican chupacabra, weaving them seamlessly into the series and enhancing its depth and richness.

Moreover, themes and motifs commonly found in folk tales pervade the Harry Potter books. The timeless struggle between good and evil, exemplified in the conflict between Harry and Voldemort, mirrors themes prevalent in folk tales. Additionally, Harry's journey of self-discovery and growth parallels the hero's journey motif, a staple of folk narratives [3].

Furthermore, the series features magical spells and potions rooted in folklore and mythology. Spells and potions, such as those utilizing mandrake roots or casting protective enchantments, draw inspiration from ancient traditions, enriching the magical world with depth and authenticity.

Additionally, the structure of the Harry Potter books reflects the influence of folk tales, employing classic storytelling elements like archetypal characters and magical objects. These techniques contribute to the series' timeless and universal appeal.

Results and discussion

This part will go over specific examples from primary and secondary sources, which will be examined, compared, and evaluated in order to demonstrate how mythology influenced J. K. Rowling in the writing of the Harry Potter series. While studying the text of Harry Potter, we may find many borrowings from Celtic and Roman folklore: house elves and elves who guard the wealth in the Gringotts bank, dragons, mermaids, the sword of Gryffindor, the image of Dumbledore, the Cup, wands and much more. Almost every Harry Potter book contains elements of folklore of Celtic and Roman origin. Here are a few examples of how these influences are woven into the narrative: Celtic Folklore: the character of Professor

Sybill Trelawney, the Divination teacher at Hogwarts, is named after a figure from Celtic mythology. In Celtic mythology, the name «Trelawney» is associated with seers and prophecy, reflecting the character's role as a prophetic figure in the Harry Potter series. Celtic and Greek Creatures: throughout the series, various magical creatures and beings are featured that have roots in Celtic and Greek folklore. For example, the presence of centaurs in the Forbidden Forest draws from Greek mythology, where centaurs are known as half-human, half-horse beings. Additionally, creatures such as the Phoenix and the Hippogriff have origins in both Greek and Celtic mythology.

These examples illustrate how J.K. Rowling has incorporated elements from Celtic and Greek folklore into the Harry Potter series, adding depth and resonance to the magical world she has created. These mythological influences contribute to the rich tapestry of the series and provide a deeper connection to real-world folklore for readers.

The Harry Potter series is renowned for its rich cultural and linguistic peculiarities, enhancing the immersive experience for readers. These include: British English: the series incorporates British English language and cultural references, including slang and regional accents, setting it firmly in the United Kingdom. Magical Terminology: unique magical terms derived from ancient languages add depth to the wizarding world. Fantasy Creatures: A diverse array of magical creatures rooted in various mythologies enriches the series' cultural tapestry. The magical world of Harry Potter is teeming with fascinating creatures, many of which have their origins in ancient myths and folklore. Here are a few examples:

Mandrake: Introduced in *Harry Potter and the Chamber of Secrets*, the mandrake root is a plant that screams when repotted. In the series, it's used as a «powerful restorative» to treat curses, transfigurations, and petrification. The real-world «Mandragora officinarum» has a rich history predating the Bible. Legends describe methods to avoid the deadly scream when digging up mandrakes, including tying them to dogs. Medieval witches even used mandrake in flying ointments for magical gatherings [4].

Dragons: Dragons appear prominently in the wizarding world. Their origins trace back to ancient myths and legends. For instance: The Indian Rig Veda (c. 1500 BC) recounts the battle between the god Indra and the dragon Vrtra; Mesopotamian mythology features Marduk battling the dragon Tiamat; Persian tradition speaks of serpentine beings that swallowed horses and men; Norse mythology includes Jormungandr, the world-serpent; Greek myth has the Hydra, and Judeo-Christian lore mentions the Leviathan; The Old English poem Beowulf uses the word «dracan» for dragons. **Hippogriffs:** These majestic creatures combine the features of eagles and horses. Their origins can be traced to ancient Greek

mythology. The hippogriff appears in the works of poets like Ludovico Ariosto and Edmund Spenser. In *Harry Potter*, Hagrid introduces Buckbeak, a proud and noble hippogriff, to the students at Hogwarts [5]. **Thestral:** These skeletal, winged horses are invisible to most people. They haul the carriages carrying pupils to Hogwarts. Thestrals have roots in European folklore, where they were believed to be omens of death. Only those who have witnessed death can see them, which aligns with their portrayal in the series [6]. **Basilisk:** The basilisk, a giant serpent with deadly eyes, plays a crucial role in *Harry Potter and the Chamber of Secrets* [7]. Its origins lie in various mythologies like a Greek mythology features the legendary Gorgon Medusa, whose gaze turned people to stone; Roman naturalist Pliny the Elder wrote about a serpent that could kill with its stare; The biblical Leviathan is sometimes associated with basilisks; The medieval bestiary describes basilisks as kings of serpents, feared by all other creatures [8]. These magical creatures add depth and wonder to the wizarding world, drawing inspiration from timeless myths and legends.

The other crucial aspect is a wizarding world. Distinct wizarding traditions and practices, intertwined with British culture, contribute to the series' charm. For example: Hogwarts School of witchcraft and wizardry has its own set of traditions. Sorting Hat ceremonies, communal feasts in the Great Hall, and the annual Triwizard Tournament are some of the notable Hogwarts traditions. The other aspect potions and spells- wizards and witches study potion-making and spellcasting. Potions can heal wounds or grant temporary abilities, while spells help wizards interact with the magical world around them. Quidditch – a popular sport in the wizarding world, quidditch involves teams flying on broomsticks to compete for the golden snitch. Each position has specific roles, and quidditch has its own rules and traditions. Festivals and rituals - magical holidays like Christmas, Halloween, and Valentine's Day are celebrated. Additionally, wizards have rituals tied to lunar phases and other astrological events. Family traditions - wizarding families pass down knowledge and skills through generations. For instance, the Malfoy family has its own traditions and beliefs related to blood purity. Naming conventions: characters' names reflect their personalities and backgrounds, adding depth to their characterization. JK Rowling's Harry Potter series, which first gained widespread attention with the publication of *Harry Potter and the Philosopher's Stone* in 1997, has become increasingly intertwined with mythology. Rowling's use of folklore is intentional. Speaking at a Cub Reporter press conference in Edinburgh, she said: «I love freakish names and I have always been interested in folklore, and I think it was a logical thing for me to end up writing, even though it came so suddenly. From references to Greek mythology to homeopathic medicines and belief systems, a love of folklore undoubtedly found its way into Rowling's writing, often serving as a tool for the author to create the world in which her

novels were written. By incorporating cultural artifacts ranging from religious beliefs to folklore, Rowling created a fantastical environment that resembles and appears to embody her [9].

It seems sense to discuss the main organizational components of the Wizarding World of Harry Potter at the outset. The wizards themselves comprise these components. Since magically gifted individuals are not unusual in Celtic mythology, wizards are the only ones deserving of the first mention. Merlin, the Welsh druid, poet, and wise man, is without a doubt the most well-known magician in Celtic mythology. Vlčková predicted that Merlin's fate was as follows: powers of Darkness decided to destroy the world of humans, and therefore wanted to bring the Antichrist to the world, i.e. the son of an innocent virgin, and the Devil himself. For this purpose a king's daughter was chosen, whose family was destroyed first. The desperate and unhappy princess sought refuge in a convent, where she was found and tricked by the Devil after all. The plan was therefore fulfilled and the princess got pregnant. But when a child - a boy - was born, he was immediately baptized by the princess's confessor named Merlin. This partly marred the evil plans, but the boy remained magical abilities that he learned to use beneficially. Colbert affirms that Merlin was one of the most astute wizards of all time. He once served as an advisor to the well-known king Arthur. He might have been modeled by a real-life magician, though the one this paper discusses was made up of fanciful tales. Colbert continues discussing Merlin:

«He is best known as King Arthur's mentor. In a noteworthy parallel, he hid the infant Arthur just as Dumbledore knew to hide Harry from Voldemort. Merlin then became both Arthur's tutor and his counselor, using his keen intelligence and innumerable acts of wizardry to help the young king fight Britain's enemies» [10].

Colbert's quote above emphasizes the key reason Merlin is addressed in this theory. His likeness to the persona of Albus Dumbledore is striking. According to Rowling, Dumbledore is «the greatest wizard of modern times, notably renowned for his conquest of the dark wizard Grindelwald in 1945, the identification of the twelve uses of dragon's blood, and his alchemical endeavors with his associate, Nicolas Flamel». Harry serves the same purpose as Merlin did for King Arthur. He is a sharp guardian, a mentor in Harry's education, personal life, and notably in the arduous job of being «the chosen one», whose task is to preserve the wizarding world before rejoining the Dark Lord, Lord Voldemort. Merlin exemplifies another dilemma shared by Rowling and Celtic stories. This issue concerns purity of origin, also known as Blood Status in the epic. Harry Potter depicts how not all witches and wizards are created equal. Ron elucidates to Hermione: «Certain wizards – such as Malfoy's family – believe they are superior to others due to their so-called pure-blood status. I mean, the rest of us know it doesn't make any difference at all. Look at Neville Longbottom – he's pure-blood and he can hardly stand a cauldron

the right way up. Most wizards these days are half-blood anyway. If we hadn't married Muggles we'd have died out».

The Blood Status is defined by the level of magically endowed members. It frequently results in prejudice toward persons with a large number of muggles in their families. Essentially, the determination is as follows. A wizard's parents are from traditional wizarding families, with little or no muggle involvement. «Half-blood» refers to having one parent from a wizarding family and the other from a muggle background. The third scenario involves a child born to non-magical parents who develops magical skills as they grow older. Typically, such a magician is referred to as «muggle-born», although certain wizards who only honor pure-blooded individuals refer to them as «mudbloods». The fusion of folk tale influences with Rowling's imaginative storytelling has resulted in a beloved literary masterpiece, captivating readers of all ages and backgrounds.

Conclusions

Overall, folktales have had a deep and complex impact on the Harry Potter series. Folk narratives serve as essential aspects that deepen the structure and texture of Rowling's fictional universe by incorporating mythological beings and enchanted things, as well as exploring universal themes such as good against evil, identity, sacrifice, and transformation. These folkloric elements are more than just decorative; they serve as important narrative strategies that improve character development, story progression, and moral complexity.

Rowling creates a familiar yet new literary universe by relying on a huge pool of folklore and mythology, ranging from European fairy tales to classical legends. This interplay of ancient and contemporary elements allows readers from many cultural backgrounds to interact with the work on multiple levels, identifying archetypes and symbols that transcend individual national literatures.

Furthermore, Rowling's expert utilization of folklore serves both an aesthetic and didactic purpose. Her stories educate young readers to sophisticated ethical frameworks and cultural myths, prompting them to consider moral choices, society standards, and human values. In this way, the series serves as a cultural bridge, linking historical narrative traditions with the imaginations of today's youth. The Harry Potter books' continued global success and critical acclaim highlight the enduring relevance of folk storytelling in modern fiction. Rowling has created a timeless literary work through a seamless synthesis of fanciful elements and folkloric motifs, exemplifying the long-lasting influence of folk stories on English children's literature. As such, the series not only entertains but also helps to preserve and reinterpret cultural heritage in an increasingly globalized society.

References

- 1 **Warner, M.** Once upon a time : A short history of fairy tale [Text]. – Oxford University Press, 2014. – 201 p.
- 2 **Zipes, J.** Why fairy tales stick: The evolution and relevance of a genre [Text]. – Routledge, 2006. – 240 p.
- 3 **Lerer, S.** Children's Literature: A Reader's History from Aesop to Harry Potter [Text]. – Chicago : University of Chicago Press, 2008. – 396 p.
- 4 **Heikkinen, D.** Ten creatures from Harry Potter that have their origins in myth [Text]. – 2022. – <https://www.historydefined.net/harry-potter-creatures-from-myth/>
- 5 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Prisoner of Azkaban [Text]. – Bloomsbury, 1999. – 435 p.
- 6 **Miller, C. D.** Harry Potter Places : Snitch-Seeking in Southern England and Wales [Text]. – First Edition Design Publishing, 2014. – 52 p.
- 7 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Chamber of Secrets [Text]. – Bloomsbury, 1998. – 341 p.
- 8 **Haynes, N.** The myth and folktales behind Harry Potter [Text]. – BBC Culture, 2012. – <https://www.bbc.com/culture/article/20120629-harry-potters-real-magic>
- 9 **Waltz, R.** Harry Potter's Folklore World : On Myth and Magic [Text]. – Loomis House Press, 2016. – 198 p.
- 10 **Lieberstein, S. K.** Harry Potter's Folklore [Text] // Journal of Literary Studies. – 2014. – Vol. 30 (2). – pp. 112–128.

Received 29.04.24.

Received in revised form 13.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*Ә. Б. Джумакулова¹, Д. А. Қарагойшиева²^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

29.04.24 ж. баспаға түсті.

13.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНЕ ФОЛЬКЛОРДІҢ ӘСЕРІ: ГАРРИ ПОТТЕР МЫСАЛЫНДА

Бұл мазмұнды мақала Дж.К. Роулингтің культтік «Гарри Поттер» сериясына халық аңыздарының терең әсерін жан-жақты зерттейді. Мақала мифтік жаратылыстар, тақырыптық мотивтер, сиқырлы заклинаниялар және әңгімелеу құрылымдары сияқты элементтердің кітаптардағы сиқырлы әлемнің бай мозаикасын қалыптастыруға қалай әсер ететінін егжей-тегжейлі қарастырады. Серия бойына өрілген мәдени және тілдік қыр-сырларға терең үңіле отырып, мақала олардың оқырманға әсерлі тәжірибе сыйлаудағы маңыздылығын атап өтеді. Сонымен қатар, Роулингтің фольклор мен мифологияны шебер түрде пайдалануын талдай отырып, бұл элементтердің инклюзивтілікті қалай арттыратынын және ортақ мәдени мұраға сүйене отырып оқырмандармен қалай байланыс орнататынын көрсетеді. Фольклордың әдебиеттегі маңызына арналған жан-жақты зерттеу арқылы бұл зерттеу Гарри Поттер сериясының тұрақты танымалдылығы мен мәдени ықпалын ашып көрсетеді және оның заманауи әңгімелеу мен мәдени пікірталастағы әмбебап тартымдылығы мен ұзақмерзімді мұрасы туралы құнды түсініктер береді. Сонымен қатар, мақала Роулингтің әңгімесін кеңірек әдеби дәстүр контекстінде қарастырып, фэнтези жанрын қалыптастырған классикалық және ортағасырлық жазбалармен байланыстарды анықтайды. Ол фольклорлық элементтердің қолданылуы тек әңгімелеу құралы ғана емес, сонымен қатар жас оқырмандарды әртүрлі мифтер мен этикалық жүйелермен таныстыратын оқу құралы ретінде қызмет атқаратынын талқылайды. Ақырында, зерттеу әдеби лингвистика саласындағы дамып келе жатқан тақырыпқа қосымша үлес қосып, тіл, мәдениет және фольклордың үйлесуі ұрпақтар мен географиялық шекараларды өтетін көпқырлы оқырман тәжірибесін қалай жасайтынын көрсетеді.

Кілтті сөздер: халық аңыздары, балалар әдебиеті, лингвистикалық талдау, Гарри Поттер, Дж. К. Роулинг, фэнтези жанры, мифология, мәдени мұра.

*А. Б. Джумакулова¹, Д. А. Карагойшиева²

^{1,2}Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 29.04.24.

Поступило с исправлениями 13.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

ВЛИЯНИЕ СКАЗОК НА ДЕТСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: НА ПРИМЕРЕ ГАРРИ ПОТТЕРА

Данная содержательная статья представляет собой всестороннее исследование глубокого влияния народных сказаний на культовую серию о Гарри Поттере, написанную Дж. К. Роулинг. Внимательно рассматриваются такие элементы, как мифические существа, тематические мотивы, магические заклинания и нарративные структуры, формирующие многослойную структуру волшебного мира, изображённого в книгах. Погружаясь в культурные и языковые тонкости, пронизывающие серию, статья подчёркивает их ключевую роль в создании эффектного и захватывающего читательского опыта. Кроме того, анализируется мастерское включение Роулинг элементов фольклора и мифологии, показывая, как они способствуют инклюзивности и находят отклик у читателей, опираясь на общее культурное наследие. Посредством комплексного анализа значения фольклора в литературе, исследование проливает свет на устойчивую популярность и культурное влияние серии о Гарри Поттере, предлагая ценные идеи относительно её универсальной привлекательности и долговечного наследия в современной повествовательной и культурной практике. Также статья рассматривает повествование Роулинг в контекст более широкой литературной традиции, устанавливая связи с классическими и средневековыми произведениями, оказавшими влияние на жанр фэнтези. Также рассматривается, как использование фольклорных отсылок служит не только литературным приёмом, но и образовательным инструментом, знакомящим юных читателей с разнообразием мифов и этических систем. В заключение, исследование вносит вклад в развивающуюся область литературной лингвистики, демонстрируя, как сочетание языка, культуры и фольклора создаёт многомерный читательский опыт, преодолевающий возрастные и географические границы.

Ключевые слова: народные сказания, детская литература, лингвистический анализ, Гарри Поттер, Дж. К. Роулинг, жанр фэнтези, мифология, культурное наследие.

SRSTI 14.37.27

<https://doi.org/10.48081/IKOB6733>

*А. К. Yeleuzhanova¹, G. Z. Beysembaeva²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7565-3048>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4024-6470>

*email: yeleuzhanova94@mail.ru

FRAME «NEUROTECHNOLOGY», ROLE AND SIGNIFICANCE IN PODCASTS

This study investigates podcasts on the topic of «Neurotechnologies» to develop a frame model that organizes key directions and concepts within this field. Both quantitative and qualitative methods were used for the analysis, including discourse analysis, content analysis, and the KWIC method using the «AntConc» software.

As a result of the study, the frame was presented by four subframes: cognitive technologies, bioengineering and neurointerfaces, neurotechnologies in education, and phygital interfaces («phygital» integration of the physical and digital worlds), which are subdivided into slots and subslots.

The novelty of this research lies in the fact that it proposes, for the first time, a frame model of neurotechnologies within the lexicographical aspect. Previously, similar models were applied in other fields; however, their adaptation to lexicographic purposes has not been previously developed.

The analyzed podcasts demonstrate colloquial speech, incorporating English loanwords, borrowings, abbreviations, and everyday life examples, making the content accessible to a broad audience. Ethical aspects related to their impact on society, health, and education are also explored.

This study will be valuable to both experts and the general public interested in modern technologies and their applications. The findings highlight the need for further research by including more podcasts to enable a deeper and more comprehensive analysis of the discussed topics.

Keywords: cognitive technologies, bioengineering, phygital, neurointerface, nanophotonics, cyborgization.

Introduction

In recent years, podcasts have become a significant tool for knowledge dissemination, including in the field of neurotechnologies – a rapidly developing area that has garnered interest from both the scientific community and the general public. Their role in popularizing the topic is particularly relevant, as the representation of neurotechnologies in the media space influences public perception.

The aim of this study is to develop a frame model of the concept of «Neurotechnology» through an analysis of podcasts.

The research object consists of podcasts in the field of neurotechnology, and the subject of the study is lexical units and terms within this domain.

The novelty of this work lies in the creation of a frame model of neurotechnologies that takes into account a lexicographic approach, which has not been previously applied in this field.

A frame, derived from the English term «frame» (meaning structure or framework), is understood in linguistics as a conceptual structure that represents an action scheme through the lens of human cognitive abilities. The concept of «frame» gained widespread recognition in cognitive linguistics following the works of M. Minsky.

It is essential to acknowledge the substantial contribution of American linguist Ch. Fillmore, who adapted the concept of «frame» in the late 1970s.

Frame analysis has been successfully applied in various domains, including transport logistics [1], digital economy [2], tourism [3], landscape design [4], migration law [5], media representation of cities [6], heat exchange equipment [7], education [8], and transplantation studies [9]. The identification of subframes facilitates the systematization of terminology and deepens the understanding of concepts.

One of the innovative directions in neurotechnologies is transient electronics, which employs biodegradable materials capable of dissolving within the human body without requiring surgical removal. The study by Adele F. and Diego G. demonstrates successful results on animal models, enabling further clinical trials [10].

Authors Vioalante I.R. and Okuere P. [11] argue that neurotechnologies have the most significant impact on individuals with cognitive disorders. However, ethical concerns remain at the core of scientific and public debates, with neuro-rights already being considered at the legislative level, as seen in Chile [12].

A frame model can be useful for analyzing terminological systems in neurotechnologies, particularly in major projects such as the Human Brain Project (EC, 2013), the China Brain Project (2016), and Elon Musk's Neuralink (2016).

The findings of this study open new perspectives for understanding how specific frames shape public perception.

Based on the above mentioned directions and technologies, this study focuses on the methods and approaches necessary for constructing the frame of neurotechnologies as represented in podcasts.

A podcast is a rapidly growing audio or video format consisting of a series of episodic programs that have firmly integrated into public discourse.

Materials and Methods

In constructing the frame model of the concept «Neurotechnology», we considered the fact that a frame includes a multi-level cognitive structure, including subframes, slots, and subslots.

The research corpus consists of 15 podcasts (4 video podcasts and 11 audio podcasts) in Russian and English languages in the field of neurotechnology from 2020 to 2024. The selected podcasts cover topics related to the development of neurotechnologies, including their practical applications, research potential, and ethical aspects, as presented on the «NeuroTrend», «Noosphera Project», and «NeuroTech» channels. These podcasts are intended for a broad audience, providing deeper understanding of the issues being discussed.

For an in-depth content analysis of the podcasts, a qualitative method was applied. Content analysis was used to examine podcast content, identify key terms, and highlight major trends in neurotechnology.

At the first stage, 4 video podcasts were converted into audio files. Using «Otter.ai» program, converted audio file podcasts were transcribed. Program «AntConc» was conducted to calculate word frequency and generate concordance lists. The results confirmed the frequency of key terms identified through KWIC (Key Word in Context) and provided additional data validation. The KWIC method allows us to identify key terms such as: nanophotonics, bionics, settleretics, cyborgization, exoskeletons, and others.

The study identified four subframes: «Cognitive technologies», «Bioengineering and neurointerfaces», «Neurotechnologies in education», and «Phygital interfaces».

These subframes were determined based on the frequency of key topics and their role in discussed topics.

Additionally, discourse analysis was applied to examine the stylistic features of the podcast participants' speech, highlighting the use of borrowings, English loanwords (e.g., «дисрапшн», «софт скиллы») colloquial expressions, and professional jargon. This method made it possible to analyze how language influences audience perception.

Results and Discussion

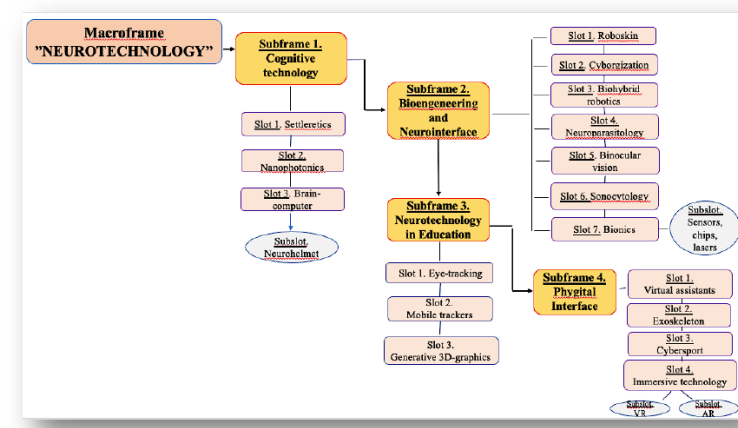
Using «AntConc» program, we uploaded transcribed podcast texts. As part of our study, we set up «AntConc» program, generating concordance lists with a context window set to ± 4 words. The table below presents key terms.

«Table 1 – Concordance list of neurotechnology terminology in AntConc program».

№	Left context	Keyword	Right context
1	... upon the activation of the photodetector	Nanophotonics	involves a stream of particles...
2	... in each pair of neurons	The brain-computer interface	are accompanied by EEG...
3	... scientific directions of the cybernetic	Bionics	AI systems and many others ...
4	... a new field of research	Cyborgization	including biotechnology, nanotechnology, cybernetics ...
5	... technologies such as cloud computing	Biohybrid robotic skin	neural networks, virtual reality, additive technologies ...
6	... the unfamiliar human-like	Binocular vision	equipping robots with visual organs ...
7	... regarding the possibilities of ICT	Cybersport	computers simulate virtual spaces ...
8	... the purpose of all these devices	Exoskeleton	you don't work alone, but ...

In the presented table, we have shown the key 8 units. However, we were able to analyze more data, thereby identifying 4 directions which we defined as subframes: «Cognitive technologies», «Bioengineering and Neurointerfaces», «Neurotechnologies in education», and «Phygital Interfaces». The term ‘phygital’ is an example of contamination, formed by the blending of the words «physical» and «digital». Phygital describes an approach that integrates the digital and physical worlds.

The next stage of modeling involves identifying smaller slots that the subframes divided into. Figure 1 presents the frame model of the concept ‘Neurotechnology.’»

«Figure 1 – Frame model of the concept Neurotechnology»

In the result of the proposed frames and their slots, we highlighted the interconnections between various technologies and their applications across various aspects of life. All subframes are connected by a common aim of enhancing human cognitive, physical, and educational capabilities through the integration of biotechnology and neurotechnologies.

Subframe 1: «Cognitive Technologies» includes 3 slots: Slot 1 «Settleretics», Slot 2 «Nanophotonics», Slot 3 «Brain-Computer Interface».

Cognitive technologies represent a field focused on improving mental and neurophysiological functions. Three key disciplines are identified here. Settleretics explores the ethical aspects of the interaction between technology and the brain, while nanophotonics and brain-computer interfaces are closely related to the use of nanotechnologies and the creation of neuroplatforms to enhance cognitive abilities.

Subslots such as «neurohelmet», «sensors, lasers» in these fields reveal the potential for improving human-technology interaction, for example, through the use of sensors and neurochips to enhance perception or information processing by the brain.

Subframe 2: «Bioengineering and Neurointerfaces» consists of 7 slots: Slot 1 «Cyborgization», Slot 2 «Sonocytology», Slot 3 «Robo-skin», Slot 4 «Neuroparasitology», Slot 5 «Biohybrids Robotics», Slot 6 «Bionics», Slot 7 «Binocular Vision».

The subframe «Bioengineering and Neurointerfaces» expands on this theme, focusing on the integration of biological and technological systems. Cyborgization, which involves the fusion of humans and technology, creates new opportunities for enhancing human functions.

The application of biocompatible materials, in combination with neurointerfaces and biohybrids robotics facilitates the development of synthetic systems designed to augment both cognitive and physical human abilities. Additional slots, such as sonocytology and neuroparasitology, provide an in-depth perspective on the interaction between biology and technology, exploring how external factors, such as parasites or sound waves, can influence the human organism.

Subframe 3: «Neurotechnologies in Education» is represented by 3 slots: Slot 1 «Eyetracking», Slot 2 «Mobile Trackers», Slot 3 «Generative 3D Graphics».

The subframe «Neurotechnologies in Education» illustrates the application of cognitive and bioengineering technologies in educational processes. The use of technologies such as eyetracking, mobile trackers, and generative 3D graphics aims to enhance the effectiveness of learning, monitor the educational process, and adapt materials to the individual needs of students. These tools enable the tracking of students' attention, analyzing their interaction with learning content, and creating more dynamic educational environments.

Subframe 4: «Phygital Interfaces» includes 4 slots: Slot 1 «Immersive Technologies», Slot 2 «Virtual Assistants», Slot 3 «Esports», Slot 4 «Exoskeleton».

Phygital interfaces reflect the integration of digital and physical worlds, enabling the creation of new forms of interaction with reality. The slot «Immersive Technologies» includes subslots «NeuroVR, NeuroAR» (Neuro Virtual Reality, Neuro Alignment Reality), representing an extension of virtual reality with neurophysiological adaptation, allowing for deeper interaction with digital worlds.

Virtual assistants facilitate daily tasks, improving quality of life through digital interactions. E-sports and exoskeletons, in turn, are focused on enhancing physical abilities, enabling new levels of human activity and interaction with the physical environment.

Thus, all subframes and their slots are interconnected through the concept of integrating biotechnology, cognitive technologies, and interfaces aimed at improving human capabilities across various domains: from cognitive functions and education to physical abilities and daily interaction with the world. The interaction of these technologies opens new horizons for the transformation of human experience and potential in the future.

Ethics plays a crucial role, as working with living organisms and the human brain is always associated with risks, including potential for invasion in personal life and consciousness.

In cognitive technologies, issues of safety and human autonomy arise when using brain-computer interfaces and nanophotonics. In bioengineering and neurointerfaces, it is essential to consider the moral aspects of the fusion of humans and technology, as well as the protection of personal identity.

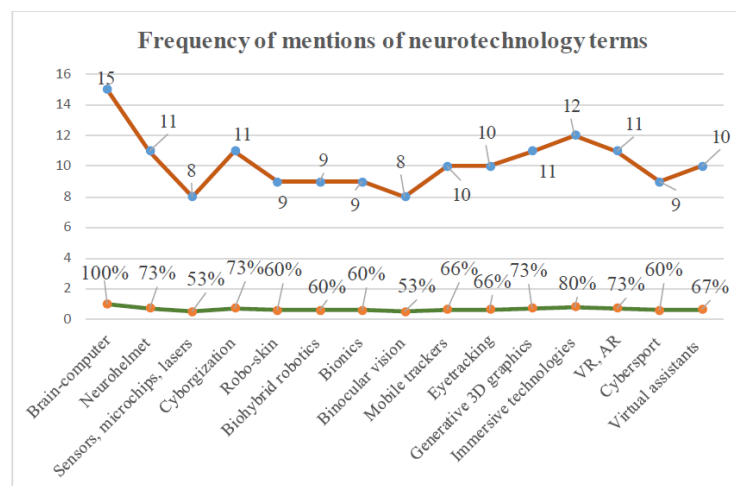
Neurotechnologies in education highlight issues about privacy and the manipulation of student data, while phygital interfaces raise questions about the impact of technology on reality perception and accessibility for different social groups. All of these issues require strict ethical control to prevent abuse and protect human rights.

Using quantitative methods, we identified key terms and their frequency of usage within the context of the discussed topics. As a result of the analysis, the most frequently used terms were highlighted. Diagram 1 and Table 2 display the number of occurrences and the percentage of the terms.

«Table 2 – Frequency of mentions of neurotechnology terms».

№	Terms	Occurrences	Percentage
1	Brain-computer	15	100 %
2	Neurohelmet	11	73 %
3	Sensors, microchips, lasers	8	53 %
4	Cyborgization	11	73 %
5	Robo-skin	9	60 %
6	Biohybrid robotics	9	60 %
7	Bionics	9	60 %
8	Binocular vision	8	53 %
9	Mobile trackers	10	66 %
10	Eyetracking	10	66 %
11	Generative 3D graphics	11	73 %
12	Immersive technologies	12	80 %
13	VR, AR	11	73 %
14	Cybersport	9	60 %
15	Virtual assistants	10	67 %

«Diagram 1 – Frequency of mentions of neurotechnology terms».

The data presented in the diagrams illustrate the frequency of key terms, highlighting their significance within the context of the discussed topics. This emphasizes the relevance of each term in the analyzed podcasts and demonstrates their connection to various subframes.

The term «Brain-Computer» (15 occurrences, 100 %) points out the interaction between the brain and technology, a topic that remains highly relevant in society. The terms «Cyborgization» (11 occurrences, 73 %) and «Bionics» (9 occurrences, 60 %) are associated with the process of transforming a living organism into a cyborg, raising ethical questions. According to the podcast's author, there are already several sufficient devices made from biocompatible materials available on the market.

Immersive technologies (12 occurrences, 80 %) include subslots of Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR). The term «immersive» in English translates to «presence» or «immersion», refers to the engaging experience. In the discussed podcasts there were examples of how these technologies are applied in the education process.

As shown in Diagram 1, the subframes used in the podcasts vary in structure and slot filling. The filling of the slots depends on the development of the industry and the specific direction.

The subframes «Bioengineering and Neurointerfaces» and «Phygital Interfaces» are relatively stable, while others like «Neurotechnologies in Education» and «Cognitive Technologies» subframes, could be influenced by the

application of new materials and devices, potentially driving the development of programs using neurotechnologies.

Moreover, the analysis of the podcasts identified a conversational style, avoiding formalities, which made the discussion more accessible to a broader audience. The hosts and the podcast authors frequently used abbreviations and English loanwords in their speech. For instance, guest Emer Yu. A. [13] uses the word «соцгум» an abbreviation derived from «социальные гуманитарные науки» and «соцгум-инжиниринг» to refer to «социальная гуманитарная инженерия». The phrase «гибридный мир» is substituted with the word «digital».

Podcast author D. Zakharkin [14] also frequently uses English loanwords in his speech. For example, when describing skills, he uses «софт скиллы» and «хард скиллы» which refer to «soft skills» as flexible skills as technical or «hard skills» professional skills. To refer to the field of science and technology related to neural networks, the term «neuronet world» (нейронет мир - мир нейронных сетей) is used.

Instead of the Russian equivalent «разрушение» the podcast authors use «Disruption» (as in «это такой дисрапшн ...»), «поинты» instead of «point of view», «коннект» instead of «connection», and «метавёрс» in the meaning of «meta universe».

However, despite the conclusions drawn based on the podcasts, it should be noted that the number of podcasts analyzed does not provide a complete picture of the topics discussed. In the future, additional podcasts will be included for a more in-depth and comprehensive analysis.

Conclusion

Based on the analysis of the collected material, the following conclusions were drawn. The study revealed that the development of a frame model in the field of neurotechnologies, using podcasts as a basis, forms a multi-layered framework where subframes and slots are interconnected.

In accordance with the set research aim, a frame model was developed, with slots and subslots detailing subframes. All 15 podcasts were transcribed, key terms were identified through the KWIC method, and the frequency of term usage was determined.

The frame model allowed us to organize data on neurotechnologies, highlighting the main areas of their development and their significance in the contexts under study. The presented diagram illustrates their importance, providing a deeper understanding of which aspects of these technologies capture the listeners' attention.

Terms such as «Brain-Computer», «Immersive Technologies», «Cyborgization» and «Phygital» reflect a growing interest in the interaction of

technologies with human life. Ethical issues remain a central focus of the research, as they are directly linked to the implementation of neurotechnologies in society.

The results of this analysis offer new opportunities for discussions on the future of technology and its impact on society. Additionally, this research provide a foundation for further research, that is the inclusion of new podcasts and additional terms for a more comprehensive understanding of the evolution of neurotechnologies.

References

- 1 **Волгин, В. В.** Склад : логистика, управление, анализ. [Текст] – М. : Дашков и Ко, 2015. – 724 с.
- 2 **Волков, В. В.** «Цифровая экономика» : лингвистический и лингвоментальный аспекты [Текст] // Филологические науки. – Вопросы теории и практики. – 2020. – Т. 13, Вып. 7. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.gramota.net/materials/2/2020/7/24.html
- 3 **Евсюкова, Т. В., Карнась, А. А.** Фреймовая структура терминологии предметной области «Индустрия туризма» (На материале русского и английского языков) [Текст] // Вопросы языкознания. – 2021. – № 2. – С. 36-42. DOI: 10.53598/2410-3489-2021-2-277-36-42
- 4 **Мацкевич, Н. А.** Фреймовая модель терминологии «Ландшафтный дизайн» [Текст] (На материале профессионального интернет-дискурса) // Ландшафтная строительная компания 2021.
- 5 **Четвериков, А. О.** Миграционное право Европейского союза. [Текст] – М. : Проспект, 2018. – 368 с.
- 6 **Новикова, А. М.** Фреймовый анализ как метод построения медиакартины города [Текст] // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – 2021. – Т. 7. – № 3. – С. 28–39. DOI: 10.18413/2313-8912-2021-7-3-0-3
- 7 **Wilfried, R., Xing, L., Dezhnev, C.** Design and Operation of Heat Exchangers and their Networks [Text] – 2020. – 596 p. DOI: 10.1016/C2017-0-03210-X/22260773-10-7-939-949
- 8 **Ossokina, D. O., Smith, O.** On the experience of English e-learning terminology frame modeling [Text] // Humanity Space International Almanac. – 2021. – Vol. 10. – No. 7. – P. 939–949. DOI: 10.24412
- 9 **Чиганасева, В. С.** Фреймовое моделирование терминологии трансплантологии (На материале русского и английского языков) [Текст] // Вестник Бурятского государственного университета. – 2022. – № 1. DOI : 10.33184/bulletin-bsu-2022.1.34

10 **Adele, F., Diego, G.** Transient electronics : new opportunities for implantable neurotechnology [Text] <https://doi.org/10.1016/j.copbio.2021.08.011> 0958-1669/ã. Published by Elsevier Ltd. – 2021.

11 **Violante, I. R., Okyere, P.** Can neurotechnology revolutionize cognitive enhancement? [Text]. – 2024. – PLoS Biol 22 (10) : e3002831. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.3002831>

12 **Ruiz, S., Valera, L., Ramos, P., Sitaram, R.** Neurorights in the Constitution : from neurotechnology to ethics and politics [Text]. – 2024. – Phil. Trans. R. Soc. B 379: 20230098. <https://doi.org/10.1098/rstb.2023.0098>

13 Нейротехнологии в университетах. Neurotrend [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=Cixu0JsKXc>

14 Нейроразвлечения, спорт и VR – что дальше? Neurotrend [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.youtube.com/watch?v=m_zE-3o6yi4

References

- 1 **Volgin, V. V.** Sklad : logistika, upravlenie, analiz [logistics, management, analysis] [Text] – Moscow : Dashkov i Ko, 2015. – 724 p.
- 2 **Volkov, V. V.** «Cifrovaya e'konomika» : lingvisticheskij i lingvomental'ny'j aspekty' [«Digital Economy» : Linguistic and Linguo –mental Aspects] [Text] // Philological Sciences. Questions of Theory and Practice. – 2020. – Vol. 13, Issue 7. – [Electronic resource]. – Access mode: www.gramota.net/materials/2/2020/7/24.html
- 3 **Evsyukova, T. V., Karnas, A. A.** Frejmovaya struktura terminologii predmetnoj oblasti «Industriya turizma» [Frame Structure of the Terminology in the Field of «Tourism Industry»] (Based on Russian and English Languages) [Text] // Issues of Linguistics. – 2021. – № 2. – P. 36–42. DOI: 10.53598/2410-3489-2021-2-277-36-42
- 4 **Matskevich, N. A.** Frejmovaya model' terminologii «Landshaftny'j dizajn» [Frame Model of the Terminology «Landscape Design»] [Text] (Based on Professional Internet Discourse) // Landscape Construction Company. – 2021.
- 5 **Chetverikov, A. O.** Migracionnoe pravo Evropejskogo soyuza [Migration Law of the European Union] [Text]. – Moscow : Prospekt, 2018. – 368 p.
- 6 **Novikova, A. M.** Frejmovy'j analiz kak metod postroeniya mediakartiny' goroda [Frame Analysis as a Method of Constructing the Media Image of a City] [Text] // Scientific Result. Theoretical and Applied Linguistics. – 2021. – Vol. 7. – № 3. – P. 28–39. DOI: 10.18413/2313-8912-2021-7-3-0-3

7 **Wilfried, R., Xing, L., Dezhn, C.** Design and Operation of Heat Exchangers and their Networks [Text]. – 2020. – 596 p. DOI: 10.1016/C2017-0-03210-X/22260773-10-7-939-949

8 **Ossokina, D. O., Smith, O.** On the Experience of English E-learning Terminology Frame Modeling [Text] // Humanity Space International Almanac. – 2021. – Vol. 10. – № 7. – P. 939-949. DOI: 10.24412

9 **Chiganaeva, V. S.** Frejmovoe modelirovanie terminologii transplantologii [Frame Modeling of Transplantology Terminology] (Based on Russian and English Languages) [Text] // Bulletin of Buryat State University. – 2022. – № 1. DOI: 10.33184/bulletin-bsu-2022.1.34

10 **Adele, F., Diego, G.** Transient Electronics : New Opportunities for Implantable Neurotechnology [Text] – 2021. <https://doi.org/10.1016/j.copbio.2021.08.011>

11 **Violante, I. R., Okyere, P.** Can Neurotechnology Revolutionize Cognitive Enhancement? [Text]. – 2024. – PLoS Biol 22(10): e3002831. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.3002831>

12 **Ruiz, S., Valera, L., Ramos, P., Sitaram, R.** Neurorights in the Constitution: From Neurotechnology to Ethics and Politics [Text]. – 2024. – Phil. Trans. R. Soc. B 379: 20230098. <https://doi.org/10.1098/rstb.2023.0098>

13 **Nejrotexnologii v universitetax** [Neurotrend Neurotechnologies in Universities. Neurotrend] [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.youtube.com/watch?v=rCixu0JsKXc>

14 **Neyrorazvlecheniya, sport i VR – chto dalshe?** [Neuroentertainment, Sports, and VR – What's Next? Neurotrend] [Electronic resource]. – Access mode: https://www.youtube.com/watch?v=m_zE-3o6yi4

Received 20.03.24.

Received in revised form 17.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*А. К. Елеужанова¹, Г. З. Бейсембаева²

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

20.03.24 ж. баспаға түсті.

17.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ФРЕЙМ «НЕЙРОТЕХНОЛОГИЯ», ПОДКАСТТАРДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН РОЛІ

Бұл мақалада «Нейротехнология» тақырыбын қамтитын подкасттар зерттеліп, осы саладағы негізгі бағыттар мен ұғымдарды құрылымдауға көмектесетін фреймдік модель жасау мақсаты қойылған. Зерттеу барысында сандық және сапалық әдістер, соның ішінде дискурстық талдау, контент талдау және KWIC әдісі, сондай-ақ «AntConc» бағдарламалық құралдары қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде фрейм 4 субфрейммен ұсынылды: когнитивті технологиялар, биоинженерия және нейроинтерфейстер, білім беру саласындағы нейротехнологиялар, фиджитал-интерфейстер («фиджитал» физикалық және цифрлық әлемдерді біріктіру) және олар слот, субслоттарға бөлінді.

Бұл зерттеудің жаңашылдығы – нейротехнологиялар саласындағы лексикографиялық аспектідегі алғашқы фреймдік модельді ұсынуында. Бұрынғы уақытта осындай модельдер басқа салаларда қолданылғанымен, лексикография мақсаттарына бейімделуі әзірленбеген.

Зерттелген подкасттар материалды ұсынудың ауызша стилін көрсетеді, онда англицизмдер, сөздердің қысқартылуы, кірме сөздер және күнделікті өмірден мысалдар қолданылған. Бұл ақпаратты кең аудиторияға қолжетімді етеді. Сонымен қатар, осы технологиялардың қоғамға, денсаулыққа және білімге әсер ететін этикалық аспектілері де қарастырылған.

Зерттеу мамандарға да, қазіргі заманғы технологияларға және олардың қолданылуына қызығатын жалпы аудиторияға да пайдалы болады. Алдағы уақытта зерттеу нәтижелері талқыланған тақырыптарды тереңірек және жан-жақты зерттеу үшін қосымша подкасттарды қосу қажеттілігін көрсетті.

Кілтті сөздер: когнитивті технологиялар, биоинженерия, фиджитал, нейроинтерфейс, нанопотоника, киборгизация.

*А. К. Елеужанова¹, Г. З. Бейсембаева²

^{1,2}Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 20.03.24.

Поступило с исправлениями 17.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

ФРЕЙМ «НЕЙРОТЕХНОЛОГИЯ», РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В ПОДКАСТАХ

В данной статье исследуются подкасты, освещающие тему «Нейротехнология» с целью создания фреймовой модели, которая организует ключевые направления и концепции в этой области. Для анализа использованы как количественные, так и качественные методы, включая дискурс-анализ, контент-анализ и метод KWIC, а также программное обеспечение «AntConc».

В результате исследования фрейм представлен четырьмя субфреймами: когнитивные технологии, биоинженерия и нейроинтерфейсы, нейротехнологии в образовании и фиджитал-интерфейсы (где «фиджитал» означает слияние физических и цифровых миров), которые далее подразделяются на слоты и подслоты.

Новизна данного исследования заключается в представлении фреймовой модели нейротехнологии с лексикографической точки зрения, что является первым подходом в данной области. Ранее аналогичные модели применялись в других сферах, однако их адаптация для лексикографических целей не была разработана.

Анализируемые подкасты демонстрируют разговорный стиль подачи материала с использованием англицизмов, заимствований, сокращений и примеров из повседневной жизни, что делает контент доступным широкой аудитории. Также рассматриваются этические аспекты, связанные с влиянием технологий на общество, здоровье и образование.

Данное исследование будет полезно как специалистам, так и широкой аудитории, интересующейся современными технологиями и их применением. Полученные результаты показывают необходимость дальнейших исследований, включая дополнительные подкасты, для более глубокого и всестороннего анализа обсуждаемых тем.

Ключевые слова: когнитивные технологии, биоинженерия, фиджитал, нейроинтерфейс, нанофотоника, киборгизация.

FTAMP 17.82.09

<https://doi.org/10.48081/YMWM9383>

*С. Т. Елікпаев¹, Б. Қ. Қапасова², С. А. Калиев³

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9091-6391>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5131-1103>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6094-0066>

*e-mail: serik.elikbay@mail.ru

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазақ әдебиетіндегі әр шығарма өзінің ырысқа келеді. Әр заманның лебі мен сазын алып. Қаламгер туындысы қоғаммен тығыз байланыста, құрдас, кіндіктес болып келеді. Осындай сөзшілердің ішінде күбірі бөлек күнгейшіл жан Зейнолла Сәнік екені анық.

Қазақ әдебиетіндегі әр толқын жіктеліп бөлініп, сараланып жатқанда шет жайлап жүріп келіп асылын сыртқа шаппай ортақ Отанға жеткізген әр өнерші менің білуімде жалынға қанатын күйдірмей жеткізген жанкешіті.

Әр осы жошындас қаламгер қиындығы мен қилы тағдырының арасында елге аңсап жеткен жан сөзін өмір мен өлімнің арасында безбендеп жеткізген шын ұлт асылдары.

Олар өздері ғана аман жеткен жоқ, ұлт сөзінің шырағын сөндірмей боран ішіндегі қоламта отты қымтап орап, үрлеп жағып жеткен үмітті жолаушыдай ел қазынасы асыл сөзді жеткізді.

Соның соқталы өкілі Зейнолла Сәнік. Зейнолла Сәнік өз шығармаларында қоғамның қасіретін, адам тағдырын терең түсініп, адам жанындағы ең нәзік сезімдер мен өмірдің мәнін ашты. Қалдырған асыл қазынасы ұлт сөзінің шырағын жандандырады.

Біз аталған мақаламызда Зейнолла Сәніктің прозалық шығармаларын қарастыруды жөн деп білдік.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиеті, қоғам, қаламгер, шығарма, ел сөзі.

Кіріспе

Әр қаламгердің өмірлік көзқарасы мен ортасын талдап көрсетуде көркем шығарма ғана анық көрсеткіш.

Әсіресе роман сияқты мол шығарма сауырлы туынды қаламгер мінезі мен қарымынан хабар берері анық.

Біз шет елден жеткен әдебиетке жаңаша ат я айдар тағуға тиіспіз. Түпотаннан алыс жүріп сөз ұстанған әр жан Жак Дерриданың «Грамматологиясындағыдай» «құштарлық күшімен» қаруланып келіп өнерге араласты. Шет елде, басқа тіл үстем өңірде әр қалам ұстаған жан талант пен бірге ұлт намысын жалау еткені анық. Бұлар қатардағы жазарман емес ұлт барын, яғни ұлт сөз өнерін бәйгеге қосқан күрескер өнершілер екені анық.

Егер орыстың эмигранттары әдебиет арқылы «екінші Ресейді» жасауға тырысса (Кознов Н. Н.), шетелдегі қазақ қаламгерлері барды сақтап қалуды мақсат тұтты.

Әрине орыстың Финляндиядағы, Батыс Украинадағы орыстық мәдениет кешегі үстем күндерін фантомдық сыздаумен іздегендері анық.

Ал қытайдағы Ақыт, Таңжарық тектес ірі сөз иелері ұлт жоғын ашық анық айта алса, кейінгілері тынымды, тымық жолмен қазақ қазынасына олжа салды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалдары үшін автордың шығармалары мен шет елдік сөз иелерінің жазбалары басшылыққа алынды. Зерттеу барысында салыстыру, жинақтау және нақтылау әдісін басшылыққа алдық.

Зейнолла Сәніктің әр жазбасы шеттегі қазақ арманы немесе мұңы. Мишель Фуко айтқандай «мәтіннен тыс ештеме жоқ». Ролан Барт айтқандай «мәтін хат».

Біз талдамақ автордың «Сергелдең» романы. Шығарма болашаққа айтар ақыл мен кеңеске толы хат та секілді.

Нәтижелер және талқылау

«Кібірттік аяңмен Жәйірдің жотасына әрең ілінген жалғыз жаяу осынау қарастың түбіне жеткенде әлі құрып әбден діңкелеп кетті де, құлаған теректей гүрс етіп отыра кетті. Артына ілескен екеуі де әрең жеткендей жығыла-сүріне келіп, олар да қисайды. Біріне-бірі қарап, түр-тұлғасының қандай екеніне сәп салуға да мұршасы жоқ. Әркім өзімен әлек, терлерін сүртіп, еңтігін баса алмай, солықтап отыр. Тау арасынан табылғанын талшық етіп келе жатқан бұлардың киімдері жұқалтаң, қарындары аш болатын. Айқай-жалда азынап, толас таппайтын күздің аңызак желі сәлден соң бұлардың өңменінен өтіп, суқыметін алып жіберді.»

Ауыр жолдың, азапты жолдың сырын айтады автор. «Дүние бір қисық жол» делінер ұлттық таным да бой береді [1, 236-б.].

Ежелгі қытайлық танымдағы «даосизм» яғни «заттар жолы» еске түседі. Бұрнадан қанды күндерді, мұңды түндерді көп көрген қазақтың қасіретті қалпы шарқ ұрып шымырлап келіп алдыға тосылады. «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұламаны» көрген ақ қанаты қанданған елдің жаралы шағынан хабар береді осы тұс.

Шаршаған жандар өзгеше өксікпен зар төгеді. Қысылған жандардың қыстыққан ызасы осында білінеді. Жалпы қазақ ұғымында ердің жылауы шетін оқиға. Бұл әулие Петрдің «ашы жылауы» секілді. Иоан Феканский айтқандай бұл жылап тұрып «арылу» да секілді. «Исландықтар жайлы сагадағы» Гицур Торвальдсон секілді «сел болып аққан көз жасымен» жылайды үшеу [2, 119-б.].

«-Ей, айналайын атамекен, ей, құтты қоныс Құлыстайым, баршын жота Барлығым! Хош бол енді, перзентің қайта айналып көре алмайды. Сенен жеріп кетіп бара жатқаным жоқ, ағайыннан безіп бара жатырмын, кеш күнәмді! Ей, айналайын ата-баба, аруақтар, жатқан жерлерің торқа, жандарың жәннатта болсын, біз сияқты жетім ұрпақтарыңды өз саяңа алып, қайда болса да қорғап-қоршай жүр, мына бір бейнетті сапарда қолтықтан демеп, көздеген жерге пәле-қазаға ұшыратпай, жеткізе гөр!..»

Туған жерден, кіндік қаны тамған мекеннен кетіп бара жатқан үшеу сол кезеңнің бар мұңын жылай тұра жеткізеді.

Автор оқырманды соңынан ертіп қалтықсыз адастырмай шалт оқиғалы кері фабуламен байлап тартып, шыжымынан шығармайды. Зейнолла Сәнік Умберто Эко айтқандай оқырманды “лабиринт” ішіне тастап жібереді. Бұл шығарма табиғатын әбден таныған, мол машықты суреткер әрекеті. Байыптап барып, солығын басып болған соң арғы оқиғаны жаймен тарқатып баяндай бастайды [3, 102-б.].

«Бұл уақиға 1860 жылдары болған-ды. Бор батыр мен Әділбек батырдың бастауында Манасқа келіп, төрт жыл тұрған Тарбағатай елі осыдан бірнеше жыл бұрын өздерінің ата қонысы Құлыстай өңіріне қайта оралған болатын. Бірақ ел ауған деген қандай апат? Біреуді малдан, біреуді жаннан, енді біреуді жайлау-қыстауынан айырып, әбден запы қылған. Аумалы-төкпелі заман халықты ары-бері сапырылыстырып, алдыға салып қуған андай жосылтты».

Шұғыл басталған роман осы тұста байыз табады. Жазушы даланың әңгімешілері сияқты, мәнмен ары тартып, ауа жайылтпай жіпке тізген моншақтай тарқатып әкете береді. Маңызды баян ішінен қысылған ел, сасқан халықтың жайын ұғынамыз.

«Бер жағынан Зозынтанның қылышынан сескеніп, ата қонысқа барып қамсыз жатамыз деген елді енді ар жағынан ақ патшаның темір тегеуріні бүркітше бүріп, бүйірден шеңбектей жөнелді. Осы елге сұлтан болған Отыншы биді «Еженхан патшаның қолтығына кірдің» деп үйінен ұстап

әкетті. Әділбек батыр мен Қоңыз батырдың басына да бұғалық түсті. Жұрт өз бастаушыларынан айрылып, қырғидан қорғалаған шілдей тау-таудан тасаланатын жер іздеуге кірісті. Іргелі елдің ырысы шайқалып, берекесі кетті. Бұрынғыдай шалқып, кең сахарда көсіліп жататын қазақ ауылдары бүрісіп-бүрісіп, әр жырадан төбесін бір көрсетеді. Сән-салтанат құрып, дыр-думан жасап жататын халық осының бәрінен ада-күде айрылған тәрізді, тіпті бірі-біріне ат ізін салмайды, барды-келдіден сап тыйылғандай тым-тырыс».

Қайда барса Қорқыттың көріне жолығар қамкөңіл елдің шын қиналғаны осы секілді. Ары қарай оқиға күрделене түседі. Ұласу секілді болғанмен бұл спиральдік өсу! Ж.-Ф. Лиотар айтқандай «ләззат алу үшін емес, терең сезіну үшін» [4, 98-6.].

Басты кейіпкер халі барған сайын күрделеніп, арыт төмендей бастайды. Халық пен басты образ параллель. Екеуінің басындағы оқиға бірдей ілесе жүреді.

«Бәшке зәңгіге қарап, тізерлеп отыра қалды. Бұрын мұндай ортаға келіп, сұраққа тартылмаған момын жанға мынау қияметтің қыл көпіріндей сезіліп, тұла бойын қорқыныш билеп, суық тер басып кетті. Өзі қаңтардың қақаған аязында жалаңаш отырғандай қалш-қалш етеді.

Сен мына Қырбектің бір серкешін жеп кетіпсің ғой, өзін жедің бе, әлде біреуге шығарып бердің бе?

Аманатқа қиянат деген осы. Тақсыр зәңгі, әділ кесімін айтып, ақ малымды алып беріңіз, – деді анадай шетте тұрған Қырбек те қыбы қана қосанжарланып.

Айыбын жанға батыра салмасаңыз, бұдан былай ұрлыққа жол ашылып кетеді, – деді жандайшаптардың біреуі зәңгінің шашбауын көтере сөйлеп.

- Ей, неғып дегбірлерің кетіп қалды, сабырлылық керек. Бәшке де сөйлесін, мән-жәйін ұғалық».

Қоғамда ертеден келе жатқан «кіші адам» проблемасы. Аз бен көп. Күшті мен әлсіз. М.Әуезовтегі Бақтығұл, Иса кейіпкерлері тектес. Ел қулары жиылғанда ортаға алып жүндей түтер әлсіз осы Бәшке. Аярлардың жемтігі. Адаспас азығы. Жұрт қиналса да момынды аунап жер жемтігі көрер күштілер бейнесі бар бояуымен бет береді.

«Ата жолын бұзып, Мәмбет елінің атына дақ түсірген ұры Бәшке айыпқа бұйырылсын! Айып басы түйе болсын, тіркеу, қосақ, бауыздаулары мына төрдегі отырған ақсақалдарға таратылып берілсін! Айыпкерді бағып-қағып, оған арашашы болып отырған Нарынбай бұған коса ат-шапан айып төлесін! Ендігәрі мұндай істің тыйылып, Бәшке сияқтылардың арам қолын басқаларға дарытпау үшін Бәшкеге отыз қамшы дүре соғылсын!...».

Ауыр үкім. Үкімнің жеңілі жоқ. Соның ішінде жазықсызға кесілген ауыр жаза санаға салмақ. Жалғыздың қордың күнін кешкен Бәшкені бүктеп

жықпақ тістілер, бүктемей жемек азулылар. Осы жерде әлсізге араша түспек ұлт мінезі жарқ етіп шығып, жалау тігеді. Нарынбайдың бәйбішесі арашаға кіреді. Ауыл зәңгісі Жұмақан тізеге салады.

«Ей, Нарынбай, тоқтат ана салдақыңды! Байтал шауып, бәйге алмас деп, бұл қашаннан бері осы ауылдың тізгінін ұстаған еді. Айтқаным айтқан, деді де жанындағы шабармандарына қарап, бұйыра сөйледі, Бәшкені осы үйде дүреге басасыңдар! Ал анау екі інісін қол-аяғын байлап, ертең менің үйіме апарасыңдар, қанеки, мен бұлардың ендігәрі ұрлық істегенін көрейін...

Ұлар-шу боп ел қалды. Нарынбайдың бәйбішесі сонда да тілін тартқан жоқ».

Оқиғалар арасындағы интервал секілді (espacement) тіпті қосымшаға да ұқсайды (supple-ments). Яғни шығармадағы дифферанс үлгісі. Фармакон. Уы мен дәрісі аралас. Бәйбіше сөзі «Сократтың соңғы сөзі» сияқты. Шындықпен оралып басын бәйгеге тігу [5, 118-6.].

«- Ой, тозалаң шықсын, Жұмақан! Құдайдан тарт, құдайдан тартқыр, сенің де бала-шағаң осылардай артыңда шулап-шұрқырап қалсын! Ей, Алла тағала, ақ сүтімді көкке саудым, батыр атаңның ұрпағы етіп жаратқаның шын болса, мына Жұмақанға аруақтың оғы тисін! Батыр атамның, Зеңгі бабаның киесі соқсын!..»

Бұл сөздер шеттегі ашынғанның құлындаған сөзі. Шарасыздың шарасынан асқан көз жасы сөзі. Өз қайраты қайтқан жан аруақтан араша сұрайды. Қылары жоқ, бел асқан атасының атын айтып жылайды. Тірілер былғанған. Арамданған. Жақсылықтың желкені құлаған. Үміт кемесі суға кеткен.

Іс аяғы шатқаяқтаған кезде Бәшке екі інісі Төлебай мен Әлкембайды ертіп нағашыларын іздеп ұзақты жолға шығады. Бір кездегі елге ардақты Отыншы бидің ұрпақтары осындай қор, пұшайман қалде қиын да азапты сапарларын бастайды. Жолдағы жылан шаққан бала, уды у қайтарады деп жыланды асып жеу секілді тұстары біздің кейінгі ұмытқан емшілік дәстүрімізден хабар береді. Бұл бұған дейінгі қазақ ішінде емшілер болмады делінер ұшқары пікірлерге берілер дәлелді деректер. Осы туынды арқылы даланың ұлдары далада қалай жүріп тұрғанын түсінеміз. Емі мен дертін табиғаттан тапқан далалықтардың бүкіл бейнесі алдымызда бар бояуымен көрінеді. Ары қарайғы оқиғалар қанық бояумен даланың әфсаналы әңгімелеріндей сипатпен жалғасады. Романда кәсіби жазушы ғана емес қазақтың ескі сарынды әңгімешілеріндей кіріккен симбиоздық өрнек білініп қалып жатады. Бұл да кәсіби әдебиет пен сахара сөзшілдігінің триадасы секілді. Кезінде С. Сейфуллиннің «Жер қазғандарындағы» секілді екпінді дала әңгімесі араласып, лекіте жүрер «Ақбілектегі» сайын сарын Зейнолла Сәнікте де молынан жолығады.

Мол қиындық кешкен екі баланың бірі Төлебай қытай тілін білмейтін қыр қазағына көмекке келіп тілші болып кетеді.

Жас баланың сөзінен мән жайды ұққан ұлық жарлық етеді.

« – Мына кінәлілерді дереу абақтыға апарып жабыңдар.

Ой таразысына салып тұжырымын дайындап болған ұлық сөзін кесіп айтты:... Ал Шақабай Тары тәйжінің тоғанағы қазірден бастап босатылсын! Қамбадан тәйжіге жіберілетін сәлем-сауқат дайындалсын! – деп ұлық бұйрығын келте қайырып, әлгілерді үйден шығарып жіберді де, орындығына орнығып отырып, қорқорына темекі салды, тамызды, асықпай құмарлана бірнеше рет сорып жіберген соң, түсін жылыта Төлебайға бұрылып, - Сен мына біздің тілімізді, жол-жосынымызды қайдан үйреніп жүрсін? – деп сұрады.

Бұл сөз Төлебайды сәл мүдіртіп тастады. Бағанадан бері оның қайран боп тұрғаны басқа емес, осы болатын. Сондықтан осы бір дүдәмал ойын ашық білдірді.

- Таксыр, мен бұрын Алтай ұлығының алдында қызмет

Істегем, кейін әкем тәйжілікке тағайындалған соң өз жанымға алып баулимын деп шақырып алған. Қазір әкеме көмектесе жүрмін...

Алғашында тілмаш тектес еніп Шақабай Тары тәйжінің ісін жүргізер жан болып шығар Төлебай енді ел алдында шын бедел, асқарлы абырой иесі болып шығады.

Осы оқиға «Абай жолындағы» Бөжей асынан кейінгі атағы асқан Абай бейнесін еске түсіреді.

Ары қарайғы оқиғалар ризома, паспарту секілді. Негізгі өзек бөлек шығып мүлдем жаңа арнаға жалғасып кетеді. Қаланың тірлігі қалас қалып, сырлы да, жырлы дала бар бояуымен сәуле төгеді. Бұл дала тынысын, қазақтың жүрек қағысын білер мол талантпен бірге көшпелі өмірдің омырауын мол қанып ішкен қаламгер ғана жазар сөздер.

«Қалың алашабыр үйлердің ортасындағы ақ төбелең ақ орда тәйжінің қара шаңырағы болатын. Жан-жаққа керуен жүргізіп, қадамын алысқа тастап, керектісін ұзақтан алдырып отырған тәйжінің үй мұкаммалы елден бөлек. Қайың шаңырақтың қанат-жапсары түгел күміспен күптелген. Қайың шаңырақтың қоспалдары да жарқ-жұрқ етеді. Уық бау, терме бау, басқұрдың ою-өрнектері алуан түсті бояулы жібектен өріліп, бастары ұштары күрең жібекпен шашақталған. Уықтың қарына бірукелкі етіп күмістен шытыралар қағылған. Уық пен кереге тұтас қызыл күрең сырмен сырланып, керегенің тағаны мен уықтың ұшына қою жасыл сырлар жағылған».

Дала салтанаты барымен көрінеді. Қазақ тұрмысын әбден таныған қаламгер қарымы тәйжі ауылын суреттегенде білінеді. Бұл Ж. Аймауытов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов секілді сөз білгірлерінің салған жолы.

Ал Зейнолла Сәнік осы жолдың соңғы жүргіншісі. Ары қарайғы суреттер де сөзімізді дәлелдейді [6, 217-б.].

« – Балаларыңыз сәлем беруге келе жатыр, – деген сөз шыққан соң-ақ тәйжі дастарқанды жиғызып, үлкен-кіші қауымды түзеліп отыруға шақырды.

- Елім деп келіп отырған соң, құшақтарымызды кең ашыңдар, бірақ қолтықтың түгін, ағайынның жігін білдіруші болмаңдар. Бала болса да, көпті көрген көсем жан, әлденеден секем алып, бауыр баса алмай қалмасын, – деп тәйжі түсін көкке суыта қарап, зілді үн қатып барып тоқтады.

Сол аралықта есік ашылды. Ең әуелі Нұрбике үйге кірді. Үлкенді сыйлап, шаңырақты құрметтеп өскен әйел кексе тартып қалса да, жас келінше иіліп, арт-артынан үш рет тізесін бүкті.

- Рахмет, тәңір жарылқасын! – деді төрде отырған қариялар»

Даланың даң мінезі бөтенді бауырына басар досшыл көңілі бәрі осында көрінеді. Бейнені істеген ісі ашса, сол бейнелер халық образын сомдары анық. Осы әдісті жазушы анық таныған. Жайлап бастап, өрлеп өсер шығарма түрі даусыз түр береді. Жазушы кейіпкерін бастата отырып, соған оқырманды ертеді. Қашқындық өмірді көрген кейіпкерлер елге қайтады. Өз жұртын таниды. Олармен бірге оқырман да ҰЛТПЕН танысады. Тәйжі ауылындағы той арқылы ел суреті. Даладағы көсемдер арқылы мимесис яғни шағылысып барып ел мінезі шығады.

«Жылдар осылай өтіп, тәйжі баршын тартып, Төлебай мен Әлкембай екеуі екі ауыл болып, ұбырынды-шұбырынды дәрежеге жетіп, өз сынына әбден толған шақта тәйжі Төлебайды шақырып алып:

- Е, балаларым, құдай разы, мен разы, айтқаныма мен де жеттім, дегеніңе сен де жеттің. Құдайға шүкір, Алладан мұнан артық тілесек, күпірлік болады. Мынау Еренқабырғаның елі шәшіліп барады дейді. Оларға да бір ие керек сияқты. Өр керейдің иесі менмін, Еренқабырғаның иесі сенсің! Сол елдің билігін саған бердім. Ел ұстамақ оңай емес, қысып жіберсең, қылтаң, созып жіберсең, бұлтаң шығады. Ең абзалы халықты қариясымен қайырмақтау, елді ерімен бастау. Ата-бабаң салған кісілік құру жолы осы. Аяғыңды аңдап бас, аша жолға келгенде көз жеткізіп, көңіл тартқан жағыңа түс. Не көрсең, елмен бірге бол, көппен көрген ұлы той.

- Мақұл, көптен айрылмаймын.

Алланың айтқаны парыз, патшаның айтқаны – уәжіп. Сол патшаға жақын жерге әтейі жіберіп отырмын. Алғаш рет бізбен тіл табыстырған өзің едің, қарағым! Мынау сары ноктаның салығы дегені жылдан жылға ұтылап, бізді қусырып барады, тағы бір салықтың құлағы қылтиып тұр десіп жүр ел. Жанына таман барып, жақындаса түссең, адам тіліне аспандағы бұлт айналады дейді, ол да пенде ғой, илігіп қалар. Әйтеуір, сырын алған соң, тағы бір қисынын тауып, кінағаның кілтең жеріне түсірмей, патшаның

рақымына жолықтыра ма деп үміттенемін. Кәртейдік, олай-бұлай қарманатын күй калмады. Алыс аралықты жақындатып, шашыраған елдің басын қосар, ханды қайырымға келтіріп, халқына жақсылық жаратар деген оймен елдің борышын ердің мойнына арқалатқандай болып отырмын. Алдыңнан Алла оңғарып, бағың өрлей берсін, қарағым!...»

Даланың даналағы осы тұста айқын өрнектеледі. Билікті туғанына емес сахараның турашылға берер билік мінезі көрінеді. Өзіне емес, елге жайлыны төрге шығарар ұлылық пен парасат биікке шыққан сәт осы.

«Айтқаныңызды құп алдым, ата... маған біткен байлық та, бақыт та, атақ-абырой да өз шарапатыңыздың сарқыты деп білемін. Бірақ өзінен асып түскенше тендес адамдардың бірімен-бірі арпалысатыны, аяқтан алып, етекпен тартатыны көп ұшырайды екен. Қазірдің өзінде артыма өсек еріп, әр жерден жетім қозыша түртпектейтін тұмсықтар шошаң етіп қалады. Осыған өзіңіздің аталық қормал лебіңіз қажет болып тұр, деп Төлебей атасының алдына жақындап, жүгініп отырды да, тәйжінің барбиған, еті қашқан, салалы сау-сақтарын теңіздей толқыған сезіммен мейірлене ұстады. Көңілі босай-бұрағай-бұрыс жол, шармаяқтасқан шадыр өмір менің басымнан да өткен.

Соны сезе білген, соған төзе білген, әрі ебін тауып және білгендік ғана білімділікке жатады».

Осы тұстар Николо Макиавеллидің «Тақсырын», Платонның «Мемлекетін» еске түсіреді. Қазақ даласындағы билік заңдылығы жайлы айтады жазушы. Соны әдемі өреді, тәпсірлеп жеткізеді.

Бұған қоса романда билік деп аталар ұғым ішіндегі билер орны шоқталып, жоталанып көрінеді.

Төлебей көтерілген сайын қарсыластар да, араласатындар да ірілінеп бой көрсете бастайды.

«Керейге төре әкелген Тауасар бидің ұрпағы ретінде «Қазыбектің кара шоқысы» атанған Лақ би Ертіс бойында ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеген адамның өзі еді. Бірақ мынау «Меркіттің құла шегірі» атанған Жәкеге кезіккенде ол талай жерде мүдірістеп, ақ семсердей адуын тілінің тауаны қайтып, майталман бидің кідірістеп қалған жерлері де болды. Орта жүздің көптеген жиын-топтарының бел ортасында болып, айтулы билер мен шешендердің алдын көрген Жәке бидің сөздері, билігі көп ретте Лақ биден үстем екендігін танытып, ел ыңғылы солай жығыла бастады. Бірақ Жәке би Лақ биді сүріндірдім, жықтым демеді, оның білімділігі Лақ биді өзінен жоғары қоядан, орнықты елдің отағасы деп ізет-құрмет көрсетуден байқалды.

Әлдекімдер Жәке биден:

Е, Жәке, сен орта жүздің отағасын көріп, Арканың елін аузыңа қаратқан Жәке би едің. Қойын құрттай алмай, айранын ұрттай алмай жүрген жаман Қазыбектің «лағын» ала алмағаның қалай? – деп сұрағанда Жәке:

«Тәйір-ай, сен Лақты білмейді екенсің ғой. Бағасын таппаған сөз бабына келмеген ат секілді жолда қалады емес пе? Лақ тек Қазыбектің ғана емес, мұқым Керейдің кара шоқысы, ол шоқы сонау орта жүздің от тілді, орақ ауызды билері шыққан шоқымен қарайлас тұратын сияқты білінеді маған. Артық- кемді Лақтай безбендейтін адам кемде-кем. Ол Лақ емес, біздің серкеміз ғой, – деп өзінен әлдеқайда жоғары баға бергені мәлім».

Автор «Сергелдең» романында қазақ билерінің де өзара силастығына мән береді. Ел бірлігін ұлықтауды мақсат тұтады. Билер полотоносын жасай отырып ешкімді төмендетіп, кемсітпейді. Жазушы кейіпкерін ұната, силай отырып жазады. Үлкен керей-найман жиылған жиында бейсуат сөзге де ерік берілмейді.

« - Акын сөзін бөліп жібердік қой, ақынға кезек берелік.

- Иә, ақын сөйлесін.

Жұрт дүбірлесіп барып, бір тоқтады. Акын да едәуір де-малып, тынығып қалған болатын. Ол ендігі жырдың бет-алысын алыстан келген қонақтарға Бұтабайларға қаратқысы келді. Домбырасының құлағын бұрап, бір сәт толғанып отыр-ды да, нөсерлетіп қоя берді:

Аяғөз, Арқа асып келді найман,
Атағын ер Тоқабай көпке жайған,
Дәулеті Жылқайдардың жұрттан асып,
Дәм тартып келіп шықты әлде қайдан...
Байжігіт Тарбағатай шықты тауға,
Өскен ел қандай қиын омырауға?!
Мәметек, Есенгелді, Мұрынбеттер,
Қорықпайды бар десе де қандай жауға...
Мамырбек төре болып байлығы асқан
Ұстасып Көбен мырза қарсыласқан...
Көксеген Төртуылдың үкірдайы
Бір зерек жігіт еді бала жастан.
Қызыр түнеп, бақ қонған жақсылыққа,
Күшікбай, Еңсе, Таңғыт бала жастан...
Болғанда үш Байжігіт, алты жұмық,
Бұтабай ту басынан болған ұлық.
Құт Шаянбай, би Сасан, батыр Кенже,
Жаралған ерлер еді бағы тұнып.
Отыншы, Бөгіс-Төгіс, қажы Құрман
Сөйлесем ұзап кетер кеңес қылып...»

Жазушы қиялап келіп ел жақсыларының бағасын береді. Жөнімен жеткізеді. Топтасып шығып әңгімелесіп бара жатқан жұрт ауызымен ескі әфсаналарды жеткізеді [7, 32-б.].

«Тұз апарған Абылайдың адамдарын Бұхар ханы ерекше күтіп, үлкен сый-сияпат көрсетеді. Сөз кезегінде Бұхар ханы әлгі қырық биден: «Абылай артық па, мен артықпын ба?» деп сұрайды. Қырық би: «Тақсыр, сіз артықсыз, сіздің асылдығыңыз Бұхарадай шаһарда, алтын тақтың үстінде, үлде мен бүлдеге оранып отырсыз. Жеріңіз де асыл, сіздің жерде етікпен намаз оқуға болмайды...» десіпті. Бұхар ханы Абылайдың мұнан басқа жіберген адамдарының бар-жоқтығын кузап сұрастырғанда қоста тағы бір атқосшы баланың қалғандығын ұғыпты. Хан ақыры сол баланы алдырып: «Ей, балам, мен артықпын ба? Абылай хан артық па?» деп сұрапты. Сонда әлгі бала тартынбастан: «Абылай хан артық», — деп жауап беріпті. «Абылай менен қалайша артық?» деп қайталап сұрағанда, бала: «Абылайдың атасы садағын сағымға көтерткен, нұрдан пайда болған. Сіздің атаңыз Ақмаңғыт, Тоқмаңғыт. Біздің қазақтың балалары «Маңғыт аузыңа саңғыт» деп ойнайды. Түп-тегіңіз жақсы болса, ауызға олай алынбас едіңіз», — депті. Бұхар ханы онан: «Абылайдың тұрған жері жақсы ма, менің тұрған жерім жақсы ма?» деп сұрапты тағы да. Сонда әлгі қу бала тағы да тайынбастан: «Сіздің өзіңізден Абылайдың өзі асыл, жеріңізден жері асыл. Сіздің жеріңіз асыл болса, суды Самархантан алдырып ішер ме едіңіз? Тұзды Сарықадан сұратар ма едіңіз? Абылайдың тұрған жері – Сарыарқа. Екі басса – бірі бұлақ. Ағар суы бал татиды, ақ шабағы май татиды. Екі басса – бірі тұз. Бір үйінен бір үйі тұз сұрамайды», — деген екен » [8, 56-б.].

Осы ел сөзі арқылы автор елді сүйеге үйретеді. Табандап салып, шыжымдап әкеліп қыастықпен емес оқырман жүрек қалауымен отанды қадірлеуді, Абылайдай әйдік ханды құрмет тұтуға шақырады.

Келесі кезекте ана мен жігіт жайлы толғайды. Даланың сыздықтап жеткізер әдісіне салады.

«Сол сияқты қысыр кенес үстінде әлдекімдер «қандай әйел жақсы әйел?» деп сұрағанда сол отырғандардың арасында Жәке би суырылып шығып: «... алдында бесігі бар әйел жақсы әйел» деп жауап бергені жұрт көңілінен шыққандай болды. Тіпті Арқаның алыбы Бұтабай да каркылдап күліп, табылған сөз, бала тапқан әйелдің бәрі жақсы әйел деп үлкен ризашылық білдірмеді ме?

Рас, тауып айтты, деп қостады тәйжі де бас шұлғып, бұрын көрінген әйелге жарбақтай беретін әйел жанды бір патша болған екен, анадан анау сұлу, онан бұл сұлу деп өңіне қарап, құныға берген соң, бір күні ақылды бәйбішесі бес- алты жұмыртқа пісіріп, әрбірін әртүрлі түске бояп патшаның алдына қойып: «Мына жұмыртқаның қайсысы жақсы, ал- дымен қайсысын тандайсың?» деген екен. Сонда патша: «Әй, қатын-ай, оны таңдатып қайтесің, жұмыртқаның бәрі бір жұмыртқа емес пе?!» деген екен, ханымы жұлып алғандай: «Дұрыс айтасыз, тақсыр патша, әйел заты да дәл осы жұмыртқа

сияқты, біреуінің өңі ақ, біреуінің өңі қара болғанымен, бәрібір әйел ғой» деген екен. Патша сөзден жеңіліп, өз мініне опық жеп, үнсіз отырып қалыпты. Жәке бидің сөзі дәл осы ертекепен барандас жатыр. Біздің арамызда біреу біреудің әйеліне қызығып, сонан көп дау-жанжал шығып жатады. Соның бәрі надандық, ақымақтық. Құдай қосқан қосағың бала тауып берсе, ұрпақты болсаң, дүниеде онан үлкен не мұрат болсын?!» [9, 78-б.].

Шығарма бойында шеттегі елдің сөйлеу ырғағы білінеді.

Десек те әсіресе Қытайдан келген туыстарымыз қазақ сөзінің дыбысталуын, айтылуын сол қалпында әкелгенін ұмытпауымыз керек. Себебі олар Ахмет Байтұрсынов әліппесімен сусындап келді [10, 356-б.].

Қорытынды

Автор жайлап айтып, бірде кестелі тілмен, бірде кесек сөйлеп ұлтсүйер сөзін жеткізеді.

Бұл шығарма шетте жүріп жатқа сіңбей, от кеудесін суытпай Отанға жеткен жандар жайлы шығарма.

Бұл қиыр кетсе терең тамырларын үзбей ғұмыр кешкендер жайлы туынды.

Бұл тағдырдың ағысына қарсы жүзіп Алашқа кемесін қосқандар жайлы жыр.

Сонысмен қымбат.

Бұл «қазақтану» танымында орны биік туынды.

Пайдалаған деректер тізімі

1 **Зейнолла, М. С.** Көптомдық шығармалар жинағы. Т. 1 : Сергелдең. Тарихи роман, — Алматы : «Ан Арыс» баспасы, 2017. — 437-б.

2 **Орманханұлы, Ж., Токтасынұлы, С.** Мәңгілік жол. —Алматы: «Qazmura» баспасы, 2019. — 296-б.

3 **Құрманбаева, Г., Сәленұлы, Ж.** Дәнекер тұлға. Зейнолла Сәнік туралы естеліктер мен мақалалар. — Алматы : «Мерей» баспасы, 2022. — 352-б.

4 **Мәмбетов, Ж.** Зейнолла Сәніктің шығармашылық мұрасы: монография. — Алматы : Қазақ университеті, 2018. — 267-б.

5 **Орда, Г.** Зейнолла Сәнік шығармаларындағы көркемдік ізденістер: монография. —Алматы : «Арһун» баспасы, 2023. — 184-б.

6 **Жақан, Д. С.** Халық мұрасының жанашыры. — Алматы : «Мерей» баспасы, 2021. — 344-б.

7 **Есембеков, Т. У.** Көркем мәтін поэтикасы : оқу құралы. — Алматы : Қазақ университеті, 2012. — 229-б.

8 Жауапты шығарушы – Әлмұханова Р. Т., ф.ғ.к. Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. —Алматы : «Арда», 2011. — 480-б.

9 **Қамзабекұлы, Д.** Алаш және әдебиет. – «Фолиант», 2002. – 474 б.

10 **Bisht, M., Ranjan, R., Sahoo, S.** Bibliography. Diaspora and Transnationalism. 2013. – p. 151.

References

1 **Zeinolla, M. S.** Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy. T. 1 : Sergelden. Tarih roman [Collection of multi-volume works. Vol. 1 : Sergelden. Historical novel], - Almaty : «An Arys» baspasy, 2017. – 437 p.

2 **Ormanhanuly, J., Toqtasynuly, S.** Máńgilik jol [The Eternal Road]. – Almaty : «Qazmura» baspasy, 2019. – 296 p.

3 **Qurmanbaeva, G., Sálenuly, J.** Dáneker tulǵa. Zeinolla Sánik týraly estelikter men maqalalar. [Connective personality. Memoirs and articles about zeynolla Sanik.] – Almaty : «Merei» baspasy, 2022. – 352 p.

4 **Mámбетov, J.** Zeinolla Sániktiń shyǵarmashylyq murasy : monografia. [The creative heritage of zeynolla Fashionik : monograph.] – Almaty : Qazaq ýniversiteti, 2018. – 267 p.

5 **Orda, G.** Zeinolla Sánik shyǵarmalaryndaǵy kórkemdik izdenister : monografia. [Artistic searches in the works of zeynolla Sanik : monograph.] – Almaty : «Arhyn» baspasy, 2023. – 184 p.

6 **Jaqań, D. S.** Halyq murasynyń janashyry. [Sympathizer of the people's heritage.] – Almaty : «Merei» baspasy, 2021. – 344 p.

7 **Esembekov, T. Ý.** Kórkem mátin poetikasy: oqý quraly. [Poetics of a literary text: a manual.] – Almaty : Qazaq ýniversiteti, 2012. – 229 p.

8 Jaýapty shyǵarýshy – Álmuhanova, R. T., f.ǵ.k. Fólklor jáne qazirgi qazaq ádebieti. [Folklore and modern Kazakh literature.] – Almaty : «Arda», 2011. – 480 p.

9 **Qamzabekuly, D.** Alash jáne ádebiet. [Alash and literature.] – «Foliant», 2002. – 474 p.

10 **Bisht, M., Ranjan, R., Sahoo, S.** Bibliography. Diaspora and Transnationalism. 2013. – P. 151.

31.01.24 ж. баспаға түсті.

21.08.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

***С. Т. Еликпаев¹, Б. К. Капасова², С. А. Калиев³**

^{1,2}Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Казахский национальный
университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 31.01.24.

Поступило с исправлениями 21.08.24.

Принято в печать 26.05.25.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРСОНАЖА В ЗАРУБЕЖНОЙ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В казахской литературе каждое произведение приходит с собственным ритмом, неся в себе дыхание и мелодию своей эпохи. Творчество писателя всегда связано с обществом, оно является его ровесником и неразрывно связано с ним. Среди таких мастеров слова особое место занимает Зейнолла Сәнік, чье творчество отличается особым звучанием.

Когда различные течения казахской литературы разделяются и классифицируются, художники, не раскрывая своего драгоценного богатства перед внешним миром, но передавая его на благо Родины, становятся истинными героями. Эти писатели, пройдя через трудности и переживания, доставляют слово народа, передавая его из уст в уста, как живое пламя, что горит в буре и сохраняет свет.

Зейнолла Сәнік — яркий представитель этого движения. В своих произведениях он глубоко понимает общественные трагедии, человеческие судьбы, раскрывает самые тонкие чувства человека и смысл жизни. Его наследие продолжает зажигать огонь национального слова, сохраняя его для будущих поколений.

В данной статье мы намерены рассмотреть прозу Зейноллы Сәніка и его место в казахской литературе.

Ключевые слова: казахская литература, общество, писатель, сочинение, страна.

*S. T. Elikpayev¹, B. K. Kapasova², S. A. Kaliyev³^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 31.01.24.

Received in revised form 21.08.24.

Accepted for publication 26.05.25.

CHARACTER TRAITS IN FOREIGN KAZAKH LITERATURE

In Kazakh literature, each work comes with its own rhythm, carrying the breath and melody of its time. The writer's creation is closely connected to society, being its contemporary and inseparable part. Among such wordsmiths, it is clear that Zeynolla Sönik stands out with his unique voice and perspective.

While different literary currents in Kazakh literature are being classified and separated, each artist, who has traveled through distant lands, comes back without revealing their treasures, yet delivers them to the common homeland. These artists, through their struggles and diverse destinies, bring the people's word, shaping it between life and death, and passing it on as a true national treasure.

They not only survived but also preserved the light of national words, protecting the flame in the midst of a storm, blowing on it to keep the hope alive, like a traveler carrying the precious word of the nation. Zeynolla Sönik is a prominent representative of this tradition.

In this article, we have decided to explore Zeynolla Sönik's prose works and examine his place in Kazakh literature.

Keywords: Kazakh literature, society, writer, work, country word.

FTAMP 16.01.17

<https://doi.org/10.48081/EAFC9370>*Л. Ә. Еспекова¹, Г. О. Сыздықова²^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>*e-mail: espekova@bk.ru

«ЕҢСЕГЕЙ БОЙЛЫ ЕР ЕСІМ» ЖЫРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЕСІМДЕР

Мақалада тарихи жырлардағы тарихи тұлғалар есімі сөз болады. Тарихи жырлар қазақ халқының тарихындағы маңызды кезеңдермен байланысты болғандықтан, бұл жырлар құнды материал көзі болып саналады. Жырлардағы оқиғалар тарихи тұлғалар тәңірегінде өрбиді. Тарихи жырда белгілі хандардың, батырлардың есімдері жиі кездеседі. Мақалада осы тарихи тұлғалардың есімдерінің қойылуы, халықтың қойған қосалқы аттары қарастырылады. Соның негізінде тарихи жырдағы Шыңғыс ханның, Есім ханның, Әбілғазы баһадүр хан есімдерінің қойылу ерекшеліктері нақты тілдік деректер негізінде талданады. Жұмыстың мақсаты тарихи жырдағы кісі есімдерінің мағыналық ерекшеліктерін саралай отырып, оның жырда қолданылу сипатына талдау жасау болып табылады. Тарихи тұлға есімдері өз дәуіріндегі тарихи оқиғалармен, тарихи фактілермен байланысты қарастырылады. Тарихи тұлғалардың халық берген қосалқы аттарының пайда болу ерекшеліктері талданады. Қосалқы есімдердің қалыптасу сипатын сөз еткенде, сол дәуірдегі тарихи жағдай, тарихи шындық, тарихи орта негізге алынады. Жырдағы қосалқы аттардың мағыналық ерекшеліктеріне талдау жүргізу барысында олардың ұлттық ерекшелігі, ұлттық сипаты басымдық танытатынын көреміз. Тарихи тұлғалардың қосалқы аттары бұл жай ғана есім емес, халықтың бұл тұлғаларға берген бағасы деп қараған жөн. Қосалқы аттар – тарихи тұлғаның сол дәуірде қоғам өмірінде алған орнын айғақтайтын құнды деректер.

Кілтті сөздер: тарихи жыр, тарихи есімдер, лақап аттар, тарихи оқиға, тарихи тұлғалар.

Кіріспе

Фольклордағы ерекше дара жанрлардың бірі – тарихи жырлар. Фольклор көпқатпарлы, көпсатылы, көпқырлы, ол бірнеше дәуірдің жемісі болып табылады [1, 8-б.]. Фольклорлық шығармаларда көп дүниелер халық фантазиясымен, қиялымен байланысты туындап жатса, тарихи жырлар негізінде тарихи шындық жатыр. Көп жағдайда, шығарманың басты кейіпкері тарихта болған белгілі тұлғалар болып келеді. Жырдағы оқиға сол тарихи тұлға өмір сүрген уақыттағы тарихи жағдайларға байланысты құрылады.

Тарихи жырларда қазақ халқының тарихындағы тұтас бір кезеңдер жатыр. Әрине, бұл шығармаларда берілген оқиғаларды қазақ халқының тарихы деп қабылдауға болмайды. Бұл көркем шығарма болғандықтан кейбір оқиғаларды суреттеуде, баяндауда түрлі көркемдік тәсілдер, тарихқа үйлеспейтін жайттар да ұшырасып жатады. Бірақ қай жағынан алсақ та, тарихи жырлар қазақ тарихындағы маңызды кезеңдерден мәлімет беретін құнды ақпарат көзі. Бұл жырлар тек ақпарат ғана емес, онда халық тілінің ғасырлар бойы жинақталған байлығы жатыр. Осы тарихи жырларда кездесетін тілдік фактілер негізінде әдеби тілдің қабаттары, қалыптасу кезеңдері де көрініс табады.

М. Әуезов тарихи жырлардың ертеде, кейінірек шыққандарының бәрі «анық тарихи оқиғаға» негізделгенін айта отырып, оның басты кейіпкері тарихта болған адамдар деп береді [1, 14-б.].

Тарихи жырларда қазақ халқының қалыптасу кезеңдерінде маңызды рөл атқарған хандар, билер, батырлар секілді ірі тұлғалар кездеседі. Олардың көпшілігі осы тарихи жырлардың бас қаһарманы болып табылады. Тарихи жырлардағы осы тұлғалар сол өз дәуіріндегі тарихи оқиғалар, тарихи фактілермен байланысты суреттеледі.

Материалдар мен әдістері

Тарихи жырларға қатысты зерттеулерді Ә. Диваев, А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, С.Қасқабасов және т.б. ғалымдардың еңбектерінен кездестіруге болады. Мақалаға негіз болған «Еңсегей бойлы Ер Есім» тарихи жырының нұсқасы «Бабалар сөзінің» 56-томынан алынды. Бұл халық ақыны Қ. Байболовтың жырлауымен хатқа түскен нұсқа болып табылады. Тарихи жырдың бұл нұсқасын И.Ырсымбетов 1938 жылы Орталық кітапхананың сирек қорына тапсырады [2, 363-б.].

«Еңсегей бойлы Ер Есім» тарихи жырындағы атақты тұлғалардың есімін талдауда жинақтау, сипаттау, саралау, талдау әдістері басшылыққа алынды. Бұл әдістер кісі есімдерінің тарихи жырда қолданылу ерекшеліктерін, кісі есімдерінің берілу жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Felesan O., Felesan D. өз еңбегінде кісі есімдерін екіге бөліп қарайды, бірі «табиғи» түрде қалыптасқандары, ал екіншісі «уәжді» деп бөледі [3, 3-б.]. Тарихи жырлардағы кісі есімдерін уәжді антропонимдер қатарында қарастыруға болады. Себебі бұлардың көпшілігі аян беріліп қойылған есімдер болып табылады. «Еңсегей бойлы Ер Есім» жырындағы кісі есімдері ретінде Пайғамбардың, сақабалардың, тарихтағы белгілі хандардың, атақты батырлардың есімдерін атай аламыз. Жырда Шыңғыс ханның, Тұрсын ханның, Тәуекел ханның, Есім ханның, Әбілғазы баһадүр ханның есімдері жиі аталады. Батырлардан үйсін Сүлеймен батыр, Жиенбет Бөртоғашұлы, Шабайдың ұлы Жақсығұл секілді есімдер ұшырасады. Бұл есімдердің көпшілігі тарихта болған, атақты тұлғалар. Жалпы көркем мәтіндегі кісі есімдерін зерттеудің маңызы зор. «In onomastics, the fact is known that a proper name in a literary text carries a certain ideological and artistic load, therefore, linguistic study of onyms is important» [4, 1199-б.]. Көркем мәтіндегі кісі есімінің де арқалайтын идеялық-көркемдік жүгі болады.

Тарихи жырдағы ерекше есімдердің бірі – Шыңғыс хан. Жыр Шыңғыс ханның дүниеге келуімен басталады. Тарихи жырдың «Хан Шыңғыс» тараушасында Шыңғыс ханның өмірге келуі, оған ат қойылуы жөнінде былай баяндалады:

Дүниеге бір күн бала пайда болды,
«Ділікүнболдақ» деген жерінде еді.
Қатындар кіндік кескен назар салса,
Оң қолы қан уыстап жұмулы еді.
«Зілінде үлкен патша болар» десіп,
Аттарын Темушин деп, қойыпты енді.
Жұрт сұрап даражаға жеткеннен соң,
Лақабын сонан кейін Шыңғыс дейді.
«Қожа–нұрдан, төрелер–сағымнан» деп,
Бұл сөздің осылайша мағынасы еді. [2, 382-б.]

Тарихи жыр мәтініне сүйенсек, алғашқы қойылған аты «Темушин», ал «Шыңғыс» лақап аты деп беріледі. Жалпы Шыңғыс хан тарихта қаһарлы есім екені белгілі. Тарихи жырдың өзінде шындыққа жанаспаса да, баланың қолына қан уыстап туғаны баяндалады. Тарихшылар «Шыңғыс» сөзінің этимологиясына байланысты түрлі деректер келтіреді: «мықты кісі», «тақ иесі», «нұрдан жаралған», «ұлы хан», «теңіз хан», «далай хан», «шын» – таудың ең биігі және «ғыс», «қыс» (күш) және т.б. [5, 199-б.]. Жоғарыдағы тарихи жыр мәтінінде де «Шыңғыс» есімін «нұрмен» байланыстырады.

«Еңсегей бойлы Ер Есім» жырындағы ірі тұлға – Есім хан. Ол Қазақ Ордасының ханы [2, 380-б.]. Жырдағы Есім ханның аты оның өмірге

келуімен байланысты сипатталады. Оның дүниеге келуі әке-шешесінің Бұқардағы Бахауиддин әулие бейітіне зиярат етіп, Қашқардағы әулие Аппақ қожаға баруымен байланысты. Жырда «Қашқарда Аппақ қожа Ешен деген пайда болды» деп береді [2, 133-6]. Сол жерге барғанда әкесі түсінде аспаннан түскен нұрды көреді, ол «бәйбішенің етегіне кіріп, нұр қайтып көкке шығып» ай болады [2, 134-6.]. Түсін жорып отырғанда Ешен әулие келіп:

«Жанар болды еңбегің,
Башарат бүгін көрдің», – деп,
Арқасынан қағады.
«Бір бала», -деп, -бейшара
Талай жерге сандалдың,
Әулие қоймай қыдырдың,
Бәрінен бар хабарым...
Бір Құдай салды назарын.
Пәлен күнде туылар,
Пәлен айда білініп.
Есің кетіп көріп ең,
Есім қой атын балаңның.
Аллау әкбар, рұқсат,

Бар, жолыңнан қалмағын» деп батасын беріп шығарып салады [2, 135-6.]. Бұл жердегі Ешен әулие (Аппақ қожа) Шығыс Түркістанда өмір сүрген «қылыш қожалар» әулетінен тарайтын ірі тарихи тұлға. Оның лақап аты «Һидаятулла» болады [2, 376-6.]. Міне, осы Ешен әулие балаға «Есім» деп ат береді. «Есім» деген аттың мағынасына көңіл бөлсек, ол атақ, даңқ дегенді білдіреді [6, 82-6.]. Есім ханға берілген ат оның атқарған істеріне толық сай келеді. Тарихқа жүгінсек, Есім хан талай ерлігімен, ерен істерімен атағы шыққан беделді, атақты тұлға болады. Бұл Есім ханның аты жайдан жай қойылмағандығының бір дәлелі.

Есім ханға халықтың да берген аты бар. Ол тарихта «Еңсегей бойлы ер Есім» деген атпен қалғаны белгілі. Ханға бұл есім ойрат қалмақтарымен болған күрестегі ерлігі мен батылдығы үшін берілген [2, 381-6.]. Тарихи деректерде 1598 жылы Есім хан Тәуекел ханмен Мәуереннаһрға барған жорықта ерекше ерлік көрсетеді. Ханның бұл халық берген есімі Жиембет жыраудың «Уа, Еңсегей бойлы Ер Есім» деген толғауында да көрініс тапқан.

Жалпы қосалқы ат адамның түрлі іс-әрекетіне не дене бітіміне не мінез-құлқына сай қойылады. Есім ханның тарихтағы қосалқы аты оның ерлігі мен батылдығы үшін ғана емес, оның дене бітіміне де байланысты болса керек. «Еңсегей» сөзі «ұзын тұра, зор денелі» деген мағына береді [7]. Ал «еңсегей» сөзінің бойлы сөзімен тіркесуі адамның бойының

ұзын әрі алып денелі екендігін көрсетеді. «Еңсегей бойлы» тіркесімен қатар «ер» сөзі қолданылады. Ол Есімнің жай адам емес, ер жүрек, батыл адам екенін айқындап тұр. Берілген сөздердің мағынасын сүйене отырып, Есім ханның бойшаң алып денелі әрі батыр адам болғандығын танимыз.

Рахымберлина С.Ә., Жүнісова М.Қ. «Қазақ ономастикалық кеңістігіндегі бейресми кісі есімдерінің орны» деген мақаласында адамның төл есіміне қарағанда қосалқы, бүркеншік, лақап аттарында ұлттық сипат, ұлттық ерекшелік басым болатындығын айтады. Жоғарыда берілген Есім ханның аты да ұлттық сипат алғанын байқауға болады. Қаншама дәуір өтсе де, халықтың берген аты өшкен жоқ. Тарих беттерінде Есім хан «Еңсегей бойлы Ер Есім» деген атпен қалып отыр. Бұл қосалқы аттың ұлттық сипат алуын ғана емес, ресми сипат алғандығының куәсі деуге болады [8, 39-6.].

Қазақ тарихында Есімнің аты заңдар жинағына да байланысты қолданылады. Бұл Қасым хан мен Есім ханға байланысты айтылады: «Қасым салған қасқа жол, Есім салған ескі жол». Сол кездегі Ресей деректері бойынша Есімнің тұсында «қазақ халқы арасындағы жеті атаға дейін некеге тұрмау тәртібі заңдастырылғаны туралы айтылады. Ол қазақ халқының ата салтының сақталуына ерекше мән беріп, Қазақ Ордасының бірлігін нығайтып, шекарасын кеңейтуге үлкен үлес қосты» дейді [2, 382-6.]. Сонда бұл қанатты сөздер Есімнің қазақ даласында жүргізген саясатына байланысты халық арасында орнығып отыр. Соның нәтижесінде халық арасында Есім ханның атының орнына «Есімнің салған ескі жолы» деген қанатты сөз де қолданылған.

«Еңсегей бойлы Ер Есім» жырындағы келесі тарихи тұлғалардың бірі – Әбілғазы хан. Жырда «Әбілғазы баһадүр хан» деген тарауша кездеседі. Жыр мәтінінде ханның есіміне «баһадүр» сөзі қосылып айтылады:

Ассалаумағалейкум,
Арқан дәулет Есім хан!
Үргеніштен келемін,
«Әбілғазы баһадүр»
Дәуші еді мені қанша жан [2, 161-6.].

Алдымен ханның есіміне тоқтайтын болсақ, Т. Жанұзақов «Әбілғазы» деген есім араб тілінен енгенін, оның «дін жолында күресуші, жеңімпаз» деген мағына беретінін айтады [6, 41-6.]. Ал енді оның қосалқы «баһадүр» деген аты «қаһарман, батыр» деген мағынаны береді. «Қазақ фольклорлық жырлары мен ескі қазақ жазбаларында актив қолданыста болып, «батыр» сөзінің орнына қолданылған» (Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі [9, 111-6.].

Тарихи жырлардағы кісі есімдерінің бір ерекшелігі бұнда тарихи тұлғаның өз есімінің қасында міндетті түрде оның қосалқы аты жүреді. Бұл

қосалқы есім атауыштық қызмет атқармайды. Ол қосалқы есімдерді тарихи тұлғаға халықтың берген бағасы деп қабылдау керек.

Жалпы тарихи жырлардағы кісі есімдері аян беріліп қойылады. Бұндай жайтты тарихи жырлардан жиі кездестіреміз. Мысалға «Батыр Жәнібектің өлеңі» тарихи жырында да Жәнібектің өмірге келуі, атының қойылуы Баба Түкті Шашты Әзиз әулиенің есімімен байланысты беріледі. Жырда Баба түкті шашты Әзиз жәрдемші, пір ретінде беріледі.

Мен–Шашты Әзиз диуана.

Болдыңыз бір қыз, бір ұлды,

Жаратқан кеңдік бір қылды,

Қайғырып зарлап жылама...

Әсіл болды мұратың.

Ұлыңның аты–Жәнібек,

Қызыңның аты–Мақпал қыз,

Атын да мәлім қыламын.

Қабыл болды көз жасың... [2, 42-б.].

Жалпы аян беріп, балаға қоюды қазақ фольклорында жиі кездестіреміз. Әсіресе, бұл батырлар жырында кездеседі. Бұны қазақ халқы белгі деп қабылдаған, сондықтан жаңа туған нәрестенің атын міндетті түрде соған байланыстырып қойған. Жоғарыда берілген мәліметтер, тарихи жырлардағы есімдердің тосыннан қойылмағандығын дәлелдей түседі. Жырдағы кісі есімдерінің бір ерекшелігі олардың тарихтағы негізгі аттарымен бірге қосалқы аттары қатар қолданылып отырған. Бұл сол кездегі тарихи шындықты, тарихи ортаны, тарихи жағдайды беруде маңызды рөл атқарады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бойынша АР23489736 «Қазақ есімдерін цифрлық платформа аясына жинақтау және жаңа технологияларға бейімдеу» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Жырлардағы тарихи есімдер сол жырдың мазмұнын беруде, идеясын ашуда маңызды рөл атқарады. Себебі олар сол өздері өмір сүрген кезеңнің тарихын қамтиды. Сонымен қатар ол есімдер тарихи тұлғаның сол қоғамдағы орны туралы маңызды ақпарат береді. Ал тарихи тұлғаға халықтың берген қосалқы аттары оның кейбір қасиеттерін не әлеуметтік шығу тегін сипаттайды. Сондықтан кісі есімдерін жалқы есімдердің бірі түрі ғана емес, бұл тарихи категория қатарына жатады. Өйткені олар белгілі бір халықтың тарихынан хабардар етеді. Белгілі бір кезеңде өмір сүрген тұлғаларды, белгілі бір кезеңдегі қоғамның даму ерекшеліктерін көрсетеді. «Тарихи дискурста антропонимдер ерекше орын алады. Олар адамзат қоғамы дамуының белгілі

бір кезеңін көрсететін тарихи оқиғалар тізбегінің өзіндік шамшырағы ғана емес, сонымен қатар уақыттық және кеңістіктік кедергілерді жеңуге көмектеседі» [10, 79-б.]. Тарихи есімге сүйене отырып, біз сол тарихи кезеңдегі жағдайға, сол уақытқа баға береміз. Яғни, тарихи тұлғалар арқылы тізбектелген тарихи оқиғалардың мән-мағынасы ашылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Қасқабасов, С. А., Аймұхамбет, Ж. Ә.** Қазақ фольклоры [Мәтін]. – Алматы : Эпиграф, 2021. – 288-б.

2 Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана : Фолиант, 2006. – Т. 56. – 352-б.

3 **Felecan, O., Felecan, D.** Unconventional Anthroponyms : Formation Patterns and Discursive Function. – Cambridge Scholars Publishing, –2014, – P. 550.

4 **Panova, E., Bocharnikova, N, Romanyuk, E.** The etymological meaning of anthroponyms and their role in the literary text // Brazilian Journal of Education, Technology and Society (BRAJETS). – 2023. – № 4. – P. 1197–1207. DOI: <http://dx.doi.org/10.14571/brajets.v16.n4.1197-1207>

5 **Салғараұлы, Қ.** Ұлы Дала. – Астана : Фолиант, 2013. – 520-б.

6 **Жанұзақ, Т.** Есімдер сыры. – Алматы : Парасат, 2004. – 208-б.

7 Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электронды ресурс] – URL: <https://qazcorpus.kz/>

8 **Рахымберлина, С. Ә., Жүнісова, М. Қ.** Қазақ ономастикалық кеңістігіндегі бейресми кісі есімдерінің орны // Қарағанды университетінің Хабаршысы, «Филология» сериясы, № 2(74). – 2014. – 35–40 б.

9 **Құрманбайұлы, Ш., Исақова, С., Мизамхан, Б.** Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 596 б.

10 **Миньяр-Белоручева, А. П., Княжинская, Е. В.** Перевод антропонимов исторических личностей // Вестник Московского университета. – 2019. – Серия 22. – № 2. – С. 79–94

Reference

1 **Qasqabasov, S. A., Aimūhambet, J. Ä.** Qazaq fōlklorı [Kazakh Folklore] [Text]. – Almaty : Epigraf, 2021. – 288 p.

2 Babalar sözi. Jüz tomдық. [Ancestral word. One Hundred Volumes.] – Astana : Foliant, 2006. – T. 56. – 352 p.

3 **Felecan, O., Felecan, D.** Unconventional Anthroponyms : Formation Patterns and Discursive Function. – Cambridge Scholars Publishing, –2014, – P. 550.

4 **Panova, E., Bocharnikova, N., Romanyuk, E.** The etymological meaning of anthroponyms and their role in the literary text // Brazilian Journal of Education, Technology and Society (BRAJETS). – 2023. – № 4. – P. 1197–1207. DOI: <http://dx.doi.org/10.14571/brajets.v16.n4.1197-1207>

5 **Salğarauly, Q.** Ūly Dala [Great Steppe].– Astana : Foliant, 2013. – 520 p.

6 **Janūzaq, T.** Esimder syry [Secrets of Names] [Text].– Almaty : Parasat, 2004. – 208 p.

7 Qazaq tılınıń űlttyq korpussy [National Corpus of the Kazakh Language] [Electronic resource]. – URL: <https://qazqcorpus.kz/>

8 **Rahymberlina, S. Ą., Jūnisova, M. Q.** Qazaq onomastikalyq keńistigindegi beiresmi kısı esimderinıń orny [The Role of Informal Personal Names in the Kazakh Onomastic Space] // Qarağandy universitetinıń Habarşysy, «Filologia» seriasy, № 2(74). – 2014. – 35–40 p.

9 **Qūrmanbaiūly, Ş., İsaqova, S., Mizamhan, B.** Qazaq tılınıń kırme sözder sözdiğı [Dictionary of Loanwords in the Kazakh Language] – Almaty: Ūlttyq audarma bürosy, 2019. – 596 p.

10 **Minär-Belorusheva, A. P., Knäjinikaia, E. V.** Perevod antroponimov istoricheskikh lichnostei [Translation of Anthroponyms of Historical Figures] // Vestnik Moskovskogo universiteta. – 2019. – Seria 22. – № 2. – P. 79–94.

15.01.24 ж. баспаға түсті.

22.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Л. А. Еспекова¹, Г. О. Сыздықова²

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана қ.
Поступило в редакцию 15.01.24.
Поступило с исправлениями 22.01.25.
Принято в печать 26.05.25.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИМЕНА В ЖЫРАХ «ЕНСЕГЕЙ БОЙЛЫ ЕР ЕСИМ»

В статье рассматриваются имена исторических личностей в исторических поэмах. Поскольку исторические песни связаны с важными периодами истории казахского народа, эти песни считаются ценным источником. События в песнях вращаются вокруг исторических личностей. Имена известных ханов, героев часто

встречаются в исторических поэмах. В статье рассматриваются имена этих исторических личностей и прозвища, данные народом. Именно поэтому на основе конкретных лингвистических данных анализируются особенности имен Чингисхана, Есим хана и Абиьгазы бахадур хана в исторической поэме. Цель работы – проанализировать особенности имен людей в исторической поэме, выделив смысловые особенности их употребления в стихотворении. Имена исторических деятелей рассматриваются в связи с историческими событиями и историческими фактами их эпохи. Анализируются особенности появления второстепенных имен исторических личностей, данных народом. Когда говорят о характере образования вторичных названий, за основу берутся историческая ситуация, историческая действительность, историческая среда той эпохи. При анализе семантических особенностей второстепенных имен в песне мы видим, что преобладают их национальные особенности и национальный характер. Второстепенные имена исторических деятелей следует считать как народную оценку. Прозвища являются ценными данными, свидетельствующими о положении исторической личности в жизни общества той эпохи.

Ключевые слова: историческая поэма, исторические имена, прозвища, исторические события, исторические личности.

*L. A. Espekova¹, G. O. Syzdykova²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 15.01.24.
Received in revised form 22.01.25.
Accepted for publication 26.05.25.

HISTORICAL NAMES IN THE POEMS «A TALL MAN ESIM»

The article discusses the names of historical figures in historical poems. Since historical songs are associated with important periods in the history of the Kazakh people, these songs are considered a valuable source. The events in the songs revolve around historical figures. The names of famous khans, heroes are often found in historical poems. The article discusses the names of these historical figures and the nicknames given by the people. That is why the features of the names of Genghis Khan, Yesim

Khan and Abilgazy Bahadur Khan in the historical poem are analyzed on the basis of specific linguistic data. The purpose of the work is to analyze the features of people's names in the historical poem, highlighting the semantic features of their use in the poem. The names of historical figures are considered in connection with historical events and historical facts of their era. The features of the appearance of secondary names of historical figures given by the people are analyzed. When talking about the nature of the formation of secondary names, the historical situation, historical reality, historical environment of that era are taken as a basis. When analyzing the semantic features of secondary names in the song, we see that their national features and national character prevail. Secondary names of historical figures should be considered as a popular assessment. Nicknames are valuable data indicating the position of a historical figure in the life of society of that era.

Keywords: historical poem, historical names, nicknames, historical events, historical figures.

FTAMP 17.82.94

<https://doi.org/10.48081/RKIG3165>

***С. С. Жакупова¹, С. М. Дүйсенәззы², Э. Капаган³**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³Болу Абант Иззет Байсал университеті,

Түркия Республикасы, Болу қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4978-8359>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5479-5505>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4647-1863>

*e-mail: alibisamal@mail.ru

ШАЙМАРДАН ТОРАЙҒЫРОВ – ТҰҢҒЫШ СҰЛТАНМАХМҰТТАНУШЫ

Аталған ғылыми мақалада Шаймардан Торайғыровтың «Сұлтанмахмұт» очеркі қарастырылған. Мақалада әдебиеттанушы ғалымдардың сұлтанмахмұттануға қатысты еңбектері талданып, сараланды. Авторлар қазақ әдебиетінің тарихына шолу жасап, олардың ғылыми негізделуіне баса мән береді. XX ғасырдың 1930 жылдарынан бастап Сұлтанмахмұт Торайғыров туралы зерттеулердің маңызды мәселелерін қамтиды. Ғылыми мақалада Жүсіпбек Аймауытовтың қазақтың ақыны Мәшіһүр Жүсіп Көпеевке 1927 жылдың 15 қарашасында жазған хаты, Құлбек Ергөбектің «Сұлтанмахмұт үшін сор кешкен» мақаласы, Ғалым Бейсембай Кенжебаевтың 1949 жылы жарық көрген Сұлтанмахмұттың өмірі мен шығармашылығы туралы «Сұлтанмахмұттың ақындығы», 1957 жылы жазылған «Сұлтанмахмұт Торайғырұлы», 1968 жылы жазылған «Сұлтанмахмұт Торайғырұлын зерттеу, тану мәселесі» зерттеу еңбектері және Шаймардан Торайғыровтың қолжазбасынан алынған деректер негізге алынды. Сонымен қатар Павлодар облыстық Бұқар жырау атындағы әдебиет және өнер мұражайының қор бөлімінен алынған Шаймардан Торайғыровтың «Сұлтанмахмұт» очеркі (қолжазба), Бейсембай Кенжебаевтың Шаймардан Торайғыровтың «Сұлтанмахмұт» өмірбаяндық очеркіне жазған рецензиясы (архив) қолданылды. Аталған ғылыми

еңбектердегі құнды деректер мақала жазу барысында басылылыққа алынды.

Мақалада Шаймардан Торайғыровтың тұңғыш сұлтанмахмұттанушы ретінде жан жақты ашу міндеті көзделді.

Кілтті сөздер: Сұлтанмахмұтты алғаш танытушы, ақын, ұлт жанашыры, ағартушы, педагог, журналист, публицист.

Кіріспе

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық өмірбаянын зерттеу, әдеби мұрасын жинақтау ХХ ғасырдың 30 жылдарында басталды. Ақын жайлы алғашқы деректер Жүсіпбек Аймауытовтың, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің, Бейсенбай Кенжебаевтың, Серік Қирабаевтың және т.б. еңбектерінде кездеседі.

Сұлтанмахмұттың алғашқы биографы атанған Жүсіпбек Аймауытовтың қазақтың ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпеевке 1927 жылдың 15 қарашасында жазған хатында:

«Сұлтанмахмұт сөздерін былтыр түгел жинап, үлкен кітап қылып, баспаға бергенмін. Одан «басылады» деген хабар алып отырмын, - деп жазылған.

Әдебиет зерттеушісі, филология ғылымының докторы, профессор Құлбек Ергөбектің «Сұлтанмахмұт үшін сор кешкен» мақаласында тұңғыш сұлтанмахмұттанушылардың бірі - Бейсенбай Кенжебаевтың ақын мұрасын жинақтап, баспа беттеріне жариялауға ат салысқандығын атап өтеді. Мақалада келтірілген Б.Кенжебаевтың сөзіне тоқталсақ:

«Ұлы ақын есімін мен тұңғыш рет 1922 жылы естідім. Келесі жылы ақынның «Адаққан өмір» деген атпен жарық көрген жинағын оқыдым. Ақын шығармалары маған айрықша әсер етті. Сол күннен бастап Сұлтанмахмұт менің сүйіп оқитын ақыныма айналды» дейді [1].

Ғалым Бейсембай Кенжебаев Сұлтанмахмұттың өмірі мен шығармаларын зерттеп, ақынның екі поэмасын, таңдамалы шығармаларын кітап етіп шығарады. Ақын өмірі мен шығармалары хақында көптеген мақала, «Сұлтанмахмұттың ақындығы» (1949 ж.), «Сұлтанмахмұт Торайғырұлы» (1957 ж.), «Сұлтанмахмұт Торайғырұлын зерттеу, тану мәселесі» (1968 ж.) секілді зерттеу еңбектерін, «Асау жүрек» әңгімелер жинағын шығарады. Сонымен қатар Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығы бойынша студенттерге арнаулы курс оқиды [2].

Шаймардан Торайғыров – ағартушы-педагог, ақын, ауыз әдебиетін жинақтаушы. Өкінішке орай, Сұлтанмахмұтты алғаш танытушы ретінде Шаймардан Торайғыров екені сирек айтылады.

Материалдар мен әдістері

Мақаладағы басты әдіс – талдау-жинақтау. Қолға тиген материалды сұрыптау мен жинақтау. Ғылыми қолданыста кеңінен қолданылатын жалпыдан жалқыға, немесе жалқыдан жалқыға қарай жеткізу.

Мақалада Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеген зерттеуші ғалымдардың, атап айтсақ: Б.Кенжебаевтың 1954 жылдың 24 сәуірінде Алматы қаласында «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өмірбаяны туралы очеркі» атты еңбегіне жазған рецензиясы, Д. Әбілевтің, Жүсіпбек Аймауытовтың, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің, Серік Қирабаевтың, Құлбек Ергөбектің еңбектері қамтылды. Сонымен қатар негізгі дерек көзі ретінде Шаймардан Торайғыровтың Сұлтанмахмұт туралы жазылған қолжазба деректері негізге алынды.

Нәтижелер және талқылау

Тарихта адамдар несімен есте қалады, не себепті олар жайлы мәліметтер, деректер аз кездеседі? – деген сұрақтар кімді болсын мазалайтыны сөзсіз.

Асқақ арманы бар Сұлтанмахмұт Торайғыров жайлы көптеген зерттеулер бар. Атап айтсақ, Б. Кенжебаевтың, Ж. Аймауытовтың, М. Ж. Көпеевтің, С.Қирабаевтың т.б. еңбектерінде кездеседі. Жүсіпбек Аймауытов 1926 жылы «Еңбекші қазақта» жазған «Сұлтанмахмұт Торайғырұлының сөздерін жинауға ат салысыңыздар!» атты ашық хатынан ақ оның Сұлтанмахмұттың шығармашылығын зерттеуге зор үлес қосқанын аңғарамыз [5].

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың немере інісі Шаймардан Торайғыров 1898 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданында дүниеге келді. Ш.Торайғыров - ағартушы-педагог, ақын, ауыз әдебиетін жинақтаушы. Өкінішке орай, Сұлтанмахмұтты алғаш танытушы ретінде Шаймардан Торайғыров екені сирек айтылады.

Сұлтанмахмұтты Шаймардандай ешкім танымаса керек. Оған бірнеше себеп бар:

Біріншіден - Шаймардан Торайғыров Сұлтанмахмұттың немере інісі. Туыстық қатынасын дәлелдеу үшін Шаймардан Торайғыровтың 1960 жылдың 15 маусымында жазылып, Ұлттық Академияда сақталған қолжазбасынан үзінді келтірсек:

«Сұлтанмахмұттың анасы Зүппен Қарауыл еліндегі Жадайдың қызы. Әнәпияның әйелі Шымпыр Әбубәкір (Сұлтанмахмұттың әкесі) мен Қожахметтің (Шаймардан Торайғыровтың әкесі) апасы, Зүппенді Әбубәкір (Шоқпыт) жиырма жасында алған. Төрт жылдан кейін Зүппен екі қабат болып, 1892 жылы қысқа салым меңіреуде Сұлтанмахмұт туады.

Шоқпыт пен Қожахмет Қарауылдан өз елдеріне – Баянауылдағы Сүйіндікке көшеді. Шоқпыт Торайғыр көлін қыстап отырған Дүржанның

қоңсысы болады. Дұржанның Қожахметтен басқа балалары ол кезде үйленбеген еді Сұлтанмахмұт екі-үш үйдің арасында жүгіріп жүрген жалғыз бала болатын. Ол Дұржанды «әке», Дарманды «әже», Жұматайды (менің шешем) «апа», Қожахметті (менің әкем), «қошақай» дейтін.

Торайғыр Шаймардан мен Сұлтанмахмұттың төртінші атасы. Тінші атадан тарқатып көрсек: Торайғыр, одан Әбет, одан Бөкет, Бөкеттен Әбубәкір мен Қожақмет туады, Әбубәкірден - Сұлтанмахмұт, Қожақметтен Шәймерден туады. Анасы қайтыс болған соң Әбубәкірдің ағасы Қожахмет Сұлтанмахмұтты өзінің қамқорлығына алады. Шаймерден Сұлтанмахмұт арасы 5 жас болғанымен, екеуі тай- құлындай тебісіп өскен.

Екіншіден, Сұлтанмахмұт дүниеден өткен соң Шаймардан етек-жеңін жинап, мұрасын жинақтауға кірісті. Өз естелігінде Сұлтанмахмұттың қанша рет жазған өлеңдерін баспаға ұсынғанын және олардың бірінің де жарияланбағанын айтады.

«Бұлардың бірі де басылмады. Басылғаны былай тұрсын Сұлтанмахмұтқа деген Алашорда жылдардың өшпенділігін арттырып, қауіпті күшейтті. 1920 жылы барлық қолжазбаларды жинап бергенде Жүсіпбек: «Сол кездегі газет- журналдарға басылмаған, құнсыз деп есептелген өлеңдердің керегі жоқ, Ондайлар кіріп кетсе, жинақтың бағасын түсіреді» деп шығарып тастаған. Мен бұл кітапқа Сұлтанмахмұттың бір ауыз өлеңі не бір жапырақ хаты болса да түгелдей терілісін, - деген Мұқанов Сәбит пен Исмаил Есмағамбетовтің тапсырмаларын орындау мақсатымен енгіздім» делінген [6].

Сұлтанмахмұт Торайғыров өлеңдерін үнемі баспаға жіберіп отырады, алайда бірде-бір баспа оның өлеңдерін жарыққа шығармайды. Павлодар қаласындағы «Сарыарқа» газеті оның шығармаларын жарияламаған соң , күдер үзіп, көңілі түседі. Тіптен, хат жазысып отырған Семейдегілермен де мүлдем байланысын үзеді. Ауылда өлең жазып, кітап оқумен айналысады.

1919 жылдың күз айына қарай Сұлтанмахмұтты Бидахмет Сәрсенов (Алаш қозғалысының қайраткері) арқылы Семейге шақыртады. Алайда хат сақталмаған. Дегенмен, Шаймардан Торайғыровтың естелігінен келтірсек: «Ол қағаз менде жоқ. Бірақ мазмұны бү күнгідей есімде»

«Сұлтанмахмұт, сенің аман-есен елде жатқаныңды қатынасқан адамдардан ғана естиміз. Хат-қабарың тоқтағалы бір жылдай болды деп мұндағылар айтады. Сен үлкен дәме күткен жастардың бірі едің, бірақ бетінді бұрып алып, өзіңе де, жалпы Алаш игілігіне де пайда келтірмей үйде жатырсың. Бірақ онымен денсаулығыңды түзеген болсаң, ол үлкен олжа болар еді. «Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды деп сені ауа жайылады деп жүрген біз жоқ еді». Солай ойласақ та арасы ұзап барады. Және өткен жылғы газетке деген хат хабарларың жан түршіктерген еді. Енді тәуір болсаң, тәуір болғанда екі жағынан да, Семейге кел! Орның да дайын. Сен түгілі осы күні

сенен былайғылар да «алашым, ұлтым» деп жан аямай шауып жүр. Олай болса, дәл осындай ақ түйенің қарны жарылып, таудай тілекті беріп тұрған кезде Алаштың азаматы Алаштың азаматы атқа мінген кезде Алашорда балшықтан кісі жасай алмай жатқан заманда сенің тың тыңдауың, тыңдай үйде жатқаның, қазақ ұлтының алдында кешілмейтін күнә, өтелмейтін борыш жағар деп білемін. Менің айтарым және басқа ақсақалдардың да сөзі – осы. Тез қабар берерсің. Телеграмма арқылы болса тіпті жақсы. Қош, әзірге! Аман көрісейік! Келеді деп сенеміз. Сонда шын көңіліммен келеді деп сенеміз», деп жазушы Бидахмет Сәрсеновтің хат жазған екен [7].

Сұлтанмахмұт Бидахметке бірден жауап жазбайды. Біраз уақыт өткен соң ғана былай деп қысқа жауап қайтарады:

Бидахметке жолдаған хаттан үзінді.

«Сіздің жазған хатыңызды алдым. Бірақ жауабы кешірек жазылып отыр. Ол үшін сөкпессіз. Кешігуге себеп сол хаттың ішіндегі жұмбақ болды. Менің ұғуымша, үйден Семейге деп шықсам, тәубе татырмаққа келіп шығуым керек болды. Сондықтан мен бара алмайтын болдым. Өзім бармайтын болған соң хат жазуға да асықпадым. Семейге барудан шығатын мен үшін мақсат жоқ. Өйткені пікірім алынбайды, жазғаным басылмайды, олай болса тамақ асырау үшін барамын ба?

Сіздің айтуыңызша, «қызмет істейтін кезең - осы, балшықтан кісі жасай алмай жатырсыздар. Меніңше, қызмет істейтін кезең әлі алда, мезгілі өткен жоқ. Сонымен бірге балшықтан кісі жасамау керек, қайта балшық кісілерді шетке шығару керек. Мен әзірге Алашорданың басшылары үшін жарылған жұмыртқамын. Ол келешекте күні туып өсе ме, жоқ сіздердің ойларыңыз боп өше ме? Әзірге пәлен деудің керегі жоқ шығар. Сонымен бірге Сіздерге менің өкпем жоқ. Ал маған «келмеді, бірлесіп қызмет істемеді» деп Сіздер де өкпелемеңіздер. Өйткені пікір мен тілек қайшы болғаннан кейін сыртқы дененің бірлестігі ешқандай нәтиже бермейді. Құрметпен Сұлтанмахмұт [8].

Шаймардан Торайғыров 1945 жылы ҚазССР Ғылым академиясының тапсыруымен 1920 жылы қайтыс болған немере ағасы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармаларын бастырып 18 баспа табақтан тұратын еңбегін академияның тіл және әдебиет институтына тапсырады. Сол жылы ҚазССР Ғылым академиясының төралқасымен баспа шартын жасайды. Ол шартта Шаймардан Торайғыров «Сұлтанмахмұт» деп аталатын ақынның өмірі мен шығармашылық қызметі туралы монографиялық очеркті жазуға міндеттеледі. «Сұлтанмахмұт» жайлы очерк келісім бойынша белгіленген мерзімде аяқталып, 30 баспа парағы көлемінде ҚазССР Ғылым академиясына тапсырылады. 1948 жылы редакциялық алқа мақұлдап, комиссия еңбекті қабылдайды. Алайда 1945 жылы Шаймардан Торайғыров жинақтап, баспаға

дайындаған Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармалары ҚазССР Ғылым академиясының баспасына тек 1950 жылы жарияланады.

Шаймардан Торайғыровтың 1954 жылғы 2 маусым күні КСРО (Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы) Жоғарғы Сотының Төрағасына жазған хатынан үзінді келтірсек:

«В 1945 году по поручению Академии наук я подготовил к печати все произведения своего покойного брата Султан – Махмуда Тураигирова / умер 1920 г./ в объёме 18 печатных листов и предоставил в институт языка и литературы Академии наук Казахской ССР, о чем имею справку, подтверждающий мой труд.

...1945 году я заключил с президиумом Академии наук КазССР издательский договор, по которому я был обязан написать монографический очерк о жизнедеятельности поэта под названием «Султан - Махмуд» [9].

1954 жылдың 25 сәуір күні ғалым, филология ғылымының докторы профессор Бейсенбай Кенжебаев Шаймардан Торайғыровтың «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өмірі туралы очерк» еңбегіне рецензия жазады. Рецензияда ғалым жазылған еңбектің бірқатар маңыздылығын атап өтеді:

- Бұл материал ақынның өмірбаянын ғылыми тұрғыда зерттеуге және оның революциялық дүниетанымының қалай дамығанын дұрыс анықтау тұрғысында әдебиеттану ғылымы үшін маңызы зор. Себебі бұл көрнекті ақынның өмірбаяндық материалдары бойынша бізде бар ең құнды және тың материал болып табылады;

- бұл жұмыстың авторы ақынның немере інісі Шаймардан Торайғыров ақын өмірбаянын ең жақсы білушілердің бірі және бірегейі, себебі автор ақынмен тікелей қарым қатынаста болған себепті шынайы фактілерді кеңінен келтірген. Сонымен қатар автор ақынның замандастарынан және ауыл қарттарының аузынан көптеген қызықты материалдар жинақтаған, ақынның ата-бабалары туралы көптеген әңгімелер мен аңыздар келтірген. Бұл материалдар ақынның өмірбаяны бойынша дерек көздерін кеңейте отырып, автор очеркіне де енгізілді;

- очерк шамамен 30 баспа парағын құрайды. Кітап екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлімде ақынның ата-бабаларының өміріндегі ең айтулы оқиғалар баяндалады. Екінші бөлімде Сұлтанмахмұттың өмірі туралы эсселер мен естеліктер берілген.

- ақынның өмірі мен қызметінен алынған очерктер біз үшін өте маңызды, өйткені ақынның ата-бабалары Орта жүз қазақтарының тарихында қарапайым адамдар болған жоқ, ал олардың кейбіреулері өз дәуірінің көрнекті қайраткерлері болды және Орта жүздің қоғамдық өмірінде үлкен рөл атқарды. Ақын ата-бабаларының бірі әйгілі батыр Төлебай Абылай ханның әскери

қолбасшыларының бірі болған, оның ұлы Едіге бай Сүйіндік руының әйгілі биі болған.

- очерктегі ақынның ата-бабалары болған Едіге мен Торайғыр жайлы аңыздар мен әңгімелер қызықты әрі құнды болып табылады. Әсіресе Сұлтанмахмұттың төртінші атасы Торайғырдың сот жүргізу ісіндегі әділдігі мен турашылығы, тапқырлығы мен даналығы туралы қызықты әңгімелер баяндалады. Ақынның әкесі Шоқпыт туралы жазылған мәліметтер құнды әрі тың дерек болып табылады.

- ақынның өмірі мен ата бабаларын жайлы жазған мәліметтерден Сұлтанмахмұт пен оның ата-бабалары зор құрметпен, сүйіспеншілікпен қараған кейбір танымал ақындар мен олардың шығармашылықтар туралы маңызды мәліметтер кездеседі;

- Осыған орай Бұқар, Шөже, Сақау және т.б. ақындардың бірқатар әндері мен афоризмдері келтіріледі. Әсіресе, сы уақытқа дейін бізге белгісіз болған ақын Едіге мен Торайғырдың ата-бабаларының өлеңдері мен афоризмдері ерекше жаңалық болып табылады [10].

Қорытынды

Ақын, ағартушы, Алаш қайраткері жерлесіміз Сұлтанмахмұт Торайғыровтың еңбектерімен таныса отырып, өмірбаянын зерттедік. Алаш партиясының дамуына үлес қосқан ақынымызды жан жақты қарастырдық. Ұлы ақынның есімі ел есінде қалып, шығармалары дәріптелуі керек.

Бейсембай Кенжебаевтың «ақынның немере інісі Шаймардан Торайғыров ақын өмірбаянын ең жақсы білушілердің бірі және бірегейі, себебі автор ақынмен тікелей қарым қатынаста болған себепті шынайы фактілерді кеңінен келтірген» деуінің өзі Шаймардан Торайғыров Сұлтанмахмұт Торайғыровты ең алғашқы зерттеушілердің бірі деуге негіз бар. Жоғарыда келтірілген деректерді негізге алатын болсақ, Сұлтанмахмұт Торайғыров жайлы еңбектерде кездесетін өмірбаяндық деректің барлығы Шаймардан Торайғыровтың «Сұлтанмахмұт» очеркіне негізделгенмен, авторлар оған сілтеме бере бермейді.

Сұлтанмахмұт Торайғыровты алғаш зерттеген ақынның немере інісі Шаймардан Торайғыров жайлы бұрындары арнайы ғылыми айналымдарға түспеген жазбаларын Бұқар жырау атындағы облыстық әдебиет және өнер музейінің мұрағат қорындағы материалдарға зерттеулер жүргізе отырып ғылыми зерттеулерді жүйеленіп мақала жарияланды. Шаймардан Торайғыровтың көпшілікке беймәлім тұстары мұрағаттық мәтіндер арқылы айқындалды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Ергөбек, К.** Сұлтанмахмұт үшін сор кешкен // Egemen Qazaqstan газеті – 2018. 3 қыркүйек. – Б. 8.
- 2 **Кенжебаев, Б., Торайғыров Ш.** Сұлтанмахмұт очеркіне жазған рецензиясы. Бұқар жырау атындағы облыстық әдебиет және өнер музейінің қор бөлімі. 25.08.2024 ж.
- 3 **Төлепбай, М.** Сұлтанмахмұттың алғашқы биографы // AIQYN. – 2023. – 20 сәуір. – Б. 6.
- 4 **Торайғыров, Ш.** Сұлтанмахмұт очеркі. Қолжазба. Бұқар жырау атындағы облыстық әдебиет және өнер музейінің қор бөлімі. 20.08.2024 ж.
- 5 **Еспенбетов, А. С.** Сұлтанмахмұт – дәуір суреткері // Қазақ әдебиеті газеті. – 2018. 13 шілде. – Б. 9.
- 6 **Еспенбетов, А. С.** Сұлтанмахмұт Торайғыров. [жауап. ред. 3. Қабдолов] – Алматы : Ғылым, 1992. – 198-б.
- 7 **Мухамбетова, Г. С.** Романтические тенденции в казахской поэзии первой четверти XX века : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.01.02 / Г. С. Мухамбетова. – Алматы, 2006. – 30 с.
- 8 **Жакупов, С. С.** Сұлтанмахмұттың хаты. // Ақ желкен. – 2024. – № 12. – Б. 52–53.
- 9 **Бектұрбекова, Ф. Қ.** Дәуір ақыны. : (Ұлы ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровқа арналады) / Құраст. : Ф. Қ. Бектұрбекова. – Алматы : [б. и.], 2002. – 264-б.
- 10 **Алдабергенов, Қ. М., Арын, Е. М., Баткеева, Б. Т.** Бір туар дара тұлғалар. – Павлодар : «ЭКО» баспасы, 2003. – 364-б.

References

- 1 **Ergobek, K.** Syultanmaxmyt ushyn sor keshken [Sultanmakhmud's position was difficult] // Egemen Qazaqstan [Text] – 2018. – 3 qyruyk. – P. 8.
- 2 **Kenzhebaev, B., Toraygyrov, Sh.** Syultanmaxmyt ocherkyne zhazgan recenziyasy [Review of Sultanmakhmud's essay] [Text] Buqar zhyrau atyndagy oblystyq adebiet zhane oner muzeynyn qor bolymy. 25.08.2024 zh.
- 3 **Tolepbay, M.** Syultanmaxmytyn algashqy byografy [The first biographer of Sultanmakhmud] // AIQYN [Text] – 2023. – 20 cauyr. - P. 6.
- 4 **Toraygyrov, Sh.** Syultanmaxmyt ocherky. Qolzhasba. [An essay by Sultanmakhmud. The manuscript] [Text] Buqar zhyrau atyndagy oblystyq adebiet zhane oner muzeynyn qor bolymy. 20.08.2024 zh.

- 5 **Espenbetov, A. S.** Syultanmaxmyt – dauyr suretkery [Sultanmakhmud - an artist of the era] // Qazaq adebiet. 2018. – P. 9.
- 6 **Espenbetov, A. S.** Syultanmaxmyt Toraygyrov [Sultanmakhmud Toraygyrov] [Text] [zhauap. red. Z. Qabdolov] – Almaty : Gylym, 1992. – 198 p.
- 7 **Muxambetova, G. S.** Romanticheskie tendencii v kazaxskoi poezii pervoj chetverti XX veka [Romantic trends in Kazakh poetry of the first quarter of the twentieth century] [Text] : avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk 10.01.02 / G. S. Muxambetova. – Almaty, 2006. – 30 p.
- 8 **Zhakupova, S. S.** Syultanmaxmytyn haty [Sultanmakhmud's Letter] // Aq zhelken. – 2024. – № 12. – P. 52–53.
- 9 **Bekturbekova, F. Q.** Dauyr aqyny. [Poet of the era] : Uly aqyn Syultanmaxmyt Toraygyrovqa arnaldy. – Almaty, 2002. – 255 p.
- 10 **Aldabergenov, Q. M., Aryn, E. M., Batkeeva, B. T.** Byr tuar dara tulgalar [Individual persons] – Pavlodar : «ЕКО» baspasy, 2003.

11.12.24 ж. баспаға түсті.

10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*С. С. Жакупова¹, С. М. Дүйсенгазы², Э. Капаган³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана.

³Болу Абант Иззет Байсал университет, Турецкая Республика, г. Болу. Поступило в редакцию 11.12.24. Поступило с исправлениями 10.01.25. Принято в печать 26.05.25.

ШАЙМАРДАН ТОРАЙГЫРОВ – ПЕРВЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ СУЛТАНМАХМУТА

В данной статье описывается очерк Шаймардана Торайгырова «Султанмахмуд». В статье проанализированы труды ученых-литературоведов, изучивших литературное наследие Султанмахмуда Торайгырова.

В научной статье рассмотрен очерк Шаймардана Торайгырова «Султанмахмуд». В статье проанализированы труды ученых-литературоведов, связанные с султанмахмудоведением. Авторы дают

обзор истории казахской литературы и делают акцент на их научное обоснование. Охватывает важные вопросы исследований Султанмахмута с 1930-х годов XX века. Научная статья включает письмо Жусупбека Аймаутова казахскому поэту Машихур Жусупу Копееву, написанное автором 15 ноября 1927 года, статью Кульбека Ергобека «Султанмахмұт үшін сор кешкен», статьи ученого Бейсембая Кенжебаева «Султанмахмұттың ақындығы», опубликованную в 1949 году, «Султанмахмұт Торайғырұлы», написанную в 1957 году, «Султанмахмұт Торайғырұлы», написанную в 1968 году. А также эссе Шаймардана Торайғырова «Султанмахмұт» (рукопись) из фондового отдела Павлодарского областного музея литературы и искусства им. Бухар жырау.

Ключевые слова: первый исследователь Султанмахмута, поэт, националист, просветитель, педагог, журналист, публицист.

*S. S. Zhakupova¹, S. M. Duysengazy², E. Karagan³

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian

National University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

³Bolu Abant Izzet Baysal University,

Republic of Turkia, Bolu.

Received 11.12.24.

Received in revised form 10.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

SHAIMARDAN TORAIGYROV – THE FIRST SULTANMAKHMOLGIST

This scientific article examines the essay by Shaimardan Toraigyrov «Sultanmakhmud». The article studies and analyzes the works of literary scholars related to sultanmakhmudology. The authors give an overview of the history of Kazakh literature and focus on their scientific justification. It covers important issues of Sultanmakhmud's research since the 1930s of the twentieth century. The scientific article includes a letter from Zhusupbek Aimaurov to the Kazakh poet Mashkhor Zhusup Kopeev on November 15, 1927, an article by Kulbek Ergobek «Sorrow for Sultanmakhmud», an article by scientist Beisembai Kenzhebayev «The poetry of Sultanmakhmud», published in 1949, «Sultanmakhmud Toraigyryly», written in 1957, «Sultanmakhmud Toraigyryly», written in 1968. As well as an essay by Shaimard Toraigyrov «Sultanmakhmud» (manuscript) from the stock department of the Pavlodar Regional Museum of Literature and Art named after Bukhar zhyrau.

Keywords: the first researcher of Sultanmakhmud, poet, nationalist, educator, teacher, journalist, publicist.

FTAMP 17.82.93

<https://doi.org/10.48081/PMEP9895>

*Қ. Т. Жанұзақова¹, Ә. Ғ. Тұрап²

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0914-416X>

*e-mail: alima.turar@mail.ru

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДА ДЕБАТ ЖӘНЕ ПІКІРТАЛАС ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Бұл мақалада драмалық жанрдың ерекшеліктері, оның оқу процесіндегі орны мен маңызы жан-жақты талданады. Мектеп бағдарламасындағы әдебиет пәнінен драмалық шығармаларды оқытудың тиімділігі қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту әдістемесіне қойылатын жаңа талаптар аясында дебат және пікірталас сияқты белсенді әдістердің маңыздылығы айқындалады. Аталған әдістер әдебиет сабағында оқушылардың сыни ойлауын дамыту, олардың шығарманы терең түсінуіне ықпал ету және коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда маңызды құрал ретінде зерделенеді. Зерттеу нысаны ретінде М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек», Ғ. Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» және Д. Исабековтің «Әпке» драмалары қарастырылады. Мақалада драмалық шығармаларды талдаудың теориялық және әдістемелік негіздері талданады. Дебат әдісін драмалық шығармаларды оқытуда қолдануға байланысты шетелдік ғалымдардың пікірлері мен еңбектері қарастырылады. Зерттеу барысында аталған әдістердің теориялық негіздері талданып, оларды әдебиет сабағында тиімді қолдану жолдары ұсынылады. Сонымен қатар, драмалық шығармалардағы кейіпкерлер мен қақтығыстарды талдауда дебат және пікірталастың ролін айқындау мақсатында практикалық тәсілдер көрсетіледі. Мақалада интербелсенді оқытудың драмалық шығармаларды оқытуға қатысты әдістерін жүйелеп, оны мысалдар арқылы нақты көрсетіледі. Сондай-ақ, білім алушылардың драмалық шығармаларды қабылдау ерекшеліктері мен оларды тиімді меңгерудің әдістемелік жолдары ұсынылады.

Кілтті сөздер: драма, көркем шығарма, оқыту әдістері, интербелсенді оқыту, дебат, пікірталас, білім мазмұны.

Кіріспе

Әдебиет – көркем өнер түрі ретінде адам өмірін, рухани болмысын бейнелейтін маңызды құрал. Әдебиетті оқыту барысында эпос, лирика, драма жанрларының әрқайсысы өзіндік көркемдік ерекшеліктерімен дараланады. Соның ішінде драмалық шығармалар құрылымы мен мазмұны жағынан ерекше орын алады. Драма – әдебиеттің бір саласы және театр өнерімен тығыз байланысты жанр. Екіжақты сипатын ескере отырып мектеп бағдарламасында драмалық шығармаларды оқытуды жүйелі ұйымдастырудың маңызы зор.

Драмалық шығармаларды оқытудың жемісті болуы оның әдістемесін дұрыс ұйымдастырумен және тиімді оқыту тәсілдерін таңдаумен тікелей байланысты. Әдебиет сабағында оқушылардың сыни ойлауын дамыту, олардың шығарманы терең түсінуіне ықпал ету, коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру маңызды. Бұл тұрғыда дебат және пікірталас әдістері драмалық шығармаларды оқытуды тиімді құрал ретінде қарастырылады. Дебат оқушыларды өз көзқарасын қорғауға, дәлелдерді сараптауға, қарсы пікірді талдауға үйретсе, пікірталас олардың шығармашылық ойлауын, өзіндік көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сабақтың тақырыбына сай оқыту әдістері дұрыс таңдалмаса, драмалық шығармаларды оқыту әдістемесінің әлсіздігі байқалады. Оқушыларға сапалы білім беруді қалыптастыруда теориялық білім мен практикалық талдау әдістерін ұштастырып, драмалық шығарманы оқыту әдістерін жүйелеу басты міндет. Бұл мақалада әдебиет сабағында драмалық шығармаларды оқытуда дебат және пікірталас әдістерін қолдану жолдарын нақтылау – зерттеудің басты мақсаты ретінде белгіленеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеуде драмалық шығармаларды оқыту әдістемесін қарастыру мақсатында әдебиеттануға қатысты зерттеулерге, педагогикалық және әдістемелік еңбектерге талдау жасалды. Негізгі дереккөздер ретінде «Қазақ әдебиеті» пәнінің оқу бағдарламалары, оқу-әдістемелік құралдар, драмалық шығармаларды оқытуға қатысты ғылыми зерттеулер және педагогикалық тәжірибелер пайдаланылды.

Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, компаративистік әдіс, педагогикалық талдау, эксперименттік-әдістемелік зерттеу және бақылау әдістері басшылыққа алынды. Сонымен қатар, дебат және пікірталас әдістерін қолдану бойынша тәжірибелік жұмыстар жүргізілді. Зерттеу нәтижелері драмалық шығармаларды талдау әдістемесін жетілдіруде дебат және пікірталас әдістерінің қажеттілігін айқындап, мектеп бағдарламасында оны тиімді меңгертудің ғылыми-әдістемелік негіздерін жүйелеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Әдебиет өмірді тану құралы ғана емес, адамның өмірге көзқарасын қалыптастыратын, мінез-құлқы мен тұрмыс-тіршілігіне әсер ететін өнер түрі [1, 15-6.]. Жаңа бағдарлама бойынша әдебиет пәні – құндылыққа негізделген оқыту жүйесімен жетекші орында. Осыған байланысты «Қазақ әдебиеті» оқу пәнінің міндеттері ретінде «оқушыларға төл әдебиеттің ұлттық сипатын, ондағы халықтың әдет-ғұрпын, салт-санасының көрінісін, жанрлық, стильдік ерекшеліктерін, көркем туындының идеялық-адамгершілік мәнін түсіндіру; көркем шығармадағы мазмұн мен форма тұтастығын, тарихи-әдеби мәліметтердің негізін және әдебиет теориясын меңгерту; әдеби-теориялық білімін сауатты қолдана алу, ауызша және жазбаша тілін дамыту» деген мәселелер қойылған [2].

Білім мазмұнында мектепте «Қазақ әдебиеті» пәнін оқытуда әдебиеттің тектері мен түрлері көрсетілген. Әдебиеттану ғылымында әдебиеттің тегі мен түрлері туралы орныққан ұғым бар. Орта білім беру жүйесінде эпикалық және лирикалық шығармалармен қатар драмалық шығармалар да оқытылады. Драма да әдебиеттің басқа жанрларына тән заңдылықтарға бағынатындықтан, оны оқыту әдістері эпикалық және лирикалық шығармаларды оқыту тәсілдерімен үндес келеді. Алайда драмалық шығармаларды меңгертудің өзіндік ерекшеліктері де бар.

Драма – әдебиеттің дербес әрі маңызды жанрларының бірі. Ол жазылу формасы мен қоғамдағы рөлі тұрғысынан эпостық және лирикалық шығармалардан айрықшалаанады. Драмалық шығармалар бір мезгілде әрі әдеби туынды, әрі театр өнерінің негізін құрайтын материал болып табылады. Сондықтан мектеп бағдарламасында драмалық шығармаларды оқыту барысында оның осы екіжақтылық сипатын ескеру қажет [3, 203-6.].

Драма жанрының ерекшелігі – оның мәтіні тек кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарынан тұруында. Драмалық шығарма сахнада қойылғанда «пьеса» немесе «спектакль» деп аталады. Пьеса құрылымдық тұрғысынан өзге жанрлардан ерекшеленіп тұрады. Пьеса белгілі бір құрылымдық элементтерден құралады: афиша, актілер, көріністер және сахналық бейнелер. Сонымен қатар, драмалық шығармаларда авторлық баяндаулар мен суреттеулер кездеспейді. Автор оқиға желісіне, декорацияға немесе кейіпкерлердің әрекетіне қатысты қосымша түсіндірме ретінде ремарка қолданады. Бұл ремаркалар жақша ішінде беріледі.

Қазақ әдебиетінде драмалық жанр салыстырмалы түрде кейін дамыған. Бұған бірнеше фактор әсер етеді: біріншіден, мектеп бағдарламасында драмалық шығармалардың саны шектеулі; екіншіден, оны оқытуда нақты теориялық-әдістемелік негіздердің жетіспеуі байқалады. Нақтылай кететін болсақ, 8-сыныпта арнайы сағат бөлініп Д. Исабековтың «Әпке» драмасы

ғана оқытылады. Бұл жағдай драмалық жанрды мектепте оқытуды жетілдіру қажеттілігін айқындайды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 8-сынып бағдарламасындағы драмалық шығарма бірнеше рет алмастырылған. Алғашында, 1997 жылы әзірленген 5-9 сыныптарға арналған «Қазақ әдебиеті» бағдарламасының жобасында, кейінірек 1999 жылғы бағдарламаның негізінде Ш. Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасы оқытылған. Алайда, 2010 жылы бекітілген бағдарламада бұл шығарма Д. Исабековтің «Өпке» драмасымен алмастырылды. Аталған екі туынды да оқушылардың танымдық және тәрбиелік деңгейін арттыруда маңызды рөл атқарады. Дегенмен, драмалық шығарманың табиғатын жан-жақты ашуға бір ғана мәтін жеткіліксіз. Жоғары сыныптарда әдебиетті тарихи-теориялық тұрғыдан оқыту барысында драмалық шығармалар жазушының шығармашылық мұрасын зерделеу аясында қарастырылады. Мәселен, 11-сыныпта Ғ. Мүсіреповтің шығармашылығын оқу кезінде «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» трагедиясы, М. Әуезов шығармашылығын монографиялық тәсілде зерделегенде «Еңлік-Кебек» пьесасы, ал Б. Майлиннің шығармаларын қарастырғанда «Майдан» пьесасы оқытылады. Алайда, жоғары сыныптардағы әдебиет пәнінің шолу сипатында берілуі бұл туындыларды жеке талдауға жеткілікті мүмкіндік жасамайды. Мысалы, Б. Майлин шығармашылығына арналған сағат саны шектеулі: «Азат әйел», «Көңіл айту» өлеңдері және «Майдан» пьесасы екі сағат көлемінде ғана қарастырылады. Бұл жағдай драмалық шығарманы өлең жанрымен қатар оқытуды талап еткендіктен, пьесаны толыққанды талдауға мүмкіндік бермейді, сол сияқты Ж. Аймауытовтың «Шернияз» пьесасы «Ақбілек» романымен бірге үш сағатқа жоспарланған. Сонымен қатар, 11-сынып бағдарламасында «1960 жылдардан бүгінгі күнге дейінгі әдебиетке жалпы шолу (2 сағат)» тақырыбы берілген, оның аясында да драмалық шығармаларға қысқаша тоқталу қажеттігі көрсетілген [4]. Бағдарлама драмалық шығармаларда тартыс, кейіпкер мінезі, монолог пен диалог секілді негізгі элементтерді қарастыруды міндеттейді.

«Қазақ әдебиетін» оқыту әдістемесі саласындағы зерттеулерде драмалық шығармаларды оқыту мәселесі жан-жақты қарастырылмаған. Драмалық шығармалар – оқиғаның диалог түрінде берілуімен, кейіпкерлердің іс-әрекеті арқылы ашылуымен ерекшеленеді. Жанрдың сахналық қойылымға арналған ерекшелігі оны мектеп бағдарламасында оқып-үйрену барысында белгілі бір қиындықтар тудыруы мүмкін. Дегенмен, драмалық шығармаларды тиімді талдау, меңгерту әдістері ғылыми-әдістемелік тұрғыдан жүйеленіп, нақты әдістер ұсынылуы қажет.

Драмалық шығармаларды оқыту әдістемесін қарастырған зерттеушілер саны шектеулі. Осы бағытта ғылыми-әдістемелік құрал әзірлеген ғалымдардың бірі – С. Дүкенбаев. Оның «Мектепте драмалық шығармаларды оқыту»

атты әдістемелік көмекші құралы жарық көрген [5]. Бұл еңбекте драмалық шығармаларды талдау әдістері мен олардың оқыту ерекшеліктері жүйелі түрде қарастырылған. «Драмалық шығармаларды оқыту» тақырыбы аясында ғылыми зерттеулер жүргізіліп, Р. Бораш (2006) кандидаттық диссертация қорғаған [6]. Одан бөлек белгілі ғалым Б. Жұмақасеваның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» атты оқулығында драмалық шығармаларды оқыту әдістеріне кеңінен тоқталады. Жоғарыда аталған нақты мәліметтерге сүйене отырып, орта білім беру бағдарламасында драмалық шығармаларды оқыту әдістемесін жетілдіру қажеттігі туындап отырғанын көре аламыз. Драмалық шығармаларды жеке талдауға сағат саны жеткіліксіз бөлінгендіктен, бұл жанрдың ерекшеліктерін оқушыларға толыққанды меңгерту қиынға соғуда.

Драмалық шығармалар диалогке негізделгендіктен, оның тілдік құрылымы ерекше маңызға ие. Диалог – драмалық тілдің негізгі құрылымдық элементі, сондықтан оны терең талдау шығарманың мәнін ашуға мүмкіндік береді. Драмалық тіл – бұл тек кейіпкерлердің қарапайым сөйлеу үлгісі ғана емес, сонымен қатар авторлық мақсатқа сәйкес құрылымдалған көркем тіл үлгісі болып табылады. Мысалы, әлемдік драматургияда У. Шекспир шығармалары диалогтерінің шынайылығы, дәлдігі, өткірлігі және көркемдік ерекшеліктерімен танымал. Драмалық кейіпкерлердің болмысы олардың іс-әрекеттері арқылы ашылады, яғни олардың сөйлеу мәнері, жүріс-тұрысы, киімі және сахнадағы қимыл-қозғалысы маңызды рөл атқарады. Осыған орай, «драма табиғаты туралы пікірталастар шет ел ғалымдары арасында да көптен бері жалғасып келеді. Кейбір ғалымдар оны білім берудің маңызды бөлігі ретінде қарастырса, басқалары оны театрлық өнер ретінде бағалайды» [7, 13-б.]. Осылай пікір білдіре келе, мектептегі тәжірибелік жұмыстың маңызына тоқталады. Драманың басқа өнер түрлері сияқты «жасау, орындай, бағалау» үрдісінен тұратынын және осы жолмен іздену керектігін жеткізеді. Ағылшын ғалымы Т. Греммин мектептегі драма түрліше түсіндіріліп, әртүрлі әдістермен жүзеге асатынын жазады. Ол әдістер ретінде: қойылым қою, рөлдік ойындар өткізу, мектептегі тарихи күндері театр қойылымдарына бару, поэзиялық қойылымдар, би-драма, бейнеролик түсіру, «қатырып қою» (freeze frame) техникасын атап көрсетеді [8, 117-б.].

Интербелсенді әдістер – оқушылардың әдеби шығармаларды тереңірек түсінуіне және эмоционалдық тұрғыдан қабылдауын күшейтуге арналған тиімді әдістердің бірі. Интербелсенді әдістер: рөлдік ойындар, сахналық қойылым, импровизация әдісі, кейіпкерлер мінезін зерттеу, дебат, пікірталас т.б. әдістерді құрайды. Әдебиеттік оқу сабағында жоғарыда аталған интербелсенді әдістерді қолдану оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Аталған әдістердің ішінен дебат пен пікірталас әдістерінің драмалық шығармаларды оқытудағы артықшылықтары

көп. Себебі әр тұлғаның өмірде орын алып жатқан оқиғаларға деген пікірі мен қалыптасқан көзқарасы болады. Бір оқушы өз ойын көптің алдында қысылмай айта алуы мүмкін, сондықтан да оған ойын ауызша жеткізу, қорыту оңайырақ. Сол секілді екінші топтың шаршы топ алдында ойын ашық жеткізуден қаймығуы мүмкін. Бұл да бүгінгі қоғамның дерті. Ендігі кезекте пікірталас деген не және оның түрлерінің қандай екеніне тоқталайық.

Пікірталас – түрлі көзқарастар мен ой-пікірлерді ортаға салу, салыстыру, талдау және салғастыру арқылы жеке көзқарасты дәлелді түрде негіздеуге бағытталған әдіс. Аталған әдіс тұлғаның көшбасшылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін тиімді құралдардың бірі ретінде қарастырылады. Әдеби шығарманы оқытуда пікірталас мынадай мақсаттарды көздейді: оқушылардың шығарманы сыни тұрғыдан қабылдауына ықпал ету; кейіпкерлер әрекетін талдау арқылы моральдық құндылықтарды анықтау; әдеби мәтіннің өзектілігін айқындау; оқушылар арасында өзара диалог қалыптастыру. Пікір алмасу оқушылармен диалог құру арқылы іске асады, дегенмен оны оқушылар бірлескен зерттеу барысында да анықтай алады. Н. Мерсердің зерттеуіне сәйкес, әңгімелесу – оқушылардың оқуының ажырамас бөлшегі. Ол субъектіге тартылатын әңгімелесудің үш түрін құрайды: әңгіме-дебат, кумулятивтік әңгіме, зерттеушілік әңгіме [9, 51-6.].

Аталған үш әңгімелесудің әңгіме-дебат түрі пікірталас әдісімен жақын келеді. Бұл белгілі бір тақырып бойынша екі тараптың дәлелдер арқылы пікір қорғауы. Екі тарап пікірталас жүргізу арқылы идея аламасады, өз пікірін жеткізуге және қорғауға дағдыланады. Пікірсайыс туралы зерттеуші ғалым Г. М. Масгрейв «Comparative debate» атты еңбегінде: «Формалды пікірсайыс – бұл білім беру процесінің бір түрі ретінде бәсекеге қабілетті, зияткерлік тұрғыдан қызықты әрекет болып табылады, оның негізгі мақсаты – идеяларды жеткізу», - деп жазады [10, 23-б.]. Оның артықшылықтары мен мүмкіндіктері туралы Х. Шредер, Д. Г. Эберт атты ғалымдар: «Пікірсайыс – қарама-қайшы теориялар мен күрделі мәселелерге балама шешімдерді тұжырымдауға мүмкіндік беретін тиімді құрал. Пікірсайыс білім алушыларға біршама мүмкіндіктер ұсынады, соның ішінде оқытушы мен оқушының субъективті көзқарасын азайту, кітапханалық зерттеу дағдыларын жетілдіру, сыни және логикалық ойлауды ынталандыру, көпшілік алдында сөйлеу мен коммуникация дағдыларын дамыту, сондай-ақ білім алуға деген ынтаны арттыру», - деп пікірсайыстың артықшылығын зерттеп, оқыту процесінде белсенді пайдаланған болатын [11, 248-б.]. Аталған артықшылықтары мен шет елдің оқыту бағдарламаларында көптеп қолданылуы – пікірталас жүргізудің онтайлылығын көрсетеді.

Дебат және пікірталас әдістерін драмалық шығармаларды оқытуда қолданудың маңызы зор және оның бірнеше жолдары бар.

Біріншісі – кейіпкер позициясын қорғау. Бұл әдісте белгілі бір кейіпкердің көзқарасын қорғап, оның әрекеттерін негіздеуге тырысады. Мысалы, сабақта М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» драмасын өту барысында пікірсайыс тақырыбы ретінде «Еңлік пен Кебектің әрекеті – дәстүрге қарсы шыққан бүлік емес, махаббат пен еркіндік жолындағы күрес» атты тақырып таңдалып алынады да, оқушылар екі топқа бөлінеді. Бірінші жақтаушы топтың ұстанымы: Еңлік пен Кебек – қоғамдық нормалар мен ру заңдарына қарсы тұрып, өз махаббатын қорғаған, тұлғалық еркіндік үшін күрескен қайраткер бейнелер. Бұл – жеке адам бостандығы мен ар-ождан еркіндігі мәселесін көтеретін әрекет. Олардың трагедиясы – қоғамдағы қатынастардың қатыгез салдары. Демек, жақтаушы топ аталған тақырыпта алдын ала дайындықпен дәлел келтіреді. Дәлел ретінде: Кебектің әрекеттерінен оның Еңлікке деген шынайы сезімі және екі жастың да өз тағдырын өздері шешуге ұмтылғаны байқалатынын айтады. Шығармадан Еңліктің мына бір монологының үзіндісін: «Асыға ма алып ұшқан үмітім. Бар тілекпен бір сапарға бет қойдым...Жазғырармысың, бұлдыр күн? Жазығым бар ма?.. Жазығым бар ма, кінәлімін бе, әлде мен? Атам, анам, туған үйім кеш мені. Бауырында өскен балапан бағын тілеп ұшам деді қияға. Кәңілімін бе, кәрі тас?! Ойласаң менің мұңымды, ұқсас керек барымды!.. Игілік пен сәскеде келтір жалғыз жанымды...», - дәлел ретінде ұсына алады [12, 34-б.].

Екінші даттаушы топтың ұстанымы: Еңлік пен Кебектің әрекеті – руаралық татулықты бұзған, тәртіпке бағынбағандық. Дәстүр мен салтты елемей – қоғамда бүлік туғызады. Олар өз сезімдерін жоғары қойып, салт-дәстүрге қарсы шықты. Даттаушы топ та өз ұстанымы бойынша: Еңлік пен Кебекке кесілген үкім – сол заман заңына сай әділетті шешім ретінде қабылданған деп дәлел келтіреді.

Осы пікірталас кейіпкердің ішкі мотивациясын, әлеуметтік ортаға қарсы тұру әрекетін, сондай-ақ әдеби бейненің идеялық қызметін сараптайды. Бұл тәсіл оқушыны терең ойлауға, эстетикалық және этикалық пайымдаулар жасауға баулиды. Бұл тәсіл мәтінді мұқият талдауға және кейіпкер ішкі мотивін түсінуге үйретеді.

Екіншісі – әдеби шығармадағы түрлі қақтығыстарды талдау. Бұл тәсіл арқылы шығармадағы түйіткілді мәселені тереңірек түсінуге, зерделеуге көмектеседі. Осылайша оқушылар шығармадағы моральдық-этикалық мәселелерді талқылап, өз көзқарасын дәлелдеуге үйренеді. Мәселен, шығарма тақырыбы ретінде Ғ. Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» драмасын қарастырып көрейік. Дебаттың тақырыбы: «Трагедияға себеп – Жантықтың сатқындығы емес, Қарабайдың қатыгездігі». Жақтаушы топ: Қарабай – қыз тағдырын саудаға салған әке. Қақтығыстың басты себебі – ата-аналық эгоизм. Даттаушы топ: Жантық – сенімге қиянат жасап, трагедияны ушықтырған

нақты кінәлі. Жоғарыда аталған екі ұстаным негізінде қактығысты талдау арқылы оқушылар драмалық құрылымның негізін құрайтын ішкі және сыртқы себептерді айқындап, кейіпкерлерді мотивациялық тұрғыдан талдауға дағдыланады.

Үшіншісі – тарихи-көркем шындықты салыстыру. Оқушылар драмалық шығармалардағы оқиғалар мен тарихи шындық арасындағы байланысты зерттей алады. Бұл тәсіл оқушылардың тарихи және әдеби білімін ұштастыруға мүмкіндік береді. Шығарма тақырыбы ретінде М. Әуезовтің «Хан Кене» драмасын алайық. Дебаттың тақырыбы: «Кенесары – халық бостандығы үшін күрескен ұлт қаһарманы». Жақтаушы топ: Кенесары – Ресей отаршылдығына қарсы тұрған тарихи тұлға, автор оны халық батыры ретінде әділ бейнелейді. Даттаушы топ: Пьесада Кенесары бейнесі идеализацияланған, нақты тарихи деректермен салыстырғанда біржақты берілген. Бұл тақырып барысында оқушылар тарихи сана мен көркемдік қиял шекарасын ажыратуға үйренеді. Оқушылар әдебиетті дерек көзі ретінде пайдаланып, тарихи-философиялық пайым жасауға дағдыланады. Дебаттың мұндай форматтары: оқушының сөз сөйлеу мәдениетін, дәлелмен сөйлеуін, критикалық ойлауын дамытады; шығарманы жай мазмұндап шығудан терең интерпретациялауға жол ашады; жеке пікір қалыптастыру, құндылықтар жүйесін ұғыну секілді білімнің тұлғалық аспектілерін қалыптастырады.

Дебат бағдарламасы Орталық және Шығыс Еуропа елдерінде оқушылар студенттер арасында танымал бола бастады. Петр Ждановтың «Дебаты. Искусство побеждать» атты кітабында: «бұл бағдарламаны мектеп бағдарламасына енгізу арқылы оқушыларды белсенді, еркін, ашық және сыни тұрғыдан ойлайтын пікір алмасуға тарту, сондай-ақ мазмұнды аргументация арқылы басқаларды сендіруге үйрету көзделді. «Дебат» арқылы оқушылар өз пікірлерін еркін білдіруге, өзіне деген сенімділікті нығайтуға, сондай-ақ басқа оқушылармен маңызды мәселелерді талқылауға мүмкіндік алатын еді», - деді [13, 12-б.].

Әдістемелік талаптар пәннің ерекшеліктері мен оқытылатын шығарманың табиғатына негізделіп анықталады. Осы тұрғыдан алғанда, драмалық шығарманың басты ерекшеліктерінің бірі – оның диалогтық әрекетке негізделуі және театр сахнасына қойылуға лайықталып жазылуы. Драмадағы көркем тіл монологтар мен кейіпкерлер арасындағы диалогтардан тұрады. Диалогтар көбінесе сахналық әрекетке айналады. К. С. Станиславский «сахнада сөйлеу дегеніміз – әрекет ету» деп атап көрсетеді. Бұл тұрғыдан алғанда, пьеса кейіпкері өз ойын тек сөз арқылы ғана емес, үнсіздік, іштей сөйлеу, үзілістер, ишаралар мен қимылдар арқылы да жеткізе алады. Осындай элементтердің барлығы драманың көркемдік ерекшелігін айқындай түседі. Сонымен қатар, дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері де шығарманың мазмұнын

ашуда маңызды рөл атқарады. Осы себепті драмалық шығармаларды сыныпта дауыстап оқу – оларды талдаудың алғашқы әрі негізгі кезеңдерінің бірі болып есептеледі. Дауыстап оқу драмалық оқиғаның, кейіпкерлердің мінез-құлқы мен олардың арасындағы қактығыстардың оқушы санасында айқын көрініс табуына ықпал етеді. Бұл әдіссіз шығарманың идеялық мазмұнын түсіну және ондағы тартысты ұғыну қиынға соғады.

Әдіскер-мұғалім Т. С. Зепалованың «Уроки литературы и театр» атты еңбегінде драмалық шығармаларды оқытудың бірнеше әдістері ұсынылған:

1 Мұғалімнің оқуы. 2 Рөлмен оқу. 3 Оқушының жекелеген сценаны оқуы [14].

Автордың пікірінше, мұғалім күрделі драмалық шығарманы өзі оқығанда, оқушылар пьесаның идеялық-көркемдік тұтастығын жақсырақ қабылдайды, бұл өз кезегінде шығарманы талдауды жеңілдетеді. Дегенмен, драмалық шығармаларды оқытуда ең кең тараған әдістердің бірі – рөлмен оқу. Зерттеушілердің пайымдауынша, драмалық шығармаларды бірден рөлмен оқу әрдайым тиімді бола бермейді. Себебі, рөлмен оқығанда оқушылар назарын тек оқу техникасына аударады, ал пьесаның көркемдік табиғаты көмескіленіп қалуы мүмкін.

Драмалық шығармаларды оқыту үдерісіндегі дидактикалық мақсаттар мен міндеттерді нақтылау бұл жанрдағы туындыларды жүйелі түрде оқытуға негіз қалайды. Сонымен қатар, мектептегі бастауыш, орта және жоғары сыныптардағы білім мазмұны арасындағы сабақтастықты сақтау – білім беру қағидаларының бірі ретінде қарастырылады. Мектепте драмалық жанр туралы алған теориялық және практикалық білімдер оқушылар үшін болашақ өмірде де өз маңызын жоғалтпай, түрлі жағдайларда қолданыс табуы мүмкін.

Драмалық шығармаларды зерттеген мамандар пьесаларды сыныпта оқу тәжірибесін қолдайды. Әрине, шығарма көлеміне байланысты оны толық немесе жекелеген бөлімдерін оқыту мүмкіндігі қарастырылады. Пьесаны сыныпта оқу ұжымдық жұмыс ретінде жүзеге асырылады. Кейіпкерлерді оқу барысында олардың бейнесін елестету – психологиялық құбылыс болып табылады. Осыған байланысты мұғалім оқушылардың елестету үдерісін дамыту үшін олардың қиялын белсендіруге ықпал етуі қажет. Драмалық мәтінде кейіпкерлердің портреттік сипаттамалары нақты берілмегенімен, афишалар мен режиссерлік нұсқауларда олардың жас ерекшелігі, мінез-құлқы, кәсібі, киім үлгісі және басқа да сипаттамалар көрсетіледі. Сондықтан кейіпкерлердің бейнесін елестету шығармашылық көзқарасты, әдеби типологияны терең түсінуді талап етеді. Кейіпкер бейнесін дұрыс қабылдаған оқушы оның сөйлеу мәнерін де сәйкесінше түсіне алады.

Драмалық шығарманы оқытпас бұрын мұғалім тақырыпқа кіріспе жасап, пьесаға қатысты негізгі ақпараттарды ұсынғаны жөн. Бұл кезеңде шығарма

тақырыбы, жазылу мерзімі, тарихи контексті, құрылымдық ерекшеліктері, әдебиеттегі маңызы мен театр сахнасындағы орны туралы мәліметтер беріледі. Сонымен қатар, пьесаны сахналаған режиссерлер мен кейіпкерлерді сомдаған актерлер туралы ақпарат ұсыну да маңызды.

Ендігі кезекте 8-сыныптағы Д. Исабековтің «Әпке» драмасын оқыту әдістемесіне тоқталайық. Драма Жазушылар одағы мен Мәдениет министрлігінің байқауында бірінші жүлдеге ие болып, сахнада жиі қойылатын көркем туынды ретінде бағаланады. Бұл пьеса – автордың драматургия жанрындағы маңызды ізденісінің нәтижесі екені белгілі. Шығармада жастар өмірі көркем бейнеленіп, олардың тұлғалық қалыптасу үдерісі көрсетіледі. Кейіпкерлер өмірдің түрлі қиындықтарын еңсеру арқылы шындалып, азаматтық болмысын қалыптастырады. Драматургиялық тұжырымдар мен авторлық ой осы мәселелерді қамтиды.

Шығарманың оқиғасы ағайынды төрт баланың тағдыры төңірегінде өрбиді. Олардың азаматтық ұстанымы мен өмірлік көзқарасы драмалық тартыстар барысында қалыптасады. Анасы қайтыс болғаннан кейін, іні-қарындасарын тәрбиелеу міндеті Қамажайдың мойнына жүктеледі. Ол – пьесаның негізгі тірегі. Шығарманың «Әпке» деп аталуы да осы кейіпкермен байланысты. Қамажай – өте нәзік жүректі, үлкен сезімнің иесі. Ол бауырларын өсіру, жетілдіру жолында көптеген қиындықтарға тап болады. Автор бейнелеген Қамажай – жеке басының мүддесінен гөрі бауырларының болашағын бірінші орынға қоятын, аналық сезімін жеке өміріне айырбастаған, адамгершілік биігіне көтерілген кейіпкер.

«Әпке» – бүгінгі жастар өмірін бейнелейтін, отбасылық және қоғамдық жауапкершілік, туыстық қарым-қатынас мәселелерін көтеретін шығарма. Драма арқылы оқушыларға жақын адамдар арасындағы психологиялық мәселелерді, адамдық және отбасылық борыш ұғымдарын түсіндіруге, өмірлік құндылықтар туралы ой қозғауға мүмкіндік бар. Д. Исабековтің «Әпке» драмасын орта сынып оқушыларына тиімді меңгерту үшін қолданылатын дебат және пікірталас әдістерінің мүмкіндіктері саралап көрейік. Бүгінгі білім беру кеңістігінде білім алушыны дайын білім алушы емес, сол білімді өздігінен іздеп, талдап, саралап, дәлелдей алатын субъект ретінде қарастыру маңызды. Осы тұрғыда драма жанры, әсіресе Дулат Исабековтің «Әпке» шығармасы — әлеуметтанушылық, психологиялық, отбасылық мәселелерді көтеру арқылы пікірталас тудыруға аса қолайлы туынды. «Әпке» драмасының әлеуеті мен проблематикасы зор. Пьеса қазақ отбасындағы үлкен мен кішінің, жеке таңдау мен қоғамдық моральдың, дәстүр мен қазіргі көзқарастың арақатынасы туралы терең сұрақтар қояды. Сабақ барысында дебат және пікірталас әдістерін қолдану арқылы шығарманың маңызын терең түсіне аламыз.

Аталған әдіс бойынша оқушылар шығармамен танысып, берілген тақырып бойынша дайындықпен келеді. Білім алушыларға берілген тақырыптың біріншісі «Қамажай – өз тағдырын өзі таңдаған тұлға». Бұл тақырыптың мақсаты: Қамажайдың бауырлар алдындағы жауапкершілік пен жеке өмірі арасындағы күресін саралау. Мақсатқа жету үшін Карл Поппер форматы бойынша 3 спикерден тұратын екі тап 5 минуттық кіріспе, дәлелдер, қарсы уәж, қорытынды айтады және әр тарап шығарма мәтінімен жұмыс істейді. Нәтижесінде сабақ барысында кейіпкердің ішкі күресі ашылады, жеке тұлғалық еркіндік мәселесіне ой жүгіртеді.

Екінші тақырып – «Қазақ отбасында әпке тұлғасы әке орнын баса ала ма?». Осы берілген тақырып арқылы оқушылар Қамажайдың отбасындағы рөлі, аналық пен әпкелік бейнесін бағалауды меңгереді. Сабақ барысында аталған тақырып бойынша ашық пікірталас жүреді. Оқушылар шағын топтарда ойын жинақтап, дәлелмен бөліседі және психологиялық тұрғыда кейіпкерлерді бағалайды.

Үшінші тақырып – «Ағайын арасындағы жауапкершілік шектен тыс болған жағдайда жеке тұлғаның дамуына кедергі келтіреді». Осы дебат тақырыбы арқылы отбасы мен қоғам арасындағы тепе-теңдік, тұлғалық даму жолындағы кедергілер тақырыбында пікір алмасады. «Дискуссиялық шеңбер» әдісі арқылы оқушылар бір-бірін тыңдай отырып, нақты мысалдармен дәлелдейді. «Фишбоун» әдісі арқылы мәселенің себебі мен салдарын ашып көрсетеді.

Дулат Исабековтің «Әпке» драмасын оқытуда дебат пен пікірталас әдістерін жүйелі қолдану – оқушының әдеби талдау деңгейін ғана емес, тұлғалық ұстанымын, азаматтық көзқарасын қалыптастырады. Шығармадағы әлеуметтік-отбасылық проблемаларды терең талқылау – жас ұрпақтың рухани санасын тәрбиелеудің тиімді жолы. Дебат – әдебиетті өмірмен байланыстыратын көпір.

Қорытынды

Қорыта келгенде, драмалық шығармалар күрделі құрылымымен ерекшеленеді. Бұл жанрды мектеп бағдарламасына енгізудегі негізгі қиындық – драмалық шығармалардың аз қамтылуы. Қазіргі таңда мектеп бағдарламасында драмалық шығармаларға жеткілікті деңгейде көңіл бөлінбей келеді. Жас ұрпақтың даму заңдылықтарына сәйкес әдебиет бағдарламасының мазмұны мен құрылымы да үнемі жаңарып отыруы қажет.

Зерттеу барысында драмалық жанрдың табиғаты мен оқу үрдісіндегі маңызы сараланып, оқушылардың сыни ойлауын дамыту, шығармаға терең бойлау және коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда дебат пен пікірталастың ықпалы ерекше екені дәлелденді. Теориялық және тәжірибелік тұрғыдан алынған мәліметтер негізінде бұл әдістердің әдеби шығармаларды

оқытуда жаңа мазмұн мен сапа беретіндігі көрсетілді. Сонымен қатар, драмалық шығармалардағы кейіпкерлер мен қақтығыстарды талдау арқылы оқушылардың әдеби талдау дағдыларын жетілдіру мүмкіндігі анықталды. Драмалық шығармаларды оқыту әдістерін жетілдіріп отырудың және оның оқушының дағдыларын дамытуда жетекші қызмет атқаруының маңызды көрсетілді. Бұл оқушылардың драмалық шығармаларды терең түсінуіне мүмкіндік береді.

Сыныптан тыс жұмыстар мен арнайы дебат, пікірсайыс сабақтары аясында пьесаларды оқыту және сахналау оқушылардың драмалық шығармалардың табиғатын түсінуіне, күрделі кейіпкерлер жүйесін зерттеуіне, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды ұғынуына ықпал ететін тиімді тәсілдердің бірі болып табылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Жанұзақова, Қ. Т.** Әдебиеттануға кіріспе. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы : «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 277 бет.

2 Қазақ әдебиеті пәні бойынша қазақ мектептеріне арналған бағдарлама. V – IX, X – XI сыныптар, –А., 2013. – 280-б.

3 **Жұмақасева, Б. Д.** Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі : Оқулық. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242-б.

4 Қазақ әдебиеті оқу бағдарламасы оқыту қазақ тілінде жүргізілетін жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10–11 сыныптарына арналған. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық ғылым академиясы, Астана, 2010.

5 **Дүкенбаев, С. Х.** Драмалық шығармаларды оқыту. – А., Мектеп. 1987.

6 **Бораш, Р. Б.** Драмалық шығармаларды оқытудың кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2006. – № 3.

7 **Heathcote, D., Bolton, G.** Drama for Learning: Dorothy Heathcote's Mantle of the Expert Approach to Education. London: Heinemann. 1995.

8 **Cremin, T.** Drama in T. CREMIN and H. Dombey (eds.) Handbook of Primary English in Initial Teacher Education Cambridge : UKLA and NATE pp. 2007. – P. 115–128.

9 Modern scientific challenges and trends : a collection scientific works of the International scientific conference (25th January, 2020) – Warsaw : «iScience», 2021. – P. 245–251.

10 **Musgrave, G. M.** Competitive debate. – New-York : H.W. Wilson Co., 1957.

11 **Schroeder, H., Ebert, D. G.** Debates as a business and society teaching technique // J Bus Educ. – 1983.– Vol. 58. – P. 266–269.

12 **Әуезов, М.** Еңлік-Кебек // Шығармалары: 12 т. – Алматы : Жазушы, 1969. – 8-т. : Пьесалар. Б. 5-48.

13 **Жданов, П.** Дебаты. Искусство побеждать. / П. Жданов. — Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2009. – 302 с.

14 **Зепалова, Т. С.** Уроки литературы и театр. – М. : Просвещение, 1982.

References

1 **Zhanūzaqova, Q. T.** Ädebiettanuğa kirispe [Introduction to literary studies]. Filologiya fakultetleri studentlerine arналған oqu qūraly. –Almaty : «Qyzdar universiteti» baspasy, 2015. – 277 p.

2 Qazaq ädebieti pāni boyınsha qazaq mektepterine arналған baғdarlama [Kazakh Literature Curriculum] [Text]. V–IX, X–XI synypтар, –А., 2013. – 280 p.

3 **Jūmaqasewa, B. D.** Qazaq ädebietin oqytu ädistemesi [Methodology of teaching kazakh literature] : Oqūlyq. –Almaty : «Qyzdar universiteti» baspasy, 2015. – 242 p.

4 Qazaq ädebieti oqu baғdarlamasy oqytu qazaq tilinde жүrgiziletin jalpy bilim беретin mekteptiñ qoғamdıq-gumanitarlyq baғyttaғы 10–11 synypтарына arналған [Kazakh Literature Curriculum]. Y. Altynsarin atyndaғы Ūlttyq ғылым akademiasy, Astana, 2010.

5 **Dūkenbaev, S. H.** Dramalyq shıғarmalardy oqytu [Teaching dramatic works]. –А. : Mektep, 1987.

6 **Borash, R. B.** Dramalyq shıғarmalardy oqytudıñ keibir мәseleleri [Some issues in teaching dramatic works]. // Qazaq tili men ädebieti. – 2006. – № 3.

7 **Heathcote, D., Bolton, G.** Drama for Learning: Dorothy Heathcote's Mantle of the Expert Approach to Education [Text]. – London : Heinemann, 1995.

8 **Cremin, T.** Drama in T. Cremin and H. Dombey (eds.) Handbook of Primary English in Initial Teacher Education. Cambridge [Text] : UKLA and NATE, 2007. – pp. 115–128.

9 Modern scientific challenges and trends : a collection scientific works of the International scientific conference (25th January, 2020). – Warsaw : «iScience», 2021. – pp. 245–251.

10 **Musgrave, G. M.** Com petitive Debate. – New York : H.W. Wilson Co., 1957.

11 **Schroeder, H., Ebert, D. G.** Debates as a Business and Society Teaching Technique // J. Bus. Educ [Text]. – 1983.– Vol. 58. – P. 266–269.

12 **Áuezov, M.** Eñlik-Кebek // Shyғarmalary [Enlik-Кebek] : 12 t. – Almaty : Jazýshy, 1969. – 8-т.: P'esalar. P. 5–48.

13 **Jdanov, P.** Debaty. Iskusstvo pobezhdat' [Debates. The art of winning] / P. Jdanov. – Novosibirsk : Sib. univ. izd-vo, 2009. – 302 p.

14 **Zepalova, T. S.** Uroki literatury i teatr [Literature lessons and theatre]. – Moscow : Prosveshchenie, 1982.

14.04.24 ж. баспаға түсті.

20.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*К. Т. Жанузакова¹, А. Г. Турар²^{1,2}Қазақский национальный

женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 14.04.24.

Поступило с исправлениями 20.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДЕБАТОВ И ДИСКУССИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

В данной статье всесторонне анализируются особенности драматического жанра, его значение и роль в образовательном процессе. Рассматривается эффективность преподавания драматических произведений в рамках школьной программы по литературе. В контексте современных требований к образовательной методике подчёркивается важность активных методов, таких как дебаты и дискуссии. Эти методы рассматриваются как эффективные инструменты для развития критического мышления учащихся, глубокого понимания литературного текста и формирования коммуникативных навыков на уроках литературы. Объектом исследования являются пьесы М. Ауэзова «Енлик-Кебек», Г. Мусрепова «Козы Корпеш – Баян сулу» и Д. Исабекова «Апке». В статье раскрываются теоретические и методические основы анализа драматических произведений. Также рассматриваются мнения и научные труды зарубежных исследователей, касающиеся применения дебатов при изучении драматических текстов. Анализируются теоретические основания указанных методов и предлагаются пути их эффективного использования на уроках литературы. Кроме того, представлены практические приёмы, направленные на выявление роли дебатов и дискуссий в анализе персонажей и конфликтов в драматических произведениях. В статье систематизируются интерактивные методы обучения, связанные с изучением драмы, и они иллюстрируются конкретными примерами. Также предлагаются методические подходы к эффективному восприятию и усвоению драматических произведений учащимися.

Ключевые слова: драма, художественное произведение, методы обучения, интерактивное обучение, дебаты, дискуссия, образовательное содержание.

*К. Т. Zhanuzakova¹, A. G. Turar²^{1,2}Kazakh National Women's

Teacher Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 14.04.24.

Received in revised form 20.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

THE USE OF DEBATES AND DISCUSSIONS IN TEACHING DRAMATIC WORKS

This article provides a comprehensive analysis of the characteristics of the dramatic genre, as well as its significance and role in the educational process. The effectiveness of teaching dramatic works within the school literature curriculum is examined. Within the context of new requirements in modern education, the importance of active methods such as debates and discussions is highlighted. These methods are studied as effective tools for developing students' critical thinking, deep understanding of literary texts, and communication skills during literature classes. The research focuses on the plays «Enlik-Kebek» by M. Auezov, «Kozy Korpesh – Bayan Sulu» by G. Musrepov, and «Apke» by D. Isabekov. The article explores the theoretical and methodological foundations of analyzing dramatic works. It also reviews the perspectives and contributions of foreign scholars regarding the use of debate in the teaching of dramatic literature. The theoretical basis of the mentioned methods is discussed, and practical recommendations for their application in literature classes are proposed. Additionally, the article presents practical techniques to identify the role of debate and discussion in analyzing characters and conflicts in dramatic texts. Interactive teaching methods related to drama instruction are systematized and illustrated with specific examples. The article also offers methodological approaches for effectively engaging students in the perception and comprehension of dramatic works.

Keywords: drama, literary work, teaching methods, interactive learning, debate, discussion, educational content.

<https://doi.org/10.48081/CGKS9126>

***N. Zh. Zhilkeldi¹, O. A. Kuratova²**

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4894-8217>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2394-9115>

*e-mail: nurbanuzhk@gmail.com

THE DISCOURSE OF CORPORATE BLOGS IN RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES. LINGUACULTURAL ASPECT

The language of corporate blogs in Russian and English as well as their aspect of linguistic culture is investigated in this article. In an age of globalizations that facilitates the flow of communication amongst businesses and other audiences, companies have trusted online corporate blogs as tools to interact and present their messages better to their target customers. The research concentrates on the language-and-culture-related aspects that form the basis of identity and communication strategies in the corporate blogs contrary to Russian and English, as the study sheds the light on distinctive character. This study employs a comparative approach and equally examines corporate blogs written in both languages, they are different domains and some industries. Through the use of linguistic and cultural analysis the aim of this study is to find out the cultural strings that are tied to the manner of writing and choice of words and the topic of the blogs be it in Arabic or English. It discusses the ways they are setting a tone with their linguistic choices, such as figurative language, tropes, and other rhetorical tools to promote their brands image and products. Moreover, the article points out the implications of the interaction between language and culture for the power of efficient cross-border communication in both languages. It talks on the barriers and perks of localization, the process of the adaptation of the content to the situation of the language and based on culture. This investigation aims to unveil the role of corporate blogs as tools for intercultural communication and transnational brand advertising, and to shed light on the ways that companies address the language and culture diversity setting in their marketing campaigns.

Keywords: linguacultural, discourse, corporate blogs, communication, culture.

Introduction

In the rapidly evolving landscape of corporate communication, one medium has emerged as a powerful tool for organizations to connect with their stakeholders and the broader public: corporate blogs. These digital platforms provide a unique space for companies to share their perspectives, insights, and narratives, all while engaging in a dynamic conversation with their audience.

Nevertheless, the debates within these corporate blogging prove to be far more diverse and complex rather dealing with one kind of issue only. Language, culture and the mechanisms used to convey them are the key elements that ultimately constitute the narrative [12, p. 56]. This article is going to take you into the mysterious world of a language corporate blogs with its linguistic and cultural lexicon in mind influencing the way it is used. As digital discourse provides a new platform for corporate language on which open and creative expression can be found, we focus on probing the link between language and culture in the corporate world through an in-depth analysis of the varied ways in which businesses communicate their rationale, aims, and identity through the written medium. Entrust us in this voyage in which we come to expound the reality of a prefix-culture in the digital forum where corporate communication takes place.

Materials and methods

Content analysis was performed through a procedure in which selected corporate blogs were analyzed multi-linguistically along with their lexical features, writing style, tone, and nature of the blogs in both languages.

The primary purpose of content analysis is to contrast the language used in corporate blogs written in English and Russian. The study intends to identify the ways in which language and culture impact business communication in these two linguistic contexts, both differently and similarly, via content analysis. The purpose of this essay is to investigate the linguacultural features, or the ways in which language reflects the rules, values, and communication patterns that are unique to each culture. Furthermore, the article's most likely goal is to contrast how corporate blog discourse is influenced by English and Russian cultural standards. This goal entails determining the ways in which linguistic and communicational variations reflect cultural differences. The assessment of the linguistic influence on corporate identity is another aspect of content analysis. This study aims to assess the ways in which the linguacultural setting influences the formation of corporate identity in blogs. This entails being aware of how linguistic and cultural variables influence how businesses present themselves online.

The content analysis method in this article is used to systematically compare and interpret the discourse in corporate blogs across two different linguistic and cultural contexts, with the aim of uncovering how language and culture influence corporate communication and identity.

Results and discussion

Cultural Adaptation Strategies: the exposing of the specific ways in which they adapt company blogs for cross-culture communication, that is: translation, localization, and creation of culturally oriented info; the revealing of using the cultural topics that the audience identify with; the exposition of multilingual features such as bilingual blog posts or language particular elements that increase cross-culture communication; the recognition of the difficulties faced by companies that switch blogs so [10, p. 112].

Corporate blogs, from a linguistic perspective, provide a rich area of study within the field of linguistics. Linguists can investigate various aspects of corporate blogs to understand how language is used for communication, persuasion, and representation within the corporate world.

Here are some linguistic aspects to consider when studying corporate blogs:

Genre and Discourse Analysis: Linguists will grasp the linguistic context and the genre of corporate blogs and see the discourse structure. The students learn how the blogs are written differently and other forms of web writing with common characteristics used in the posts, such as headings, bullet points and a mix of expository and informal manner of writing [6, p. 11].

Language Variation: In corporate blog, linguistic variety is among the elements that need to be considered from the perspective of type of industry, type of target audience and corporate identity. Trades that have one sector can engage in commercial questions to which they use administrative language and standard tools. It is obvious these parts of speech can be rather complicated, because they might involve infographics and statistics.

Rhetoric and Persuasion: Investigate the tactics employed by Company blogs, such as ethos, logos and pathos. Also, check how the companies use the language defensively in changing the attitudes and behaviors, as their readers form their opinions.

Intertextuality: Examine how corporate blogs refer to and incorporate other texts or discourses. This could involve referencing news articles, citing industry experts, or connecting with the company's previous content.

Corporate Branding and Identity: Analyze how language in corporate blogs contributes to the establishment and maintenance of a corporate brand and identity. This includes studying the use of slogans, mission statements, and the consistent use of corporate values and messaging.

Pragmatics and Speech Acts: Investigate the pragmatics of corporate blogs, including how politeness strategies and speech acts (e.g., making promises, requests, offers) are used to engage with readers, clients, or customers.

Multimodality: Examine the interplay between text, images, videos, and other visual elements in corporate blogs. How do linguistic and visual elements work together to convey corporate messages?

Crisis Communication: Apply a corporate blog research on not only the crisis communications but also use it for the developmental process. What is the role of language for the companies while they try to solve the problems, go through the turmoils or the controversies? by focusing on how the crisis information is framed in the blogs.

Cross-Cultural and Multilingual Aspects: Discuss the procedure companies apply by way of blog of their corporate blogs to the global populous. For example the translations, culture specific design and cross-cultural communication may be involved in that. **Language Change:** Study how language changes over time in corporate blogs. This can involve tracking trends in corporate blogging language, the emergence of neologisms, and shifts in terminology [9, p. 20].

Reader Engagement: Consider the linguistic techniques that aim to keep the reader involved. It might be done by the use of questions, interactive options and calls to action, among others [4, p. 208].

Conversational Analysis: The informal kind of business blogs should be investigated by the humanists. Corporations can be studied by linguists to find out how their officials take part in conversations, answer queries and try to create a feeling of belonging.

Accessibility and Inclusivity: Conduce a study of language style used in corporate blogs from the aspect of accessibility and inclusiveness. How do companies meet diverse audiences and not only their own but also make their content useful and approachable for readers?

Corpus Linguistics: Utilize corpus linguistics methods for analysis of large datasets that are blogs. This can help identify the core vocabulary, particular turns of phrases and the more frequently-used key words.

Through this linguistic investigation, the corporate blog of different brands will offer vital insights into the linguistic choices, communication modes, and cultural makeup that lead a sector in deploy digital dialect in the modern era. It can also serve that businesses and enterprises amend a common ground to use it for different audiences and purposes. In this article we will make investigation in studying corporate blogs from cross-cultural and multilingual aspects. First of all, the aim of corporate blogs is to inform the audience of a particular corporation of upcoming events and the policy of company; the formation of corporate culture of companies and organizations and the feedback. Corporate blogs are stylistically

characterized as persuasive, incentive, evaluative and expressive in the sphere of blogging. Moreover, blogging includes those values, which are inherent for the representatives of one particular culture and blogging adapts different cultures [3, p. 14].

Over the years, corporate blogs have become an indispensable component of modern corporate communication as avenues between businesses and customers, where organizations share their observations, maintain brand image and communicate their value to the audience. The situation is now more complicated than it was in the past because languages are of much greater significance than ever as media are crucial in deciding on the effectiveness of the communication and its level of acceptance. This paper considers the speech of business blogs in Russian and English, concentrating on the these details which contribute to these narratives and the function which language plays within the sphere of corporate identity and branding [8, p. 148].

The corporate blogging is normally not a one-way communication channel, but an avenue for presenting linguistic and cultural dimensions of the entities that stand behind them too. The specific to this type of blog is that it has a unique group of features that are characteristic of that particular culture in digital world [5, p. 14]. Here are some key aspects to consider: Here are some key aspects to consider:

1 Tone and Register: The linguistic tone of corporate blogs varies depending on the company's branding and target audience. Some blogs adopt a formal and professional register, adhering to a corporate, business-like tone. Others might opt for a more conversational or friendly tone, aiming to connect with readers on a personal level.

2 Language Choice: Corporate blogs can be written in various languages based on the company's audience and goals. The English language is considered the dominant because of its worldwide reach, businesses, and those that operate in different regions may opt to use the locally spoken language to connect with their audience on a more genuine level.

3 Cultural References: Cultural allusions in corporate blogs might prove a great way of communication with an audience. For brands, there could be integration of the holidays, traditions, or events tailored to the local people to impress their intended target customers. This element can be applied very well in building the identity of a community and cultural existence [11, p. 156].

4 Visual Elements: The graphic side of things and the visual elements of a corporate blog brand's design and house colors, imagery, and multimedia are a reflection of its cultural values and marketing. These elements are used deliberately and chosen carefully in order to build the image or reason for the firm.

5 Cultural Sensitivity: In the digital world that is interactive on a global level, corporate blogs must be targeted to a particular culture. Enterprises should pay special attention to and follow the cultural norms, taboos and customs of consumers in the targeted audience in order to prevent making mistakes and for their message to be well-accepted [2, p. 231].

6 Cultural Narratives: Some companies choose to approach blogging as a tool for telling their corporate culture stories. Recounting these experiences may be telling about how one established the business, the humanitarian or the employees and consumers' roles, and how they identify with the shared values and character of the community.

7 Localized Content: In addition to language, the content itself can be localized. This means tailoring the information to suit the preferences and needs of the local audience. It can involve topics, examples, and case studies that are specific to the culture.

8 Use of Humor and Wordplay: Some corporate blogs use humor, wordplay, or puns that are culturally relevant. This can add an element of fun and engagement while showing an understanding of the target culture's sense of humor.

9 Diversity and Inclusivity: Many corporate blogs now emphasize diversity and inclusivity as part of their cultural features. They showcase a commitment to representing various cultures and perspectives, both in content and through profiles of employees and customers.

10 Transcreation: In cases where translation is needed, many companies opt for transcreation rather than a literal translation. Transcreation involves adapting the content to maintain its emotional and cultural impact in the target language.

Linguistic Nuances and the Russian Corporate Blogosphere

Russian corporate blogs are characterized by their distinct linguistic nuances. The Russian language, with its rich history and complex grammar, provides a unique canvas for companies to convey their messages. It is essential to consider the use of formal and informal language, as well as the proper utilization of honorifics, which reflect the hierarchical nature of Russian corporate culture. The choice between the more traditional literary Russian or the contemporary, colloquial style can significantly influence the tone and perception of a corporate blog.

Moreover, the other area to consider is the cultural component which includes the use of Cyrillic script increasing brand recognition and authenticity. Some international brands choose Latin alphabet for the convenience of customers worldwide, and some brands render the designs fully in Russian to not only please the local audience, but also demonstrate dedication to the Russian market. This linguistically inspired choice helps either to achieve a broadening of the target audience or a successful transference of the specifically cultural dimension.

The Influence of English in the Russian Corporate Blogosphere

The fact that English is well-used in the business aspect of Russian blogosphere is evident. In texts of business English words and terminology that are native in Russian are often used, a sign of the world that is globalized and where English language is the main language for communications in business across countries. The constant renewal of collections not only reflects the latest trends in the global art world but also claims to the spec By leasing contemporary art, businesses are seeking to portray an image of cosmopolitanism and expertise.

English-Language Corporate Blogs: Cultural Adaptation and Global Reach

In contrast, English-language corporate blogs often embody a different set of challenges and opportunities. The globality of English gives a business a far bigger capacity to get to people in a wider and more international scale, but also means more cultural awareness should be implied. Content has to be selected carefully to lead everyone believe that they are speaking the same language having different cultural backgrounds [10, p. 188].

Competent English-language corporate blogs that achieve good results with their audiences often employ cultural references, idioms, and metaphors that connect to them and are clear with their message, helping them to find the common language between the readers and their culture. The audience of the communication have to be understood deeply, including their cultural affections, everyday customs, and behavioral understanding. Also, it possibly calls for bringing in the community's own tales or stories to create that relatable and memorable connection.

On the other hand, foreign-language business blogs function inside a whole own ecosystem, with distinct opportunities and constraints. English-language blogs from all over the world can thereby enter the same market and, as a result, reach a larger worldwide audience. However, this suggests the simultaneous expression of an understanding of cultural differences. Since languages, values, and social conventions might vary by place, the content should be carefully chosen to delicately touch the various linguistic, social, and cultural colors of readers from all English-speaking nations [7, p. 154]. Effective corporate blogs written in English frequently include metaphors, idioms, and cultural allusions that connect with their readership.

Conclusions

The discourse of corporate blogs in Russian and English languages is a complex interplay of linguistic and cultural factors that significantly influence the effectiveness of corporate communication. While the Russian corporate blogosphere reflects the unique linguistic and cultural characteristics of the region, English-language corporate blogs navigate the intricate terrain of cultural adaptation to foster a global reach [1, p. 200]. Understanding and mastering the intricacies of these languages are essential for companies seeking to connect with their audience, establish their

brand identity, and successfully navigate the linguacultural landscape of corporate blogging in an ever-expanding digital world.

Список использованных источников

- 1 **Ахренова, Н. А.** Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление. – М., 2009. – 220 с.
- 2 **Воробьев, В. В.** Лингвокультуроология. – М., 2009. – 331 с.
- 3 **Елькина, О. М.** Лингво-социокультурные особенности речевой деятельности в сфере компьютерно-опосредованной коммуникации: на материале англоязычных блогов : автореф. дис. канд. филол. Наук. – Пятигорск, 2012. – 25 с.
- 4 **Карасик, В. И.** Языковой круг : личность, концепты, дискурс . – М., 2002. – 477 с.
- 5 **Касьянова, Н. В.** Лингвокультурологические особенности корпоративного блога как жанра интернет-коммуникации : на материале английского и русского языков: автореф. дис. канд. филол. наук.– Майкоп, 2015. – 23 с.
- 6 **Кристал, Д.** Internet Linguistics : A Student Guide. London – N. Y. : Routledge Taylor & Francis Group.– 2011. – 191 с.
- 7 **Кристал, Д.** Language and the Internet. Cambridge : Cambridge University Press. 2001. – 272 с.
- 8 **Масгутова, М. Ф.** Лингвистические особенности корпоративного блога как жанра виртуальной коммуникации // Вестник Челябинского государственного университета. 2022. – № 9(467). – С. 147–152. doi: 10.47475/1994-2796-2022-10919.
- 9 **Прохорова, Н. С.** Социокультурные аспекты феномена виртуальной коммуникации в русскоязычной сети Интернет: автореф. дис. канд. филол. наук. – Москва, 2006. – 26 с.
- 10 **Смирнов, Ф. О.** Национально-культурные особенности электронной коммуникации на английском и русском языках.-Дисс. канд. филол. наук.-Ярославль, 2004. – 214 с.
- 11 **Хроленко, А. Т.** Основы лингвокультуологии. – М., 2005. – 184 с.
- 12 **Филатова, А. В.** Оптимизация преподавания иностранных языков посредством блог-технологии : автореф. дис. . канд. пед. наук. – М., 2009. – 20 с.

References

- 1 **Ahrenova, H. A.** Internet-diskurs kak globalnoe mezhkulturnoe yavlenie i ego yazykovoe oformlenie [Internet discourse as a global intercultural phenomenon and its linguistic design]. – М., 2009. – 220 p.
- 2 **Vorobev, V. V.** Lingvokulturologiya [Linguoculturology]. – Moscow, 2009. – 331 p.
- 3 **Elkina, O. M.** Lingvo-sociokulturnye osobennosti rechevoj deyatel'nosti v sfere kompyuterno-oposredovannoj kommunikacii: na materiale angloyazychnykh blogov : avtoref. dis. kand. filol. Nauk [Linguistic and sociocultural features of speech activity in the field of computer-mediated communication: based on the material of English-language blogs: dissertation abstract. dis. Ph.D. Philol. Sciences]. – Pyatigorsk, 2012. – 25 p.
- 4 **Karasik, V. I.** Yazykovoj krug: lichnost, koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. – М., 2002. – 477 p.
- 5 **Kasyanova, N. V.** Lingvokulturologicheskie osobennosti korporativnogo bloga kak zhanra inter-net-kommunikacii: na materiale anglijskogo i russkogo yazykov: avtoref. dis. kand. filol. Nauk [Linguistic and cultural features of a corporate blog as a genre of Internet communication: based on the material of English and Russian languages: abstract. dis. Ph.D. Philol. Sci.]. – Majkop, 2015. – 23 p.
- 6 **Crystal, D.** Internet-lingvistika : Rukovodstvo dlya studentov. London – N'yu-York : Rutledzh Tejlор i gruppa Francisko [Internet Linguistics : A Student Guide. London – N. Y. : Routledge Taylor & Francis Group]. – 2011. – 191 p.
- 7 **Crystal, D.** Yazyk i Internet. – Kembridzh : Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta [Language and the Internet. Cambridge : Cambridge University Press]. – 2001. – 272 p.
- 8 **Masgutova, M. F.** Lingvisticheskie osobennosti korporativnogo bloga kak zhanra virtualnoj kommunikacii // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta [Linguistic features of a corporate blog as a genre of virtual communication // Bulletin of Chelyabinsk State University]. – 2022. – No 9(467). – p. 147–152. doi: 10.47475/1994-2796-2022-10919.
- 9 **Prohorova, N. S.** Sociokulturnye aspekty fenomena virtualnoj kommunikacii v russkoyazychnoj seti Internet: avtoref. dis. kand. filol. Nauk [Sociocultural aspects of the phenomenon of virtual communication in the Russian-language Internet: abstract of thesis. dis. Ph.D. Philol. Sci.]. – М., 2006. – 26 p.
- 10 **Smirnov, F. O.** Nacionalno-kulturnye osobennosti elektronnoj kommunikacii na anglijskom i russkom yazykah.-Diss. kand. filol. Nauk [National and cultural features of electronic communication in English and Russian. – Dissertation. Ph.D. Philol. Sciences]. – Yaroslavl, 2004. – 214 p.

- 11 **Hrolenko, A. T.** Osnovy lingvokulturologii [Fundamentals of linguoculturology]. – М., 2005. – 184 p.
- 12 **Filatova, A. V.** Optimizaciya prepodavaniya inostrannykh yazykov posredstvom blog-tehnologii : avtoref. dis. kand. ped. nauk [Optimization of teaching foreign languages through blog technology : abstract. dis. Ph.D. ped. Sciences]. – М., 2009. – 20 p.

Received 17.01.24.

Received in revised form 11.11.24.

Accepted for publication 26.05.25.

*Н. Ж. Жилкелди¹, О. А. Куратова²^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

17.01.24 ж. баспаға түсті.

11.11.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ КОРПОРАТИВТІК БЛОГТАРДЫҢ ДИСКУРСЫ. ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТ

Бұл мақала орыс және ағылшын тілдеріндегі корпоративтік блогтардың дискурсын лингвомәдени тұрғыдан зерттейді. Жаһанданған коммуникация дәуірінде корпоративтік блогтар компаниялар үшін аудиториямен араласу және өз хабарламаларын жеткізу үшін маңызды құралға айналды. Зерттеу осы блогтарда қолданылатын мазмұн мен коммуникация стратегияларын қалыптастыратын лингвистикалық және мәдени элементтерді зерттейді, орыс және ағылшын корпоративтік блогтарының дискурсындағы ерекше сипаттамалар мен айырмашылықтарға жарық түсіреді. Зерттеу әртүрлі секторлар мен салаларды ескере отырып, екі тілдегі әртүрлі корпоративтік блогтарды талдау үшін салыстырмалы тәсілді қолданады. Лингвистикалық және мәдени талдауды қолдану арқылы бұл зерттеу осы тілдердегі корпоративтік блогтардың үніне, стиліне және мазмұнына әсер ететін негізгі мәдени әсерлерді ашуға бағытталған. Ол мақсатты аудиториямен қарым-қатынас орнату және корпоративтік құндылықтар мен өнімдерді ілгерілету үшін тілді таңдау, риторикалық құралдар және сендіру әдістері қалай қолданылатынын зерттейді. Сонымен қатар, мақала екі

тілдегі корпоративтік коммуникацияның тиімділігіне тілдік және мәдени әртүрліліктің әсері туралы айтады. Ол мазмұнды белгілі бір тілдік және мәдени контексттерге бейімдеу кезінде туындайтын қиындықтар мен мүмкіндіктерді талқылайды.

Кілтті сөздер: лингвомәдениет, дискурс, корпоративтік блогтар, коммуникация, мәдениет.

*Н. Ж. Жилкелди¹, О. А. Қуратова²

^{1,2}Қазақстан Республикасының

университетінің аль-Фараби,
Республика Қазақстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 17.01.24.

Поступило с исправлениями 11.11.24.

Принято в печать 26.05.25.

ДИСКУРС КОРПОРАТИВНЫХ БЛОГОВ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ. ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

В данной статье исследуется дискурс корпоративных блогов на русском и английском языках с лингвокультурологической точки зрения. В эпоху глобализированных коммуникаций корпоративные блоги стали для компаний важным инструментом взаимодействия со своей аудиторией и передачи своих сообщений. Исследование углубляется в лингвистические и культурные элементы, которые формируют контент и коммуникационные стратегии, используемые в этих блогах, проливая свет на уникальные характеристики и различия в дискурсе российских и английских корпоративных блогов. В исследовании используется сравнительный подход для анализа широкого спектра корпоративных блогов на обоих языках с учетом различных секторов и отраслей. Применяя лингвистический и культурный анализ, данное исследование направлено на раскрытие основных культурных влияний, которые влияют на тон, стиль и содержание корпоративных блогов на этих языках. В нем исследуется, как выбор языка, риторические приемы и методы убеждения используются для установления контакта с целевой аудиторией и продвижения корпоративных ценностей и продуктов. Кроме того, в статье подчеркивается влияние языкового и культурного разнообразия на эффективность корпоративного общения на обоих языках.

Ключевые слова: лингвокультурный, дискурс, корпоративные блоги, коммуникация, культура

МРНТИ 17.71.07

<https://doi.org/10.48081/QOOI8136>

*Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова², Ж. Б. Ибраева³

^{1,2}Торайғыров университеті,

Республика Қазақстан, г. Павлодар

³Қазақстан Республикасының

педагогикалық университетінің Абая,

Республика Қазақстан, г. Алматы

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

*e-mail: nartai1970@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ СОБИРАНИЯ КАЗАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА И СПОСОБЫ СОБИРАНИЯ ФОЛЬКЛОРА НАЧАЛА XX ВЕКА

Сбор и изучение казахского фольклора имеют решающее значение для сохранения богатого культурного наследия и обеспечения его передачи будущим поколениям. Понимание процессов, связанных со сбором, исследованием и публикацией фольклорных материалов, имеет важное значение для развития области фольклористики и сохранения культурной идентичности казахского народа.

Данная статья направлена на изучение методов и практик сбора казахского фольклора в начале XX века, подчеркивая важность систематического сбора и роль отдельных исследователей в сохранении и распространении устных традиций.

Исследование включает в себя всесторонний анализ исторических записей и научных работ по сбору казахского фольклора, уделяя особое внимание методам, используемым исследователями для сбора материала непосредственно из устных источников, а также последующим процессам транскрипции и подготовки к публикации.

Исследование показывает, что процесс сбора казахского фольклора в начале XX века был кропотливым и требовал тщательного воспроизведения устных рассказов на бумаге, гарантируя их подлинность и точность. Этот метод сыграл важную

роль в сохранении жанровых особенностей фольклора и заложил прочную основу для будущих исследований.

Систематический сбор и документирование казахского фольклора имеют жизненно важное значение для сохранения культурного наследия и поддержки научных исследований в области фольклористики. Придерживаясь строгих научных стандартов в процессе сбора и публикации, исследователи могут обеспечить целостность и долговечность этого бесценного культурного наследия.

Ключевые слова: казахский фольклор, сбор, исследование, публикация, жанр, М. Ж. Копеев, Х. Досмухамедов, М. Ауэзов.

Введение

Известно, что первые попытки собирания, публикации, изучения фольклора начались еще в XVIII, XIX веках. Важность труда собирателей произведений фольклора XIX века Ч. Валиханова [1], В. В. Радлова [2], Г. Н. Потанина [3], и других в том, что они опирались на многолетний опыт и сформировали метод записи народных образов.

Сформированные ими способы собирания и условия публикации были полностью реализованы в начале XX века, до установления Советской власти. Большой вклад в науку внесли исследования ученых, таких как Х. Досмухамедов, М. Ж. Копеев [4; 5], А. Диваев [5; 6]. При Советской власти в начале XX века условия и концепция как собирания и публикации, так и исследования фольклора резко изменились и приобрели политико-идеологический характер. Таким образом, жанры фольклора не были полностью охвачены, вышедшие в свет тексты подвергались редактированию, научные исследования проводились исключительно классово-партийно.

Этот труд не является историей фольклористики, поэтому этапы развития этой науки здесь специально не оговариваются. В работе дано определение состояния казахской фольклористики в начале XX века. Для этого были взяты три основные области фольклористики-состояние работы по собиранию и публикации фольклора и исследовательской деятельности, их особенности рассматриваются как главный аспект. Всесторонне проанализирована богатая история казахской фольклористики в начале XX века до Октябрьской революции, этапы развития казахской культуры, существенные факты, тенденции, системные мысли и выводы и др. Особенно большой вклад в науку внесли первые собирания, публикации, систематизированные фольклорные наследия первых представителей казахской интеллигенции того времени. Тем не менее, следует отметить, что, как и другие актуальные вопросы истории литературы в целом, в области истории национальной фольклористики не

мало искусственно созданных «белых пятен» и они еще не стали объектом исследования.

Говоря о собирателях, издателях и исследователях казахского фольклора, можно отметить исследовательские труды Ч. Валиханова [1], В. В. Радлова [2], Г. Н. Потанина [3], А. Диваева [5; 6] и др., нужно отметить, а также труды А. Бокейханова [7], А. Байтурсынова [8], Х. Досмухамедова [9], чьи имена были запрещены при советской власти. И только в последнее время вступили в научный оборот, что обосновывает причины отставания и современного состояния данной науки.

В целом, монография «История казахской фольклористики» [10], посвященная истории собирания, публикации, изучения казахского фольклора до Советской власти, занимает особое место в казахском литературоведении и фольклористике. А отсутствие специальной исследовательской работы, посвященной «казахской фольклористике первой половины XX века», – несомненно, подтверждает актуальность темы, которой мы занимаемся. Сегодня, опираясь на достижения предыдущих трудов в области фольклористики, возникла необходимость и возможность систематического, концептуального, специального научного исследования вопросов о том, как развивалась наука о национальном фольклоре в тяжелейший период XX века, то есть в первой половине, какие препятствия преодолевала, что пережила, кто ее развивал, и кто вносил вклад. И вот, наша работа посвящена рассмотрению этих проблем.

Главная цель статьи – изучить состояние науки о казахском фольклоре в начале XX века, ход развития его отраслей, определить, каких рубежей достигла наука фольклористика, какие цели ставила и в какой степени решала проблемы. Также предполагалось определить, какие аспекты фольклористики были изучены, какие выводы были сделаны и насколько они вошли в науку и учебный процесс. Вместе с тем, в статье предлагается системное рассмотрение вопросов о том, как за полвека был собран и в каком виде опубликован и изучен казахский фольклор. Основной проблемой было изучение того, через какие пути прошла наука о национальном фольклоре в 1900–1950-е годы, и обобщение ее наиболее главных результатов, и учет того, насколько они легли в основу фольклористики второй половины XX века. Наряду с этим была поставлена цель описать и проанализировать труды ученых и деятелей, внесших значительный вклад в фольклористику первой половины прошлого века, в их собирательство, публикацию и исследовательскую деятельность.

Материалы и методы

При написании статьи использовались следующие научные методы: экспедиционный, аналитический, типологический, сравнительно-исторический, историко-функциональный, нарративный и др.

Результаты и обсуждение

Одним из богатейших культурных наследий любого народа, которое хранится и почитается с незапамятных времен, является фольклор. К нему всегда испытывали уважения народные массы. Ну а особое внимание официальной государственной системы к фольклору имело разные цели. Каждое общество, государство на определенном этапе своего развития уделяет особое внимание фольклору. Например, в странах Европы, где романтизм усилился, романтики взялись за собирание народного наследия, особенно фольклора. И в России особое внимание уделялось фольклору, и его сбор стал преобладать в эпоху романтизма. У нас была другая ситуация. Как и во всех колонизированных странах, собирание, публикация и изучение нашего фольклора проводились прежде всего с целью превращения Казахского народа, земли в колонию. Очевидно, эта работа была не постоянна. По мере углубления колонизации значительно совершенствовалась работа по собиранию и изучению казахского фольклора, менялись и его цели в соответствии с политикой каждого периода. Колонизация при царской власти приобрела новый характер с приходом советской власти, и дело собирания во времена Царской России во время Советов осуществлялась в совершенно ином масштабе, с новыми целями и в другом виде. Тексты, собранные во времена царской власти, собирались и публиковались в трех целях: проповедничество христианской веры; популяризация политики неограниченной самостоятельной власти царя; а также служение государству.

Казахский фольклор целенаправленно начали собирать и изучать еще в XIX веке. В частности, собирательские и публикационные труды Ч. Валиханова, В. В. Радлова, их многочисленные исследования стали отправной точкой казахской фольклористики. Важность труда собирателей произведений фольклора XIX века заключается в том, что они опираясь на многолетний опыт, сформировали метод записи народных образцов. Учитывая, что основной профессией В. В. Радлова было языкознание, можно понять, что целью его метода собирания и написания было – правильное понимание строения местной речи, т. е. языка. Поэтому записи В. В. Радлова, в отличие от своих современников даны без сокращений и изменений.

Записи известных ученых-фольклористов начала XX века: Г. Н. Потанин, А. Диваев, М. Ж. Копеев и др. соответствовали основным требованиям, предъявляемым к собирателям. Во-первых, почти всегда показывали, кто при каких условиях получал материалы. Во-вторых, делая записи на бумаге

сохраняли народные понятия, специфику разговорной речи. В-третьих, приводились доказательные исторические сведения, правдивости той или иной легенды.

При советской власти XX века условия и концепция собирания фольклора резко изменились и приобрели политико-идеологический характер. При советской власти главной целью собирания фольклора было сосредоточение внимания на социальных особенностях образцов. Проблема собирания образцов фольклора в Казахстане в XX веке после Октябрьской революции 1917 года была широко поставлена и стала общественно значимым делом. Под началом партии и правительства считалось, что эта ситуация приведет к расцвету содержания социалистической, национальной культуры казахского народа. В начале 1920-х годов по специальному постановлению правительства начала функционировать группа научных центров: Казахский народный комиссариат просвещения, Коллегия Академического центра, Казахская научная комиссия при Совете Народного комиссариата Туркестанской республики, Казахское краеведческое исследовательское общество при Казахском Народном комиссариате просвещения и другие общества и учреждения Республики Туркестан, Общества и учреждения Туркестанского края сотрудничали с центральным краеведческим бюро Академии наук. Фольклористы Казахстана в 1920-х годах приступили к собиранию образцов устного народного творчества. Таким образом, эти мероприятия стали одними из общественно значимых дел. Поэтому вопросы собирания фольклора вошли в повестку научных съездов того времени, и в печати начался обмен мнениями о нем. Одна из них – статья профессора Н. Н. Фатова «Проблемы исследования казахской литературы» [11]. Здесь он призывает продолжать собирать устную литературу казахского народа. Кроме того, он предлагает собирать фольклор распределяя по темам таким, как стихи-жыры посвященные сезонам года, бытовым обрядам, историческим событиям, сказкам, загадкам, пословицам, айттысам.

О необходимости собирания были опубликованы статьи в газетах «Еңбекші қазақ» и др. и значительно оживили этот процесс. Например, в статье С. Муканова «Қазақ әдебиеті һәм Ыбырай» [12]: говорится, о красоте и богатстве устного народного творчества; что их сочиняют акыны-поэты, прекрасно владеющие знаниями народных традиций и обычаев. Что касается проблемы собирания, публикации, изучения фольклора на страницах казахской прессы при Советской власти в начале XX века: в одной из них объявлено то, что в советском обществе преобладают мнения по использованию фольклорного наследия [13]; а во втором, печатались версии фольклора и устной литературы, собранные известными учеными

как В. В. Радлов [2], А. Диваев [6], М. Ж. Копеев [4], Х. Досмухамедов [9], М. Ауэзов [13], С. Сейфуллин [14] и др.

1930-е годы – это особый период в развитии казахской фольклористики. Здесь заложена основная масса инициатив научных изысканий. Сделан новый шаг к развитию и качественному проведению собирания фольклора. Расширилась возможность организации научных фольклорных экспедиций. На основе этого осуществлялось всестороннее накопление фольклора, различные жанровые образцы, пополнялся архивный фонд казахской фольклористики новыми версиями. На основе этого осуществлялось всестороннее накопление фольклора, обеспечение различными жанровыми образцами, пополнялся новыми версиями архивный фонд казахской фольклористики.

При советской власти в начале XX века были охвачены все жанры казахского фольклора, но, к сожалению, некоторые народные образцы не были собраны из-за отсутствия поддержки со стороны «советской идеологии». Это были, в основном, религиозные, национально-освободительные восстания и т.д.

Существует три сложившихся способа собирания фольклора: первый – метод непосредственного собирания, второй – метод собирания по месту проживания, третий – экспедиционный подход. Непосредственное собирание фольклора означает: либо собиратель специально ищет фольклор среди народа и записывает его непосредственно у говорящего, либо некоторые люди собирают его с собственной инициативой. Благодаря их покровительству и бережному отношению к народному наследию, уже до Октябрьской революции часть богатого наследия казахского фольклора была собрана, проанализирована и опубликована – все это создало материальную основу для работы научного исследования казахской фольклористики. В своих произведениях они приводили: фамилию и инициалы рассказчика, паспортные данные об их месте проживания, волости, уезда и т.д. Эти условия собирания были большим достижением для того периода. Их можно назвать первыми ступенями научного принципа. Также нужно отметить, что в ходе собирания устного фольклорного текста важным мероприятием считалось его научное толкование.

При непосредственном собирании фольклора они выполняли такие требования, как: соблюдение языковых особенностей, точность, точное копирование из уст говорящего, собирание материала на специальную тему, так же обязательным условием было, написание всего сказанного без пропусков, исключений или добавления к нему чего-либо другого, не исключая диалектных особенностей и т.д.

Что касается собирательской деятельности Х. Досмухамедова, то он издавна занимался собиранием образцов устного народного творчества. Приводил как паспортные данные, так и предисловия и комментарии к текстам, о том, что они были написаны с Западно-Казахстанской земли.

Целью непосредственного собирания культурного наследия среди народа, наряду с другими способами, является сохранение на бумаге богатейшего наследия исчезающих казахских народных произведений. Что касается преимущества такого подхода: в среде, в которой живет фольклор, собиратель сам выбирает и исполнителя, и населенный пункт, непосредственно вмешиваясь в дело сохранения текста на бумаге. Есть возможность исправить различные недостатки, которые возникли в процессе собирания, уже на месте. Таким образом, такой подход обеспечивает собирание варианта в соответствии с научными требованиями. А самое главное, поскольку фольклорное произведение попадает на бумагу непосредственно в процессе исполнения, повышается вероятность того, что текст попадет на бумагу буквально без изменений.

Второй способ собирания фольклора, по месту жительства – это непрерывное собирание фольклора из этого района, проживая в определенном месте. Этой работой занимается специалист (литератор, учитель, журналист и др.), постоянно проживающий в районном центре, большом селе и др. Он посещает отдаленные населенные пункты. Постоянно, непрерывно собирает фольклор вокруг себя, в своей области (округе). Хранит у себя или направляет в специальное научное, учебное учреждения. Их обычно называют корреспондентами-собирающими.

Рациональная сторона метода собирания фольклора через сбор по месту проживания: во-первых, неспешный поиск и тщательное изложение всех жанров на бумаге. Так, главной целью собирателя Г. Н. Потанина [15] было показать, что сказания, легенды и сказки тюркско-монгольских народов оказали неизмеримое и значимое влияние на развитие мировой культуры. Этому способствовали как люди – энтузиасты на местах, так и постоянные информаторы-корреспонденты.

В начале XX века было много рациональных аспектов собирания фольклора путем подхода – собирания по месту жительства: во – первых, проживая в одном постоянном населенном пункте, он непрерывно, всегда собирает фольклор из этого края. Во-вторых, все жанры фольклора без спешки разыскиваются и аккуратно переносятся на бумагу. В-третьих, к этой работе привлекаются люди из местного населения, либо их родственники и т.д. Также собиратель опирается и на помощь информаторов-корреспондентов.

Третий способ собирания фольклора – экспедиционный способ. С 1920-х годов основной задачей экспедиций было написание из уст народа

Советского фольклора и версий героических поэм, бытово-обрядовых саг, легенд и др. Поиск, собрание фольклора в казахской фольклористике начался на основе отдельных полевых работ и постепенно приобрел публичный характер. Таким образом, в Казахстане в 1920–40-е годы были организованы первые экспедиции. Организованные экспедиции не ограничивались только сбором фольклорных текстов в различных населенных пунктах. Также возросло внимание как к языковым, диалектическим особенностям народов этого населенного пункта, к этимологии топонимических названий, так и к древним книгам и рукописям с памятниками культуры, свидетельствующими о самобытности местного народа, составе, численности и росте населения. Организованные экспедиции также занимались включением фольклорного репертуара той или иной местности. Богатое народное наследие, собранное таким экспедиционным методом, нашло место в «Золотом фонде фольклорного архива» страны.

Способы экспедиционного сбора фольклора опирались на три метода: а) словесное изложение дословно или на основе прослушивания; б) копирование из рукописей среди народа; в) копирование из ранее изданных книг.

В начале и после XX века казахский фольклор собирался тремя различными способами. Первый способ – это способ непосредственного сбора, в среде, в которой живет фольклор, собиратель непосредственно участвует в процессе сбора текста и перенесения на бумагу.

Второй способ – сбор через специальных корреспондентов с разных краев. То есть ученый, опираясь на помощь своих доверенных переписчиков, собирает фольклор этого места.

Третий способ – организация специальных экспедиций. В основном экспедиции с 1920 по 1950 годы организовывались Институтом языка и литературы Академии наук Казахской ССР. При организации экспедиций, в их составе были разные специалисты: писатели, ученые, деятели искусства, учителя и т.д. – Все это, несомненно, добавляло своеобразия в работу по сбору. Следовательно, в начале XX века богатейшее культурное наследие казахов – фольклор (эпос, сказки, легенды, пословицы-поговорки, загадки, скороговорки, ораторские слова, бытовые-обрядовые песни и образцы айтысов и др.), в основном, собиралось этими тремя способами и переносилось на бумагу. В статье все это подробно проанализировано.

Информация о финансировании

Данная статья была финансирована Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19678022 «Фольклористическая деятельность ученых Алаш: начало XX века»).

Выводы

В заключении собраны и обобщены научные результаты и выводы, полученные в ходе исследовательской работы. Скажем, казахский фольклор начал целенаправленно собираться и изучаться еще в XIX веке. В особенности, собирательские и публикационные труды Ч. Валиханова, В. Радлова, Г. Потанина, их многочисленные исследования стали отправной точкой казахской фольклористики. Сформированные ими способы сбора и условия публикации были полностью реализованы в начале XX века, до установления Советской власти. Большой вклад в науку внесли исследования таких ученых, как М. Ж. Копеев, А. Диваев, Х. Досмухамедов, М. Ауэзов и др. Однако, при Советской власти условия и концепция как сбора и публикации, так и исследования фольклора резко изменились и приобрели политико-идеологический характер. Таким образом, жанры фольклора не были полностью охвачены, вышедшие в свет тексты подвергались редактированию, научные исследования проводились исключительно классово-партийным подходом. Особенно в начале XX века эта тенденция усилилась, и отношение к фольклорному наследию было односторонним. Казахский фольклор собирался в основном тремя различными способами: а) способом непосредственного сбора (т.е. способом непосредственного написания со слов говорящего); б) способом постоянного сбора; в) сбор экспедиционным способом.

Список использованных источников

- 1 **Валиханов, Ш.** Образцы киргизской народной литературы [Текст]. – Алматы : Казахская Советская Энциклопедия, 1961.
- 2 **Радлов, В. В.** Образцы народной литературы северных тюркских племен. Киргизское наречие [Текст]. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 3. – С. 15-17; Радлов, В. В. Жумбак айтыс [Текст] // Темір қазық. – 1923. – № 2–3. – С. 117–118.
- 3 **Потанин, Г. Н.** Очерки Северо-Западной Монголии [Текст]. – Санкт-Петербург : Типография «Безобразова и Ко», 1880. – С. 32, 149–150; Потанин, Г. Н. О необходимости сбора произведений народного творчества у киргизов [Текст] // газета «Дала уалаяты». – 1894. – № 29, 30, 31. – С. 1–23.
- 4 **Копеев, М. Ж.** Сарыарқаның кімдікі екендігі? [Мәтін] – Қазан, 1907. – Б. 21.
- 5 **ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры.** – 665-папка; 1163-папка – Б. 247–249; 1164-папка – Б. 634; 1177-папка – Б. 222.
- 6 **Диваев, А.** Қазақ халық поэзиясы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1964.
- 7 **Бөкейханов, Ә.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Қазақстан, 1994.

- 8 **Байтұрсынов, А.** Оқу құралы [Мәтін]. – Орынбор : Ғылым, 1912.
- 9 **Досмұхамедов, Х.** Аламан [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1991.
- 10 Қазақ әдебиетінің тарихы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1988.
- 11 **Фатов, Н.** Проблемы исследования казахской литературы [Текст] // Қызыл Қазақстан. – 1929. – Б. 7–9.
- 12 **Мұқанов, С.** Қазақ әдебиеті һәм Ыбырай [Мәтін] // Қызыл Қазақстан. – 1929. – Б. 13–14
- 13 **Әуезов, М.** Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі [Мәтін] // Әлеуметтік Қазақстан. – 1939. – Б. 15–19.
- 14 **Сейфуллин, С.** Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары [Мәтін]. – Алматы, 1931.
- 15 **Hallez, Xavier.** G. N. Potanin et l'intelligensia kazakhe : entre politique et traditions orales [Text]. CEMOTI. – 2002. – № 34. – pp. 13–41. <https://doi.org/10.3406/cemot.2002.1653>

References

- 1 **Ualikhanov, Ch.** Obrazcy kirgizkoj narodnoj literatury [Collected works in five volumes] [Text]. – Almaty : Kazakhskaya Sovetskaya Enciklopediya, 1961.
- 2 **Radlov, V. V.** Obrazcy narodnoj literatury severnyh tyurkskix plemen. Kirgizskoe narechie [Samples of folk literature of the northern Turkic tribes. The Kyrgyz dialect] [Text]. – Saint-Petersburg, 1870. – Vol. 3. – pp. 15–17; Radlov, V. V. Jūmbaq aitys [Jumbak aitys] [Text] // Temір qazyq. – 1923. – № 2–3. – pp. 117–118.
- 3 **Potanin, G. N.** Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii [Essays on Northwest Mongolia] [Text]. – Saint-Petersburg : Tipografiya «Bezobrazova i Ko», 1880. – pp. 32, 149–150; Potanin, G. N. O neobxodimosti sobiraniya proizvedenij narodnogo tvorчества u kirgizov [On the need to collect works of folk art from the Kyrgyz] [Text] // gazeta «Dala ualayaty». – 1894. – № 29, 30, 31. – pp. 1–23.
- 4 **Kopeev, M. Zh.** Saryarqanyñ kimdikі ekendіgі [Who is Saryarka?] [Text]. – Qazan, 1907. – pp. 21.
- 5 QR Gylym akademiiasynyn Ortalyq qolzhazbalar qory [Central manuscript fund of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. – Folder 665; Folder 1163, Files 247–249; Folder 1164, File 634; Folder 1177, File 222.
- 6 **Divaev, A.** Qazaq halyq poeziasy [Kazakh folk poetry] [Text]. – Almaty : Gylym, 1964.
- 7 **Bukeykhanov, A.** Şyğarmalary [Essays] [Text]. – Almaty : Kazakhstan, 1994.
- 8 **Baytursynov, A.** Oqu qūraly [Textbook] [Text]. – Orynbor : Gylym, 1912.
- 9 **Dosmukhamedov, Kh.** Alaman [Alaman] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1991.

- 10 Qazaq әдебиетінің тарихы [History of Kazakh folklore] [Text]. – Almaty : Gylym, 1988.
- 11 **Fatov, N.** Problemy issledovania kazahskoi literatury [Problems of Kazakh literature research] [Text] // Qyzyl Kazakhstan. – 1929. – pp. 7–9.
- 12 **Mukhanov, S.** Qazaq әдебиеті һәм Ybyrai [Kazakh adebiyeti ham Ybyrai] [Text] // Qyzyl Kazakhstan. – 1929. – pp. 13–14.
- 13 **Auezov, M.** Qazaq әдебиетінің qazırgı дәuırı [The modern era of Kazakh literature] [Text] // Social Kazakhstan. – 1939. – pp. 15–19.
- 14 **Seifullin, S.** Qazaqtyñ eskı әdebiet nūsqalary [Old versions of Kazakh literature] [Text]. – Almaty, 1931.
- 15 **Hallez, Xavier.** G. N. Potanin et l'intelligensia kazakhe : entre politique et traditions orales [Text]. CEMOTI. – 2002. – № 34. – pp. 13–41. <https://doi.org/10.3406/cemot.2002.1653>

Поступило в редакцию 19.01.25.

Поступило с исправлениями 23.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

*Н. Қ. Жүсінов¹, М. Н. Баратова², Ж. Б. Ибраева³

^{1,2}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
19.01.25 ж. баспаға түсті.
23.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫН ЖИНАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Қазақ фольклорын жинау және зерттеу бай мәдени мұраны сақтау және оның болашақ ұрпаққа берілуін қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Фольклорлық материалдарды жинау, зерттеу және жариялау процестерін түсіну фольклортану саласын дамыту және қазақ халқының мәдени бірегейлігін сақтау үшін маңызды мәнге ие.

Бұл мақала XX ғасырдың басындағы қазақ фольклорын жинау әдістерін зерттеуге бағытталған. Сондай-ақ жүйелі түрде жинаудың маңыздылығы мен жеке зерттеушілердің халық ауыз әдебиетін сақтау мен таратудағы ролін көрсетеді.

Мақалада қазақ фольклорын жинауға қатысты ғылыми жұмыстар мен тарихи жазбалар жан-жақты талданып, ғалымдардың жинау әдістеріне ерекше көңіл бөлінеді.

XX ғасырдың басындағы қазақ фольклорын жинау процесі мұқият жүргізілді және ауызша әңгімелерді қағазға көшіру, олардың шынайылығы мен дәлдігін қамтамасыз етуді қажет етті. Бұл әдістер фольклордың жанрлық ерекшеліктерін сақтауда және болашақ зерттеулерге берік негіз қалауда маңызды рөл атқарады.

Қазақ фольклорының жүйелі жиналуы мен жариялануы мәдени мұраны сақтау және фольклортанудағы ғылыми бастамаларды қолдау үшін өте маңызды. Жинау және жариялау процесін қатаң ғылыми үлгіде сақтай отырып, зерттеушілер осы баға жетпес мәдени мұраның тұтастығы мен беріктігін қамтамасыз ете алады.

Кілтімі сөздер: қазақ фольклоры, жинау, зерттеу, жариялау, жанр, М. Ж. Көпеев, Х. Досмұхамедов, М. Әуезов.

*N. K. Zhussupov¹, M. N. Baratova², Zh. B. Ibrayeva³

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

³Abai Kazakh National Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 19.01.25.

Received in revised form 23.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

FEATURES OF COLLECTING KAZAKH FOLKLORE AND METHODS OF COLLECTING FOLKLORE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The collection and study of Kazakh folklore are crucial for preserving the rich cultural heritage and ensuring its transmission to future generations. Understanding the processes involved in collecting, researching, and publishing folklore materials is essential for advancing the field of folklore studies and for maintaining the cultural identity of the Kazakh people.

This study aims to investigate the methods and practices of collecting Kazakh folklore at the beginning of the XX century, highlighting the importance of systematic collection and the role of individual researchers in preserving and disseminating oral traditions.

The research involves a comprehensive analysis of historical records and scholarly works on the collection of Kazakh folklore, focusing on the techniques used by researchers to gather material directly from oral sources and the subsequent processes of transcription and preparation for publication.

The study reveals that the process of collecting Kazakh folklore at the beginning of the XX century was meticulous and required careful reproduction of oral narratives onto paper, ensuring their authenticity and accuracy. This method has been instrumental in preserving the genre-specific characteristics of folklore and providing a solid foundation for future research.

The systematic collection and documentation of Kazakh folklore are vital for safeguarding the cultural heritage and supporting scholarly endeavors in folklore studies. By adhering to rigorous scientific standards in the collection and publication processes, researchers can ensure the integrity and longevity of this invaluable cultural resource.

Keywords: Kazakh folklore, collection, research, publication, genre, M. Zh. Kopeev, Kh. Dosmuhamedov, M. Auezov.

<https://doi.org/10.48081/TBMD2884>

***B. N. Kaldybay¹, S. D. Daribaev²**

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2095-1784>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3551-770X>

*e-mail: bakytgul_phd@mail.ru

WAYS OF TEACHING KAZAKH FAIRY TALES THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

The article discusses an innovative system for teaching fairy tales, an illustrated form of folk prose, which is considered a spiritual component of national culture. In the process of forming the spiritual and moral qualities of a person, the educational and aesthetic function of fairy tales is noted. The research work examines the role of digital technologies in the modern educational space and the scientific work of domestic and foreign scientists on digital technologies, and also systematizes the analysis based on the data provided. The effectiveness and problems of using digital technologies in education are highlighted, and the possibilities of teaching samples of folklore prose through artificial intelligence are considered. The advantages and disadvantages of using artificial intelligence in teaching practice are discussed. The presentation of this digital educational resource in the animation of Kazakh fairy tales is depicted, the impact on students while studying the material is determined.

During the study, a survey of teachers of the Kazakh language and literature in secondary educational schools was conducted and the result of the level of digital competence in the pedagogical implementation of the innovation process was statistically analyzed. The article shows the effectiveness of teaching Kazakh fairy tales using artificial intelligence in the context of digitalization of the educational process.

Keywords: artificial intelligence, Kazakh fairy tales, innovation system, digital technologies, teaching methods.

Introduction

The 21st century has paved the way for the revival of human society. Modern technology is the decisive key to achieving the intensive productivity of this period.

Currently, the vision of the new system is being realized in all areas of the country using the capabilities of digital technology. The main goal of digitalization is to increase competitiveness, improve the quality of life of the population, speed up the educational process, develop science and be among the civilized countries. In this context, the main task of introducing digital technologies into the educational process is to update the education system in accordance with modern trends and help improve the digital competence of young people. Taking into account the various trends associated with the rapid development of scientific and technological progress, there is a natural need to improve the quality of education. In this regard, we should raise the quantitative competence of future youth to a high level and prepare them to become competitive specialists. As the Head of State emphasized, digitalization of the country is not a goal, it is a means of achieving the absolute superiority of Kazakhstan [1].

The famous methodologist B.D. Zhumakaeva notes that while mastering a new technology for teaching literature, we should pay attention to aspects corresponding to the internal content of the subject, choose the correct system of techniques and its according to the specifics of the content of knowledge [2, p. 125].

This innovative approach is applicable to both educational management and the learning process. O. R. Popov emphasizes this: «Potential levels of AI use like: virtual assistants and chats; data collection and analysis; personalized learning; assessment of the quality of knowledge» [3, p. 71].

In connection with the importance of modern technologies in the training of future teachers working in the field of education, this is also shown in the works of foreign scientists: «Preparing future teachers for the effective use of intelligent systems is important for improving the quality of education, meeting the needs of modern pedagogy and preparing students for realities modern high-tech society». Training in digital resources based on computer telecommunications using modern pedagogical, information technologies and services provided by the Internet, for example: e-mail, television, etc. [4].

Digital resources are a set of information technologies that provide students with the bulk of educational material, interaction between students and teachers in the educational process, giving students the opportunity to independently work on mastering educational material, as well as evaluate their knowledge and skills in the educational process [5].

Today, the digitalization of education is being intensively implemented in Kazakhstan. In many educational institutions, teachers use interactive whiteboards, computers, tablets and other digital educational resources in the educational process. Currently, in the field of education, the possibilities of using artificial intelligence in the educational process are being considered. The history of the development of this digital resource begins in the early 1950s [6, p. 14]. The

capabilities of artificial intelligence are comprehensively considered in the works of Russian researchers. For example, information related to the GPT model can be found: «GPT-3 is an artificial intelligence model developed by OpenAI. It is a self-learning neural network capable of generating human-like text and performing various tasks [7, p. 11]. It is especially important to consider prose types of the folklore genre, which have a special expression in the life of the people and show artistic examples of the noble word. At the same time, it is necessary to pay attention to events in the text of fairy tales that are of an artistic nature, and consider how they influence the readership. In this regard, we notice the viability of the words of teacher A. Baitursynov, who said that “the first thing an educational institution needs is a teacher who knows pedagogy, methodology and suitable tools for learning» [8, p. 80].

It is important to consider their figurative nature in order to show students the true nature of fiction. Animated presentation of valuable works, written in figurative language, guides the rapid assimilation of material and the learning process in the modern education system. These processes are being effectively implemented under the influence of intensive digitalization. At the same time, this is also relevant from the point of view of improving the quality of education, facilitating communication between teachers, students and parents in the learning process. Research related to the digitalization of the educational process has revealed that it is comprehensively considered in works in English and Russian, but is not studied deeply enough in the Kazakh language. This is especially evident in higher educational institutions, including in the process of training future teachers. That is why the methods and methods of using digital technologies in education require comprehensive analysis. In this article, we will look at the benefits that digital technologies bring to the educational process, as well as ways to teach Kazakh fairy tales using artificial intelligence. We will discuss the role of artificial intelligence in the educational process, as well as the possibilities of this innovation in teaching Kazakh fairy tales and how it affects teachers and students in the learning process.

Materials and methods

This research work used a survey, as well as quantitative and qualitative methods. The data collection period is from April 2024 to May 2024. The survey was conducted among teachers of the Kazakh language and literature in secondary educational schools on the topic «Methods of teaching folklore using digital technologies» and consisted of 15 questions. The survey was conducted using the Qualtrics platform for dissemination and analysis of responses. 30 respondents took part in the survey. In the introduction of the questionnaire, we added a short list of demographic elements (age, teaching experience). Respondents participated in the survey on the basis of informed consent.

The purpose of this survey is the place and role of digital technologies in the educational process, as well as the level of their use and determining the interest of teachers in teaching Kazakh fairy tales using artificial intelligence. Teachers aged 22–50 took part in the survey. The responses of all participants were systematized and analyzed. The qualitative data of the study were based on data from secondary educational schools № 36, № 63, № 13 in the city of Aktobe. For quantitative analysis of the data, we used Microsoft Excel and compiled there directly in the form of a percentage ranking of the obtained data. Using the survey method, the results of the level of interest of teachers in the study of folklore using artificial intelligence of the above schools were obtained.

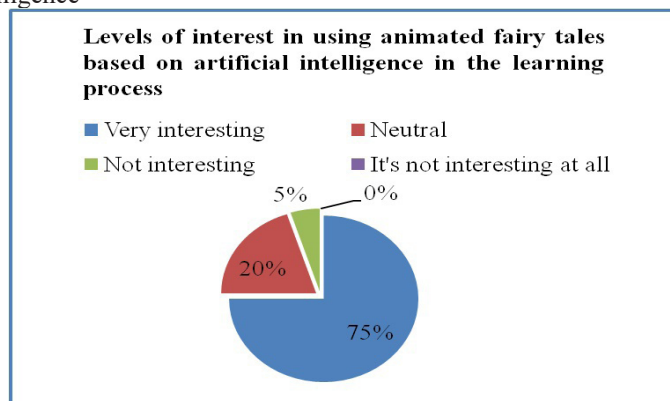
Results and discussion

In order to conduct the practical part of the research work among teachers participating in the study, a survey was conducted in April and May 2024 on the level of use of digital technologies in the educational process and the results were determined. The questionnaire, compiled in accordance with each level of digital literacy, consisted of 15 questions. The survey involved 30 teachers teaching Kazakh language and literature in secondary educational schools in the city of Aktobe (№ 36, № 63, № 13). The age characteristics of respondents vary depending on the response received in the survey. If we pay attention to the answers to the questions, we can see that 45 % of the respondents belong to the age group of 25–30 years, 20 % - to the age group of 30–35 years and 35 % - to the age group 40–50 years old. To the question «Working experience in education?» 75 % of participants answered more than 5 years, 15 % 3–5 years, 10 % 1–3 years.

To the question «How often do you use digital technologies in the learning process?» 80 % of teachers indicated that they use it «daily», 20 % - «sometimes». On this issue, it was determined that participants often use digital technologies in the educational process.

As can be seen from Diagram 1, according to the result of the question «Your level of interest in using animated stories created on the basis of artificial intelligence in the teaching process,» 75 % of teachers consider animated stories to be effective and interesting in teaching, 20 % are neutral, 5 % chose the answer «not interesting». Thus, it has been shown that teachers need to use artificial intelligence services in teaching.

Diagram 1 – Indicators of teachers' interest in fairy tales created by artificial intelligence

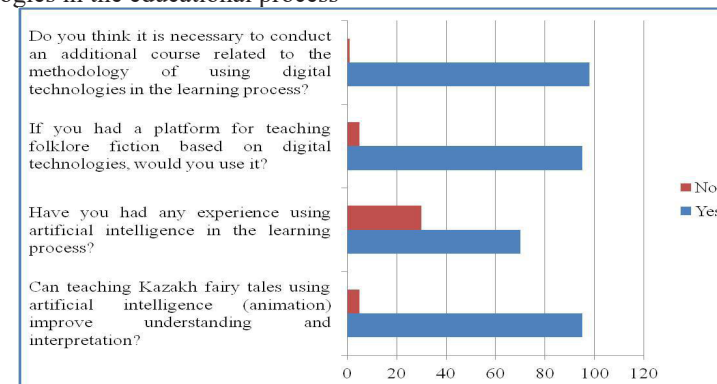

The content of the next question: «What digital educational resources do you use in your teaching practice?» In this regard, 70 % of survey participants rated the electronic board as the most effective method of learning lessons, and also (60 %) confirmed that the online platform space provides great opportunities for sharing knowledge through interaction and communication with students. According to teachers, digital technologies are an indispensable way to save time as much as possible and enable students to easily and simply learn thematic materials and new information. This study showed the relevance of using digital educational resources in the education system.

The following questions in the survey are designed to determine the importance of innovations in the country's education system for teachers in connection with the development of various modern trends in education. According to respondents' answers, on average 90 % answered «yes» and 10 % answered «no» (Diagram 2) If we pay attention to the results of these questions, it is shown that the need for an additional course for teachers related to the methodology of using digital technologies in the educational process is still relevant and that the possibilities of the innovation process have expanded positive impact on the educational process. In particular, it can be understood that animated fairy tales created on the basis of artificial intelligence are important for students to quickly master the material in the process of explaining fairy tales in high school. According to this results, we can say that the vast majority of teachers paid attention to fairy tales created in animated form. However, it has been determined that in order to improve the digital competence of teachers, it is still necessary to conduct a specially organized

additional course on the scientific and methodological system of using advanced digital technologies.

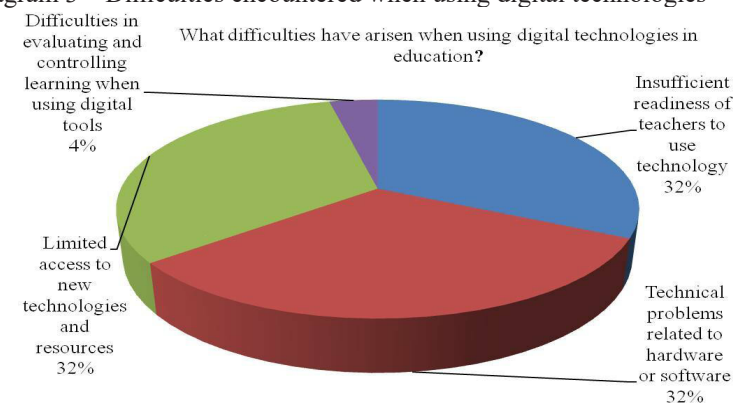
Diagram 2 – Statistical results related to the importance of using digital technologies in the educational process

According to the respondents' answers to the questionnaire, based on experience, it was noted that the use of digital technologies in the educational process is highly effective.

That is, the daily use of digital resources in the educational process, the emergence of interest in the activities of artificial intelligence is evidence of the effectiveness of digital technologies. However, it can be observed that teachers encountered difficulties in using digital resources (Diagram 3).

Diagram 3 – Difficulties encountered when using digital technologies

To the question «What kind of difficulties have you had during the teaching?», 32 % of teachers selected limited access to necessary technologies and resources, technical problems associated with hardware or software, insufficient readiness of teachers to use technology, 4 % noted that the use of digital tools creates difficulties in assessing and monitoring learning. Insufficient training of teachers in the use of digital technologies in the educational process, as we mentioned above, has shown that the methodological system for the use of digital technologies in the educational process of specialists and technical means are not fully equipped in all educational institutions.

In conclusion, from the above responses, it was observed that teaching professionals are aware of digital technologies and actively use them in teaching activities to arouse the interest of students. At the same time, it was determined that increasing the digital competence of the teacher is a pressing issue on the agenda. The special importance of technology in the learning process is noted, especially when teaching fairy tales; such aspects as the widespread introduction of the possibility of communication in the educational space and the rethinking of digital teaching methods are relevant. In addition, the survey results analyzed above prove that the use of digital technologies in the educational process has not been deeply studied in scientific and methodological terms.

Using samples of folklore fiction in teaching literature has many advantages. For example, in secondary educational institutions, various samples of folklore works are presented in the updated standard program of the subject «Kazakh literature» for grades 5–9 [9]. From fairy tales in the 5th grade, an hour is devoted to artistic prose such as «Er Tostik», «Kulamergen», «Ayaz bi». In this context, the purpose of introducing Kazakh fairy tales into the program is to develop the child's imagination, teach him to dream and speak correctly. From an educational point of view, a fairy tale teaches a child to distinguish between good and bad, such good qualities as morality. At the same time, it occupies a special place in the upbringing of children and plays an important role in their future lives. The famous methodologist K. Bitibaeva, who paid special attention to the problem of teaching fairy tales, said: «Whatever genre a fairy tale is written in, children read it with special interest. It attracts children with its fantastic plots, some interesting things that happen to the main characters, heroism, warmth» [10, p. 97]. In this regard, great importance should be attached to the innovative treatment of fairy tales in the school curriculum.

Based on the digitalization of education, the effective use of artificial intelligence in the educational process has become one of the main tasks of our time. It is clear that learning using the mentioned digital resource, especially in a literature lesson, arouses interest among students. The use of fairy tales created on the basis of artificial intelligence in the educational process has a significant

impact on students' memorization of the storyline. If we use the Chat GPT version of the fairy tales «Er Tostik» and «Kendebai with the horse, Kerkula» (Picture 1) in teaching, this will help students consolidate their acquired knowledge, remember the logical sequence of presentation of the material, systematize the material, and increase their ability to think critically. According to scientists, 70 % of information is perceived by vision, 20 % by hearing and 10 % by other senses [11, p. 142]. Therefore, the connection of hearing with vision allows you to fully perceive and remember certain information. The important role of digital educational resources is clearly visible during the period of practical application of knowledge.

During the experiment, it is clear that philology students were interested in fairy tales created on the basis of artificial intelligence. Here we noticed that if we introduce the methodology of a digital learning system into the subject curriculum of students studying in a higher education institution, in the future it will be possible to train teachers with complex modern competencies.

Picture 1– Fairy tales «Er Tostik», «Kendebai with a horse, Kerkula», created using the Chat GPT

These visualizations are important for working with text in fairy tales and applying the understood material in speech practice. Y. A. Komensky, who laid the scientific foundations of the visual approach, came to the conclusion that «... this should become the golden rule for students: students can recognize surrounding objects by seeing, hearing, feeling them» [12, p. 90].

Conclusion

In summary, diagnostics in determining the level of problems associated with the formation of digital competence of future teachers opens the way to effective results. This is due to the fact that a well-designed pedagogical study, supplemented

by high-quality content, will yield productive results. Training future teachers in the effective use of digital technologies in the educational process is very important. Because digital educational resources help teachers identify individual student needs and facilitate tasks such as assessing and monitoring student participation in learning, thereby improving learning outcomes. This efficiency allows teachers to pay more attention to the lesson. With the effective use of these innovative methods, student interest and motivation increase, and learning activities are activated.

Further research should focus on the development and implementation of new methodological programs for teaching folklore based on digital technologies. Also requiring more detailed consideration are issues such as the creation of educational platforms for independent study of folklore by students, which will allow students to become familiar with the specifics of Kazakh folklore and enrich the spiritual world of schoolchildren. Such changes can increase accessibility and improve the quality of education, as well as shape students towards digital competence.

References

- 1 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
- 2 Жұмақаева, Б. Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі [Текст]. – Алматы : Қыздар университеті, 2015. – 125-б.
- 3 Котлярова, И. О. Технологии искусственного интеллекта в образовании [Текст] // Вестник ЮУрГУ. Серия Педагогические науки. – 2022. – № 3. – Т. 14. – С. 71.
- 4 Heine, S., Krepf, M. & Konig, J. Digital resources as an aspect of teacher professional digital competence : One term, different definitions – a systematic review [Text]. Education and Information Technologies. – 28(4). – 2023. – P. 3711–3738.
- 5 Cabellos, B., Pérez, M. P. & Pozo, J. I. The Use of Digital Resources in Teaching during the Pandemic : What Type of Learning Have They Promoted? [Text]. // Education Sciences, 2023. – 13(1). – P. 4–8.
- 6 Wayne, H., Maya, B., Charles, F. Artificial Intelligence in Education [Text]. – America : Center for Curriculum Redesign. – 2019. – P. 14.
- 7 Носова, Л. С. Искусственный интеллект в формировании профессиональных компетенций будущих педагогов: Монография [Текст]. – Челябинск : Библиотека А. Миллера, 2023. – 11 с.
- 8 Айтмамбетова, Б. Р. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері [Текст]. – Алматы, 2001. – 80-б.
- 9 Негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқу пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.

[Электрондық ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015982/compare>.

10 Бітібаева, Қ. О. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі, технологиясы : Оқу-әдістемелік құрал [Текст]. – Өскемен: Дайджест, 2015. – 97-б.

11 Кисляков, П. А. Аудиовизуальные технологий обучения : учебно-методическое пособие [Текст]. – Шуя: ГОУ ВПО. – 2009. – 142 с.

12 Коменский, Я. А. Дидактические принципы. Наркомпрос: РСФСР. – 1940. – 90-б.

References

- 1 «Sifrlıq Qazaqstan» memlekettik bagdarlamasy [On approval of the state program «Digital Kazakhstan»][Electronic resource]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
- 2 Jumaqaeva, B. D. Qazaq adebietin oqytu adistemesi [Methods of teaching Kazakh literature][Text]. – Almaty : Women’s University, 2015. – 125 p.
- 3 Kotlarova, I. O. Tehnologii iskustvennogo intelekta v obrazovanii [Artificial intelligence technologies in education][Text] // Vestnik IUURG.. Series Pedagogical Sciences. – 2022. – № 3. – Т. 14. – P. 71.
- 4 Heine, S., Krepf, M. & Konig, J. Digital resources as an aspect of teacher professional digital competence: One term, different definitions – a systematic review [Text]. Education and Information Technologies. – 28(4). – 2023. – P. 3711–3738.
- 5 Cabellos, B., Pérez, M. P. & Pozo, J. I. The Use of Digital Resources in Teaching during the Pandemic : What Type of Learning Have They Promoted? [Text]. // Education Sciences, 2023. – 13(1). – P. 4–8.
- 6 Wayne, H., Maya, B., Charles, F. Artificial Intelligence in Education [Text]. – America : Center for Curriculum Redesign. – 2019. – P. 14.
- 7 Nosova, L. S. Iskustvennyi intellekt v formirovanii profesionalnyh kompetensi budushih pedagogov : Monografiya [Artificial intelligence in the formation of professional competencies of future teachers : Monograph] [Text]. – Chelabinsk : The library A. Millera, 2023. – P. 11.
- 8 Aitmambetova, B. R. Janashyl pedagogtar ideialary men tajiribeleri [Ideas and experiences of innovative teachers] [Text]. – Almaty, 2001. – P. 80.
- 9 Negizgi orta bilim beru dengeiinin 5–9-synypтарына арналған «Qazaq adebieti» oqu paninen janartylgan bagdarlamasy [Model curriculum with updated content of the subject «Kazakh literature» for grades 5–9 of basic secondary education] [Electronic resource]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015982/compare>.

10 **Bitibaeva, K. O.** Adebietti oqytudyn innovasiyalıq adıstemesi, tehnologiasy: Oqu-adistemelik qural [Innovative methodology, technology of teaching literature: Educational and methodological tool] [Text]. – Oskemen : Daidzest, 2015. – P. 97.

11 **Kislakov, P. A.** Audiovizualnye tehnologi obuchenia : uchebno-metodicheskoe posobie [Audiovisual teaching technologies : educational and methodological manual] [Text]. – Shuya : State Educational Institution of Higher Professional Education, – 2009. – P. 142.

12 **Komensky, Y. A.** Didacticheski principii [Didactic principles] [Text]. People's Commissariat of Education: RSFSR. – 1940, – P. 90.

Received 28.05.24.

Received in revised form 31.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*Б. Н. Қалдыбай¹, С. Д. Дәрібаев²

әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

28.05.24 ж. баспаға түсті.

31.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада ұлт мәдениетінің рухани құрамдас бөлігі саналатын халық прозасының көркемделген түрі ертегілерді оқытудың инновациялық жүйесіне назар аударылады. Жеке тұлғаның рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру барысында фольклор жанрларының, оның ішінде ертегілердің тәрбиелік, эстетикалық қызметі сөз етіледі. Зерттеу жұмысында қазіргі білім беру кеңістігіндегі сандық технологияның атқаратын рөлі және отандық және шетелдік ғалымдардың сандық технология бойынша зерттеу еңбектеріне шолу жасалып, берілген мәліметтер бойынша талдаулар жүзеге асырылды. Сандық технологияны оқытуда қолданудың тиімділігі мен мәселелері сараланып, фольклорлық көркем проза үлгілерін жасанды интеллект арқылы оқытудың мүмкіндіктері қарастырылады. Педагогикалық тәжірибеде жасанды интеллектті оқыту үдерісінде қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері

талқыланады. Аталған сандық білім беру ресурсының қазақ ертегілерін анимациялаудағы көрінісі бейнеленіп, оқу материалын игеру барысында білім алушыларға әсері айқындалады.

Зерттеу барысында орта білім беру мекемелерінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен сабақ беретін мұғалімдерге сауалнама жүргізіліп, жаңашылдық процесті педагогикалық тұрғыдан жүзеге асырудағы цифрлық құзіреттілік деңгейінің нәтижесі статистикалық тұрғыдан сарпаланады. Мақалада білім беру үдерісін цифрландыру жағдайында қазақ ертегілерін жасанды интеллект арқылы оқытудың тиімділігі көрсетіледі.

Кілтті сөздер: жасанды интеллект, қазақ ертегілері, инновациялық жүйе, сандық технология, оқыту әдістемесі.

*Б. Н. Қалдыбай¹, С. Д. Дәрібаев²

Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы

Поступило в редакцию 28.05.24.

Поступило с исправлениями 31.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКИМ СКАЗКАМ ЧЕРЕЗ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

В статье основное внимание уделяется инновационной системе обучения сказочной прозе, которая является духовной составляющей национальной культуры. В процессе формирования духовно-нравственных качеств личности рассматривается воспитательная, эстетическая функция сказок. В исследовательской работе дается обзор роли цифровых технологий в современном образовательном пространстве и исследовательских работ отечественных и зарубежных ученых по цифровым технологиям, систематизируется анализ по предоставленным данным. Дифференцируются эффективность и проблемы применения цифровых технологий в обучении, рассматриваются возможности обучения образцов фольклорной художественной прозы с помощью искусственного интеллекта. В педагогической практике обсуждаются преимущества и недостатки использования искусственного интеллекта в процессе обучения. Отражены данные цифрового образовательного ресурса

в анимации казахских сказок, определяется влияние на обучающихся в процессе освоения учебного материала.

В ходе исследования проводится анкетирование учителей, преподающих казахский язык и литературу в учреждениях среднего образования, статистически анализируются результаты уровня цифровой компетентности в педагогической реализации инновационного процесса. В статье показана эффективность обучения казахских сказок с помощью искусственного интеллекта в условиях цифровизации образовательного процесса.

Ключевые слова: искусственный интеллект, казахские сказки, инновационная система, цифровые технологии, методика обучения

FTAMP 16.21.61

<https://doi.org/10.48081/MTKB4976>

***Б. Ғ. Қамбаров¹, Г. Қ. Абдирасилова², Ж. Т. Колбаева³**

^{1,2,3}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6153-4934>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3240-6542>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7870-4315>

*e-mail: gabitqyzy96@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ТІЛІНІҢ ПРАГМАТИКАСЫ: МЕДИА СӨЙЛЕУ ТІЛІ МЕН ӘСЕР ЕТУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Мақалада қазіргі интернет кеңістігіндегі әлеуметтік желі тілінің прагматикасы, тілдік қатынас нормалары және оған кері әсер ететін стратегиялар қарастырылады. Желі пайдаланушыларының тілдік құралдарды қолданудағы түрлі стратегиялары, соның ішінде, эмоционалды-экспрессивті тәсілдер, хэштег, ирония, жаргон, көптеген қысқартулар мен аббревиатураларды қолдану, орфографиялық, синтаксистік және пунктуациялық нормаларды бұзу, әдеби емес лексиканы қалыптастыру, сөздерді жазу үшін бас әріптерді қолдану, эмотикондарды қолдану және эмодзилер арқылы аудиторияға әсер ету жолдарына назар аударылады. Интернет-коммуникацияның тілдік ерекшеліктері сөйлеу нормасына кері әсер ететіндігі анықталды.

XXI ғасырдың басынан бастап интернеттің ғаламдық компьютерлік желісіндегі тілдік қарым-қатынас мүмкіндіктерінің кеңеюіне байланысты зерттеулер көптеп жүргізіле бастады. Әлеуметтік желі тілінің өзіндік ерекшеліктерін, лексикалық және стилистикалық әдістерді талдау арқылы ақпаратты ықшам әрі әсерлі жеткізудің заманауи тәсілдері қарастырылады. Әлеуметтік желілерде қарқынды таралатын ақпарат ағымында әртүрлі мақсаттағы мәтіндердің орын алуымен бірге олардың мазмұны мен прагматикалық ролі де арта түседі. Зерттеу нәтижесінде, әлеуметтік желі тілінің коммуникативтік тиімділігіне ықпал ететін факторлар анықталып, прагматикалық аспектілері қарастырылды.

Кілтті сөздер: әлеуметтік желі, тілдік құралдар, хэштег, жаргон, ирония, қысқартулар, медиа коммуникациясы

Кіріспе

Тілдің дамуы, ең алдымен, ауызекі сөйлеу тілі арқылы қалыптасатын заңдылықтарға, қағидаларға негізделеді. Тарихи қалыптасқан жүйе қазіргі әдеби тіліміздің негізіне айналған. Сондықтан бүгінгі ауызекі сөйлеу тіліндегі дәстүрлі қолданыстарды сақтау – тілдің ішкі құрылымдық табиғатын дамыту үшін аса маңызды. Қазақ тілінің қазіргі сөйлеу тілінде норма ретінде сақтау үшін жазылған терең ғылыми зерттеулер жеткілікті. А.Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» еңбегінде: «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек» [1, 30-6] деп тұжырымдайды.

Қазіргі заманғы жаһандану үрдісінде ақпараттық технологиялар мен интернет коммуникацияларының дамуымен әлеуметтік желілер қоғамның ажырамас бөлігіне айналды. Әлеуметтік желілер – уақыт пен кеңістікті жеңілдетіп, тілдік қарым-қатынастың жаңа үлгілерін тудыратын алаң ғана емес, ақпаратты тарату мен қоғамдық пікір қалыптастырудың күшті құралы. Бұл платформаларда тілдің қолданылуы, әсіресе прагматикалық тұрғыдан ерекше рөл атқарады. Тіл білімінің кейінгі жарты ғасырдай уақыттағы беталысына сәйкес, семантика мен прагматиканы ара жігі ашық, бірақ бір-бірін толықтырушы салалар ретінде қарастыру қажет.

Прагматика – адресант пен адресат арасындағы қатынасты және олардың мәтінде берілген нақты мәліметтерге көзқарасын білдіреді. Адресаттың реакциясы жасырын түрде көрсетіледі, бірақ ол ашық қолданылған тілдік және бейтілдік құралдарға негізделген тұжырымдар, қорытындылар негізінде қалыптасады. Сөздің прагматикалық мазмұны сөйлеу барысында, сөзжұмсамда, нақты коммуникативтік жағдаятта қалыптасады [2, 61-6]. Әлеуметтік желі тілін қолдану барысында жеке тұлғалар мен ұйымдар өз мақсаттарына жету үшін белгілі бір прагматикалық стратегияларды пайдаланады, яғни оқырманның назарын аударуға, әсер етуге және іс-әрекетке шақыруға бағытталған тілдік құралдарды қолданады. Жазбалардың ықшамдылығы, аудиторияға тез әсер етуге бағытталған стильдері, визуалдық және графикалық элементтердің қосылуы қазіргі тілдің жаңашылдықтарын көрсетеді. Сонымен қатар әлеуметтік желіде тілдік және визуалдық құралдардың синтезі хабарламаның прагматикалық тиімділігін күшейтеді. Бұл үрдіс әлеуметтік желілердегі слоган, эмоционалды-экспрессивті тәсілдер, хэштег, ирония, жаргон, қысқартулар және эмодзилер сияқты прагматикалық құрылымдардың қарқынды қолданылуын негіздейді, оларды оқырманның назарын аудару, нақты эмоция туғызу және белгілі бір әрекетке шақыру мақсатында қолдану кең таралған.

Әлеуметтік желі тілінің прагматикалық аспектілері мен ақпаратты жеткізу стратегияларын зерттеу қазіргі заманғы лингвистика мен коммуникация теориясының өзекті саласына жатады. Прагматика ғылымы тіл мен оны қолданушылардың мақсаттары арасындағы байланыстарды анықтауға бағытталғандықтан, әлеуметтік желілердің тілін прагматикалық тұрғыда зерттеу өзекті мәселелер қатарында. Желі тілінің прагматикалық ерекшеліктері мен әсер ету стратегияларын зерттеу барысында бірнеше ғалымдар тың көзқарас қалыптастырып, жаңа теориялық тұжырымдамалар ұсынды. Джон Остин мен Джон Серл секілді танымал зерттеушілердің сөйлеу актілері теориясы прагматика саласының негізін қалады. Дж. Остиннің пікірінше, сөйлеу тек қана ақпарат жеткізумен шектелмейді, белгілі бір іс-әрекеттерді тудырады [3]. Дж. Серл бұл теорияны дамыта отырып, сөйлеу актілерінің классификациясын жасап, прагматикалық мақсаттарға бағытталған сөз қолданысының түрлерін ұсынды [4]. Әлеуметтік желілерде қолданылатын тіл де осы сөйлеу актілерінің ерекше түрлерін қамтиды. Оқырманның назарын аудару, оларға белгілі бір әрекетті ұсыну немесе эмоцияларын тудыру үшін түрлі тілдік құралдар қолданылатыны байқалады.

Әлеуметтік желі тілін прагматикалық тұрғыда зерттеуде Дэн Шеферд пен Гэри Бланктың еңбектері маңызды орын алады. Олар әлеуметтік медианың коммуникациядағы ерекшеліктерін айқындай отырып, прагматикалық әсерді күшейту мақсатында қолданылатын құрылымдарды атап көрсетті. Ғалымның пікірінше, әлеуметтік желілердегі мәтіндер оқырманды әрекетке итермелейтін ерекше тәсілдерге негізделген. Себебі мұнда дәстүрлі медиаға тән емес қысқа әрі жылдам қабылданатын мазмұн маңызды рөл атқарады [5]. Бланктың зерттеуі әлеуметтік желілердегі пікірталас мәдениетінің қалыптасуын, эмоциялық құралдар мен қысқа ақпаратты жеткізу стратегияларының прагматикалық әсерін көрсетеді [6, 23–35-6].

Әлеуметтік желілерде эмоцияларды жеткізу үшін қолданылатын тілдік және бейвербалды құралдардың ерекшеліктерін зерттеуде Д. Кристал және М. Платтың еңбектері құнды дереккөздер ретінде танылды. Д. Кристал қазіргі заманғы интернет коммуникацияларында эмоциялардың рөлін қарастырып, смайликтердің, мемдердің және эмодикондардың мәтіннің прагматикалық мәнін байытатынын атап өтті [7]. Ол әлеуметтік желілерде жазылған мәтіндер мен олардың прагматикалық мәні тікелей байланыста екенін және эмоциялық құралдар коммуникацияны тиімді әрі түсінікті ететінін алға тартады. М. Платтың зерттеулері эмодикондар мен визуалды элементтердің тілдік контексті кеңейтіп, прагматикалық ақпаратты дәл жеткізудің ерекше әдісі ретінде қолданылатынын көрсетеді [8, 100–112-6]. Сонымен қатар Қазақстандық ғалымдар да әлеуметтік желі тілінің лингвистикалық және прагматикалық аспектілерін зерттеуде айтарлықтай үлес қосып келеді.

М. Шаймерденованың пікірінше, қазақ тіліндегі әлеуметтік желілерде прагматикалық құрылымдардың өзгешеліктері байқалады және ол осы тұрғыда қолданылатын хэштег, кликбейт сияқты тәсілдердің қазақ аудиториясына ерекше әсер ететінін айтады [9, 50–57-б.]. М.Шаймерденова әлеуметтік желілердің мәдени және тілдік ерекшеліктерін зерттей отырып, олардың қоғамдағы қарым-қатынас мәдениетіне тигізетін әсерін көрсетеді.

Әлеуметтік желілер қазіргі қоғамның маңызды коммуникациялық құралдарына айналды. Олар адамдардың ақпарат алмасу, өз пікірін білдіру және қоғамдық пікір қалыптастыру тәсілдерін түбегейлі өзгертіп отыр. Осы контексте слогандар мен хэштегтердің рөлі ерекше маңызды. Слогандар – бұл қысқа, есте сақтауға оңай фразалар, ал хэштегтер – әлеуметтік желілердегі контентті ұйымдастыру және байланыстыру үшін қолданылатын кілт сөздер. Екеуі де коммуникацияда тиімділікті арттырып, адамдардың назарын аударуға мүмкіндік береді. Слогандар мен хэштегтердің әлеуметтік желілердегі коммуникацияны өзгертуі – тілдік мәдениеттің жаңа бағыттарын қалыптастыруға себепші болды. Олар тез таралып, қоғамдық пікірді бағыттауға, түрлі қозғалыстарды қолдауға, тіпті әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал етеді. Мәселен, #MeToo қозғалысы гендерлік теңсіздік пен сексуалдық зорлық-зомбылық мәселесін көтеріп, үлкен халықаралық дау-дамай туғызды. Ал #BlackLivesMatter хэштегі расизмге қарсы қозғалысты кеңінен таратуға мүмкіндік берді. Бұл хэштегтер қоғамда әділеттілік, теңдік және адам құқықтары мәселелерін алға тартып, бүкіл әлемде миллиондаған адамдардың көзқарастарын өзгертуге септігін тигізді. Әлеуметтік желілер арқылы таралған слогандар мен хэштегтер қысқа уақыт ішінде үлкен қозғалыстарға айналуы мүмкін. Олар жұртшылықтың назарын бір мәселеге аударып, әлеуметтік өзгерістерге ықпал ете алады. Мұндай құбылыстар қазіргі әлеуметтік желілердің күші мен олардың қоғамдық пікір қалыптастырудағы рөлін көрсетеді. Күрделі әлеуметтік мәселелер мен саясаттағы өзгерістерге қатысты кең көлемде пікірлер мен ақпараттар бірден таралып, жаңа қозғалыстардың бастамасына айналу ықтималдылығы жоғары.

Тіл білімінің мамандары мен әлеуметтік медиа сарапшылары слогандар мен хэштегтердің қазіргі тілдік мәдениетке әсері туралы бірнеше маңызды тұжырымдар жасаған. Ғалым Р. Б. Әділбекова әлеуметтік желілердегі тілдің қысқаруы мен жаңа лексиканың қалыптасуына назар аудара отырып, бұл құбылыстың қазақ тілінің жаңа диалектілерінің пайда болуына әкелуі мүмкіндігін айтып өтті. Ол қысқа және символдық тілдік құралдардың кеңінен қолданылуы жастар арасында тілдің жеңілдетілуіне ықпал ететінін және бұл тілдің табиғатын өзгертуі мүмкін екенін ескертті [10].

Ғалым Қ. Т. Маликов хэштегтер мен слогандардың тілдік құрылымдардағы жаңашылдықтарды арттыруға ықпал ететінін, олардың халықтың мәдени

және тілдік санасында жаңа мағына мен концепт қалыптастыруға мүмкіндік беретінін жеткізді [11]. Оның айтуынша, хэштегтер мен слогандар қазақ тілінің бүкіл қоғамның тілінде пайдаланылуын жеңілдетіп, тілдің қолданыс аясын кеңейтеді. Десек те ғалымдардың пікірінше, бұл құбылыстар тілдің әртүрлі қырларын қайта қарауға, жаңа лексикалық бірліктер мен стильдердің қалыптасуына түрткі болатынын көрсетеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде бірнеше танымал әлеуметтік желідегі (мысалы, Instagram, Facebook, Tik-tok) қоғамдық посттар, пікірлер және түрлі мазмұнды жазбалар алынды. Әлеуметтік желідегі коммуникацияның стилі мен прагматикалық әсер ету стратегияларын зерттеу үшін мәтіндер қазақ тілінде жазылған жазбалар мен пікірлерден жинақталды. Зерттеу мақсаттарына сай жинақталған материалдар келесі критерийлер бойынша іріктелді:

Тақырыптар: Қоғамдық пікір, өнімге пікір білдіру, жаңалықтарға реакция, эмоционалдық немесе ақпараттық сипаттағы хабарламалар.

Посттың түрі: Хэштегтер, эмотикондар, слоган, ирония, жаргон, қысқартулар және эмодзилер жарнама мәтіндері және қолданушылардың комментарийлері.

Пайдаланушылар: Әлеуметтік желіні қолданатын әртүрлі жас топтары, кәсіби және жеке аккаунттар.

Зерттеуде әлеуметтік желілердегі прагматикалық құралдар мен коммуникация ерекшеліктерін талдау үшін келесі әдістер қолданылды: контент талдау; арнайы лингвистикалық әдістер: мәнмәтіндік талдау әдісі, компонентті талдау әдісі; функционалды-прагматикалық әдіс, семантикалық әдіс қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

А. Байтұрсынұлы: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәрін жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды» [1, 141-б.], – дейді. Ғалымның «Тілдің міндеті ... жарау» дегенін – тілдің (жүйенің) ішкі мүмкіндігі (әлеуеті) шексіз деп түсінген жөн. Ал «жұмсай білетін адамы болса» дегені – тіл иесінің сөйлеу (речь) арқылы тілдің коммуникативтік қызметін дамытатын күшіне мән беруі. Осы бір қысқа ғана тұжырымда әлемге танымал тілші ғалымдардың ғасырлар бойы зерттеп, дәлелдеп, бірақ әрқайсысы әртүрлі атап келген (Ф. де Соссюр – язык и речь; Л. Ельмслев – схема и узус; Н. нык, дәл көрсетілген. Ең бастысы дәстүрлі тіл біліміне сәйкес тілдің құрылымдық жүйесімен ғана шектелмей, «адамның ақылымен аңдауы, қиялымен меңзеуі, көңілінде түюі» айқын көрінетін сөйлеу (речь) барысындағы коммуникативтік қызметіне, мұндағы

сөйлеушіге назар аудару. Әлеуметтік желілердегі тілдік өзгерістерді талдау барысында қазақ тіліндегі жазбаларда түрлі жаңа сөздер мен терминдер жиі қолданылғаны байқалды. Бұл әсіресе хэштегтер, сленгтер, қысқартулар мен эмодзи секілді интернет тілінің элементтері арқылы көрінді. Хэштегтер мен сленгтер көбінесе жастар арасындағы қарым-қатынастың бір бөлігі ретінде қолданылса, ал эмоджикондар мен эмодзилер эмоциялық әсер мен контекстті нығайту үшін жиі пайдаланылады.

Хэштегтердің әлеуметтік желілерде ақпаратты жүйелеу мен контекстті анықтау үшін тиімді құрал екендігі байқалды. Жастар арасында олардың қолданылуы өте кеңінен таралған, мысалы, #Білім, #ҚазақТілі, #Жастар, #Тұрақтылық, #ҰлттықМәдениет сияқты хэштегтер арқылы тіл мен мәдениетті насихаттаудың белсенді процесі жүріп жатыр. Ұлттық мәдениет хэштегі арқылы берілген 10 мәтіннің бесеуі ұлттық киімге қатысты жазылған болып шықты. Ал қалғаны ұлттық құндылықтар, ұлттық өнер, ұлттық код, қазақ құндылықтары, музей ұғымдарымен ассоцияланады. Ал қазақ тілі хэштегі әлеуметтік желілерде кеңінен таралып, ұлттық тілдің қолданылуын насихаттаудың маңызды құралдарының біріне айналды. Осы хэштегтің айналасында жиі кездесетін пост-мәтіндер мен пікірлер, әдетте, қазақ тілінің мәртебесін көтеру, оны кеңінен қолданысқа енгізу, сондай-ақ тілдің қазіргі қоғамдағы рөліне қатысты мәселелерге негізделеді. Мысалы, қазақ тілі туралы жазбалар көбінесе жастар мен қоғам өкілдерінің арасында өзекті мәселелерге айналғаны байқалды: *«Қазақ тілін білмейтіндердің жалақысын қысқарту керек, сонда ғана бәрі қазақша үйренеді»; «Еліміздің тағдыры – жастардың қолында»; «Ұлттық рухты негізі – ұлттық тіл»; «Әр ұлт өзінің ана тілінде ғана бақытты»; «Ұлттық әкесі – тарих, анасы - тілі» [12].*

Жаргон мен ирония қазақ тіліндегі посттарда кейде кейіпкерлердің көңіл-күйін білдіру немесе ақпаратты жеңіл жеткізу мақсатында қолданылатыны анықталды. Бұл әсіресе жастар аудиториясы арасында кең таралған.

Жаргон – бұл белгілі бір әлеуметтік немесе жастық топқа тән сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығы. Жаргонның негізгі мақсаты - белгілі бір топтың немесе қауымдастықтың өзара түсіністігін жеңілдету және қарым-қатынасты қызықты әрі күлкілі ету. Мәселен, әлеуметтік желіде кең қолданылатын жаргондарға тоқталайық: *Кітап кеміргіш Айым бүгін бітірген үзінділермен бөліскісі келді; Не баратын жұмысы жоқ, не сабағы жоқ, қаңғыратын жер де жоқ, үйде отырған бездельник хотун мен болам; Әзірге бүгін келген қыздардың отметкаларын сала тұрайын; Мәә, қыздар бүгінгі кеш күшті болды; Өй, қайдасыңдар, тәтелер; Оның үстіне комппен тек вордты ғана пайдаланамыз ғой біз қасқа; Қазір адамдарда қырғын жанталас, тартыс, бәсеке, бірдеме сату, алу, хайп, кайф, кез келген нәрсені іліп кетіп жатыр ғой танымал болу үшін; ал менің ләйліім жүрісім мынау. Сәпсім жұмыс*

жасамаймын; Билеттер солдаут болғанына қарағанда жақсы ақша ап келеді-ау [13].

Демек жаргон сөздерді қолданудың әлеуметтік желі пайдаланушылары үшін тиімділігі мынада:

– Қарым-қатынасты жеңілдету: Жаргон жастар арасында әңгімелесуді жеңілдетеді және қалыптасқан мәдениетті танытады.

– Өзіл-оспақты пайдалану: Жаргон сөздер әлеуметтік желілерде мәтіндерге жеңіл әрі көңілді реңк береді, бұл жазбаның оқырмандарға әсерін арттырады.

– Қарым-қатынасты жақсарту: Жаргон көбінесе белгілі бір қауымдастықтың мүшелерін біріктіретін байланыс құралына айналады. Жастар әлеуметтік желілерде өздерін еркін, шығармашылық тұрғыда көрсету үшін, сондай-ақ басқа пайдаланушылармен достық қатынасты нығайту мақсатында жаргонды пайдаланады десек те, жаргонды қолдану кейде тілдің ресми нормаларына және құрылымдық ережелеріне қайшы келіп, қазақ тілінің сөздік қорын тарылтуға және тілдің қатаң грамматикалық құрылымын бұзуға әкелуі ықтимал.

Ирония – бұл сөздердің тікелей мағынасына қарама-қайшы келетін мағынада қолданылуы, көбінесе әзіл немесе сатира ретінде көрінеді. Ирония әлеуметтік желілерде пікір білдіруде, жаңалықтарға реакция білдіруде, сондай-ақ ақпаратты жеңіл әрі қызықты түрде жеткізу үшін қолданылады: *Діни сауаттылық – адасудың дауасы; Бокалмен суретке түсейін десем ораза; Біз дос емес, ішек-қарнымен араласып кеткен бауырмыз; Сарғайғанда да сұлу; Мына елде күн сайын Салтанаттар өле бермек, ал майлы шошқа биштердің саны арта бермек; Құлақтарыңызға сыырдың еніндей алтын сырға; Ел боламын десең, алдымен заңыңды түзе; Шіріген құлдық санаңды өзгерт [14].*

Әлеуметтік желілерде пікірлер мен посттардың ерекшелігі – олар тек ақпарат тарату ғана емес, қоғамның түрлі топтарының реакциясын тудырады. Қоғамдық пікірлер және қолданушылардың жаңалықтарға реакциясы зерттеу объектісіне айналған кезде, әлеуметтік желілердің пікір білдіру алаңына айналғандығы айқын көрінді. Мысалы, жаңалықтарға қатысты пікірлер мен реакциялар әртүрлі әлеуметтік топтардың көзқарасын білдіретін негізгі құрал болып табылады. Мұндай пікірлердің көпшілігі ақпараттық және эмоционалдық сипатқа ие болып, белгілі бір қоғамдық мәселелерге қатысты нақты көзқарастарды танытады. *«Өзіңді жақсы көрудің 4 құпиясы», «7 жылдық даму циклі»; «Семейный совет»; «Мамасының баласы: әр үйдегі ортақ проблема», «Қазақ тілі мен қазақ әйелі тағдырлас», «Қара энергиядан тазалаймын», «Отбасындағы маңызды 3 ереже», «Бұл бомба ештеңе емес», «Қарыздағы адам құл сияқты», «Алла уәдесінде тұрмай ма?», «Қарыздан*

мәңгілікке құтылудың техникасы», «Бақыт жасап ал», «Мен кімін?», «Қандай адамдарға үлкен ақша келмейді», «Өмірдің өзі бизнес!», «Бақыт өз қолыңда!», «Жақсы өмірге бір қадам!» [15] сияқты адам эмоциясын басқаратын слогандар әлеуметтік желі арқылы адамдардың эмоционалдық, әлеуметтік, әрі психологиялық жағдайды көрсететіні анықталды.

Слоганның мақсаты – назар аударту, ақпаратты тез әрі тиімді жеткізу, сондай-ақ аудиторияның қызығушылығын арттыру. Әлеуметтік желілердегі тақырыптардың прагматикасы тек ақпаратты беру ғана емес, аудиторияның эмоциялық күйін басқаруды да қамтиды. Көп жағдайда мұндай жазбалар қолданушыларды белгілі бір іс-әрекетке немесе көзқарасқа итермелейді. Мысалы, мотивациялық және психологиялық кеңестер қоғамның өзгеріс жасауға деген ұмтылысын арттырады, бірақ олар көбінесе артық оптимизм мен иллюзия тудыруы мүмкін. Сондықтан мұндай ақпаратты қабылдау кезінде қолданушылардың сыни ойлау қабілеттерін белсенді қолдануы қажет.

Әлеуметтік желілердегі сөздердің прагматикалық мәні контекстке байланысты әртүрлі болуы да мүмкін. Бір жағынан, бұл посттар адамды әрекет етуге шақырады, бірақ екінші жағынан, олар көбінесе адамның өмірін өзгертуге қатысты терең ойлануды талап етпей, бір рет оқылғаннан кейін ұмытылып кетеді. Сондықтан олардың мақсатты аудиторияға қаншалықты әсер ететінін зерттеу маңызды. Бұл әсіресе жарнамалық мәтіндер мен қоғамдық пікір білдіру жазбаларында анық көрінді. Тауарлар мен қызметтердің жарнамалары, тұтынушылардың өнімдер туралы пікірлері – әлеуметтік желілерде өте танымал тақырып. Әр түрлі компаниялар мен брендтер өз өнімдеріне қатысты ақпаратты жариялай отырып, қолданушыларды өнім туралы пікір білдіруге, пікірталастарға қатысуға шақырады. Бұл коммуникация тұтынушылардың пікірі мен эмоционалдық реакцияларын қалыптастырады: *мынадай сабақтарды көрудің өзі мықты энергия береді ғой, жоба сабағын күтіп жүрміз, бағасы қанша, қарыздан тез құтылатын хайырлы білімді кітап болсын, мен байығым келеді, кредиттен құтылғым келеді, барша мұсылман қарызсыз өмір сүрсін; кез келген аруда болу керек қызғылт күнделік, мен күткеннен де керемет көйлек, рахат ұйқының гарантиясына айналған көйлектеріміз қайта келді, женская энергияны бірден көтеретін двойка, халаттарды көйлектерге ауыстырсақ ше?, жаңа туған сәбиге де кигізуге болатын мата – муслиннен «Пауза» көйлегі; толық ақпарат алу үшін, сториске өт, менің близкий друзьяма қосылу үшін комментке «+» қалдыр, нағыз көктемге біздің ертегідегідей сарафонмен өтіңіз, көк мег пен мына шифон орамалдың жарасымы мені естен тандыра жаздады [16].*

Мұндағы мәтіндердің стилі мен мазмұны адамдарды қызықтырып, өнім немесе қызметке деген қызығушылығын арттыратын жарнамалық тәсілдерге толы. Мұнда маркетингтік стратегияның бірнеше элементі көрініс тапқан:

1 Эмоционалдық реакцияға ықпал ету

Жарнамалар мен өнімдер туралы пікірлер тұтынушының эмоциясын қозғайды, мысалы: «мен күткеннен де керемет көйлек» немесе «рахат ұйқының гарантиясына айналған көйлектеріміз қайта келді» деген сияқты сөздер тұтынушыны өзінің көңіл күйі мен сенімін нығайтуға итермелейді. «Мен байығым келеді, кредиттен құтылғым келеді» сияқты сөздер адамның жеке өміріндегі мәселелерді қозғайды, сонымен қатар осы өнім немесе қызмет сол мәселелерді шешуге көмектеседі деген үміт туғызады.

2 Өнім мен қызметтің әлеуметтік құндылығы. «Барша мұсылман қарызсыз өмір сүрсін» немесе «жаңа туған сәбиге де кигізуге болатын мата» деген сөздер өнімнің әлеуметтегі маңыздылығын көрсетеді. Мұндай сөздер тұтынушыға тек жеке қажеттіліктерді қанағаттандырып қана қоймай, белгілі бір әлеуметтік немесе рухани құндылықтарды да білдіретінін сезіндіреді.

3 Әлеуметтік әсер мен бірлесіп әрекет ету. «Менің близкий друзьяма қосылу үшін комментке «+» қалдыр» деген сияқты сұраныс жарнамаға қатысушыларды өзара байланысқа және әрекетке шақырады. Мұндай әдіс әлеуметтік желілерде кеңінен таралған: қолданушылар бір-біріне кеңес беру, өнімді бөлісу арқылы бірлесіп әрекет етеді.

4 Тұтынушының қызығушылығын арттыруға бағытталған шақырулар. «Толық ақпарат алу үшін сторис өт» немесе «қарыздан тез құтылатын хайырлы білімді кітап болсын» деген сияқты ұсыныстар ақпарат алу немесе әрекет ету үшін нақты бағыт береді. Бұл тұтынушыны бір қадам алға жылжытатын қадамдар болып табылады, яғни жарнама тек назар аудартып қана қоймай, нақты әрекетке шақырады.

5 Қызықты, ерекше сипаттамалар. «Қызғылт күнделік», «двойка» немесе «муслиннен Пауза көйлегі» сияқты ерекше атаулар өнімдерге қатысты қызығушылықты арттырады. Олар ерекше әрі тартымды болып көрінеді, бұл тұтынушының назарын тартуға көмектеседі.

6 Тұтынушылардың өзіндік қатысуы мен пікірлерін қалыптастыру. Жарнамалар әлеуметтік желіде пікір қалдыруға, талқылауға шақырады. Бұл өз кезегінде өнімдерге деген қызығушылықты арттырып, жариялымның танымалдығын көтереді. Тұтынушының пікір білдіруі өзіне байланысты бірдей әсер етеді, себебі олар өз тәжірибесі мен пікірлерімен бөлісе алады.

7 Сенімділік пен ықпал жасау. «Мен байығым келеді» немесе «кредиттен құтылғым келеді» секілді сөздер тұтынушының өздерінің жеке мақсаты мен армандарының жарнамада көрінуі олардың осы өнімге деген қызығушылығын арттырады. Сенімділікке негізделген ұсынулар тұтынушыға

жай ғана өнім емес, оның өміріндегі үлкен өзгерістерге бастайтын бір жол ретінде ұсынылады. Бұл типтегі жарнамалық мәтіндер мен қоғамдық пікірлердің қазақ тілінің дамуына әсері, әрине, екі жақты болуы мүмкін: оң да, теріс те әсер етуі ықтимал. Жалпы алғанда әлеуметтік желілер мен жарнамалар арқылы тілдің қолданылуы көбейіп, белгілі бір деңгейде танымал болуы мүмкін болса да, кейде бұл құбылыстар тілді дұрыс қолдану мен сақтауға кері әсер етуі мүмкін. Осының негізінде келесідей кері әсерлерді атап өтуге болады.

● *Қарапайым және стандартты тілдің ықпалы.* Жарнамалар көбінесе оңай, түсінікті және кең таралған сөздерді қолдануға бейім. Бұл сөздер көбінесе халықаралық терминдер мен жаргондардан құралған болуы мүмкін. Мысалы: «кредиттен құтылғым келеді», «энергияны көтеретін двойка» сияқты тіркестерде қазақ тіліне тән емес сөздер мен құрылымдар кездеседі. Мұндай сөздер мен фразалар қазақ тіліне жат болуы мүмкін, олардың әсерінен қазақ тілінің сөздік қоры азайып, тұрпайы және шетелдік элементтерге толы тіл қалыптасады.

● *Қазақ тілінің грамматикалық құрылымын бұзу.* Әлеуметтік желілерде қолданушылар әдетте қысқартылған сөздер мен сөйлемдер қолданады, ал кейде бұл дұрыс грамматикалық құрылымдардың бұзылуына алып келеді. Мысалы, «толық ақпарат алу үшін сториске өт» деген сөйлемде «өт» сөзінің қолданылуы контексте дұрыс емес, яғни «өткізу» етістігінің тура мағынасына сай келмейді. Бұл тілді бұзуға және оның грамматикалық құрылымдарын дұрыс қолданбауға әкелуі мүмкін.

● *Кеңес беру немесе өтініш жасаудағы дұрыс емес тілдік үлгілер.* «Менің близкий друзьяма қосылу үшін комментке «+» қалдыр» сияқты сөйлемдерде орыс тілінің әсері байқалады. Бұл орыс тілінен ауысқан тіркестер қазақ тілінің лексикасына енсе, ұлттық тілдің тұтастығына зиян келтіруі мүмкін.

● *Жарнама тілінің асыра қыздырып, қазіргі қоғамды ойлауын теріс бағытқа жетелеуі.* Жарнамалар көбінесе белгілі бір өнімді немесе қызметті «қажет» деп көрсету үшін адамдардың психологиясына әсер етеді. Мысалы, «мен байығым келеді, кредиттен құтылғым келеді» сияқты ұрандар адамның өмірінде бірден нәтижеге жету үшін қарапайым жолдарды іздейтін тұжырымдарға алып келуі мүмкін. Бұл да қазақ тілінің әлеуметтік құндылықтар мен шынайы өмірді дұрыс бейнелейтін мүмкіндіктерін шектейді. Сондықтан тілді дұрыс қолдану мен сақтауды қамтамасыз ету үшін жарнамалық мәтіндер мен пікірлерді қазақ тілінің байлығы мен ерекшеліктерін ескере отырып жазу маңызды.

Қорытынды

Әлеуметтік желі тілі қазіргі заманғы коммуникацияның маңызды және ерекше құбылыстарының бірі ретінде қалыптасты. Зерттеу барысында әлеуметтік желілерде қолданылатын прагматикалық құралдардың және коммуникативтік стратегиялардың тілдің функционалдық мүмкіндіктерін кеңейтіп, аудиторияға тиімді әсер ететінін анықталды. Әлеуметтік желілердегі мәтіндер стильдік тұрғыдан бейресми, бірақ әсер ету жағынан прагматикалық құралдарға қанық екендігімен ерекшеленеді. Мәтіннің эмоционалдық тартымдылығы, ақпаратты қарапайым және қолжетімді түрде ұсыну, хэштег, жаргон, ирония, слоган сияқты құралдардың жиі қолданылуы ақпаратты бірден қабылдауға және оқырманның назарын аударуға көмектеседі.

Әлеуметтік желілердегі тілдің прагматикалық аспектілерін зерттеу тек тіл білімі үшін емес, маркетинг, қоғаммен байланыс, медиа салаларында да маңызды. Алдағы уақытта әлеуметтік желі тілі мен прагматикалық құралдарды тереңірек зерттеу олардың әлеуметтік және мәдени әсерлерін түсінуге, коммуникацияны жетілдіруге және тиімді ақпарат тарату стратегияларын дамытуға ықпал етеді деп күтіледі.

Тіл дамуының әр кезеңінде ұлттық сөздік құрам көлемі мен мөлшері әртүрлі деңгейде болады, нақтырақ айтсақ ол, бір жағынан, жаңа ресурстармен толығып жатса, екінші жағынан, кеміп, азайып жатады. Мұны бақылап, реттеп отыру мүмкін емес. Оны сол тұста жарыққа шыққан дереккөздердің материалын сұрыптау арқылы анықтауға болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл құрал [Мәтін] – Алматы : Сардар, 2009. – 348 б.
- 2 **Киклевич, А.** Ветка вишни. Статьи по лингвистике [Текст] – Олыштын, 2013. – 414 с.
- 3 **Austin, J. L.** How to Do Things with Words. Oxford : Clarendon Press. [Text] – 1962. – P. 190.
- 4 **Searle, J. R.** Speech Acts : An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge : Cambridge University Press. [Text] – 1969. – P. 224.
- 5 **Shepherd, D.** The Role of Social Media in the Digital Age : Rethinking Communication Strategies. International Journal of Communication 10. [Text] – 2016. – 346.
- 6 **Blank, G.** Debating the Cultural Impact of Social Media : Emotion and Communication. Journal of Media and Communication Studies, 10(1). [Text] - 2018. – 23–35.
- 7 **Crystal, D.** Language and the Internet. Cambridge : Cambridge University Press. – 2006. [Text] – P. 352.

8 **Platt, M.** Visual Communication : The Role of Emojis and Other Non-Verbal Elements in Digital Interaction. Journal of Language and Communication, 7(2). – 2015. [Text] – P. 100–112.

9 **Шаймерденова, М.** Әлеуметтік желі тіліндегі прагматикалық құрылымдар: қазақ аудиториясына әсері. Қазақ тілінің қазіргі мәселелері [Мәтін]. 1(1). – 2020. – P. 50–57.

10 **Әділбекова, Р. Б.** Тілдік талдаудың негізгі шарттары [Мәтін] – Вестник КазНУ. Серия филологическая, № 3(133). – 2011. – Б. 27–31

11 **Маликов, Қ. Т.** Қазіргі қазақ тіліндегі шетелдік сөздер: ғаламтор желісінде қолданылу ерекшеліктері мен себептері [Мәтін]. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары – 2022. «Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және Жаңа Қазақстанның зияткерлік сабақтастығы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана : Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2022. – 322-б.

12 **Данченко, А.** Цифрлы медиадағы тілдік әсер мен коммуникативтік стратегиялар [Электрондық ресурс]. – Instagram.com – <https://www.instagram.com/p/CceJx12t-K8/?igsh=aHFxdzFrazBtajZ0> // <https://www.instagram.com/p/DEXOYH-I52S/?igsh=a2FyYWE5dGVwNm0z> // <https://www.instagram.com/reel/Cj9p5eXo0rM/?igsh=Z2p5dzdqa2QzY3F6> // <https://www.instagram.com/p/BufhkfFi7F/?igsh=cHVmdz12bWg1ZXm2> // <https://www.instagram.com/reel/CtD-wbkAuDr/?igsh=dDNIYXcydWJqMHVi>

13 **Жакенова, А.** Әлеуметтік желідегі медиа тілі мен әсер ету стратегиялары [Электрондық ресурс]. – Instagram.com – <https://www.instagram.com/p/DBJsHTKips-/?igsh=bmkwdzV4bGwxeGox> // <https://www.instagram.com/reel/DCVeLhbiRmy/?igsh=MTRqNW10aGZ4YzNleg==> // https://www.instagram.com/p/C_QklJHN4JP/?igsh=MWNuanBrd2YwOGZ3Ng==

14 **@ruhaniyat_alemi.** Руханият және қазіргі қоғам: ой бөлісу [Электрондық ресурс]. – Instagram.com - <https://www.instagram.com/p/C8oE7h7KGv4/?igsh=emtwcjBzNTM5YTZj>

15 **Төлеуова, А.** Әлеуметтік желідегі тілдік әсер мен прагматикалық тәсілдер [Электрондық ресурс]. – Instagram.com – <https://www.instagram.com/reel/C96qukqio2p/?igsh=NXZvNTZybDE4ODA0> // <https://www.instagram.com/p/C-fbx43iPQu/?igsh=MWT5NHlw3c2bWxqbg==> // <https://www.instagram.com/reel/DBGqmxANTK0/?igsh=MTA5NGpva29qOTVcw==> // <https://www.instagram.com/reel/DBL7kyoNQvd/?igsh=cnNqYmljaXhpYnRz> // <https://www.instagram.com/reel/DBahkZkNq5j/?igsh=cDMzd3prMXp2YTVv> // <https://www.instagram.com/reel/DCI1hetNKR4/?igsh=bTVieHNmZXm2emE3>

16 **@balkia_baltabay, @roza.coach.** Медиа кеңістіктегі мотивациялық дискурс және прагматикалық тәсілдер [Электрондық ресурс]. – Instagram.com – <https://www.instagram.com/reel/C94694FCHiX/?igsh=bWNkOXI5YmF>

[0ZGtm](https://www.instagram.com/p/C95BP_xio9n/?igsh=MW5tM3p6bnM2a3YzcA==) // https://www.instagram.com/p/C95BP_xio9n/?igsh=MW5tM3p6bnM2a3YzcA== // https://www.instagram.com/p/C5V_yc3NxxgQ/?igsh=MXU5YmZzZHplbDlnMg== // <https://www.instagram.com/reel/C9rplTbiBie/?igsh=MTRpY3QxZnhpeGxhcg==>

References

1 **Baitursunuly, A.** Til kural [Language is a tool] [Text]. – Almaty : Sardar, 2009. – 348 p.

2 **Kiklevych, A.** Vetka vishni. Stat'i po lingvistike [Cherry vine. Article on Linguistics] [Text] – Olstyn, 2013. – 414 p.

3 **Austin, J. L.** How to Do Things with Words. Oxford : Clarendon Press. [Text] – 1962. – P. 190.

4 **Searle, J. R.** Speech Acts : An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge : Cambridge University Press. [Text] – 1969. – P. 224.

5 **Shepherd, D.** The Role of Social Media in the Digital Age : Rethinking Communication Strategies. International Journal of Communication 10. [Text] – 2016. – 346 p.

6 **Blank, G.** Debating the Cultural Impact of Social Media : Emotion and Communication. Journal of Media and Communication Studies, 10(1). [Text] - 2018. – P. 23–35.

7 **Crystal, D.** Language and the Internet. Cambridge : Cambridge University Press. – 2006. [Text] – P. 352.

8 **Platt, M.** Visual Communication: The Role of Emojis and Other Non-Verbal Elements in Digital Interaction. Journal of Language and Communication, 7(2). – 2015. [Text] P. 100–112.

9 **Shaymerdenova, M.** Aleumettik zheli tilindegi pragmatikalyk kurylymdar : kazak auditorijasyna aseri. Kazak tilinin kazirgi maseleleri [Pragmatic structures in the language of social networks : impact on the Kazakh audience. Current problems of the Kazakh language] [Text] 1(1). – 2020. – P. 50–57.

10 **Adilbekova, R. B.** Tildik taldaudyn negizgi sharttary [Basic conditions for language analysis] [Text] – KazNU Bulletin. Philological series, No. 3(133). – 2011. – 27–31 p.

11 **Malikov, K. T.** Kazirgi kazak tilindegi sheteldik sozder: galamtor zhelisinde koldanylu erekshelekteri men sebepteri [Foreign words in the modern Kazakh language: features and reasons for their use on the internet] [Text] – Axmet Bajtursy' nuly' okulary' – 2022. «Axmet Bajtursy' nuly' ny' n gy' ly' mi murasy' zhane Zhana Kazakstanny' n ziyatkerlik sabaktasty' gy' » atty' xaly' karaly' k gy' ly' mi-praktikaly' k konferenciyan' n materialdary' . – Astana : L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2022. – 322 p.

12 **Danchenko, A.** Cifrlıy` mediadagy` tildik aser men kommunikativtik strategiylar [Language impact and communication strategies in digital media] [Electronic resource]. – Instagram.com – <https://www.instagram.com/p/CceJx12t-K8/?igsh=aHFxdzFrazBtajZ0> // <https://www.instagram.com/p/DEXOYH-I52S/?igsh=a2FyYWE5dGVwNm0z> // <https://www.instagram.com/reel/Cj9p5eXo0rM/?igsh=Z2p5dzdqa2QzY3F6> // <https://www.instagram.com/p/Bufhkf-hFi7F/?igsh=cHVmdz12bWg1ZXm2> // <https://www.instagram.com/reel/CtD-wbkAuDr/?igsh=dDNIYXcydWJqMHV>

13 **Zhakenova, A.** Aleumettik zhelidegi media tili men әser etu strategiylary` [Social media language and impact strategies] [Electronic resource] // Instagram.com – <https://www.instagram.com/p/DBJsHTKips-/?igsh=bmkwdzV4bGwxGox> // <https://www.instagram.com/reel/DCVeLhbiRmy/?igsh=MTRqNW10aGZ4YzNleg==> // https://www.instagram.com/p/C_QkJHN4JP/?igsh=MWNuanBrd2YwOGZ3Ng==

14 **@ruhaniyat_alemi.** Ruxaniyat zhane kazirgi қогам: oj bolisu [Spirituality and modern society: sharing ideas] [Electronic resource] // Instagram.com - <https://www.instagram.com/p/C8oEth7KGv4/?igsh=emtwcjBzNTM5YTZj>

15 **Toleuova, A.** Aleumettik zhelidegi tildik aser men pragmatikaly`k tasilder [language influence and pragmatic approaches in social networks] [Электрондық ресурс]. – Instagram.com – <https://www.instagram.com/reel/C96qukqio2p/?igsh=NxZvNTZybDE4ODA0> // <https://www.instagram.com/p/C-fbx3iPQu/?igsh=MWt5NHlwb3c2bWxqbg==> // <https://www.instagram.com/reel/DBgqmxANTK0/?igsh=MTA5NGpva29qOTVicw==> // <https://www.instagram.com/reel/DBL7kyoNQvd/?igsh=cnNqYmljaXhpYnRz> // <https://www.instagram.com/reel/DBahkZkNq5j/?igsh=cDMzd3prMXp2YTVv> // <https://www.instagram.com/reel/DCI1hetNKR4/?igsh=bTVieHNmZXM2emE3>

16 **@balkia_baltabay, @roza.coach.** Медиа кеңістіктегі мотивациялық дискурс және прагматикалық тәсілдер [Электрондық ресурс]. – Instagram.com – <https://www.instagram.com/reel/C94694FCHiX/?igsh=bWNkOXI5YmF0ZGtm> // https://www.instagram.com/p/C95BP_xio9n/?igsh=MW5tM3p6bnM2a3YzcA== // https://www.instagram.com/p/C5V_yc3NxxgQ/?igsh=MXU5YmZzZHplbDlnMg== // <https://www.instagram.com/reel/C9rplTbiBie/?igsh=MTRpY3QxZnhpeGxhcg==>

08.01.25 ж. баспаға түсті.

10.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Б. Г. Камбарова¹, Г. К. Абдирасилова², Ж. Т. Конбаева³

^{1,2,3}Казахский национальный

женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы

Поступило в редакцию 08.01.25.

Поступило с исправлениями 10.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

ПРАГМАТИКА ЯЗЫКА СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ: РАЗГОВОРНЫЙ ЯЗЫК СМИ И СТРАТЕГИИ ВЛИЯНИЯ

В статье рассматриваются прагматика языка социальных сетей в современном интернет-пространстве, нормы языкового общения и стратегии, оказывающие на них негативное влияние. Особое внимание уделено различным стратегиям использования языковых средств пользователями сети, включая эмоционально-экспрессивные приемы, использование хэштегов, иронии, жаргона, многочисленных сокращений и аббревиатур, нарушение орфографических, синтаксических и пунктуационных норм, формирование нелитературной лексики, использование заглавных букв для написания слов, применение эмодзи и мемов для воздействия на аудиторию. Выявлено, что языковые особенности интернет-коммуникации оказывают негативное влияние на нормы речи.

С начала XXI века, в связи с расширением возможностей языкового общения в глобальной компьютерной сети интернет, началось проведение большого количества исследований. Современные методы компактного и эффективного донесения информации рассматриваются через анализ специфики языка социальных сетей, а также лексических и стилистических приемов. В потоке информации, интенсивно распространяющейся в социальных сетях, наряду с текстами, имеющими различные цели, увеличиваются их содержание и прагматическая роль. В результате исследования определены факторы, влияющие на коммуникативную эффективность языка социальных сетей, и рассмотрены его прагматические аспекты.

Ключевые слова: социальные сети, языковые средства, хэштег, жаргон, ирония, сокращения, медиа-коммуникация.

*B. G. Kambarova¹, G. K. Abdirassilova², Zh. T. Kopbayeva³^{1,2,3}Kazakh National Women's

teacher training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 08.01.25.

Received in revised form 10.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

THE PRAGMATICS OF THE LANGUAGE OF SOCIAL NETWORKS: THE SPOKEN LANGUAGE OF THE MEDIA AND INFLUENCE STRATEGIES

The article examines the pragmatics of social media language in the modern internet space, linguistic communication norms, and strategies that negatively affect them. Special attention is given to various strategies used by network users in applying linguistic tools, including emotionally expressive techniques, the use of hashtags, irony, jargon, numerous abbreviations and acronyms, violations of spelling, syntactic, and punctuation norms, the formation of non-literary vocabulary, the use of capital letters for writing words, and the use of emoticons and emojis to influence the audience. It has been found that the linguistic features of internet communication negatively impact speech norms.

Since the beginning of the 21st century, with the expansion of linguistic communication opportunities in the global computer network of the internet, a significant number of studies have been conducted. Modern methods of compact and effective information delivery are examined through the analysis of the unique features of social media language, as well as lexical and stylistic techniques. In the flow of information rapidly spreading on social media, along with texts serving various purposes, their content and pragmatic role are also increasing. As a result of the research, factors influencing the communicative efficiency of social media language have been identified, and its pragmatic aspects have been analyzed.

Keywords: social media, linguistic tools, hashtag, jargon, irony, abbreviations, media communication

SRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48081/EAKO8148>*B. E. Kenges¹, B. R. Kulzhanova², S. Zh. Zhanzhigitov³^{1,3}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

²Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5424-3505>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>*e-mail: barysgul221196@gmail.com

COMPUTER SCIENCE TERMINOLOGY: ANALYSIS OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS IN THE SCOPUS DATABASE

This article examines the nature of the development of computer science terminology, focusing on its use in the fields of computer science, social sciences, and arts and humanities. The Scopus database was used as the main material for the study. Using the capabilities of this international database, an in-depth analysis was conducted. An analysis of 118 publications in the Scopus database from 1978 to 2024 showed a dynamic expansion of the terminology of this field. The publications included in the sample were carefully studied.

The article focuses on the first published research work and the most cited articles in this field. The countries that submitted the most research publications were also analyzed. The discussion section presents the main results of the study, including important trends in the creation of technical term lists, the difficulties of terminological ambiguity, and the impact of interdisciplinary collaboration on the lexicon. The conclusion section emphasizes the importance of continuing research and developing adapted educational resources, as this is necessary to keep up with the rapid development of computer science terminology.

Keywords: computer science terminology, interdisciplinary terminology, terminological ambiguity, vocabulary acquisition, standardization, globalization, educational resources, Scopus database.

Introduction

Currently, the study of computer science terminology is receiving considerable attention in academic research, reflecting the growing nature of the discipline and its intersection with various fields. In the field of cybersecurity, Parrish et al. have highlighted the need for a unified terminological framework to support the growth of the discipline. They note that the establishment of “computer science” as a formal academic discipline in the 1960s led to the emergence of other related fields. One of these is the field of cybersecurity. This highlights the importance of a structured approach to terminology in achieving progress in educational and organizational work in the field of cybersecurity [1, p. 37].

This need is highlighted in Singh’s work, where he notes the infiltration of computer science terminology into medical sciences and suggests that such interdisciplinary language can lead to misunderstandings if not appropriately contextualized [2, p. 618]. Such insights underline the importance of precise terminology in facilitating effective communication across disciplines.

The development of specialized vocabulary lists has also been a focal point in recent studies. Uba, Irudayasamy, and Hankins (2023) developed the New Computer Science Academic Word List (NCSAWL) by conducting an extensive analysis of research articles in computer science. Their goal was to identify and standardize terms frequently used across different subfields within the discipline [3, p. 319]. Similarly, Roesler’s work on the Computer Science Academic Vocabulary List (CSAVL) underscores the pedagogical implications of such lists, providing educators with tools to enhance vocabulary instruction in specific contexts [4, p. 32]. These glossaries serve as primary resources to help alleviate terminological confusion that is common among students and professionals. In addition, Diethelm and Goschler note that language difficulties encountered by students in computer science require greater awareness of the linguistic aspects of computer science education. They suggest that educators should prioritize the teaching of terminology to improve communication skills in the field [5, p. 22].

This view is supported by Kaldarova et al., who demonstrate innovative approaches to vocabulary acquisition and suggest the use of game-based learning as a method to increase students’ understanding of computer science terminology [6, p. 2].

Research on computer science terminology reveals a complex field shaped by historical progression, interdisciplinary influences, and educational hurdles. Numerous scholars emphasize the importance of clear and consistent terminology to improve communication and comprehension within the discipline. As computer science advances, creating a strong terminological framework will be crucial for fostering both scholarly and practical progress.

The aim of the article is to review publications related to computer science terminology and to highlight the significance and relevance of research in this field.

Materials and Methods

The article analyzes publications from the Scopus database based on the keyword «computer science terminology». The article reviews publications from the Scopus database spanning the years 1978 to 2024, focusing specifically on the fields of «Computer Science», «Social Sciences», and «Arts and Humanities». The Scopus database offers filtering options for searches, and the analysis is described in accordance with these filtering criteria.

Results and discussion

As a result of the analysis, 118 documents were identified. Among these publications, the earliest article, published in 1978, based on the sampling results presented in the research methodology, was «The Lexical Attributes of Medical Name Files» by G. Frieder and P. J. Slocum. The article examines the structure and characteristics of medical terminology databases, specifically focusing on a set of obstetric-gynecological terms. The study analyzes the frequency of medical terms and their synonyms, exploring the potential for optimizing data storage and retrieval. Key findings highlight that medical terminology follows patterns similar to the English language but with significant variations. The research suggests that word-level coding, rather than character-level coding, can improve storage efficiency [7, p. 85].

Additionally, the most cited article in the Scopus database is «Four Dark Corners of Requirements Engineering» by Pamela Zave and Michael Jackson. The article explores four fundamental challenges in requirements engineering. These include the need to focus on the environment when describing system requirements, the importance of separating control information, the association between domain knowledge and requirement refinement, and eliminating biases from specifications. The authors argue for a clearer understanding of requirements, specifications, and domain knowledge, proposing solutions to make the process more precise and effective, especially for complex software systems. The article also discusses the importance of using precise and unambiguous terminology in the requirements process. The authors emphasize that all terms in the requirements must be related to the real environment for which the system is being developed. This is necessary so that the requirements are correctly interpreted and carry meaning tied to the real world. The article states that the definition of terms must be clear, precise, and documented to avoid ambiguities and misunderstandings during the development process [8, p. 3].

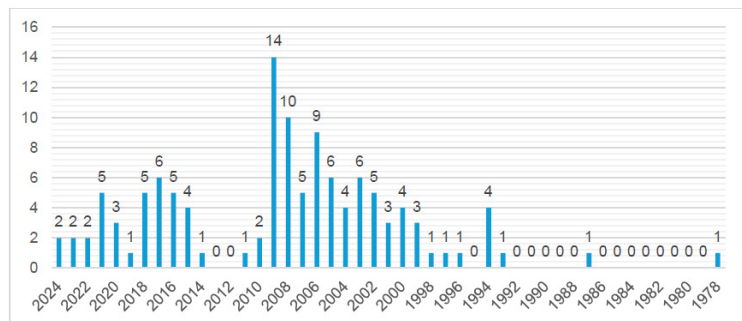

Figure 1 – Publication of research works by year.

(Source: own calculations based on data from the database of articles indexed by Scopus; Export Date: September 2 2024)

The highest number of publications based on the given keyword was made in 2009. A total of 14 documents were published in the Scopus database (Fig.1.). By 2009, computer science had increasingly intersected with other fields such as social sciences, biology (bioinformatics), and arts (digital humanities). This interdisciplinarity likely led to a broader array of publications discussing terminology to facilitate communication across disciplines [9, p. 3].

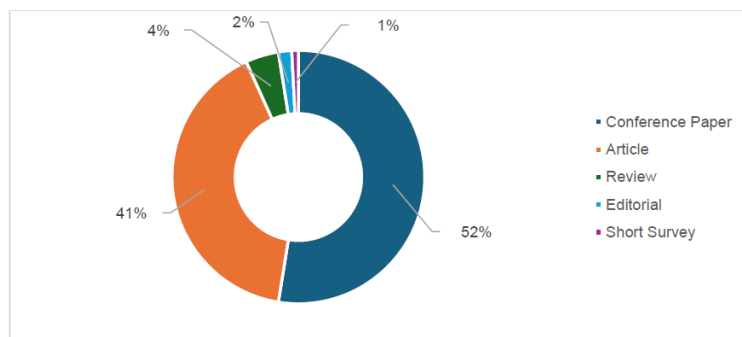

Figure 2 –Types of research work.

Among the published documents, 62 are conference proceedings, representing 52.5 % of the total sample. Additionally, 48 documents are journal articles, comprising 40.7 % of the sample. The remaining publications include 5 review

articles (4.2 %), 2 editorials (1.7 %), and 1 short survey (0.8 %) (Figure 2. Types of research work).

The nature of research topics in computer science also influences publication patterns. Many studies, particularly those involving interactive technologies or software development, are inherently suited for presentation at conferences rather than the more static format of journal articles [10, p. 62].

This contrasts with the perception that some journals may have longer review cycles, potentially delaying the dissemination of critical research findings. As a result, many researchers opt for conferences to ensure their work reaches the community in a timely manner [11, p.12].

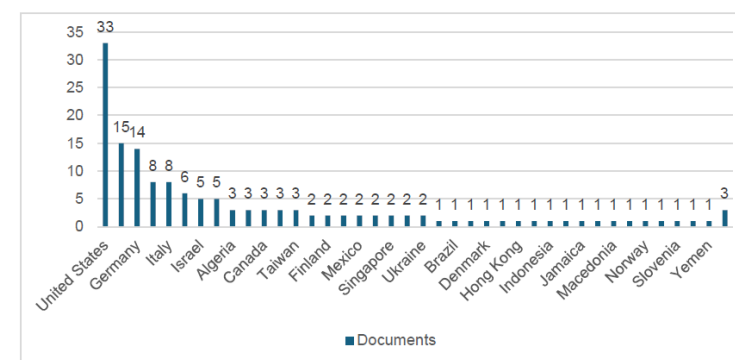

Figure 3 – Countries with the highest number of research publications

In terms of the geographical distribution of research in this area, the United States leads with 33 publications. The United Kingdom ranks second, contributing 15 research papers published in Scopus-indexed journals, followed by Germany in third place, with 14 research publications (Fig. 3).

The predominance of articles on computer science terminology published in the Scopus database from the United States can be attributed to several interrelated factors, including the country's robust research infrastructure, the dominance of English as the primary language of scientific communication, and the historical context of computer science education and research. Firstly, the United States has long been recognized as a leader in scientific research and innovation, particularly in the field of computer science. This is evidenced by bibliometric analyses that consistently show a high volume of publications originating from U.S. institutions. For instance, a study by Lunn et al. highlights the rapid growth of computer science education as a discipline, noting that the majority of research output is concentrated

in the U. S. due to the presence of numerous prestigious institutions and funding opportunities that foster research initiatives [13, p. 290].

Overall, the practical importance of researching computer science terminology is underscored by its role in enhancing communication, fostering interdisciplinary collaboration, and improving educational practices across computer science, social sciences, and the arts and humanities. As these fields continue to converge, a shared lexicon will be essential for driving innovation and understanding in an increasingly complex research landscape.

Conclusions

In conclusion, this article highlights the importance of a comprehensive analysis of computer science terminology in an interdisciplinary context. The analysis of publications has shown that the terminology in this field is actively developing in accordance with the needs of various scientific fields, such as the social sciences and humanities. It was found that misunderstandings arising from terminology cause difficulties and that interdisciplinary cooperation has an impact on the development of vocabulary. The results indicate the need to standardize terminology and create special glossaries to improve understanding and education. Therefore, research results in computer science terminology should be able to meet the requirements of a rapidly changing scientific environment.

References

- 1 Parrish, A., Impagliazzo, J., Raj, R. K., Santos, H., Asghar, M. R., Jøsang, A., Pereira, T., & Stavrou, E. Global perspectives on cybersecurity education for 2030 : a case for a meta-discipline // Proceedings companion of the 23rd annual ACM conference on innovation and technology in computer science education. – 2018. – P. 36–54. <https://doi.org/10.1145/3293881.3295778>
- 2 Singh, G. Does everyone understand the terminology ‘borrowed’ from computer sciences creeping into medical sciences? // Annals of Translational Medicine [Text]. – 2022. – Vol. 11. – No. 10. – 2022. – P. 618–618. <https://doi.org/10.21037/atm-22-2054>
- 3 Uba, S. Y., Irudayasamy, J., & Hankins, C. A. A new computer science academic word list // World. – 2023. – Vol. 13. – No. 5. – P. 319–330. <http://doi.org/10.5430/wjel.v13n5p319>
- 4 Roesler, D. A computer science academic vocabulary list // [Text]. – 2000. <https://doi.org/10.15760/etd.7414>
- 5 Diethelm, I., & Goschler, J. Questions on Spoken Language and Terminology for Teaching Computer Science // Proceedings of the 2015 ACM Conference on Innovation and Technology in Computer Science Education [Text]. – 2015. <https://doi.org/10.1145/2729094.2742600>

- 6 Kaldarova, B., Omarov, B., Zhaidakbayeva, L., Tursynbayev, A., Beissenova, G., Kurmanbayev, B., & Anarbayev, A. Applying game-based learning to a primary school class in computer science terminology learning // Frontiers in Education [Text]. – 2023. <http://doi.org/10.3389/feduc.2023.1100275>
- 7 Frieder, G., & Slocum, P. J. The lexical attributes of medical name files // Computers in Biology and Medicine [Text]. – 1978. [http://doi.org/10.1016/0010-4825\(78\)90016-1](http://doi.org/10.1016/0010-4825(78)90016-1)
- 8 Zave, P., & Jackson, M. Four dark corners of requirements engineering // ACM Transactions on Software Engineering and Methodology [Text]. – 1997. <http://doi.org/10.1145/237432.237434>
- 9 Fiala, D., Král, P., & Dostal, M. Are Papers Asking Questions Cited More Frequently in Computer Science? // Computers [Text]. – 2021. – Vol. 10. – No. 8. – P. 96. <https://doi.org/10.3390/computers10080096>
- 10 Zhang, L. Studying the publication pattern of Canadian computer scientists // Canadian Journal of Information and Library Science [Text]. – 2015. – Vol. 39. – No. 1. – P. 60–78. <https://doi.org/10.1353/ils.2015.0002>
- 11 Pham, M. C., Klamma, R., & Jarke, M. Development of computer science disciplines : A social network analysis approach // Social Network Analysis and Mining [Text]. – 2011. – Vol. 4. – No. 1. – P. 321–340. <https://doi.org/10.1007/s13278-011-0024-x>
- 12 Franceschet, M. The role of conference publications in CS // Communications of the ACM [Text]. – 2010. – Vol. 53. – No. 12. – P. 129–132. <https://doi.org/10.1145/1859204.1859234>
- 13 Lunn, S., Marques, M., & Peterfreund, A. Where is computer science education research happening? // Proceedings of the 52nd ACM Technical Symposium on Computer Science Education [Text]. – 2021. – P. 288–294. <https://doi.org/10.1145/3408877.3432375>

Поступило в редакцию 11.12.24.

Поступило с исправлениями 21.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

*Б. Е. Кенес¹, Б. Р. Құлжанова², С. Ж. Жанжигитов³

^{1,3}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

11.12.24 ж. баспаға түсті.

21.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

КОМПЬЮТЕРЛІК ҒЫЛЫМДАР ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ: SCORUS ДЕРЕКҚОРЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖАРИЯЛАНЫМДАРДЫ ТАЛДАУ

Бұл мақалада компьютерлік ғылымдар терминологиясының даму сипаты зерттеліп, оның компьютерлік ғылымдар, әлеуметтік ғылымдар, сондай-ақ өнер мен гуманитарлық пәндер салаларындағы қолданылуына баса назар аударылады. Зерттеудің негізгі материалы ретінде Scopus дерекқоры пайдаланылды. Осы халықаралық дерекқордың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, тереңдетілген талдау жүргізілді. 1978 жылдан 2024 жылға дейінгі аралықтағы Scopus дерекқорындағы 118 жарияланымға жасалған талдау аталмыш сала терминологиясының динамикалық кеңеюін көрсетті. Іріктемеге енгізілген жарияланымдар мұқият зерделенді. Мақалада алғашқы жарияланған зерттеуге және осы саладағы ең көп сілтеме жасалған мақалаға ерекше назар аударылды. Сондай-ақ зерттеу жарияланымдарын ең көп ұсынған елдер талданды. Талқылау бөлімінде зерттеудің негізгі нәтижелері ұсынылған, оның ішінде техникалық терминдер тізімдерін жасаудағы маңызды үрдістер, терминологиялық айқындылықтың болмауының қиындықтары және пәнаралық ынтымақтастықтың лексикаға әсері айқындалды. Қорытынды бөлімде зерттеулерді жалғастыру мен бейімделген білім беру ресурстарын әзірлеудің маңыздылығы атап өтілді, өйткені бұл компьютерлік ғылымдар терминологиясының қарқынды дамуына сай болу үшін қажет.

Кілтті сөздер: компьютер ғылымы терминологиясы, пәнаралық терминология, терминологиялық екіұштылық, сөздік қорды игеру, біріздендіру, жаһандану, білім беру ресурстары, Scopus дерекқоры.

*Б. Е. Кенес¹, Б. Р. Құлжанова², С. Ж. Жанжигитов³

^{1,3}Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

²Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Received 11.12.24.

Received in revised form 21.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

ТЕРМИНОЛОГИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ НАУК: АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ В БАЗЕ ДАННЫХ SCOPUS

В данной статье исследуется природа развития терминологии компьютерных наук с акцентом на ее применение в областях компьютерных наук, социальных наук, а также искусства и гуманитарных дисциплин. В качестве основного материала исследования использовалась база данных Scopus. Благодаря использованию возможностей этой международной базы данных было проведено углубленное исследование. Анализ 118 публикаций в базе данных Scopus за период с 1978 по 2024 годы продемонстрировал динамическое расширение исследовательской терминологии. Публикации, включенные в выборку, были тщательно изучены, при этом особое внимание уделялось первому опубликованному исследованию и наиболее цитируемой статье в данной области. Также был проведен анализ стран, внесших наибольший вклад в публикацию исследований. В разделе обсуждения представлены ключевые выводы исследования, включая выявление значительных тенденций в создании списков технических терминов, проблемы терминологической неопределенности и влияние междисциплинарного сотрудничества на лексикон. В заключение подчеркивается важность продолжения исследований и разработки адаптивных образовательных ресурсов, которые являются необходимыми для соответствия быстрому развитию терминологии компьютерных наук.

Ключевые слова: терминология компьютерных наук, междисциплинарная терминология, терминологическая двусмысленность, освоение лексики, стандартизация, глобализация, образовательные ресурсы, база данных Scopus.

<https://doi.org/10.48081/NPEI9381>

***Б. Е. Кильдибекова¹, З. К. Курманова², Г. А. Кукенова³**

¹НАО «Торайғыров университет»,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

^{2,3}НАО «КАТЗУ имени С. Сейфуллина»,

Республика Казахстан, г. Астана.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1128-6334>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5253-3533>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6503-0698>

*e-mail: bibigulkerkenovna@mail.ru

КОГЕРЕНТНОСТЬ ТИПА ДИСКУРСИВНОЙ ЛИЧНОСТИ И ЦЕЛЕЙ РЕЧЕВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В ТЕКСТАХ РЕЛИГИОЗНОЙ ТЕМАТИКИ

В данной статье представлены результаты исследования религиозного медиадискурса Казахстана. Медиасфера привлекает все большее внимание исследователей, так как именно в рамках ее изучения возможно более полно рассмотреть важные теоретические аспекты дискурса. Здесь возможно проследить процесс порождения дискурса психосоциального феномена. Публицистика представляет собой материалы естественного языка. При создании данных текстов возможно изучение языкового материала с учетом социальных и индивидуальных особенностей носителей языка. Исследование проведено с целью поиска взаимосвязи между типами языковой личности авторов газетных статей и блогов – продуциентов дискурсивных практик и целями речевого воздействия. При этом особое внимание уделяется особенностям религиозного дискурса, который наблюдается в условиях десекуляризации. Изучение в данном аспекте позволяет рассматривать лингвистические факторы, влияющие на его протекание. Эти возможности заключены в синтезе собственно лингвистических приемов и достижений смежных областей научного познания. Процессы, наблюдаемые в медиасфере, позволяют сделать вывод о том, что дискурсивные практики религиозного дискурса представлены довольно активно. При этом блогосфера в отличие от официальной прессы позволяет

авторам более открыто и свободно проявлять свою позицию в рамках очерченного дискурса.

Ключевые слова: медиадискурс, религиозный дискурс, секуляризация, десекуляризация, дискурсивные практики, коммуникативные цели, языковая личность, блогосфера.

Введение

Интерес к изучению религиозного дискурса обусловлен экстралингвистическими факторами, основу которых составляют процессы секуляризации и религиозного возрождения.

Согласно исследованиям последних лет, в Казахстане наблюдается тенденция к секуляризации, в результате которой происходит также возвращение к традиционным ценностям. Казахстанские исследователи отмечают «необходимость обнаружения процессов скрытой секуляризации и изучения процессов десекуляризации, выраженных в возрастающем интересе людей к ценностям, заложенным в религиозных догматах» [1, с. 108].

Представленные в настоящей статье данные являются результатом исследования, некоторые сведения по которому были опубликованы ранее в наших работах. Так было определено, что «при ведении дискурсивных практик в рамках религиозного медиадискурса Казахстана наблюдается процесс активного включения прецедентных феноменов и источником прецедентности «религия»» [2]. На основе анализа материалов были представлены основные виды прецедентных феноменов, которые используются участниками религиозного медиадискурса Казахстана [3]. Наряду с этим нами рассматривались «процессы трансформации сознания участников религиозного медиадискурса» [4], были изучены «статусные роли участников религиозного медиадискурса» [5].

Подтверждением активного интереса к медиадискурсу служат работы, которые составили основу настоящего исследования. К примеру, о важности в медиадискурсе «интеракционных метадискурсивных ресурсов» при исследовании теологического дискурса отмечает Н. Malmström [6]. D. Davidson, исследуя медийное пространство, наблюдает «признание веры и готовность носителей языка ссылаться на эти мотивы» [7]. О важности использования «моделей социальных влияний и использования медиа (SIMU)» пишет Sara M Grady [8].

При проведении исследования в качестве ведущего используется метод критического дискурс-анализа (КДА). КДА получил широкое распространение благодаря научному авторитету таких исследователей, как Gavins J. [9], KhosraviNik M. [10], Malyuga E. N. [11], Wodak R. [12] и др.

Таким образом, настоящее исследование нацелено на выявление когерентности типов языковых личностей авторов текстов и их предполагаемых целей. Был проведен анализ материалов русскоязычного религиозного медиадискурса Казахстана. Для проведения исследования были отобраны тексты газетных статей и текстов блогов, созданных авторами – участниками русскоязычного религиозного медиадискурса Казахстана.

Материалы и методы

При подборе методов исследования за основу было взят принцип рассмотрения языка как проявления социальной практики. Для исследования было важно также задействовать возможности изучения языка как семиотической системы, обеспечивающей формирование социальных идентичностей – социальных групп, системы, являющейся конструктом реальности. Созданием данного конструкта занимаются социальные агенты, люди, вовлеченные в социальные события. Именно поэтому был использован в качестве ведущего метод критического дискурс-анализа (КДА). При КДА социальное измерение дискурса выступает важным процессом, так как проявляется как результат социокультурной детерминации и установления контроля над дискурсивными практиками. Наряду с этим КДА дает возможность установить роль языка в процессе производства, воспроизводства и изменения социальных структур, дает возможность произвести анализ имплицитных проявлений, потенциально заложенных в языке.

Приверженцы КДА отмечают, что процесс декодирования информации в дискурсе формирует наши представления о мире, структурируя социальную реальность.

В качестве материалов исследования были использованы тексты из газет, таких как Павлодарское областное издание «Звезда Прииртышья» (далее – ЗП) [13], казахстанское республиканское издание «Казахстанская правда» (далее – КП) [14]. Для проведения сравнительного анализа были использованы также тексты блогов (посты) из открытых информационных источников, таких как информационное агентство «informburo.kz» [15], социальная сеть «Facebook» [16]. Тексты для исследования были отобраны методом сплошной выборки. Для этого был задействован метод «поиск по тегам».

Результаты и обсуждение

Исследование позволило выявить когерентность между типами дискурсивной личности и целями речевого воздействия на примере текстов религиозной тематики на страницах газеты, на ресурсах информационных сайтов интернет-изданий и текстов блогов.

В результате были определены коммуникативные намерения авторов, которые реализуют дискурсивные практики в рамках русскоязычного религиозного дискурса Казахстана.

На страницах газет «Звезда Прииртышья» и «Казахстанская правда» на религиозную тему публикуются материалы, которые отвечают запросу аудитории. Дискурс разворачивается на интересующую современную аудиторию читателей тему. Например, специальное интервью у священнослужителя. Предметом разговора становится обсуждение сроков держания поста, проведение обряда крещения и т.д. Модель поведения священнослужителя поощряется официальной властью. Он пропагандирует постулаты своей веры. Реализуется иллюкутивная функция, которая прослеживается в намерениях священнослужителя дать рекомендации верующим: *«Отец Алексей напомнил собравшимся о сути праздника, о том событии, которому он посвящён, – крещению Иисуса Христа в реке Иордань Иоанном Предтечей. Во время омовения на Иисуса сошёл Святой дух в виде голубя и раздался глас с небес, провозгласивший: «Сей есть Сын Мой возлюбленный, в котором Моё благоволение», – поэтому этот праздник ещё называют Богоявлением. Алексей Степанов каждый год подчёркивает на таких встречах, что зимние купания хоть и стали уже традиционными, не являются обязательными для верующих. Есть множество заблуждений, связанных с этим ритуалом, и одним из опаснейших с духовной точки зрения считает то, когда люди верят, будто могут грешить в течение года и 19 января смыть разом все накопившиеся прегрешения, просто окунувшись в проруби»* (ЗП. 18 января 2024 года). *«в этом году месяц Рамадан начинается 2 апреля и заканчивается 2 мая. Пост продлится 30 дней. 2 мая – Ораза айт. Ночь с 27 на 28 апреля – Ночь предопределения (Ляйлятуль-Кадр). В этом году сумма фитр-садака установлена в размере 500 тенге»* (КП. 28 марта 2022 года).

Представители власти ведут дискурсивные практики в рамках религиозного дискурса с целью объединить общество используя ценности, постулируемые в религии, в качестве общечеловеческих ценностей. В качестве примеров приводятся тексты выступлений Президента Республики Казахстан, руководителей государственных структур и т.д. Материалы подготовленные к календарным датам: *«Этот религиозный праздник символизирует для верующих людей свет и надежду. Рождество олицетворяет основополагающие духовные ценности - доброту, любовь и заботу о ближних, поддержку тех, кто в этом нуждается»* (КП. 7 января 2024 г); *«В мечети были прочитаны суры из Корана и совершен обряд жертвоприношения от имени главы государства»* (КП. 16 июня 2024 года); *«Поздравляю вас со священным праздником Курбан айт, олицетворяющим*

идеалы добра и гуманизма, милосердия и сострадания, справедливости и ответственности. Это особо почитаемый и ожидаемый всеми мусульманами праздник, который содействует продвижению созидательных инициатив и благотворительных начинаний, способствует укоренению нравственных ценностей, укреплению духовной сплоченности общества» (КП. 18 июня 2024 г.); *«Арыстанбек Мухамедиұлы поздравил католическую общину Казахстана со светлым и добрым праздником Пасхи, побуждающим верующих с любовью относиться к людям, строить личную и общественную жизнь на основе принципов добра, взаимоуважения и справедливости, созидать мир и межконфессиональное согласие между этносам»* (КП. 26 марта 2016 года).

Следующий тип языковой личности: «журналист – светская личность, не проявляющая религиозных предпочтений, обращается к религиозной теме для обличения острых социальных проблем, главная из которых – проблема вовлечения людей в различные экстремистские религиозные течения» [17].

Рассмотрим публикации, размещенные на официальных сайтах аналитического интернет-журнала «vlast.kz» и информационного агентства «informburo.kz.» Определив предполагаемые коммуникативные намерения авторов текстов, возможно проследить как достигаются цели обличения, порицания. К примеру, автор материала, «Житель Актау осужден на 18 лет за попытку теракта» («vlast.kz» 21 октября 2024 года) дает правовую оценку представителю религиозной экстремистской организации, который стал героем уголовного процесса. При этом журналист проявляет позицию редакции, дает отрицательную характеристику действиям фигуранта дела «Один из жителей города попал в поле зрения как приверженец радикальной религиозной идеологии». Следующий пример – статья «Мужчина получил семь лет и шесть месяцев лишения свободы» («informburo.kz» 22 ноября 2022 года), журналист также информирует о действиях судебных органов РК: «Казыбекский районный суд Караганды вынес приговор жителю Темиртау, который распространял радикальную религиозную идеологию среди местных жителей и в соцсетях».

Блогосфера представляет собой специфическое информационное пространство. Авторы материалов выражают свою личную позицию, которая не ограничена рамками редакционной политики. Ранее в рамках изучения русскоязычного религиозного медиадискурса Казахстана нами были определены следующие типы языковых личностей авторов-блогеров: «(1) проповедник веры, цель которого – вовлечение, агитация, приобщение, убеждение; (2) явный атеист, нацеленный на демонстрацию пренебрежительного отношения к представителям какой бы то ни было конфессии; (3) нейтральный автор, цель которого – выражение собственного

мнения и проявление компетентности в теме сообщения; (4) автор путевых заметок по сакральным местам, намерение которого связано с незаметным вовлечением в религиозную тему; (5) автор блога, поднимающий острую социальную проблему в рамках религиозного дискурса; (6) ироничный автор, реализующий намерение понравиться читателям и произвести на них впечатление остроумного человека» [17].

Для подтверждения гипотезы исследования рассмотрим некоторые примеры проявления дискурсивных практик в рамках религиозного медиадискурса блогеров.

Нейтральный автор. Автор Ардак Букеева «Исламская Реформация» («forbes.kz» 19 июля 2016 года). Вот некоторые выдержки из блога, размещенного на официальном сайте электронного издания делового журнала «Forbes.kz»: «*в самолете полно людей, похожих то ли на ваххабитов, то ли на салафитов*»; «*возвращались то ли с хаджа, то ли с какого своего тренинга, или как он там у них называется*»; «*я подумала, что наличие этих людей в салоне лайнера – как раз гарантийный талон, не будут же они подрывать самолет, в котором их большинство*»; «*я никогда не была в такой толпе последователей «нетрадиционного» ислама*»; «*какие они разные – аульские, городские, с правильной речью и феней, в очочках и с наколками, был даже здоровенный русский парень с длинной бородой, похожий на протодьякона*». Активно используются различные реминисценции, которые имплицитно присутствуют в лексических единицах. Предполагаемая цель – выразить свое отношение к представителям, на ее взгляд, «**нетрадиционного**» ислама. Можно допустить мысль, что автор разделяет позиции «**традиционного**» ислама, так как в тексте есть оппозиция «**традиционный**» – «**нетрадиционный**», которую можно трактовать как оппозицию «**свой**» – «**чужой**». Все оценки автора отражают общую картину наличия стереотипизации в казахстанском обществе образа приверженца «нетрадиционного» течения в исламе, подтверждение этому мы находим в комментарии о реакции пассажиров самолета «*другие пассажиры заметно напряглись*». Предполагается, что подтверждением позиции автора может служить также следующий ее материал, размещенный на этой же платформе «Исламизация радикализма» («forbes.kz» 5 июня 2017 года). Автор начинает с утверждения о том, что «*большинство джихадистов отличаются крайне низким уровнем религиозных знаний*»; «*значительная их часть и в мечети-то оказалась в первый раз, когда связалась с экстремистами*». Далее по тексту: «*31 мая в Кабуле произошел теракт. Погибло 90 человек*»; «*это не вызвало никакого эмоционального отклика ни у кого, кроме самих афганцев, ну и, может быть, мусульманского мира*»; «*В Пакистане в феврале взорвали мечеть – 50 погибших, в марте – 20*»; «*В Медине теракт в мечети Пророка был*

в прошлом году как раз в Рамазан»; «года три назад, тоже в Рамазан при взрыве мечети погибло 200 человек в Ираке». Автор апеллирует к фактическим данным и выстраивает факты акцентируя внимание на месте организации терактов и принадлежности погибших по вероисповеданию к исламской религии. Резюмируя автор ссылается на авторитетное, по его утверждению, мнение казахстанских и зарубежных ученых: «казахстанская Сорбонна проводила международную экспертную встречу, и французы совершенно однозначно утверждали, что по статистике от терактов, которые называюи «исламскими», больше всего погибло мусульман». Для усиления своей позиции автор далее использует имплицитные возможности реминисценций, которые отражены в таких прецедентах, как *российские бомбисты 19 века, анархисты и маоисты Европы 20 века*. На основании представленных аргументов блогер заключает: «Подозреваю, что наши доморощенные [прим. наше джихадисты] – тоже из этой серии, из тюремных, а не исламских университетов». Таким образом, можно определить коммуникативные намерения автора - стремление доказать свою гипотезу о исламизации радикализма путем обличения «джихадистов» в религиозной невежественности. Напрашивается вывод о том, что при этом в материале проявляется не только нейтральное отношение к традиционному в Республике Казахстан исламу, но и некоторое сочувствие к его постулатам. Можно предположить наличие в русскоязычном медийном религиозном дискурсе Казахстана процесса секуляризации – обретения значимости религии как важной составляющей жизни современного казахстанского общества.

Следующий пример – пост в социальной сети «facebook» автора Arman Shorayev «Мой пост о ДУМК и имамах наделал много шума» («facebook» 21 июля 2016 года). Материал является ответом на реакцию читателей на предыдущий пост автора с критикой в адрес ДУМК (Духовное управление мусульман Казахстана). Анализ данного поста был представлен нами ранее [20]. Настаивая на своей позиции, содержащей критику представителей мусульманского духовенства РК – его руководства, автор резюмирует, что: «Моя критика в адрес ДУМК и имамов не имеет отношения к Аллаху и не является Богохульством. Я просто хочу, чтобы посредники между ним и нами были достойными». Напомним, что предыдущий пост автора вышел с заголовком «Откуда взялись салафиты?» («facebook» 16 июля 2016 года). Он содержит такие утверждения, что «виновато наше государство <...> виноваты сами ИМАМЫ и ДУМК». В материале представлена позиция по поводу острой социальной проблемы религиозного экстремизма, который вылился в серию террористических актов во всем мире. В рамках русскоязычного религиозного дискурса Arman Shorayev использует тактику

дискредитации для достижения цели убеждения читателя в истинности своих выводов.

Выводы

Можно сделать вывод о том, что в настоящее время наблюдается активный процесс ведения дискурсивных практик в рамках русскоязычного религиозного медийного дискурса Казахстана. Это подтверждает наличие процессов секуляризации, который обусловлен тем, что религия обретает значимость как важная составляющая жизни общества. Процесс проявляется на примере возрождения религиозных практик (например, внесение в календарь государственных праздников религиозных дат – Ораза, Рождество), включения ценностей вероисповеданий в систему общеультурных ценностей (обзор посещения святых мест, вошедших в скральную карту Казахстана). Наряду с этим сохраняются процессы десекуляризации, отражающиеся в том, что в рамках религиозного медиадискурса Казахстана проявляют активность языковые личности не придерживающиеся религиозных догм – ироничные авторы и нейтральные авторы. Таким образом, предполагаемые коммуникативные намерения и преследуемые ими цели речевого воздействия корегентны типам языковых личностей, которые определены в ходе анализа языкового материала авторов газетных статей и материалов блогеров.

При сопоставлении условий протекания речевых практик выявлено, что регламентированная среда религиозного медийного дискурса отражает стремление государственных структур поддерживать конституционные права граждан Республики Казахстан на свободу вероисповедания, использовать потенциал ценностей мировых религий как компонентов культурных ценностей государства и реализовывать регулятивную функцию СМИ в целях недопущения религиозного экстремизма и сохранения стабильности в государстве путем поддержания ведения дискурсивных практик на религиозную тематику. В рамках блогосферы в социальных сетях языковая личность проявляет себя более свободно, при этом именно в данном информационном сегменте возможно использование дискурсивных практик вовлечения в ту или иную религию, проявления негативного отношения к людям проповедующим религию вообще либо к представителям иной веры.

Список использованных источников

1 Байтенова, Н., Демеуова, А. Секуляризация как социокультурный феномен / Н. Байтенова, А. Демеуова // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – Алматы, 2018. – Вып. 37., № 2. – С. 107–110. <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/566>

2 **Оленев, С. В., Кильдибекова, Б. Е.** Прецедентные феномены как инструмент трансформации сознания участников религиозно-идеологического дискурса в сети Интернет // Казанская наука. – 2019. – № 12. – С. 186–189. [file:///C:/Users/user/Downloads/Kazanskaya_Nauka_2019_12%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Kazanskaya_Nauka_2019_12%20(3).pdf)

3 **Оленев, С. В., Кильдибекова, Б. Е.** Функционирование прецедентных феноменов в современном русскоязычном религиозном дискурсе Казахстана (на материале публикаций газеты «Звезда Прииртышья») // Международный аспирантский вестник. Русский язык за рубежом. – 2019. – № 4. – С. 43–49. <https://journal.pushkin.institute/wp-content/uploads/2023/01/MAVC-04-19.pdf>

4 **Olenev, S. V., Kildibekova, B. E., Kurmanova, Z. K., Kravtsova, T. M.** Formation of the language identity of a blogger // Opción. – 2019 c. – Año 35., Especial № 23. – P. 948–965. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30090>

5 **Kildibekova, B. E., Karimova, K. K., Krivenko, G. A., Adilbaeva, D. S.** Status roles of participants in religious media discourse in Kazakhstan // Торайғыров университетінің Хабаршысы. ISSN 2710-3528 Филологиялық серия., № 1. – 2024. <https://doi.org/10.48081/WCAW4324>

6 **Malmström, H.** Engaging the Congregation : The Place of Metadiscourse in Contemporary Preaching // Applied Linguistics. – Volume 37., – Issue 4. – August 2016. – Pages 561–582. <https://doi.org/10.1093/applin/amu052>

7 **Donald, D.** The Individuation of Events // Essays on Actions and Events (Oxford, 2001. – online edn Oxford Academic. – 1 Nov. 2003). <https://doi.org/10.1093/0199246270.003.0008>, accessed 01 Oct. 2024.

8 **M Grady, S., Tamborini, R., Eden, A., Van Der Heide, B.** The social factors and functions of media use // Journal of Communication. – Volume 72., Issue 5. – October 2022. – P. 523–539. <https://doi.org/10.1093/joc/jqac026> accessed 01 Oct. 2024.

9 **Gavins, J.** Regina v John Terry : The Discursive Construction of an Alleged Racist Event // Discourse & Society. – 2015. – Vol. 26. – No 6. – P. 712–732. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0957926515592783>

10 **KhosraviNik, M.** Critical Discourse Analysis, Power and New Media Discourse : Issues and Debates // Why Discourse Matters: Negotiating Identity in the Mediatized World. – New York, Peter Lang., – 2014. – P. 287–305. https://www.researchgate.net/publication/304914039_Critical_Discourse_Analysis_power_and_New_media_discourse_In_M_Kopytowskaa_and_Y_Kalyango_eds_Why_Discourse_Matters_Negotiating_Identity_in_the_Mediatized_World_Peter_Lang_287-306

11 **Malyuga, E.N., Tomalin, B.** Communicative strategies and tactics of speech manipulation in intercultural business discourse // Training, Language

and Culture. – 2017. – 1(1). P. 28–45. DOI : 10.29366/2017tlc.1.1.2. [https://rudn.tljournal.org/archive/1\(1\)/1\(1\)-02.pdf](https://rudn.tljournal.org/archive/1(1)/1(1)-02.pdf)

12 **Wodak, R.** Dis-citizenship and migration: a critical discourse-analytical perspective // Journal of Language, Identity and Education. – 2013. – Vol. 12(3). – P. 173–178. https://www.researchgate.net/publication/263339692_Dis-Citizenship_and_Migration_A_Critical_Discourse-Analytical_Perspective

13 Павлодарская областная газета «Звезда Прииртышья». Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.irstar.kz> (Дата обращения 22.11.2024 г.).

14 Республиканская газета «Казахстанская правда». Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://kazpravda.kz/p/o-redaktsii/> (Дата обращения 22.11.2024 г.).

15 Официальный сайт информационного агентства Informburo.kz [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://informburo.kz/> (Дата обращения 03.12.2024 г.).

16 Социальная сеть Facebook [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.facebook.com> (Дата обращения 03.12.2024 г.).

17 **Кильдибекова, Б. Е.** Прецедентные феномены в русскоязычном религиозном дискурсе Казахстана: лингвоперсонологический аспект: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 : защищена 25.06.22 : утв. 14.12.22 / Кильдибекова Бибигуль Еркеновна. – Кемерово, 2022. – 25 с. <https://www.disscat.com/content/pretsedentnye-fenomeny-v-russkoyazychnom-religioznom-diskurse-kazakhstan-lingvopersonologic>

References

1 **Baitenova, N., Demeuova, A.** Sekulyarizaciya kak sociokulturnyi fenomen [Secularization as a socio-cultural phenomenon] [Text] – Bulletin of the Treasury. A series of philosophy, cultural studies and political science. Almaty, 2018. – Issue 37., No. 2. – P. 107–110. <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/566>

2 **Olenev, S. V., Kildibekova, B. E.** Precedentnye fenomeny kak instrument transformacii soznaniya uchastnikov religiozno-ideologicheskogo diskursa v seti Internet [Precedent phenomena as a tool for transforming the consciousness of participants in religious and ideological discourse on the Internet] [Electronic resource]. – Kazan Science. – 2019. – No. 12. – P. 186–189. [file:///C:/Users/user/Downloads/Kazanskaya_Nauka_2019_12%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Kazanskaya_Nauka_2019_12%20(3).pdf)

3 **Olenev, S. V., Kildibekova, B. E.** Funkcionirovanie precedentnykh fenomenov v sovremennom russkoyazychnom religioznom diskurse Kazachstana (na materiale publikacii gazety «Zvezda Priirtishiya») [The functioning of

precedent phenomena in the modern Russian-speaking religious discourse of Kazakhstan (based on the publications of the newspaper «Zvezda Priirtyshya»)] [Text] – International Postgraduate Bulletin. Russian language abroad. – 2019. – No. 4. – P. 43–49. <https://journal.pushkin.institute/wp-content/uploads/2023/01/MAVC-04-19.pdf>

4 **Olenev, S.V., Kildibekova, B. E., Kurmanova, Z. K., Kravtsova, T. M.** Formation of the language identity of a blogger // Opción. – 2019 c. – Año 35., Especial № 23. – P. 948–965. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30090>

5 **Kildibekova, B. E., Karimova, K. K., Krivenko, G. A., Adilbaeva, D. S.** Status roles of participants in religious media discourse in Kazakhstan // Bulletin of toraigyrov University. ISSN 2710-3528 Philological series., № 1. 2024. <https://doi.org/10.48081/WCAW4324>

6 **Malmström, H.** Engaging the Congregation : The Place of Metadiscourse in Contemporary Preaching // Applied Linguistics. -Volume 37., – Issue 4. – August 2016. – P. 561–582. <https://doi.org/10.1093/applin/amu052>

7 **Donald, D.** The Individuation of Events // Essays on Actions and Events (Oxford, 2001. – online edn Oxford Academic. – 1 Nov. 2003). <https://doi.org/10.1093/0199246270.003.0008>, accessed 01 Oct. 2024.

8 **M Grady, S., Tamborini, R., Eden, A., Van Der Heide, B.** The social factors and functions of media use // Journal of Communication. - Volume 72., Issue 5. – October 2022. – P. 523–539. <https://doi.org/10.1093/joc/jqac026> accessed 01 Oct. 2024.

9 **Gavins, J.** Regina v John Terry : The Discursive Construction of an Alleged Racist Event // Discourse & Society. - 2015. – Vol. 26., No 6. – P. 712–732. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0957926515592783>

10 **KhosraviNik, M.** Critical Discourse Analysis, Power and New Media Discourse : Issues and Debates // Why Discourse Matters: Negotiating Identity in the Mediatized World. – New York, Peter Lang., – 2014. – P. 287–305. https://www.researchgate.net/publication/304914039_Critical_Discourse_Analysis_power_and_New_media_discourse_In_M_Kopytowskaa_and_Y_Kalyango_eds_Why_Discourse_Matters_Negotiating_Identity_in_the_Mediatized_World_Peter_Lang_287-306

11 **Malyuga, E. N., Tomalin, B.** Communicative strategies and tactics of speech manipulation in intercultural business discourse // Training, Language and Culture. – 2017. – 1(1). P. 28–45. DOI : 10.29366/2017tlc.1.1.2. [https://rudn.tlcjournal.org/archive/1\(1\)/1\(1\)-02.pdf](https://rudn.tlcjournal.org/archive/1(1)/1(1)-02.pdf)

12 **Wodak, R.** Dis-citizenship and migration: a critical discourse-analytical perspective // Journal of Language, Identity and Education. - 2013. – Vol. 12(3). –

P. 173–178. https://www.researchgate.net/publication/263339692_Dis-Citizenship_and_Migration_A_Critical_Discourse-Analytical_Perspective

13 Pavlodarskaya oblastnaya gazeta «Zvezda Priirtyshiya» [Pavlodar regional newspaper «Star of the Irtysh region»] The official website [Electronic resource]. – Access mode : <https://irstar.kz/> (Accessed 11/22/2024).

14 Respublikanskaya gazeta «Kazachstanskaya pravda» [The republican newspaper «Kazachstanskaya Pravda»] The official website [Electronic resource]. – Access mode : <https://kazpravda.kz/p/o-redaktsii/> (Accessed 11/22/2024).

15 Oficialnyi sait informacionnogo agentstva Informburo.kz [The official website of the information agency Informburo.kz]. The official website [Electronic resource]. – Access mode : <https://informburo.kz/> (Accessed 12/03/2024).

16 Socialnaya set Facebook [Social network Facebook] [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.facebook.com> (Accessed 12/03/2024).

17 **Kildibekova, B. E.** Precedentnie fenomeni v russkoyazychnom religioznom diskurse Kazachstana: lingvopersonologicheski aspekt: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.19 : zashhishhena 25.06.22 : utv. 14.12.22 / Kildibekova Bibigul Erkenovna. – Kemerovo, 2022. – 25 p. [Kildibekova B. E. Precedent phenomena in the Russian-language religious discourse of Kazakhstan : linguopersonological aspect] <https://www.dissercat.com/content/pretsedentnye-fenomeny-v-russkoyazychnom-religioznom-diskurse-kazachstana-lingvopersonologic>

Поступило в редакцию 13.03.24.

Поступило с исправлениями 10.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

*Б. Е. Кильдибекова¹, З. К. Курманова², Г. А. Кукенова³

¹Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

^{2,3}С. Сейфуллин атындағы қазақ
агротехникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

13.03.24 ж. баспаға түсті.

10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ДИНИ ТАҚЫРЫПТАҒЫ МӘТІНДЕРДЕГІ ДИСКУРСИВТІ ТҮЛҒА ТИПІ МЕН СӨЙЛЕУ ӘСЕРІНІҢ МАҚСАТТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Бұл мақалада Қазақстанның діни медиадискурсын зерттеу нәтижелері ұсынылған. Медиафераны таңдау соңғы онжылдықтардағы лингвистикалық жұмыстарда дискурстың теориялық аспектілерін зерттеуге деген қызығушылықтың артуына байланысты. Дискурс оның пайда болу аспектісінде психоәлеуметтік құбылыс ретінде зерттеледі. Талдауға алған мәтіндерді жасау кезінде ана тілдерінің әлеуметтік және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, тілдік материалды зерттеуге болады. Зерттеу газет мақалалары мен блогтар авторларының тілдік тұлғалық типтері - дискурсивті тәжірибелер өндірушілері мен сөйлеу әсерінің мақсаттары арасындағы байланысты іздеу мақсатында жүргізілді. Секуляризация жағдайында байқалатын діни дискурстың ерекшеліктеріне басым назар аударылады. Діни дискурсты зерттеуде лингвистиканың бірқатар артықшылықтары бар. Себебі лингвистикалық әдістердің ғылыми танымның іргелес салаларының жетістіктерімен синтезе жаңа мүмкіндіктер береді. Блогосфера ресми баспасөзбен салыстырғанда авторларға діни дискурс аясында өз ұстанымдарын ашық және еркін көрсетуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: медиа дискурс, діни дискурс, секуляризация, декеуляризация, дискурсивті тәжірибелер, коммуникативті мақсаттар, тілдік тұлға, блогосфера.

*B. E. Kildibekova¹, Z. K. Kurmanova², G. A. Kukenova³

¹Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

^{2,3}S. Seifullin Kazakh Agro
Technical Research University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 13.03.24.

Received in revised form 10.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

COHERENCE OF THE TYPE OF DISCURSIVE PERSONALITY AND THE GOALS OF SPEECH INFLUENCE IN RELIGIOUS TEXTS

This article presents the results of a study of the religious media discourse in Kazakhstan. The choice of the media sphere is due to the fact that in the linguistic works of recent decades there has been a growing interest in the study of theoretical aspects of discourse. Discourse is studied in the aspect of its generation as a psychosocial phenomenon. The journalism presented on the pages of newspapers and the texts of blogs are natural language materials. When creating these texts, it is possible to study the language material taking into account the social and individual characteristics of native speakers. The study was conducted in order to find the relationship between the types of linguistic personality of the authors of newspaper articles and blogs - producers of discursive practices and the goals of speech influence. At the same time, special attention is paid to the peculiarities of religious discourse, which is observed in the context of secularization. The advantage of linguistics, which has a wide range of possibilities for studying religious discourse, is noted. These possibilities lie in the synthesis of linguistic techniques and achievements of related fields of scientific knowledge. The processes observed in the media sphere allow us to conclude that the discursive practices of religious discourse are quite actively represented. At the same time, the blogosphere, unlike the official press, allows authors to express their position more openly and freely within the framework of a defined discourse.

Keywords: media discourse, religious discourse, secularization, desecularization, discursive practices, communicative goals, linguistic personality, blogosphere.

<https://doi.org/10.48081/YIHJ2907>

***Д. А. Кожас**

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1306-7249>

*e-mail: kapar.dina@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МЕДИАДИСКУРСТАҒЫ ҰЛТТЫҚ БЕЙНЕ: ЛИНГВОМӘДЕНИ ЖӘНЕ ДИСКУРСИВТІК ТАЛДАУ

Мақалада қазақстандық медиадискурстағы ұлт бейнесі лингвомәдени және дискурсивті талдау тұрғысынан қарастырылады. Ғаламдану және цифрлық трансформация жағдайында бұқаралық ақпарат құралдары ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда, мәдени құндылықтарды көрсету мен қоғамдық пікірді конструктивациялауда маңызды рөл атқарады. Қазақстандық БАҚ-та ұлт бейнесін қалыптастыруда қолданылатын тілдік құралдарға, сондай-ақ медиадискурсқа әсер ететін саяси, әлеуметтік және мәдени факторларға ерекше назар аударылады. Мақалада ұлт бейнесін жасауға ықпал ететін дискурсивті стратегиялар, риторикалық тәсілдер мен лексикалық маркерлер талданады. Зерттеу қазақстандық жетекші БАҚ материалдарына, сондай-ақ телевизиялық және цифрлық медианың талдауына негізделген. Мақалада ұлттық бояуы бар лексиканың, метафоралық конструкциялардың, нарративтік стратегиялардың және идеологиялық астарлардың қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Медиадискурстың қоғамдық сана қалыптастырудағы рөлі және ұлттық бірегейлікті қабылдауға ықпалына баса назар аударылады. Сонымен қатар, медианың ұлттық стереотиптерді күшейту немесе өзгерту үдерісіндегі ықпалы зерттеледі. Зерттеу нәтижелері лингвистика, журналистика, медиаанализ және мәдениетаралық коммуникация саласындағы мамандарға пайдалы болуы мүмкін. Сонымен қатар, Қазақстанның тіл саясатын, ұлттық дискурстың эволюциясын және оның қоғамдық пікірге тигізетін ықпалын зерттеу тұрғысынан өзекті болып табылады. Ұсынылған тұжырымдар БАҚ-тағы ұлттық

бірегейліктің көрінісін тереңірек түсінуге және медидадағы дискурсивті тәсілдердің рөлін бағалауға көмектеседі.

Кілтті сөздер: медиадискурс, ұлттық бірегейлік, БАҚ, лингвомәдени талдау, дискурсивті стратегиялар, риторикалық тәсілдер, идеологиялық импликациялар.

Кіріспе

Қазіргі ақпараттық қоғамда бұқаралық ақпарат құралдары ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Медиадискурс тек ақпарат тарату ғана емес, сонымен қатар ұлттық құндылықтарды, тарихи жадты және мәдени мұраны репрезентациялау, жаңғырту және тарату алаңы ретінде қызмет етеді. Қазақстандық медиадискурста ұлттық бейне түрлі дискурсивті стратегиялар, лингвомәдени элементтер мен риторикалық тәсілдер арқылы көрініс табады.

Ұлттық бейненің медидадағы көрінісін зерттеу – өзекті әрі маңызды мәселе. Өйткені БАҚ-та ұсынылған ақпарат халықтың ұлттық сана-сезіміне, қоғамдық пікірдің қалыптасуына және жалпы мәдени өрістің дамуына әсер етеді. Осы зерттеудің мақсаты – қазақстандық медиадискурстағы ұлттық бейненің лингвомәдени және дискурсивтік ерекшеліктерін талдау, оның қалыптасуында қолданылатын тілдік құралдар мен дискурсивті стратегияларды анықтау.

Зерттеу барысында қазақстандық жетекші БАҚ-та жарияланған материалдар, сонымен қатар телевизиялық және цифрлық медиа өнімдер қарастырылды. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететін лексикалық, стилистикалық және идеологиялық тәсілдерге ерекше назар аударылды.

Материалдар мен әдістері

Бұл мақалада қазақстандық медиадискурстағы ұлттық бейненің қалыптасуы мен репрезентациясын лингвомәдени және дискурсивтік талдау негізінде қарастыру мақсат етілді. Зерттеу барысында сапалық және сандық әдістер қолданылды, сондай-ақ түрлі ақпарат көздерінен алынған мәліметтер кешенді түрде талданды [1, 21-6.].

Зерттеу материалы ретінде төмендегілер пайдаланылды:

- Қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарының материалдары: республикалық деңгейдегі газеттер мен онлайн-платформалар (Egemen Qazaqstan, Kazinform, Tengrinews, Informburo және т.б.).

- Телевизиялық және сандық медиа өнімдер: жаңалықтар, аналитикалық бағдарламалар мен сұхбаттар (Qazaqstan, Khabar, Atameken Business арналарынан).

- Әлеуметтік медиа контенті: әлеуметтік желілердегі қоғамдық пікірталастар, блогерлер мен сарапшылардың ұлттық бірегейлік туралы жазбалары.

- Ғылыми еңбектер мен аналитикалық зерттеулер: медиадискурс, ұлттық бірегейлік және лингвомәдениет тақырыбындағы зерттеулер.

Бұл материалдар медиадағы ұлттық бейненің репрезентациясын жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу әдістері

1 Дискурсивті талдау

- БАҚ материалдарында ұлттық бейнені қалыптастыруға ықпал ететін дискурсивті стратегиялар анықталды.

- Ұлттық бірегейлікке қатысты идеологиялық және риторикалық тәсілдер қарастырылды.

2 Лингвомәдени талдау

- Ұлттық сипатқа ие лексикалық бірліктер, метафоралар, символдық мәнге ие сөздер зерттелді.

- Тілдік құралдардың мәдени-тарихи контексте қалай қолданылатыны қарастырылды.

3 Контент-талдау

- БАҚ-та ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда жиі қолданылатын негізгі тақырыптар мен сөздер жиілігі зерттелді.

- Медиадискурстың динамикасы мен өзгеру тенденциялары сандық және сапалық тұрғыда талданды.

4 Салыстырмалы әдіс

- Қазақстандық медиадискурстағы ұлттық бейне басқа елдердегі медиаконтентпен салыстырылып, ерекшеліктері айқындалды.

Жүргізілген әдістемелік талдау қазақстандық медиадискурстың ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін тереңірек түсінуге және оның қоғамдық санаға тигізетін ықпалын бағалауға мүмкіндік берді [2, 29-б.].

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу нәтижелері қазақстандық медиадискурста ұлттық бейненің қалыптасуы мен көрініс табуында бірнеше маңызды фактордың рөл атқаратынын көрсетті:

1 Лингвомәдени ерекшеліктер

- БАҚ-та ұлттық бояуы бар лексиканың белсенді қолданылуы анықталды. Бұл сөздер көбінесе тарихи, мәдени және этникалық ерекшеліктерді бейнелейді.

- Қазақ тіліндегі метафоралық құрылымдар ұлттық бірегейлікті нығайтуда ерекше рөл атқарады. Мысалы, «Мәңгілік ел», «рухани жаңғыру» сияқты ұғымдар ұлттық идеяның дискурсивті құралы ретінде қызмет етеді.

2 Дискурсивті стратегиялар

- Қазақстандық медиада ұлттық бірегейлікті нығайту мақсатында нарративтік стратегиялар кеңінен қолданылады. Тарихи оқиғаларды қайта жаңғырту, ұлттық қаһармандар бейнесін насихаттау арқылы ұлт тұтастығы идеясы алға тартылады.

- Диалогтық және полемикалық дискурстар да жиі кездеседі. Олар ұлттық мәселелерді талқылауға ықпал етіп, әртүрлі пікірлердің қалыптасуына мүмкіндік береді.

3 Идеологиялық және әлеуметтік факторлар

- БАҚ-тағы ұлттық бейне мемлекеттің тіл саясатына, тарихи жадыны жаңғырту бастамаларына және ұлттық құндылықтарды насихаттауға тікелей байланысты.

- Сонымен қатар, жаһандану үрдістері медиадискурстың мазмұнына әсер етеді. Қазақстандық медиада ұлттық бірегейлікпен қатар, заманауи құндылықтар мен халықаралық интеграция мәселелері қатар көрініс табады [3, 93-б.].

Жалпы, зерттеу қазақстандық медиадискурстың ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. БАҚ-та қолданылатын тілдік және дискурсивтік тәсілдер ұлттық сананы нығайтуға ықпал еткенімен, кейбір жағдайларда ұлттық стереотиптерді қалыптастыру қаупін де тудырады. Осыған байланысты, болашақ зерттеулерде медиадискурстың динамикасы мен оның қоғамға ықпалын тереңірек қарастыру қажет [4, 29-б.].

1 Дәстүрлі БАҚ-тағы ұлттық дискурс

Қазақстандағы ресми газеттер мен телеарналар ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар мемлекеттік саясатты қолдап, ұлттық құндылықтарды дәріптеуге бағытталған. Ресми ақпараттық агенттіктер ұсынған жаңалықтарда елдің тарихи мұрасы, мәдени ерекшеліктері мен ұлттық идеясы басым рөл атқарады [5, 139-б.].

Бұқаралық ақпарат құралдарының бұл сегментінде ұлттық бірегейлік көбінесе мемлекеттің саяси-әлеуметтік ұстанымдарына сәйкес қалыптасады. Сондықтан дәстүрлі медианың негізгі аудиториясы мемлекеттік саясатты қолдайтын азаматтардан құралады.

Дәстүрлі БАҚ-та ұлттық дискурстың негізгі ерекшеліктерінің бірі – мемлекет жүргізетін ақпараттық саясаттың бірізділігі. Ақпараттың берілу формасы ресми стильге негізделіп, ұлттық құндылықтар мен патриотизмді насихаттау басым болады [6, 35-б.].

Сонымен қатар, дәстүрлі БАҚ-та сарапшылардың пікірі жиі беріледі, бұл ақпараттың ресми және сенімді қабылдануына ықпал етеді. Олар ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелерін көтеріп, мәдени мұра мен тарихи сабақтастықты насихаттайды.

2 Жаңа медиадағы ұлттық дискурс

Онлайн-басылымдар мен әлеуметтік желілер дәстүрлі БАҚ-қа қарағанда әртүрлі көзқарастарды қамтиды. Бұл платформаларда балама пікірлер мен қоғам талқылаулары кеңінен орын алады. Блогерлер мен тәуелсіз журналистер ресми БАҚ ұсынбайтын мәселелерді көтеріп, қоғамдағы түрлі көзқарастарды қалыптастыруға әсер етеді. Жаңа медиа платформаларында ақпараттың таратылуы жылдам әрі қолжетімді. Көптеген блогерлер мен тәуелсіз журналистер ұлттық мәселелерді әртүрлі қырынан қарастырып, қоғамның сындарлы пікір білдіруіне ықпал етеді [7, 157-6.].

Сонымен қатар, әлеуметтік желілердегі ұлттық дискурс көбінесе интерактивті түрде жүреді. Қолданушылар посттарға пікір қалдырып, түрлі көзқарастарды талқылайды. Бұл медиакөңістіктегі плюрализмнің артуына ықпал етеді.

Жаңа медианың тағы бір ерекшелігі – заманауи форматтар мен мультимедиялық мүмкіндіктерді кеңінен пайдалану. Мысалы, видеоблогтар мен подкасттар ұлттық дискурсты жастар аудиториясына жақындатудың тиімді әдісі болып табылады [8, 88-6.].

3 Медиадискурстың қоғамға ықпалы

Қазіргі заманғы медиадискурс қоғамдық пікірді қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Дәстүрлі және жаңа медианың айырмашылықтарын ескере отырып, ұлттық бірегейліктің медиадағы көрінісін талдау маңызды. Мысалы, белгілі бір саяси оқиғаларға қатысты БАҚ ұстанымы мен әлеуметтік желілердегі қоғамдық реакцияның айырмашылықтары байқалады.

Қазіргі қоғамда ақпараттың қабылдануы оның ұсынылу тәсіліне байланысты. Медиадискурс ұлттық бірегейлікті қалыптастырып қана қоймай, оны дамытуға да үлес қосады. Бұл процесс дәстүрлі және жаңа медианың өзара әрекеттесуіне тікелей байланысты [9, 129-6.].

Дәстүрлі БАҚ пен жаңа медиада ұлттық дискурс әртүрлі бағытта өрбісе де, олардың ортақ мақсаты – қоғамның ұлттық құндылықтар туралы хабардарлығын арттыру. Бұл тұрғыда ақпараттық саясаттың тиімділігі мен медианың жауапкершілігі маңызды рөл атқарады.

Жалпы, медиадискурс қоғамның ойлау жүйесіне әсер етіп, ұлттық бірегейліктің сақталуына ықпал ететін басты құралдардың бірі болып қала береді. Оның тиімділігі қоғамдық пікірдің ашықтығы мен плюрализм деңгейіне байланысты анықталады [10, 13-6.].

Қорытынды

Қазақтандық медиадискурстағы ұлттық бейне – күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Ол тарихи, саяси, әлеуметтік және мәдени факторлардың ықпалымен қалыптасады және ұдайы өзгеріп отырады. Жүргізілген

зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ұлттық бірегейлік бұқаралық ақпарат құралдарында түрлі дискурсивті стратегиялар, лингвомәдени элементтер мен риторикалық тәсілдер арқылы бейнеленеді.

Медиадискурста ұлттық бейнені қалыптастыруда тілдің айрықша рөлі бар. Қазақстандық БАҚ-та ұлттық бояуы бар лексика, символдық мәнге ие метафоралар, тарихи сілтемелер және идеологиялық импликациялар белсенді қолданылады. Бұл құралдар ұлттық сана мен бірегейлікті нығайтуға бағытталғанымен, кей жағдайда белгілі бір стереотиптерді қалыптастырып, қоғамдық пікірге ықпал етуі мүмкін.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан медиадискурсының ұлттық бірегейлікті көрсету мен оны қалыптастырудағы әлеуетін ашып көрсетті. БАҚ ұлттық құндылықтарды насихаттаудың, мәдени мұраны дәріптеудің және қоғамдағы интеграциялық үдерістерді дамытудың маңызды құралына айналып отыр. Алдағы уақытта медиадискурстың динамикасын, оның жаһандық ақпараттық ағымдармен байланысын және жаңа медиа технологиялардың ықпалын тереңірек зерттеу қажеттілігі туындайды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Гермашева, Т. М.** Исследование лингвистических и паралингвистических характеристик блог-дискурса. Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2010. – С. 150–155.

2 **Васильева, С. Л.** Особенности жанра комментария в русском и английском дискурсе : сопоставительный аспект. Молодой ученый. – 2013. – № 2. – С. 207–210. 3 **морослин, П. В.** Язык Интернета как объект лингвистических исследований. Russian Journal of Linguistics. – 2009. – С. 10–17.

4 **Abusa'aleek, A.** Internet Linguistics : A Linguistic Analysis of Electronic Discourse as a New Variety of Language. International Journal of English Linguistics. – 2015. – № 5(1). – P. 173–185.

5 **Abdullina, L. R., Latypov, N. R.** Online News Comments of the E-discourse : a framesemantic approach. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, Special Edition. – 2017. – P. 16–25.

6 **Mitra, A., Watts, E.** Theorizing Cyberspace : the Idea of Voice Applied to the Internet Discourse. New Media & Society. – 2002. – № 4(4). – P. 479–498.

7 **Provine, R. R., Spencer, R., Mandel, D.** Emotional expression online : Emoticons punctuate website text messages. Journal of Language and Social Psychology. – 2007. – № 26 (3). – P. 299–307.

8 **Filatova, O., Volkovskii, D.** The online discourse as a form of e-Participation : the experience of internet discourse research. Proceedings of the 13th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance. – 2020. – № 3(1). – P. 326–333.

9 **Ушаков, А. А.** Интернет-дискурс как особый тип речи // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2 : Филология и искусствоведение. – 2016.

10 **Pavlova, N., Grebenshchikova, T., Afinogenova, V., Zachiosova, I., Kubrak, T.** Intentional space of post-event discourse on various internet sites. *Psikhologicheskii zhurnal*. – 2015. – № 41(3). – P. 78–91.

References

1 **Germasheva, T. M.** Issledovanie lingvisticheskikh i paralingvisticheskikh harakteristik blog-diskursa. *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena*. [Research of linguistic and paralinguistic characteristics of blog discourse. *Izvestia of the Russian State Pedagogical University. A. I. Herzen*]. – 2010. – P. 150–155.

2 **Vasilieva, S. L.** Osobennosti zhanra kommentariya v russkom i anglijskom diskurse: sopostavitelnyj aspekt. *Molodoy uchenyj*. [Features of the genre of commentary in Russian and English discourse: a comparative aspect. *Young scientist*]. – 2013. – № 2. – P. 207–210.

3 **Moroslin P. V.** Yazyk Interneta kak objekt lingvisticheskikh issledovanij. *Russian Journal of Linguistics*. [The language of the Internet as an object of linguistic research. *Russian Journal of Linguistics*]. – 2009. – P. 10–17.

4 **Abusa'aleek, A.** Internet Linguistics : A Linguistic Analysis of Electronic Discourse as a New Variety of Language. *International Journal of English Linguistics*. – 2015. – № 5(1). – P. 173–185.

5 **Abdullina, L. R., Latypov, N. R.** Online News Comments of the E-discourse : a framesemantic approach. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, Special Edition*. – 2017. – P. 16–25.

6 **Mitra, A., Watts, E.** Theorizing Cyberspace : the Idea of Voice Applied to the Internet Discourse. *New Media & Society*. – 2002. – № 4(4). – P. 479–498.

7 **Provine, R. R., Spencer, R., Mandel, D.** Emotional expression online: Emoticons punctuate website text messages. *Journal of Language and Social Psychology*. – 2007. – № 26 (3). – P. 299–307.

8 **Filatova, O., Volkovskii, D.** The online discourse as a form of e-Participation : the experience of internet discourse research. Proceedings of the 13th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance. – 2020. – № 3(1). – P. 326–333.

9 **Ushakov A. A.** Internet-diskurs kak osobyj tip rechi. *Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta*. [Internet discourse as a special type of speech // In : *Bulletin of the Adyghe State University*]. *Seriya 2 : Filologiya i iskusstvovedenie*. – 2016.

10 **Pavlova, N., Grebenshchikova, T., Afinogenova, V., Zachiosova, I., Kubrak, T.** Intentional space of post-event discourse on various internet sites. *Psikhologicheskii zhurnal*. – 2015. – № 41(3). – P. 78–91.

13.03.24 ж. баспаға түсті.

16.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Д. А. Кожас

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 13.03.24.

Поступило с исправлениями 16.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОБЛИК В КАЗАХСТАНСКОМ МЕДИАДИСКУРСЕ: ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ И ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ

В статье рассматривается образ нации в казахстанском медиадискурсе с позиций лингвокультурного и дискурсивного анализа. В условиях глобализации и цифровой трансформации средства массовой информации играют ключевую роль в формировании национальной идентичности, репрезентации культурных ценностей и конструировании общественного мнения. Особое внимание уделяется языковым средствам, используемым в казахстанских СМИ для формирования образа нации, а также влиянию политических, социальных и культурных факторов на медиадискурс. В статье анализируются дискурсивные стратегии, риторические приемы и лексические маркеры, способствующие созданию национального образа.

Исследование основано на материале публикаций ведущих казахстанских СМИ, а также на анализе телевизионных и цифровых медиа. Рассматриваются особенности употребления национально маркированной лексики, метафорических конструкций, нарративных стратегий и идеологических импликаций. Делается акцент на

медиадискурс как инструмент формирования общественного сознания и влияния на восприятие национальной идентичности. Кроме того, исследуется влияние медиа на укрепление или трансформацию национальных стереотипов. Результаты исследования могут быть полезны специалистам в области лингвистики, журналистики, медиаанализа и межкультурной коммуникации. Кроме того, работа актуальна в контексте изучения языковой политики Казахстана, эволюции национального дискурса и его влияния на общественное мнение. Представленные выводы позволяют глубже понять отражение национальной идентичности в СМИ и оценить роль дискурсивных стратегий в медианпространстве.

Ключевые слова: медиадискурс, национальная идентичность, СМИ, лингвокультурный анализ, дискурсивные стратегии, риторические подходы, идеологические импликации.

**D. A. Kozhas*

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 13.03.24.

Received in revised form 16.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

THE NATIONAL IMAGE IN KAZAKHSTANI MEDIA DISCOURSE: A LINGUOCULTURAL AND DISCURSIVE ANALYSIS

The article examines the image of the nation in Kazakhstani media discourse from the perspective of linguistic and cultural as well as discourse analysis. In the context of globalization and digital transformation, mass media play a key role in shaping national identity, representing cultural values, and constructing public opinion. Special attention is given to the linguistic means used in Kazakhstani media to shape the nation's image, as well as the political, social, and cultural factors influencing media discourse. The article analyzes discourse strategies, rhetorical techniques, and lexical markers that contribute to the formation of a national image.

The study is based on materials from leading Kazakhstani media outlets, as well as an analysis of television and digital media. It examines the use of nationally marked vocabulary, metaphorical constructions, narrative strategies, and ideological implications. The focus is on media discourse as a tool for shaping public consciousness and influencing perceptions

of national identity. Additionally, the impact of media on reinforcing or transforming national stereotypes is explored.

The research findings may be useful for specialists in linguistics, journalism, media analysis, and intercultural communication. Furthermore, the study is relevant in the context of analyzing Kazakhstan's language policy, the evolution of national discourse, and its influence on public opinion. The presented conclusions provide a deeper understanding of the representation of national identity in the media and help assess the role of discourse strategies in the media space.

Keywords: media discourse, national identity, mass media, linguistic and cultural analysis, discursive strategies, rhetorical approaches, ideological implications.

<https://doi.org/10.48081/PTEM3531>

***A. G. Kuderinova¹, A. Sh. Akzhigitova², S. S. Aubakir³**

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

³Astana IT University,

Republic of Kazakhstan, Astana

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8530-2970>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3509-6650>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3255-481X>

*e-mail: aida.kuderinova@gmail.com

TOPONYMIC LANDSCAPE TRANSFORMATION IN KAZAKHSTAN: CULTURAL-HISTORICAL ASPECT

This article explores the transformation of the urban toponymic landscape in Kazakhstan, focusing on the cultural-historical significance and linguistic preferences in the naming and renaming of streets and urban objects. Based on survey data, the study examines public attitudes toward toponymic changes, their practical implications, and their role in preserving cultural heritage. The findings highlight the complexity of urban toponymy as a reflection of historical narratives, identity, and language policy. The study concludes that further research is needed to encompass perspectives from various cities and to analyze the broader connections between language planning and toponymic policy. Additionally, the research underscores the importance of balancing historical continuity with modern urban development, as renaming practices often evoke strong societal reactions. The study contributes to the ongoing discourse on language policy and national identity in Kazakhstan, emphasizing the need for inclusive decision-making processes that consider both historical legacy and contemporary linguistic realities.

Keywords: urban toponymy, renaming, language policy, cultural heritage, historical narratives, linguistic preferences, spatial identity, public perception.

Introduction

The connection between language and space is a central focus in linguocultural and sociolinguistic studies. Among these, toponymy—the study of

place names—holds particular significance, as it explores the meanings and cultural values embedded in proper names. Zharkynbekova highlights that toponyms, as historically, socially, and culturally significant geographical names, attract the attention of not only geographers, historians, and linguists but also sociologists, political scientists, cultural researchers, and ethnographers. This interdisciplinary interest has contributed to the development of toponymy as a distinct field of study. She emphasizes that geographical names are not only markers for spatial orientation but also key elements of a symbolic system that reflects historical and cultural processes [1, p. 140]. Urban toponymy, which encompasses the names of streets, parks, squares, and other city landmarks, plays a unique role in shaping the identity of urban spaces and reflecting their historical and cultural narratives. These toponyms are the symbols that convey the collective memory and identity of a city.

The study of toponymy in Kazakhstan is essential due to the country's complex historical and political transformations, which have shaped its urban naming landscape. According to G. B. Madiyeva, the onomastic space of Kazakhstan is currently distinguished by «innovations of social, psychological, and historical content: the geopolitical and linguistic situation in Kazakhstan has changed, as has the mentality of individuals. As a result, their attitude toward what to name and how to name it has also shifted. This has predetermined the emergence of a new concept of proper names, primarily driven by the idea of a national Renaissance and the manifestation of passionarity in Kazakhstani onomastics» [2, p. 15]. Street names in their turn function not only as practical markers but also as ideological tools that reflect political power, historical narratives, and national identity. It has been suggested by Dwyer & Alderman when employed as toponymic means of ideologising space with the symbols of power, icons of identity, and historical remembrances that legitimate the political regime, street names render space into politically loaded memorial landscapes [3, p. 166].

The urban toponymic landscape can be understood as a network of place names that connect physical spaces with cultural and symbolic meanings. As Golomidova states the specificity of the urban toponymic landscape lies in the fact that, on the one hand, it corresponds to the designation of places in the real physical space of the city, while on the other hand, through toponyms as linguistic signs, symbolic meanings are conveyed, shaped by human perception of locations and cultural context [4, p. 30]. This landscape reflects a city's history, cultural heritage, and societal values. While toponyms often capture the spirit of a specific historical period, they also evolve alongside the city, influenced by changing social and political dynamics. As a result, the naming and renaming of urban objects often raise questions about the balance between preserving historical significance and adapting to contemporary needs.

Landry and Bourhis [5] make a distinction between top-down signs provided by the government or agencies linked to the government, on the one hand, and bottom-up signs provided by commercial enterprises, on the other [6]. Traditionally, urban naming practices have been shaped by top-down decisions from authorities, which can sometimes overlook the perspectives and cultural associations of local communities. This creates a potential disconnect between the official names of urban spaces and the ways residents relate to them. Understanding residents' perceptions of urban toponymy is essential to address this gap, as it sheds light on whether the names of city landmarks truly reflect the cultural and historical identity of the area.

In Kazakhstan, state regional onomastic commissions and onomastic commissions of cities of republican significance, as well as the capital, have been established to study onomastics and the renaming of toponyms. These commissions work on restoring original names and approving new names within the territory of Kazakhstan [7].

It is worth noting the research conducted by the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics under the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which focuses on the study of onomastics in the country: *“Etymology of Kazakhstan’s Toponyms. Creation of Toponymic Dictionaries”* (2000–2002); *“Study of the Cognitive Foundations of Kazakh National Toponymy”* (2006–2008); *“Reflection of the National Idea in the Kazakh Onomastic System”* (2007–2009); *“Study of the Cultural-Historical and Linguistic Foundations of Kazakh Onomastics in the General Turkic Context”* (2012–2014); *“Defining the Scientific and Theoretical Principles of National and International Standardization of Onomastic Names in the Republic of Kazakhstan (Geographical Names)”* (2017–2020); *“Development of a Parallel Directory of Names of Administrative-Territorial Units of the Republic of Kazakhstan in Cyrillic and Latin Script”* (2019); and *“Compilation of Two Anthroponymic Dictionaries and a Short General Toponymic (Mixed) Dictionary of the Republic of Kazakhstan”* (2019). These initiatives contribute to enhancing the understanding and application of onomastics in society while also supporting the development and preservation of Kazakhstan’s cultural heritage [8].

Nevertheless, a sociolinguistic approach to researching urban toponymy in Kazakhstan is crucial because it allows to go beyond simply identifying the origins and meanings of names. It helps understand how people actually use and perceive those names in their daily lives and how those perceptions are influenced by social factors like ethnicity, age, and social class [9]. This is particularly important in a multilingual and multicultural society like Kazakhstan, where different groups may have varying interpretations and attachments to certain place names.

By studying public opinion on urban toponyms, we can gain insights into the social and cultural dynamics at play in the naming and renaming processes. This can help understand how people relate to their city, its history, and its diverse communities. It can also reveal potential tensions and conflicts related to identity politics and historical memory.

Furthermore, a sociolinguistic approach can help assess the effectiveness of toponymic policies and practices. By understanding how people perceive and use place names, policymakers can make more informed decisions about naming and renaming that are more inclusive and representative of the community’s values and aspirations. As Tan suggests, centralised policy «can have unintended outcomes because groups and individuals, who function as micro- and meso-level language policy and planning agents, can respond in a variety of ways» [10, p. 80].

The purpose of this study is to explore how residents perceive the cultural and historical significance of urban toponyms and their connection to local identity. By analyzing the opinions of residents, this study seeks to highlight the role of toponymy in preserving cultural heritage and fostering a deeper connection between people and their urban environment.

Materials and Methodology

This study employed a quantitative survey-based approach to examine public perceptions of urban toponymy in Kazakhstan, specifically regarding the naming and renaming of urban spaces. 188 respondents participated in the survey.

The primary data source is a structured questionnaire, designed to measure residents’ attitudes toward the cultural and historical significance of urban place names. The questionnaire consisted of 37 Likert-scale questions, allowing respondents to express their level of agreement or disagreement with various statements related to urban toponymy. Additionally, demographic variables such as city of residence (Table 1), length of residence (Table 2), age (Table 3), gender (Table 4), native language (Table 5), education level (Table 6) are included to analyze potential differences in perception across different social groups.

Data were collected through online distribution via Microsoft Teams platform to ensure broad participation. The sampling method combined convenience and snowball sampling, targeting a diverse pool of respondents. The responses were analyzed using descriptive statistical methods, including mean comparisons to identify patterns in public opinion.

Table 1 – City of residence

City	Count	Percentage (%)
Almaty	18	9,6
Astana	151	80,3
Other cities	19	10,1

Table 2 – Length of residence in the city

Length	Count	Percentage (%)
From 1 to 5 years	41	21,8
Less than 1 year	18	9,6
More than 10 years	102	54,2
From 6 to 10 years	27	14,4

Table 3 – Age

Age	Count	Percentage (%)
18 - 30 years old	81	43
31 - 45 years old	56	29,8
46 - 60 years old	46	24,5
60+ years old	5	2,7

Table 4 – Gender

Gender	Count	Percentage (%)
Male	32	17
Female	156	83

Table 5 – Native language

Native language	Count	Percentage (%)
Kazakh	148	78,7
Russian	39	20,8
Other	1	0,5

Table 6 – Level of education

Level of education	Count	Percentage (%)
Higher	171	91
Secondary specialized	9	4,8
Secondary	5	2,7
Other	3	1,5

Nevertheless, the study represents the initial phase of research, focusing on the cultural-historical significance of toponymic transformations and it does not yet account for individual linguistic preferences in naming urban objects. Additionally,

the study primarily reflects the views of respondents from Astana, with limited representation from other regions. Future research will address these aspects by analyzing linguistic preferences in urban naming, offering a more comprehensive perspective on the interplay between historical memory and linguistic choices.

Results and discussion

The analysis of survey responses provides valuable insights into public perceptions of urban toponymy and the processes of naming and renaming urban objects in Kazakhstan. The findings highlight key trends in how residents interpret the cultural and historical significance of urban toponymy, and their attitudes toward renaming practices.

Cultural and historical significance of naming

Survey responses reflect a strong recognition of the cultural and historical importance of urban toponyms. A significant majority (76.6 %) agree that place names hold essential cultural-historical value (Diagram 7), while 62.2 % believe renaming efforts contribute to preserving national identity (Diagram 8). Additionally, 75 % of respondents feel that using historical names strengthens the connection to the past. However, concerns are raised by 53.7 % who argue that modern street names often neglect the region's cultural heritage. This highlights the need for a more heritage-conscious approach to naming policies.

Diagram 7. Public opinion on cultural and historical significance of urban object names

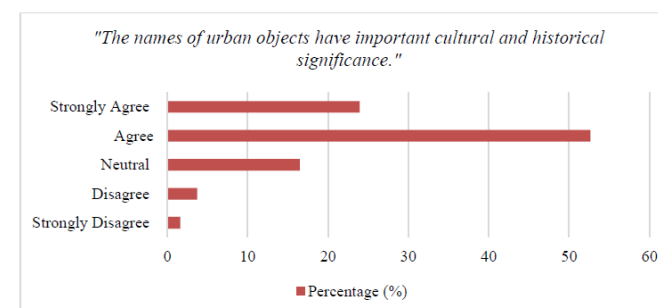
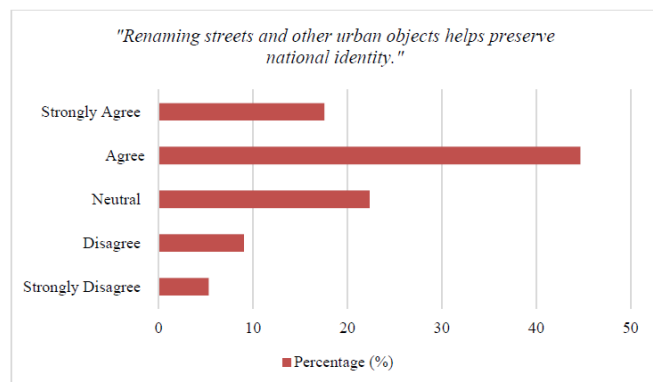

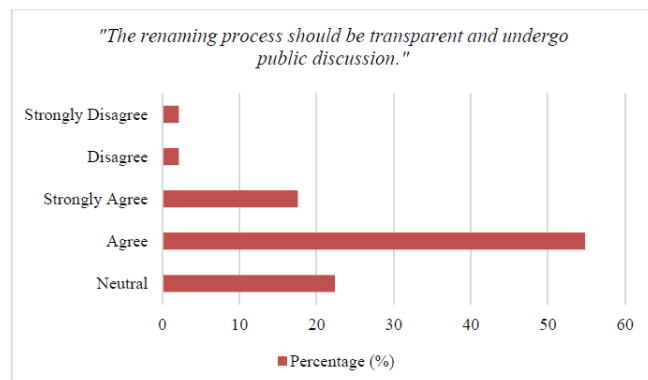
Diagram 8. Attitudes Toward Renaming Streets and Parks for National Identity Preservation

Public participation and transparency in renaming

A recurring theme in the survey responses is the importance of involving local residents in renaming decisions. 78.2 % of respondents emphasize that renaming initiatives should consider public opinion. Furthermore, transparency remains a key concern, with 72.3 % expressing the need for a more open and publicly discussed renaming process (Diagram 9). These responses indicate a demand for inclusive decision-making mechanisms in urban naming policies.

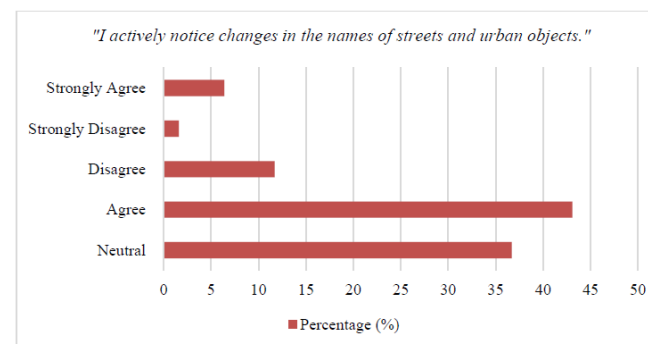
Diagram 9. Opinions on Public Discussion and Transparency in Renaming

Awareness and emotional response to renaming

The extent to which individuals notice changes in toponymy varies, with 49.4 % actively observing renaming efforts in their cities, suggesting that renaming practices are quite visible to the public (Diagram 10). However, a significant portion (36.7 %) remained neutral, possibly indicating that while they are aware of renaming, they do not pay much attention to it.

Diagram 10. Frequency of noticing changes in urban toponyms

At the same time, emotional reactions are mixed: while 39 % report positive emotions towards renaming, others show indifference or concern. The predominance of neutral responses suggests that renaming urban objects does not generate strong emotions for most individuals. A substantial portion of respondents views renaming positively, reinforcing the idea that name changes can be well-received when aligned with cultural, historical, or linguistic considerations. The smaller but notable percentage of disagreement highlights the need for further public engagement and awareness campaigns to address concerns and potential resistance. Notably, 69.1 % agree that renaming plays a role in shaping a new historical memory, supporting the notion that toponyms impact collective identity.

Preferences for naming policies

When it comes to naming preferences, respondents are divided. While 30.8 % favor neutral names that do not reflect historical events or figures (Diagram 11), 38.8 % support updating outdated place names to align with modern realities (Diagram 12).

Diagram 11. Preference for neutral names without historical references

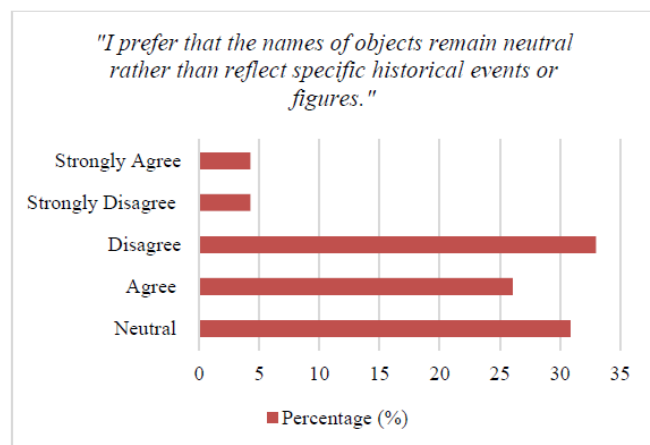
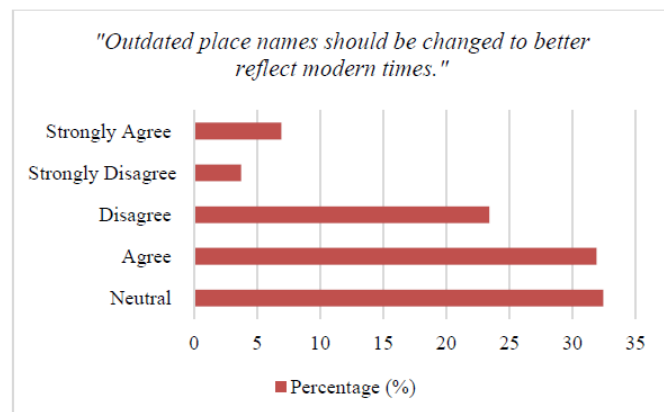

Diagram 12. Attitudes toward updating outdated place names

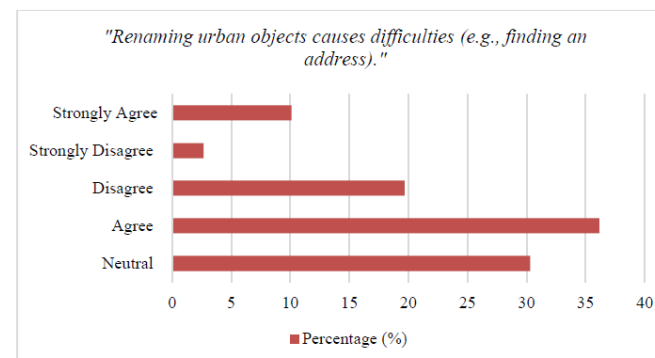

The use of local toponyms is seen as crucial for cultural preservation, with 74 % advocating their inclusion. Additionally, restoring historical names is widely supported, with 58 % backing such initiatives. These insights suggest a balance between historical continuity and contemporary representation in naming decisions.

Practical Challenges and Financial Considerations

Renaming efforts are not without their challenges. 46.3 % of respondents report difficulties in navigation and address identification due to renaming (Diagram 13).

Diagram 13. Attitudes toward difficulties caused by renaming urban objects

Furthermore, the financial cost of renaming remains a debated issue: while 31.4 % believe that the cultural and historical significance justifies the expenses, a neutral stance was taken by 35.6 % of respondents, indicating a considerable level of hesitation regarding the financial feasibility of such changes. This suggests that while some respondents recognize the cultural and historical value of renaming, others remain skeptical about whether such costs are warranted.

Historical legacy and continuity

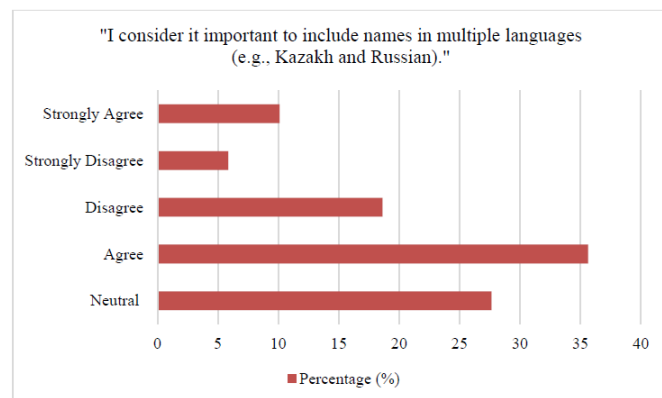
There is an ongoing debate about the relevance of older place names. 35.6 % of respondents believe that Soviet-era names still hold significance for the current generation with 6.9 % strongly supporting this idea, while others are either neutral or oppose it. At the same time, 57.4 % argue that preserving old names contributes to maintaining the city's multilayered history. This suggests that while Soviet-era names still hold some significance, their role in contemporary urban identity is not universally acknowledged. The divergence in opinions may be attributed to generational differences, personal historical perspectives, and the sociopolitical context surrounding national identity formation.

Broader Social and Multicultural Aspects of Naming

Respondents also acknowledge the wider social implications of urban toponymy. 72 % believe that street names influence tourists' perception of the city, emphasizing the external image-building function of toponymic policies. Additionally, 53.2 % see renaming as a means of fostering intercultural respect

and reconciliation. Language inclusivity is another significant aspect, with 45.7 % supporting the presence of multilingual place names (e.g., Kazakh and Russian) to reflect linguistic diversity and accessibility (Diagram 14).

Diagram 14. Attitudes toward including multilingual names for urban objects

Financing information

The research is written within the framework of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan project – AP 19175709 «Language Fashion in Modelling the Linguistic Landscape of Kazakhstan».

Conclusions

Overall, the findings indicate strong public support for renaming urban objects, particularly when historical and cultural considerations are involved. The highest levels of agreement were observed in relation to the role of renaming in reinforcing historical connection and regional identity, as well as the necessity of considering local opinions. The relatively high neutral responses in some categories suggest a need for more public engagement and awareness regarding the significance of toponymic changes. Additionally, the existence of a consistent, albeit small, proportion of disagreement highlights the presence of contrasting perspectives that should be addressed through inclusive policy discussions and public consultations.

While the survey provides valuable insights, further research is necessary to obtain a more comprehensive understanding of these issues. The current dataset is primarily based on responses from Astana, limiting the generalizability of the findings to other regions. Expanding the sample to include diverse cities would enhance the representativeness of the results. Additionally, future studies should examine the evolving dynamics of language planning and policy in Kazakhstan

and its connection to toponymic policies. Investigating the long-term effects of renaming on cultural integration, public sentiment, and tourism could provide deeper insights into the broader socio-political implications of these changes.

Ultimately, the study highlights the importance of a well-informed and inclusive approach to toponymic policy, ensuring that renaming practices reflect both historical continuity and contemporary societal values.

References

- 1 **Жаркынбекова, Ш. К., Агабекова, Ж. А.** Топонимическое пространство Казахстана: вопросы стандартизации и кодификации. [Текст] // Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия Филология. – 2021. – № 2(135) – с. 139–153. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-135-2-139-153>
- 2 **Мадиева, Г. Б.** Ономастика Казахстана: аналитический обзор (подходы исследования онимов) [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2018. – 80 с.
- 3 **Dwyer, Owen J., Alderman, Derek H.** Memorial landscapes: analytic questions and metaphors. [Text] // GeoJournal. 2008 – 73 – p. 165–178.
- 4 **Голомидова, М. В., Горяев, С. О.** Топонимический ландшафт Шадринска в аспекте региональной и локальной идентичности: социолингвистическое исследование [Текст] // Научный диалог. – 2023. – Т. 12. – № 10. – С. 28–48. – DOI: 10.24224/2227-1295-2023-12-10-28-48.
- 5 **Landry, R., Bourhis, Richard Y.** Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality : An empirical study. [Text] // Journal of Language and Social Psychology. – 1997. – 16 (1) – p. 23–49.
- 6 **Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Hasan, Amara Muhammad, Trumper-Hecht, N.** Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. [Text] // International Journal of Multilingualism. – 2006 – 3(1). – p. 7–30.
- 7 Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан «Об утверждении типового положения об областных ономастических комиссиях и ономастических комиссиях городов республиканского значения, столицы» от 28 февраля 2022 года № 61. [Текст] [Электронный ресурс]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200026986>
- 8 **Акижанова, Д. М., Омарова, А. С., Чешмедиева-Стойчева, Д. С.** Вопросы межъязыковой передачи топонимов республики Казахстан [Текст] // Вестник Евразийского гуманитарного института. Серия Филология. – 2024. – № 4. – DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.01>

9 **Perono, Cacciafoco F., Cavallaro, F.** Introduction. [Text] // Place Names : Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics. – Cambridge University Press, 2023. – p. 1–23.

10 **Tan, Peter K. W.** Challenges to nationalism in language planning : Street names in Malaysia. [Text] // Gregory Paul Glasgow & Jeremie Bouchard (eds.), Researching agency in language policy and planning. – New York : Routledge, 2019. – p. 61–83.

References

1 **Zharkynbekova Sh., K., Agabekova, Zh. A.** Toponymic space of Kazakhstan: issues of standardization and codification. Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series. – 2021. – № 2(135) – p. 139–153. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-135-2-139-153>

2 **Madieva, G. B.** Onomastika Kazakhstana: analiticheskij obzor (podhody issledovaniya onimov) [Onomastics of Kazakhstan: Analytical Review (Onymic Research Approaches)] [Text] – Almaty : Qazaq universiteti, 2018. – 80 p.

3 **Dwyer, Owen J., Alderman, Derek H.** Memorial landscapes: analytic questions and metaphors. [Text] // GeoJournal. 2008 – 73 – p. 165–178.

4 **Голомидова, М. В., Горяев, С. О.** Toponimicheskij landschaft Shadrinsk v aspekte regional'noj i lokal'noj identichnosti: sociolingvisticheskoe issledovanie [Toponymic Landscape of Shadrinsk in Aspect of Regional and Local Identity : A Sociolinguistic Study] [Text]. // Nauchnyi dialog. – 2023. – 12(10) – p. 28–48. – DOI: 10.24224/2227-1295-2023-12-10-28-48.

5 **Landry, R., Bourhis, Richard Y.** Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. [Text] // Journal of Language and Social Psychology. – 1997. – 16(1) – p. 23–49.

6 **Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Hasan, Amara Muhammad, Trumper-Hecht, N.** Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. [Text] // International Journal of Multilingualism. – 2006 – 3(1). – p. 7–30.

7 Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan «On the Approval of the Model Regulation on Regional Onomastic Commissions and Onomastic Commissions of Cities of Republican Significance, the Capital» dated February 28, 2022, No. 61 [Text] [Electronic resource]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200026986>

8 **Akizhanova, D. M., Omarova, A. S., Cheshmediyeva-Stoicheva, D. S.** Voprosy` mezh`yazy`kovo peredachi toponimov respubliki Kazaxstan [Issues of interlanguage transfer of toponyms of the republic of Kazakhstan] [Text] //

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, Philology Series. – 2024. – № 4. – DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.01>

9 **Perono, Cacciafoco F., Cavallaro F.** Introduction. [Text] // Place Names : Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics. – Cambridge University Press, 2023. – p. 1–23.

10 **Tan, Peter K. W.** Challenges to nationalism in language planning: Street names in Malaysia. [Text] // Gregory Paul Glasgow & Jeremie Bouchard (eds.), Researching agency in language policy and planning. – New York : Routledge, 2019. – p. 61–83.

Received 10.02.25.

Received in revised form 18.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*А.Г. Кудеринова¹, А.Ш. Акжигитова², С. С. Әубәкір³

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³Astana IT University,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

10.02.25 ж. баспаға түсті.

18.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТОПОНИМДІК ЛАНДШАФТТЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: МӘДЕНИ-ТАРИХИ АСПЕКТ

Бұл мақалада Қазақстандағы қалалық топонимиялық кеңістіктің трансформациясы қарастырылады, атап айтқанда, көше мен қалалық нысандарды атау және қайта атаудың мәдени-тарихи маңызы мен тілдік қырлары талданады. Сауалнама деректеріне сүйене отырып, зерттеу қоғамның топонимиялық өзгерістерге деген көзқарасын, олардың практикалық әсерін және мәдени мұраны сақтаудағы ролін зерделейді. Нәтижелер қалалық топонимияның тарихи баяндаулардың, ұлттық бірегейліктің және тіл саясатының көрінісі ретіндегі күрделілігін көрсетеді. Зерттеу барысында әртүрлі қалалардағы көзқарастарды қамтитын кеңейтілген зерттеулер жүргізу қажеттілігі, сондай-ақ тілдік жоспарлау мен топонимиялық саясат арасындағы өзара байланыстарды тереңірек талдау қажеттілігі айқындалды. Сонымен қатар, мақалада тарихи

сабақтастық пен заманауи қалалық дамудың арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңыздылығы көрсетіледі, өйткені қайта атау тәжірибесі қоғамда қызу пікірталастар туындатады. Бұл зерттеу Қазақстандағы тіл саясаты мен ұлттық бірегейлік мәселелерін талқылауға өз үлесін қосып, шешім қабылдау үдерісінің жан-жақтылығын қамтамасыз етудің, тарихи мұра мен қазіргі тілдік жағдайды ескерудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Кілтті сөздер: қалалық топонимия, қайта атау, тіл саясаты, мәдени мұра, тарихи нарративтер, тілдік преференциялар, кеңістіктік сәйкестік, қоғамдық қабылдау.

*А. Г. Кудеринова¹, А. Ш. Акжигитова², С. С. Аубакир³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;

³Astana IT University, Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 10.02.25.

Поступило с исправлениями 18.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТОПОНИМИЧЕСКОГО ЛАНДШАФТА В КАЗАХСТАНЕ: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассматривается трансформация урбанистического топонимического ландшафта Казахстана, с акцентом на культурно-историческую значимость и языковые предпочтения в наименовании и переименовании улиц и городских объектов. Основываясь на данных опроса, исследование анализирует общественное отношение к топонимическим изменениям, их практические последствия и роль в сохранении культурного наследия. Результаты подчеркивают сложность городской топонимии как отражения исторических нарративов, идентичности и языковой политики. В исследовании делается вывод о необходимости дальнейшего изучения, охватывающего взгляды жителей различных городов, а также анализа более широких связей между языковым планированием и топонимической политикой. Кроме того, работа подчеркивает важность баланса между исторической преемственностью и современным городским развитием, так как практика переименования нередко вызывает сильный общественный

резонанс. Исследование вносит вклад в продолжающуюся дискуссию о языковой политике и национальной идентичности в Казахстане, подчеркивая необходимость инклюзивных процессов принятия решений, учитывающих как историческое наследие, так и современные языковые реалии.

Ключевые слова: городская топонимия, переименование, языковая политика, культурное наследие, исторические нарративы, языковые предпочтения, пространственная идентичность, общественное восприятие.

<https://doi.org/10.48081/NAYG5891>

Ш. А. Кыяхметова¹, *М. Т. Джакыпбекова²

^{1,2}І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

¹ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

*e-mail: Mamilya_72@mail.ru

АЛАШ АҒАРТУШЫЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ- ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАСЫ

Мақалада Алаш ғалым-ағартушыларының іліміндегі іргелі педагогикалық идеяларды, оның қазіргі білім берудегі маңызын айқындап, әдіснамалық, мазмұндық және әдістемелік тұтастығы ашылады. Ж. Аймауытовтың «Комплекспен оқыту жолдары» оқу әдістемелік еңбегіндегі және әдістемелік мақалаларындағы қазіргі білім беру мәселесімен өзектесетін тұстарын ғылыми түрде сараланып, тәжірибеде пайдалану жолдарын ұсынылады. М. Дулатовтың «Қирағат кітабы» оқу құралындағы көркем шығарманы талдау және интерпретация жасау жолдары танытылып, оқу құралына енген шығармалары «қирағатпен оқыту» әдісіне салынып, жүйеленеді. І. Жансүгіровтің оқу-әдістемелік еңбектеріндегі білім беруге қатысты терминдер жинақтау, жүйеленіп, терминдердің қазақ тілінің ғылыми әлеуетін қалыптастырудағы ролі қарастырылады.

Алаш ғалым-ағартушыларының еңбектері ХХ ғасырдың басында ұлттық рухани ояну дәуірінде жазылған, ұлтты сақтап қалу мүддесін көздеген және ғасырлар бойы қалыптасқан халықтық дүниетанымынан тамыр тартқан дәстүрлі тәрбиесі, наным-сенімдер, ұлттық мұраттар, әдет-ғұрыптар жүйесі қамтылған. Бүгінгі таңда бұл еңбектер тұлғаның зияткерлік әлеуетін дамытудың, адами капитал қорын жинақтаудың, ұлттық менталитетті қалыптастырудың тетігі ретінде анықталады.

Алаш ғалым-ағартушылары Ж. Аймауытовтың, М. Дулатовтың, І. Жансүгіровтің әдістемелік еңбектерінің бүгінгі әдістемемен сабақтастығы айқындалады, ғылыми айналымға түсіру және тәжірибеге енгізудің тетіктері ұсынылады.

Кілтті сөздер: әдістеме, ғалым-ағартушы, оқу-әдістемелік еңбектер, жасаңартылған бағдарлама, ұлттық мектеп.

Кіріспе

Қазіргі педагогика ғылымының ең маңызды міндеті – дамушы қоғамның ұлттық-экономикалық, рухани-мәдени қажеттіліктеріне сәйкес білім беру жүйесін жетілдірудің жолдары мен әдістерін үнемі жетілдіріп отыру. Ұлттық сананың жаңғыруы педагогика тарихын таза идеялық тұрғыдан түсіндіру стереотиптерін тереңдетіп зерттеу мәселесін алға қойды. Ұлттық білім берудің іргелі мәселелерін концептуалды зерттеу ұлттық педагогикалық жүйедегі мәдени- тарихи, тәрбиелік дәстүрлерді есепке алмай, бұл саланы жаңғырту мүмкін емес екенін дәлелдейді. Себебі, «өз құндылықтарыңды өз көзқарасыңмен қайта бағалау қажет» [1].

Ұлттық мүддені нығайту мақсатындағы ағарту ісінің бірегей тәжірибесі сақталған Алаш ғалым-ағартушыларының педагогикалық мұрасын тәжірибеге енгізу тенденциясы кеңінен қанат жаюда. Отандық білім беруді реформалаудың қазіргі жағдайы ұлттық дәстүрлер мен құндылық бағдарларын жандандыруға бағытталған.

XXI ғасырдың жаңа сын-тегеуріндері әлемде білім беру парадигмасын өзгертіп, білім беру жүйесіне жаңалық әкелді. Қазіргі таңда басқа мемлекеттер жаһандану жағдайында ұлттық төлтумалығын сақтап қалу үшін ұлттық мектеп моделін жасауда. «Адам баласы өзінің ұлттық болмысынан тамыр тартатыны табиғи құбылыс. Бұл құбылыс ұлттық дәстүр, мәдениет және тілмен сипатталады» [2].

Қазақ ұлттық мектебінің моделін жасауда темірқазық идея Алаш ғалым-ағартушыларының әдістемелік мұрасы болмақ. Зерттеу нысаны ретінде алынып отырған Ж. Аймауытовтың, М. Дулатовтың, І. Жансүгіровтің оқу-әдістемелік еңбектері тарихи-педагогикалық тұрғыда жеке дара зерттелгенімен, тұтастай қарастырылып, оқу-әдістемелік еңбектерінің білім беру ортасын ұйымдастырудағы теориялық тұжырымдамалары ғылыми-әдістемелік жүйе ретінде өз дәрежесінде зерделенбеген.

Материалдар мен әдістері

Мақала мазмұнындағы мәселелерді іске асыру үшін Алаш ғалым-ағартушыларының оқу-әдістемелік еңбектерін жүйелеп, жинақтауда тарихи-педагогикалық әдебиеттерді салыстырмалы талдау, сараптау, ой қорыту, салыстыру, жалпылау әдістері қолданылды, сонымен қатар, перспективалық талдау, педагогикалық үдерістерді модельдеу және жобалау, тікелей, қосалқы қысқа мерзімді бақылау әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу нысаны болып отырған ғалым-ағартушылар Ж. Аймауытовтың [3], М. Дулатовтың [4], І. Жансүгіровтің [5], әдістемелік еңбектері білім беру тарихының жалпы мәселелеріне арналған бірқатар зерттеулерде көрініс тапты. Бұл еңбектерде олардың әдістемелік мұраларының жекелеген аспектілеріне ғана жаңаша баға берілді. Т. Р. Әбдіқадырованың «Алаш және ұлт қайраткерлері» монографиясында Ж. Аймауытовтың «Психология», «Жан жүйесі және өнер таңдау» еңбектеріндегі тұлға концепциясы, ұлттық-тәлім-тәрбие мәселесі қарастырылса [6], Б. С. Байменованың «Алаш қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы» [7] еңбегінде А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Ж. Ақбаев, Х. Досмұхамедовтың педагогикалық еңбектері жалпылай талданған. Т. Сыдықов [8], М. Иманғазинаның [9], Ш. Кыяхметованың [10], зерттеу еңбектерінде ақынның мұрасы жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдалады. Ш. Кыяхметованың «Ілиястану» [11] оқулығында І. Жансүгіровтің қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне қатысты зерттеулері сөз болады.

Ж. Аймауытовтың «Комплекспен оқыту жолдары» деген оқу-әдістемелік еңбегі бүгінгі күнге дейін ешбір зерттеу еңбектің нысанына алынбаған. Сондай-ақ, ғалым-ағартушының тілді оқып үйретуге машықтандыратын «Ана тілін қалай оқыту керек», «Жаңа мектеп туралы» мақаласы, оқып, сөйлеп, жазуға үйрететін әдістерді мысалдарымен ұсынған және хат танытудың алгоритмін берген «Хат таныту әдістері» деген мақаласы, сол кезеңдегі қазақ тіліндегі атау (термин) сөздердің табиғаты және тілдің жаңа сөздермен толығу жолы туралы ғылыми түсінік берген «Пән сөздері қалай табылады?» деген мақалаларындағы әдістемелік тұрғыда бүгінгі күнге дейін толыққанды талданбаған, қазіргі білім беру мәселесімен өзектесетін тұстары ғылыми түрде сараланып, өзектілігі ашылмаған.

Ж. Аймауытовтың «мұғалімдерге көмек» деп көрсеткен «Комплекспен оқыту жолдары» деген оқу-әдістемелік еңбегіндегі (Қызылорда, 1929) бүгінгі білім беруде басшылыққа алатын қағидалармен үндесетін тұстарын саралаған тұста, жаңа деп қолданып жүрген әдістемеміздің түп қазығы осы алаш ағартушыларының мұраларынан бастау алатынына көз жеткіземіз. Алғашқы іргетасы қаланған ұлттық мектептерді жедел түрде оқулықпен қамту қажеттілімен жазылған бұл оқу-әдістемелік еңбек ұлттық білім берудің алғашқы әліппесі іспетті.

Баланың «Өзі еңбектеніп, өзі бейнеттеніп тапқан білімі берік болады» деген қағиданы басшылыққа алып жазылған оқу-әдістемелік еңбекте қазіргі таңда орта білім беру жүйесінде қолданылып жүрген жоспарға «істелмек жұмыстың үлгісі, планы, қазақша жоспары» деп анықтама беріп, бүгінгі таңда өзіміз қолданып жүрген барлық жоспар түрлерінің үлгісі береді. Еңбекте

сабақты баланың күнделікті көзі көріп жүрген тіршілігімен, қолымен ұстап көрген заттарымен байланыстырып өтілуі, жаттығу жұмыстарының көп орындалуы, сабақ кестесінің құрылуындағы қағидалар т.б. бүгінгі оқу процесіндегі мәселелер қарастырылған. Бүгіндері оқу процесінде білім алушылармен жүргізілетін кері байланыс, соның нәтижесінде сабақ мазмұнын жетілдірудегі мұғалімнің жасайтын рефлексиясы Ж. Аймауытов еңбегінде «күнделік дәптер» деп берілген және оны жүргізудің кезеңдерін санамалап, жіктеп көрсеткен. Қазіргі ойша есеп шығару қабілетін дамытатын менталды арифметиканың бастауы да осы оқулықта жатыр, балаға жазбаша есептен гөрі жиі-жиі ауызша есеп шығару оның ойын, жадысын, елестетуін дамытатындығын алға тартады.

Мұғалімге өзі оқытып отырған балалар туралы жан-жақты мәліметті (білімі, отбасы, әлеуметтік жағдайы т.б.) жинақтаудың жолдарын ұсынып, «диаграмма» жасауды міндеттейді, бұл қазіргі білім беру мекемелеріндегі мониторинг талаптар. Сонымен қатар, «баланың оқуын берекелі қылу үшін» ата-аналар жиналысын өткізудің тиімділігін айтады. Жаңартылған бағдарламаның ең басты ерекшелігі деп пән мазмұнының спиральды қағидатпен берілуін айтсақ, Ж. Аймауытовтың оқу құралында бұл мәселе «аздан көпке, оңайдан қиынға, жақыннан алысқа қарай жылжытып оқыту» деп берілген. Қазіргі бағдарламадағы тағы бір «жаңалық» деп айтылып жүрген пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптың» берілуі оқу құралында «комплекспен оқыту» деп ұсынылады. Сондай-ақ, қиын балаларды «төбелесқой тентек бала» деп ажыратып алып, оларды тәрбиелеу мен тәртіпке шақырудың жолдарын саралап көрсетеді.

М. Дулатовтың «Қирағат кітабы» оқу құралы (Орынбор, 1916). әлі күнге дейін толыққанды түрде зерттеу нысанына айналмаған педагогикалық мұра. Еңбектің «Мұғалімдерге» деген кіріспе сөзінде М. Дулатов баланың кітап оқу қызығушылығын қалай қалыптастырамыз деген мәселеге тоқталып, оқыған шығармасының астарын, әрбір жолына үңіліп, автордың не айтқысы келіп тұрғанын ұғып алудың, саналы түрде түсініп оқудың жолын көрсетеді. «Сіздер керексіген қазақ тіліндегі оқу кітаптарының бірі – осы кітап» деп көрсетіп, «қалай оқыту» жайынан кеңес береді, яғни баяндап оқытуды қалай іске асырудың кезеңдерін көрсетеді. М. Дулатов «Өзі білу мен өзгелерге білдіру екі басқа» деп, «өзгеге білдіруді» зерттейтін сала педагогика ғылымы деп анықтама береді. М. Дулатов «Оқымысты бала» деген мәтіні шағын әңгімесін қирағат әдісімен үйретудің үлгісін ұсынады. Автордың шағын үлгісінің өзінен қазір қолданыстағы әдістердің барлығын кездестіреміз: *түсініксіз сөздермен жұмыс жүргізу, барлық оқушының зейінін бөліктерге бөліп оқыту арқылы әңгімеге аудару, мәнерлеп оқу, түсініп оқу, өмірмен байланыстыру, түсінгенін мазмұндату, көшіріп жазу т.б.*

Оқу құралына енгізген шығармаларының барлығы баланың түсінуіне жеңіл келетін мәтіндерден жинақталған. Қирағатпен оқытуда басшылыққа алған қағидасы «өз ұлтымыздың тұрмысынан» жазылған оқу кітаптарынан оқыған баланың «сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды» дейді. М. Дулатовтың оқу құралына енгізген шығармаларын өзі ұсынған «қирағатпен оқыту» әдісіне салып жүйелеу қазіргі таңда кезек күттірмейтін мәселе, себебі бұл ізденіс педагогикалық мәдениеттің жаңа әлеуетін құрудың қажетті шарты ретінде сабақтастықты қамтамасыз етеді.

Аға буын алаш ағартушылығының ұлттық мүддедегі мақсат-мұраттарын кеңес-алаш дәуірінің қайраткері Илияс Жансүгіров жалғастырды. Ол оқу бағдарламаларында қателермен бірге тұрпайы көзқарастар орын алғандығын, мектепте ғылым негіздерінен жүйелі, тиянақты білім берілмейтіндігін көрсетті. Мектепте әр пәннен берілетін білім көлемі мен аумағы, бағдарламалары қайта қарастырылып, қазақ әдебиеті де жеке пән ретінде мектептің оқу жоспарына енгізіліп, Кеңес дәуіріндегі орта білімде әдебиетті оқыту бағдарламасының алғашқы нұсқасы жасалды. Осы бағдарлама негізінде 1932 жылы І. Жансүгіров, С. Сейфуллин, Б. Майлин, Ә. Мәметова құрастырған «Әдебиеттану оқу құралы» жарық көрді. Сөз басында оқу құралы 5-сынып үшін хрестоматия тұрғысында құрастырылғандығы, материалдарды іріктеудегі принцип «Қазақстанда болған дамуларды, өзгерістерді толық сипаттап шығатындай шығармаларды алу» болғандығы айтылады. Сол мақсатқа сай кітаптағы материалдар алты бөлімге бөлініп, тақырыптық-мазмұндық бірлігіне қарай топтастырылған. Әр бөлімде ақын-жазушылардың бір мазмұндағы шығармалары беріледі де, бір автор шығармасы сол бөлімдердің ішінде бірнеше рет қайталанып отырады. Мысалы, «Социалистік құрылыс» атты бірінші бөлімде лирикалық шығармалары берілсе, екінші бөлімде поэмалары, үшінші бөлімде әңгіме, очерктерінен үзінділер берілген.

Оқу құралында ақын, жазушылардың өмірбаяндық мәліметі, шығармалары туралы әдеби теориялық түсінік берерлік талдау үлгілері, оқу материалының мазмұнын баяндаудың мөлшері мен аумағын айқандауда бағыт боларлық әдістемелік нұсқаулықтар берілмей, әр шығармадан соң оның тек идеясын ғана аңғартуды көздеген «тапсырыс-сұраныстары» қарастырылған. Бұл алғашқы бағдарлама болғандықтан балаға әр сыныпта берілетін білім көлемін тұжырымдап шешпеген жалаң тізімнен ғана тұратын бағдарлама еді. Оның үстіне оқу материалының шамадан тыс берілуі, балалардың білім мөлшері жас ерекшелігіне сай еместігі бүгінгі күннің педагогикалық талаптар деңгейінен қарасақ, айтарлықтай сәтті болмағандығын байқатады.

Илияс Жансүгіров пен Ғабит Мүсірепов құрастырған 6-сыныпқа арналған «Көркем әдебиет жинағындағы» материалдар қоғам дамуы

тарихының белгілі кезеңдеріне сәйкес дәуірлерге бөлінген. Атап айтқанда: Қазан төңкерісі алдындағы бұқарашыл әдебиет (1914–1917); Қазан төңкерісі мен азамат соғысы тұсының әдебиеті (1918–1922); 1923–1928 жылдар арасындағы әдебиет; Реконструкция дәуірінің әдебиеті (1928–1933). Ерекшелігі, бұл оқулықтарда қазақтың төл әдебиеті үлгілерінен басқа орыс және КСРО туысқан халықтары әдебиетінің, сол сияқты алыс, жақын шетелдердің прогрессивті әдебиетінің үлгілерінен жекелеген нұсқалар берілген.

«Көркем әдебиет жинағында» көркем шығарманы тарихи жүйеде оқыта отырып, Кеңес әдебиетінің туу, қалыптасу, даму жолын аңғарту, қазақ әдебиетін оқытуды әдебиеттің тарихи курсы жобасына жақындату талабы байқалады. Алайда мұнда әдебиеттің тарихи курсы талап ететін дәуір сипаты, ақын-жазушылардың шығармашылық өмірбаяндары, әдебиеттің оқу талабына сәйкес жеке шығармаларға берілетін түсініктер, сұрақтар мен тапсырмалар, тіл дамыту тұрғысындағы жұмыстар мүлдем ескерілмейді. Кітаптың осы олқылығын аңғарған авторлардың өздері де: «Жинақ тұрақты оқу құралының тізіміне кіре алмайды. Бұдан соңғы жылдары болатын тұрақты кітаптың керегіне жарайтын оқу құралына материал ғана» деп көрсетеді. Демек, жеке шығармалар оқулықта орын алғанымен, оларды талдайтын теориялық мәліметтер, әдістемелік нұсқаулықтар жағы ескерілмеген, оқушылар оқып-үйренер қалыпқа келтірілмеген деген тұжырым жасауға болады.

Әдебиеттен тұрақты оқулық жасау тұрғысындағы алғашқы ізденістер, сәтті-сәтсіз қадамдар, жетістіктер мен кемшіліктер алғашқы оқулықтарда баршылық. Бұл оқулықтарға тән кемшіліктер – оқу материалының әрі шамадан тыс көп, әрі ауыр болуында. Әр кезең әдебиетіне, әдеби жанрлар мен түрлерге сипаттама ретіндегі шолулары, мысалдар мен ертегілерге берілген түсініктемелері қазіргі жоғары сынып оқушыларына беріліп жүрген мәліметтермен қарайлас. Демек, мұнда оқудың қай сатысында қандай материал, қаншалықты дәрежеде өтілетіндігі ескерілмеген, оқушының жас ерекшелігін ескеру қағидатынан олқылық жіберілген. Дегенмен, алғашқы оқулықтар екенін ескерсек, сол заманның ағартушылық идеяларын таратуда өзіндік орны бар маңызды еңбек болып саналады. Оқушылар толыққанды, жүйелі, сапалы, мазмұнды білім алу мүмкіндігіне ие болды.

Илияс Жансүгіров құрастырған «Көркем әдебиет жинағындағы» әр әдеби шығармаға жазылған мерзімі, тақырыбы идеялық негізгі түйіні, әлеуметтік мәні және әдебиет тарихындағы орны жайлы қысқаша түсініктемелер беріліп отырған. Мұндағы тағы бір құптарлық қадам өмірбаян мәліметтері көп ретте автобиографиялық әңгіме, очерктерді кеңінен пайдалану жолымен беріледі. Автор өзінің әдебиетке келу жолын, балаларға қызықты фактілермен

түрлендіріп, түсінікті, тартымды әңгімелеп бергендіктен, өмірбаяндық мәліметтер цифрлар мен құрғақ ақпарат тұлғасында емес, көркем шығарма тілімен берілген, бұл әдіс оқушыны өзіне баурап әкетеді.

Илиястың қазақ әдебиетінің жеке пән болып қалыптасуына, алғашқы оқулықтардың жарық көруіне, қазақ әдебиетінің орта мектепте жүйелі оқытылуына, дербес пән ретінде қалыптасуындағы еңбегі қазақ ағартушылығының белді қайраткері болғандығын дәлелдейді. І. Жансүгіров ұлт мәдениетін, салты мен дәстүрін сақтау, әрі қарай дамыту ағартушылық идеямен байланысты деген ұстанымда болды.

Бұл оқу құралдары әрі оқулық, әрі ғылыми-зерттеу еңбектің міндетін қатар атқарды. Қазақ әдебиетінің тарихын ғылыми арнамен жазу қажеттігін танытқан сәтті ізденістің бастамасы болды. Әдебиетті тарихи курс ретінде оқыту жолындағы талабы арқылы қазақ әдебиеттану ғылымының алдына дәуірге бөліп зерттеу және оны бір жүйеге түсіру мәселесін қойды. Қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөліп қарастырудағы жаңа жүйе, соны топшылаулар мен тұжырымдар зерттеушілік ой-пікірдің тың бір қадам жасағанын байқатады.

Илияс емле мәселесіне де жіті көңіл бөлген, сауатты жазудың оқу-ағартудың негізі екенін «Емле жайынан» мақаласынан көруге болады. Бұл мақалада қоғамда әлі күнге шешімін таппай отырған «у, ұ» дыбыстарының жазылу емлесі мәселесі көтерілген. Лепсі мұғалімі Құрманғалы Айдаболұлының жарты «ұу» мен бүтін «у» қай орында қалай жазылады деген сауалына берілген басқа әріптестерінің жауабын талдай отырып, өзінің ой-пікірімен, көзқарасымен, тәжірибесімен бөліседі. Кейбір әріптестерінің сөздерді жазудағы жіберіп отырған емле қателеріне талдау жасайды. «Ұ» дыбысының дұрыс жазылуына тоқталып, өзінің төл дыбысты қолдану тәжірибесімен бөліседі. Әубәкір Нағиманұлы мен Мейірман Ермектасұлы арасындағы туындаған қайшы пікірге өзіндік шешім ұсынады. «Ұ» мен «у» дыбыстарының жазылу емлесіне талдау жасайды. «Ұ» мен «у»-дың үш қайнаса сорпасы қосылмайтын дыбыс екенін айтып, Қазақстан-Түркістан білім кеңесі (Елдес Омарұлы) қабылдаған емлеге өзгерту енгізуді ұсынады. Қазақ тілі мұғалімінің емле жайынан қате жіберуі өрескел қате екенін баса айтып, жазады. Барлық қазақ тілді басылымдарда жарық көрген Жүсіпбек Аймауытұлының емлені өзгертіп, жазуды оңайлату керек деген ұстанымын қолдайтынын айтады. Ж. Аймауытов пен Е. Омаров пікірлерінің қарама қайшылығын, бұл мәселені жалпы қазақ білімпаздарының жиналысы шешеді деген үмітін жеткізеді. Емле мәселесінің ертеңге қалдыруға болмайтын шұғыл мәселе екенін ескеріп, оны дұрыс шешуге ат салысуға шақырады.

Бұл еңбектер - XX ғасырдың басындағы әдебиеттің көрнекі өкілдерінің шығармашылығын зерттеуді қолға алу қажеттігін көрсетіп берген,

мектептерде әдебиет пәнін тарихи курс ретінде жүргізілуіне бастама болған еңбектер.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған АР19680053 «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Илияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контекстінде» тақырыбындағы ҚРҒЖБ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Кез келген идея, үдеріс, концепция қоғамда қажеттілік туындағанда қайта қолданысқа түседі. Құндылықтар құнсызданған қазіргі қоғамда ізгілік педагогикасы, ұлттық ділі мықты ұрпақты тәрбиелеу өзекті мәселеге айналып, Алаш педагогикасына қайта оралуға қажеттілік туды.

Ж. Аймауытовтың «Комплекспен оқыту жолдары» оқу-әдістемелік еңбегіндегі дидактикалық ұстанымдар алғаш рет қазіргі орта білім берудің оқу-әдістемелік кешенімен сабақтастықта қарастырылып, әдістемелік бағытта жазылған мақалаларына талдау жасалды. М. Дулатовтың «Қирағат кітабы» оқу құралына енгізілген әдеби мәтіндер автор өзі ұсынған «қирағатпен оқыту» әдісіне салынып жүйеленді.

Илияс Жансүгіровтің ағартушылық қырын, ағартушылық идеяларын зерттеп, зерделеу арқылы біз ондағы мәселелердің бүгінгі жаңартылған білім мазмұнының талабымен өзектестігі танытылды. Пәндерді кіріктіре оқыту әдістемесі қалыптасу жолында көптеген баспалдақтан өтті және уақыт сынынан өткендері мәнін, өзектілігін жоймай сақталды. Осы жолдың ең алғашқы баспалдағы – Алаш ғалым-ағартушыларының оқу-әдістемелік еңбектерінен бастау алды және ол тұжырымдар қанша уақыт өтсе де өз мәнін жойған жоқ. Сондықтан әр пән бойынша Алаш ғалым-ағартушыларының әдістемесін жаңғырту аса маңызды.

Ж. Аймауытовтың, М. Дулатовтың, І. Жансүгіровтің педагогикалық еңбектері ұлттық тұлғаны қалыптастырудың жаңа парадигмасын дамытады және олардың адамгершілік, этикалық, зияткерлік әлеуетін қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Әлеуметтік ғылымдарды дамытып, ұлттық және білім беру саласындағы жаһандық инновациялық зерттеулерді толықтырады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Frantz Fanon**. The wretched of the Earth. – USA, 1961. – 320 p. – <https://www.amazon.com/Wretched-Earth-Frantz-Fanon/dp/0802141323>

2 **Eric H. Erikson**. Identity and the life cycle. – USA, 1994. – 192 p. – <https://www.amazon.com/Identity-Life-Cycle-Erik-Erikson/dp/0393311325>

3 **Аймауытов, Ж.** Алты томдық шығармалар жинағы. Т.6. Комплекспен оқыту жолдары [Мәтін]. – Алматы : «Ел-шежіре», 2013. – 384-б.

4 **Дулатов, М.** Бес томдық шығармалар жинағы Т. 4. [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2003. – 343 б.

5 **Жансүгіров, І.** Өмірі мен шығармашылығы. 12 том [Мәтін]. – Алматы : Кітап, 2019. – 180 б.

6 **Әбдіқадырова, Т. Р.** Алаш және ұлт қайраткерлері. Монография [Мәтін]. – Тараз : ТарМПИ, 2014. – 264-б.

7 **Байменова, Б. С.** Алаш қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы [Мәтін]. – Астана : Жеті жарғы, 2002. – 143-б.

8 **Сыдықов, Т.** Илияс Жансүгіров ХХІ ғасыр көзімен [Мәтін]. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 488 б.

9 **Имангазин, М.** Илияс Жансүгіров [Мәтін]. – Алматы : Баянжүрек, 2019. – 204-б.

10 **Кыяхметова Ш.** Алаш дәуірі әдебиеті [Мәтін]. – Талдықорған : Жетісу университеті, 2023. – 250-б.

11 **Кыяхметова Ш.** Илияс Жансүгіровтың рухани әлемі. 9 том [Мәтін]. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 305-б.

References

1 **Frantz Fanon.** The wretched of the Earth. – USA, 1961. – 320p. – <https://www.amazon.com/Wretched-Earth-Frantz-Fanon/dp/0802141323>

2 **Eric H. Erikson.** Identity and the life cycle. – USA, 1994. – 192 p. – <https://www.amazon.com/Identity-Life-Cycle-Erik-Erikson/dp/0393311325>

3 **Aimaulytov, Zh.** Alty tomdyq shyǵarmalar zhinaǵy. Vol. 6. Komplekspen oqytu zholdary [Six-volume collected works. Volume 6. Integrated teaching methods] [Text]. – Almaty : «El-shezhire», 2013. – 384 p.

4 **Dulatov, M.** Bes tomdyq shyǵarmalar zhinaǵy. Vol. 4. [Five-volume collected works Vol.4.] [Text]. – Almaty : Mektep, 2003. – 343 p.

5 **Zhansugirov, I.** Ōmiri men shyǵarmashylyǵy [Life and creativity] [Text]. – Almaty : Kitap, 2019. – 180 p.

6 **Ābdīqadyrova, T. R.** Alash zhāne ūlt qajratkerleri. Monografiya [Alash and National Figures. Monograph] [Text]. – Taraz : TarMPI, 2014. – 264 p.

7 **Bajmenova, B. S.** Alash qajratkerleriniń pedagogikalyq mūrasy [The pedagogical legacy of the Alash figures] [Text]. – Astana : Zheti zharǵy, 2002. – 143 p.

8 **Sydyqov, T.** Ilyas Zhansugirov XXI ǵasyr kōzimen [Ilyas Zhansugurov through the eyes of the 21st century] [Text]. – Almaty : «Bayanzhūrek» baspasy, 2019. – 488 p.

9 **Imangazinov, M.** Ilyas Zhansugirov [Ilyas Zhansugurov] [Text]. – Almaty : «Bayanzhūrek» baspasy, 2019. – 204 p.

10 **Kyyaxmetova, Sh.** Alash dāuiri ādebieti [Literature of the Alash era] [Text]. – Taldyqorǵan : Zhetisu universiteti, 2023. – 250 p.

11 **Kyyaxmetova, Sh.** Ilyas Zhansugirovniń ruhani ālemi. Vol. 9. [The Spiritual World of Ilyas Zhansugurov] [Text]. – Almaty : «Bayanzhūrek» baspasy, 2019. – 305 p.

28.12.24 ж. баспаға түсті.

27.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ш. А. Кыяхметова¹, *М. Т. Джакыпбекова²*

^{1,2}Жетысуский университет имени И. Жансугурова,

Республика Казахстан, г. Талдықорған

Поступило в редакцию 28.12.24.

Поступило с исправлениями 27.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ АЛАША

В статье раскрывается методологическая, содержательная и методологическая целостность, определяющая фундаментальные педагогические идеи в учении ученых-просветителей Алаша, его значение в современном образовании

В учебно-методическом труде «Пути комплексного обучения» («Комплекспен оқыту жолдары») и методических статьях Ж. Аймауытова предлагается научно дифференцировать и использовать на практике те моменты, которые актуальны с современной образовательной проблемой.

В учебном пособии «Қирағат кітабы» (повествовательное обучение) М. Дулатова изложены способы анализа и интерпретации художественного произведения, а произведения, вошедшие в учебное пособие, построены и систематизированы по методике «обучение руин» («қирағатпен оқыту»). В учебно-методических работах И. Жансугурова обобщаются, систематизируются термины, относящиеся к образованию, рассматривается роль терминов в формировании научного потенциала казахского языка.

Труды ученых-просветителей Алаша охватывают систему традиционного воспитания, верований, национальных идеалов, обычаев, написанных в начале XX века в эпоху национального духовного пробуждения, преследующих интересы сохранения нации и укоренившихся в многовековом народном мировоззрении.

Сегодня эти труды определяются как механизм развития интеллектуального потенциала личности, накопления фонда человеческого капитала, формирования национального менталитета.

Определяется преемственность методических трудов ученых-просветителей Алаша Ж. Аймаутова, М. Дулатова, И. Жансугурова с современной методикой, предлагаются механизмы введения в научный оборот и внедрения в практику.

Ключевые слова: методика, ученый-просветитель, учебно-методические труды, обновленная программа, национальная школа.

Sh. Kiyakhmetova¹, *M. Jakyrbekova²

^{1,2}Zhetysu University named after I. Zhansugurov,

Republic of Kazakhstan, Taldykorgan.

Received 28.12.24.

Received in revised form 27.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL HERITAGE OF ALASH DIGNITARIES

The article reveals the methodological, substantive and methodological integrity that defines the fundamental pedagogical ideas in the teaching of the enlightenment scientists of Alash, its importance in modern education.

In the educational and methodological work «Ways of integrated learning» («Komplekspen okytu zholdary») and methodological articles by J. Aimaurov, it is proposed to scientifically differentiate and use in practice those points that are relevant to the modern educational problem. The textbook «The Book of Ruins» («Kiragat kitaby») by M. Dulatov describes the methods of analyzing and interpreting a work of art, and the works included in the textbook are constructed and systematized according to the «teaching ruins» («kiragatpen okytu») methodology. In the educational and methodological works of I. Zhansugurov, the terms related to education are generalized, systematized, and the role of terms in the formation of the scientific potential of the Kazakh language is considered.

The works of Alash's enlightenment scholars cover the system of traditional education, beliefs, national ideals, and customs written in the early twentieth century during the era of national spiritual awakening, pursuing the interests of preserving the nation and rooted in the centuries-old national worldview.

Today, these works are defined as a mechanism for the development of an individual's intellectual potential, the accumulation of human capital, and the formation of a national mentality.

The continuity of the methodological works of Alash enlightenment scientists Zh.Aimaurov, M. Dulatov, I. Zhansugurov with today's methodology will be determined, mechanisms for scientific circulation and introduction into practice will be proposed.

Keywords: methodology, educational scientist, educational and methodical works, updated program, national school.

<https://doi.org/10.48081/TRRQ6011>

***Г. М. Мамырбек¹, А. А. Хабиева²,
Ж. Б. Еркеова³, Ф. Б. Қожахметова⁴**

^{1,2}А. Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

³С. Сейфуллин атындағы Қазақ

агротехникалық зерттеу университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

⁴С. Ж. Асфендияров атындағы Қазақ

ұлттық медицина университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8622-021X>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4702-9686>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5629-4422>

*e-mail: gulfar76@mail.ru

ҚАЗІРГІ ЖАЗБА КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ЕМЛЕ: ЖИНАҚТАУ, ТАЛДАУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Мақалада қазақ жазуы тарихында Үкімет тарапынан ресми қабылданған емле ережелері туралы ақпарат беріліп, қазіргі жазу нормасындағы өзгерістер мен ерекшеліктер туралы талданған. Ортологиялық құралдарды жетілдірудің ғылыми-теориялық негіздерін айқындау үшін бұқаралық ақпарат құралдарынан жинақталған эмпирикалық материалдар мен жоғары оқу орындары студенттерінен алынған диктант мәтіндеріне жасалған сараптама қорытындысы негізінде қазіргі жазба коммуникациядағы қиындықтар анықталған. Талдау барысында бір сөздің әртүрлі нұсқада таңбаланып жүру себептері қарастырылып, орфографиялық ережелерден ауытқып жазылып жүрген лексикалық бірліктер тізімі анықталды. Қазіргі жазармандар тарапынан кетіп жатқан қате түрлері айқындалып, оны шешудің жолдары ұсынылды. Орфографиялық сөздікте берілмеген, кейінгі кезде пайда болған тілдік қолданыстарды жазудағы әртүрлілік, оларды кодификациялау

жолдары талданды. Жазу – тілдік жүйесі мен құрылымы бар, әдеби тіл тұрғысынан орныққан тілдердің басты әрі негізгі құралы. Жазуда бірізділік сақталмаса, ол жазармандарды жазба коммуникацияда қиындықтарға ұшыратады. Сондықтан қоғам ортологиялық құралдарды басшылыққа алып, емле ережелеріне бағынып жүруі шарт. Мақаладағы зерттеу нәтижелері мен авторлар тарапынан жасалған ұсыныстар алда шығатын ортологиялық құралдарды жетілдіру ісіне белгілі бір деңгейде үлес қоса алады.

Кілтті сөздер: емле ережелері, жазба коммуникация, жазу нормасы, ортологиялық құралдар, кодификациялау.

Кіріспе

Қазақ халқы жазу тарихында үш түрлі әліпбиді қолданғаны мәлім: араб, латын, кирилл. 1940 жылы кирилл графикасына көшумен байланысты емле заңдары қабылданды, он жеті жылдан кейін 1957 жылы ол емле заңдарына толықтырулар мен түзетулер енгізіліп, Үкімет тарапынан ресми түрде бекітілді. Жиырма алты жылдан кейін Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен 1983 жылдың 25 тамызында «Қазақ орфографиясы негізгі ережелерінің жаңа нұсқасы» деген атаумен ресми түрде үшінші рет бікітілді. Осы емле ережесіне негізделген алғашқы Орфографиялық сөздік 1988 жылы жарыққа шықты. Содан бері күні бүгінге дейін емле ережесі ресми түрде бекітілген емес. Алайда 2001, 2005, 2007, 2013 жылдары шыққан Орфографиялық сөздіктерде жазу нормасындағы өзгерістер мен жаңашылдықтар енгізіліп, қалың көпшілікке ұсынылып келді. Десек те қазіргі жазу тәжірибесінде ортологиялық құралдарда (орфографиялық сөздік, анықтағыш, емле ережесі) көрсетілген жазу нормасын сақтамау, бір сөзді әртүрлі нұсқада беру тәрізді қиындықтар аз емес. Жазба коммуникацияда орын алып отырған мұндай қиындықтарды жүйелеп тіркеу, олардың жазылымын тұрақтандырып, бірізге түсіру аса маңызды.

Мақаламызда соңғы он жылдағы тілдегі өзгерістерді кодификациялау, қазақ орфографиясындағы қиындықтарды анықтау арқылы орфографиялық сөздікті, емле ережесін және анықтағышты жетілдіру мәселелерінің кейбір тұстарына тоқталмақпыз.

Материалдар мен әдістері

Мақаланың негізгі эмпирикалық материалы ретінде «Егемен Қазақстан», «Сарыарқа», «Астана ақшамы», «Saryarqa samaly» газеттерінен іріктеліп алынған тілдік деректер мен Алматы қаласындағы ЖОО орындарының 511 студентінен алынған диктант мәтіндерінің статистикалық мәліметтері қолданылды. Ортологиялық құралдарды

жетілдіру үшін жазба коммуникациядағы өзгерістер нақты тілдік деректер негізінде айқындалуы керек. Осымен байланысты қазіргі жастардың жазу сауаттылығындағы өзгерістер мен ерекшеліктерді және БАҚ-тағы жазу нормасындағы қарама-қайшылықтарды анықтау мақсат етілген болатын. Оларға сараптама жүргізу үшін жүйелеу, жинақтау әдістері, сөздердің қолданыс көрсеткішін анықтау үшін статистикалық әдіс, тілдік бірліктердің бұрынғы және қазіргі жазылымындағы өзгерістерін анықтау үшін салыстырмалы әдіс, жазу нормасына қатысты тұжырымдарды беруде сипаттау әдісі қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі жазуымыздың, емлеміздің бірнеше ғасырлық тарихы бар. XX ғасырдың басына дейін қолданылып келген жазуды А. Байтұрсынұлы «қисық емле» деп атап, оны түзету жолдары негізінде әліпби ұсынып, оқу құралдарын жазғаны белгілі. А. Байтұрсынұлының 1912–1927 жылдар аралығындағы еңбектерінде қазақ тілінің емле ережелері едәуір жүйеленді [1; 2; 3]. Қазақ жазу тарихындағы ең алғашқы емле ережелерін ұсынған А. Байтұрсынұлы деп айта аламыз.

Қазақ жазуы тарихында Үкімет деңгейінде ресми бекіген төрт емле ережесі болды:

1) араб әліпбиіне негізделген емле ережесі 1923 жылы бекіді. 12 тараудан тұратын бұл емлені Халел Досмұхамедұлы төрағалық еткен Қазақ-қырғыз білім комиссиясы арнайы бұйрықпен бекіткен және ол кітапша ретінде шығып, таратылған. Бірақ бұдан кейін де араб жазуына негізделген емле ережелерін жетілдіру, толықтыру, түзету жұмыстары толастаған жоқ. Атап айтқанда:

- 1924 жылы Орынборда (12–18 маусым – 7 күн);
- 1926 жылы Бакуде (26 ақпан–5 наурыз – 8 күн) өткен жиындарда қызу талас-тартыспен талқыланып болатын;

2) латын әліпбиіне негізделген емле ережесі 1929 жылы 25 шілдеде бекіді. Бұл ереже латын әліпбиі қабылданғаннан кейін 6 айдан соң бекіген (латын әліпбиі қаңтарда қабылданды). Төл сөздерге 12 тарау, кірме сөздерге 18 тарау арналған. Бұл емле ережесі 1929 жылы Қызылордада (2–4 маусым – 3 күн) өткен жиында талқыға түскеннен кейін қабылданды;

3) 1957 жылы 5 маусымда кирилл әліпбиіне негізделген «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері» бекіді. Ол Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумымен бекіген;

4) 26 жылдан кейін 1983 жылы 25 тамызда кирилл әліпбиіне негізделген қазақ емле ережелері Жоғарғы Кеңес Президиумымен екінші рет бекіді.

1983 жылғы емле ережесінен кейін Үкімет деңгейінде емле бекіген жоқ. Алайда академик Р.Сыздық тарапынан емле ережелерін жетілдіру,

еніп жатқан өзгерістерді нормалап, орнықтыру мақсатында Анықтағыштар шықты. Анықтағыштың ең алғашқы басылымы 1960 жылы, толықтырылған екінші басылымы 1974 жылы, үшінші басылымы «Емле және тыныс белгілері» деген атаумен 1996 жылы, төртінші басылымы «Қазақ тілінің анықтағышы» деген атаумен 2000 жылы жарыққа шықты.

Қазақ жазу тарихын арнайы зерттеген профессор Қ. Күдерінова: «Жазудың доминанттық сипаты сөз институттары – мектеп, университет, кеңсе, баспа, бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) – мәдени құндылықтарының маңыздануынан және осыдан келіп бүкіл оқыту (мектеп, университет), басқару (кеңсе), ойды эксплицитті түрде сыртқа шығару (баспа өкілдері), хабарлау (БАҚ) жүйесінің жазуға негізделуінен шығады. Аудиалды (радио, аудиотаспа), видео-аудиалды (теледидар, бейнетаспа), БАҚ-тың өзінде ақпараттық хабарлар, көркем әдеби бағдарламалар алдымен жазуда жүйеленіп, сөйленеді» [4, 7-б.], – деп тұжырымдайды. Демек, жазба коммуникациядағы сауаттылық ғалым атап көрсеткен салаларда қатаң сақталуы қажет.

Жалпы қазақ тіл біліміндегі орфография, жазу нормасы, тілдік бірліктерді кодификациялау, жазба коммуникацияны біріздендіру мәселесі XX ғасырдың басында ғана қолға алынып, А. Байтұрсынұлы [5], Қ. Жұбанов [6], Е.Омаров [7], Х. Досмұхамедұлы [8], Қ. Кемеңгерұлы [9], Қ. Басымов [10] сынды алаш зиялылары қазақ жазуын реттеген болатын. Одан кейін І. Кеңесбаев [11], Р. Сыздықова [12], Н. Уәли [13], А. Алдаш [14] т.б. ғалымдар жалғастырып, бүгінгі жазу нормасын қалыптастырды.

1983 жылдан бері ресми түрде емле бекімесе де, жазудағы өзгерістер орфографиялық сөздіктерге енгізіліп, соның негізінде емле мәселелері реттеліп келді. Десек те емле ережесінің Үкімет деңгейінде қайтадан бекімеуі себепті жазудағы ала-құлалық қатты байқалады. Қазіргі таңда интернет кеңістіктің кең көлемдегі қолданысы, әлеуметтік желілердің түр-түрінің пайда болуы жазу нормасының бұзылуына әсер етіп жатқанын жоққа шығара алмаймыз. Осымен байланысты ұлттық жазудың ортологиялық құралдарын жетілдіру мақсатында:

1) «Егемен Қазақстан», «Сарыарқа», «Астана ақшамы», «Saryarqa samaly» газеттерінен деректер қоры жинақталды;

2) еліміздегі үш жоғары оқу орнынан диктант алынды. Диктант алуға мақсат – қазіргі жастардың жазу сауаттылығындағы өзгерістерді, ерекшеліктерді анықтау. Сараптама негізінде ортологиялық құралдарды жетілдіруге қатысты мәліметтер жинақтау көзделген болатын. Диктант мәтініне тыныс белгілері, ономастикалық атаулар, шылаулар, бірге-бөлек таңбаланатын сөздер (ұлттық ойын атаулары, зоологиялық атаулар, өсімдік атаулары, құс атаулары, көлік, тасымал түрлері мен техникаға, тұрмыстық

заттарға қатысты сөздер, қуаныш пен мерекеге қатысты сөздер, адамды сипаттайтын тұрақты тіркестер), кірме сөздер (араб, парсы, шеттілдік), босан норма мен әртүрлі нұсқада жазылып жүрген сөздер, қысандарға қатысты, бас әріпке қатысты мәліметті қамтитын бірліктер алынды.

Газеттерден жинақталған пунктуациялық және орфографиялық қателер негізінде ортологиялық құралдарды жетілдіруге қатысты бірнеше мәселе анықталды. Атап айтқанда:

1 Түпнұсқа тілінде, латын және кирилл графикалары негізінде жазылып жүрген жарыспа орфограммаларға қатысты жаңадан ереже қосу қажет. Мысалы, «Астана ақшамы» газетінен алынған тілдік деректерге назар аударайық:

YouTube дейсіз бе, Instagram, TikTok дейсіз бе, бала үшін қызықтың бәрі – кішкентай темірдің ішінде (Астана ақшамы, «Телефонға телмірушілер заманы», 6 маусым, 2024 ж.).

Бірақ ағылшын я басқа шет тілінде болғасын көбі біле бермейтін болар, үш тілге жетік қыздарымның аудармасымен бірнеше клип, видеоларды ютубтан, тик-токтан қарап, ақырына дейін қарауға шыдамым жетпей, жағамды ұстадым (Астана ақшамы, «Жастар санасы уланбасын», 7 маусым, 2024 ж.).

Бұл жерде әлеуметтік желі атауларын екі түрлі нұсқада (*YouTube, Instagram, TikTok* және *ютубтан, тик-ток*) беру мәселесі орын алып тұр. Бұндай атаулардың таңбалануын нақтылайтын ереже қажет.

2 Тілімізге жаңадан еніп жатқан кейбір кірме сөздердің жазылуын Орфографиялық сөздікте белгілеу қажет. Мысалы:

Мемлекеттік кірістер комитетінің web-порталы – cabinet.salyk.kz, eGOV-ma moldir.qoldau.kz, e-Salyk Azamat, eGov mobile, Halyk мобильді қосымшалары арқылы тапсыруға болады (Saryarqa samaly, «Қыркүйекке қалдырмаңыз», 28 наурыз, 2024 ж.).

Емдеу-сауықтыру шипажайларына жолдама алу, инвентакси қызметтерін жетілдіру, мүгедектігі бар адамдарды арнайы арбалармен қамтамасыз ету мәселелері қарастырылды (Saryarqa samaly, «Тұрғындарды не толғандырады», 29 ақпан, 2024 ж.).

Бүгінде этно үлгідегі төбетайлар 3500 теңге, сырғалар 1500 теңге, алқа-өңіржиектер 2500-3000 теңге аралығында болса, шекеліктер 3000–4000 аралығында тұрады, – деді шебер (Saryarqa samaly, «Ұлттық әшекейлер – әсемдіктің белгісі», 28 наурыз, 2024 ж.).

2015 жылы ұлттық әшекейлерді өзіне және жақын туысқандарына жасап бастаған екібастұздық шебер қазір одан өзге тақияларды этно-стильде өз қолымен тігуде (Saryarqa samaly, «Ұлттық әшекейлер – әсемдіктің белгісі», 28 наурыз, 2024 ж.).

Мұнда концерттік алаң, фудкорт, мұз айдыны/роллер алаңы, скейт, Workout, баскетбол, балалардың ойын алаңдары, жағалауы бар көл, демалу орындары, жас жұбайлар мен тұлөктер алаңы, құрғақ субұрқақтар, иттерді серуендетуге арнаған аумақ және тағы басқасы қарастырылған (Saryarqa samaly, «Демалыс қолайлы болмақ», 2 мамыр, 2024 ж.).

Бұл мысалдарда кездесетін *web-портал, инвентакси, этно үлгі, этно-стиль, фудкорт* тәрізді тілімізге кейіннен енген тілдік бірліктер соңғы шыққан Орфографиялық сөздікте жоқ. Осы тәрізді тілдегі жаңашылдықтар жинақталып, сөздікке енгізілуі және олардың жазылымына қатысты ережелер ұсынылуы қажет.

Сонымен қатар газеттен жиналған мысалдар негізінде қысқарған сөздердің базасын жасау қажеттілігін аңғардық. Бұқаралық ақпарат құралдары қысқарған сөздерге тұнып тұр. Қарапайым оқырманға түсінікті болуы үшін қазіргі тілдік қолданыстағы барлық қысқарған сөздердің тізімін жасап, түсіндірмесін беру аса маңызды. Мысалы:

Облыс әкімі ӘКК қызметінің бағыттарын негізге ала отырып, осы жылға 3–5 KPI айқындауды және одан әрі даму тұжырымдамасын ұсынуды тапсырды (Saryarqa samaly, «Құрылыс саласы сын көтермейді», 30 мамыр, 2024 ж.).

Астанада нашақорлыққа қарсы күрес күні қарсаңында полиция департаменті қызметкерлерінің, спорт секциялары мен УЕУ жастар қозғалыстары өкілдерінің, сондай-ақ барлық ниет білдірушілердің қатысуымен веложарыс өтеді (Астана ақшамы, «Астана – есірткісіз қала!», 7 маусым, 2024 ж.).

Астанадағы № 10 емхана базасында құрылған Республикалық БМСК орталығының дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету бөлімшесінің меңгерушісі (Астана ақшамы, «Тегін дәрі кімдерге қолжетімді?», 6 маусым, 2024 ж.).

Сол үшін алдымен сатушының деректерін, интернет дүкеннің атауы, БСН, байланыс деректері және басқа да мәліметтерін міндетті түрде тексеруге кеңес беремін, – дейді мекеме басшысы (Saryarqa samaly, «Тұтынушы, құқығыңды біл!», 28 наурыз, 2024 ж.).

Сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында шеттілдік сөздердің түпнұсқа тілдегі қысқарған нұсқасы алынған:

Себебі IPO нәтижесінде компания акциялары айналымға енгізілген (Saryarqa samaly, «Мұнай зауыты сатылмайды», 28 наурыз, 2024 ж.).

Қазіргі уақытта келіссөздер туралы айтуға әлі ерте. Иә, отандық кәсіпорынның бірінің жартысы «ҚазМұнайГаз» компаниясының, жартысы CNPC компаниясының иелігінде (Saryarqa samaly, «Мұнай зауыты сатылмайды», 28 наурыз, 2024 ж.).

Облыс әкімі **ӘКК** қызметінің бағыттарын негізге ала отырып, осы жылға **3–5 КРІ** айқындауды және одан әрі даму тұжырымдамасын ұсынуды тапсырды (Saryarqa samaly, «Құрылыс саласы сын көтермейді», 30 мамыр, 2024 ж.).

ЖОО-дан алған диктант нәтижесі мектептерде орфографиялық сауаттылыққа баса мән бермейтінін көрсетті, соның салдарынан қазіргі жастардың жазуында бірізді сауаттылық нормасы жоқ екені анықталды. ЖОО студенттерінен диктант алу арқылы жастар санасындағы тілдік өзгерістер мен олардың емле нормаларын сақтау-сақтамау деңгейі анықталды.

Жазудағы сауаттылық 11 жыл бойы мектепте берген білім мен дағдыға негізделеді. Сол дағдының ішіндегі ең бастысы – орфографиялық дағды. Ол өте күрделі процестен тұрады. Орфографиялық дағды қалыптастырудың ең басты үш шарты бар:

- 1) оқушыға жеңілден күрделіге қарай емле ережелерін әбден меңгерту;
- 2) емле ережелерін пайдалана алуға үйрету;
- 3) емле ережелерін практикада қолдана алуға бағытталған жаттығуларды көп беру. Сонда орфографиялық дағдысы қалыптасқан жазарман:

- 1) сөздің дыбыстық құрамын талдай алады;
- 2) грамматикалық біліміне сүйене отырып, орфограмманы тани алады;
- 3) сол сөзді жазуға арналған ережені біледі және ұмытпайды.

Диктант негізінен 1 курс студенттерінен алынды, ал 1 курс студенті – мектепті жаңадан бітіріп келген, жазу сауаттылығы толық қалыптасқан тұлға. Диктант нәтижесінде мектептерде орфографиялық дағдының дұрыс қалыптаспайтыны байқалды. Диктант жазып отырған студент бір мәтін ішіндегі жазылуы ұқсас сөздерді әрқалай таңбалаған: *оқ жылан, сұжылан; сары балшық, ақбалшық; Мақтаарал, Сарағаш, Талдыарал, Талдапан.*

Екіншіден, мектептерде емле ережелері жүйелі түрде оқытылмайтыны да байқалды. Мысалы, студенттердің басым бөлігі шылауларды бірге жазған, тыныс белгілерін дұрыс қоймаған. Яғни бала 11-сынып бітіргенге дейін шылаудың сөзден бөлек жазылатынын меңгеріп шықпаған. Бұл, бір жағынан, барлық пәндерде жазу сауаттылығына мұғалімдер тарапынан мән берілмейтіндігін көрсетеді.

Үшіншіден, қазіргі жастардың жазуында бірізді сауаттылық нормасы жоқ екені анықталды. Мысалы, әр студент бір сөзді әртүрлі нұсқада жазған: *тоты құс, тотықұс, тоты-құс, тотығұс; түйеқұс, түйе-құс, түйе құс; ұланғайыр, ұлан ғайыр, ұлан-ғайыр, ұлан қайыр; әртүрлі, әр түрлі, әр-түрлі; мекен жай, мекен-жай, мекенжай; сұхбат, сұқбат, сұқпат, сұхпат т.б.* Тіпті оқуын биыл бітіретін 4 курс филолог мамандар тарапынан да осындай кемшіліктер көптеп кездесті.

Төртіншіден, мектепте орфографиялық сауаттылыққа жете мән берілмейтіні 511 студенттің ішінен диктантты мүлде қатесіз жазған бір де бір бала кездеспегенінен байқалды.

Диктанттарға жасалған сараптама қорытындысы бойынша мектептерде орфографиялық дағдының дұрыс қалыптаспайтыны, емле ережелері жүйелі түрде оқытылмайтыны, мектепте орфографиялық сауаттылыққа жете мән берілмейтіні және қазіргі жастардың жазуында бірізді сауаттылық нормасының жоқтығы анықталып отыр. Оны төмендегі статистикалық зерттеу нәтижесінен анық байқауға болады. Тыныс белгісін дұрыс қоймау немесе тыныс белгісін мүлде елемей үрдісі жастар арасында қатты белең алғаны байқалады. Мысалы, бастауыштан кейін қойылатын сызықшаға қатысты сөйлемде диктант жазған 100 пайыз студенттің 3 пайызы ғана дұрыс көрсеткен, қалған 67 пайызы қате жазған:

Академик Р.Сыздық: «Тіл – халықтың ең басты, ең қажет, ең оңтайлы, ең күшті қорғаны», – дейді (3 % дұрыс жазған).

Академик Р.Сыздық тіл халықтың ең басты, ең қажет, ең оңтайлы, ең күшті қорғаны дейді (67 % қате жазған).

Немесе тырнақшаға қатысты:

Шәмші ел арасында «Вальс королі» атанған (21 % дұрыс жазған).

Шәмші ел арасында вальс королі атанған (70 % қате жазған).

Сонымен қатар санмен келетін сөздерді жазудың да бірізді жүйесі жоқ екені анық байқалды. Мысалы:

300-ден аса – 41 %

300 ден аса – 28 %

300 аса – 4 %.

Қазіргі жастардың санасында шылауларды толық мәнді сөздермен біріктіріп жазу үрдісі қалыптасып келе жатқаны анықталды. Бұл мектептерде жазу сауаттылығына аса қатты мән берілмейтіндігін байқатады. Мысалы:

Табиғат құбылыстары да әр өлкенің климатына сәйкес (68 % дұрыс жазған).

Табиғат құбылыстарыда әр өлкенің климатына сәйкес (32 % қате жазған).

Өзен-көлдер мен тау-тастарда (60 % дұрыс жазған).

Өзен-көлдермен тау-тастарда (40 % қате жазған).

Сонымен қатар арнайы ереженің болмауы салдарынан *отан, елорда, гимн* сөздерінің не бас, не кіші әріппен жазылатыны бірізді жүйеге түспеген:

Отан – 37 % бас әріппен жазған;

отан – 48 % кіші әріппен жазған;

Елорда – 4 % бас әріппен жазған;

елорда – 49 % кіші әріппен жазған.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимні – 3 % бас әріппен жазған;

Қазақстан Республикасының мемлекеттік гимні – 90 % кіші әріппен жазған.

Сондай-ақ ономастикалық атаулар да қазіргі жазба коммуникацияда бірнеше нұсқада таңбаланып жүр. Мысалы,

АДАМ АТЫ:

Жәмилә – 36 %

Жәмиля – 27 %

Жәмила – 16 %

Жамиля – 3 %

Жамила – 1 %

ЖЕР АТТАРЫ:

Сарыбұлақ – 59 %

Сары бұлақ – 29 %

Сарбұлақ – 2 %

Сары-бұлақ – 3 %

Жаңаарқа – 7 %

Жанарқа – 51 %

Жанарқа – 19 %

Сонымен қатар күрделі сөздерді әртүрлі таңбалау үрдісі қалыптасқаны анықталды.

Күрделі сөз:

қосазаматтық

қос азаматтық

ауылшаруашылық

ауыл шаруашылық

ауылшаруашылығы

ауыл шаруашылығы

құқықбұзушылық

құқық бұзушылық

сарыауру

сары ауру

Пайыздық көрсеткіші:

40 % бірге жазған

50 % бөлек жазған

38 % бірге жазған

55 % бөлек жазған

30 % бірге жазған

70 % бөлек жазған

30 % бірге жазған

70 % бөлек жазған

42 % бірге жазған

58 % бөлек жазған

ӘЗ-НАУРЫЗ сөзі Орфографиялық сөздікке енген. Диктант нәтижесі бұл сөздің сегіз түрлі нұсқада жазылып жүргенін аңғартты. Мысалы:

1) әз-наурыз – 30 %

2) әз наурыз – 27 %

3) әз-Наурыз – 9 %

4) Әз-наурыз – 8 %

5) әзнаурыз – 8 %

6) әз Наурыз – 6 %

7) аз наурыз – 3 %

8) аз-наурыз – 3 %.

Сондай-ақ Орфографиялық сөздікке енген төмендегідей кірме сөздер де бірнеше нұсқада жазылып жүр:

1) онлайн бизнес – 75 %

2) онлайн-бизнес – 11 %

3) онлайнбизнес – 2 %

4) online bissiness – 1 %

1) вип палата – 75 %

2) вип-палата – 10 %

3) виппалата – 4 %

4) vip палата – 3 %

5) VIP-палата – 3 %

1) кофе брейк – 60 %

2) кофе-брейк – 12 %

3) кофебрейк – 10 %

1) айти маман – 66 %

2) IT маман – 17 %

3) IT-маман – 4 %

4) it маман – 4 %

5) айти-маман – 4 %

Бұл статистикалық зерттеуден байқағанымыз, емле ережесінің ресми түрде бекітілмеуі және ортологиялық құралдардың (орфографиялық сөздік, анықтағыш, емле ережесі) уақытылы жетілдірілмеуі, толықтырылмауы салдарынан жазба коммуникацияда кейіннен енген шеттілдік сөздердің басым бөлігі әртүрлі нұсқада жазыла бастаған. Сондықтан оларды кодификациялау бүгінгі таңдағы өзекті мәселенің бірі болып отыр.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазіргі жазарман қауымның санасында орныққан әрі дұрыс деп қабылданған жазу жүйесі емле ережелері арқылы бекітіліп, ортологиялық құралдар арқылы реттеліп отыруды қажет етеді. Жоғарыдағы талдауларды түйіндей келе, мынадай қорытынды шығарамыз:

- мектеп оқушыларынан 11-сыныпқа дейін тұрақты түрде диктант алынуы қажет;

- диктант алудың стандартын енгізу керек: диктант мәтіні нақты емле ережесін үйретуге бағытталуы керек (тек шылауға арналған; тек дефиспен жазылатын сөздерге арналған мәтін т.б.);

- барлық пән мұғалімдеріне қысқа да нұсқа қарапайым тілмен жазылған емле ережелері таратылуы қажет (брошюра);

- барлық пән мұғалімдеріне қысқа да нұсқа жазылған пунктуациялық ереже таратылуы керек (брошюра);

- филолог мамандарға университет бітіргенше емле ережелері оқытылуы қажет («Сауаттылық», «Сауатты жазу» тәрізді курстар енгізу);

- мектептерде грамматиканы оқытудың азайып, лексикалық тақырыптарға көшіп кетуі де оқушы сауаттылығына тікелей әсер ететін мәселе болғандықтан, бұл Үкімет деңгейінде қайта қаралуы қажет.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл-құрал. Қазақ тілінің сарфы [Текст]. – Орынбор, 1914.
- 2 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл-құрал. Дыбыс заңы һәм түрлері [Текст]. – Орынбор, 1924.
- 3 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері [Текст]. – Семей, 1927.
- 4 **Күдерінова, Қ.** Қазақ жазуының тарихы мен теориясы [Текст]. – Алматы : Елтаным, 2013. – 242 б.
- 5 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл тағылымы [Текст]. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 6 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст]. – Алматы : Ғылым, 1999. – 581 б.
- 7 **Омаров, Е.** Емле туралы [Текст] // Еңбекші қазақ. – 1929. – 7 мамыр.
- 8 **Досмұхамедұлы, Х.** Таңдамалы [Текст]. – Алматы : Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 9 **Кемеңгерұлы, Қ.** Емлені түзету туралы [Текст] // Еңбекші қазақ. – 1929. – 19 ақпан.
- 10 **Басымов, Қ.** Түрлі түсті сөздердің жазылуы туралы [Текст] // Халық мұғалімі. – 1938, № 3–4.
- 11 **Кеңесбаев, І.** Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика [Текст]. – Алматы, 1962. – 260 б.
- 12 **Сыздықова, Р.** Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) [Текст]. – Астана : Елорда, 2000. – 532 б.
- 13 **Уәли, Н.** Графика. Орфография. Орфоэпия [Текст]. – Алматы, 2018. – 250 б.
- 14 **Алдаш, А.** Қазақ ортологиясы [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2021. – 296 б.

References

- 1 **Baitürsynūly, A.** Tıl-qūral. Qazaq tılıñ sarfy [Language is a tool. Sarf of the Kazakh language] [Text]. – Orynbor, 1914.
- 2 **Baitürsynūly, A.** Tıl-qūral. Dybys zañy һәм түрлері [Language is a tool. The law of sound and types] [Text]. – Orynbor, 1924.
- 3 **Baitürsynūly, A.** Tıl-qūral. Dybys jüiesі men түрлері [Language is a tool. Sound system and types] [Text]. – Semey, 1927.
- 4 **Küderinova, Q.** Qazaq jazuyñyñ tarihy men teoriasy [History and theory of Kazakh writing] [Text]. – Almaty : Eltanym, 2013. – 242 p.
- 5 **Baitürsynūly, A.** Tıl tağylymy [Language lessons] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1992. – 448 p.
- 6 **Jūbanov, Q.** Qazaq tılı jöñindegi zertteuler [Research on the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1999. – 581 p.
- 7 **Omarov, E.** Emle turaly [About the spelling] [Text] // Eñbekşı qazaq. – 1929. – 7 May.
- 8 **Dosmūhamedūly, H.** Tañdamaly [Selected works] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1998. – 384 p.
- 9 **Kemeñgerūly, Q.** Emlenі tüzetu turaly [About spelling correction] [Text] // Eñbekşı qazaq. – 1929. – 19 February.
- 10 **Basymov, Q.** Tүrlі түstі sözderdіñ jazyluy turaly [About the spelling of color words] [Text] // Halyq mūğalımı. – 1938. – № 3–4.
- 11 **Keñesbaev, I.** Qazırғы qazaq tılı. Leksika. Fonetika [Modern Kazakh language. Vocabulary. Phonetics] [Text]. – Almaty, 1962. – 260 p.
- 12 **Syzdyqova, R.** Qazaq tılıñ anyqtağyşy (emle, tynys belgilerі, söz sazy) [Determinant of the Kazakh language (spelling, punctuation, orthoepy)] [Text]. – Astana : Elorda, 2000. – 532 p.
- 13 **Uäli, N. Grafika.** Orfografia. Orfoepia [Graphics. Spelling. Orthoepy] [Text]. – Almaty, 2018. – 250 p.
- 14 **Aldaş, A.** Qazaq ortologiasy [Kazakh orthology] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2021. – 296 p.

17.02.25 ж. баспаға түсті.

11.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. М. Мамырбек¹, А. А. Хабиева²,

Ж. Б. Ермекова³, Ф. Б. Кожакметова⁴

^{1,2}Институт языкознания имени А. Байтурсынулы,

Республика Казахстан, г. Алматы;

³Казахский агротехнический исследовательский

университет имени С. Сейфуллина,

Республика Казахстан, г. Астана;

⁴Казахский национальный медицинский

университет имени С. Д. Асфендиярова,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 17.02.25.

Поступило с исправлениями 11.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

ПРАВОПИСАНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ПИСЬМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ: ОБОБЩЕНИЕ, РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗА

В статье представлена информация о правилах правописания, официально принятых Правительством в истории казахской письменности, проанализированы изменения и особенности современной нормы письма. На основе собранного из средств массовой информации эмпирического материала и результатов анализа письменных работ (диктантов) студентов ВУЗов выявлены трудности современной письменной коммуникации. В ходе анализа были рассмотрены причины, по которым одно и то же слово маркируется в разных вариантах, определен ряд лексических единиц, используемых с нарушениями правил употребления слов. Выявлены типы ошибок, допускаемых при письме со стороны пишущих, предложены пути их решения. Рассмотрены виды орфограмм, вносящих разноречие в единство передачи слов, и способы их кодификации. Письмо – главное средство языка, имеющее языковую систему и структуру, закрепленное с точки зрения литературного языка. Если в письме не соблюдается последовательность, это подвергает пишущего проблемам в письменной коммуникации. Поэтому общество должно руководствоваться ортологическими средствами и подчиняться правилам правописания. Результаты исследования в статье и рекомендации авторов могут внести определенный вклад в совершенствование ортологических средств.

Ключевые слова: правила правописания, письменная коммуникация, норма письма, ортологические средства, кодификация.

*G. M. Mamyrbek¹, A. A. Khabiyeva²,

Zh. B. Yermekova³, F. B. Kozhakhmetova⁴

^{1,2}A. Baitursynuly Institute of Linguistics,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

³S. Seifullin Kazakh Agrotechnical

Research University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

⁴S. D. Asfendiyarov Kazakh National

Medical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 17.02.25.

Received in revised form 11.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

SPELLING IN MODERN WRITTEN COMMUNICATION: GENERALIZATION, ANALYSIS RESULTS

The article provides information about the spelling rules officially adopted by the Government in the history of Kazakh writing, analyzes the changes and features of the modern writing norm. Based on empirical material collected from the mass media and the results of the analysis of written works (dictations) of university students, the difficulties of modern written communication have been identified. During the analysis, the reasons why the same word is marked in different variants were considered, and a number of lexical units used in violation of the rules of word usage were identified. The types of errors made in writing by the writers are revealed, and ways to solve them are proposed. The types of orthographs that introduce discrepancies into the unity of word transmission and the ways of their codification are considered. Writing is the main means of language, having a linguistic system and structure, fixed in terms of literary language. If there is no consistency in the letter, this exposes the writer to problems in written communication. Therefore, society should be guided by orthological means and obey the rules of spelling. The results of the research in the article and the recommendations of the authors can make a definite contribution to the improvement of orthological tools.

Keywords: spelling rules, written communication, writing norm, morphological means, codification.

<https://doi.org/10.48081/NRTB3492>**В. А. Маслова¹, *А. Б. Нургазина², Ж. А. Джамбаева³**

¹Витебский государственный
университет имени П. М. Машерова,
Республика Беларусь, Витебск;

^{2,3}Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, Астана.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8717-9231>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1042-5670>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3080-1194>

*e-mail: y-taisova@mail.ru

РУССКИЙ ЯЗЫК В МЕНЯЮЩЕМСЯ МИРЕ

В статье показано, как меняется русский язык и наука о нем в ускоряющемся мире. Русский язык – это язык-объединитель не только восточных славян, но других народов на территории России. Он создает особое пространство для функционирования «Русского мира». Сегодня русский язык обеспечивает единство евразийского пространства, являясь средством межнационального и международного общения. Язык сам по себе является культурной силой: он одновременно и орудие культуры, и инструмент поиска смысла: «Я понять тебя хочу, смысла я в тебе ищу» (Ф. Тютчев). Меняясь сам, язык меняет мир, который мы воспринимаем только так, как он представлен в языке. В русском языке есть «свое» и «чужое», анализу которых в статье отводится значительное место. Также показано, что именно русская лингвокультура готова к объединению теории языка, теории человека и теории вселенной, о которой мечтал академик Ю.С. Степанов. Сказанное придает языку особый статус, что влечет за собой инновационные процессы описания и изучения языка, что выводит нас за пределы лингвистики в смежные области знания, а главными проблемами становятся следующие: 1) низкая речевая культура общества; 2) агрессивное вторжение иностранных слов, ломающих русский духовный код; 3) не учитывается фундаментальная роль русского языка в образовании и воспитании.

Ключевые слова: русский язык, русистика, духовный код языка, культура, оппозиция «свое» – «чужое».

Введение

Современный мир меняется очень быстро. Т. В. Черниговская постоянно говорит о все более ускоряющемся мире. Язык чутко реагирует на этот мир. В одной из своих работ – пространной рецензии-дискуссии на работу Е. В. Чернявской по языку оценки в научном дискурсе – С. Т. Нефедов тонко заметил, что ряд речеповеденческих моделей, выявленных в современной лингвистике, – это «результат интериоризации человеком социальных структур», т.е. меняясь сам под влиянием общества, человек меняет свой язык, который, в свою очередь, меняет мир и человека в нем. Вот поэтому «одни и те же средства оценки... используются разными исследователями по-разному» [1, с. 834]. Отличительной чертой человеческого мышления является способность думать не только о реальном мире, но и об альтернативных способах существования мира. Один из способов изучения этого контраста — с помощью языка [2, с. 1]. Здесь остался один шаг до того, чтобы не увязнуть в обилии языковых фактов, которые нужно не просто описывать, а созерцать, вслушиваться и всматриваться в них, потому что они строят для нас удивительный возможный мир, в котором мы живем, считая при этом, что живем в реальном мире.

Как пишет современный философ И. Л. Дворкин, «...Философия способна отвечать на вопросы человечества. Но вначале мы должны научиться эти вопросы задавать» [3, с. 9]. Нефедов, разделяя общечеловеческие взгляды на понимание ценностей, задал этот вопрос, анализируя грамматические способы выражения оценки: как быть с потенциальной оценочностью слов, которые в лексиконе оценочно нейтральны [1, с. 825]. В поиске ответа на данный вопрос мы касаемся фундаментального модуса познания. Языковые категории выполняют роль каркасов, определяющих общие принципы построения наших знаний о мире, что можно считать также базисным когнитивным свойством языка. Все, что попадает в поле зрения человека и имеет имя в языке, оценивается им. Категория оценки включает в себя общечеловеческое, национальное и индивидуальное. Отсюда следует, что потенциальная оценка, в понимании С. Т. Нефедова, – это та оценка, которая содержится в индивидуальном сознании носителя языка, он ее привносит в текст, поэтому у каждого она своя.

Одним из богатейших и самых загадочных языков мира является русский язык; это язык, формирующий единство разных народов, причем объединяет он не только восточных славян, но все народы, которые проживают на территории России. Все младописьменные народы

Советского Союза знакомились с мировой культурой и строили собственную культуру с помощью русского языка. Он создает особое пространство для функционирования «Русского мира». Сегодня русский язык обеспечивает единство евразийского пространства, являясь средством межнационального и международного общения. В этом смысле роль русского языка в жизни многих народов трудно переоценить.

Как справедливо заметила У. М. Бахтикиреева, «...русский язык учит нас не очерчивать границы, а сооружать мосты между народами» [4, с. 167]. Примером может служить Белоруссия. Когда в 90-е годы на белорусский язык стали переводить Лермонтова, Пушкина, Чехова (а звучали они по-белорусски просто ужасно!), это вызвало возмущение в среде национальной интеллигенции, ведь все белорусы лучше знали в то время (да и сейчас) русский, нежели белорусский язык. И лишь спустя десятилетия стало ясно: эти переводы добавили жизнеспособности белорусскому языку, сделали его более гибким, способным передавать сложные образы своей культуры. На казахский язык произведения Пушкина, Лермонтова, Крылова впервые переведены основоположником казахской литературы Абаем Кунанбаевым в конце XIX столетия. Из русской классической литературы поэтом было переведено более 50 произведений, которые казахи знали наизусть, а некоторые из них впоследствии стали любимыми песнями. Таким образом, русская классика в переводах на национальные языки обогащает не только эти национальные языки, но и всю национальную культуру.

Материалы и методы

Материалы исследования составили: тексты на церковнославянском языке, Библия, молитва Оптинских старцев, язык Священного писания, группа русских слов, обладающих религиозным смыслом, группа слов, изменяющих в процессе развития языка свои значения, иноязычные слова. В статье нами используются контрастивно-сопоставительный метод, способствующий выявлению сходства и различий двух языков. В исследовании выявляются элементы «своего» и «чужого» в русском языке. «Свое» – это слова церковнославянского языка, оказывающего влияние на русский язык. «Чужое» – это заимствованные слова – англицизмы, вкрапления латинских букв. Они появляются как в русском, так и в белорусском, казахском языках. Контрастивно-сопоставительный анализ лексем русского и церковнославянского языков позволяет выявить межъязыковые соответствия слов в сравниваемых языках. К ним относятся слова, обладающие религиозным смыслом (добро, добрый, доброта, совесть). В процессе контрастивно-сопоставительного метода соответствие в русском и церковнославянских языках идут по такому виду соответствий как линейные соответствия. Такой вид межъязыковых соответствий (единицы разных

языков, имеющий сходство в семном составе) указывается И. А. Стерниным, выделяющим три вида соответствий в ходе контрастивного исследования: «формально существуют три вида соответствий: линейные соответствия (1:1): единице исходного языка соответствует только одна единица языка сопоставления; векторные соответствия (1:N): единице исходного языка соответствует несколько единиц языка сопоставления; лакуны (1:0): единице исходного языка не соответствует ни одной единицы языка сопоставления» [5, с. 35].

При помощи лексико-семантического метода нами исследуются значения русских слов, изменяющих с течением времени свои значения (успеть, фарцовщик, спекулянт, подгузник, проект и др.).

«Чужие слова» – это варваризмы. Они способствуют расшатыванию лексики, грамматики, синтаксиса русского языка, портят язык. Заимствование чужих слов, вкраплений (Dyxless, Zolotoй, вкус лета) ломает графику русского языка, засоряет язык, хотя использование некоторых иноязычных слов представляется необходимым.

Функционально-стилистический метод оказывает содействие в знании функционально-стилистической принадлежности русских слов. А между тем этот метод невозможно применить к анализу иностранных слов.

При помощи метода социолингвистического анализа в исследовании выявлены функции русского языка, выполняющего функцию единства в евразийском пространстве, функцию языка межнационального и мирового общения, сакральную функцию, а также дифференцирующую функцию.

Результаты и обсуждение

Меняясь сам, язык меняет мир, который мы воспринимаем только так, как он представлен в языке. Первыми это видят лингвисты, пытаясь осмыслить эти изменения с точки зрения теории. Посмотрим на теорию языка и русистику с этих позиций. Давно известно, что человек категоризирует мир посредством оппозиций, которые отражают общечеловеческую логику [6, с. 173]. Базовой архетипической оппозицией для многих культур является оппозиция «свой – чужой».

В любом языке есть «свое» и «чужое». Чужое может стать «своим»: *хлеб* – готское слово, в русский язык оно пришло в XI веке с крещением Руси, но без него невозможно представить себе русскую лингвокультуру.

Прежде всего «своим» для русского языка является церковнославянский. Н. Трубецкой писал: «Сопряжение церковнославянской и великорусской стихии, будучи основной особенностью русского литературного языка, ставит этот язык в совершенно исключительное положение» [7, с. 129]. «Свое» – это также то, что связано с русской культурой. А под культурой мы понимаем традиционную для Руси православную культуру, которая

способствует формированию целостности нации. Религия – это не просто вера в Бога, но и особый способ осмысления людьми своего существования, своего места в мире.

Язык – это духовная реальность. Традиционно считается, что язык – важнейшее средство общения, но при этом забывается, что общение с Богом здесь должно стоять на первом месте. Коммуникативная функция, думается, в языке вторична. Еще в прошлом веке Н. Хомский заметил, что язык не очень хорошо приспособлен для общения: в нем много диффузности, омонимии, многозначности, иносказательности. Язык не мог родиться из простой потребности в общении человека с человеком. Первичной и важнейшей функцией языка является сакральная – функция Богообщения. И тогда многое должно быть пересмотрено в теории языка. В общении человека с Богом и себе подобными «работают» разные функции языка.

По мнению многих исследователей, например, Б. Малиновского, язык сам по себе является культурной силой [8]: он одновременно и орудие культуры, и инструмент поиска смысла: *Я понять тебя хочу, смысла я в тебе ищу* (Ф. Тютчев), а также путь к свободе, поэтому, *«когда слова утрачивают свое значение, народ утрачивает свою свободу»* (Конфуций).

К языку в мире быстро меняющихся знаний нельзя относиться только как средству общения. В последние 10–15 лет В. И. Постовалова активно готовит русскую лингвистику к переходу на **теоантропокосмическую** парадигму как парадигму будущего [9]. Используя ее, лингвист видит свое место не над языком, а внутри него. В западноевропейской лингвофилософской традиции важным является антропоцентризм, отсюда возникновение «гуманистической лингвистики» (Дж. Лакофф), «человек говорящий», а в русской традиции в центре стоит высочайшая трансцендентная ценность Бог, в скором времени она будет дополнена такой важнейшей ценностью, как Космос (Вселенная). Уже открыт закон Всеединства и цельного знания, в русле которых развивалась почти вся русская философская мысль дореволюционного периода. Поэтому именно русская лингвокультура готова к такому объединению Божественной теории, теории языка, теории человека и теории вселенной [10].

Мы учитываем при этом, что язык – сложное и многомерное явление, возникшее в человеческом обществе; он и система, и антисистема, и деятельность, и продукт этой деятельности, и дух, и материя, и стихийно развивающийся объект, и упорядоченное саморегулирующееся явление, он и произволен, и непроизволен и т.д. Характеризуя язык во всей его сложности с противоположных сторон, мы раскроем всю глубину его природы.

Итак, основа русского языка, т.е. «свое», – это слияние церковнославянской и великорусской стихий, что ставит русский язык, согласно Трубецкому, в исключительное положение.

1 **«Свое» в русском языке** – это, во-первых, язык Священного писания, оказавший сильное влияние на русский язык и, во-вторых, собственно русское слово и его религиозные аспекты. Рассмотрим их подробнее.

Язык Священного писания представляет непреходящую ценность сам по себе, вне зависимости от того, насколько понятен его смысл. Даже простое слушание этих текстов, их звуков и пауз, интонации благотворно влияет на душу человека. В одной из красивейших русских молитв Оптинских старцев читаем: *Господи, дай мне силу перенести утомления наступающего дня и все события в течение дня. Руководи моею волею и научи меня каяться, молиться, верить, надеяться, терпеть, прощать и любить*. В ней, кроме важнейших ценностей для русской культуры (*терпеть, прощать, любить*), мы слышим волшебное обаяние всех слов в их особенном русском благозвучии. Неподражаемы по красоте слова молитв: 50-й псалом, многие молитвы святым: *О презищный и предивный чудотворче российской земли преблаженный и преславный княже Данииле...*

Таким образом, на русский язык до сих пор благотворно влияет церковнославянский: его магия для русского языка – источник красоты и силы. По Библии, именно Слово станет главным свидетелем на Божьем Суде, потому что всякое слово оставляет на человеке печать, некое подобие матрицы, хранящейся в глубинах Вселенной. Слово – это как бы «зарубка», которая метит не предмет, не явление, а некий смысл, связанный с этим явлением. И это следует помнить и понимать, хотя бы лингвистам.

В последние десятилетия в русистике всё больше внимания уделяется исследованию религиозно-конфессиональных элементов в языке: это работы В. И. Постоваловой, И. П. Черкасовой, М. Н. Бушаковой, С. С. Воронцовой и др. Ю. С. Степанов полагал, что единственный путь вперед для гуманитарного знания – синтез научного, философского, художественного и религиозного подходов.

«Своим» является также **собственно русское слово** и его глубинные, часто религиозные смыслы. Например, слово **добро**, которое при более глубоком рассмотрении включает в себя и религиозный, и философский, и чисто языковой (нравственный) смыслы.

Причем, значение этого слова менялось исторически. Согласно словарю П. Я. Черных, слово **добрый** имело не только значение «обладающий мягким характером», «расположенный к людям», «сострадательный», «сердечный» и др., но и «хороший», «изящный», «красивый», «милый»; «подходящий», «годный», «ловкий», «сильный», «мастеровой» [11, с. 258]. Словарь

русского языка сужает значение слова *добро* до значений «все хорошее, положительное», «все, что приносит счастье, благополучие, пользу», «противоположное злу» [12, с. 137]. Корпус русского языка добавляет к понятию добра *совесть, справедливость, милосердие, радость: «радость творения добра для других людей»* (В. А. Сухомлинский).

Добро в русском языке имеет следующую сочетаемость: *ответить добром, проповедь добра, окружить добротой, дарить добро, благодарить за добро, стремление к добру, пользоваться добротой и др.* Данная сочетаемость порождает метафоры: добро – некая сущность, которой можно окружить, ее можно сохранять, ею можно ответить; *добро* – ценность, поэтому его можно подарить, его можно наживать, им можно пользоваться, за него нужно благодарить; *добро* – сила, поэтому оно побеждает, к нему нужно стремиться и т.д.

Генетическая память народа сохраняется даже в самых обычных словах: слова с корнем - *образ* - связаны с *Образом Божьим*, т.е. *иконой*. Отсюда все *безобразия* – связаны с утратой, потерей образа Бога. Стремление к первообразу – закономерно (ср. понятие первообразного слова у А. А. Потебни). В. В. Колесов справедливо утверждал, что для русской ментальности, русского языкового сознания очень важен образ: «образ, т.е. пре-ображенный в идею реальный человек... Образ в слове так же реален, как и сама жизнь» [13, с. 7].

При этом многие слова, имеющие изначально религиозные смыслы, в наше атеистическое время его утрачивают. Например, *соревнование* – это не современное состязание, а совокупность духовных усилий, ревность ко Христу; *убогий* – это не ущербный, а *находящийся у Бога*. Некоторые слова, ранее наполненные духом, выхолащиваются и мельчают. Это произошло со словами *успех*, которое исторически родственно слову *успеть*; оно означало «успеть спастись» (есть и другая точка зрения, соотносящая данное слово с западным культом успеха). Теперь же словам *успех, успешность* молодежи навязывается мелкая житейская ценность – достичь определенного благосостояния.

Язык быстро меняется, например, слово *беседа* ранее означало «разговор на ходу, вне дома» (бес = без + еда дословно «без еды, без сидения»). Но это безобидные, не вредные для языка и культуры изменения. А есть и другие, когда в языке затуманиваются смысл слов, обозначающих негативные сущности. Такие изменения способны расшатать русские нравственные установки. Так, почти исчезли *фарцовщик* и *спекулянт* – теперь это *бизнесмены, подгузник* – теперь это *памперс, кошелка и сумка хозяйственная* ушли из языка, теперь их тоже заменило английское *шоппер* и т. д. «Уход

слова не трагедия, но всегда потеря – потеря смысла и некоторого особого взгляда на мир» [14, с. 89].

Происходит девальвация многих русских слов: *элитный, проект* и др. Если в начале тысячелетия слово *элитный* сочеталось лишь с сортами растений да щенками, то сейчас это не только жилье и вина, но и белье, кресла, окна и т.д. *Проект* из технического термина превратилось в слово размытой семантики, применимое почти к чему угодно. Выражение *элита общества* – теперь следует понимать только в экономическом смысле, т.е. богатые. Обесценилось также слово *университет*, которое подразумевает преподавание самых разнообразных и универсальных знаний, нужно много разных факультетов, представляющих самые различные науки. У нас же сейчас появились *университет туризма, медицинский университет* и т.д. При этом теряется не просто старый смысл, но и престиж университета. Слово *отрок* состоит из *от* = не, *рое* – *рек, рёк* = говорить, т.е. «не имеющий права говорить», таким образом, если раньше значение слова связывалось с социальным статусом, теперь – только с возрастом. *Напрасно* ранее имело значение *неожиданно*. Эти знания меняют трактовку стихотворения Пушкина «Дар напрасный, дар случайный...».

Часто в культуре носителями духовных смыслов становятся не только слова, но и природные сущности или материальные предметы: *березка, медведь* для русских, *василек* для белорусов, *степь* для казахов. Отсюда следует, что в культуре редко встречаются чисто духовные или материальные сущности, почти каждое явление культуры двулико, т.е. между духовной и материальной культурой нет резкой границы.

2 «Чужого» в русском языке много. Но заимствования неоднозначны. Прежде всего, это заимствования, о которых неоднократно писали исследователи. В русский язык проникает огромное количество иноязычных (в основном английских) слов, и даже русские люди мотивируют их необходимость тем, что в русском языке нет слов для обозначения новых сущностей, приносимых цивилизацией. Думается, это не аргумент: язык сам все отрегулирует, и слова появятся. Но в большинстве случаев, в русском языке есть свои эквиваленты: *толерантность* = *терпимость, драйв* = *азарт, кастинг* = *кинопробы* и т.д. Журналисты все эти иностранные словечки быстро разносят и популяризуют. Вот уже в каждом номере приличной в прошлом газеты «Аргументы и факты» появляются ненужные объяснения иностранных слов, которым есть русские эквиваленты. И это не просто дурной вкус или обычное холуйство, а попытка сломать русский духовный код [15].

Быстро распространяется другое негативное для языка явление: вкрапление латинских букв, ломающих русскую графику: *кур\$ валют, ве4ер*

и др. И вот уже даже в консервативной в языковом отношении Белоруссии появляются абракадабры: «Золотой вкус лета» – вечеринка на Славянском базаре, «Павлинкаew» – новогодний мюзикл. Англо-русские уродцы чересчур активно просачиваются в нашу культуру и язык – «Duxless». Отрадно разве что одно: это явление пока распространено в области «мусорной» культуры, которой ничего повредить уже не может, но это вредит русскому языку. «Чужие» символы, размещенные в русском слове, не просто бездумно и примитивно копируют чужое, но и искажают письменную традицию и портят язык.

Влияние английского языка расшатывает не только лексику, но и грамматику, синтаксис. Например, под влиянием английского языка сегодня в русском языке количественные числительные основательно потеснили порядковые и возникла особая конструкция с числом, которое нужно читать как количественное числительное. Если раньше мы говорили: «Пятисотый «Мерседес», «Луи второй» и т.д., и лишь сравнительно редко «Олимпиада-80», «Шереметьево-2», то теперь это явление стало чрезвычайно частотным и отразилось даже в названиях художественных произведений: роман «2048» О. Славниковой и др. С падением общей грамотности населения при использовании числительных поставить их в нужном падеже – проблема уже не для рядового носителя языка, но и тех, кто в силу своей профессии должен уметь это делать – актеров, дикторов центрального телевидения, учителей русского языка.

Если проникновение иностранной лексики в сферу, например, банковских услуг, компьютерную сферу или сферу предпринимательства еще можно понять и объяснить (*брокер, дилер, промоутер, менеджер*), то искать замену общелитературным словам опасно для языка и общества: *эксклюзивный* (вместо *исключительный*), *уик-энд* (вместо *выходные*), *гламурный* (вместо *прекрасный*) и др. Это опасно прежде всего утратой исконных ассоциаций, имеющих в русской ментальности.

Такие процессы лингвисты называют «третьей варваризацией», например, профессор Е. Ш. Галимова из Архангельска. Первая была в Петровскую эпоху, вторая – после Октябрьской революции. За последние 10–15 лет (период третьей варваризации) русский язык сильно изменился, исследователи выделяют здесь три волны: бандитская (*наезд, беспредел*), профессиональная (*юзер, мыло, сидюшник*) и гламурная (*прикольно, атомно*) [16].

Происходит повальная жаргонизация, семантика слов при которой «работает» на разъединение народа: *отвянь, отвали*; человек человеку безразличен: *по барабану, фиолетово, параллельно* и т.д.

С одной стороны, чужое не так и страшно для языка, ибо межъязыковое взаимодействие обогащает контактирующие языки, но лишь в случае, если «чужое» существует в сравнительно небольшом количестве, потому что любой язык их может легко приспособить к своей исконной системе. Но, с другой стороны, «чужое» может стать бедой для языка и национальной культуры, потому что возможность осваивать «чужое» не беспределна. Заимствованные слова не прозрачны, в них не просматривается образ, или «дальнейшее значение», по Потебне. А ведь еще Сократ сформулировал принцип образности как основу всего, что связано с образованием и воспитанием, т.е. связывал социальное природным. Всё «чужое», пока оно не адаптировано языком, непонятно большинству его носителей без специальных словарей.

В языковой компетенции носителя русского языка заложено знание функционально-стилистической принадлежности слов, знание их функционирования. А под влиянием англоязычного окружения формируется упрощенный, усредненный язык; и вот уже молодежь перестала понимать языковую игру, построенную на смешении стилей, а ведь на этом смешении основан целый пласт русской культуры – андеграундная литература советского периода, а это уже потеря сегмента культуры.

Одни носители языка оценивают эти изменения как порчу языка, другие (в основном, молодежь) как забавные игрушки. Не вдаваясь в дискуссию по этому вопросу, скажем лишь, что все это следует не только тщательно изучать, но и вырабатывать должное отношение носителей языка к данному явлению. Русский язык настолько богат и сложно организован, что все способы влияния не него он сам нейтрализует при нашей небольшой помощи языку. Например, в каком еще языке мира возможна такая фраза: *Слабый пол сильнее сильного в силу слабости сильного пола к слабому*. Или *уйти в себя, выйти из себя, прийти в себя* – казалось бы, одно и то же возвратное местоимение *себя* и глагол движения *идти* обозначает разные состояния языковой личности. Как объяснить, что фраза *НИЧЕГО СЕБЕ* означает удивление? Возможно все дело в загадочном русском местоимении *себя*, которое легко курсирует в языке то как местоимение, то как частица, изменяясь, подобно существительному, по падежам: *себя, себе* и т.д. Такое возможно только в русской языковой системе. Потому что русское слово как раз так функционирует, обогащаясь, – через семантическое включение и транспозиции. В европейских языках, например французском, часто теряется автономия слова в пользу синтагмы. Поэтому А. Вежбицкая называла многие русские высказывания «неправильными».

Результаты исследования показали, что изучение «своего» и «чужого» в русском языке, выполняющем функцию единства в евразийском пространстве, показали, что к «своему» в русском языке относятся церковнославянский

язык и русская культура, к «чужому» – иноязычная лексика, широким потоком хлынувшая в этот язык на современном этапе функционирования языка.

Интерес представляют также результаты, связанные с рассмотрением функций русского языка. В результате исследования отмечено, что русский язык на современном этапе выполняет не только функции языка межнационального и мирового общения, но и функцию единения в данном пространстве. Кроме того, русский язык может выполнять сакральную функцию, способствуя как выявлению религиозного смысла слова, так и реализуя функцию общения с Богом. Кроме того, русский язык может выполнять дифференцирующую функцию, разграничивая «свое» (русское в языке), а также отделяя «чужое» в языке.

Информация о финансировании

Исследование выполнено в рамках Грантового финансирования проекта АР 19680020 «Концептосферы народа и мыслителей прошлого путем подходов, принципов, методов когнитивно-этической лингвосинергетики – нового гуманитарного знания»; источник финансирования – Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан.

Выводы

Современный мир так быстро меняется, что делает нас все более не готовыми принять его прозрачность, скорость изменения, новые ценности и условия жизни, например феномен «пожизненного обучения». Поэтому общество должно формировать готовность личности к переменам, что требует формирования новой этики, без которой общество просто погубит само себя. Как сформировать новую этику? С помощью Слова.

Культура, вера и язык – это три кита, на которых стоит всякое государство. Любая страна разрушается изнутри при потере одной из составляющих, которые тесно взаимосвязаны. Культура – это защитная стена, позволяющая нам помнить, кто мы такие и оставаться людьми даже в самые критические времена. Как справедливо утверждал Е. Ф. Тарасов, культура включена в язык, так как вся она смоделирована в тексте.

Исследование современного состояния русского языка в стране выводит нас за пределы лингвистики, требуя необходимого для решения проблемы социального контекста и воли научного сообщества. Главные проблемы: 1. Низкая речевая культура. Даже те общественные группы людей, которые по роду своей профессии должны говорить без ошибок, допускают их постоянно. 2. Агрессивное вторжение иностранных слов, ломающих русский духовный код. 3. Не учитывается фундаментальная роль русского языка в образовании и воспитании. А ведь только русским языком формируется русское национальное мировоззрение, специфический образ мышления,

возникший в результате глубинного осмысления судьбы России, русской культуры, русского языка.

Список использованных источников

1 Нефедов, С. Т. Язык оценок: что говорят оценки об оцениваемом субъекте [Текст] // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2022. – №19(4). – С. 821–838.

2 Tulling, M., Law, R., Cournane, A., Pylkkänen, L. Neural Correlates of Modal Displacement and Discourse-Updating under (Un) Certainty. ENEURO 8 (1). [Электронный ресурс]. – URL : <https://doi.org/10.1523/ENEURO.0290-20.2020> (дата обращения 28.01.2025).

3 Дворкин, И. Л. Аналитическое введение в философию диалога [Текст] // Метафизика. Научный журнал. – 2016. – № 4. – С. 8–28.

4 Бахтикиреева, У. М. Творческая билингвальная личность (особенности русского текста автора тюркского происхождения) [Текст]. – Астана : ЦБО и МИ, 2009. – 259 с.

5 Стернин, И. А. Контрастивная лингвистика [Текст]. – М. : Восток-Запад, 2006. – 206 с.

6 Леви-Стросс, К. Структурная антропология [Текст]. – М. : Эксмо-Пресс, 2001. – 512 с.

7 Трубецкой, Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре [Текст] // Вопросы языкознания. – 1990. – № 3. – С. 114–134.

8 Малиновский, Б. Научная теория культуры [Текст]. – М. : ОГИ, 2005. – 184 с.

9 Постовалова, В. И. Время и вечность в православном мирозерцании [Текст] // Логический анализ языка: Лингвофутуризм: Взгляд языка в будущее. – М. : Индрик, 2011. – С. 94–109.

10 Степанов, Ю. С. Интертекст и некоторые современные расширения лингвистики [Текст] // Языкознание : Взгляд в будущее. – Калининград: ФГУИПП «Янтарный сказ», 2002. – С. 100–105.

11 Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка [Текст] – М. : Русский язык, 1999. / Т. 1. : Пантомима. – 624 с.; Т. 2: Панцирь-Ящур. – 560 с.

12 Словарь русского языка [Текст] : В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Русский язык, 1981–1984.

13 Колесов, В. В., Пименова, М. В. Языковые основы русской ментальности [Текст]. – М. : Флинта, 2003.

14 Кронгауз, М. А. Русский язык на грани нервного срыва [Текст]. – М. : Знак : Языки славянских культур, 2007. – 232 с.

15 **Маслова В. А., Пименова, М. В.** Коды лингвокультуры [Текст]. – М. : Флинта, 2018. – 177 с.

16 **Галимова, Е. Ш.** Сам необыкновенный язык наш есть тайна. [Электронный ресурс]. – URL : <https://azbyka.ru/sam-neobyknovennyj-yazyk-nash-est-tajna> (дата обращения: 17.04.2024).

References

1 **Nefedov, S. T.** Yazyk ocenok : chto govoryat ocenki ob ocenivayushchem sub”ekte [Language of Evaluations: What Evaluations Say About the Evaluating Subject] [Text] // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literatura. – 2022. – №19 (4). – P. 821–838.

2 **Tulling, M., Law, R., Cournane, A., Pylkkänen, L.** Neural Correlates of Modal Displacement and Discourse-Updating under (Un) Certainty. [Electronic resource]. URL : <https://doi.org/10.1523/ENEURO.0290-20.2020> (date of request 28.01.2025).

3 **Dvorkin, I. L.** Analiticheskoe vvedenie v filosofiyu dialoga [Analytical Introduction to the Philosophy of Dialogue] [Text]. // Metafizika. Nauchnyjzhurnal. – 2016. – № 4. – P. 8–28.

4 **Bahtikireeva, U. M.** Tvorcheskaya bilingval’naya lichnost’ (osobennosti russkogo teksta avtora tyurkskogo proiskhozhdeniya) [Creative Bilingual Personality (Features of the Russian Text by an Author of Turkic Origin)] [Text]. – Astana : CBO i MI, 2009. – 259 p.

5 **Sternin, I. A.** Kontrastivnaya lingvistika [Contrastive Linguistics] [Text]. – Moscow : Vostok-Zapad, 2006. – 206 p.

6 **Levi-Stross, K.** Strukturnaya antropologiya [Structural Anthropology] [Text]. – М. : Eksmo-Press, 2001. – 512 p.

7 **Trubeckoj, N. S.** Obshcheslavjanskij element v russkoj kul’ture [The Common Slavic element in Russian culture] [Text] // Voprosy yazykoznanija. – 1990. – № 3. – P. 114–134.

8 **Malinovskij, B.** Nauchnaya teoriya kul’tury [Scientific theory of culture] [Text]. – М. : OGI, 2005. – 184 p.

9 **Postovalova, V. I.** Vremya ivechnost’ v pravoslavnom mirosozercanii [Time and eternity in the Orthodox worldview] [Text] // Logicheskij analiz yazyka : Lingvofuturizm : Vzglyadyazyka v budushchee. – М. : Indrik, 2011. – P. 94–109.

10 **Stepanov, Yu. S.** Intertekst i nekotorye sovremennye rasshireniya lingvistiki [Intertext and some modern extensions of linguistics] [Text] // Yazykoznanie : Vzglyad v budushchee. – Kaliningrad : FGUIPP «Yantarnyjskaz», 2002. – P. 100–105.

11 **Chernyh, P. Ya.** Istoriko-etimologicheskij slovar’ sovremennogo russkogo yazyka [Historical and etymological dictionary of modern Russian language] [Text]. – М. : Russkij yazyk, 1999. / Vol. 1.: Pantomima. – 624 p.; Vol. 2 : Pancir’-Yashchur. – 560 p.

12 Slovar’ russkogoyazyka [Dictionary of the Russian language] [Text] : V 4-h t. / AN SSSR, In-t rus.yaz.; pod red. A. P. Evgen’evoj. – 2-e izd., ispr. i dop. – М. : Russkij yazyk, 1981–1984.

13 **Kolesov, V. V., Pimenova, M. V.** Yazykovye osnovy russkoj mental’nosti [The linguistic foundations of the Russian mentality] [Text] – М. : Flinta, 2003.

14 **Krongauz, M. A.** Russkij yazyk na grani nervnogo sryva [The Russian language is on the verge of a nervous breakdown] [Text]. – М. : Sign : Languages of Slavic culture, 2007. – 232 p.

15 **Maslova, V. A., Pimenova, M. V.** Kody lingvokul’tury [Linguistic Culture Codes] [Text]. – М. : Flinta, 2018. – 177 p.

16 **Galimova, E. Sh.** Sam neobyknovennyj yazyk nash est’ tajna[Our extraordinary language itself is a mystery] [Electronic resource]. – URL : <https://azbyka.ru/sam-neobyknovennyj-yazyk-nash-est-tajna> data obrashcheniya: 17.04.2024).

Поступило в редакцию 15.01.25.

Поступило с исправлениями 31.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

*В. А. Маслова¹, *А. Б. Нұрғазина², Ж. А. Жамбаева³*

¹П. М. Машеров атындағы Витебск мемлекеттік университеті, Беларусь Республикасы, Витебск қ.

^{2,3}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

15.01.25 ж. баспаға түсті.

31.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ӨЗГЕРМЕЛІ ӘЛЕМДЕГІ ОРЫС ТІЛІ

Мақалада орыс тілі мен ол туралы ғылымның үдемелі әлемде қалай өзгеретіні көрсетілген. Орыс тілі-бұл Шығыс славяндарды ғана емес, Ресейдегі басқа халықтарды біріктіретін тіл. Ол «орыс әлемінің» жұмыс істеуі үшін ерекше кеңістік жасайды. Бүгінгі таңда

орыс тілі ұлтаралық және халықаралық қарым-қатынас құралы бола отырып, Еуразиялық кеңістіктің бірлігін қамтамасыз етеді. Тілдің өзі мәдени күш: ол мәдениеттің құралы да, мағынаны іздеу құралы да: Мен сені түсінгім келеді, Мен сенен мағынаны іздеймін (Ф.Тютчев). Өзін-өзі өзгерте отырып, тіл әлемді өзгертеді, біз оны тек тілде қалай бейнелейтінін қабылдаймыз. Орыс тілінде «өзіндік» және «ботен» бар, олардың талдауы мақалада айтарлықтай орын алады. Сондай-ақ, бұл тіл теориясын, адам теориясын және академик Ю. С. Степанов армандаған ғалам теориясын біріктіруге дайын орыс лингвомәдениеті екендігі көрсетілген. Жоғарыда айтылғандар тілге ерекше мәртебе береді, бұл тілді сипаттау мен зерттеудің инновациялық процестеріне әкеледі, бұл бізді лингвистикадан тыс білімнің байланысты салаларына апарды, ал басты проблемалар мыналар: 1) қоғамның сөйлеу мәдениетінің төмендігі; 2) орыс рухани кодын бұзатын шетелдік сөздердің агрессивті енуі; 3) білім беру мен тәрбиелеудегі орыс тілінің іргелі ролі ескерілмейді.

Кілтті сөздер: орыс тілі, орыстану, тілдің рухани коды, мәдениет, «өз» - «ботен» оппозициясы.

V. A. Maslova¹, *A. B. Nurgazina², Zh. A. Dzhambaeva³

¹Vitebsk State University named after P. M. Masharov,

Republic of Belarus, Vitebsk;

^{2,3}L. N. Gumilyov Eurasian

National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 15.01.25.

Received in revised form 31.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

RUSSIAN IN A CHANGING WORLD

The article shows how the Russian language and its science are changing in an accelerating world. The Russian language is a unifying language not only of the Eastern Slavs, but also of other peoples in Russia. It creates a special space for the functioning of the «Russian World». Today, the Russian language ensures the unity of the Eurasian space, being a means of interethnic and international communication. Language itself is a cultural force: it is both an instrument of culture and a tool for finding meaning.: I want to understand you, I'm looking for meaning in you (F. Tyutchev). By changing itself, language changes the world, which

we perceive only as it is represented in language. In the Russian language there is “one’s own” and “someone else’s”, the analysis of which is given a significant place in the article. It is also shown that it is the Russian linguistic culture that is ready to combine the theory of language, the theory of man and the theory of the universe, which academician Yu. S. Stepanov dreamed of. This gives the language a special status, which entails innovative processes of language description and learning, which takes us beyond linguistics into related fields of knowledge, and the main problems are the following: 1) low speech culture of society; 2) aggressive invasion of foreign words that break the Russian spiritual code; 3) the fundamental role of the Russian language in education and upbringing is not taken into account.

Keywords: Russian language, Russian studies, the spiritual code of language, culture, the opposition of «own» - «alien».

<https://doi.org/10.48081/IVQM3057>

**А. С. Мурзинова¹, *Ф. Б. Шойбекова²,
С. А. Асанбаева³, А. М. Ахметова⁴**

^{1,2,3}Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

⁴М. Әуезов атындағы Оңтүстік

Қазақстан университеті

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9156-3412>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8976-2151>

*e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАДАҒЫ БАЛАЛАР ТІЛІНІҢ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМАҒА СӘЙКЕСТІГІ

Мақала теледискурстағы балалар тілінің қазақы орфоэпиялық заңдылықтарға сүйене отырып, айтылу деңгейін қарастыруға арналды. Балалар тілінің орфоэпиялық нормаға сәйкестігін зерттеуде ҚР Тіл туралы Заңына, емле ережелері мен орфоэпиялық заңдылықтарға сүйену қажеттігі айтылды. Сөз мәдениеті, әдеби тіл нормасының теориялық және тәжірибелік мәселелері қарастырылған зерттеулерге жан-жақты әдеби шолу жасалды. Жасалған әдеби шолулардан жалпы теледидар тілі жайлы зерттеулер болғанмен, балалар телебағдарламаларының дискурсы, әдеби тіл нормасына сәйкестігі немесе сәйкес еместігі туралы зерттеулер жоқ екендігі байқалды. Сондықтан мақалада теледидар бағдарламаларындағы балалар тілін зерттеудің өзектілігі жоғары екендігі көрсетілген. «Balapan» телеарнасындағы танымдық, зияткерлік, оқу, ойын-сауық, ақпараттық, танымдық бағдарламаларға қатысқан балалар тілі зерттеу нысаны болды. Телебағдарлама тілінің просодикалық, риторикалық ерекшелігін түсіну үшін, сондай-ақ бала тілінің лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, орфоэпиялық заңдылығын,

акустикасы мен артикуляциясын сақтау үшін талдаулар жүргізіліп, көрсетілді.

Орфоэпиялық нормаға сәйкестігі/сәйкес еместігі, дыбысталу қарқыны Speech Analyzer әдісінің көмегімен айқындалып, нәтижесінде телекоммуникаторлардың көтеріңкі және төменгі дыбыстау қарқынының сегменттері сурет арқылы берілді. Сегменттердің акустика-артикуляциялық тұрғыдан өзгерісі ұлттық тілдің сипатына әсер ететіндігі айтылған. Перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктердің орфоэпиялық сипаттамасы жасалып, талданды.

Кілтті сөздер: «Балапан» телеарнасы, балалар тілі, орфоэпиялық норма, әдеби тіл, дыбыс қарқыны, телекурс.

Кіріспе

Медиалингвистика – бүгінгі тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі. Бұл бағыт қазіргі медиадискурстың дамуын, бұқаралық ақпарат құралдарының тілді дамытуға ықпал ететін лингвистикалық, экстралингвистикалық факторларын қарастырады. Бұқаралық ақпарат құралдары тілінің өзгерісі мен жүйелі/жүйесіз дамуын, әдеби тіл нормасы тұрғысынан уәжді, уәжсіз, қалыпты, қате қолданыстарды, әдеби тіл өміршендігіне әсерін зерттейді. Осы себептен медиадискурстағы әдеби тіл нормаларының сақталуын, әдеби тілдің стильдік тармақтарының дұрыс қолданылуы мен сөз мәдениетінің сапалы коммуникативтілігін зерттеу маңызды болып саналады. Қазақ медиадискурсының әдеби тілге ықпалы телебағдарлама тілінен айқын көрінеді.

Медиакурс мәселесі бойынша Л. Нугуманова [1], Е. Ларина [2], С. Данилов [3] еңбектерінде телебағдарлама тілін зерттеу – медиа мен лингвистика арасындағы салааралық зерттеу болатындығы; дискурс ретінде қарастыру қажеттігі; телекоммуникатор мен көрермен арасындағы дискурс; адресат пен адресанттың коммуникациясы; ауызша жеткізілетін тіл екендігі қарастырылған.

Біздің зерттеуімізде «Balapan» телеарнасы бағдарламаларының тілінің әдеби тіл нормасына сәйкес келетіндігі немесе сәйкес еместігі қарастырылады.

Материалдар мен әдістері

Балаларға арналған «Balapan» телеарнасының танымдық, ойын-сауықтық, зияткерлік, мәдени және ақпараттық-танымдық, спорттық, шоу және оқу бағдарламалары мақаланың зерттеу нысанының материалы болды. Балаларға арналған телебағдарламалардың бейнематериалдары сапалық зерттеу әдістері бойынша талданды. Атап айтқанда, телебағдарлама мәтіндерінің жанры мен мазмұны кластерлеу әдісі арқылы жіктеліп,

тақырыптық топтарға бөлінді. Телебағдарлама жанрларының риторикалық, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне семантика-стистикалық талдау жүргізілді. Телебағдарламаларда эксплицитті және имплицитті түрде берілген перлокутивті бірліктерге контент-талдау жасалып, олардың ауызша әдеби тіл нормаларына тән коммуникативтік сапасы анықталды. Телебағдарлама тілінің фонетикалық суперсегментті деңгейі мен орфоэпиялық нормаға сәйкестігі, перлокутивті қызметтегі тілдік бірліктердің орфоэпиялық сипаттамасы Speech Analyzer компьютерлік бағдарламасының көмегімен айқындалды.

Нәтижелер және талқылау

Телебағдарлама – бұқаралық ақпарат құралдарының бірі. Ол шаршытоп алдында тікелей немесе қашықтықтан коммуникацияға түсудің монологтік және диалогтік түрлерін қамтиды. Телебағдарлама медиадискурсы ауызша тілдік қатынасқа құрылады. Мемлекеттік тілдің дамуына бағытталған құжаттар мен ережелер телебағдарлама тілінің ұлттық тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкес болуын қадағалайды. 1997 жылдың 11 шілдесінде қабылданған ҚР Тіл туралы Заңының, сондай-ақ 2008 жылдың 21 қарашасындағы жалпы ережелерде мемлекеттік тілді барлық мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында, білім беру, мәдениет саласында қолдану талаптары берілген [4].

Осы талаптарға байланысты мемлекеттік тілді белгіленген нормаға сай қолдану жайын қадағалау қажет. Тіліміздің нормаланған жүйесінің, қолданысының болуын зерттеу үшін емле ережелеріне, М. Балақаевтың «Қазақ тіл білімінің мәселелері» еңбегіне [5], Р. Сыздықтың «Қазақ тілінің анықтағышына (емле, тыныс белгілері, сөз сазы)» [6], Н. Уәлидің «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» еңбегіне [7] <https://emle.kz/kz/rule?id=14> [8] сайты материалдарына сүйенеміз. Бұған қоса әдеби тіл, сөз мәдениетіне қатысты еңбектерге негізделген ғылыми көзқарастар басшылыққа алынды.

Шетелдік тіл білімі ғылымында телебағдарламалар тілінің әртүрлі аспектіде қарастырылып келгенін мына еңбектерден көре аламыз. Е. Кортни [9], И. К. Абу [10], Д. Гвен [11], Л. Бут [12] өз еңбектерінде теледидар тілі баланың дамуына, тіл ұстартуына, дамытуына әсер етеді деп санаған.

Қазақ тіл білімінде теледидар тілінің тазалығы, жалпы сөз мәдениеті туралы М. Серғалиев «Радио және телехабарлар тілі туралы» [13] еңбегінде, Д. Қамзабекұлына берген «Қазақ тілінің жауапкершілігі – зиялылар мойнындағы іс» [14] сұқбатында ғылыми, тәжірибелік ойларын келтірген болатын.

Г.Ә. Машинбаева монографиясында теледидар тілін лингвопрагматикалық аспект тұрғысынан қарастырған болатын [15]. Бұл зерттеуінде жалпы теледидар тілін зерттеу нысаны етіп алған. Ал біздің зерттеу нысанымыз – балалар телебағдарламаларының тілі. Ендеше, бұл – өте өзекті, әлі

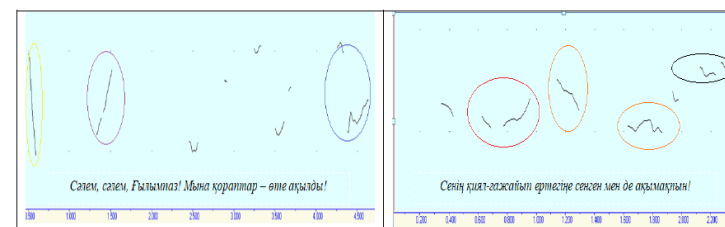
зерттеле қоймаған тақырып. Сондай-ақ Д. А. Габбасованың теледидар тіліне салғастырмалы талдау жасаған зерттеуін де атап көрсетуге болады [16].

Зерттеуіміздің нысаны ретінде алынған «Balapan» арнасының телебағдарламалары *ұйымдастыру, сұрақ-жауап және қорытындылау* кезеңдерінен тұрады [17].

Телебағдарламаларда сөз мәдениетіне айрықша мән беріледі. Телекоммуникаторлар сценаристің жазған мәтінін ауызша мәтін түрінде жеткізеді. Тыңдармандарға жеткізу кезінде әдеби тіл нормаларына сүйену қажет.

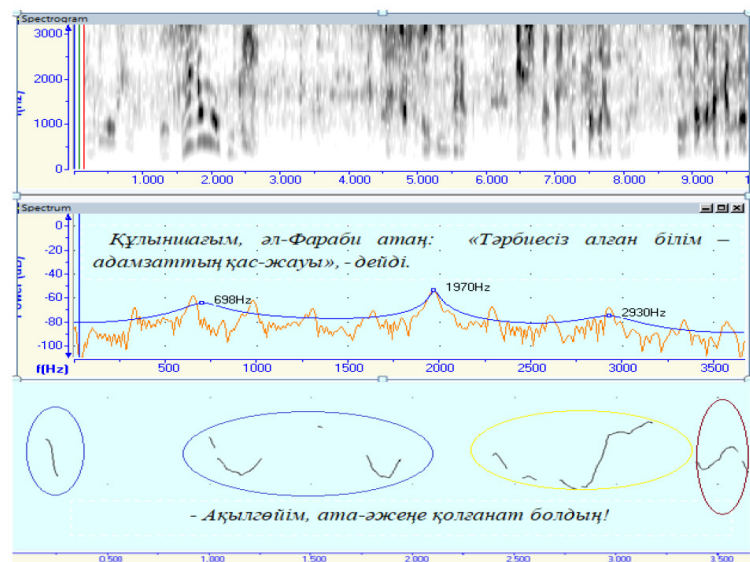
Телекоммуникатор әуезді тілімен аудиторияны баурап алады, әдеби тіл нормасына сай сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Телекоммуникатордың сөзді дұрыс дыбыстамауы, орфоэпиясы балалардың тілдің қазақи артикуляциясын, акустикасын, бояуын сақтауға септігін тигізеді. Телекоммуникатордың орфоэпиялық нормаға сай сөйлеуі тілдің фонетикалық заңдарына бағынып, сақтап айтуды басшылыққа алады.

Бағалау мәнді сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер, бейнелі сөздер, мақал-мәтелдердің қолданысы «Balapan» арнасының жүргізушілерінің сөйлеу тілінің байлығына, экспрессиясына байланысты болады. Тіл байлығымен қоса дауыс ырғағы да, қарқыны да ерекше рөл ойнайды. Мұндай дауыс ырғағының көтеріліп барып, бәсеңдеуін немесе бәсең қарқынның көтерілуін, жоғары сегмент деңгейіндегі құбылыстарды Speech Analyzer бағдарламасының көмегімен жасалған деректерден көруімізге болады.

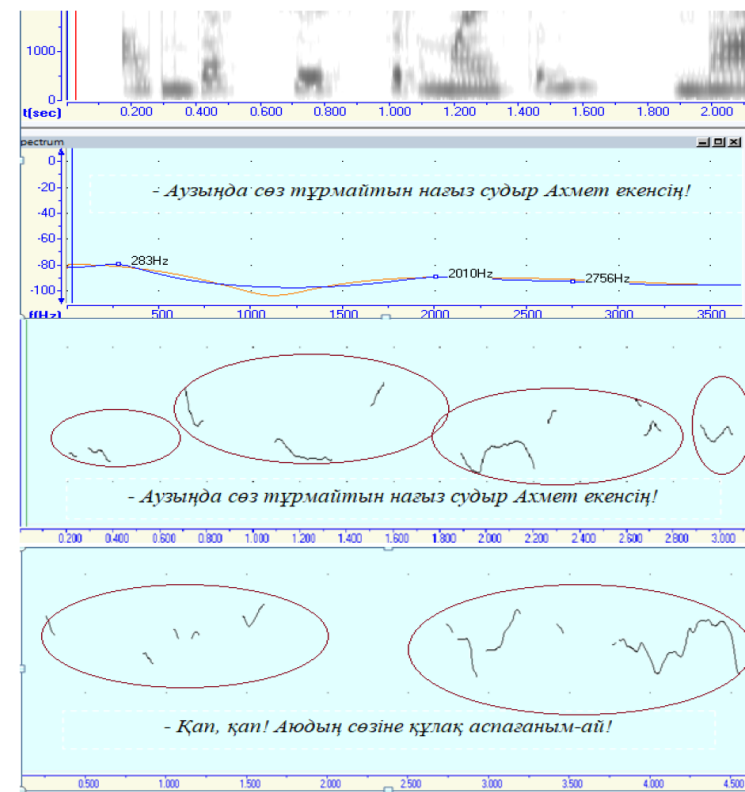
1-сурет – «Ғылымға саяхат» телебағдарламасы тілінен алынған тілдік деректің сегменті

Тележүргізушілердің дыбыс қарқынының көтеріліп-бәсеңдеуі немесе, керісінше, бәсең тартып, жоғарылауы бағдарлама теледискурсы үзіндісінен алынған. Балалардың құлағына жағымды *сәлем, ғылымпаз, өте ақылды, сенім* деген сөздер көтеріңкі интонациямен айтылса, *ақымақ* деген сөздің дыбыс қарқыны төмен екенін аңғаруға болады.

2-сурет – «Байқа, балақай!» бағдарламасынан алынған сөздердің сегменті

«Байқа, балақай!» теледискурсынан алынған үзінділерде телекоммуникатордың сөйлеу тілінің экспрессиясы 698 Гц-тен 2930 Гц-ке дейінгі диапазонды құрайды. Келтірілген мысалдағы құлынишақ, ата, тәрбиесіз алған білім, адамзаттың қас-жауы, ақылгөй, ата-әже, қолғанат болу тілдік бірліктері телекоммуникатордың дауыс ырғағының жиілігін көтеріп, сөйлемнің прагматикалық әлеуетін арттырып тұр.

3-сурет – «Әжемнің ертегісі» телебағдарламасы тілінен алынған үзіндідегі дыбыс қарқынының көрінісі

«Әжемнің ертегісі» бағдарламасының теледискурсы үзінділерінен сөйлеу экспрессиясын, қарқынын көреміз. Мұнда аузында сөз тұрмау, нағыз Судырахмет, қап, құлақ аспау сөздерінің экспрессиясынан бағалуыштық мән, жағымсыз сипат байқалады.

Түрлі бағдарламалар тілінен алынған перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктердің орфоэпиялық нормаға сәйкес немесе сәйкес еместігін кестеден көре аламыз.

І-кесте – Перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктердің орфоэпиялық сипаттамасы

Теледискурс	Перлокутивті қызметке ие сөз	Орфоэпиялық нормаға сәйкестігі	Орфоэпиялық нормаға сәйкессіздігі	Сөздің қолдану жиілігі
Этикет әлемі	<i>тотұғұс</i>	<i>тотұғұс</i>		90
	<i>кешірім⁰өтүнүү</i>	<i>кешірім өтүнүү</i>		25
	<i>сиқырлы қауырсын</i>	-	<i>сыйқырлы қауырсын</i>	80
	<i>сегізғырлы</i>	<i>сегізғырлы</i>	-	14
	<i>құралайгөз</i>	<i>құралайгөз</i>	-	8
Әжемнің ертегісі	<i>ауыл ақсақалы</i>	-	<i>ауыл ақсақалы</i>	8
	<i>үб'үрлү-шүб'үрлү</i>	-	<i>үбірлі-шүбірлі</i>	4
	-	<i>сұудұрақмет</i>	<i>сұудырақмет</i>	1
Ғылымға саяхат	-	<i>ғылым табұу</i>	<i>ғылым табу</i>	1
	-	<i>тәжірйібе жасау</i>	<i>тәжірбе жасау</i>	10
	-	<i>жарыйаға жар салуу</i>	<i>жә'риаға жар салу</i>	2
Science сабағы	<i>тәжірйібе</i>	-	<i>тәжірбе</i>	15
	<i>кемтірғосақ</i>	-	<i>кемтірқосақ</i>	3
	<i>көб'өлөк</i>	-	<i>көбелег</i>	5
Ханталапай	<i>жүйрүк</i>	-	<i>жүйрөк</i>	10
	<i>жарысұушұ</i>	-	<i>жарысұушы</i>	8
	<i>топпаишы</i>	<i>топпаишы</i>	-	20
	<i>ойұнишұ</i>	-	<i>ойұнишы</i>	24

Мақалада келтірілген деректерге сүйеніп, түйіндесек, балалар тілінің орфоэпиялық сәйкестігі мен сәйкессіздігі байқалады. Әрбір теледискурс тіліндегі фонетикалық ерекшеліктері мен орфоэпиялық нормаға сәйкестігін айқындау мақсаты орындалды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒСБК 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыру есебінен ЖТН АР 19679549 «Балапан» телеарнасындағы бағдарламалардың (2017–2024 жж.) әдеби тіл нормасына сәйкестігін мониторингілеудің теориясы мен тәжірибесі» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

Қорытынды

«Balapan» арнасы бағдарламалары тілін зерттеуде әрбір дискурстың мәдени-коммуникативтік ерекшеліктері, сонымен қатар балалардың ауызша тілінің орфоэпияға сәйкестігі/сәйкессіздігі көрсетілді.

«Balapan» арнасының танымдық, спорттық, ғылыми, ақпараттық, зияткерлік бағдарламаларына сараптамалық талдау жасалды. Балаларға арналған аталмыш дискурс түрлері жаңа медиалингвистика бағытында қарастырылды.

Бағдарламаның бейнематериалдарын көре отырып, дыбысты қағазға түсіру нәтижесінде олардың орфоэпиясы берілді.

Speech Analyzer бағдарламасының көмегімен телебағдарламалар тіліндегі перлокутивті қызметке ие сөздердің дыбысталу қарқыны көрсетілді.

Бағдарламаға түсуші балалардың сөзі, дауыс ырғағы, эмоциясы мен экспрессиясы, сөздердің орфоэпиялық нормаға сай екендігі және сай еместігі талдау арқылы анықталды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Нугманова, Л. А. Коммуникативно-прагматический аспект формирования телевизионного дискурса (на материале интерактивного ток-шоу регионального телевидения) [Текст] : Автореф.. дисс. ...канд. филол. наук. – Уфа, 2014. – 24 с.

2 Ларина, Е. Г. Лингвопрагматические особенности ток-шоу как жанра телевизионного дискурса (на материале американских телевизионных программ) [Текст] : Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Волгоград, 2004. – 24 с.

3 Данилов, С. Ю. О канонах внутрижанровой интеракции (на материале речевого жанра «проработка»). Жанры речи [Текст] : Сб. науч. ст. Саратов, 2002. – № 3. – С. 218.

4 Қазақстан Республикасының 1997 жылғы № 151 тіл туралы Заңы [Мәтін] [Электронды ресурс]. – <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151>

5 Балақаев, М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания [Мәтін]. – Алматы : Арыс, 2008. – 592-б.

6 Сыздық, Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) [Мәтін]. – Астана : Елорда, 2000. – 532-б.

7 Уәли, Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері [Мәтін] : Филол. ғыл.д-ры автореф. : – 10.02.02. – Алматы, 2007. – 58-б.

8 Ақымбек С. Ш. Қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларын меңгертуде IT технологияны пайдалану [Электронды ресурс]. <https://emle.kz/kz/rule?id=14>

9 **Courtney, E. D.** Impact of Television on the Language Development of Young Children [Text] [Electronic resource]. – <https://digitalcommons.library.umaine.edu/honors/566>

10 **Abu, I. K.** Television and its effect on children's life and culture, Isesco, 2010 [Text] [Electronic resource]. – <https://www.isesco.org.ma/araba/publications/TIFL/P11.php>.

11 **Gwen, D.** The effects of television on children [Электронный ресурс]. – D. Gwen. – 2009. – Режим доступа: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-98319-6_4

12 **Booth, L.** Analysis of children's learning from cartoons television [Электронный ресурс] / L. Booth. – 1997. – Communication Research. – Vol. 50. – p. 298. – Режим доступа: <https://www.learntechlib.org/p/119881/>.

13 **Серғалиев, М.** Радио және телехабарлардың тілі туралы [Мәтін]. – Ана тілі. 1994. – № 46.

14 **Қамзабекұлы, Д.** Қазақ тілінің жауапкершілігі – зиялылар мойнындағы іс // Рухани жаңғыру және тіл білімі мәселелері. ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессор М. С. Серғалиевтің 80 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана : Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2018. – Б. 7–16.

15 **Машинбаева, Г. Ә.** Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері [Мәтін]. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 162 б.

16 **Габбасова, Д. З.** Телевизионный диалог ток-шоу немецкого и казахстанского телевидения как социокультурный момент в коммуникации [Текст]: дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.20. – Алматы, 2005 – 136 с.

17 Балапан телеарнасының бағдарламалары [Электронды ресурс]. – <https://balapan.tv>

References

1 **Nugmanova, L. A.** Kommunikativno-pragmatischenkij aspekt formirovaniya televizionnogo diskursa (na materiale interaktivnogo tok-shou regional'nogo televideniya) [The communicative and pragmatic aspect of the formation of television discourse (based on the interactive talk show of regional television)] [Text] : Avtoref. diss. ...kand. filol. nauk. – Ufa, 2014. – 24 p.

2 **Larina, E. G.** Lingvopragmatischenkie osobennosti tok-shou kak zhanra televizionnogo diskursa (na materiale amerikanskix televizionny'x programm) [Linguistic and pragmatic features of talk shows as a genre of television discourse (based on the material of American television programs)] [Text] : Avtoref. diss. ...kand. filol. nauk. – Volgograd, 2004. – 24 p.

3 **Danilov, S. Yu.** O kanonax vnutrizhanrovoj interakcii (na materiale rechevogo zhanra «prorabotka»). Zhanry' rechi [About the canons of intra-genre interaction (based on the material of the speech genre «elaboration»). Genres of speech] [Text] : Sb. nauch. st. Saratov, 2002. – № 3. – P. 218.

4 Qazaqstan Respublikasy'ny'n 1997 zhy'lg'y' № 151 til turaly' Zany' [Law of the Republic of Kazakhstan dated 1997 – No. 151 on languages] [Text] [Electronic resource]. – <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151>

5 **Balaqaeu, M.** Qazaq til biliminin maseleleri. Voprosy kazahskogo yazykoznanya Problems of Kazakh linguistics [Text]. – Almaty' : Arys, 2008. – 592 p.

6 **Sy'zdy'q, R.** Qazaq tilinin any'qtagy'shy' (emle, ty'ny's belgileri, soz saz'y') [Determinant of the Kazakh language (spelling, punctuation, word music)] [Text]. – Astana : Elorda, 2000. – 532 p.

7 **Uali, N.** Qazaq soz madenietinin teoriyaly'q negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture] [Text] : Filol. gy'l.d-ry' avtoref. – 10.02.02. – Almaty', 2007. – 58 p.

8 **Aqy'mbek S. Sh.** Qazaq tilinin orfoe'piyaly'q normalary'n mengertude IT tehnologiyany' pajdalanu [Use of IT technologies in mastering orthoepic norms of the Kazakh language] [Electronic resource]. <https://emle.kz/kz/rule?id=14>

9 **Courtney, E. D.** Impact of Television on the Language Development of Young Children [Text] [Electronic resource]. – <https://digitalcommons.library.umaine.edu/honors/566>

10 **Abu, I. K.** Television and its effect on children's life and culture, Isesco, 2010 [Text] [Electronic resource]. – <https://www.isesco.org.ma/araba/publications/TIFL/P11.php>.

11 **Gwen, D.** The effects of television on children [Электронный ресурс]. – D. Gwen. – 2009. – Режим доступа: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-98319-6_4

12 **Booth, L.** Analysis of children's learning from cartoons television [Электронный ресурс] / L. Booth. – 1997. – Communication Research. – Vol. 50. – p. 298. – Режим доступа: <https://www.learntechlib.org/p/119881/>.

13 **Sergaliev, M.** Radio zhane telehabarlardy'n tili turaly' [About the language of radio and television broadcasts] [Text]. – Ana tili. 1994. № 46.

14 **Qamzabekuly, D.** Qazaq tilinin zhauapkershiligi – zyalular moynyndagy is // Ruhani zhangyru zhane til bilimi maseleleri. QR UGA akademigi, f.g.d., professor M. S. Sergalievtin 80 zhyldygyna arналған halyqaralyq gylmi-teoryaliq konferenciya materialdary' [The responsibility of the Kazakh language is on the shoulders of intellectuals // problems of spiritual revival and Linguistics. Materials of the international scientific and theoretical conference dedicated to the 80th anniversary of Academician of the National Academy of Sciences of the Republic

of Kazakhstan, doctor of philological sciences, professor M. S. Sergaliyev] [Text] // – Astana, L. N. Gumilev atyndagy EUU baspasy, 2018. – 429 p.

15 **Mashinbaeva, G. A.** Teledidar tilinin lingvopragmatikalıq aspektileri [Linguopragmatic aspects of TV language] [Text]: Monography. – Almaty, Qazaq universyteti, 2018. – 162 p.

16 **Gabbasova, D. Z.** Televizionny`j dialog tok-shou nemeczkogo i kazhstanskogo tevideniya kak sociokul`turny`j moment v kommunikacii [TV dialogue of German and Kazakh TV talk shows as a socio-cultural moment in communication] [Text]: diss. ...kand. filol. nauk: 10.02.20. – Almaty, 2005 – 136 p.

17 Balapan telearnasy`ny`n bagdarlamalary` [Balapan TV channel programs] [Electronic resource]. – <https://balapan.tv>

14.07.24 ж. баспаға түсті.

10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*A. C. Мурзинова¹, *Г. Б. Шойбекова²,*

C. A. Асанбаева³, А. М. Ахметова⁴

^{1,2,3}Қазақхский национальный

женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы;

⁴Южно-Казахстанский

университет имени М. Ауэзова,

Республика Казахстан, г. Шымкент.

Поступило в редакцию 14.07.24.

Поступило с исправлениями 10.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

СООТВЕТСТВИЕ ОРФОЭПИЧЕСКОЙ НОРМЕ ДЕТСКОЙ РЕЧИ В ТЕЛЕПРОГРАММАХ

В статье показано, что для изучения соответствия детского языка орфоэпическим нормам необходимо опираться на Закон РК о языке, правила правописания и орфоэпические законы. Проведен всесторонний литературный обзор исследований, в которых рассматриваются теоретические и практические проблемы культуры слова, нормы литературного языка. Из этого литературного обзора видно, что, хотя язык телевидению рассматривается в некоторой степени, в целом, нет исследований

дискурса детских телепрограмм, соответствия/несоответствия нормам литературного языка. Поэтому в статье подчеркивается высокая актуальность изучения детского языка в телевизионных программах. Материалом исследования является язык детей, участвовавших в познавательных, учебных, интеллектуальных, развлекательных, информационно-познавательных, спортивных программах на телеканале «Balapan». В данной исследовательской статье рассматривалось понимание лексико-грамматической, просодической, риторической специфики языка телепрограммы и формирование у ребенка лексико-грамматического, морфологического, синтаксического, орфоэпического, акустико-артикуляционного правильного употребления языка. Для сохранения казахской акустики и артикуляции устно передаваемых текстов в телепрограммах был проведен анализ и отражен в статье. Соответствие орфоэпической норме // несоответствие, темп звучания определялись с помощью метода Speech Analyzer, в результате чего сегменты повышенного и пониженного темпа звучания телекоммуникатора отображались на рисунке. Отмечается, что акустико-артикуляционная трансформация сегментов обусловлена характером национального языка. Разработана и проанализирована орфоэпическая характеристика языковых единиц, обладающих перлокутивной функцией.

Ключевые слова: телеканал «Balapan», детский язык, орфоэпическая норма, литературный язык, темп звука, теледискурс

*A. S. Murzinova¹, *G. B. Shoibekova²,*

S. A. Asanbayeva³, A. M. Akhmetova⁴

^{1,2,3}Kazakh National Women's

Teacher Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

⁴South Kazakhstan University named after M. Auezov,

Republic of Kazakhstan, Shymkent.

Received 14.07.24.

Received in revised form 10.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

COMPLIANCE OF CHILDREN'S LANGUAGE IN TV PROGRAMS WITH THE ORTHOEPIC NORM

The article pointed out that in order to study the compliance of children's language with the orthoepic norm, it is necessary to rely on

the law of the Republic of Kazakhstan on language, spelling rules and orthoepic laws. A comprehensive literary review of research is carried out, which considers the theoretical and practical problems of the culture of the word, the norm of the literary language. From this literary review, it was noticed that although the language of television is somewhat, generally considered, there are no studies on the discourse of children's television programs, compliance/non-compliance with the norm of literary language. Therefore, the article shows that the study of children's language in television programs is of high relevance. The material of the study was the language of children who participated in cognitive, educational, intellectual, entertainment, information and cognitive, sports programs on the «Balapan» TV channel. This research article examines the understanding of the lexical-grammatical, prosodic, rhetorical specifics of the language of the TV program and the formation of the correct use of the language by the child lexically, morphologically, syntactically, orthoepically, acoustically-articulatively. In order to preserve the Kazakh acoustics and articulation of orally transmitted texts in TV programs, analysis was carried out and reflected in the article. Compliance with the orthoepic norm // non-compliance, the sound intensity was determined using the Speech Analyzer method, as a result of which the segments of the high and low sound intensity of the telecom operator were shown using the figure. It is noted that the change of segments from the acoustic-articulatory point of view will have an impact on the character of the national language. An orthoepic description of language units that have a perlocutive function was developed and analyzed.

Keywords: TV channel «Balapan», children's language, orthoepic norm, literary language, sound tempo, tvdiscourse

FTAMP 17.07.41

<https://doi.org/10.48081/UNFQ9326>

***Г. С. Мусинова¹, Қ. Т. Төлебаева², Г. Б. Қожахметова³**

^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0567-3787>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8346-3996>

*e-mail: g.musinova@mail.ru

АДАМ МЕН ТАБИҒАТ БАЙЛАНЫСЫ: СЕМЕЙ ПОЛИГОНЫ

Мақалада адам мен табиғат байланысы қарастырылған. ХХІ ғасырдағы жалпыадамзаттық құндылықтардың бірі – көркем прозадағы экологиялық мәселелер. Мақалада контент-талдау, интертекстуалдық талдау, интерпретациялық талдау әдістері қолданылып, экологиялық мәселелердің ұлттық деңгейдегі маңызы қазақ және жапон әдебиеті үлгісінде анықталған. Экологиялық мәселелердің берілуі – қазақ прозасындағы көркемдік интерпретацияның нәтижесі. Қазақ прозасында «ұлт трагедиясы» ретінде танылатын «Семей сынақ полигоны» тақырыбын қарастыру екі кезеңде жүзеге асырылды. Нәтижесінде екі кезеңдегі көркемдік, эстетикалық талаптар, символдық мән айқындалды.

Көркем шығармада экологиялық апаттардың сомдалуы бүгінгі әлем әдебиетіндегі тенденциямен байланысты. Ұлттық әдеби үдерісте «Семей сынақ алаңын» «ұлт трагедиясы» ретінде танылуы қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің берілу ерекшелігін зерттеуді қажет етеді. Осыған сәйкес зерттеуімізде қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің тақырыптық арнасы, идеялық ерекшеліктері анықталған.

«Семей сынақ алаңы» көркем шығармада сомдалуы «экосын» термині аясында қарастырылды. Әдебиеттегі экологиялық апаттардың сомдалуын зерттейтін жаңа сала бүгінгі күні қарқынды дамуда. Қазақ және жапон әдебиетін салыстыру экологиялық мәселелердің бүкіл әлемдік маңызға ие екенін көрсетеді. Адам мен табиғат байланысын талдауда экологиялық апаттардың зардабы ұлттық, бүкіл әлемдік деңгейде қарастырылады.

Кілтті сөздер: экосын, экологиялық мәселелер, көркемдік интерпретация, жалпыадамзаттық құндылық, атомдық бомба әдебиеті.

Кіріспе

XXI ғасырдағы қазақ әдебиетінің негізгі қағидалары ұлттық мүддеге, жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделеді. Соның ішінде экологиялық мәселелер қазақ прозасының өзекті тақырыптарының бірі саналады. Тәуелсіздік жылдарынан бастап қазақ әдебиетінде қарқынды өзгерістер орын алды. Атап айтар болсақ, ұлт мүддесін жоғары санайтын, адамды тану, кейіпкер әлемін суреттеуде ерекшеліктер көптеп кездеседі. Ұлттық әдебиетімізде Семей, Арал теңізі, Байқоңыр ғарыш айлағына қатысты экологиялық мәселелері қалыс қалмады. Зерттеуімізде Семей қасіретіне арналған прозалық шығармаларды талқылау көзделген.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде атомдық бомба Жапонияның Хирошимо, Нагасаки қалаларына тасталып, 110 мың, кейбір деректерде 210 мың адамның жанын қиғаны айтылады [1, 20.]. Осы кезден бастап дамыған елдер арасында атомдық бомбаны зерттеу, сынақ жүргізу додасы басталады. Кеңес Одағы 1949 жылы Семей өңірінде алғаш рет ядролық сынақ жүргізді. Полигонды алшақ жатқан өңір деп арнайылап таңдап алған комиссия мүшелері ұлаңғайыр жердің мәдени маңызын түсінбеді. Семей қаласының «Алашорда» партиясының астанасы болғаны, XX ғасыр басында мәдени маңызы бар қала болғаны ескерілмеді.

«Атомдық бомба әдебиеті» термині 1960 жылдан бастап қолданысқа енді. Дегенмен алғаш рет Хирошимо мен Нагасаки қаласында орын алған зұлмат 1946 жылы The New Yorker журналында жарық көрді. Жапон әдебиетінде «атомдық бомба әдебиеті» бірнеше кезеңдерде анықталады. Алғашқы кезең атомдық бомба жарылысының куәгерлерінің естеліктерінен, деректі шығармаларынан тұрады. Кейінгі кезеңдерде жазылған шығармалар атомдық бомба жарылысының саяси және әлеуметтік зардаптарын бейнелейді. 1977 жылы жарық көрген Н.Хиройоши «Атомдық бомба әдебиетінің тарихы» зерттеуінде 1966 жылдан бастап «атомдық бомба әдебиетінің» («genbaku bungaku») термин болып қалыптасқанын айтады [2, 35.].

Атом бомбасы жайлы алғашқы ғылыми фантастикалық көзқарас 1914 жылы жарыққа шыққан Г.Уэллс «Босатылған әлем» («Освобождённый мир») романында баяндалады. Атомдық энергияның энергия көзі ретінде қарастырудың алғашқы жылдары XX ғасырдың басына тұспа-тұс келді. Атомның жаңа күшінің ашылуы терең әлеуметтік мәнге ие. Осылайша радиоактивтіліктің пайда болуы жаңа өркениеттің қалыптасуын білдірді. Қаламгер Г.Уэллс шығармасында былай дейді: «Раз сброшенная бомба

полностью выходила из-под власти человека, и действием ее нельзя было никак управлять, пока ее энергия не истощалась. Из кратера, образованного взрывом в том месте, куда проникла бомба, начинали вырываться раскаленные пары, взлетать высоко в воздух земля и камни, уже ядовитые, уже насыщенные каролинием, уже излучающие, в свою очередь, огненную, все испепеляющую энергию» [3, 137.]. Осылайша прозалық шығармада жаңа дәуірдің басталғаны баян етіледі.

Қазақ әдебиетінде «Семей полигоны зардаптары» тақырыбының қарастырылуын екі кезеңге бөлуге болады: тәуелсіздікке дейін және тәуелсіздік жылдары. Тәуелсіздікке дейінгі кезеңде Б. Тілегенов, Р. Нұрғали, С. Оразалин, Р. Сейсенбаев шығармалары, тәуелсіздік кезеңінде М. Сәрсек, С. Досжан, Н. Ораз туындыларын атай аламыз. Аталған авторлар қазақ даласындағы экологиялық зардаптың әсерін бейнелеуді мақсат тұтқан. Адам мен табиғат байланысын, атомдық бомба жарылыстарының зардаптарын көркемдік интерпретация аясында суреттеу экологиялық мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің әдістемесі ретінде контент-талдау, интертекстуалдық талдау, интерпретациялық талдау әдістері, сонымен бірге сараптау, саралау, талдау, салыстыру сынды жалпы ғылыми әдістер қолданылған. Контент-талдау барысында қазақ және жапон әдебиетіндегі «атомдық бомба» зардаптарының көркемдік интерпретациясының үлесі анықталды. Интертекстуалдық талдау нәтижесінде Семей қасіретінің тәуелсіздікке дейінгі және тәуелсіздіктен кейінгі кезеңдерде сомдалуы айқындалды. Сонымен бірге Семей қасіретіне байланысты шығармаларды интерпретациялық талдау арқылы «ұлт трагедиясы» екені анықталды.

Зерттеу материалы ретінде қазақ және жапон қаламгерлерінің шығармалары алынды. Соның ішінде Б. Тілегенов «Қара жел», Р. Нұрғалиев «Үш аяқты құлын», Н. Ораз «Жылқының көз жасы», М. Ода «Хиросимо» шығармалары қарастырылды.

«Семей қасіреті» тақырыбын адам мен табиғат байланысында қарастыру ұлт трагедиясының өзектілігін көрсетеді. Осыған байланысты адам мен табиғат арасындағы үйлесімділіктің сақталуы көркем прозадағы өткір мәселе саналады.

Нәтижелер және талқылау

Көркем прозада адам мен табиғат байланысының суреттелуінің жалпыадамзаттық құндылық ретінде маңызы зор. «Тәуелсіздік біздің ұлттық әдебиетімізге бірқатар өзгерістер алып келді. Ең алдымен, ол (тәуелсіздік) кеңестік әдебиеттің пішінін өзгертті. Әдебиетке таптық, партиялық тұрғыдан қарау келмеске кетті. Шығармаға кейіпкер болатын адам белгілі бір тап пен

идеологияның шоқпарына айналмай, өз еркі өзіне тиесілі ұлт өкілі болу мүмкіндігі ашылды. Ол ұлт мүддесін күйттеп, өзін ұлт өкілі есебінде таныта алатын, адамдық мінез-құлықтары жағынан жалпыадамзаттық мұраттарды ұстанған тип болуға тиіс» [4, 9.]. Аталған пікірді негізге ала отырып, тәуелсіздік кезеңіндегі жалпыадамзаттық құндылықтардың бірі ретінде экологиялық мәселелердің көркем шығармада қарастырылуын санаймыз. Тәуелсіздікке дейінгі кезеңде Семей зардабы жекелеген авторлардың шығармаларында аталғанымен, экологиялық мәселе ретінде зардаптары арнайылап қарастырылмады.

Адам мен табиғат арасындағы қатынасты әдебиеттануда «экосын» саласы зерттейді. «Экосын әдебиеттегі табиғаттың әртүрлі көріністерін зерттейді. Табиғаттың көркем бейнесі, оның эстетикалық мәні және символдық рөлі әдеби шығармалардың маңызды элементтерінің бірі. Әдебиеттегі адамның табиғатпен қарым-қатынасы, оның табиғатқа әсері және табиғаттың адам өміріндегі орны басты назарда болады. Экосын арқылы әдебиетте экологиялық апаттар, табиғатты қорғау, климат өзгерістері және адамзаттың қоршаған ортаға тигізетін зияны сияқты маңызды тақырыптар зерттеледі» [5, 281.]. XX ғасырда бүкіл әлемді айрықша мазалаған мәселелердің бірі – экология мәселесі [6, 138-б.]. Соның ішінде қазақ жерінде Семей полигоны, ондағы ядролық сынақтар көркем шығармалардың негізгі тақырыбына айналды. Осы негізде зерттеуімізде Семей қасіреті алғаш боп баяндалған «Қара жел» шығармасын қарастырамыз. Аталған шығармада Семей сынақ полигоны экологиялық апат ретінде әрі оның зардабы баяндалады.

Кеңес Одағының саясатына қарамастан Семейдегі сынақ полигоны тақырыбын көркем прозада көтерген қаламгер – Б. Тілегенов. «Қара жел» шығармасында қазақ жерінде жасалған сынақтардың экологиялық зардабын жеткізеді.

Шығарма аудан орталығы Қайрақтандан халықтың жаппай көшірілуінен бастау алады. «Бір-ақ күнде жүздеген түсі сұсты сұр машиналар лек-легімен ағылып сау ете қалды. Бейқам жатқан малды ауыл мұндай жер қайыстырған қалың машинаны көріп тұрғандары осы еді. Тыныш қана жатқан жалпақ аймақ кенет күңіреніп қоя берді. Ауыр машиналардың быжылдаған гүрілі кең даланы керіп кетті» [7, 281-б.]. Ауыл тұрғындары арасындағы қобалжу, белгісіздік шығармадағы психологиялық күйден хабар береді.

Шығармада Дегелең мекеніндегі сыналған атом бомбасы суреттеледі. «Кенет, алыста гүрс етіп, құлақ жарған қатты дауыс естіліп, төңірек солқылдап, аспан шайқалып, жер сілкінгендей болды» [7, 328-б.]. Сұрапыл күштің әсері бүкіл дүниені теңселтіп жібергендей әсер қалдырады. Сынақтың жүргізілуі «қайнаған қазандай», «мөңкіген асау аттай», «шоқтың қызуындай»,

«отты селдей» деген теңеулермен суреттелген. Сонымен бірге жарылыстың «қызыл» түспен бейнеленуінде символдық астар бар. Төңіректің тұтастай қызыл түске боялуы ыстық жалынның дала тарихын өзгертуін білдіреді. Өйткені жойқын күшке қарсы келер қуат та, кедергі де жоқ. Осылайша «атомдық кезеңге» аяқ басқан адамзат осы қарумен дегенін жасай алады.

Шығармадағы адам мен табиғат байланысы былай суреттеледі: «Адамның өзінен де сан ғасыр бұрын жаралған мына көне дүниенің бар тағдыры, ендігі қалған күні өзі дүниеге келтіріп, өзі өсірген перзенті – адамдардың қолында, соның ақыл-ойы, еркінде, адам жасаған қырғын күш пен алып қуаттың еркінде екен» [7, 330-б.], –деу арқылы адамның табиғаттан үстемдігі көрінеді.

Бірінші бөлімде Дегелеңде жүргізілген атом сынағы, радиацияның кесірінен ғашығынан айырылған Арман, сонымен бірге радиацияның үй жануарларына әсері баяндалады. Екінші бөлімде атом бомбасы сынағының әсері айтылады. Мәселен Қайрақты совхозының директоры Хайдардың жары Рымжан: «Қайдан қауіпті болмасын, жұрт шетінен ауырып жатқан жоқ па. Сынақ болған күні тұла бойым түсіп, басым сынып кете жаздайды» [7, 365-б.], – деп тұрғындар арасында жиі кездесетін радиация әсерінің белгілерін атап өтеді. Киіктердің опат болуы радиация салдарынан болып отыр. Сонымен бірге радиация әсерінен ауруға ұшыраған, «сәулелі ауруға» шалдыққан балалардың жиынтық образы Қайрат арқылы сомдалған.

Дегелең зардабының ендігі бір себебі «туған жерден» айырылу еді. Қайрақты жерінде полигон зонасының құруы, атомдық бомба сынағының жасауы өңірді туған мекенінен айырды. «Бүкіл жұртты елінен, жерінен бездіріп, атамекенінен айырып, тысқары қарай тықсырып тастағанда не ұтты. Бұл зонаны басқа жаққа, қу мекен, қу медиенге, адам баласы аяқ баспаған ессіз жерге орнатуға болмады ма?» [7, 402-б.], –дегенде Дегелең зардабының бір себебі айқын көрінеді.

Үшінші бөлімде Арманның азаматтық ұстанымы Дегелеңді экологиялық апаттан сақтау идеясынан көрінеді. «Адамдарды қорғайық, жер бүйірінде жатса да, шағын ауыл болса да, Дегелеңнің түбіндегі ауылдарды, қалың жұртты кеселден сақтайық, бұл дүниедегі ең асыл, ең қымбат – адам емес пе» [7, 432-б.], –деу арқылы Дегелеңдегі тұрғындарды құтқару маңызды екенін жеткізеді. Шығармада атомдық бомба сынағы жүргізілетін полигонды жабу идеясы көтеріледі. Дегенмен шығарма соңында шарасыз халықтың «арманы» ретінде суреттеледі.

Үш бөлімді романның негізгі тақырыбы Семей зардабын жеткізу. Шалғай жатқан Дегелең жеріндегі жүргізілген сынақтардың адамға, табиғатқа әсері нанымды суреттелген. Романның басты кейіпкері Арман аталуы да жайдан-жай емес. Автор осы арқылы ел орталығынан алыста,

шалғай жатқан мекендегі тұрғындардың «арманын» жеткізуге талпыныс жасаған. Осылайша Б. Тілегенов Семей полигоны зардаптарын көркем әдебиетте алғашқы болып, «экологиялық апат» ретінде сомдайды.

Р. Нұрғали «Үш аяқты құлын» әңгімесінде полигон зардабын үш аяқты болып туылған құлын арқылы бейнелейді. Болмысынан жүйрік Торбиенің құлыны өзіне тартқан жүйрік болады деп күтіп жүрген. Әйтсе де Торбиенің тапқан құлыны үш аяқты мақұлық боп шықты. «Торбиенің нәсілінен жүйрік шығады деп арман еткен еркек құлынның орнына қос құлақтың бармақ басындай ғана нобайы бар, қисық көз, бұзау бастанған, бітеу мойын мақұлық тыпырлап жатыр» [8, 461-б.], - деп полигон зардабын адамдардан бөлек, жануарлардың да тартқаны көрінеді. Ойлана келе үш аяқты құлынның көзін құрттып, Торбиені союға шешім қабылдайды. Торбиенің қазасы, құлынның мақұлық сипаты экологиялық апаттың салдарынан болып отыр. Шығармада: «Жылқы полигонға тым жақын жерде жатыр» [8, 462-б.], - деп жылқы малына радиацияның тиген әсері көрініс береді. Қазақ даласындағы жарылыстардың Семей тұрғындарына тигізген өлшеусіз зияны, зардабы Торбие арқылы нанымды жеткізілген.

Н. Ораз «Жылқының көз жасы» әңгімесінде Семей өңіріндегі полигон зардабын жылқы болмысымен байланыстыра суреттейді. Ядролық сынақтардың толассыз жүргізілуі қоршаған ортаға жоғары деңгейде рацияның таралуына әсер етті. Көзге көрінбейтін, зардабы бірден сезілмейтін «радиацияның» адам ағзасына, жалпы қоршаған ортаға әсері орасан. Әңгімеде қасқа биенің сүті, қымызы «радиацияға» ем болғаны баян етіледі. Қиын қыстау кезеңде қасқа биенің емдік сүті Абат қартты, отбасысын тажалдан аман сақтап қалды.

«Әлгі ауылдың бәрі жер астынан бір күнде, бір-ақ мезетте алып саңырауқұлақ секілді күркіреп шыға келген Жыннан шошып, жан-жаққа безіп кеткен» [9, 96-б.], - деп толассыз ядролық сынақ жүргізілген мекен «Жынның ылаңы», «Жын жайлаған меңіреу мекен» ретінде танылады. Жынның ылаңы балаға, кәріге де бірдей тиіп, ауруға ұшыраған. Осындай сәттерде Абат қарт өзін емес, артынан ерген ұрпағының жайын ойлайды. Қасқа биенің сүті ем болғаны: «Со жылдан бастап Абаттың үйінен қысы-жазы қымыз үзілмейтін болды. Соңынан ерген үйелменді-сүйелменді ұл-қыздарының бәрі де Жынның дертінен аман, ақыл-есі бүтін, ойы да, бойы да биік, келісті, келбетті азаматтар болып өсіп, жетіліп жатты» [9, 98-б.], - деп баяндалады. Батырларымыз ат жалын тартып мінгеннен бастап, атты серігі деп таныған. Бабаларымыз жылқының қасиетін танып, асыл жануар деп құрмет тұтқан. Автор жылқының ұлт дүниетанымындағы сакральды мәнін ескере отырып, адамзатты қауіптен арашалап қалатынын бейнелі жеткізеді.

М. Ода «Хиросима» романы арқылы атомдық бомба әдебиетіне жаңалық алып келді. Автор Хиросима қаласына бомба тасталғанын баяндап қоймай, сол кезеңдегі саяси жағдайларды баяндайды. Алғашқылардың бірі болып Америкадағы жүргізілген сынақтардың байырғы үнділер мекенінде жүргізілгенін атап өтеді. Осы негізде «атомдық бомба әдебиетінің» жапон әдебиетінің еншісінде еместігін, әлем әдебиетінде орны бар екенін көрсетеді. «Но куда же все-таки сброшены бомбы и что горит?» [10, 74-б.] – дегенде М. Ода Американың атомдық бомба арқылы өзге елдерді үрейді ұстау мақсатын жеткізеді. Григсс мырзаның түсінде Жапонияға емес, Америкаға атомдық бомба тасталып, қызыл жалынға оралуын көруі қоршаған ортаның қауіпсіз мекеннен қауіпті мекенге айналуын көрсетеді. Бұл жөнінде Ф. Комотти қоршаған ортаның қауіпті мекенге айналуы атом бомбасынан соң тірі қалғандардың «жарақатты еске алатын» мекен ретінде танылуымен байланысты [11, 271-б.].

Атомдық қаруы бар бес мемлекет АҚШ, Кеңес Одағы, Ұлыбритания, Франция, Қытай ядролық қару сынағын өткізу үшін байырғы тұрғындар мекендейтін өңірлерді таңдап алған. Ядролық сынақ алаңдарының таңдап алуынан бастап, сынақтардың жүргізілуінде саяси астар жатыр.

Жапон зерттеушілері «атомдық бомба әдебиеті» жанрында жазатын қаламгерлердің екі кезеңі барын айтады. Бірінші кезең атомдық бомба жарылысының куәгерлерінің естелігіне негізделген. Екінші кезеңде атомдық бомбаның саяси астары, әлеуметтік маңызы айқындалады. Тіпті кейбір зерттеушілер үшінші кезеңді де қосады. Соңғы кезеңде қаламгерлердің атомдық бомба жарылысының бүгінгі күнге дейінгі маңызын жеткізуді мақсат етеді. Дегенмен барлық кезеңге ортақ нәрсе тарихи оқиғаның «жарақат» ретінде көрініс беруі. Атомдық бомба жарылысынан соң символдық жаңарудың белгісі қалаға қайта оралу еді. Атомдық бомба жарылысынан аман қалған тұрғындар қаза тапқандар алдында өздерін кінәлі санады. Бұл әсіресе М. Ода, Й. Ода туындыларында бейнеленген. Осыған сәйкес К. Крут анықтағандай «жарақат» - тірі қалғандардың үнемі бетпе-бет келетін тәжірибесі [12, 62-б.].

Осы тұста Б. Тілегеновтің «Қара жел» шығармасындағы «оралу» мотиві «жарақат» теориясын айқындай түседі. Романның екінші, үшінші бөлімдерінде Арман ел ішіне оралады. Екінші бөлімде ересек, ақыл тоқтатқан. Бұл кезеңде Қайрақты совхозы жаңадан құрылып, полигонға жақын зонада орналасқан. Өзі өскен ауылы: «Қайрақты жұрты ескі ауылдың орнына келді. Бірақ ауылдарын тани алмай, қаңтарылып тұрып қалды. Өздері көрген бұрынғы ауыл емес. Тек, ескі жұрты, үңірейген орны, жұрнағы ғана жатыр» [7, 387-б.], - деп суреттеледі. Кейін Арман Түсіптің ауруға шалдыққан баласын емдетуге қалаға алып келіп, емдетуіне көмек береді. Алайда

тағдырдың жазуымен сәулелі аурумен ауыратын Қайрат қаза табады. Үшінші бөлімде Арман елге оралғанында экономика ғылымдарының докторы, беделді тұлғасы сомдалады. Осы кезеңде ел ішіндегі тоқтаусыз жүргізіліп жатқан сынақтардың тоқтауы тек полигон жабылса ғана жүзеге асатыны баяндалады. Десе де Арманның қолынан келер дәрмен жоқ. «Алыста кең жазықтың бір шетінде қыл көпірдің үстінде қалғандай қалтырап, мүләймісіп мүсепіріп күйге ұшыраған қараша үй, оған жапсырыла салынған ескі қоралар көзге түсті. Түсіптің, марқұм Жұманның ауылы-ау. Бірақ, мұның қолынан келер дәрмен жоқ» [7, 479-б.], - деп шарасыздық хәлі суреттеледі.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын «AP22686946 «Қазақ әдебиетіндегі экология мәселесі (Семей сынақ полигоны негізінде)» жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Әлем әдебиетінде, соның ішінде қазақ әдебиетінде экологиялық апаттардың берілуі көркемдік интерпретацияға негізделген. Зерттеуімізде Семей сынақ полигоны тақырыбын көтерген көркем шығармалар тәуелсіздікке дейінгі және тәуелсіздіктен кейінгі кезеңдерге ажыратылды. Нәтижесінде Б. Тілегенов, Р. Нұрғали шығармалары тәуелсіздікке дейінгі кезеңде танылып, тақырыптық-идеялық, көркемдік аспектілері анықталды. Б. Тілегенов романында полигон зардабын азайтудың жолы идея ретінде көрініс табады. Алғашқы болып полигон зардабын көркем туындыда тақырып ретінде көтерген автор шешімді де ұсынады. Арманның ғұмырын баяндау арқылы Дегелеңдегі дерттің алдында адамзаттың дәрменсіз хәлі суреттеледі. Р. Нұрғали ядролық жарылыстардың зардабын үш аяқты болып туылған құлынның ерекше болмысымен суреттейді. Н. Ораз жылқы малының ұлттық дүниетанымындағы сакральды мәнін бейнелейді. «Жын жайлаған мекенде» Абат қарттың және оның отбасысының сақтаушысы болған қасқа бие бейнесі «жылқы» жайлы түсініктерді қайта жаңғыртады. Дегенмен жапон жазушысы М. Ода атомдық бомбаның зардаптарын жапон халқының трагедиясы ғана емес, бүкіләлемдік трагедия екенін шығармасына арқау етеді.

Қорытындылайтын болсақ, көркем проза авторлық ұстаным мен көркемдік интерпретацияға құрылады. Қаламгер өз заманының дара тұлғасы бола отырып, қоғамдық, әлеуметтік, сонымен бірге экологиялық мәселелерге бейжай қарамайды. Зерттеуімізде қарастырған Б. Тілегенов, Р. Нұрғали, Н. Ораз, М. Ода сынды қаламгерлер өз өңірлерінің мәселелерін жалпыадамдық құндылық екенін жеткізеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Қасенова, Т.** Атом улаған дала : Қазақстанның бомбадан бас тарту жолы. – Алматы : Steppe&World Publishing, 2024. – 368 б.
- 2 **Treat, J. W.** Atomic Bomb Literature and the Documentary Fallacy // The journal of Japanese Studies. – Vol. 14, No. 1. – 1988. – pp. 27-57
- 3 **Уэллс, Г.** Освобожденный мир. – М. : Neoclassic, 2023. – 288 с.
- 4 Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы : «Evo Press», 2014. – 708 б.
- 5 ХХІ ғасыр әдебиеттануы: терминдер сөздігі. – Алматы : «Service Press», 2024. – 296 б.
- 6 **Қалыбекова, Қ., Хамзина, Қ.** Қазақ прозасындағы адам мен табиғат байланысының көрінісі (Қ.Ысқақов романдары бойынша) // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. №3(111), 2023. – Б. 137–145. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023ph3/137-145>
- 7 **Тілегенов, Б.** Сексен алтыншы жыл. Қара жел. Роман. – Алматы : «Дәуір-кітап» баспасы, 2017. – 480 б.
- 8 **Нұрғали, Р.** Дегелең дерті. – Алматы : «Қайнар», 2004. – 464 б.
- 9 **Ораз, Н.** Жылқының көз жасы : Өңгімелер мен хикаяттар, эсселер. – Алматы : «Қайнар» баспасы, 2012. – 320 б.
- 10 **Ода, М.** Хиросома. – Алматы : Международный клуб Абая, 2005. – 280 с.
- 11 **Comotti, F.** The Magnified Body of Survival : Tracing Communication Paradigms in Hiroshima and Nagasaki's Storytelling // In Andrea De Antoni & Massimo Raveri (Eds.), Death and Desire in Contemporary Japan : Representing, Practicing, Performing. – Venezia : Edizioni Ca' Foscari, 2017. – P. 255–278.
- 12 **Caruth, C.** Unclaimed Experience : Trauma, Narrative and History. John Hopkins University Press, 1996. – 168 P.

References

- 1 **Kasenova, T.** Atom ulagan dala: Kazakstannyn bombadan bas tartu zholy [The Atom-Puffed Steppe: Kazakhstan's Way to Abolish the Bomb] [Text]. – Almaty : Steppe&World Publishing, 2024. – 368 p. (in Kazakh)
- 2 **Treat, J. W.** Atomic Bomb Literature and the Documentary Fallacy // The journal of Japanese Studies. Vol. 14, No. 1, 1988. pp. 27-57 (in English)
- 3 **Wells, G.** Osvobozhdennyi mir [The World Set Free] [Text]. – Moscow : Neoclassic, 2023. – 288 p. (in Russian)
- 4 Kazirgi adebiettanudagy zhalpyadamdyk kundylyktar [Universal values in modern literature] [Text]. – Almaty : «Evo Press», 2014. – 708 p. (in Kazakh)

5 XXI gasyr adebiettanuy: terminder sozdigi [Literary studies of the 21st century : a dictionary of terms] [Text]. – Almaty : «Service Press», 2024. – 296 p. (in Kazakh)

6 **Kalybekova, K., Khamzina, K.** Kazak prozasyndagy adam men tabigat bailansynyn korinisi (K. Yskakov romandary boiynsha) [The manifestation of the relationship between man and nature in Kazakh prose (based on the novels of K. Iskakov)] // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. № 3(111), 2023. – P. 137–145. – DOI: <https://doi.org/10.31489/2023ph3/137-145> (in Kazakh)

7 **Tilegenov, B.** Seksen altynshy zhyl. Kara zhel. Roman [Eighty-sixth year. Black wind. Novel] [Text]. – Almaty : «Daur-kitap» publishing house, 2017. – 480 p. (in Kazakh)

8 **Nurgali, R.** Degelen derti [Degelen's disease] [Text]. – Almaty : «Kainar», 2004. – 464 p. (in Kazakh)

9 **Oraz, N.** Zhylykynyn koz zhasy [Tears of a horse: Stories and stories, essays] [Text]. – Almaty : «Kainar» publishing house, 2012. – 320 p. (in kazakh)

10 **Oda, M.** Khiroshima [Hiroshima] [Text]. – Almaty : International Club Abay, 2005. – 280 p. (in Russian)

11 **Comotti, F.** The Magnified Body of Survival : Tracing Communication Paradigms in Hiroshima and Nagasaki's Storytelling // In Andrea De Antoni & Massimo Raveri (Eds.), Death and Desire in Contemporary Japan : Representing, Practicing, Performing. – Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2017. – P. 255–278.

12 **Caruth, C.** Unclaimed Experience : Trauma, Narrative and History. John Hopkins University Press, 1996. – 168 P. (in English)

14.04.24 ж. баспаға түсті.

19.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. С. Мусинова¹, К. Т. Тулебаева², Г. Б. Кожяхметова³

^{1,2,3} Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 14.04.24.

Поступило с исправлениями 19.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

СВЯЗЬ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ: СЕМИПАЛАТИНСКИЙ ПОЛИГОН

В статье рассматриваются отношения между человеком и природой. Одна из общечеловеческих ценностей XXI века-

экологическая тема в художественной прозе. В статье определена значимость экологических проблем национального уровня на примере казахской и японской литературы с использованием методов контент-анализа, интертекстуального анализа и интерпретационного анализа. Представление экологических проблем является результатом художественной интерпретации в казахской прозе. Рассмотрение темы «Семипалатинский полигон», признанной в казахской прозе «национальной трагедией», осуществлялось в два этапа. В результате были определены художественные, эстетические требования и символическое значение двух периодов.

Изображение экологических катастроф в художественной литературе является тенденцией современной мировой литературы. Признание «Семипалатинского полигона» «национальной трагедией» в национальном литературном процессе требует изучения специфики изложения экологической проблематики в казахской прозе. Соответственно, наше исследование выявило тематический канал и идейные особенности экологической проблематики в казахской прозе.

Включение «Семипалатинского полигона» в произведение искусства рассматривалось в рамках термина «экосин». Сегодня стремительно развивается новая область исследований, изучающая картину экологических катастроф в литературе. Сравнение казахской и японской литературы показывает, что проблемы окружающей среды имеют глобальное значение. Анализ взаимоотношений человека и природы рассматривает последствия экологических катастроф на национальном и глобальном уровнях.

Ключевые слова: экокритика, экологические проблемы, художественная интерпретация, универсальная ценность, литература по атомной бомбе.

*G. S. Mussinova¹, K. T. Tulebayeva², G. B. Kozhakhmetova³

^{1,2,3} Alikhan Bokeikhan University,

Republic of Kazakhstan, Semey.

Received 14.04.24.

Received in revised form 19.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

THE CONNECTION BETWEEN HUMAN AND NATURE: SEMIPALATINSK TEST SITE

The article examines the relationship between humans and nature as one of the fundamental universal values of the 21st century, with particular emphasis on the ecological dimension in contemporary fiction. Employing content analysis, intertextual analysis, and interpretative methodology, the study explores the significance of environmental concerns at the national level through the comparative lens of Kazakh and Japanese literature.

Central to the discussion is the theme of the Polygon Semipalatinsk, which has been canonized in Kazakh prose as a “national tragedy.” The analysis is conducted in two phases, resulting in the identification of key aesthetic criteria and the symbolic meaning characteristic of two distinct literary periods. The incorporation of the Semipalatinsk narrative into literary works is considered within the conceptual framework of ecosin — a newly emerging research domain that investigates the literary portrayal of ecological disasters.

The findings reveal that the depiction of ecological catastrophes constitutes a prominent trend in contemporary world literature. The comparative analysis of Kazakh and Japanese prose underscores the global relevance of environmental issues and the necessity of their artistic representation. Accordingly, the study delineates the thematic trajectory and ideological features of ecological discourse in Kazakh prose, framing it as a significant component of both the national literary process and global ecocritical thought.

Keywords: ecocriticism, environmental issues, literary representation, universal values, atomic bomb literature.

SRSTI 17.07.65

<https://doi.org/10.48081/DEFS2513>

***N. T. Nakibaeva¹, Z. K. Bisengali², G. N. Otarbaeva³**

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

³SDU University, Kaskelen.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1377-113X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1503-2737>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3557-9070>

*e-mail: solnce_naz19@mail.ru

PSYCHOLOGICAL ASPECTS IN THE STORY «I DON'T WANT TO SLEEP» BY O. BOKEY

In this article, within the framework of the doctoral dissertation work «Psychological aspects of the reflection of the inner world of the hero (based on the works of Oralkhan Bokey)», an analysis of human psychology is carried out through reflections on the inner world of the main character Zheniskhan in the story by Oralkhan Bokey «I don't Want to Sleep» («Үйқым келмейді»). The manifestation of the author's image of Oralkhan Bokey in the work, similarities and differences between the author and the hero, the creation of a psychological portrait of a person through the influence of the environment and society on the character of the hero, the disclosure of the image of a person formed by society based on the theoretical works of literary critics and psychologists.

The analysis of the character's personality and actions did not understand from the story told by the main character Zheniskhan himself in the work. Conducting a psychological analysis of one's personality allows one to know and deeply understand themselves from the personality of a character in a work of art, as opposed to studies that are logical and consisting of pure theory and terms. The author goes deep into the inner world of a person and much better reflects the psychological changes in a person through various conflicts and solutions.

Through the author's skill, you can see qualities inherent to any person such as regret and joy, the search for a reason for every negative event that happened to you, the ability to return to the past with your mind and apologize for your mistakes in the character.

Keywords: character, psychology, inner world, psychoanalysis, unconsciousness, feelings, dreams, personality.

Introduction

In world-class studies, works of art are considered in connection with various industries. Literary studies along with such fields as biology, psychology, psychiatry, medicine are also studied from the point of view of the theory of psychoanalysis. As the father of psychoanalysis, the ideas of S. Freud were the basis of many humanitarian works. The problems of psychoanalysis in literary studies were taken up by such researchers as L. Vygotsky, M. Bakhtin, F. Hoffman, F. Berry, K. Morrison [1, p. 3].

The problem of psychoanalysis in literary studies, which aroused interest at the beginning of the XX century, to this day allows us to deeply study the inner world of characters in a work of art and the author's worldview. Attention is paid to the deep study of the relationship between person and society, the inner world of a person from the point of view of multilevel integrity, the influence of stereotypes on human life, and conscious and unconscious activity. S. Freud pays attention to the similarities and differences between a psychoanalyst and a writer through literary studies, a psychoanalyst, as a specialist, determines the unconscious actions of a person by analyzing his life and thoughts, and a writer, by delving deeply into the lives of his characters, makes it possible to understand the unconscious actions in his inner world [2, p. 345].

In the XX century, in world literature, in addition to the works that he studied, associated with the theory of S. Freud, many writers sought to write a work of art based on his theory. Psychology in literature and psychoanalysis are not only works written specifically in the same theme, topics that became the basis of fiction, but also a science that allows you to investigate the inner world of a person, understand yourself through the life of that person and help resolve contradictions in your soul. However, as S. Freud himself warned, one should not confuse the tasks of psychoanalysis and those of literary studies. This is because, when studied from the point of view of pure psychoanalysis, the psychoanalyst does not pay attention to the literary features of the work, but only wants to realize a desire that the author could not realize in life through their character in the work, unconsciously relying on their imagination [3, p. 162].

In Kazakh literature, new models of study of the work in terms of psychological features began only after Independence. It was emphasized by such literary scholars as G. Pirali, B. Maitanov, A. Kalieva. In the Kazakh literature, there are enough works of art and authors who delve into the soul of a person and reveal the inner feelings of the soul. Among them is the writer Oralkhan Bokey. Any of his works is filled with deep psychological conflicts. However, in this article, we want to focus on his story «I Don't Want to Sleep» [4]. Through this work of the author, we will look into his soul and analyze how the author's own psychology manifests himself in the reflection of the inner world of the hero.

Materials and methods

For the purpose of revealing and analyzing the topic, Oralkhan Bokey's story «I Don't Want to Sleep» was chosen as the material. Especially delving into the inner world of the main character Zheniskhan, the method of psychoanalysis, the hermeneutic method, the method of analyzing motives was used based on the works of literary critics and psychologists to identify the features of human psychology. The analysis was carried out by drawing a psychological parallel between the author and the hero.

Results and Discussion

«Some writers write well, some average, and some bad. It is probably due to the attraction of God (Tengri), the mysticism of art. Anyway, something mysterious, so it's as if we can't measure the immeasurable with the measurable» [5, p. 12].

Dildar Mamyrbaeva, who expressed this opinion, probably spoke about the skill of the writer. The author's ability to open the soul of the hero is born from the ability to use psychological twists. From the very beginning of this work, we will look at the struggles in the dreams of the main character. The dreams of the main character Zheniskhan is depicted.

The dreams have been a secret for mankind for many centuries, it is speculated and tried to be interpreted from different angles through folk beliefs, fairy tales, prophesy, and witchcraft. Interest in dream interpretations existed in any era of human development. Dreams in fiction are literary tools widely used in myths, epics, religious writings, historical chronicles, poetry around the world from ancient times to the present day. As a tool in literature, dreams serve as a representation of the structure of the work, artistic composition, ideological and psychological characteristics of the characters, as well as the author's own inner world, vision. The life, way of life, wisdom and individuality of a person, everyday actions, and impressions from it are revealed and highlighted through dreams [6, p. 140].

Dreaming is found in most works of Kazakh literature. In dreams, not only fragmentary memories of the present day are reflected, but also unspoken words, thoughts that have not been revealed in the depths of consciousness, unfulfilled dreams. We take as the opinion that the dreams found in fiction play an important role for the plot, which helps the author to clarify the thoughts, worries, secret dreams, fears of the hero as first object to this day, however from a purely psychological point of view, it is through dreams in the work, as shown in S. Freud's work «The Interpretation of Dreams», that the author shows important problems in his inner world, which he may not even notice, the author can reflect his inner world through unconscious activity, that is, through the dreams of the hero. It is worth noting that, as shown in the work of S. Freud, various factors can affect the person's dreams. It may not necessarily be a reflection of one deep philosophical thought, but simple external and internal stimuli.

The dreams of a person may not be a whole thought, but a combination of everyday life, past and present, a common conclusion. While internal pathogens that affect a person's dreams include diseases or processes in his abdominal structure, external pathogens include phenomena occurring around the sleeping person. For example, if any surrounding noise comes in the form of lightning and thunder in dreams, the sound when the door is opened is like a pirate invasion, and if a blanket opens over the sleeping person, he may see himself naked in a dream. At the same time, what directly affected a person's body, it is reflected differently in a dream. For example, if a person lies near a hot stove and has a fever, in a dream he may be lying on fire [7, p. 151].

In the same way, in the work, a young child hugs the hero around the throat in a dream, and when he wakes up, his wife was hugging him around his throat. This is a skillful reflection in the work of normal phenomena that occur in the head of any person. As soon as the hero wakes up from his sleep, he draws attention to the fact that he is lying in his newly moved house, which seems to explain the character of souls who are lost in a dream and cannot find each other in space. Waking up from his sleep, the hero wants to understand his own dream. «What doesn't appear in a man's dream. However, it turns out that this dream itself stitches the rusty pieces of your memories, memories of your past lost in time, into pages of paper. I would like to say that the games of many years ago, your smiles and disappointments will radiate again in your mind, and even the sunrise of tomorrow will tell you the news. I's been a long time since I forgot about them – those three girls. If only I could at least know if they are dead or alive. They say if anyone remembers you, they will come to your dream, maybe because I am getting colder, they thought, «There was this guy?» No, there is no reason to think that way. He was married and had children. Indeed, what state are they in?» [4, p. 447]

These words truthfully convey the thoughts and feelings of the main character in the work, as if the author had captured his thoughts in a personal notebook. Vygotsky defines art as a synthesis of feelings and imagination, thereby connecting empirical psychology and reflexology with each other. Through this ability of the human psyche, one can see the educational function of art.

According to Vygotsky, in art there is no property belonging only to the author himself, the author's work is public property, personality is a set of social features, a kind of kaleidoscope, a mosaic. If a work shows some event or character characteristic of a character, it may not be something that occurs only in that work, but it may be an event or action of a person who exists in life. So, Vygotsky defines the purpose of art: it is a non-personality social methodology that allows you to find answers to all questions of concern to the individual, to get emotional experiences without experiencing any problem on your own [8, p. 11].

It seems that the author wanted to convey to the reader through some details how close the story in the work is to the author's personal life, how true this story is. The author's name is Oralkhan, his name was given by his father with the desire to return safely from the war, the name of the main character in the story «I Don't Want to Sleep» is Zheniskhan, his mother went to war with the desire to return victorious, the author explains. Throughout the work, there are many details related to the author, the names of places and places, marital status coincide. The inner world of Zheniskhan looks like notes from the author's personal diary. The main idea of the work is that the abuse you do to a person will return to you. Dream in the work starts from these lines: «The front of my eyes became foggy.

The front of my eyes didn't fog. It was probably because I felt a snake crawl through me, in a daze, in a bald field I was completely appalled and afraid of my own self. It was a night in like an erratically woven spider web of a spider, bald and dissecting steppe. Only me... No, not just me, there are people walking around, stomping their feet. There, I think an owl called...

It's only me, regardless. How long I walked, I don't know» [4, p. 448]. The author described the dream of the hero as close as possible to the dream of real life, however, if we conduct a psychological analysis, from the very beginning of this dream, the phenomena in the inner world of the hero are clearly visible, «became foggy», «bald and dissecting», «erratically woven spider web of a spider» it is clear from the phrases that the hero has one unconscious problem in his inner world, which he himself could not solve and did not even admit to himself, in his dream «...Only me... No, not just me, there are people walking around, stomping their feet», «It's only me, regardless» [4, p. 448] it can be seen that only he can solve the same problem, but other people interfere in his decisions, in his life, influence him, no matter how many people try to reason and influence him, he must make the most important decisions himself. There is a problem in the life of the hero, but he has forgotten it or tried to cross it out of his mind, and when the knot is untied, the problem interferes with the future of the hero, because he feels like he has fallen into a «spider web», of all the birds, he comes to the idea that the dream is a bird, a bad superstition in Kazakh knowledge.

Further, the author reflects on delusions, fallacy, thinks about girls-guys looking for each other, about impeccable love, the very fact of indulging in such thoughts in a dream is the author's reflection in real life. Delusion in a dream – in psychology, feeling guilty, admitting that you made the wrong decision. When a person does not admit or avoids a mistake made in his real life, he is displaced by his consciousness and transformed into the unconscious, that is, through a dream, a person's unconscious informs him about the phenomena in his inner world, about his guilt. No person can fully explain his actions in a dream, some

dreams even seem meaningless, absurd. In this story, too, the author showed the dream full of adventure.

Two young people lost each and do not seem happy, even if they succeed, then he remembers the beauties he met in his life and sees an ideal image, each of which is made up of a different body part, however, it looks very cold, lifeless, the two stand barefoot, bare heads-this again shows a feeling of guilt, a desire to apologize to someone, an image collected from a combination of different people, even saying «No need for a luxurious outfit» – indicates that the heroine often appears in public in real life, and that the opinion of the public is very important to him. Then, at the end of a dream, a young boy with double wings comes and begins to caress him, the hero of this work is faced with the most painful, sharp, forbidden whim, which is imprinted on the life of everyday life and goes unnoticed [9, p. 333].

It is clearly shown how stereotypic thoughts in society affect human life. The main character's wife is unable to conceive a child, and everyone around her is talking about her – «The house without a child is unhappy», «Wow, you were the only one in one family, you became the mint of the city. While your father is not able to arrange his business, you are free in the bow of the honor and luxury. While you're sane, find your land», they would say. Women would say: «Tuu, why are you so thin like you were riding a sledge for six months, there is no blood (color) in your face, blood». My peers joke: «Oh, are you praying on your skirt, it's been five years, you have no fuss. Our katyn (woman) threw away five of those already» [4, p. 448] – the opinions like these would make you delve deep into thoughts and frustrate you.

Since this problem is in the head of the author himself, the image of the author in the work is manifested. Then the author mentally returns to his youth and talks about the big mistake he made in his life. Common to any person, simple psychology. «What mistake have I made in my life, so that I can face so much punishment?» is the question. The answer to this question is given by a character named Bakhyt in the work.

During the work, to explain the actions of the character, her father's sisters said that they could not win the favor of a man, arguing that any woman deserves love and a sense of male warmth. «My father had four sisters, three of whom could not see the embrace of the spouse, they left the bright world untimely. For a girl – is there a more miserable death?! I want to see my friends in aman in the arms of a noble citizen, in the joy of picking flowers. For my sisters who left in a dream, I wish they, today's girls, feel the triumph of youth. If there is a wife who is wrong with a good word – I will forgive while crying, I will see the happiness of the sisters from this horror while crying, I will hear the early interrupted silver laughter of the sisters» [4, p. 449] Through these words, the author seems to explain

his unconscious actions. Zheniskhan himself does not understand the reason why his ardent love disappeared without action, after he seduced Bakhyt, who had just graduated from school, hugged her in his arms, gave in to hot feelings and quenched his passion. Psychological phenomena are figurative in a work of art.

The psychology of the character in the work can serve as an example of human psychology from the pen of a master author. By realistically conveying the feelings and actions of the author, which the hero himself did not understand, it allows the reader to recognize the features of his character, to look into his inner world. As I.M. Sechenov observed, the only factor that gives realism to the character of the hero in the work is the obedience of the hero to certain psychological laws [10, p. 11].

Factors affecting any person are the environment in which they grew up, stereotypes formed in society, relatives, friends, and the socio-political situation in the country. The work clearly shows a gender-specific character. Such phrases as «lonely hoof», «wherever a man goes there is a sunrise», unconscious pressure in the hero's family – all reveal the character of the hero. After many years, Bakhyt, who left without turning, meets again and listens to his story. A young girl who is pregnant gives birth in secret from her parents, resentment inside her does not run out until her child is born, a child is born after seven months, and after two months it dies. Once again, the authenticity of the work is manifested. According to K.G. Jung's theory, if a pregnant woman is very stressed and does not want a child in her stomach, she will be born prematurely or sidelined [11, p. 147].

Conclusion

Zheniskhan saw that his mistakes at young age came back as a punishment in his life through his wife not being able to have a baby. The outstanding literary critic M. M. Bakhtin: «...the work and the world depicted in it enter the real world and enrich it, and the real world enters the work and the world depicted in it». The writer is a personification of the inner world of his characters, taking into account the data of Psychological Science and specific mental processes and patterns. Therefore, fiction depicting reality reflects the psychology of a particular person [12, p. 62].

It is seen that the concepts formed in Kazakh society, such as «it is a shame to give birth to a child without a father», «it is necessary to have a generation behind you», «do not forbid a girl from forty houses», rooted from childhood, form a person as a full-fledged person. The only way to understand one's own soul is to investigate the inner world of a character in a work of art. Dreams in literature can serve as a method to reveal the author's character and bring the storyline of the work to a logical conclusion. Although a dream in a narrative may seem like a sudden occurrence, it offers the author an opportunity to effectively utilize vague emotions, poetic language, hidden signs and symbols.

It is no coincidence that the author allows for the analysis and interpretation of the literary character's dreams as if they were the dreams of a real person. The sole reason the author includes this dream in the work is that the boundary between the main character and the author disappears, leaving the reader with no doubt that the work is about the author himself. In the works of O. Bokey, dreams are frequently encountered, and he is known for his method of analyzing dreams. For instance, in works such as «Kamchiger», «Ardak», «Scream», and «Snow Maiden», the author rationally uses dreams within time, space, and artistic structure to reveal the hero's soul. In general, drawing parallels between the main character and the author and seeking the author within the work is a phenomenon common in world literature, such as in A. S. Pushkin's «Eugene Onegin» and Jack London's «Martin Eden». In these works, the setting and social status of the main character and the author coincide. Furthermore, the author narrates in the first person, provides their own assessment of events, and shares their inner experiences.

References

- 1 **Майтанов, Б.** Қазақ романы және психологиялық талдау [Мәтін] – Алматы : «Санат», 2010. – 250-б.
- 2 **Фрейд, З.** Введение в психоанализ : курс лекций [Текст] – Санкт-Петербург : «Питер», 2007. – 709 с.
- 3 **Rajabov A., Jalilova L.** The peculiarities of psychological characteristics of the main hero in J. Rowlings heptalogy of Harry Potter [Text] – Rome : «International Engineering Journal for Research», 2021. – 152 p.
- 4 **Оралхан, Б.** Ұйқым келмейді [Мәтін] – Алматы : «Жалын», 2015. – 560-б.
- 5 **Пірәлиева, Г.** Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері [Мәтін] Алматы: «Алаш», 2003. – 328-б.
- 6 **Fridlender G.** Dostoevskiy and world literature [Text] – Moscow : «Goddessential Literature», 2022. – 108 p.
- 7 **Фрейд, З.** Бред и сны в «Градиве» Йенсена [Текст] – Москва : «Республика», 2010. – 174 с.
- 8 **Лейбин, В. М.** Психоаналитическое видение литературы [Текст] – Санкт-Петербург : «Питер», 2012. – 140-б.
- 9 **Выготский, Л. С.** Психология искусства [Текст] – Ростов : «Феникс», 2010. – 480 с.
- 10 **Сеченов, М. И.** Большая российская энциклопедия [Текст] – Москва : «Большая российская энциклопедия», 2014. – 480 с.
- 11 **Юнг, К. Г.** Психология бессознательного [Текст] – М. : «Канон», 2013. – 400 с.

12 **Бахтин, М. М.** Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве [Текст] – Москва : Художественная литература, 2015. – 71 с.

References

- 1 **Maitanov, B.** Qazaq romany zhane psihologialyq taldaу [Kazakh novel and psychological analysis] [Text] – Almaty : «Sanat», 2010. 250 p.
- 2 **Freid, Z.** Vvedenie v psihoanaliz : kurs leksi [Introduction to psychoanalysis : course lecture] [Text] – Saint-Peterburg : «Piter», 2007. – 709 p.
- 3 **Rajabov A., Jalilova L.** The peculiarities of psychological characteristics of the main hero in J. Rowlings heptalogy of Harry Potter [Text] – Rome : «International Engineering Journal for Research», 2021. 152 p.
- 4 **Oralkhan, B.** Uiqym kelmeidi [No sleep] [Text] – Almaty : «Jalyn», 2015. 560 p.
- 5 **Piraliyeva, G.** Korkem prozadagy psihologizmnin keibir maseleleri [Some problems of psychologism in literary prose] [Text] – Almaty : «Alash», 2003. – 328 p.
- 6 **Fridlender, G.** Dostoevskiy and world literature [Text] – Moscow : «Goddessential Literature», 2022. – 108 p.
- 7 **Freid, Z.** Bred i sny v «Gradive» İensena [Nonsense and dreams in the «gradient» Jensena] [Text] – Moscow : «Respublika», 2010. – 174 p.
- 8 **Leibin, V. M.** Psihoanaliticheskoe videnie literatury [Psychoanalytic vision of literature] [Text] – Saint-Peterburg : «Piter», 2012. – 140 p.
- 9 **Vygotski, L. S.** Psihologia iskustva [Psychology of art] [Text] – Rostov : «Feniks», 2010. – 480 p.
- 10 **Sechenov, M. I.** Bolshaya rossiyskaya encyclopedia [Great Russian encyclopedia] [Text] – Moscow : «Bolshaya rossiyskaya encyclopedia», 2014. – 480 p.
- 11 **Iung, K. G.** Psihologia bessoznatelnogo [Psychology of the unconscious] [Text] – Moscow : «Kanon», 2013. – 400 p.
- 12 **Bakhtin, M. M.** Problema soderjania, materiala i formy v slovesnom hudojestvennom tvorchestve [The problem of language, material and forms in English-language creativity] [Text] – Moscow : Hudojestvennaia literatura, 2015. – 71 p.

Received 15.02.24.

Received in revised form 17.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*Н. Т. Накибаева¹, З. Қ. Бисенғали², Ф. Н. Омарбаева³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³SDU University, Қаскелең қ.

15.02.24 ж. баспаға түсті.

17.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

О. БӨКЕЙДІҢ «ҰЙҚЫМ КЕЛМЕЙДІ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ІШКІ ӘЛЕМІН БЕЙНЕЛЕУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Бұл мақалада «Кейіпкер ішкі әлемін бейнелеудің психологиялық аспектілері (Оралхан Бөкей шығармаларының негізінде)» атты докторлық диссертациялық жұмыс шеңберінде Оралхан Бөкейдің «Ұйқым келмейді» атты әңгімесіндегі басты кейіпкер Жеңісханның ішкі әлеміндегі толғаныстар арқылы адам психологиясына анализ жасалады. Оралхан Бөкейдің шығармадағы авторлық бейнесінің көрінуі, автор мен кейіпкер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар, қоршаған орта мен қоғамның кейіпкер мінезіне әсер етуі арқылы адамның психологиялық портретін жасау, әдебиеттанушылар мен психологтардың теориялық еңбектеріне сүйеніп, қоғам қалыптастырған адам бейнесін ашу.

Шығармадағы басты кейіпкер Жеңісханның өз аузымен баяндаған әңгімесінен кейіпкердің өзі түсінбеген мінезі мен іс- әрекеттерін талдау. Адамның мінезін психологиялық талдау жасағанда құрғақ теория мен терминдерден құралған логикаға сыйымды зерттеулерге қарағанда көркем шығармадағы кейіпкер мінезінен өз-өзіңді танып, терің түсінуге мүмкіндік береді. Автор адамның ішкі әлеміне терең еніп, әр түрлі конфликттер мен шешімдер арқылы адам бойындағы психологиялық өзгерістерді әлдеқайда жақсы көрсетеді.

Авторлық шеберлік арқылы адамның өкініші мен қуанышы, басыңнан өткен әр келеңсіз оқиғаға себеп іздеу, өткеніңе ойыңмен оралып, қателіктерің үшін кешірім сұрау сияқты кез-келген адамға тән қасиеттерді кейіпкер бойынан көруге болады.

Кілтті сөздер: кейіпкер, психология, ішкі әлем, психоанализ, бейсана, сезім, түс, мінез

*Н. Т. Накибаева¹, З. Қ. Бисенғали², Ф. Н. Омарбаева³

^{1,2}Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы;

³SDU University, г. Каскелен.

Поступило в редакцию 15.02.24.

Поступило с исправлениями 17.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ИЗОБРАЖЕНИИ ВНУТРЕННЕГО МИРА ГЕРОЯ В РАССКАЗЕ О. БОКЕЯ «БЕССОННИЦА»

В данной статье в рамках докторской диссертационной работы «Психологические аспекты изображения внутреннего мира героя (на основе произведений Оралхана Бокея)». На основе рассказа Оралхана Бокея «Ұйқым келмейді» («Бессонница») проводится анализ психологии человека через призму внутреннего мира героя.

В статье мы попытались через психологический портрет героя увидеть образ автора в произведении, сходства и различия между автором и героем, опираясь на теоретические труды литературоведов и психологов постарались определить влияние окружающей среды и общества на характер героя, раскрыть характер человека, сформированного обществом.

Анализ характера и поступков главного героя произведения Женисхана, который рассказывает свою историю. Он сам не может объяснить некоторые чувства и свое поведение. При психологическом анализе характера человека, в отличие от емких логических исследований, состоящих из сухой теории и терминов, познавая себя в характере героя в художественном произведении, автор глубоко погружается во внутренний мир человека и гораздо лучше отражает психологические изменения в человеке через различные конфликты и решения.

Ключевые слова: герой произведения, психология, внутренний мир, психоанализ, бессознательное, чувство, сон, характер.

<https://doi.org/10.48081/HQCF3832>

***A. S. Nessipbekova¹, Zh. K. Smagulov², L. I. Mingazova³**

^{1,2}Karaganda Buketov University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda;

³Kazan Federal University,
Russian Federation, Kazan.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9226-238X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8778-1601>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5116-1419>

*e-mail: arai_nesipbekova@mail.ru

PROBLEMS OF ALASH STUDIES IN THE RESEARCH OF T. KAKISHULY

In modern national literary studies, Alash studies are becoming a fundamental branch. It is divided into chapters such as Akhmet studies, Magzhan studies, Zhusupbek studies, etc and is rapidly developing as separate teachings. This study examines research works to scientifically distinguish the contributions of T. Kakishuly to Alash studies. It evaluates the scholarly innovation and importance of the author, acknowledged as an Alash expert, in examining the lives and destinies of Alash leaders in relation to contemporary circumstances. The conclusions of the scientist about the important articles of the Alash intelligentsia in the history of Kazakh literary criticism and the formation of critical genres were evaluated. The research works written by the scientist, who was one of the first to actively engage in the return of Alash figures to national spirituality, also his articles, which made a great contribution to the study of their literary and scientific heritage, are examined. In a comprehensive study of the topic of Alash studies, it is clearly proved that T. Kakishuly was able to show a high example of collecting and summarizing information, analyzing and forecasting, and using archival data in differentiating their literary and scientific heritage.

The purpose of the article is to determine the success and importance of the scientist's works related to Alash studies in National Literary Studies and to draw scientific conclusions from the point of view of today's growing requirements for the personality of the researcher. When writing the article, the comparative research method of comparativism was guided

Additionally, a combination of empirical techniques (such as literary analysis and prediction) and theoretical research methods (including analysis and formulation) were used to provide scientific support for the main concepts presented.

Keywords: national literary studies, repression, Alashorda, alash scholar T.Kakishuly, Kazakh intelligentsia.

Introduction

It is known that many of our outstanding intellectuals, who contributed to the development of Kazakh literature, were persecuted, eventually repressed, and died. Until the end of the last century, mentioning their names and studying their works were forbidden, and government decrees were aimed at making them forget. Talented people who were actively involved in social conditions, politics, and educational work at the beginning of the twentieth century worked for the interests of the people, for the future of their people was not favored by the totalitarian system therefore, they were massacred in the 1930s, and their works were violently erased from the minds of several generations of the Kazakh people. This period was aptly described by N. Nurpeisov as a «burning black spot in the history of the Soviet Union» [1, p. 2]. Until the end of the XXth century, the purely historical truth about the government of the Alash Horde, and about the representatives of the Alash, was distorted. It was forbidden to name them for more than half a century. The immutability of this approach was controlled by the government because they were called enemies of the people and Soviet government [2, p.125]. The study of the personality, national idea, works and personality of the Alash intelligentsia began to be carried out since the years of independence. After gaining independence, much research works on the Alash-Orda and Alash experience were published. Among them are the works of R. Nurgali «Auezov and Alash. National spirit in literature», S. Kirabaev «Independence of the nation and literature», O. Abdimanuly «The idea of national liberation in Kazakh literature», A. Isimakova «Alash literary studies», R. Imakhanbetova «Creative life of Baitursynov», S. Kirabayev «Zh. Aimaurov», R. Turysbek's «The world of beauty of Zh.Aimaurov», B. Kanarbayeva's «Magzhan is symbolist», Zh. Ismagulov's «White dawn of the golden age», Zh. Smagulov «History of Kazakh Literary studies», D. Kamzabekuly «Alash and Literature».

More than thirty years have passed since the spiritual heritage of the Alash intelligentsia became the property of the Kazakh people, and after the decree of 1989, writers began to write the history of Kazakh literature in a new way. Among them, T. Kakishuly, one of the first to study the history of literature, wrote several works and made a great contribution to the return of Alash literature with all its truth. When the problem of justifying Alash intellectuals was just starting to be

discussed, his journalistic work «Let's correct the mistakes that have become a principle», published in 1988, led to the paper «Let's uncover the truth about Alash». In 1992, his book «Mental scars» was published, which shed light on topical issues of Alash studies. In writing these works, T. Kakishuly was guided by scientific sources and historical documents. This is evidenced by the opinion of literary critic A. Egubayev about the use of the scientist's archival heritage in his works: «It is impossible to read without touching any scientific facts, conclusions, or archival data of the scientist. This is the integration of archival treasures into the poetics of scientific research. This is a miracle of penmanship with its own language, its own truce, the legitimacy of intellectual tradition» [3, p. 40].

In general, the scientist's approach to justice and truth greatly contributed to his significant contribution to the formation and development of the history of the literature of this period. T. Kakishuly «is a persistent and talented, demanding scientist who managed to reproduce the voice of the Alash intellectuals in harmony with the voice of his heart and convey it to his people» [4, p. 90]. The main purpose of this research work is to assess the contribution and innovation of the scientist T. Kakishuly to Alash studies, moreover the methodological relevance of his research through a scientific analysis of its relevance in national literary studies. The subject of the study includes a comparative analysis of his research articles and works on the topic, taking into account modern academic requirements, the issuance of justified scientific conclusions.

Materials and methods

The primary foundations for research are comprised of all scholarly papers and publications focused on Alash studies within the academic contributions of the researcher T. Kakishuly.

In the study of the scientist's works on the heritage of the Alash figures, the method of comparative research of comparativism was guided and methods of both empirical (literary analysis, prediction) and theoretical research (analysis, formulation) were involved in order to scientifically substantiate the main ideas.

Results and discussions

In the years after independence, the scientist repeated his previous writings through the filter of consciousness and scientifically analyzed the secrets of the truths that were forcibly told or left unspoken under the pressure of the times. His research «Mental scars» (1992), «Timeless memory» (1994), «Contradictory thoughts of turbulent era» (1995), «Magzhan-Saken» (1999), «Contest» (2000), «Saben passages» (2000), «Tolgam» (2004) – are works full of innovative research and conclusions in the study of issues that are not scientifically unresolved in Alash studies.

Among these works, we can first name the collection «Mental scars» (1992), which contains scientific articles and interviews of the scientist published

between 1988–1991. The main value of T. Kakishuly's work «Mental scars» lies in its coverage of Kazakh individuals whose names have not been mentioned until to this day, but whose works have made a significant contribution to the genre development of Kazakh literature. Even the title «Mental scars» itself seems to convey many things to the readers. Scientist K. Ergobek, shared his opinions on this work, saying: «If I read a fiery, thoughtful journalistic book, consisting of the thoughts and speeches of the teacher in the transition period, I find myself unable to put it down» [5, p. 219]. The scientist's message would be even clearer if we delve deeper into the main topics, scientific conclusions and main conclusions of each article in this work. In his research article «The Dilemma of comparative logics» T. Kakishuly focused primarily on analyzing and clarifying the roots of the repressions of «Alash» figures, including those who entered Soviet power. He explored in detail and carefully, examining where the problem of repression arose and what circumstances were the catalysts for these tragic events. In the article «Let us represent Alash in its entirety», the literary scholar delves deeply into the concept of «Alash», examining the term itself, the party, its program, the Alash movement, the «Alash» organization, the Alash autonomy, and its main figures. This work consists of two chapters: «In search of the village of Truth» and «The pillar of conscience and soul». The articles in the first chapter are devoted to the analysis of why the literature of this period was subjected to punishment, the second talks about the legacy of the writers in the history of Kazakh literature, to what extent their work harmed them personally. The researcher said: «We must answer numerous questions, such as what caused this contradiction in social consciousness, how it was promoted, what triggered it, how it relates to the intellectual strength of the people, and what are the ways to overcome this false understanding and conclusions. If we do not identify the excuses in history at this stage, we will not be able to eliminate the attitude that has been blackmailed for 60-70 years. This is currently one of the most pressing problems». He analyzed the resolutions adopted in the Soviet period, looking for the reasons that influenced the repression of representatives of the intelligentsia at the beginning of the twentieth century, and found the answer in historical documents [6, p. 30].

The researcher noted that multiple factors led to the persecution of Kazakh writers. Initially, political reasons were the primary cause, while later instances stemmed from various subjective viewpoints. Regarding the political aspect, on January 10, 1932, Kazakhstan's Regional Committee's Departments of Culture and Propaganda, along with the Research Institute of Marxism-Leninism, issued an explanatory letter. This letter addressed the resolution «The tasks of the struggle on the theoretical front of Kazakhstan» in relation to Comrade Stalin's letter. The letter «Some problems of the history of Bolshevism» criticized the works of S. Seifullin and G. Togzhanov, highlighting aspects deemed detrimental. «In the

1920s the issues of periodisation of the Alash movement and stages in the history of the Alash party were discussed only in connection with discussions about the role of Kazakh intelligentsia. After the discussion about the role of Alash Orda organised by Kazakh Scientific Research Institute of Marxism-Leninism in 1932, a verdict was reached about the «counterrevolutionary nature» of Alash and Alash Orda» [7, p. 210]. T. Kakishuly noted that after this decree, the distortion of our entire literary and cultural history began, just as the sea originates from the river, the river originates from the spring. The first words of the implementation of the resolution were written by M. Kaipnazarov in his report on the Congress of KazAPP, and G. Togzhanov in his article «On Baitursynov and baitursynovism» (issue 5 of the journal «Bolshevik Kazakhstan» in 1932) turned away from the thoughts he had already expressed and written. Researchers of the research institute S. Brynin and Sh. Shafiron in their work «Essays on the history of the Alash Horde» (1932) wrote about the Alash movement: «in the imperialistic war and the ascension of 1916 it passed the malaria prestimion of tsarism and in 1917 it signed an irrefutable Service Russian imperialism». T. Kakishuly emphasized the vulgarity of this statement and proved with historical data that this statement caused the emergence of prejudice [6, p. 6]. T. Kakishuly made scientific conclusions that: «These authors failed to differentiate between the Alash party, Alashorda government, Alash movement, and Kazakh intelligentsia. Instead, they grouped these entities together indiscriminately, as if condemning them collectively would achieve their objectives. In doing so, these authors abandoned academic integrity and ethical standards. No one challenged this reckless approach. The 1st Congress of the Communist Party of Kazakhstan in 1937 further reinforced this idea, incorporating it into the party's historical narrative. Consequently, what began as a mere academic error evolved into an unassailable dogma and became the official position. Any viewpoint that deviated from this conclusion was considered hostile, politically or scientifically incorrect, and subject to persecution [6, p. 6].

From this we can see that the scientist wanted to emphasize that the scientific errors led to the distortion not only of Kazakh literature, but also of history as a whole. D. Yskakuly also comments on the work of S. Braynin and Sh. Shapiro in his article: «... it hindered the development of national literature. Through administrative measures and force, it directed efforts to erase the national character of our literature. The entire body of Kazakh literature was accused of «nationalism», and the political blindness of the era struck fear into the hearts of Kazakh writers like a flashing thunderbolt», – he wrote, considering it one of the initial causes of the stigmatization of Kazakh intellectuals and the events that labeled the Alash movement as harmful during those years [8, p. 54].

In general, it is known that several decrees adopted from the 1930s to the 1960s all put the heading «nationalist» on those who cared about the interests of

the people, for which they were persecuted, sent to exile, and shot. According to T. Kakishuly, the first of the cases that served as the basis for the persecution of Kazakh writers was the highly cited book, the second reason – articles in the press, the consequences of their writing. As the scholar puts it: «...the intelligentsia, unable to unite around their great goals for society, fragmented and lost their way. Those consumed by petty psychology succumbed to careerism and discord, ultimately sealing their own downfall». Thirdly, the scientist believed that all the circumstances of the beginning of the last century were preparation for the repressions of 1929, 1937, and during the reign of Goloshchekin the data of punishments began to collect and become a theoretical basis. As a result, they were not only labeled as the «Alash intelligentsia» and burdened with the clamp of condemnation, but also on the basis of the conclusions deliberately disseminated by bourgeois intelligentsia during the Tsarist era the nation was portrayed as the most ignorant, dark and uncultured country, which was 8.1 % literate even in the 1897 census [6, p. 12]. Considering that this applies not only to Alash literature, but also to the whole Kazakh people, the scientist's conclusions are quite justified.

In his article «The fate and fortunes of national intellectuals» («Mental scars») the scholar expressed regret about the history, significance, and content of Kazakh literature in the early 20th century, stating: «May we call it «white spot», «black spot», or «gray spot» In any case, the fate of Kazakh intellectuals before the Soviet era and during the revolutionary period not only had not been studied deeply, but we were also afraid to even approach this subject» [6, p. 24]. The reason for this is that researchers who expressed opinions about the works of these writers often faced government repression, with their writings and views leading to widespread punishment. The researcher said: «If we do not talk now about how this false conclusion was formed, why we became unable to stand up for ourselves, we will definitely draw up the same old pattern. We must turn to the truth, as bitter as it may be. We need to touch the problem of Alash, no matter how freighting it is for us, and we must reveal the truth». The scholar admitted that although his 1988 article «Errors that became principles» touched on certain aspects of the subject, he refrained from fully revealing the impact of Alash ideology on the fate of the Kazakh intelligentsia [6, p. 30]. His statement, «After experiencing such conditions extensively, I consider it my duty to convey the truths I carefully gathered, struggled to analyze, and passionately concluded, to reveal the tragedies in the fate of Kazakh intellectuals», gives the impression that he has committed himself to uncovering the truth behind the «white spots» with his best ability. Through his analysis and examination of such issues, T. Kakishuly stands out as a literary scholar who brought to light the truths about the Alash movement.

The scientific research of the literary critic has a distinctive feature, which differs from the works of scientists who studied the literature of this period. This

exception is that he tells the truth through scientific evidence, based on real data, and makes reasonable conclusions. U. Abdimanov's further statement proved it: «Tursynbek Kakishuly, whatever work he writes, even a small article, firstly he mastered the topic, learned all the necessary materials, and begins to write when feels confident in expressing ideas without any embellishment. Therefore, the main feature of the scientist's scientific works is to write in a clear manner, without deviating from the truth» [9, p. 46].

The main article of T. Kakishuly in this book «Mental scars», which describes the names of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the XX century and their literary activities, is called «Each talent has its place in history». In this article, T. Kakishuly noted such writers as Sh. Bokeyev, T. Zhomartbayev, M. Zh. Kopeyev, N. Ormanbetov, K. Zhanatayev, G. Karashev, B. Kuleev, G. Galimzhanov, K. Togysov, S. Nurzhanov, A. Mametov, I. Beisenov, M. Kaltayev in the period from 1905 to 1937. And he emphasized: «Of course, it is necessary to classify and analyze them in detail, as they are not uniform in terms of worldview or artistic tendencies. Each talent, according to its own contribution, must take a place in the history of literature and be introduced to the next generation» [6, p. 177]. And Sh. Kudaiberdiev, A. Baitursynov, M. Dulatov, M. Koshimov, S. Toraygyrov, S. Donentaev, M. Seralin, and Y. Kobeyev are recognized as writers of the enlightenment-democratic trend [6, p. 176]. Scientists consider Sh. Kudaiberdiev among the poets of the late XIX century, while one of them analyzes his works alongside the literature of the early XX century. And T. Kakishuly believes that Shakarim, a prominent representative of the Abai school, should be recognized as a member of the beginning of the XX century, based on his contribution to the development of Kazakh literature: «Therefore, if we consider him as a great figure of early 20th-century literature, Shakarim shines brightly from the first page of our literary history». This is what the scientist in the article thinks about Sh. Kudaiberdiev. If these ideas about Sh. Kudaiberdiev were later deeply explored in the field of Shakarim studies, then it should be believed that the scientist who initiated this study achieved his goal.

In his article «Each talent has its place in history», T. Kakishuly emphasized that A. Baitursynov fully understood that the only way to seek sovereignty and independence in the land before the October Revolution, was through receiving and advancing education and knowledge. T. Kakishuly highlighted that Baitursynov played a significant role in turning this understanding into a widespread movement [6, p. 201]. «A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, R. Marsekov, O. Alzhanov, B. Sarsenov and others were the founders of the Alash Democratic Party and led the Alash movement at the turn of the century. They created the government of the Alash Autonomy, substantiated, and developed a plan for creating a new independent Kazakh autonomous state» [10, p. 115]. Referring

to A. Baitursynov's «Literary guide» T. Kakishuly noted that the names and terms in it correspond to all the concepts of Kazakh literature. Researcher stated: «Such a work had never been created before nor has it been repeated since. It is a systematic textbook that simultaneously performs the duties of literary theory and literary studies, helping to pave the way for our predecessors to improve their aesthetic literacy. The definitions and terms within it are valuable principles and names that still occupy a place in our scientific arsenal today. As a comprehensive guide to understanding the intricacies of the art of speech in the field of creativity, «Literary guide» is a solid foundation that laid the basement for Kazakh literary studies» [6, p. 210].

Correspondent R. Syzdykova believes that Akhmet contributed to the development of the Kazakh language, laid the foundation for its formation as a science [11, p. 110]. T. Kakishuly, on the other hand, assesses A. Baitursynov as a writer who laid the groundwork for Kazakh literary studies. He made judgments using historical documents, giving a specific example from the works of the writer. A. Baitursynov wrote in different areas and expressed his opinion on various issues, T. Kakishuly recognized him as a deeply educated citizen: «This is not enough for one talent. However, we cannot turn a blind eye to the fact that the demands of life have given him a talent armed with encyclopedic knowledge and deeply concerned with the current problems of the time» [6, p. 209]. A. Baitursynov's contribution to the development of the Kazakh press is also huge. U. Abdimanov, in his monograph «Qazaq newspaper» published in 1993, recognized the newspaper «Qazaq» as one of the authoritative publications of the early XX century. And he concluded about Akhmet which is the instigator of the publication: «He understood enlightenment, education, primarily as the basis for achieving freedom and independence» [12, p. 164]. And T. Kakishuly defined the main goal of the idea of the enlightenment as follows: «...first of all, the position of the newspaper «Qazaq», headed by Akhmet Baitursynov, is individualized by the fact that it tried not to promote the idea of the enlightenment, but to solve it from a real practical point of view, to turn it into a case, to show the revolutionary desire for radical change». The Qazaq newspaper played a critical role in reviving the Kazakh national identity. It was the first socio-political media outlet produced in the Kazakh language and one of the deepest and strongest roots of contemporary Kazakh journalism. Qazaq's primary function was to educate people via media by reporting on crucial problems in Kazakh education at the time [13, p. 119].

In general, the scientific articles of the literary critic in the work «Mental scars» arose as a result of the main goal of the idea that the heritage and functions of the writers who left their bright signatures in the history of Kazakh literature should be analyzed in an immaculately clean, undistorted state, and reach future generations. Many interesting facts and irrefutable facts are found in the work,

which ended with the wishes of the scientist, presented under the title «Few words to the brother». Anyone who has read this work will surely reflect on the past, present and future of our literature.

«Contradictory thoughts of turbulent era» is an important work of T. Kakishuly, aimed at revealing and studying the truth of the fate of intellectuals in the history of literature at the early XX century, as well as identifying the reasons why they are called as «nationalist». This work includes innovative analyses of Kazakh literature of the early 20th century, as well as previously proposed perspectives, such as in «Mental scars». Most of the analysis of T. Kakishuly, presented under the subheadings «Literature created by time», «Talents – in the race of criticism», «The core of prosperity is an artistic method», «Artistic experience is the basis of logic», «The challenges and complexities of organization», «Aesthetic and sociological criticism», «The waves of thought», is devoted to the development of the genre of criticism in Kazakh literature at the beginning of the XX century. Furthermore, the work provides many important insights into the history of literature of this period, making it a significant contribution to understanding the literary evolution of the era.

As for the terms related to our intelligentsia, which were recognized as nationalist at the beginning of the XX century, the concepts of «Alash-orda members», «Alash» literature, and «alashists» are used. These terms are used depending on the context and appropriateness. It often does not paid attention to the question of the root meaning of the word, where it came from, how to name it in a generally understandable way. This is probably why opinions about the literature of this period are so diverse. For this reason, the scientist T. Kakishuly paid attention to the use of terms in our literature and evaluated the scope of their use. He came to this idea: «...It is necessary to come to the same conclusion, conditionally, about the names that denote the reality that existed in the 20s, that is the conflict of ideas, different concepts-cognition» [14, p. 5]. In particular, in order to reveal the essence of the literature «Alash», T. Kakishuly first of all determined the scope of the word and considered it necessary to call them «alashists» instead of «Alash-orda members»: «Because the term «Alash» adopted the concept of freedom and destroyed its former associations with deviation or condemnation. Instead, it became a national ethnonym that resonates favorably among the population and sounds pleasant to their ears. Therefore, the term «Alash» makes it possible to abandon the unreasonable designations «bourgeois» or «nationalist». Undoubtedly, these names have a certain political background, without which it is impossible to tell the truth of the transitional age» [14, p. 5]. The literary critic's perspective suggests that before conducting a thorough analysis of early 20th-century authors' works, it is crucial to establish a common term applicable to all of them.

Conclusion

T. Kakishuly was one of the scientists who did not rest until he shared with his readers when he discovered new facts and previously unknown information about Kazakh writers and their works of the early 20th century. Therefore, he regularly presented his scientific judgments about the writers of that period to the public through the press. There is a scientist's great secret of constantly achieving fruitful results in the field of science, who has not been satisfied with the concepts and data found by him since the middle of the last century about Kazakh literature of early XX century. The core of his secret was his continuous exploration of Kazakh authors' lives and works, while also reassessing his earlier evaluations. He compared new information with previous findings, drawing objective conclusions that aligned with contemporary standards.

To summarize, despite not examining the literary works of primarily political victims on an individual basis, the researcher was able to present fresh perspectives on their writings and sociocultural contributions through various opinions expressed over time. He revealed the motives behind the persecution of prominent Kazakh literary intellectuals throughout history and became convinced of certain truths. The researcher's primary focus was examining influential figures in Alash – oriented literature and their impact, as well as exploring how their creative works related to the contemporary circumstances of their time. Its purpose was to identify the causes of their marginalization, analyze their literary and cultural heritage, and provide independent interpretations and insights based on scientific research and documented evidence. The findings discussed above demonstrate that T. Kakishuly successfully accomplished his objective. Among the various studies conducted and written about alashists, the work of this scientist stands out for its brevity and precision of information.

References

- 1 **Нұрпейісов, Н.** Есмағамбет Ысмайылов және қазақ әдебиеті тарихының 30–40-жылдардағы зерттелуі : филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Мәтін]. – Алматы, 1998. – 148 б.
- 2 **Smagulov, Zh. K., Kalybekova, K. S., Bazhikeev, K. K.** Studying the heritage of leaders of Alash in the years of independence [Мәтін]. // Bulletin of Karaganda University. Philology Series. – 2022. – № 2(106) – P. 125–133.
- 3 **Кәкішев Т. К.** Мерей [Мәтін]. Ғылыми-биб-қ жинақ. Екі томдық. / Құр. : К. Ахмет, А. Жүсіпова, М. Бегманова. Орталық кітапхана. – Алматы, 2002. – 1 т. – 633-б.

4 **Кәкішев Т. К.** Мерей [Мәтін]. Ғылыми-биб-қ жинақ. Екі томдық. / Құр. : К. Ахмет, А. Жүсіпова, М. Бегманова. Орталық кітапхана. – Алматы, 2002. – 2 т. – 508 б.

5 Сырсандық. Сәкенге өмірін арнаған саңлақ [Мәтін]. Екінші кітап : естеліктер. – Астана : Фолиант, 2016. – 448 б.

6 **Кәкішев, Т.** Санадағы жаралар [Мәтін]. – Алматы : Қазақстан, 1992. – 264 б.

7 **Saktaganova, Z., Omarova, B. K., Ilyassova, K. M., Nurligenova, Z. N., Abzhapparova, B. Zh., Zhalmurzina, A. Zh., Mazhirova, Zh. S.** The Alash patry : Historiography of the movement [Мәтін]. // Space and Culture, India. – 2020. – № 7(4) – P. 208–218. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i4.791>

8 **Ысқақұлы, Д.** Әдебиетке құрсау емес, еркіндік керек [Мәтін]. // Кітапта : Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері (Ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы : Қазақ университеті, 1993. – 40–54-бб.

9 **Әбдіманов, Ө.** «Ақтандақтар» ақиқатын айтқан [Мәтін]. // Қарағанды : КарМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 1997. – № 9. – 46–52-б.

10 **Karassayev, G., Seitman, S., Naimanbayev, B., Syzdykov, S., Mukhamedjanova, R.** From the history of the alash movement's socio-political activities during the civilwar [Мәтін]. // Revista Notas Históricas y Geográficas. – 2024. – № 32. – P. 133–128.

11 **Сыздықова, Р.** «А.Байтұрсынов» [Мәтін]. – Алматы : «Білім», 1990. – 52-б.

12 **Әбдіманов, Ө.** «Қазақ» газеті [Мәтін]. – Алматы : Қазақстан, 1993. – 168-б.

13 **Kuttyzholova, A., Filipov, M.** The educational role of the qazaq newspaper (1913-1918) [Мәтін]. // Orbis linguarum, volume 21, issue 3. <https://doi.org/10.37708/ezs.swu.bg.v21i3.12>

14 **Кәкішев, Т.** Кер заманның кереғар ойлары [Мәтін]. – Алматы : Атамұра – Қазақстан, 1995. – 168-б.

References

1 **Nurpeisov, N.** Esmagambet Y'smajy'lov zhāne qazaq ādebieti tarihy'ny' 30–40- zhyldardağy zerttelui : filologia ġy'ly'mdary'ny'ñ kandidat' ġy'ly'mi dārezhesin alu ūshin dajy'ndalğan dissertaciya [Esmagambet Ismailov and Kazakh literature a study of the history of the 30-40s : dissertation prepared for the degree of Candidate of philology] [Text]. – Almaty, 1998. – 148 p. [in Kazakh]

2 **Smagulov, Zh. K., Kalybekova, K. S., Bazhikeev, K. K.** Studying the heritage of leaders of Alash in the years of independence [Text]. // Bulletin of

Karaganda University. Philology Series. – 2022. – № 2(106) – P. 125–133. (in English)

3 **Käkishev T. K.** Merei. Ġy'ly'mi-bib-q zhinaq. Eki tomdy'q [Tursynbek Kakishev. Merrey. Scientific and bibliographic collection. Two volumes] / Qur. : K. Ahmet, A. Zhúsipova, M. Begmanova. Ortaly'q kitaphana [Text]. – Almaty, 2002. – 1 t. – 633 p. [in Kazakh]

4 **Käkishev T. K.** Merei. Ġy'ly'mi-bib-q zhinaq. Eki tomdy'q [Tursynbek Kakishev. Merrey. Scientific and bibliographic collection. Two volumes] / Qur. : K. Ahmet, A. Zhúsipova, M. Begmanova. Ortaly'q kitaphana [Text]. – Almaty, 2002. – 2 t. – 508 p. [in Kazakh]

5 Sy'rsandy'q. Säkenge ömirin arnağan sañlaq. Ekinshi kitap : estelikter [The Secret Chest. A man who devoted his life two Saken. The second book : memories] [Text]. – Astana : Foliant, 2016. – 448 p. [in Kazakh]

6 **Kakishev, T.** Sanadağy zharalar [Wounds in the mind] [Text]. – Almaty : Qazaqstan, 1992. – 264 p. [in Kazakh]

7 **Saktaganova, Z., Omarova, B. K., Ilyassova, K. M., Nurligenova, Z. N., Abzhapparova, B. Zh., Zhalmurzina, A. Zh., Mazhirova, Zh. S.** The Alash patry : Historiography of the movement [Text]. // Space and Culture, India. – 2020. – № (4) – P. 208–218. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i4.791> (in English)

8 **Iskakuly, D.** Ādebietke qursau emes, erkindik kerек [Literature needs freedom, not hoops] // Kitapta : Qazaq ādebieti tarihy'ny'ñ özektі мәселелері (Ġy'ly'mi maqalalar zhinağy) [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 1993. – P. 40–54. [in Kazakh]

9 **Abdimanov, O.** «Aqtañdaqtar» aqiqaty'n ajtqan [The truth of «Whitelist»] [Text]. // KarMU habarshy'sy'. Filologia seriyasy'. – 1997. – № 9. – P. 46–52. [in Kazakh]

10 **Karassayev, G., Seitman, S., Naimanbayev, B., Syzdykov, S., Mukhamedjanova, R.** From the history of the alash movement's socio-political activities during the civilwar [Text]. // Revista Notas Históricas y Geográficas. – 2024. – № 32. – P. 133–128. (in English)

11 **Syzdyqova, R.** «A. Bajtursy'nov» [«A. Baitursynov»] [Text]. – Almaty : «Bilim», 1990. – 52 p. [in Kazakh]

12 **Abdimanov, O.** «Qazaq» gazeti [«Kazakh» newspaper] [Text]. – Almaty : Qazaqstan, 1993. – 168 p. [in Kazakh]

13 **Kuttyzholova, A., Filipov, M.** The educational role of the qazaq newspaper (1913–1918) [Text]. // Orbis linguarum, volume 21, issue 3. <https://doi.org/10.37708/ezs.swu.bg.v21i3.12> (in English)

14 **Kakishev, T.** Ker zamanny'ñ kereğar ojлары' [«Contradictory thoughts of turbulent era»] [Text]. – Almaty : Atamūra – Qazaqstan, 1995. – 168 p. [in Kazakh]

Received 11.01.25.

Received in revised form 12.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

**А. С. Несипбекова¹, Ж. К. Смагулов², Л. И. Мингазова³*^{1,2}Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

³Қазан Федералды университеті,

Ресей Федерациясы, Қазан қ.

11.01.25 ж. баспаға түсті.

12.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Т. КӘКІШҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ АЛАШТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі ұлттық әдебиеттануда алаштану іргелі бір салаға айналып отыр. Ол ахметтану, мағжантану, жусіпбектану т.б. тарауларға бөлініп, жеке ілімдер ретінде қарыштап даму үстінде. Мақала ғалым Т. Кәкішұлының осы алаштануға тақырыбына қосқан үлесін ғылыми саралау мақсатында зерттеу еңбектеріне талдау жасауға арналған. Алаштанушы ғалым ретінде танылған әдебиетшінің Алаш Арыстарының ғұмыр жолы мен тағдыр-талайын заман шындығымен байланыстыра қарастырудағы ғылыми жаңашылдығы мен маңызына талдаулар жасалды. Алаш зиялыларының қазақ әдеби сынының тарихында алар орны мен сын жанрларының қалыптасу кезеңіндегі атқарған мәні зор мақалалары туралы ғалымның ой-тұжырымдарына баға берілді. Алаш Арыстары ұлттық руханиятқа қайта оралғанда алғашқылардың бірі болып белсене кіріскен ғалымның сол кезден бастап жазған мақалалары мен олардың әдеби және ғылыми мұрасын зерттеуге зор үлес болып қосылған еңбектері талданады. Алаштану тақырыбын жан-жақты зерттегенде Т.Кәкішұлы олардың әдеби және ғылыми мұрасын саралауда ақпарат жинау мен қорытудың, талдау мен болжам жасаудың, архивтік деректерді пайдаланудың жоғары үлгісін көрсете алғаны нақты дәлелденеді.

Мақаланың мақсаты – ғалымның алаштануға қатысты еңбектерінің ұлттық әдебиеттанудағы жетістігі мен маңыздылығын айқындап, зерттеушілік тұлғасына бүгінгі өскелең талаптар тұрғысынан ғылыми тұжырымдар жасау болып табылады.

Мақаланы жазу барысында компаративизмнің салыстырмалық зерттеу әдісі басымылыққа алынды және негізгі ой-тұжырымдарды ғылыми дәйектеу мақсатында ішінара эмпирикалық (әдеби талдау, болжам), теориялық зерттеу (анализ, тұжырымдау) әдістері қолданылды.

Кілтті сөздер: ұлттық әдебиеттану, репрессия, Алашорда, алаштанушы Т. Кәкішұлы, қазақ интеллигенциясы.

**А. С. Несипбекова¹, Ж. К. Смагулов², Л. И. Мингазова³*^{1,2}Қарагандинский университет имени академика Е. А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда;

³Казанский Федеральный университет,

Российская Федерация, г. Казань.

Поступило в редакцию 11.01.25.

Поступило с исправлениями 12.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

ПРОБЛЕМЫ АЛАШОВЕДЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ Т. КАКИШУЛЫ

В современном национальном литературоведении алашоведение превращается в одну из фундаментальных областей исследования. Оно разделено на такие разделы, как ахметоведение, мағжановедение, жусупбековедение и другие, и быстро развивается как отдельное научное направление.

Статья посвящена научному анализу вклада ученого Т. Какишулы в алашоведение. В ней проводится исследование его трудов, оценивается новаторство и значимость его научных подходов в изучении жизненного пути и судьбы алашских деятелей в контексте исторической действительности. Особое внимание уделяется его оценке места алашских интеллигентов в истории казахской литературной критики, а также их роли в формировании жанров литературной критики. Т. Какишулы был одним из первых ученых, активно включившихся в процесс возвращения наследия Алашской интеллигенции в национальную духовную сферу. В статье анализируются его научные статьи и работы, внесшие значительный вклад в изучение литературного и научного наследия алашских деятелей. В ходе исследования подтверждается, что Т. Какишулы продемонстрировал высокий уровень научного анализа, включающий сбор и обобщение информации, использование архивных данных,

проведение сравнительных исследований, прогнозирование и анализ литературных и исторических источников.

Цель статьи – выявить достижения и значение трудов ученого в области алашovedение, а также дать научную оценку его исследовательской деятельности с позиций современных требований. При написании статьи использовался сравнительный метод компаративизма, а также элементы эмпирического (литературный анализ, гипотеза) и теоретического (анализ, обобщение) методов исследования.

Ключевые слова: национальное литературоведение, репрессия, Алашорда, алашoved Т. Какишулы, казахская интеллигенция.

SRSTI 16.21.25

<https://doi.org/10.48081/CSOQ6772>

***A. N. Nurbaeva¹, G. T. Abikenova²**

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4852-0940>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2177-0170>

*e-mail: Nurbaeva.1986@bk.ru

THE LINGUISTIC AND CULTURAL NATURE OF PRECEDENT PHENOMENA IN THE KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

The article discusses precedents in the Kazakh and English languages. Precedent phenomena in a language can express the spiritual culture, worldview, behavior and mentality of each people.

Along with the continuous development of modern society, the language is changing, acquiring a new character, and the scope of its service is expanding. Phraseologisms and proverbs, precedent phenomena have been associated with language since ancient times. Therefore, in them you can see the history and culture of the nation, the existence of the people for many centuries.

The purpose of the study is to compare the precedent phenomena of the Kazakh and English languages in the linguocultural aspect.

During the study, methods of collection, systematization, comparative study, and linguocultural analysis were used.

The conclusions reached in the study will contribute to the theoretical and practical filling of the fields of «Linguoculturology», «Intercultural communication». Practical value of the study: the results of the study can be used in comparative scientific research on future precedent phenomena in the Kazakh and English languages.

In conclusion, the authors draw the following conclusion: stable phrases are an integral unit of communication, having value for the individual, containing national identity and culture.

Keywords: linguoculturology, language, culture, precedent text, precedent name, precedent case (situation), text, cultural process.

Introduction

In modern linguistics, due to the interest of researchers in the concepts of precedence, a number of studies of them in the pragmatic, linguoculturological and cognitive aspects have increased. Nevertheless, the cognitive, linguocultural, semantic-structural characteristics of precedent concepts still need to be studied. Especially relevant is the study of precedent phenomena by comparing the similarities and differences, the use of precedent phenomena in different languages and cultures.

Linguoculturology, one of the leading branches of modern linguistics, began to take shape in the last quarter of the twentieth century. According to the researchers, the term «linguoculturology» was introduced by the Moscow Phraseological School. It arose because of the research conducted under the guidance of Telia. As for the formation of linguistic and cultural studies, almost all researchers note that the roots of this theory lie in the concepts of V. von Humboldt.

«Opinions of linguists such as A. A. Potebnya, L. Weisgerber, H. Glins, H. Hols, F. Boas, E. Sepir, B. L. Uorf, G. Brutyan, A. Vejbitskaya, D. Haymes in the formation of this field in linguistics played an important role» [1, p. 65].

Nowadays, many changes occur in the modern language space associated with the rapid development of society, science and technology. The vocabulary in our language, associated with changes in society, is also expanding and replenishing with new words. It often happens that important events and phenomena in society, names of famous people are preserved in the memory of the people and become precedent names in the language. Such language units also convey National History, national culture and worldview. This is because these linguistic units are born from great events and phenomena that have left a mark on the life of the people. Their content contains national cultural and historical information.

These phenomena are the subject of linguoculturology in linguistics. «Linguoculturology (from Latin lingua – language, cultura – culture, logos – teaching) is a field of linguistics that arose at the intersection of two scientific disciplines – linguistics and cultural studies; she studies the manifestations of the culture of a people in their language, as well as the manifestations of language in the national culture of a certain people» [2, p. 31].

«As a way of penetrating into the deeper meanings of a literary text» [3]; «as an element of any expressive means, for example, comparative constructions of the modern Russian language» [4]; «as a marker of stereotypical perception of a linguistic personality» [5]; «as a unit of the conceptual sphere of language» [6], etc.

In the works of Y. Prokhorov [7] and G. Slyshkin [8], the sociolinguistic and linguistic aspects of the precedent phenomenon are considered.

Description of materials and methods

During the study, general scientific methods of studying and systematizing theoretical material, analysis, synthesis and deduction were used.

For the mass media, the most important is the orientation of advertising texts on the expressiveness of images and maximum accessibility of presentation. This factor determines the search for appropriate language tools that allow you to have the most vivid, quick, concise and emotional impact on the reader. This explains the fact that journalism is characterized by a high degree of intertextuality, one of the manifestations of which is the widespread use of precedent phenomena.

The concepts of «precedent text», «precedent names», «precedent phenomenon» are given different definitions and studied in different aspects in the works of scientists such as Y. N. Karaulov, Yu. A. Sorokin, Y. E. Prokhorov, V. G. Kostomarov, A. E. Suprun, I. M. Mikhailova, N. D. Buvrikova,

By precedent, Y. N. Karaulov understands «ready-made, intellectual and emotional blocks that are significant for a particular person in cognitive and emotional terms, well-known in society and constantly used in communication» [9, p. 23].

G. Tokenkyzy, B. K. Zhumabekova, N. Z. Jumanbekova in the article «Characteristics of intertextual texts in the words of Abay Kunanbayev» will focus on precedent names. «Precedent names are the names of characters familiar to the people in poetic works and folklore. Precedent names occupy a special place in our culture, literature, and history» [10, p. 228] they conclude.

S. K. Imanberdieva, A. B. Shormakova in their study «Transformation of logoepistemes found in the mass media (based on newspaper materials)» used the singular form of the precedent name as a logoepisteme. The authors of the article state that «Logoepistemes are a voluminous text, discourse, proverb, precedent name, etc. This is because logoepistemes are created on the basis of various linguistic and cognitive value units (words, phraseological units, precedent text, «speaking» names and titles)» [11, p. 69].

In the course of the study, an analysis of the precedent names found in the text of the newspaper was carried out. Newspaper texts were taken as sources for the study.

Results and discussion

In the Kazakh language, precedent names, like proverbs and sayings, are found in parables about persons born of wisdom, in cherished images, spread throughout the country, in real life, having special merits to the country. For example: «the white flag of Abylai», «Is there a pass that Abylai cannot cross». «The white flag of Abai», gathered under one flag, «unity, unification» became a symbolic concept.

At the same time, mythical images and names of historical figures, which are found in phraseological units, a rich area of the language, born and developing together with the people, also trace the culture of the nation:

Like a Davids basket

Like Solomon's ring

Like the staff of Moses

Based on the work of researchers in this field, it is possible to make such a linguocultural characterization of names. To do this, I turn to cultural, scientific and historical data. According to him, three subjects of religious concepts possessed a miracle. David is depicted as a special soul, created for a very long time, with intelligence and strength. The «sacred» religious books regulating the life, behavior, and nature of man were created by this prophet David. Since the holy book was kept in David's basket, and when people carried and revered something, then called it «like David's basket».

Solomon – (Solomon Heb. Shlomo) was the son of David, a kind, wise King, knew the direction of the wind, the language of birds. By the command of Allah, he was served by genies and collected precious stones under water. King Solomon of the water had a hexagonal magic ring in the shape of a star «there is nothing he can't do». Shaitan steals the sacred ring and Suleiman loses his magic. In this regard, there was a saying in our language: «with a ring, Solomon, without a ring, gloomy».

Moses – (Moses, Heb. Moshe) The Messenger of Allah mentioned in the Quran. Moses had an amazing ability with which 12 springs opened and filled the desert with water. The phrase «like Musa's ability» is pronounced due to the fact that the case ends quickly.

Professor E. Zhubanov calls such precedent anthroponyms in Kazakh fairy tales traditional nominative formulas and classifies from them those that relate to human names as traditional nominative formulas. Such samples, as the researcher notes, are found in fairy tales of other peoples: Vasilisa the Beautiful, Elena the Wise, Kashchei the Immortal, the Frog Princess, Emelya the Fool, Ivan the Fool, etc.

And the names in Kazakh fairy tales are distinguished by the complexity associated with their cultural and educational activities: *Er Nazar, Bek Tory, Shoyin Kulak, Er Tostik, Kendebai Ker Kula, Kunikey Kyz under the sun*, etc. At the same time, in epic songs there are manifestations of ethno-scientific specificity: *Kara Kipchak Koblandy, Kambar batyr, Kozy Korpesh, Bayan Sulu, Kyz Zhibek*, etc.

For example, Kozhanasyr is a common precedent name among the Kazakh people. Here are some examples of its appearance in press texts:

Especially in the ecology, it is a painful situation. It reminds me of Kozhanasyr, who cut off the branch he was sitting on. («Turkistan» newspaper, № 27(1353) July 6, 2020).

Every year in Turkey, «Kojanasyr's Laughter Day» is celebrated. (Kazakh Literature newspaper, № 38(3724), October 2, 2020 year).

Are people thanking themselves like Kozhanasyr, or is someone else thanking Kazakhstanis? («Zhas Alash» newspaper / www.zhasalash.kz).

It is known that in the Kazakh circus art and culture of laughter, the image of tricksters is reflected in the form of Aldar Kose, Kozhanasyr, Zarubay the clown, Kulakai Ku, Shanshar Ku - the sharp-tongued Kantay, Tontai, Jontai. (Kazakh Literature newspaper, № 38(3724), October 2, 2020).

It has become a tradition for Kojanasyr to spit in his mouth, give him a blessing, and present his pictures.

«Eat, my dear, eat» as our great-grandfather Kozhanasyr used to say, so people in general probably think that this is necessary because we live in a society that rewards and respects with honors. (Kazakh Literature newspaper, № 38(3724), October 2, 2020).

For example, the current «Shykbermes Shygaibay» between the rich and the poor, the current «Kozhanasyr», «To Aldar Kose» and all the information about them. (Kazakh Literature newspaper, № 38(3724), October 2, 2020).

The use of precedent names like this in press texts also speaks to our national identity and the naive and kind-hearted nature of the Kazakh people.

In his article «On linguoculturology and language culture» Bert Peters makes a comprehensive analysis of the linguoculturology nature of precedent phenomena. According to the scientist, precedent phenomena are a special group of oral or written phenomena known to any person of a certain people and included in the cognitive basis of this community [10, p. 212]. Precedent phenomena are most clearly expressed in the text of the national cultural tradition in the assessment and perception of certain historical events and personalities, mythology, cultural monuments, works of art and oral folk art.

Conclusions

In conclusion, precedent names have great linguoculturological importance. Because, regardless of the language, precedent names represent valuable information about the culture, traditions, and history of a particular nation.

Precedent names in Kazakh and English are language units that create a picture of the world in these languages. Precedent names describe the way of life, worldview, culture and mental characteristics of people of a nation using these languages. Because the fact that language units become a precedent name is closely related to their description of events and phenomena of high importance in society, in the history and culture of the nation. They name very important

events and phenomena that left their mark on the minds of the people and remain preserved in the language no matter how much time passes. Precedent names contain information about the vision of a particular nation about the surrounding real world, the concept of cognition, and act as codifying carriers of them.

References

- 1 **Ergasheva M. Kh.** The term linguoculturology and its introduction into science. European Scholar Journal (ESJ) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 3 No.2, February 2022 ISSN: 2660-5562. P. 56–57 <https://scholarzest.com/index.php/esj/article/download/1844/1552/3540>
- 2 **Кажигалиева, Г. А.** Лингвокультуралогический анализ художественного текста [Текст] / Г. А. Кажигалиева. – Алматы : Айкос, 1999. – 104 с.
- 3 **Zolotarev, M.** Precedent Phenomena: The Role of Cultural Reference in Dostoevsky's Novel Demons. – Saarbrücken, 2014. – 213 p.
- 4 **Красных, В.** Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований. Язык, сознание, коммуникация [Текст]. – Москва, 1997. – С. 8–9.
- 5 **Смыкунова, Н.** Прецедентные феномены в речевом общении русской языковой личности и процессе обучения русскому языку как иностранному [текст]: дис. ... канд. пед. наук. – М., 2013. – 52 с.
- 6 **Гудков Д. Б., Красных В. В., Захаренко И. В., Багаева Д. В.** Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник Московского государственного университета. Серия 9. Филология. 2017, № 4. – С. 106–118.
- 7 **Прохоров, Ю.** Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев [Текст] – М., 2008. – 155 с.
- 8 **Слышкин, Г.** Лингвокультурные концепции прецедентных феноменов в сознании и дискурсе [Текст] – Москва, 2000. – 29 с.
- 9 **Караулов, Ю.** Русский язык и языковая личность [Текст] – М., 2010. – С. 215.
- 10 **Токенкызы, Г., Жумабекова, Б., Жуманбекова, Н.** Характеристика интертекстуальных текстов в словах назидания Абая Кунанбаева. Вестник Торайғыров университет. Серия филология. № 1, 2022. – С. 226–230.
- 11 **Иманбердиева, С. К., Шормакова, А. Б.** Трансформация логоэпистем, встречающихся в средствах массовой информации (по материалам газет). Вестник Евразийского гуманитарного института. Серия филология. № 3, 2023. – С. 69–73.

12 **Bert Peeters.** On linguoculturology and cultural linguistics. Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. Т. 17. January 2019. DOI: [10.25205/1818-7935-2019-17-4-6-11](https://doi.org/10.25205/1818-7935-2019-17-4-6-11)

References

- 1 **Ergasheva M. Kh.** The term linguoculturology and its introduction into science. European Scholar Journal (ESJ) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 3 No.2, February 2022 ISSN: 2660–5562. – P. 56–57 <https://scholarzest.com/index.php/esj/article/download/1844/1552/3540>
- 2 **Kazhigalieva, G. A.** Lingvokulturologicheskii analiz khudozhestvennogo teksta [Linguoculturological analysis of a literary text] – Almaty : Aikos, 2020. – 104 p.
- 3 **Zolotarev, M.** Precedent Phenomena : The Role of Cultural Reference in Dostoevsky's Novel Demons. [Text] Saarbrücken, 2014. – 213 p.
- 4 **Krasnykh, V.** Sistema precedentnykh fenomenov v kontekste sovremennykh issledovaniy [The system of precedent phenomena in the context of modern research] Yazyk, soznanie, kommunikaciya [Text] – M., 1997. – P. 8–9.
- 5 **Smykunova, N.** Precedentnye fenomeny v rechevom obshchenii russkoj yazykovoj lichnosti i processe obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu [Precedent phenomena in the speech communication of a Russian language personality and the process of teaching Russian as a foreign language] Dis... cand. ped.nauk. [Text] – Moscow, 2003. – 152 p.
- 6 **Gudkov, D. B., Krasnykh, V. V., Zakharenko, I. V., Bagaeva, D. V.** Nekotorye osobennosti funktsionirovaniya pretsedentnykh vyskazyvaniy [Some features of the functioning of precedent statements] [Text]. Vestnik MGU. Seriya 9. Filologiya. –1997. – No. 4. – P. 106–118.
- 7 **Prokhorov, Y.** Nacional'nye sociokul'turnye stereotipy rechevogo obshcheniya i ih rol' v obuchenii russkomu yazyku inostrancev [National socio-cultural stereotypes of speech communication and their role in teaching the Russian language to foreigners] [Text] – M., 2008. – P. 155.
- 8 **Slyshkin, G.** Lingvokul'turnye koncepty precedentnykh fenomenov v soznanii i diskurse [Linguistic and cultural concepts of precedent phenomena in consciousness and discourse] [Text] – Moscow, 2000. P. 29.
- 9 **Karaulov, Y.** Russkij yazyk i yazykovaya lichnost' [Russian language and language personality]. [Text] – Moscow, 2010. – P. 215.
- 10 **Tokenkyzy G., Zhumanbekova N.** Abai Qunanbaev qara sözderindegi intertekstualdyq matinder sipaty [Characteristics of intertextual texts in the words of Abay Kunanbayev] [Bulletin of Toraighyrov University Philology serie](https://doi.org/10.25205/1818-7935-2019-17-4-6-11), 2022. No. 1. – P. 226–230. [doi:10.48081/dnuc2435](https://doi.org/10.48081/dnuc2435) [fatcat:qytsc3gz5rдыja52nxyanzfwwfe](https://doi.org/10.48081/dnuc2435)

11 **Imanberdieva, S. K., Shormakova, A. B.** Buqaralyq aqqarat quraldarynda kezdesetin logoeπισtemalardyn transformaciyanuy (gazet materialdary boıynsha) [Transformation of logoeπισtemes found in the mass media (based on newspaper materials)] Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. Philology series. № 3. – 2023. – С. 69–73.

12 **Bert Peeters.** On linguoculturology and cultural linguistics. Bulletin of NSU. Series: Linguistics and intercultural communication. Vol. 17. January 2019. DOI: [10.25205/1818-7935-2019-17-4-6-11](https://doi.org/10.25205/1818-7935-2019-17-4-6-11)

Received 04.12.23.

Received in revised form 15.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*А. Н. Нұрбаева¹, Г. Т. Абикинова²

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.
04.12.23 ж. баспаға түсті.
15.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ПРЕЦЕДЕНТТІК ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі прецедентті құбылыстар зерттелген. Тілдегі прецедентті құбылыстар әр ұлттың өзіне тән рухани мәдениетін, дүниетанымын, мінез-құлқын, менталитетін білдіре алады.

Қазіргі қоғамның үздіксіз дамуымен бірге тіл де түрленіп, жаңа сипатқа ие болып, қызмет ету аясы кеңейіп келеді. Фразеологизмдер мен мақал мәтелдер. прецедентті құбылыстар тілмен көне дәуірлерден бері бірге жасасып келеді. Сондықтан оларда ұлттың тарихы мен мәдениеті, халықтың сан ғасырлардан бергі болмысы көрінеді. Зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі прецедентті құбылыстарды лингвомәдени аспектіде салыстыра зерттеу.

Зерттеу барысында жинақтау, жүйелеу, салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. Зерттеуде қол жеткізілген тұжырымдар «Лингвомәдениеттану», «Мәдениаралық коммуникация» салаларының теориялық және практикалық тұрғыдан толығына сенімді тигізеді. Зерттеудің

практикалық құндылығы: зерттеу нәтижелерін болашақтағы қазақ және ағылшын тіліндегі прецеденттік құбылыстар жайлы салыстырмалы ғылыми зерттеулерде қолдануға болады.

Қорыта келгенде, авторлар мынадай тұжырым жасайды: прецедентті құбылыстар жеке тұлға үшін құндылық мәні бар коммуникацияның ажырамас бірліктері, олардың мазмұнында ұлттық болмыс пен мәдениет сақталған.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттану, тіл, мәдениет, прецеденттік мәтін, прецеденттік атау, прецеденттік жағдай, мәтін, мәдени процесс.

*А. Н. Нұрбаева¹, Г. Т. Абикинова²

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,
Республика Казахстан, г. Семей.
Поступило в редакцию 04.12.23.
Поступило с исправлениями 15.01.25.
Принято в печать 26.05.25.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ХАРАКТЕР ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ЯВЛЕНИЙ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются прецедентные явления в казахском и английском языках. Прецедентные явления в языке могут выразить духовную культуру, мировоззрение, поведение и менталитет каждого народа.

Вместе с непрерывным развитием современного общества язык меняется, приобретая новый характер, расширяется сфера его службы. Фразеологизмы и пословицы, прецедентные имена были связаны с языком с древнейших времен. Поэтому в них можно увидеть историю и культуру нации, существование народа на протяжении многих веков.

Цель исследования – сравнить прецедентные явления казахского и английского языков в лингвокультурологическом аспекте.

В ходе исследования использовались методы сбора, систематизации, сравнительного изучения, лингвокультурологического анализа. Выводы, достигнутые в исследовании, способствуют теоретическому и практическому наполнению областей «Лингвокультурологии», «Межкультурной коммуникации». Практическая ценность исследования: результаты исследования могут быть использованы в будущих сравнительных научных

исследованиях прецедентных явлений на казахском и английском языках.

В заключении авторы делают следующий вывод: прецедентные явления являются неотъемлемой единицей коммуникации, имеющими ценность для личности, содержащие в себе национальную самобытность и культуру.

Ключевые слова: лингвокультурология, язык, культура, прецедентный текст, прецедентное имя, прецедентный случай (ситуация), текст, культурный процесс.

SRSTI 16.31.51

<https://doi.org/10.48081/LLXL7709>

***E. Yu. Pogozheva¹, E. A. Zhuravleva²,
S. R. Khudiyeva³, Yu. O. Gafiatulina⁴**

^{1,2,3,4}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8100-633X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1090-1358>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8420-8850>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0733-8567>

*e-mail: pogosheva@mail.ru

SPEECH STEREOTYPES OF VOCATIVES AND APPEALS IN DIFFERENT STRUCTURAL LANGUAGES (IN ENGLISH, KAZAKH AND RUSSIAN)

This article is devoted to the description of speech stereotypes of vocatives and appeals in different structural languages based on the material of English, Kazakh and Russian languages, taking into account their national and cultural characteristics.

The relevance of the study of this work is determined by the need to study speech stereotypes of vocatives and appeals for modern communicative linguistics in order to identify the national specifics of the considered speech units in different structural languages, the importance of studying the communicative-pragmatic aspect of vocative statements, as well as the insufficient study of this type of speech acts in a comparative aspect on the material of English, Kazakh and Russian languages.

In this article, for the first time, a comparative analysis of speech stereotypes of vocatives and appeals was carried out, their linguoculturological features of functioning in the dialogical texts of fiction were revealed, it was concluded that vocatives and appeals based on material from different structural languages reflect both universal features and national-cultural features of communication, which makes it possible to identify the features of the mentality of the compared ethnic groups and linguoculturological features of the functioning of these linguistic elements. The study of the structure of vocatives and appeals allows us to identify

the schemes underlying the formulation of speech expressions, as well as their socio-cultural connotations.

Key words: vocative, conversion, speech stereotype, pragmatic clichés, sociocultural connotations.

Introduction

One of the main units of modern linguistics is recognized speech stereotypes, which play an important role in communication between people from different cultures and language groups. A speech stereotype which functioning as a means of maintaining contact is a communicative education that reflects the patterns of participants' thought in a speech interaction to achieve a communicative goal. Speech stereotypes typically include pragmatic clichés, which are sustained speech responses to standard social situations.

Vocatives and appeals are the subject of research by many representatives of Kazakhstani and foreign linguistics. In Kazakhstan, these studies are presented in the works of G. M. Alimzhanova, Z. K. Akhmetzhanova, E. D. Suleimenova, M. M. Kopylenko, L. K. Zhanalina, etc. Some of them study vocabulary as a vocative case, as a word indicating the addressee, others as a function of attracting attention. For example, N.I. Formanovskaya analyzes vocabulary as a communicative unit [1, p. 28].

Thus, today there are a large number of studies devoted to vocabulary, but there is no single understanding of the details of this language phenomenon and its functions.

Materials and methods

The source of the actual material for the study was the works of fiction by English, Kazakh and Russian writers. Dialogical texts with vocative speech units and inversions were selected by random sampling. The total empirical base is 17 books, of which 622 are text fragments containing vocatives in the languages under consideration.

To solve the tasks, the following research methods were used in the work: a comparative-comparative method, a descriptive method, a pragmatic interpretation method, a statistical method, a method for linguistic description of various groups of vocatives and appeals, and elements of quantitative analysis for solving the tasks.

Results and discussion

The study of language and culture is becoming more and more relevant in the context of modern globalization and transnational exchange. One of the most important aspects of language that have a significant impact on interpersonal communication is the stereotyping of appellative speech. This study is devoted to the analysis of stereotypes of vocabulary and welcoming statements in languages

with different structural features on the material of the Kazakh, English and Russian languages.

Lexical and appellative speech stereotypes are speech stereotypes of appeals with certain stereotypical traits that have a national-cultural background and can be understood in their culture, but not necessarily in another culture. Stereotypes of appeals reflect the cultural background of the country, and knowledge of facilitates interaction and contributes to successful communication. As stereotypes, conversions are characterized by invariance, static and reproducibility unchanged. In communication, they serve as indicators of the communicative culture of people, reflecting interpersonal relationships and the sociocultural structure of society [2, p. 56].

L. N. Dzekirevskaya, E. G. Rizel and E. F. Tarasov offer a scale of communication keys: «1) high tonality of communication in the field of purely formal social structures (solemn meetings, etc.); 2) the neutral tone of communication of communicative acts in official institutions; 3) neutral social tone of communication: in stores, trams, etc., between customers and service personnel; 4) the friendly tone of communication in most modern families; 5) vulgar tone of communication: the use of vulgar vocabulary is possible» [3, p. 212]. G. M. Alimzhanova adds «the category of kindred-warm tonality of communication, characteristic of the Kazakh people, penetrating into all spheres of communication to this scale. This feature is due not only to the specifics of the Kazakh vocabulary, but also to the deeply rooted traditions of the people, based on respect for elders in society» [3, p. 212].

Thus, conversational language stereotypes are an important aspect of communicative dynamics and affect the perception and interaction of participants in the language community. Language communities develop and approve certain methods of appeal, including the formal, sociocultural and gender aspects in the process of communication. The study of the vocabulary structure and appellatives reveals the schemes underlying the formulation of speech expressions and their socio-cultural consequences.

In this context, special attention should be paid to how speech stereotypes affect perception and communication in languages with different structures, highlighting the general trends and unique features of appeals in different language groups. This article provides an analysis of vocatives and conversions as the most common language units in the context of a multilingual society. Their use in various communication situations has been studied, considering them as unique contact markers, in which vocatives not only identify the addressee, but also establish and maintain contact with him.

Analysis of vocative vocabulary in English, Kazakh and Russian languages allows you to identify the most common forms of their expression and their quantitative ratio (Figure 1; Figure 2).

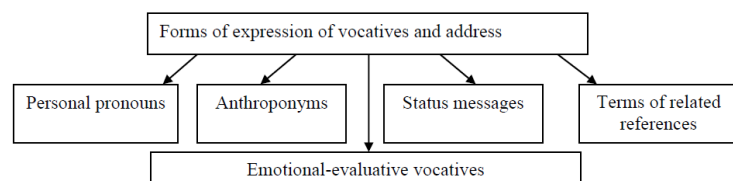

Figure 1 – Forms of expression of vocatives and addresses

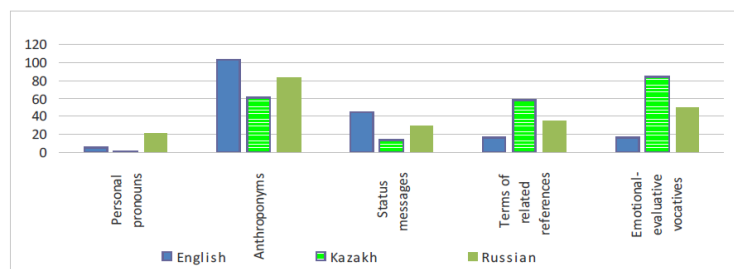

Figure 2 – Quantitative ratio of vocatives and addresses in English, Kazakh and Russian languages

1 Personal pronouns as vocatives. Dialogical interaction is a form of communication in which two communicants jointly solve a problem using speech acts or dialogical statements. In the process of establishing a communicative contact with the interlocutor, it is important to choose the appropriate form of treatment, which is reflected in the use of various pronouns, for example, *you* in English, *сен* or *Сіз* in Kazakh and *ты* или *Вы* in Russian languages. Linguistic analysis of language material confirms that the use of personal pronouns *ты* or *Вы* depends on nationally specific features. In English, Kazakh and Russian, personal pronouns *ты* or *Вы* sometimes applied as vocatives in the interaction process.

The use of the form *ты* in these languages is characteristic of intimate, unofficial communication, and is also associated with informal and friendly relations.

Today, the form *Вы* is used when communicating with an unfamiliar or unfamiliar person, in official situations and when contacting persons of equal or senior age and social status.

Also there is no formal distinction in English between pronouns *ты* and *Вы* and there is only one form *you* [4 p. 52]. The pronoun *you* is used as when referring to one person or group of people.

In Kazakh, the functional equivalent of these designations is the form *сен* and polite *Сіз*, for example: *Бәтес! Мен сені сүйем. Сен менің күнімсің* [5, p. 29].

Form of polite form «Сіз» in Kazakh, it is commonly used in formal and informal situations. However, in everyday speech «сен» и «Сіз» rarely used in lexicon.

The analyzed material confirms that the correct choice of the form of the vocative unit plays an important role in speech interaction, since from the very beginning of communication it sets the tone for subsequent communication.

2 Appeals are anthroponyms. Analysis of dialogic discourse among speakers of English, Kazakh and Russian shows that the use of anthroponymy is a key way to initiate and maintain communication.

The study of anthroponyms systems in these languages reveals their historical and traditional features associated with socio-cultural development and grammatical structure, for example, in the Kazakh and Russian languages, a nominative system is formed, consisting of the sequence «surname + name + patronymic». In English, anthroponyms can be expressed by one or two components: the name (personal name, first name) and surname (surname, family name, last name), however, most often only personal is used “[7, p. 40], for example: *Oh, Scarlett, I’m so stupid! I’m so sorry* [6, p. 256].

In official communication, it is allowed to use the full name in Kazakh, Russian and English. Everyday communication is characterized by names: 1) by personal name; 2) by first name and patronymic; 3) by surname; 4) nicknamed “[1, p. 44].

The person’s name used to refer to them is the most common form of vocative among anthroponyms. In Kazakh and Russian, a personal name usually consists of one word, for example: *Абай, сен де жүр!.. атаң зой, атаңа сәлем бер, - деп, мысқыл еткендей сылқ-сылқ күлді* [7, p. 99].

In English, there is often a structure of anthroponyms, consisting of three parts, which includes two personal names and a surname, for example: Mary Ann Smith, Sarah Elizabeth Johnson and others.

The changes that took place in the socio-political, economic and cultural sphere of the life of Kazakhs had a positive impact on the development of the native language and its language fund. Anthroponyms are significantly enriched by internal sources of the native language and borrowings.

Most of the Kazakh anthroponyms have an explicit translation, for example: *Дос аға, мынау кім?* [7, p. 95] The name *Дос* literally translates as «friend». Many compound names in Kazakh are formed by combining a verb and a noun,

which gives them a deep semantic context. Such names may reflect features that were present at the birth of the child, or describe its behavioral characteristics, for example, Тәңірберген (God given).

In everyday communication, adults appeal with respect not only to elders, but also to peers and younger interlocutors, using a special form of polite treatment, it is created by adding an affix -ке (-еке) to the first syllable of the name: *Айт, айт... Шәжіке!.. Уа, төресің өзің айт!* [7, p. 110].

In modern English anthroponymy, names such as Jake, Mary, John, for example: *Come in, Jake* [8, p. 197].

In Russian and Kazakh languages, there is a special way to address the interlocutor, based on the use of his name together with his patronymic, for example: *Становитесь все в пары. Нил Васильевич, ко мне...* [9, p. 270].

In the Kazakh language, patronymics can be formed by combining the name of the father with the words -ұлы («сын») or -қызы («дочь»), for example, Абай Мырзаханұлы, Айнагуль Сейтханқызы, or by the suffix method (suffixes of the Russian language -ович, -евич, -евна, -овна), for example, Аскар Ахметович.

In English, this form correlates with the use of Mr./Mrs. combined with surname, e.g.: *- I will. Goodnight, Mr. Carraway. See you anon* [8, p. 84].

Surnames in the Kazakh language are formed using affixes borrowed from the Russian language, such as -ов(-а), -ев(-а), -в(-а), for example, Кунанбаев, Алимжанов. The inheritance of surnames is paternal, deriving from the father's name, e.g. Оразбай – Оразбаев, currently there is a tendency to reduce suffix morphemes in the composition of surnames, for example: Анагельді, Бекзат.

According to the analysis, anthroponyms in speech act as a means of establishing contact, influencing the interlocutor and coordinating relations between participants in speech interaction.

3 National-cultural features of status appeals.

The form of appeal depends on many situational factors. Factors determining the choice of the form of treatment are the social status of the speaker, his age, degree of acquaintance, gender, kinship and context of communication.

In Russian, anthroponyms are the most common form of contacting a close partner, while pragmatic clichés aimed at attracting attention are more often used to strangers. In the Kazakh language, conversion is subordinate to the hierarchy reflected in the structure of social appeals.

In appeals to strangers, age, gender and family ties are often indicated. Russian uses groups of pragmatic clichés («извините», «простите» and so on.), terms of kinship, age - sexual intercourse, normative appeals, public appeals, etc. In Kazakh «кешіріңіз...» (analog «извините...») is often used as are pragmatic clichés. In the Kazakh language, linguoculturological vocatives used in the official business environment are characterized by a low frequency of use. This is due

to the fact that in the speech of Kazakhs, the tendency prevails to transfer these forms of appeal to the level of kinship relations, not limited exclusively to the official-business sphere.

Vocative «мырза» is equivalent to Russian «господин». In Kazakh speech, this vocative is used with minimal frequency and is mainly found in literary works, together with other appeals, such as «хан», «султан», «хатшы» and others [3, p. 227].

The Kazakh language also contains other linguoculturological vocatives, the use of which is characteristic in the official business environment, for example: Құрметті: Қауым!; Қонақтар!; Достар!; Әріптестер and so on.

The formal vocative system in English is a diverse set of forms. In official situations of addressing men in English, vocative is often used Mister (Mr.), and the form Mistress (Mrs.) is given to married women which can be combined with surname: «*This is Mr Gatsby, Mr Buchanan*» [10, p. 85].

In the Kazakh language, professional names associated with the main occupation can act as linguistic and cultural vocatives: мұғалім (teacher), дәрігер (doctor), әнші (musician): *Қош, молда. Қалқам, енді қала ғой* [5, p. 203].

При использовании титулов, званий и должностей всегда следует учитывать контекст.

4 Features of the related greetings terminology. Speech stereotypes in the field of kinship are stable, generally accepted forms of greeting that have developed in linguistic communities and serve to express kinship.

English in the context of informal communication is characterized by the use of appeals «man», «mate», «matey», «chap»: «*Hello, you chaps*» [8, p. 29].

Related appeals have particular interest in the Kazakh language, since they penetrate almost all areas of informal communication. There are classical forms of conversion used to respect and honor parents in all these languages.

These appeals emphasize family values and hierarchy within the family. Traditional forms of respectful treatment by elders to the younger often include affectionate reference to age and possible family ties in both Kazakh and Russian. Frequently used suffix -м(-ім, -ым), -қай, -шек: қарындасымы сіндім – сестренка, сестреночка; інім, інішекилі бауырым – братик, братишка.

Unlike Kazakh and Russian, where related terms are often used when addressing outsiders, in English this use of vocatives is much less common.

5 Emotionally - evaluative vocabulary: reclamation, peyorative and zoonym. Emotional-assessment vocabulary and appellative speech formulas are not intended to express the social or age characteristics of the interlocutor. Their function is to express the attitude of the communicator to the interlocutor and emphasize the unique features of his personality.

Positive attitude, goodwill, gratitude, is manifested through the use of land reclamation, for example: *Oh, darling, please stay by me. Please stay by me and see me through this* [8, p. 188].

In English, there is less use of affectionate vocatives compared to Kazakh and Russian. Instead, diminutive suffixes and adjectives are applied, such as *darling*, *dear* (дорогой, дорогая), *dearest*: Elizabeth – Bet, Betty, Betsy; William – Will, Willie, Willy.

According to G. M. Alimzhanova, «in the Kazakh language, linguoculturological vocatives are common, dating back to nouns with the meaning of an abstract concept, such as «жаным» (душа), «айналайын» (дорогая) и другие» [3, p. 220].

This study analyzes emotional assessment vocatives, which include not only positive attitudes (reclamation) between communication participants, but also pejorative expressions aimed at expressing disagreement or disapproval of the interlocutor. Pejorative expressions may include elements of contempt, humiliation, and irony: «*What a low, vulgar girl!*» [10, p. 132].

Zonyms are often used as vocatives in English, Kazakh and Russian. Affectionate appeals represented by the names of animals and their young are present in both Kazakh and Russian. The most common: «құлыным» and «құлыншағым» (жеребенок), «ботақаным» и «ботам» (верблюжонок), «балапаным» (цыпленочек) in Kazakh language «котеночек», «ласточка» in Russian language.

The considered methods of transmitting the connotative meaning of vocatives are just some of the possible variations due to the variety of lexical means in the target languages. However, unlike English, which is characterized by limited lexical possibilities and restraint, Kazakh and Russian are characterized by rich emotional expression and often include reclamation, pejorative expressions and zonyms in their speech (Figure 3,4,5).

Percentage ratio of vocatives and addresses in English language

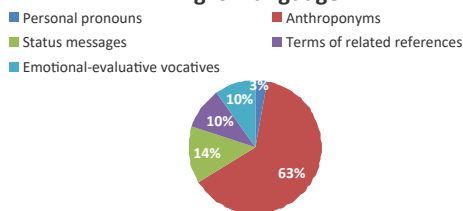

Figure 3 – Percentage ratio of vocatives and addresses in English

Percentage ratio of vocatives and addresses in the

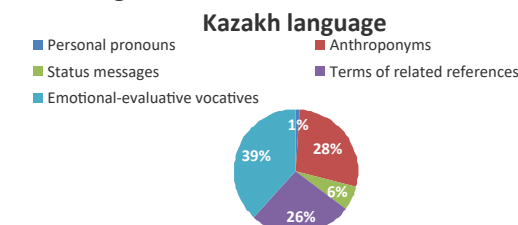

Figure 4 – Percentage ratio of vocatives and addresses in the Kazakh language

Percentage ratio of vocatives and addresses in

Figure 5 – Percentage ratio of vocatives and addresses in Russian

Conclusion

Thus, the study made it possible to identify the linguistic and cultural features of the functioning of speech stereotypes of vocatives and appeals in the dialogical texts of fiction. This detailed analysis of the semantic structure of vocal-type speech units was carried out during the study, the most common forms of their expression in English, Kazakh and Russian were identified, and their implementation in dialogical texts was analyzed.

The results showed that the most common means of expressing these speech units are personal pronouns, anthroponyms, status appeals, terms of related appeals and emotionally – evaluative vocabulary.

Quantitative analysis of factual material provided statistics on the frequency of use of these statements in fiction texts. Among various linguistic means, in the role of vocatives, special attention is paid to personal pronouns. They are the least frequent: in English (3 %), in Kazakh (1 %) and in Russian (10 %).

Anthroponyms are the predominant component in the system: 63 % in English, 28 % in Kazakh, and 38 % in Russian. Additionally, a type of status vocatives was identified, the results of which indicate their wider use in English (14 %) than in Russian (13 %) and Kazakh (6 %).

A significant proportion of forms of circulation are kinship terms. In the Kazakh language, the use of terms of the genus is more common and has a high degree of detail (27 %) than in Russian (16 %) and English (10 %).

Universal and ethno - specific features characteristic of each ethnic group and its language are expressed in emotional-evaluative vocabulary. Their greatest use is in the Kazakh language, reclamation predominates in English, and pejoratives' in Russian. Thus, the share with an emotional and evaluative value is 10 % in English, 38 % in Kazakh, and 23 % in Russian.

As this study has shown, the use of certain forms of vocatives is determined by pragmatic parameters of the situation of oral communication, such as status-role relationships of communicants, their personal relationships, emotional and psychological state, context of communication and its functional orientation.

The information obtained during the study can become the basis for further research, such as comparing the use of vocatives in oral and written speech, as well as analyzing the influence of age, gender, cultural, ethnic and other factors that affect both the use and perception and interpretation of vocatives by native speakers of different languages. Such studies are able to provide a more complete understanding of the linguistic and cultural features of speech stereotypes of vocatives and appeals, as well as their cultural specificity and universality in the interlanguage and intercultural context.

Список использованных источников

1 **Леонтьева, Л. Е.** Функционально-семантическое описание вокативов в разноструктурных языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Л. Е. Леонтьева. – Чебоксары, 2011. – 179 с.

2 **Хан, Н. Ч.** Речевые стереотипы обращения в реализации категории вежливости в разноструктурных языках [Текст]: дис. ... доктора философии / Н. Ч. Хан. – Алматы, 2016. – 185 с.

3 **Алимжанова, Г. М.** Сопоставительная лингвокультурология : взаимодействие языка, культуры и человека [Текст]. – Алматы, 2010. – 300 с.

4 **Леонтьева, Л. Е.** Формы обращения на ты/вы в разнотипных языках // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук [Текст]: сб. ст. М. : НИИЦ. – 2009. – № 7–2. – С. 51–53.

5 **Мұқанов, С.** Адаскандар [Текст]: Роман. – Алматы : Раритет, 2006. – 288-б.

6 **Костомаров, В. Г.** Русский язык на газетной полосе: некоторые особенности языка современной газетной публицистики [Текст] / В. Г. Костомаров. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 265 с.

7 **Әуезов, М.** Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. Абай [Текст]. – Алматы: Жазушы. – 2004. – 368-б.

8 **Ernest, H.** The Sun Also Rises [Text]. – New York: Simon and Schuster Inc., 1986. – 251 p.

9 **Горький, М.** Избранное [Текст]. – М. : Издательство «Художественная литература», 1989. – 524 с.

10 **Фицджеральд, Ф. С.** Великий Гэтсби [Текст] : Роман на англ. яз. – М. : Издательство «Менеджер», 2004. – 208 с.

References

1 **Leont'eva, L. E.** Funkzional'no-semanticheskoe opisanie vokativov v rasnostrukturnykh yasykach [Functional-semantic description of vocatives in languages of different structures] [Text]: dis. ... kand. filol. nauk / L. E. Leont'eva. – Cheboksary, 2011. – 179 p.

2 **Han, N. Ch.** Rechevye stereotypy obrascheniya v realizatsii kategorii vzhlivosti v rasnostrukturnykh yasykah [Speech stereotypes of address in the implementation of the category of politeness in languages of different structures] [Text]: dis. ... doktora filosofii / N. Ch. Han. – Almaty, 2016. – 185 p.

3 **Alimzhanova, G. M.** Sopostavitel'naya lingvokul'turologiya: vsaimodeistvie yasyka, kul'tury i cheloveka [Comparative linguoculturology : interaction of language, culture and people] [Text]. – Almaty, 2010. – 300 p.

4 **Leont'eva, L. E.** Formy obrascheniya na ty/vy v rasnostrukturnykh yasykah [Forms of addressing you/you in different system languages] // Aktual'nye problem gumanitarnykh i estestvennykh nauk [Text]: sb. st. – Moscow : NIIZ. – 2009. – № 7–2. – P. 51–53.

5 **Mukanov, S.** Adaskandar [Lost] [Text]: Roman. – Almaty : Raritet, 2006. – 288 p.

6 **Kostomarov, V. G.** Russkii yasyk na gasetnoi polose : nekotorye osobennosti yasyka sovremennoi gasetnoi publizistiki [Russian language on the newspaper page : some features of the language of modern newspaper journalism] [Text] / V. G. Kostomarov. – Moscow : Isd-vo Mosk. yn-ta. – 1971. – 265 p.

7 **Auesov, M.** Abai zholy [Abai's path] [Text]: Roman – epepeya. Birinshi kitap. Abai. – Almaty : Zhasushi. – 2004. – 368 p.

8 **Ernest, H.** The Sun Also Rises [Text]. – New York : Simon and Schuster Inc., 1986. – 251 p.

9 Gor'kii, M. Isbrannoe [Selected writings] [Text]. – Moscow : Isdatel'stvo «Hudozhestvennaya literatura», 1989. – 524 p.

10 Fildzgeral'd, F. S. Velikii Getsbi [The Great Gatsby] [Text]: Roman na angl. Yas. – Moscow : Isdatel'stvo «Menedger», 2004. – 208 p.

Received 18.12.24.

Received in revised form 24.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*Е. Ю. Погожева¹, Е. А. Журавлева²,

С. Р. Худиева³, Ю. О. Гафиатулина⁴

^{1,2,3,4}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

18.12.24 ж. баспаға түсті.

24.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ӘРТҮРЛІ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТІЛДЕРДЕГІ ВОКАТИВТЕР МЕН ӨТІНІШТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ СТЕРЕОТИПТЕРІ (АҒЫЛШЫН, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫНДА)

Бұл мақала вокативтер мен үндеулердің әртүрлі құрылымдық тілдердегі сөйлеу стереотиптерін олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, ағылшын, қазақ және орыс тілдерінің материалында сипаттауға арналған.

Осы жұмысты зерттеудің өзектілігі әртүрлі құрылымдық тілдерде қаралатын сөйлеу бірліктерінің ұлттық ерекшелігін анықтау мақсатында қазіргі заманғы коммуникативтік лингвистика үшін вокативтер мен үндеулердің сөйлеу стереотиптерін зерделеу қажеттілігімен, вокативтік пікірлердің коммуникативтік-прагматикалық аспектісін зерделудің маңыздылығымен, сондай-ақ осы типтегі сөйлеу актілерінің салыстырмалы аспектіде жеткіліксіз зерделенуімен айқындалады ағылшын, қазақ және орыс тілдері

Бұл мақалада алғаш рет вокативтер мен үндеулердің сөйлеу стереотиптеріне салыстырмалы талдау жүргізілді, олардың көркем әдебиеттің диалогтық мәтіндерінде жұмыс істеуінің лингвокультурологиялық ерекшеліктері анықталды, сондай-ақ вокативтер мен үндеулер әртүрлі құрылымдық тілдердің материалында қарым-қатынастың әмбебап сипаттарын да, ұлттық-мәдени ерекшеліктерін де көрсетеді деген тұжырымдар жасалды,

бұл салыстырылатын этностардың менталитеті және көрсетілген тілдік элементтердің жұмыс істеуінің лингвокультурологиялық ерекшеліктері. Вокативтер мен өтініштердің құрылымын зерттеу сөйлеу сөздерін тұжырымдау негізінде жатқан схемаларды, сондай-ақ олардың әлеуметтік-мәдени коннотацияларын анықтауға мүмкіндік береді

Кілтті сөздер: вокатив, айналым, сөйлеу стереотипі, прагматикалық клише, әлеуметтік-мәдени коннотациялар.

*Е. Ю. Погожева¹, Е. А. Журавлева²,

С. Р. Худиева³, Ю. О. Гафиатулина⁴

^{1,2,3,4}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Поступило в редакцию 18.12.24.

Поступило с исправлениями 24.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

РЕЧЕВЫЕ СТЕРЕОТИПЫ ВОКАТИВОВ И ОБРАЩЕНИЙ В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО, КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Данная статья посвящена описанию речевых стереотипов вокативов и обращений в разноструктурных языках на материале английского, казахского и русского языков с учетом их национально-культурных особенностей.

Актуальность исследования данной работы определяется необходимостью изучения речевых стереотипов вокативов и обращений для современной коммуникативной лингвистики с целью выявления национальной специфики рассматриваемых речевых единиц в разноструктурных языках, значимостью изучения коммуникативно-прагматического аспекта вокативных высказываний, а также недостаточной изученностью данного типа речевых актов в сопоставительном аспекте на материале английского, казахского и русского языков.

В данной статье впервые был проведен сопоставительный анализ речевых стереотипов вокативов и обращений, выявлены их лингвокультурологические особенности функционирования в диалогических текстах художественной литературы, также сделаны выводы, что вокативы и обращения на материале разноструктурных языков отражают как универсальные черты,

так и национально-культурные особенности общения, что позволяет выявить особенности менталитета сравниваемых этносов и лингвокультурологические особенности функционирования указанных языковых элементов. Исследование структуры вокативов и обращений позволяет выявить схемы, лежащие в основе формулировки речевых выражений, а также их социокультурные коннотации.

Ключевые слова: вокатив, обращение, речевой стереотип, прагматические клише, социокультурные коннотации.

МРНТИ 16.21.07

<https://doi.org/10.48081/MYMM5962>**К. С. Селезнева¹, *А. Ш. Жумашева², З. В. Ключина³**^{1,2,3}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

¹ORCID <https://orcid.org/0009-0000-9058-887X>²ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2552-6565>³ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1443-7193>*e-mail: anara-zhash@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ АРХЕТИПОВ ГЕРОЯ И ТРИКСТЕРА В АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

В данной статье рассматриваются отличительные особенности архетипов Героя и Трикстера, воплощенных в фольклорных персонажах английских народных сказок. Эти архетипы являются одними из центральных архетипов в системе К. Юнга, швейцарского психотерапевта, автора теории архетипов.

Цель данной статьи – произвести сопоставительный анализ этих архетипов, различий в их поведении, способах достижения целей и подтвердить гипотезу об их противоположностях. В работе представлены отрывки и примеры из таких народных сказок, как «Jack and the Beanstalk», «The Adventures of Jack the Giant-Killer», «Childe Rowland», «Red Ettin».

В статье представлены некоторые характеристики персонажей, такие как способ преодоления препятствий, взаимодействие с другими сказочными персонажами, а также сравнивается поведение сказочных героев, представляющих данные архетипы.

Использование комплексного подхода, сочетающего контекстуальный, архетипический и лингвокультурный анализ, позволило авторам прийти к выводу, что путь Культурного Героя всегда связан с принятием на себя ответственности за других, стремлением к спасению, а его цель достигается честным путем в результате борьбы и смелых действий. Путь Трикстера – это зачастую просто путешествие, поиск богатства или славы, а зачастую и уклонение от ответственности, достижение

цели хитростью. Таким образом, можно выдвинуть гипотезу о противопоставлении архетипов «Культурный Герой» и «Трикстер», поскольку их поведенческие характеристики противоположны, конечная цель достигается разными методами.

На теоретическом уровне даются важные сведения об архетипических персонажах в структуре английских народных сказок с применением сопоставительного анализа.

Практическая значимость исследования определяется возможностью использования его основных положений и результатов в общем языкознании, общей и специальной лексикологии, лингвокультурологии, лингвофольклористике.

Ключевые слова: теория архетипов, сказка, английский фольклор, лингвокультурологический анализ, трикстер, архетип героя, архетип дороги, архетипические персонажи.

Введение

В этой статье исследуется роль архетипов в коллективном бессознательном путем анализа различных английских народных сказок. В ней выделяются значимые архетипы личности, основанные на теории К. Юнга, которые появляются в качестве персонажей в названных фольклорных жанрах. Исследование специально фокусируется на архетипах Героя и Трикстера, которые действуют как устойчивые модели, представляющие глубоко укоренившиеся системы ценностей в литературе. В статье утверждается, что бессознательные структуры имеют решающее значение для формирования культурных и языковых норм, сохраняя последовательность архетипических форм, даже если их внешние представления адаптируются к различным историческим, религиозным и социальным контекстам.

Материалы и методы

В исследовании используется филологический подход, рассматривающий объект исследования и с языковой, и с литературной стороны, с учетом текстовой составляющей и мнений исследователей-интерпретаторов.

Также был использован сравнительно-сопоставительный метод с целью выявления общих и специфических черт архетипов героя и трикстера в английских народных сказках. Были использованы такие приемы, как установление основания сопоставления, сопоставительная интерпретация и характеристика указанных архетипов. Мифопоэтический метод с целью описания мифопоэтической системы восприятия, генезиса, трансформации мифологических образов, развития и функционирования архетипов героя и трикстера в английских народных сказках, отражающих мировоззрение этноса в определенные периоды его становления и развития,

его концепцию реальности и представления о будущем. Мотивный метод, предусматривающий анализ мотивов, которые повторяются, варьируются и переплетаются с другими мотивами, создавая неповторимую поэтику сказочного произведения. Психоаналитический метод, используемый с позиций К. Юнга (юнгианский метод), предполагает аналитическое исследование сказочных сюжетов, образов и архетипов с точки зрения описания картины развертывания внутренних психических процессов коллективного бессознательного.

Исследование сосредоточено на главных персонажах сказок «Джек и бобовый стебель» («JackandtheBeanstalk»), «Приключения Джека – убийцы великанов» («TheAdventuresofJacktheGiant-Killer»), «Чайлд Роулэнд» («ChildeRowland») и «Красный Эттин» («RedEtin»), выбранных из сборника Джозефа Джейкобса под названием «Английские сказки» («EnglishFairyTales») [1, с. 40, 63, 75, 83].

Результаты и обсуждение

В статье рассматриваются архетипические метафоры и символы, присутствующие в этих сказках, и определяются конкретные архетипические элементы в повествованиях. Елена Сергеевна Новик отмечала, что ключевой особенностью сказок является то, что «все персонажи могут быть рассмотрены как персонификации определенных свойств или состояний» [2, с. 125]. Это утверждение приводит к пониманию того, что персонажи сказок часто выполняют функцию скрытых метафор для различных психологических состояний.

К. Юнг, основатель аналитической психологии, был первым, кто использовал термин «архетип». К. Юнг определил архетипы как фундаментальные структурные закономерности или предпосылки для образов в коллективном бессознательном в своих работах, посвященных этой теме. Эти архетипы, которые потенциально могут быть биологически унаследованы, представляют собой концентрированную форму психической энергии. В конечном счете, их можно рассматривать как базовые установки или сценарии, закодированные в генах человека. К. Юнг подчеркивал, что «у индивида архетипы проявляются как непроизвольные откровения бессознательных процессов, о существовании и значении которых можно только догадываться...» [3, с. 88].

Говоря о содержании коллективного бессознательного, К. Г. Юнг писал «о древнейших или, лучше сказать, изначальных элементах этого содержания, то есть об универсальных образах, существующих с незапамятных времен», подчеркивая при этом взаимопроникновение и динамизм архетипов: «Провести четкие границы и дать точные формулировки понятий в этой области невозможно ввиду того, что самой природе всех архетипов присуще

взаимопроникновение друг в друга. <...>. Ни один архетип не может быть сведен к простой формуле. <...>. Он продолжает жить веками и всегда требует нового истолкования» [4, с. 9, 215].

Таким образом, швейцарский ученый Карл Густав Юнг внес значительный вклад в развитие теории архетипов. Кроме того, он разработал классификацию архетипов, среди которых наиболее важными он считал, прежде всего, архетипы Матери, Ребенка, Тени, Анимуса (Анимы), Мудрого Старика (Мудрой Старухи), или Мудреца, Трикстера. Архетип Героя олицетворяет воплощение силы, борца за справедливость и спасителя. Архетип Трикстера представляет наличие асоциальных, инфантильных и неприемлемых форм поведения и убеждений. Согласно теории К. Юнга: «...каждая из них представляет собой последовательные стадии развития внутреннего мира человека» [5, с. 236].

Одной из ярких работ, посвященных этой проблеме, является работа Е. М. Мелетинского «О литературных архетипах» (1994). В работе он рассматривает происхождение литературных и мифологических архетипов, анализирует мифологические архетипические сюжетные элементы с переходом к произведениям русской литературы. Как пишет Е. М. Мелетинский: «И Юнг, и другие упомянутые выше теоретики, говоря об архетипах, в первую очередь имеют в виду не сюжеты, а набор ключевых фигур или символических объектов, которые порождают определенные мотивы» [6, с. 12].

Крупный исследователь архетипов в сказках Мария-Луиза фон Франц отмечает, что, структура сказок практически одинакова, но особенности сюжета или жизненные ситуации зависят от культуры народа. Все сказочные персонажи являются архетипическими образами, существующими в самых глубоких слоях психики. Она пришла к выводу, что: «Сказки можно проанализировать или понять, применив любую из четырех фундаментальных функций сознания» [7, с. 25].

М. Г. Иванова в своей монографии пишет о Герое: «Как правило, он также выражает моральный и нравственный символ идеального или высшего существа, олицетворяет силы добра, справедливости, красоты и т.д. и имеет целую галерею реальных и вымышленных образов в мировой культуре» [8, с. 2].

Основываясь на анализе фольклорных источников и работах исследователей архетипов, можно выдвинуть гипотезу о противопоставлении двух архетипов персонажей «Герой» – «Трикстер». Если Герой – смелый, честный борец за справедливость, ведущий от Хаоса к Гармонии, то Трикстер, наоборот, – добивается своих целей с помощью хитрости, манипуляции, притворства, а Хаос – его комфортное состояние.

Даже сам термин «Трикстер» (–Trickster) буквально означает: «обманщик, хитрец». Слово происходит от корня –trick» – жонглирование, хитрость, обман; шутка, шалость; глупый поступок; сосредоточенность, умение, ловкость.

Характерные черты Трикстера в том, что он «появляется для нарушения сложившихся устоев и традиций, он привносит элемент хаоса в существующий порядок, способствует деидеализации, превращению мира идеального в реальный» [9, с. 34]. Он провокатор, манипулятор, нарушитель культурных устоев и традиций, но «иногда достаточно сложно определить, является ли герой-Трикстер положительным или отрицательным героем, данный образ воспринимается по-разному» [10, с. 263]. Но, стоит отметить, что в большинстве случаев Трикстер, несмотря на свою деструктивную роль, рассматривается в сказках как положительный герой, вызывающий симпатию у читателя.

Нередко можно встретить этих двух персонажей в рамках одной истории, например, в мифологии разных народов мира у культурного героя есть брат или братья, представленные как «умный» и «глупый», т.е. Культурный Герой и Трикстер. Если привести пример из сказок, то в русских народных сказках подобное противопоставление можно представить в паре Иван-царевич (Герой) – Иван-дурак (Трикстер).

Как пишет Е. М. Мелетинский, «Подобное раздвоение на серьезного культурного героя и его демонически-комический негативный вариант соответствует в религиозном плане этическому дуализму (ср. в высших религиях Ормазд и Ахриман, Бог и Дьявол), а в поэтическом – дифференциации героического и комического (еще не совсем отделенного от демонического начала)» [6, с. 40]. Он определяет Трикстера через образ культурного героя: ««Культурный герой (с чертами первопредка и демиурга) и его комический дублёр – Трикстер являются центральными образами не только архаической мифологии как таковой, но и первобытного фольклора в целом» [11, с. 567]. Эти два героя имеют разные поведенческие характеристики и воплощаются с помощью разных языковых конструкций.

Покажем общие и отличительные черты анализируемых архетипов на примере следующих сказок: «Джек и бобовый стебель»,

«Приключения Джека – убийцы великанов», «Чайлд Роулэнд», «Красный Эттин». Сказки «Чайлд Роулэнд», «Красный Эттин» – это сказки, где главный герой подлинный культурный герой, тогда как в сказках «Джек и бобовый стебель» и «Приключения Джека – убийцы великанов» главный герой Джек – воплощение архетипа Трикстера.

Самое главное, что объединяет эти архетипические сюжеты – это «путь» героя: герой из исходной точки отправляется на поиски чего-то, кого-то, на

работу, на битву и т. д. Путь, который предстоит пройти главному герою, – это, своего рода, его рост, его превращение из простака в мудреца, из бедного в богатого, из одиночества в счастье и т. д.

Как пишет В. А. Бахтина в статье «Время в волшебной сказке»: «Сюжет сказки включает в себя как непереносимое звено перемещение героя в пространстве» [12, с. 157]. Путь или дорога героя – это движение, процесс трансформации главного героя. Следует отметить, что архетип дороги (пути) можно встретить практически в любой сказке, это может быть физический путь, по которому идет герой, духовный путь (саморазвитие), горизонтальный путь (движение) и даже вертикальный путь (путешествие между разными мирами). Важнейшими координатами в пути героя являются начало и конец пути, так как именно эти два ориентира задают смысл, идею и цель пути.

В сказке «Джек и бобовый стебель» главный герой Джек отправился на рынок, чтобы продать корову, именно этот путь стал толчком для всех дальнейших действий сказки. Цель пути этого героя – материальная, получить деньги за продажу: «*I'm going to market to sell our cow here*» [1, с. 40]. Также в этой сказке можно выделить вертикальный путь героя, это путь, когда Джек полез по бобовому стеблю, переместившись в другой мир, с той же целью – разбогатеть: «*So Jack climbed and he climbed and he climbed and he climbed and he climbed and he climbed and he climbed and he climbed till at last he reached the sky*» [1, с. 41].

В сказке «Приключения Джека – убийцы великанов» главный герой Джек отправляется в путешествие. Цель его пути – обрести славу, признание, почет и заслужить уважение: «*Jack soon went searching for giants again...*» [1, с. 69]. В сказке «Чайлд Роулэнд» цель пути главного героя Роулэнда – спасти сестру, брата, и сразиться с врагом: «*So Childe Rowland said good-bye to the good queen, his mother, and went to the cave of the Warlock Merlin*». [1, с. 77]. В сказке «Красный Эттин» главный герой – молодой человек, который отправляется в путешествие, чтобы спасти своего брата и найти свою удачу: luck «*So he went away on his journey; and after he had traveled a far way...*» [1, с. 86].

Так, во всех четырех представленных сказках присутствует архетип «Дорога», подразумевающий путь главного героя от исходной точки до конечного результата. Конец пути еще более важен для сказочного героя, так как именно в конце пути достигается цель, это стимул к движению. Как пишет В. Н. Топоров: «В этом конце находятся высшие сакральные ценности, признаваемые в данной модели мира, или то основное препятствие, опасность, угроза, которые, будучи преодолены или устранены, непосредственно открывают доступ к этим сакральным ценностям и связанному с ними изменению статуса...» [13, с. 256].

В анализируемых сказках все пути героев вели к успеху и достижению поставленных целей, что может свидетельствовать о трансформации главных героев. Трансформация героя предполагает его духовный рост.

При проведении сравнительного анализа Героя и Трикстера было выявлено важнейшее различие двух исследуемых архетипических персонажей, которое заключается в *манере поведения и способах достижения ими своих целей*.

Первой анализируемой характеристикой является способ преодоления препятствия, столкновение с врагом. Вот примеры того, как главные герои сказок сталкиваются с трудностями и врагами: в сказке «Чайлд Роулэнд»: «*Strikethen, Bogle, if thou darest*», *shouted out Childe Rowland, and rushed to meet him with his good brand that never yet did fail. They fought, and they fought...* [1, с. 80].

В сказке «Красный Эттин»: а) «*The old woman who sat by the fire warned him of the terrible Ettin, and what had been the fate of his brother; but he was not to be daunted*» [1, с. 86]; б) «*When he came to the place where the monstrous beasts were standing, he did not stop nor run away, but went boldly through amongst them*» [1, с. 86].

Таким образом, можно сделать вывод, что культурный герой при преодолении препятствий характеризуется мужеством, смелостью, открытостью и честным противостоянием. В лексическом описании присутствуют лексемы: «смело», «не бояться», «бросить» на врага. Герой не боится открыто встречать трудности и честно их преодолевать.

Второй характеристикой для анализа является взаимодействие с другими персонажами, помощниками.

В сказке «Чайлд Роулэнд»: «*So Childe Rowland said the two things over and over again, till he knew them by heart, and he thanked the Warlock Merlin and went on his way*» [1, с. 77].

В сказке «Красный Эттин»: «*And then he put the three questions to him; but the young man had been told everything by the good fairy, so he was able to answer all the questions*» [1, с. 87].

Эти примеры из сказок иллюстрируют характерные черты Героя – послушное выполнение инструкций, принятие помощи.

Идентичные характеристики были проанализированы в отношении Трикстера.

В сказке «Джек и бобовый стебель»: а) *Then Jack crept out on tiptoe from his oven, and as he was passing the ogre he took one of the bags of gold under his arm, and off he pelters till he came to the bean stalk* [1, с. 43]; б) *Then Jack lifted up the copper-lid very quietly and got down like a mouse and crept on hand and knees till he got to the table* [1, с. 44].

В сказке «Приключения Джека – убийцы великанов»: а) *Jack before morning had dug a pit twenty two feet deep, and nearly as road, covering it over with long sticks and straw. He (giant) had no sooner uttered this, than he tumbled into the pit...* [1, с. 64]; б) «You'll have to catch me first», quoth Jack, and throwing off his invisible coat, so that the giant might see him, and putting on his shoes of swiftness, he **ran from the giant** [1, с. 70].

В этих примерах, в отличие от Героя, Трикстер проявляет притворство и желание избежать честной схватки. Трикстер пытается схитрить, сделать все тише и незаметнее. В описании его поведения встречаются лексемы «тихо», «на цыпочках», «убежать», Трикстер расставляет ловушки и пытается перехитрить противника.

Также приведем примеры взаимодействия Трикстера с другими сказочными персонажами.

В сказке «Джек и бобовый стебель»: а) «*That's strange, mum*», says Jack, «*I dare say I could tell you something about that but I'm so hungry I can't speak till I've had something to eat*».; б) *Well the big tall woman was that curious that she took him in and gave him something to eat.*) [1, с. 43].

В сказке «Приключения Джека – убийцы великанов»: а) *The giant roared out at this like thunder: «Who's there?» Jack answered: «None but your poor cousin Jack». Quoth he: «What news with my poor cousin Jack?»* [1, с. 67]; б) «*Say'st thou so*» quoth Jack; «*that is like one of your Welsh tricks, yet I hope to be cunning enough for you*» [1, с. 66].

Отношения Трикстера с другими персонажами характеризуются хитростью, манипуляцией поведением и действиями персонажей. Он притворяется («кузен»), вызывает жалость («голодный»), пытается обмануть, заманить в ловушку и перехитрить.

Выводы

Таким образом, на основании анализа английских народных сказок «Джек и бобовый стебель», «Приключения Джека – убийцы великанов», «Чайлд Роулэнд», «Красный Эттин» мы можем сказать, что Герой в волшебной сказке выступает как символ индивидуального сознания, проходящего путь инициации. Такое «перерождение», или трансформация, происходит через ряд различных испытаний Героя, среди которых можно выделить: борьбу (совершение подвигов), правильное поведение героя в сложных ситуациях и т. д. Герой, таким образом, демонстрирует некий эталон поведения, идеал, проявляет особые качества характера (например, проявляет добрую волю, принимает вызов обстоятельств, делает правильный выбор), позволяющие ему выделиться среди других персонажей.

Трикстер – абсолютно противоположный персонаж. Это, как правило, довольно пассивный персонаж, ленивый, ищущий наиболее легкий путь

решения своих проблем. Он часто принимает решения и совершает поступки, которые зачастую противоречат здравому смыслу, что, тем не менее, в конечном итоге все равно делает его героем, приводя к славе, успеху и богатству.

Путь Культурного Героя всегда связан с принятием на себя бремени ответственности за других, что, конечно, требует особых моральных качеств и силы. Путь Трикстера – это в большинстве случаев просто путешествие, поиск богатства или славы, а часто и избегание ответственности.

Проведенный сопоставительный анализ архетипов Культурного Героя и Трикстера позволяет увидеть оппозицию данных архетипов, их поведенческие характеристики полярны, индивидуальные цели достигаются разными способами. Помимо сходства, данные персонажи имеют и сходства: часто серьезный Культурный герой имеет черты Трикстера, или совершает «трикстерские» поступки на благо людей, а Трикстер, наоборот, помогает или спасает от беды, иногда сказочный персонаж совмещает в себе оба этих архетипа сразу. Изучение взаимоотношений Культурного героя и Трикстера может послужить темой отдельного большого исследования; в данной статье дается лишь краткий обзор этих архетипов и рассматриваются их основные различия в поведении.

Список использованных источников

- 1 **Jacobs, J.** English Fairy Tales [Text]. – A Penn State Electronic Classics Series Publication, 2005. – 170 p.
- 2 **Новик, Е. С.** Система персонажей русской волшебной сказки // Структура волшебной сказки [Текст]. – М. : РГГУ, 2001. – 234 с.
- 3 **Юнг, К. Г.** Душа и миф : шесть архетипов [Текст]. Пер. с англ. – К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
- 4 **Юнг, К. Г.** Архетипы и коллективное бессознательное [Текст]. Перевод А. Чечиной. – Москва : АСТ, 2019. – 496 с.
- 5 **Bazikyan, S.** Sociocultural Models for Interpretation of C. G. Jung Archetypes in Advertising Industry [Text] // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. № 2. – 2013 (6). – P. 235–246.
- 6 **Мелетинский, Е. М.** О литературных архетипах / Российский государственный гуманитарный университет [Текст]. – М., 1994. – 136 с.
- 7 **фон Франц, М.-Л.** Толкование волшебных сказок [Текст] / М.-Л. фон Франц; пер. с англ. В. В. Зеленского. – Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2020. – 292 с.
- 8 **Иванова, М. Г.** Архетипы культуры. Поиск центрального архетипа: монография [Текст] / М. Г. Иванова. – М. : ФЛИНТА, 2019. – 480 с.

9 **Гаврилов, Д. А.** Трикстер. Лицедей в евроазиатском фольклоре [Текст]. – М. : Социально-политическая мысль, 2006. – 239 с.

10 **Селезнева, К. С., Жумашева, А. Ш.** Лингвокультурологические особенности архетипа «Трикстер» в английских народных сказках [Текст] // Вестник Торайғыров университета. Филологическая серия. № 4. – 2022 – С. 258–269 DOI <https://doi.org/10.48081/DYQD4170>

11 Мифы народов мира. Энциклопедия [Текст]. – Москва : электронное издание, 2008. – 1147 с.

12 **Бахтина, В. А.** Время в волшебной сказке [Текст] // Проблемы фольклора. – М. : Наука. 1975. – С. 157–63.

13 **Топоров, В. Н.** Пространство и текст. Текст: семантика и структура [Текст]. – Москва : Наука, 1983. – С. 227–285.

References

1 **Jacobs, J.** English Fairy Tales [Text]. – A Penn State Electronic Classics Series Publication, 2005. – 170 p.

2 **Novik, E. S.** Sistema personazhej russkoj volshebnoj skazki [The system of characters of the Russian fairy tale] // Struktura volshebnoj skazki [The structure of the fairy tale] [Text]. – Moscow : RGGU, 2001. – 234 p.

3 **Jung, K. G.** Dusha i mif : shest' arhetipov [Soul and Myth : Six Archetypes] [Text]. Per. s angl. – Kyiv : Gosudarstvennaja biblioteka Ukrainy dlja junoshestva, 1996. – 384 p.

4 **Jung, K. G.** Arhetipy i kollektivnoe bessoznatel'noe [Archetypes and the Collective Unconscious] [Text]. Perevod A. Chechinoj. – Moscow : AST, 2019. – 496 p.

5 **Bazikyan, S.** Sociocultural Models for Interpretation of C. G. Jung Archetypes in Advertising Industry // Journal of Siberian Federal University. Humanities&Social Sciences. – № 2. – 2013 (6). – P. 235–246

6 **Meletinskij, E. M.** O literaturnyh arhetipah [On literary archetypes] [Text] / Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet. – Moscow, 1994. – 136 p.

7 **fon Franc, M.-L.** Tolkovanie volshebnyh skazok [Interpretation of fairy tales] [Text] / M.-L. fon Franc. Per. s angl. V. V. Zelenskogo. – Moscow : Institut obshhegumanitarnyh issledovanij, 2020. – 292 p.

8 **Ivanova, M. G.** Arhetipykul'tury. Poisk central'nogo arhetipa : monografiya [Archetypes of culture. Search for the central archetype: monograph] [Text] / M. G. Ivanova. – Moscow : FLINTA, 2019. – 480 p.

9 **Gavrilov, D. A.** Trikster. Licej v evroaziatskom fol'klоре [Trickster. Actor in Eurasian folklore] [Text]. – Moscow : Social'no-politicheskaja mysl', 2006. – 239 p.

10 **Selezneva, X. S., Zhumasheva, A. Sh.** Lingvokul'turologicheskie osobennosti arhetipa "Trickster" v anglijskih narodnyh skazkah [Linguocultural features of the "Trickster" archetype in English folk tales] [Text] // Vestnik Torajgyrov universiteta. Filologicheskaja serija. № 4. – 2022 – P. 258–269 DOI <https://doi.org/10.48081/DYQD4170>

11 Myths of the peoples of the world [Mify narodov mira] [Text]. Jenciklopedija. Moscow : jelektronnoe izdanie, 2008 – 1147 p.

12 **Bahtina, V. A.** Vremja v volshebnoj skazke [Time in a fairy tale] [Text] // Problemyfol'klora. – Moscow : Nauka. 1975. – P. 157–163.

13 **Toporov, V. N.** Prostranstvo i tekst. Tekst: semantika i struktura [Space and text. Text: semantics and structure] [Text]. – Moscow : Nauka, 1983. – P. 227–285.

Поступило в редакцию 07.11.24.

Поступило с исправлениями 21.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

*К. С. Селезнева¹, *А. Ш. Жумашева², З. В. Ключина³*

^{1,2,3}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

07.11.24 ж. баспаға түсті.

21.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

АҒЫЛШЫН ХАЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ҚАҺАРМАН» ЖӘНЕ «ТРИКСТЕР» АРХЕТИПТЕРІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада ағылшын халық ертегілеріндегі фольклорлық кейіпкерлерде бейнеленген Қаһарман мен Трикстер архетиптерінің ерекше белгілері қарастырылады. Бұл архетиптер швейцариялық психотерапевт және архетиптер теориясының авторы К. Юнг жүйесіндегі орталық архетиптердің кейбірі болып табылады.

Бұл мақаланың мақсаты - осы архетиптерге, олардың мінез-құлқындағы айырмашылықтарға, мақсаттарға жету жолдарына салыстырмалы талдау жүргізу және олардың қарама-қайшылықтары туралы гипотезаны растау. Шығармада «Jack and the Beanstalk», «The Adventures of Jack the Giant-Killer», «Childe Rowland», «Red Ettin» сияқты халық ертегілерінен үзінділер мен мысалдар келтірілген.

Мақалада кейіпкерлердің кейбір ерекшеліктері, мысалы, кедергілерді жеңуі, басқа ертегі кейіпкерлерімен қарым-қатынасы,

сондай-ақ осы архетиптерді бейнелейтін ертегі кейіпкерлерінің мінез-құлқы салыстырылады.

Контекстік, архетиптік және лингвомәдени талдауды үйлестіре отырып, кешенді тәсілді қолдану авторларға Мәдени қаһарманның жолы әрқашан басқалар алдындағы жауапкершілікпен, құтқарылуга ұмтылумен байланысты, ал оның мақсаты күрес пен батыл әрекеттер нәтижесінде адал орындалады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Триктердің жолы көбіне жай ғана саяхат, байлық немесе даңқ іздеу, көбінесе жауапкершіліктен жалтару, айламен мақсатқа жету. Осылайша, «Мәдени қаһарман» және «Трикстер» архетиптерінің қарама-қарсылығы туралы гипотезаны алға тартуға болады, өйткені олардың мінез-құлық ерекшеліктері қарама-қарсы, ал түпкілікті мақсат әртүрлі әдістермен жүзеге асырылады.

Теориялық деңгейде салыстырмалы талдау арқылы ағылшын халық ертегілерінің құрылымындағы архетиптік кейіпкерлер туралы маңызды мәліметтер беріледі.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның негізгі ережелері мен нәтижелерін жалпы тіл білімінде, жалпы және арнайы лексикологияда, лингвомәдениеттануда, лингвофольклортануда пайдалану мүмкіндігімен анықталады.

Кілтті сөздер: архетип теориясы, ертегі, ағылшын фольклоры, лингвомәдени талдау, трикстер, қаһарман архетипі, жол архетипі, архетиптік кейіпкерлер.

X. S. Selezneva¹, *A. Sh. Zhumasheva², Z. V. Klyushina³

^{1,2,3}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 07.11.24.

Received in revised form 21.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

SOME DISTINCTIVE FEATURES OF THE ARCHETYPES «HERO» – «TRICKSTER» IN ENGLISH FOLK TALES

This article examines the distinctive features of the Hero and Trickster archetypes embodied in folklore characters from English folk tales. These archetypes are among the central archetypes in the system of C. Jung, a Swiss psychotherapist and author of the theory of archetypes.

The purpose of this article is to conduct a comparative analysis of these archetypes, differences in their behavior, ways of achieving goals,

and to confirm the hypothesis about their opposites. The work presents excerpts and examples from such folk tales as «Jack and the Beanstalk», «The Adventures of Jack the Giant-Killer», «Childe Rowland», «Red Ettin».

The article presents some characteristics of the characters, such as the way of overcoming obstacles, interaction with other fairy-tale characters, and also compares the behavior of fairy-tale heroes representing these archetypes.

The use of a comprehensive approach combining contextual, archetypal and linguacultural analysis allowed the authors to conclude that the path of the Cultural Hero is always associated with taking responsibility for others, striving for salvation, and his goal is achieved honestly as a result of struggle and bold actions. The path of the Trickster is often just a journey, a search for wealth or glory, and often an evasion of responsibility, achieving the goal by cunning. Thus, it is possible to put forward a hypothesis about the opposition of the archetypes of the «Cultural Hero» and «Trickster», since their behavioral characteristics are opposite, the final goal is achieved by different methods.

At the theoretical level, important information is given about archetypal characters in the structure of English folk tales using a comparative analysis.

The practical significance of the study is determined by the possibility of using its main provisions and results in general linguistics, general and special lexicology, linguacultural studies, linguafolklore studies.

Key words: archetype theory, fairy tale, English folklore, linguacultural analysis, trickster, hero archetype, road archetype, archetypal characters.

<https://doi.org/10.48081/ICZN1957>

***Е. М. Солтанаева¹, Л. Н. Дәуренбекова², Е. Адаева³**

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²А. Құсайынов атындағы Еуразия

гуманитарлық институты,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³Н. Назарбаев университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8273-3571>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2590-1898>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

*e-mail: gulkatam@gmail.com

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ АУДАРМАЛАРЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ӘДЕБИЕТТАНУ КОНТЕКСІНДЕ

Мақалада Ә. Бөкейханның Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы гуманистік дүниетанымдағы Л. Толстой, В. Короленко, Д. Мамин-Сибиряк секілді орыс жазушыларынан жасаған көркем аудармалары қарастырылады. Зерттеушілер аударманы салыстырмалы әдебиеттану контексінде ала отырып, аударманың өзекті идеяларды таратушы ретіндегі коммуникациялық, делдалдық қызметіне назар аударады. Отаршылдық езгіге қарсы идеялардың бір әдебиеттен келесі әдебиетке көшіп, бір ұлттың тарихи шындығы келесі ұлттың көркем шындығына ұласуын мысалдармен көрсетеді.

Ә. Бөкейханның орыс жазушыларының мәдениеттер тоғысындағы ұлтаралық мәселелер қозғалатын мәтіндерін таңдап аударуындағы мақсаты қазақ халықының ұлттық сана-сезімін қалыптастыру, ұлттық мүддені көздеу екендігі айқындалып, өз мақалаларындағы үндес ойлармен дәлелденеді.

Зерттеушілер Ә. Бөкейхан т.б. алаш қайраткерлерінің Д. Мамин-Сибиряк шығармаларын қазақ тіліне аударып, баспасөз бетінде, жеке кітаптар ретінде жариялауы арқылы қазақ жазушыларының натурализм ағынының кей көркем техникасын игеріп алып кетіп, сол ағым аясында өз шығармаларының жазылуына

ықпал еткенін айқындайды. Яғни көркем аударманың белгілі бір көркем ағымдардың қазақ әдебиетіне енуіне, кеңінен таралуына тигізген ықпалын, жасампаздық қызметін саралайды. XX ғасыр басындағы аудиторияның өзгешелігін ескеріп, сол қоғам үшін икемдеп адаптациялық тәржімге стратегиясын Ә. Бөкейхан еңбегінде пайдаланғанын саралайды.

Кілтті сөздер: аударма, салыстырмалы әдебиеттану, отаршылдық, балама аударма, идея, адаптациялық тәржімге.

Кіріспе

Батыс Еуропа ғалымдары көркем аударманы салыстырмалы әдебиеттану аясында қарастыруды сонау XIX ғасырда-ақ өз зерттеулерінде қолға алған. Отандық әдебиеттануда компаративист ғалымдар М. Әуезов, Ш. Сәтбаева, И. Габдиров, З. Ахметов, Ө. Күмісбаев, Б. Майтанов, Т. Есембеков, Б. Мамраев, С. Ананьева, М. Маданова, С. Сүтжанов, А. Машакова, Е. Солтанаева, Л. Дәуренбекова т.б. өз еңбектерінде бұл тәсілді кеңінен қолданған.

Ә. Бөкейхан – ірі қоғам қайраткері ғана емес, сондай-ақ XX ғасыр басында өз тұсындағы аудармашылармен салыстыра қарағанда аса өнімді еңбек еткен аудармашы. Алайда оның осынау мол мұрасы жетпіс жылдық кеңестік кезеңде әдеби процестен түсіріліп тасталды. XX ғасыр басындағы қазақ-орыс, қазақ-еуропа әдеби байланыстары аясында да сөз етілмеді. Тек аударма теориясы тұрғысынан Ә. Сатыбалдиев өзінің «Рухани қазына» атты еңбегінде Л. Толстой шығармаларының аудармаларын салыстыра қарастырып, аударушысын атамай тек 1924 нұсқа деп, оны «еркін аударманың ең тұрпайы түрі» деп бағалайды [1, 135-б.].

Тәуелсіздік алған соң баспасөз беттері мен жекелеген жинақтары арқылы және Ә. Бөкейханның 9, 15 томдық шығармалар жинағының арқасында қазақ оқырманы оның еңбектерімен молынан танысуға мүмкіндік алды. Енді Ә. Бөкейхан аудармаларын әлем әдебиетіндегі әдеби, тарихи деректермен салыстыра қарастыру өзекті. Соның арқасында XX ғасыр басындағы әдеби үрдіске кеңінен көз салып, еленбей келе жатқан детальдарға көз жүгіртуге, ұлттық әдебиеттердің даму үдерісін бақылауға мүмкіндік аламыз.

Материалдар мен әдістері

Көркем аударманы түрлі ғылым салалары өзіне нысан етіп алып, оны лингвистикалық, әдебиеттанушылық, мәдениеттанушылық, психопозитикалық, әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан қарастырып келеді.

Ә. Бөкейханның біраз тәржімдерін лингвистикалық тұрғыдан белгілі ғалым, профессор Ш. Құрманбайұлы, Д. Мамин-Сибиряқтың «Баймақан» әңгімесін Қ. Кемеңгер, А. Чеховтің «Хамелеонын» Ә. Өскен, О. Уайльдтың «Жұлдыз баласын» Г. Түсіпова, Эзоп пен Л. Толстойдың мысалдарының

аударылу ерекшеліктерін Е. Солтанаева, В.Г. Короленконың «От», Л. Толстойдың «Сурат кофейнесі» шығармаларын Л. Дәуренбекова қарастырған.

Сондай-ақ аударма әдеби байланыстардың негізгі формасының бірі ретінде көрініс тауып, мәдениетаралық коммуникацияда маңызды рөл атқарады. «Тілаларлық әдеби байланыстардағы аударманың бастапқы орнын анықтау үшін оның туған топтырағындағы қандай жаңа эстетикалық құндылықтарды туғызды деген ойларды қарау керек» деп аударманың жасампаздық қызметін жоғары бағалап, оны салыстырмалы әдебиеттану жүйесінде қарастырған орыс ғалымы П. Топердің әдісін пайдалана отырып, біз зерттеу материалы ретінде Ә. Бөкейхановтың Л. Толстой, В. Короленко, Д. Мамин-Сибиряк секілді авторлардан жасаған көркем тәржіме мәтіндерін алып, мәдениетаралық, тарихи, әдеби процесс контекстіндегі синхрондық байланыстағы өзге мәтіндермен де, түпнұсқамен де салыстыра талдаймыз [2, 17-6.].

Мақаланы жазу барысында ғылыми материалдар мен әдістер қолданылды. Зерттеу материалы ретінде жарық көрген ғалымдардың ғылыми еңбектері (диссертация, монография, мақала т.б.) алынды. Жұмыс барысында алға қойылған мақсат-міндеттерге орай аударма, мәтіндерді интерпретациялау барысында салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-салыстырмалы, типологиялық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Ә. Бөкейхан 1900–1927 жылдар аралығында көркем, саяси, іскерлік және ғылыми мәтіндерді қазақ тіліне аударып «Қазақ», «Ақжол», «Сәуле», «Қызыл Қазақстан», «Жаңа мектеп», «Әйел теңдігі» секілді баспасөз беттерінде ұдайы жариялап отырған. Олардың біразы жеке кітап ретінде Мәскеуден Кеңес одағындағы елдердің кіндік баспасынан шыққан. Аудармашының таңдаған авторлардың ішінде Эзоп, Л. Толстой, В. Короленко, Н. Маркес, А. Чехов, И. Тургенев, Д. Мамин-Сибиряк, О. Уайльд, Б. Джеймс, Ги де Мопассан секілді жазушылар бар. Іріктеу үстінде аудармашы ең әуелі шығарманың көркемдік-идеялық мазмұнына, сол арқылы насихатталатын құндылықтарға баса назар аударғанын көреміз.

Орыс жазушыларынан Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы гуманистік дүниетанымдағы Л. Толстой, В. Короленко, И. Тургенев, Д. Мамин-Сибиряк секілді авторларды таңдаған. Мәселен, Л. Толстойдың «Қажы Мұрат» повесін аударып, кей тарауларын алғаш «Ақ жол» газетінде, кейін 1924 жылы жеке кітап етіп басып шығарған. «Бір адамға қанша жер керек?» шығармасын аударып, «Жаңа мектеп» журналында жариялаған. Екі шығармада да жазушы орыс ұлтынан өзге халықтардың образын сомдап, бірінде башқұрттардың, бірінде кавказдықтардың өмірін, олардың өзіндік

салт-санасы мен тіршілігін бейнелеген. «Қажымұратта» өзінің еркіндігі мен ар-намысы үшін күресіп, патшалық ресейдің жандайшаптары мен шешен феодалдарының қыспағында қалған адамның күресі көрсетілген. XX ғасыр басында жасалған аудармалар, әрине, біршама еркін жасалған десек те, аудармашы мәтіндегі идеологемалық маңызды мәдени концептілерді, ұғымдарды дұрыс тауып аударуға тырысады. Мысалы, «Қажымұратта» орыс империясы өкілдері мен кавказдықтардың арасындағы қарым-қатынастарды орнатуда әйелдердің бейбітшілікті сүйгіш қасиеттері, сөз талғаудағы олардың ақылмен емес, жан-жүрегімен сезіп әрекет ететіні жақсы көрініс тапқан. Шығармадағы Марьяның образы да осындай. Ол Қажымұрат үшін «отбасы», «әулет» ұғымдарының маңызды екенін білген соң, кішкентай алты жасар ұлын да осы бір кездесуге ерте келіп, таныстырып, ақжарқын әңгіме айтып, достық ниетін байқатады. Қажымұрат балаға өз қанжарын сыйға тартқанда да, екі мәдениеттің түйісетін жерлерін, екі ұлт үшін де құнды, екеуін жақындастыра түсетін ортақ бастауларды Марья өз сөздерінде, әзілінде талғап айтады. Мысалы, «Марья Васильевна говорила ему, что если он будет отдавать всякому кунаку ту свою вещь, которую кунак этот похвалит, то ему скоро придется ходить, как Адаму...» делінген шығармада [3]. Дәл осы сөйлемді Ә. Бөкейхан аудармасында: «Қонақ мақтаған нәрсені қонақ басы сыйласаң, жақын арада Адам атамыздай жап-жалаңаш қаларсың дейді Мәкен ханым Қажымұратқа» деп берген [4, 39-6.]. Яғни жазушының мұсылман дініне де, христиан дініне де ортақ бастау – Адам мифологемасын әдейі қолданып отырғанын жақсы түсінген аудармашы «Адам атамыз» деп орынды аударған. Мұндағы ең алғашқы адамның атын айтуынан-ақ жер бетіндегі барлық адамның бір-біріне бауыр екендігі меңзеледі.

Ә. Бөкейхан философиялық және этикалық тұрғыдан ұқсас, демократтық бағыттағы жазушылардың патшалық отаршылыққа қарсылық сипаты бар шығармаларын таңдап аударғанын көреміз. Солардың бірі – В. Короленко. Ол – адам құқықын қорғаған әрекеттері үшін патша үкіметі тарапынан Сібірге жер аударылып, біраз шығармаларын айдауда жүріп жазған жазушы. Оның Вышний Волочек түрмесінде жазған «Чудная» очеркін Ә. Бөкейхан қазақ тіліне «Жұмбақ қыз» деп аударып, 1927 жылы жариялаған.

В. Короленко кейіпкері өте жас, тіпті бала деуге келетін жұмбақ қыздың басынан кешірген оқиғасын баяндау арқылы саяси тұтқындардың қиын тағдырын тақырып етіп алған. Жұмбақ қыз – өзінің көзқарастары мен ұстанымдары үшін күресіп, сол үшін саяси жазықты болып, жер аударылған жан. Оқиға осы жазаны жүзеге асыруға міндеттелген қарауылшы жігіт Ыстапанның әңгімелеуі арқылы жеткізіледі. Нарратор жұмбақ қыздың қайсар мінезіне таңырқай қарайды. Бұл тұсы шығармада былай берілген: «Как тут она крикнет, – даже Иванов и тот от нее попятился. Гляжу я на

нее – лицо побледнело, ни кровинки, а глаза потемнели, и злая-презлая... Ногой топает, говорит шибко, – только я, признаться, хорошо и не слушал, что она говорила... Смотритель тоже испугался, воды ей принес в стакане. «Успокойтесь, – просит ее, – пожалуйста, говорит, сами себя пожалейте!» Ну, она и ему не уважила. «Варвары вы, говорит, холопы!»» [5].

Аудармасында: «Қыз келіп ақырғанда, Ибан екеш Ибан да көткеншектен шегініп кетті. Мен қызды көрдім: бетте бір белгі қан жоқ, жыландай ақсұр, өзі удай ашулы...

Аяғымен жерді теуіп-теуіп жіберіп, қайнаған судай сақылдап сөйлеп берді. Абақтының бағушысы да қорқып кетті, қызға ыстақанмен су әкеліп берді де:

– Сабыр-сабыр, – деп сұрайды да: – Өзіңізді өзіңіз аяңыз! – дейді.

Қыз оны тыңдамады да:

– Сендер тағысыңдар, құлақ кесті құлсыңдар! – деп ақырды» [6, 279-б.].

Түпнұсқа мазмұны ғана емес, ондағы көңіл күй де аудармада пара-пар жеткізілген. «Попятился» дегенді «көткеншектен кетті», «топает» дегенді «жерді теуіп-теуіп жіберіп», «говорит шибко» дегенді «қайнаған судай сақылдап сөйлеп берді» деп кейіпкерлер әрекетін бейнелейтін етістіктерді ұтымды таңдап ала білгендігінен де үзінді аудармасы сәтті шыққан. Яғни аудармашы түпнұсқадағы эмоцияларды аудармада барынша ұқсатып беріп, динамикалық баламалыққа қол жеткізген. Қыздың «Варвары вы, говорит, холопы!» деген лебізін «Сендер тағысыңдар, құлақ кесті құлсыңдар!» деп беруін аудармашының саяси-әлеуметтік дискурста бағыттаған жасырын сәлемдемесін қазақ оқырманы қабылдай алады. Аудармашы да жазушы секілді халықтың еркін рухын, санасын ояту үшін намысын сөзбен камшылайды. Адам құқы үшін күресуге шақырады.

Шығармада қызды тұруы керек деген ояздыққа апарғанша, қыз өзін меңдеген ауруына қарамастан, жауын-шашын, дауылға, жол қиындығына қарамастан өзін өте қайсар қалпында ұстап, ешкімнің өзін аяуына жол бермейді. Тіпті қарауылдың жаны ашып айтқан ақылын да тыңдамайды, берген асына тиіспей, жеке отырып тамақ ішеді. Қарауылдың берген тонын «Өз тоныңды өзін ки» деп өзіне қайырады. Қарауыл жаны ашыған соң, «Тон менікі емес, қазнанікі, заң жазған тұтқынға тон бұйырады» деп алдап жатып, қызға кигізеді.

Шығармадан билік пен жеке адамның қатынасы, заң мен қоғам, заң мен жеке адам, пікір еркіндігі тағы өзге де маңызды рухани-адамгершілік мәселелер көтеріледі.

Ә. Бөкейхан аударылып отырған шығармасындағы көркем шындықты мейлінше дәл бейнелеуге тырысады. Мәтінде автор тілінде, кейіпкерлер сөзінде, кездесетін іскери лексика терминдерін қазақ тіліне мазмұндық

баламаларын жасап ұсынады. Мысалы, срок – кесім уақыты, инструкция – ақылшы хат, донесение – шағым, сектантка – құлхуалла құлы, соқыр сопы деп аударады.

Шығармада елеулі кейіпкердің бірі – Резен баласы. Ол – біршама жұмсақ көзқарастағы, иі жұмсақ адам. Қарауылдың дін жолымен келіп басын игеніне: «Да ведь и враг тоже человек бывает...» деп басу айтады. Аудармашы мұны «Жау да адам баласы...» деп дұрыс жеткізген. Шығарма соңында идеологемалық мәні зор «Ну, да бог с вами, руку вам подаю, – желаю вам когда-нибудь человеком стать – вполне, не по инструкции...» [5] деген жолдарды «Сізге не деп те болады, міне қолым! Болашақта адам санына кіруіңізді, ақылшы хаттан тысқары шын адам болуыңызды тіледім» деп жөн аударған [6, 289-б.]. Ыстапанның бұл жұмыстан кетем деген шешім шығаруына себепкер болған қыздың осы сөзі. Бұл сөздердің мәні терең. Түрліше интерпретация жасауға келеді. Соның бірі – өзінді іштей ірітіп, құрытатын нәрсені істемей, біреудің айдауымен жүрмей, өзінді іздеу, өзінің жан қалауынды жасау. Тағы да жан еркіндігі, ой еркіндігі, пікір еркіндігі деген құндылықтар алға шығады.

Ыстапанның: «Қыз ақсүйектен бе?» деген сұрағына Резен баласы: «Боярского, говорит, или не боярского, а уж порода такая: сломать ее, говорит, можно... Вы и то уж сломали... Ну, а согнуть, – сам, чай, видел: не гнуется этикие» [5] деп жауап қатады. Мұнда айыптау да, образды түрде адам табиғатын, ерекшелігін түсіндіру де бар. Әділетсіздікке көнбейтін, құлдық ұрып басын имейтін, ұстанымы үшін күресетін адамның табиғаты. Аудармада: «Ақсүйек пе, ақсүйек емес пе... Осы сықылды қарағайдай қайыспайтын нәсіл бар, шортынан сынады... Сіз сындырдыңыз... Иілмейді, өзіңіз де көрдіңіз ғой, июге қандай икемді екенін» деп берілген [6, 289-б.]. Аудармада «қарағайдай» деген теңеуді ұлттық дүниетанымға сай кіріктірген. Тілімізде қарағайдай қайыспайтын, қарағайға қарсы біткен бұтақ деген тіркестер қалыптасқан. Сондай-ақ бұл тіркес қазақ оқырманына «...Қарағайға қарсы бұтақ біткенше...» деген атақты отарлық езгіге қарсы батыл күрескен Махамбет ақынның өлеңін еске салады. Яғни аударма мәтінге аллюзиялық мән үстелген. Көзі қарақты оқырман қабылдауында «қарағайға қарсы бұтақ біткенше» өлеңіндегі ақырып теңдік сұрайтын, бостандықты талап ететін, халықтың қамы үшін туатын адам идеясымен интертекстуалдық байланыс туады. Осындай идеологемалық мәні бар тұстың барлығы аудармада емеурінмен сәтті жеткізілген. Шығармадағы кісі аттары, жер-су аттары қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына бейімделіп алынған.

К. Маркс пен Ф. Энгельстен аударған «Коммунистік жар» атты кітабының алдына аударушыдан берілген алғысөзінде: «...оқушы жастарға лайықтап аударып отырмыз. Сондықтан қолдан келгенше кітаптың негізгі мағынасына

залалсыз етіп, жеңілдетпекпіз» деген [7, 243-б.]. Аудармашы мазмұнға кесірін тигізбей, ең алдымен, оқырманға тілдік тұрғыдан лайықтап беруді мақсат еткенін көреміз. Бұл тек бір мәтінге ғана емес, жалпы Ә. Бөкейхан өзінің аудармашылық еңбегінде басшылыққа алған ұстаным деп қабылдауға болады. Аудармашы жазушы стилін беру, мәдени маркерленген лексиканы жеткізу деген міндеттерді алдына қоймаған. Ол барынша еркін аударма жасаған және тілі қазақы дүниетанымға сай лингвомәдени ерекшелігі анық көрінген.

Француз тілшісі Ж. Мунен аударманың тек тілдік операция емес екенін, ал аударылып отырған романның әр беті романның толық контекстінде, ал ол романды жазушының жалпы шығармашылығының контекстінде, ал жазушы шығармашылығын өз кезеңінде өмір сүрген замандас жазушылар шығармашылығы контекстінде, сол роман өскен рухани климатын, романның тарихи, әлеуметтік, географиялық, мәдени контекстерін де қарау керек дейді [2]. Егер XX ғасыр басындағы әлеуметтік, саяси, мәдени байланыстарға зер салатын болсақ, түркі халықтары арасындағы қарым-қатынас мықты болғанын көреміз. «Қазақ-татар мәдени, әдеби байланыстары» туралы зерттеген ғалым С. Сүтжанов: «Патша үкіметінің экспансиялық әрекеттері көзі ашық, мақсат-мүддесі ұқсас туыстас халықтармен тығыз қарым-қатынас орнатқан қазақ интеллигенциясын қатты толғандырды», – дей келе, татар халқы батыстық мәдениетінің озық үлгілерін сіңіріп, Шығыс пен Батыс арасындағы көпір секілді болғанын айтады [8].

Ал Батыс Еуропа әдебиетінде XIX ғасырдың өзінде түрлі ұлттардың азаттық көтерілістері мен колониализм мәселесі, расалық мәселелер мен мәдениетаралық қатынас тәжірибелері көркем шығармаларда ашық талқыланып жатқан. Мәселен, тек Ж. Верннің «Патша шабарманы» (1876) деген қазақ жеріндегі көтеріліс, «Алау ішіндегі архипелаг» (1884) деген Грециядағы тәуелсіздік үшін соғыс, «Бу үйі» (1880) деген Индиядағы сипайлар көтерілісі, «Шандор Матиас» (1885) деген венгр патриоттарының Австрия басқыншыларымен күресі, «Лифляндиядағы драма» (1904) деген эстондықтар мен латыштардың остзей барондарына қарсылығы, «Дунай лоцманы» (1908) деген болгарлардың азаттық соғысы жанама түрде қамтылған шығармалары жарық көрген еді. «Он тоғызыншы ғасыр оқырмандары үшін бұл қызықты оқиғалар болып саналғанымен бұл алғашқы ғылыми-фантастикалық шығармалар отаршылық және империя тақырыбымен тығыз байланысты» дейді Т. Феррис Ж. Верн мен Г. Уэлс романдары жайлы зерттеуінде [9, 3-б.]. Кеңесары Қасымұлының көтерілісін шығармасына арқау еткен Ж. Верннің «Патша шабарманы» романы Ресейде 1900 жылы «Михаил Строгов» деген атпен И. С. Тургеневтің жәрдемдесуімен жарық көрген еді. 1872–1874 жылдар аралығында И. Гаспринский орыс жазушысы Тургеневтің хатшысы болғанын, сол арқылы Жюль Вернмен танысып,

әңгімелескені туралы мәліметтерді М. Әбсеметов өз зерттеуінде жазған еді [10]. Кіші ұлттарды жою пиғылындағы патшаның отарлық саясатына қарсы ақылды әрекеттер жасап, халықты ғылым-білімге үндеген татардың ұлы ағартушысы И. Гаспринский опат болғанда «Қазақ» газетінде: «...Ресейдегі күллі мұсылман халқы бүгін өздерінің мағынауи атасы дәрежесінде болған ұстаздарынан айырылып жетім қалып отыр», – деп, газеттің бірнеше санына бөліп, оның өмір жолын, ағартушылық еңбегін бағалап, оның Шығыс пен Батыстың түрлі шахарларын аралап жүріп білім жиғанын, бейнеттеніп жүріп «Тәржіман» газетін шығарып, таратқанын жазған. Онда: «...Иван Катков «М. Ведомости» атты газетаның аса ұлтшыл жазушыларынан болып, ылғи түріктерге тиіп, түрікті қорлап жазады екен. «Атаң кім тисе, дұшпасың сол» дегендей, әркім өз ұлтын сүю, өз ұлтына қызмет ету керек екендігін Исмағұл мырза сол Катковтың үйінде жүргенде ұққан», – дейді [11, 434-б.]. Бұдан И. Гаспринскийдің өз істерімен жалпы түркі халықтарына, Ресей империясындағы күллі мұсылман халықтары, түркі жұртшылығы үшін рухани шабыттандырушы, идеяларды себушы болғанын көреміз.

Ә. Бөкейхан аудармаларын салыстырмалы әдебиеттану контекстінде қарастыра отырып, ол аударманы, ең алдымен, маңызды идеяларды жеткізуші, таратушы ретіндегі коммуникациялық қызметке жеккенін көреміз. Халықтар арасындағы қатынастарды бейнелейтін, отарлық езгі, саяси наразылық, ұлт үшін үлгі боларлық рухани-адамгершілік тақырыбындағы шығармаларды таңдап аудару арқылы ұлттық бірегейленуді, ұлтты ұйыстыру секілді қоғамдық миссияны көздегенін баса айту керек. Тіпті «Қазақ» газетіндегі материалдарды беруде сыртқы және ішкі хабарлар деп беріп, сыртқы хабарға әртүрлі елдердегі болып жатқан жағдайларды, сол елдердегі ғылым-білімнің жетістіктерін беруінің мәні ұлтымыз өзін өзге елдермен тең көрсін деген ниет, ұлттық сана-сезімін қалыптастыру болды.

Ә. Бөкейханның Д. Мамин-Сибиряктан аударып, 1926 жылы «Жаңа мектеп журналының» № 7–8 санына жариялаған әңгімесі – «Қара ханым». Әңгіме башқұрт жеріне келіп аш халыққа егін егіп, бақша салуды үйреткен, мектеп ашқан мейірбан қара киімді әйелдің әрекеттеріне арналған. Әңгіме өте әсерлі, көзге жас алмай оқу мүмкін емес. Ашыққан башқұрттың Жүзбасы деген ауылын, балалар мен әйелдердің халін, ұсақ-түйек детальдарына дейін үңіліп, бүге-шігесіне дейін сипаттаулар бар. Қара ханымның ылғи қара жамылып жүретіні оның да өз қайғысының болуы, шиеттей екі баласынан айрылғаны себеп екен. «Наш Бог велит всех любить, а любовь – жизнь... Я просила у Бога смерти, а Он велел мне жить...» [12]. Аудармада: Біздің құдайымыз адам баласының бәрін бауыр көр, сүй дейді. Сүйістің өзі – өмір-тіршілік... Мен құдайдан өлім тілеп едім, о маған тіршілік ет деп әмір

етті... [13, 503-б.] Көріп отырғанымыздай, әңгіменің негізгі пәлсапасын аудармашы дәлме-дәл жеткізген. Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» жолдарымен интертекстуалдық байланыс туғызатын бауыр көру деген идеяны үстеген. Ә. Бөкейхан Абайдың алғашқы өлең жинағын 1909 жылы редакциялап шығарғаны белгілі.

Д. Н. Мамин-Сибирияқтың «шетсіз-шексіз өз отанындағы кішкентай ұлттар мәселесіне» көңіл бөліп, дәрменсіз халін баспасөз бетінде жариялау арқылы олардың қиын жағдайына билік назарын аударту болған да шығар. Дегенмен шығармада өзінен дамуы төмен елдерге көмек қолын созған, оларға еңбек етуді үйреткен, жүрегі кең, христиан дінінің жолындағы орыс адамы арқылы империяшыл көзқарас байқалады. Бұратана халықтарға білім нұрын себуші, жабайы халықтарды жарылқаушы, бар игілікті тегін таратушы, мейірімді орыс халқының өкілі, яғни Қара ханым, бұл сол кездегі орыс қоғамның идеологиялық тапсырысы деп қарауға да болады. Қаншама ғасырлар бойы аман-сау келе жатқан халықтың осындай аянышты халге түсуі патшалық отаршылдықтың себебінен еді. Шұрайлы жайылымдық жерлерінен айырылған, көшпенді өмір салтынан күштеп ажыратылған, енді жаңа отырықшылық салтқа ілесе алмай, аштан өліп, жойылып бара жатқан халықтың трагедиясы еді бұл.

Аудармашының осы шығарманы таңдап алып аударуындағы ой, ең алдымен, өз халқына да кәсіп үйрену керек, адамзатты бауыр деп сүю керек дегенді мегзеу болса, екінші жағынан өзге елдің, яғни башқұрлардың мысалында қазақ халқына малыңнан айырылсаң, ертең сен де аштыққа ұрынасың деген ескерту бардай. Себебі Ә. Бөкейханның көшпелі тірлікті жақтап, көшпенділіктен ажырамау керек деп ескерткені, сол көшпелі тірліктегі мал бағу кәсібі қолынан жақсы келгендіктен, әрі қазақ жері сол мал шаруашылығына қолайлы болғандықтан, қойдың тұқымын асылдандыру секілді мәселелерді өз мақалаларында ұдайы жазып отырған.

Д. Н. Мамин-Сибирияк шығармашылығын кең көлемде зерттеген И. А. Дергачев өзінің «Д. Н. Мамин-Сибирияк в литературном контексте второй половины XIX века» атты кітабының бір тарауын «Мамин-Сибирияк және Золя» деп атап оны жазушы шығармашылығындағы натурализмнің көріністерін талдауға арнаған. Әрине, француз жеріндегі натурализм ол тек көркем техника емес, әуелде идея, сезім, адамгершілік, саяси идеалдардан туындаған ағым ретінде көрініп, Золя сол ағымның жарқын өкілі ретінде өз шығармаларында терең «әлеуметтік талдаулар» жасаған. Золя романдары орыс әдебиетінің біраз өкілдеріне, атап айтсақ, М. Салтыков-Шедрин, Г. Успенский, Ф. Нефедов, Д. Мамин-Сибирияк секілді жазушылар шығармашылығына ықпалын тигізгенін көптеген зерттеуші атап өткен. И. Дергачев кітабында Ф. Норристің Золя шығармашылығына қатысты

пікірлерін береді. «Натурализм романтизм мен реализмнің барлық жетістіктерін бойына біріктірген. Натуралистер романтиктерден адам тұлғасы мәселесіне деген ерекше қызығушылығын алып, адамға деген қызығушылықты сақтай отырып, ал реалистерден детальдардың шынайылығын алған. Тіпті Норрис Золяны романтик деп есептейді. Себебі оның басты жетістігі гуманизм болып табылады», – дейді [14, 143-б.]. Біздіңше, Ф. Норрис пайымы өте дұрыс. Себебі бір ағымның келесі бір ағымға ұласуы, бір бағыттың келесі бір бағытқа ауысуы өзіне дейінгі дүниелерді сіңіріп барып жүзеге асады. Ол – әрқашан бірінен-біріне ұласып, бірінен-біріне айналып кетіп отыратын жатық құбылыстар легі, бірте-бірте жүзеге асатын прогресс. Кез келген ағым мен бағыт өзіне дейінгі кезеңнің жетістіктері негізінде өрістеп, тек идеялық тұрғыдан жаңа ойлармен толысқанда жарылыс сынды түрленіп, өзгереді.

Қазақ әдебиетіндегі ағымдар мен әдістерді зерттеген профессор Ж. Жарылғапов натурализм қазақ әдебиетінде де толық бағыт ретінде қалыптаспаса да, Б. Майлин, С. Ерубаев, Ж. Аймауытовтың бірнеше әңгімелерін, кей повестері мен романдарының құрылымдық бөліктерін осы ағымның аясында қарастыруға болатынын көрсеткен. Шығарма кейіпкерлерін Золя кейіпкерлерімен салыстырып, көптеген типологиялық ұқсастықтарға көз жеткізеді. Қорыта келе, ғылым: «Бейімбет қыр қазағының қарапайым тұрмысын, аңғал да аңқау мінезін әртүрлі ракурстан алып қарастыруы жағынан шығармашылығының өне бойында Урал адамдарының тұрмысы мен тағдырын жырлаған, «Орыстың Золясы» атанған натуралист жазушы Мамин-Сибириякпен жақындықтары айқын аңғарылады», – дейді [15, 230-б.].

Ж. Аймауытов та, Б. Майлин де жалпы Д. Н. Мамин-Сибирияк шығармашылығымен, Алаш қайраткерлері Ә. Бөкейхан, М. Жұмабаевтың Д. Мамин-Сибирияктан жасаған тамаша аудармаларымен таныс болған деп сеніммен айта аламыз. Себебі осы әңгімелер жарияланған шақта «Жаңа мектеп журналының» тұрақты авторлары қатарында Ж. Аймауытов та бар еді, ал Б. Майлин осы уақытта «Еңбекші қазақ» газетінде жұмыс істейтін. Оның үстіне бұл жазушылар орыс жазушыларын түпнұсқадан да оқып, аудармалар жасайтын. Мәселен, Ж. Аймауытов А. Пушкиннен, Н. Гогольден, В. Гюгодан, Ф. Дюшеннен, С. Чуйковтан, ал Б. Майлин В. Бонч-Бруевичтен, Р. Быковтан, В. Воробьевтан тәржіме жасаған.

Яғни аударма белгілі бір жазушылардың шығармашылығын танытып қана қоймай, бір көркемдік тәжірибенің келесі бір әдебиетте көрініс табуына, таралуына ықпал етеді екен. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жас жазушылардың (Б. Сәрмекова, Е. Әбікен) шығармашылығынан натурализмнің элементтерін, Золя шығармашылығымен ұқсастықты аңғарып, анықтаған зерттеушілерге, жазушылардың өзі Золяны еш уақытта оқымағанын айтып ақталады.

Иә, олардың оқуы шарт емес. Бірақ олар Жүсіпбек, Бейімбет, Саттар шығармашылығымен таныс, оны сүйіп оқыған. Олардың тәжірибесі арқылы өздеріне сіңіріп, қабылдаған. Гуманитарлық салада байланыс көбіне рухани атмосфера арқылы жанама түрде жүзеге асатын кезі болады. Орыс теоретигі А. Бушмин көрнекті әдеби қайраткерлер өзіне дейінгі тәжірибелерді игеріп, жеткізуші әрі өзінен кейінгі ізбасарлар шығармашылығы арқылы жалқы қоғамдық игілік ретінде көрінетінін жазған [16, 39-б.].

Осылайша көркем аударма арқылы қазақ әдебиетіне натурализм ағымының көркем техникасының келуін, таралуын көруге болады. Аударма сыны – аударманы жетілдіре түсу, олқылықтардан арылу, жақсы үлгілерді алып кеңге жайып тарату, ұтымды тәсілдерді көпшілік қолдану үшін насихаттау ғана емес, оны әдеби контактілер контекстінде қарастырғанда, оның (әдеби сынның) әдеби деректерді анықтап, сипаттап, жүйелеп, идентификациялап, сосын талдап-талқылау арқылы әдеби дамуды бақылауға мүмкіндік беретін қасиеті көрінеді.

Жоғарыда талданған әңгімелерің барлығында христиан дінінің сарындары, христиандық реалилер бар. Мысалы, «церковь – шіркеу», «Рождество – Иса туған мейрам» деп алғанымен, «поп» дегенді «молда», «по-христиански полагается» дегенді «дін жолымен», «просквиря – дөңгелекше нан» деп қазақ оқырманына лайықтап жеткізеді. Бұл аудармашының саяси қайраткер ретіндегі өз көзқарастарымен қабысады. Ол «Г. Думадағы депутаттарға ашық хат» деген мақаласында патшалықтың аз ұлттарға жүргізіп отырған орыстандыру, діннен айыру саясатына наразы болып «... Жер жұмысының бас мекемесі қазақтардың арасына православи дін таралып, орнығып беку үшін, Дала облыстарындағы халықтарды орыс патшалығына тезірек жақындатып, жұтқызып сіңіру үшін, орыс мәдениетіне қосылып, олар орыспен бірдей орыс болып бірігу үшін қазақтар мен орыстарды бірге қала қылып отырғызуды ұнатып, жаратқандығын һәм солай айтуды тілейтіндігін хабар қылып, білдіріп отыр» деген қауіп айтқан еді [17].

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19679312 «Алаш қайраткерлерінің аударма еңбектеріндегі адамзатқа ортақ құндылықтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Ө. Бөкейхан шығармада насихат етілетін құндылықтарға баса назар аударғанын көреміз. Олардың арасында бірінші кезекте мысал, аңыз, тәмсіл жанрлары арқылы жеткізілген рухани-адамгершілік құндылықтардан бөлек, XIX ғасыр соңында орыс әдебиетіндегі өзге халықтар тақырыбын көтеріп, патшалық отаршылық езгісіндегі кіші халықтардың мәселесін көтерген, көп және аз ұлыстардың қатынасын, олардың тарихына көзқарасын көрсететін

демократиялық дүниетанымдағы жазушылар шығармашылығындағы әңгімелер арқылы елдік мұратты көздейтін, бауырмалдық, еркіндік, теңдік секілді саяси құндылықтарды көруімізге болады. Ө. Бөкейхан орыс жазушыларының шығармаларынан жасаған аудармалары ең әуелі XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының идеологиялық, саяси, рухани-эстетикалық сұраныстарынан туындап, сол кезеңдегі және өзінен кейінгі әдеби процеске едәуір ықпал еткен.

Жалпы, Алаш қайраткерлерінің аудармаға қойған талаптары ескеріліп, сол заман аудиториясының өзгешелігін ескере отырып, сол қоғам үшін икемделіп аударылған еді. Олар мәтінде берілген ақпаратты оқырман жеңіл қабылдайтындай, дұрыс түсінетіндей етіп адаптациялық тәржіма стратегиясын пайдаланғанын көреміз. Мұның барлығы Әлихан аудармаларында көрініс тапқан.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Сатыбалдиев, Ә. Рухани қазына [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1965. – 240 б.
- 2 Топер, П. Перевод в системе сравнительного литературоведения [Текст]. – М. : Наследие, 2000. – 254 с.
- 3 Толстой, Л. Хаджи Мурат [Электронный ресурс]. – URL <https://www.litres.ru/book/lev-tolstoy/hadzhi-murat-172380/chitat-onlayn/>
- 4 Толстой, Л. Н. Қажы-Мұрат [Мәтін]. – М. : «Красный Восток», 1924. – 180 б.
- 5 Короленко, В. Чудная [Электронный ресурс]. – URL http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_0010.shtml
- 6 Короленко, В. Жұмбақ қыз [Мәтін] // Бөкейхан Ө. Шығармалары. XIV т. – Астана : «Алашорда», 2018. – 530-б.
- 7 Маркс, К., Энгельс, Ф. Коммунистік жар [Мәтін] // Бөкейхан Ө. Шығармалары. XIII т. – Астана : «Алашорда», 2018. – 610-б.
- 8 Сутжанов, С. О казахско-татарских культурных и литературных связях [Текст] // Вестник Омского университета, 2018. – № 3. – С. 84–86.
- 9 Ferris, T. The Scientific Romances of Jules Verne and H. G. Wells : Imperialism disguised as progress in the early days of science fiction. – New York : Hunter College, 2019. – 54 p.
- 10 Әбсеметов, М. Кітап және оның авторы туралы бірер сөз [Мәтін] // Верн Ж. Патша шабарманы : роман / Орыс тілінен ауд. Е. Жаппасұлы. – Алматы : Дәуір-Кітап, 2013. – 276-б.
- 11 Түрік баласы. И. Гаспринский [Мәтін] // «Қазақ» газеті. 1915 жыл. Екінші кітап. – Алматы : «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. – 512 б.

12 **Мамин-Сибиряк, Д. Н.** Кара Ханым [Электронный ресурс] // URL <https://rustam-bikbov.livejournal.com/50366.html>

13 **Мамин-Сибиряк, Д. Н.** Кара ханым [Мәтін] // Бөкейхан Ә. Шығармалары. XIII т. – Астана : «Алашорда», 2018. – 610 б.

14 **Дергачев, И. А.** Д. Н. Мамин-Сибиряк в литературном контексте второй половины XIX века [Текст]. – Екатеринбург : Изд-во Урал ун-та, 1992. – 224 с.

15 **Жарылғапов, Ж. Ж.** Қазақ прозасы : ағымдар мен әдістер [Мәтін] : Монография. – Қарағанды : ЖПС «Гласир», 2009. – 400 б.

16 **Бушмин, А.** Преемственность в развитии литературы [Текст]. – Ленинград : «Худож. лит.», 1978. – 224 с.

17 **Daurenbekova, L.** The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe [Text] // Cadernos de Tradução. – Graduate Program in Translation Studies Federal University of Santa Catarina. – Brazil, 2024. – 44(1). ISSN 2175–7968. DOI <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>

References

1 **Satybaldiev, A.** Ruhani kazyna [Spiritual Treasure] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1965. – 240 p.

2 **Toper, P.** Perevod v sisteme sravnitel'nogo literaturovedeniya [Translation in the system of comparative literature] [Text]. – M. : Heritage, 2000. – 254 p.

3 **Tolstoj, L.** Hadzhi Murat [Hadji Murat] [Electronic resource]. – URL <https://www.litres.ru/book/lev-tolstoy/hadzhi-murat-172380/chitat-onlayn/>

4 **Tolstoj, L. N.** Kazhy-Murat [Hadji Murad] [Text]. – Moscow : «Red East», 1924. – 180 p.

5 **Korolenko, V.** Chudnaja [Marvelous] [Electronic resource]. – URL http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_0010.shtml

6 **Korolenko V.** Zhumbak qyz [Mysterious girl] [Text] // Works by A. Bokeikhan. Volume XIY. – Astana : «Alashorda», 2018. – 530 p.

7 **Marx, K., Engels, F.** Kommunistik zhar [Communist wife] [Text] // Works by A. Bokeikhan. Volume XIII. – Astana : «Alashorda», 2018. – 610 p.

8 **Sutzhanov, S.** O kazahsko-tatarskih kul'turnyh i literaturnyh svyazjah [Text] // Bulletin of Omsk University. – Omsk, 2018. – № 3. – P. 84–86.

9 **Ferris, T.** The Scientific Romances of Jules Verne and H. G. Wells : Imperialism disguised as progress in the early days of science fiction [Text]. – New York: Hunter College, 2019. – 54 p.

10 **Absemetov, M.** Kitap zhane onyn avtory turaly birer soz [A few words about the book and its author] [Text] // Verne J. The Tsar's Courier : A novel / translated from Russian by E. Zhappasovich. – Almaty : Dauir-Kitap, 2013. – 276 p.

11 Turik balasy. I. Gasprinskij [I. Gasprinsky] [Text] // Newspaper «Kazakh». 1915. Second book. – Almaty : Public Foundation «Alashorda», 2023. – 512 p.

12 **Mamin-Sibiryak, D. N.** Kara Xanym [Kara Khanum] [Electronic text] // URL <https://rustam-bikbov.livejournal.com/50366.html>

13 **Mamin-Sibiryak, D. N.** Kara Xanym [Kara Khanum] [Text] // Works by A. Bokeikhan. Volume XIII. – Astana : «Alashorda», 2018. – 610 p.

14 **Dergachev, I. A.** D. N. Mamin-Sibiryak v literaturnom kontekste vtoroj poloviny XIX veka [Mamin-Sibiryak in the literary context of the second half of the 19th century] [Text]. – Ekaterinburg : Izd-vo Ural un-ta., 1992. – 224 p.

15 **Zharylgapov, Zh. Zh.** Qazak prozasy : agymdar men adister : monografiya [Kazakh prose : trends and methods : monograph] [Text]. – Karaganda : ZhIIS «Glasir», 2009. – 400 p.

16 **Bushmin, A.** Preemstvennost v razvitii literatury [Continuity in the development of literature] [Text]. – Leningrad : «Art. lit.», 1978. – 224 p.

17 **Daurenbekova, L.** The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe [Text] // Cadernos de Tradução. – Graduate Program in Translation Studies Federal University of Santa Catarina. – Brazil, 2024. – 44(1). ISSN 2175–7968. DOI <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>

11.03.25 ж. баспаға түсті.

15.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Е. М. Солтанаева¹, Л. Н. Дауренбекова², Е. Адаева³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы;

²Еуразийский гуманитарный институт имени А. Кусаинова, Республика Казахстан, г. Астана;

³Назарбаев университет, Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 11.03.25.

Поступило с исправлениями 15.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

ПЕРЕВОДЫ АЛИХАНА БОКЕЙХАНА В КОНТЕКСТЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

В статье рассматриваются художественные переводы А. Бокейхана таких русских писателей, как Л. Толстой, В. Короленко, Д. Мамин-Сибиряк, которые придерживались гуманистического мировоззрения против колониальной политики России. Исследователи разбирают перевод в контексте сравнительного литературоведения, обращая внимание на коммуникационную, посредническую деятельность перевода как распространителя актуальных идей. На примерах показано, как идеи против колониального гнетения переходят из одной литературы в другую, а историческая реальность одной нации переходит в художественную реальность другой.

Цель А. Бокейхана при выборочном переводе текстов русских писателей, освещающих межнациональные проблемы на стыке культур, заключалась в формировании национального самосознания казахского народа и продвижении национальных интересов, что подтверждается созвучными мыслями в его статьях.

Исследователи отмечают, что А. Бокейхан и др. деятели алаш переводя на казахский язык произведения Д. Н. Мамина-Сибиряка и публикуя их в печати, как отдельные книги, способствовал проникновению натурализма в казахскую литературу, побудив писателей создавать произведения в его рамках. То есть они дифференцируют созидательную деятельность и влияние художественного перевода на проникновение, формирование, широкое распространение в казахскую литературу тех или иных художественных течений. Учитывая специфику аудитории начала XX века, они анализируют использование адаптационной стратегии перевода для этого общества в работе А. Бокейхана.

Ключевые слова: перевод, сравнительное литературоведение, колониализм, альтернативный перевод, идея, адаптивный перевод.

*Y. M. Soltanayeva¹, L. N. Daurenbekova², E. Adayeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

²A. K. Kussayinov Eurasian
Humanities Institute,
Republic of Kazakhstan, Astana;

³Nazarbayev University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 11.03.25.

Received in revised form 15.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

TRANSLATIONS OF ALIKHAN BOKEIKHAN IN THE CONTEXT OF COMPARATIVE LITERATURE

The article examines the artistic translations of A. Bokeikhan of such Russian writers as L. Tolstoy, V. Korolenko, D. Mamin-Sibiryak, who upheld a humanistic worldview in opposition to Russia's colonial policy. Researchers analyze the translation in the context of comparative literary studies, paying attention to the communication and mediation functions of translation as a distributor of relevant ideas. The examples show how ideas against colonial oppression pass from one literature to another, and how the historical reality of one nation passes into the artistic reality of another.

A. Bokeikhan's goal in selectively translating texts by Russian writers, who are dealing with interethnic issues at the junction of cultures, is to form the national identity of the Kazakh people and pursue national interests, as reflected in the parallel themes of his articles.

The researchers note that A. Bokeikhan and other figures of Alash, translating the works of D. N. Mamin-Sibiryak into Kazakh and publishing them in print as separate books, contributed to Kazakh writers adopting naturalism and integrating it into their works. That is, they differentiate the creative activity and the influence of literary translation on the penetration, formation, and widespread dissemination of certain artistic trends in Kazakh literature. Taking into account the specifics of the audience of the early 20th century, they analyze the use of an adaptive translation strategy for this society in the work of A. Bokeikhan.

Keywords: translation, comparative literature, colonialism, equivalent translation, idea, adaptive translation.

<https://doi.org/10.48081/JLTU2352>

*А. Ф. Талипова

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>

*e-mail: asem_talipova@mail.ru

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ЕҢБЕГІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ОРНЫ

Синкреттік өнер туындысына айналған фольклор – қазақ халқының салт-дәстүрі мен мәдениетін, әдет-ғұрпы мен ұлттық болмысын көрсететін мол мұралардың бірі. Ежелден қазақ жұрты ауыз әдебиетінен сусындап, жас ұрпақтың тәрбиесі мен болашағына әсерін тигізіп отырған. Ертегілер мен аңыздардан бастап эпикалық поэмалар мен мақал-мәтелдерге дейін әртүрлі жанрларды біріктіре отырып, қазақ фольклоры білім мен тәжірибені берудің, сондай-ақ бірегейлікті қалыптастырудың маңызды құралына айналды. Өмірге келген нәресте жер қойнына табысталғанға дейінгі ғұмыры ұлттық салт-дәстүр негізінен бастау алса керек. Осынымен де қазақ жұртының өмірлік дастаны фольклор саласымен тығыз байланыста. Халқымыздың мол мұрасына айналып отырған ұлттық дәстүр сабақтастығы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келеді. Қазақ халқының ауыз әдебиетін зерттеп, игілікті істерді атқарып жүрген ғалымдар да баршылық. Олардың еңбектері қазақ ауыз әдебиетін сақтап қана қоймай, оны жаңа ұрпақ пен кең аудиторияға қолжетімді ете отырып, оны насихаттауға көмектеседі. Осы саланың көрнекті өкілдерінің бірі – фольклоршы, халық даналығын зерттеуші, қазақ ауыз әдебиетін зерттеп, сақтауда маңызды рөл атқарған Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің зерттеушілік еңбегіндегі фольклордың ұсақ жанрларының бірі мақал-мәтелдердің алатын орны қарастырылған. Мәшһүр Жүсіп Көпеев халық мақал-мәтелдерін зерттеп, жинай отырып, оларды қағазға түсіріп қана қоймай, олардың философиялық-идеялық аясын ашып, терең талдау жүргізді. Бұл мақал-мәтелдер ақынның зерттеу тәжірибесінің маңызды элементі болып, ауыз әдебиетінің халық даналығы мен мәдени дәстүрді зерттеудегі маңызды дереккөз ретінде көрсетіледі. Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпеев жинаған

мақал-мәтелдердің мағыналық мазмұнын анықтап, әртүрлі тақырыптарға қарай топтастыру мақсатында талданады. Бұл тәсіл халық даналығының қазақ халқының философиялық-этикалық ой-пікірлерімен қатар әлжуметтік және мәдени шындықтарды қалай бейнелейтінін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп, фольклор, халық даналығы, мақал-мәтел, мәдени мұра.

Кіріспе

Қазақ халқының мол мұрасына айналған ауыз әдебиетінің бір түрі – мақал-мәтелдер – халық қазынасы. Қазақ халқының сан ғасырлық тәжірибесін, даналығын, дүниетанымын танытатын қазақ халқының мақал-мәтелдері оның ауызша дәстүрінің құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл қысқа, бірақ сыйымды өрнектер көбінесе терең философиялық шындықтарды, дүниелік даналықты және адамның қоғамдағы мінез-құлқын анықтайтын моральдық нұсқауларды береді. Олар қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар қазақ мәдениеті мен тұрмысының ерекшеліктерін көрсететін дәстүрлі құндылықтар мен нормалардың өзіндік «картасы» қызметін атқарады. Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпеев қазақ халқының мақал-мәтелдерінің негізгі белгілері мен мағынасы, олардың мәдени мұраны сақтаудағы және ұрпақтан-ұрпаққа білім берудегі рөлі қарастырылады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығы сол кездегі фольклористердің арасынан ерекше көзге түседі. Көптеген ғалымдар атап өткендей, халық шығармашылығының жауһарларын жинауға, зерттеуге және сақтауға ұлы ақын және ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпеев зор үлес қосты. Ол жинап қана қоймай, сөзбе-сөз жаңа ізімен жазып алды, сондықтан оның күш-жігерінің арқасында қазақ халқының байлығының орасан зор қабаттары назардан тыс қалмады. Мақал-мәтелдерді сақтауға және насихаттауға елеулі үлес қосқан қазақ фольклорының көрнекті жинаушысы және сақтаушысы Мәшһүр Жүсіп Көпеевке арқасында осы қысқа, бірақ сыйымды өрнектер қазақ халқының менталитетін көрсетіп қана қоймай, қоғамдағы жеке тұлғалардың мінез-құлқын қалыптастыратын өзіндік моральдық бағдар ретінде қызмет етеді. Мәшһүр Жүсіп Көпеев жинаған мақал-мәтелдер – халық даналығының нағыз асыл тастары. Олар қазіргі әлемде өзекті болып табылатын терең философиялық шындықтарды жеткізеді.

Материалдар мен әдістері

Қазақ әдебиеттану ғылымында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларының алар орны ерекше. Мақаланы жазу барысында көптеген отандық және шетел ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, теориялық

материалдарды жинақтау, еңбектерді талдау, саралау, жүйелеу мен талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Еліміздің мәдениетіне тамсана қарамаған ұлт жоқ. Өзге ұлт өкілді ғалым-зерттеушілерінің қазақ даласындағы тыныс-тіршілікті, дәстүрді өзінше зерттеп, пікір қалдырған. Ғылыми тілде халық поэзиясын «фольклор» десе, оны зерттейтін ғылым саласын «фольклорист» дейді. «Фольклористика» ұғымына неміс ғалымы И.Ф. Кнафль пікір білдіріп, «халық даналығы» деген атау берген екен. Бұл пікірді әрі қарай жалғастырған Уильям Джон Томс халық аузынан шыққан мақал-мәтел, өлең-жырды, дастандарды, наным-сенімдерді жинақтайтын термин ретінде ұсынған. Томс «фольклор» терминін танымал етуде шешуші рөл атқарды. Өткенге көз жүгіртсек, оның нәрестелік неологизмі «фольклор» бүкіл әлемге танымал сөз болуы керек екенін білеміз, бірақ ол кезде бұл кеңінен қабылданбаған жаңа термин болды [1, 3-б.]. 1846 жылы ол бұл сөзді the Athenæum журналына жазған хатында қолданып, оны халықтық нанымдарды, мифтерді, ертегілерді, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді зерттеудің жалпы атауы ретінде ұсынды. Уильям Джон Томс болашақ ұрпақ үшін ауызша дәстүрдің байлығын сақтау үшін фольклорлық материалдарды жүйелі түрде жинауға және оларды талдауға шақырды. Ол халықтардың психологиясы мен дүниетанымын түсіну құралы ретінде фольклордың маңыздылығы туралы сұрақтарды алғашқылардың бірі болып көтерді.

Халық ауыз әдебиеті жөнінде орыс зерттеушілері В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский т.б. өз пікірлерін білдірсе керек. Мәселен, Н. Г. Чернышевский қоғам дамыған сайын, ілгерілеген сайын халық поэзиясы жойылып отырады, себебі оның орнын жазба әдебиеті басатындығын айтады. Ал жаңа дәуір жаңаша леп беретіндігін айтса, В.Г. Белинский оған қарама-қарсы пікір білдіреді. Оның айтуынша, фольклорда танымал есімдер болмайды, оның авторы тек халық болатындығын жіткізеді. Б. Н. Путилов фольклорды халықтың тұрмыстық-әлеуметтік және өндірістік қатынастарымен байланыстырады. Сондай-ақ фольклорды әдебиетпен де сабақтастырады. Бірақ оған көркемдік, тілдік тұрғыда емес, синкреттік өнер ретінде баға береді. Ал Е. В. Аничков фольклорды діни наным-сеніммен байланыстырса, В.Ф. Миллер этнографияға жақындығын айтады. Г. Е. Потаниннің Орта Азия мен Қазақстан халқының тұрмыс-тіршілігін зерттей келе, қазақ фольклорына қатысты этнографиялық еңбек жазғандығы дәлел. Осылайша барлық пікірлерді ескере отырып, фольклорды біржақты сала ретінде қарастырмау керектігі анықталуда [2, 65-б.].

Халық ауыз әдебиеті туындыларының табиғаты жайлы М.К. Азадовский мен Ю. М. Соколов сияқты ғалымдар да ғылыми тұжырымдарын айтқан. Ал

В. П. Аникин М. К. Азадовский мен Ю. М. Соколовтың пікірлеріне қарсы пікір білдіреді. Ол фольклордың негізгі буыны ретінде қарастыра отырып, оған әдебиеттену мен ғылымтану методологиясын қолдану қажеттігін басты назарға алады. Осы ретте ғалымның осындай тұжырымдамасы оның фольклор мен әдебиеттің бірлігі туралы пікірінен көп бұрын айтылғандығын да ескеру қажет. В. П. Аникиннің бұл пікірін қазақ зерттеушілердің ішінен Б.Абылкасымов та дамытып, Ю.М. Соколовтың «фольклор – әдебиеттің бір бөлігі болса, фольклористика – әдебиеттің бір бөлімі» деген пікірін келтіреді.

Фольклор жанры жайлы В. Я. Пропптың көзқарасы шындыққа жанасқандай. Белгілі бір халықтың фольклорына тән жанрлық ерекшелікті екінші бір елдің фольклорлық жанрына апарып, қолдана салудың нәтиже бермейтіндігін айта отырып, оны үш түрлі межеге бөліп қарастырады. Олар: 1) фольклор туындыларының поэтикасын зерттеу; 2) фольклордағы халық тұрмысымен байланысты жанрларды анықтау; 3) олардың орындалу формасына жете көңіл бөлу [3, 17-б.].

Жоғарыда келтірілген пікірлерге қоса, фольклорға қатысты бірнеше сипаттама беруге болады: фольклордың тарихилығы, ұлттық сипаты мен көп нұсқалы болуы, ауызекі дамуы және т.б. Халық ауыз әдебиеті ауыздан-ауызға таралғандықтан, көп нұсқалылыққа әкеледі. Әрбір халық өзінің бастан өткерген тарихи кезеңдері мен оқиғаларын жырлап, тыңдарманын баурап әкететін шыншыл әрі көркем туынды неғұрлым қызығырақ жеткізіп отырғаны сөзсіз. Сол өлең-жырлардан халықтың тұрмысы, ой-санасы, тіл байлығы аңғарылады. Қазақ фольклорының тарихилығы мен көп нұсқалылығы осыдан көрініс табады. Әсерлі де көркем етуде оқиға кейіпкерлерінің (атап айтсақ, батырлар, би-шешендер, тарихи кейіпкерлер мен тұлғалар т.б.) рөлі ерекше.

Халық туындыларынан елдің бастан кешкен оқиғаларын баяндай отырып, суреттеуде эпостық, лиро-эпостық жырлардың, шешендік сөздердің, мақал-мәтелдердің жасалуы мен зерттелуінде, тақырыптарында өзіндік ерекшеліктер бар. Елін қорғау сарынында жырланған эпостық жырлар патриотизм мен ерлікті дәріптейді.

Академик Ө. Марғұланның «Халық жырларын туғызудағы мотивтер» [4, 8-б.] атты мақаласында эпостық жырларда кездесетін ұғым-түсініктерге тоқталып өткен. Адамдардың өзіне қарсы жаулармен күресу мақсатында пайда болған Бөрікүс, Жезтырнақ, жалмауыз т.б. қайсысы болсын – халыққа қарсы, жағымсыз кейіпкерлер. Ал Шоқан Уәлиханов болса, халық поэзиясына жеке тоқталған. Өзінің «Абылай» деген еңбегінде халықтың батырлық жырын, эпостық жырын кеңірек сөз еткен. Ш. Уәлихановтың «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» мақаласында қазақтардың әдет-ғұрпы, ауыз әдебиеті, наным-сенімі сөз етіледі. Әруаққа сыйыну, отқа табыну, аластау сияқты мифтік ұғымдарды материализм мен діни сипатта

енгізіп отырған. Шоқанның түсінігінше, халықтың фольклорын жеткізіп қана қоймай, ұлттық санасын, зары мен мұңын, болашаққа деген арман-үміттерін де ерекше атап өткен. Сондықтан болар Шоқан «қазақ фольклористикасының атасы» деп аталып кетсе керек [5, 8-б.].

Халық ауыз әдебиеті туындылары ерте кезден пайда болғандығы жоғарыдағы пікірлерден анық көреміз. Оған дәлел қазақ фольклорының алғашқы үлгілері сонау бақташылық, мүмкін одан да бұрынғы кезден қалыптаса бастап, елдің экономикасына, отбасылық, рулық кемелденген шағына дейін жеткен. Сол дәуірдің тыныс-тіршілігін, әдет-ғұрпы мен салт-санасын сөз өнері, бір сөзбен айтқанда, фольклорлық дәстүр негізінде болашақ ұрпаққа жетіп, бүгінгі күнге дейін мұра етіп келіп жеткен туындылардың басым көпшілігін Мәшһүр Жүсіп Көпеев арқылы жеткен екен. Мәшһүр Жүсіп Көпеев ауыз әдебиеті үлгілеріндегі тұрмыс-салт жырларын, эпостық пен лиро-эпостық жырларын, шежіре-дастандарын ел аузынан жазып алып, хатқа түсіріп отырған. Тарихи тұлғалар мен олардың тұсында өмір сүрген адамдардан деректер келтіріп, қосымша түсінік беріп отырған. Осындай еңбектері үшін Мәшһүр Жүсіп Көпеев фольклорлық дәстүрді қалыптастырушылардың бірі деп есептейміз. Жастайынан зерек болып ержеткен бала Мәшһүр Жүсіп жыр-дастандарды жатқа айтып, кейін жазба әдебиеті үлгісі ретінде қағазға түсіріп отырған. Сол замандағы би-шешендердің сөздерін, есімдерін бізге жеткізуші көпір іспеттес. «Абылай ханның сауалы» туындысында билерге қойған сауалдың жауабын естіп, риза болғандығы айтылады. Шығарманың астына сол дәуірдің елге танымал тұлғаларынан да хабардар етеді. Мәшһүр Жүсіптің жас шағында Тобықты: Құнанбаймен сапарлас болып қажыға бірге барған Сілеті бойындағы – Қыпшақ: Құрман баласы Хасен қажы айтып еді: «Естіген сөзім жерде қалмасын!» - деп ерінбей қағазға жаза беру маған біткен ауыр әдет болды», - дейді. Қаз дауысты Қазыбек би жайлы да көптеген деректер келтірген. Оның билік жүргізген шағы, айтылған ақилият сөздерін тізбектей берген. Едіге бидің алғашқы билігін, оның Тоғаспен құда болуы, оның түсі мен соңғы билігі жайлы да хабардар етеді. Мөңке бидің әңгімесін келтірсе, ал Бөлтірік би арқылы оның нақыл сөздері жеткен. Бөлтірік бидің «Аққу құсқа оқ тисе, қанатын суға тигізбес, Ақсүйекке оқ тисе, қарашыға сырын білдіртпес», «Сөздің көркі – мақал, ердің көркі – сақал», «Ат жаманы соқпақшыл, адам жаманы тақпақшыл» деген сөздері қазіргі таңда мақалға айналып отыр. Жәуке шешен, Тәйтеке би, Досбол мен Ақтайлақ сынды тарихи тұлғалардың өмірінен дерек келтіреді. Бұл тұлғалардың билік жүргізуі, ақылы мен даналығы, даудың шешімін әділ шешу жолдарындағы қанатты, дәйек сөздерінен хабардар етеді.

Сәбит Мұқановтың «Халық мұрасы» еңбегінде [6, 211-б.] Мәшһүр Жүсіптің көнеден жинақтаған мол мұрасына тоқталады. Ол XVIII ғасыр ақындарының ішінде ерекше көп сақталған Бұқар жырауды айтады. Бұқар жыраудың халық бостандығы мен тәуелсіздігін аңсағаннан жырлары туындаған. Оның жырларын сақтап, мейлінше түгелдей жеткізуге тырысқан Мәшһүр Жүсіп Көпеев еңбегі елеулі. Дегенмен де, Мәшһүр Жүсіп: «Бұқарекен сөйлеген уақытында сөзі мұндай жүз есе, мың есе шығар. Бізге келіп жеткен тамыры ғана», - дейді.

Жазуы өшпейтін сиямен артына мол мұра қалдырған ақын халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бата, жар-жар, мақал-мәтел, сыңсу, беташар, жарапазан, бата, жоқтау, өтірік өлең, шешендік сөздер мен лиро-эпостық жырларды т.б. хатқа түсіріп, аманаттап отырған.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев ғалым, фольклортанушы ретінде ғылыми жұмысының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын мақал-мәтелдерді жинақтаумен қатар, жүйелеу, зерттеуге де терең қызығушылық танытты. Ол бұл халықтық өрнектерді жай жазып алумен шектелмей, олардың түп-тамырын, контекстін, мәні мен қоғам өміріндегі рөлін түсінуге ұмтылды. Белгілі бір мақал-мәтелдердің неліктен жасалғанын, олардың тарихи жағдайда нені білдіретінін, олардың түсіндірмесі мен қолданысы уақыт өте өзгергенін қарастырды.

Оның шығармашылығының осы тұстары Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің жинақтау және зерттеушілік қызметі қаншалықты тығыз байланысты екенін көрсетеді. Ол фольклорды жинауда халық өнерінің үзінділерін жай қағазға түсіріп қоймай, терең де жүйелі көзқарасты қажет ететін халық даналығының мәніне бойлауға ұмтылды. Мақал-мәтелдерді жинау жұмысы әсіресе қиын, өйткені бұл сөз тіркестері көбінесе ауызша дәстүрде кездеседі, өзгермелі формада болады және аймаққа, заманға, әлеуметтік топқа байланысты өзгеруі мүмкін.

Сонымен қатар, мақал-мәтелдерді жинақтау жұмысы мұқият жазуды қажет етеді, бұл өз кезегінде айтарлықтай күш салуды қажет етеді. Ертегі немесе эпос сияқты фольклордың басқа жанрларынан айырмашылығы, мақал-мәтелдер дайын күйінде болмайды және тұрақты нысаны болмауы мүмкін, бұл оларды ерекше ұқыптылықпен жазып алуды қажет етеді.

Расында, Мәшһүр Жүсіп Көпеев жинаған қолжазбаларында мақал-мәтелдердің оның әрқайсысының шығу тегі мен қайнар көздері туралы түсініктемелермен қоса берілген. Жоғарыда мақал-мәтелдердің дайын күйінде жазылмағандығын айтқан болатынбыз. «... Қатаған ханы хан Тұрсын, қай неткенді ант ұрсын» Қатаған ханы Тұрсынның Еңсегей бойлы Ер Есімге жасаған опасыздығынан кейін іс-түссіз жоғалып кеткендігі негізінде туған мақал деседі [7].

Жалпы қазақ мақал-мәтелдер қалай пайда болған? Мәшһүр Жүсіп Көпеев мақал-мәтелдердің пайда болуын белгілі бір оқиғамен, тарихпен байланыстырап отырған. Мәселен, «шығасы шықпай, кірісі кірмейді» деген сөз он үш жасар Сүлеймен ғалайссаламның аузынан шықса керек [8, 89-6].

Фольклордың ұсақ жанрларының бірі – мақал-мәтелдерді ақын ең алғаш «Құран Кәрім» кітабынан алса керек. Қандай мақал-мәтел болмасын, Құран кітабының қай хадисінен, қай кездегі оқиғаға байланысты алынғандығын ескертіп отырған. Оған дәлел әрбір мақалдан кейін түсінік беріп, жазып кетіп отырған. «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» мақалы Хадис-шарифта» Шіп Алутин мен Алайманның мағынасынан алынғандығын айтады [8, 139-6].

Ақын жинаған мақал-мәтелдердің ішінде қазақ халқының өмірі мен дүниетанымын бейнелейтін тақырыптардың кең спектрін қозғайтын мақал-мәтелдер жиі кездеседі. Бұл мифтік нанымдар, әлеуметтік нормалар, адамдар арасындағы қатынастар, байлық пен мүлік мәселелері, қоғамдағы моральдық негіздер мен мінез-құлық сияқты маңызды салаларды қамтиды. Мәселен, қазақ халқының мақал-мәтелдерінде еңбекке деген көзқарастар, үлкендерге деген құрмет, қонақжайлылықтың маңыздылығы, дәстүрлерге адалдық, сондай-ақ табиғат пен рухтарға байланысты нанымдар жиі көрініс табады. Мифологиялық аспект әсіресе символдық мағынаға ие және моральдық сабақтардың тасымалдаушысы ретінде қызмет ететін жануарлардың, рухтардың, табиғи құбылыстардың бейнелерінде айқын көрінеді.

Түрік ғалымы О. Аксой мақал-мәтелдер тек тілмен ғана емес, әлеуметтану, психология, педагогика, экономика, философия, тарих, мораль, фольклор және тағы басқа көптеген білім салаларымен тығыз байланысты және тілдік құрылымдарды ажыратуға лайық, ұлт сөзінің күдіретін, сөз байлығы мен сөз сұлулығын, көрсететін тілдік құрылымдар деп көрсетеді [9, 12-6].

«Кедей елдің көшбасшысы көп болады», «Қарадан хан қойса, қасиетті болмайды, Үлгісізден би қойса, өсиет болмайды», «Балаң жаман болса, дәрменің кетер, Қатының жаман болса, арманың кетер, Қайғы-қасіретпенен заманың кетер», «Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес», «Қазақтың жаны – азапта, наданның жаны – тозақты», «Көсеуің ұзын болса, қолың күймейді, ағайының көп болса, адам тимейді», «Бар – барын бермейді, Жоқ – қарап тұрмайды» т.б. сияқты мақал-мәтелдер әр алуан тақырыпты қамтыған. Ендеше, қаламгер жинаған мақал-мәтелдер тақырыптарына тоқталсақ.

Қазақ халқының мол мұрасына айналған мақал-мәтелдер мазмұны мен тілінің тереңде жатқанын фольклорлық дәстүр арқылы байқаймыз. Халықтың дүниетанымдық көзқарасын әрқилы мазмұнда, әр түрлі тақырыпта жеткізе білген. Сондықтан Мәшһүр Жүсіп Көпеев жазбаларындағы мақал-мәтелдерінің тақырыптары көп.

Мақал-мәтелдерді мағынасы бойынша топтастыру процесі халық шығармашылығында қандай негізгі идеялар мен құндылықтар бар екенін қарастыруға, сонымен қатар бұл мақал-мәтелдердің адамдардың дүниетанымы мен күнделікті мінез-құлқының қалыптасуына қалай әсер еткенін түсінуге мүмкіндік береді.

Ол тақырыптарды мынадай мазмұнда топтастыруға болады:

Өнер-білімге байланысты мақал-мәтелдер. Мысалы, «Ақыл – білім азығы, білім – ырыс қазығы», «Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады», «Ақыл – малда, көрік – көмейде», «Ақылдың тізгіні – құлағында болады, ақылдың тізгіні – кеудесінде болады», «Білген – білгенін істер, білмеген – бармағын тістер», «Білім – ер азығы, ер – ел азығы» т.б.

Еңбекке байланысты жинастырылған мақал-мәтелдер: «Еңбек қылсаң, емерсің», «Еңбектіге қара жер ойылады», «Ер – егіз, еңбек – жалғыз», т.б.

Жақсы мен жаманды айыратын ұғым-түсініктерді мақал-мәтелдер арқылы жеткізе білген: «Жақсы әйел – жаман еркектің басын хан қылады. Жаман әйел – жақсы еркектің басын дақ қылады», «Жақсы – бастар, жаман – қостар», «Жаман адам – тақпақшыл, жақсы сиыр – соқпақшыл», «Жаман да болса, ағамыз, жақсыны қайдан табамыз?! Ауру емес, жын емес, мінезді қалай бағамыз?!», «Жаман мерген теке атқан жеріне өш», «Жаман – өз сыбағасына құлдық ұрады», «Жаман сыйлағанды, сиыр сипағанды білмейді», «Жаман үйден – қосым жақсы, Сынық оқаштан – мосым жақсы. Жаман қатын алғаннан, Бойдақ жүрген осым жақсы», «Жаманға жақсылық қылсаң, Атыңды ерттеп қойып, қыл», «Жамандыққа – жақсылық қыл», «Жаманның айтқаны келмейді, сандырақтағаны келеді», «Жаманның әлі шапалаққа келеді», «Жаманның үйі қопсыса, жүні түседі, Жаманның үйі қопсыса, күйі түседі», «Жақсы көргенін айтады, жаман бергенін айтады», «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді», «Жақсы кісі аттан құласа, Жаман кісі табашы болады», «Жақсы жүрісінен пұл болады, жаман жүрісінен құл болады», «Жақсы мен жаманның жаны бірдей, Арық пен семіздің бауыры бірдей», т.б.

Достық пен дұшпандыққа байланысты жинастырылған мақал-мәтелдер: «Дос – басқа, дұшпан – аяққа қарайды», «Дос болып, ауру болғанша, Сауда қылып, сау бол!», «Досың да, дұшпаның да ер болсын», «Досын бергеннің тұсына (түсіне) қарама», «Ер дұшпансыз болмайды, Есек тұсаусыз болмайды», «Дұшпаннан түк тартса да – пайда», «Жау жағадан алғанда, Бөрі етектен алады», «Жау жоқ деме – жар астында, Бөрі жоқ деме – бөрік астында», «Жау малы жасық татымас», «Жауды аяған – жаралы қылады». Бұл мақал-мәтелдерден ер азаматтың басынан талай жағдайлар кездесетінін, оның досы да, дұшпаны да болатынын айта отырып, екеуінің ара-жігін ашып береді. Қазақ халқы жаугершілік заманды бастан кешіргендіктен, дұшпандық пен сатқындықтың орын алатынын білеміз.

Қазақ халқының өмірі мал шаруашылығымен тығыз байланысты екенін білеміз. Төрт түлік мал – қазақтардың өмірлік азығы. Сөз өнерінде төрт түлік малды тиек еткен ақын жинастырған қаншама мақал-мәтелдері баршылық. *Төрт түлік малға қатысты* туындағын мақал-мәтелдер: «Қой алдырып, қорасын бекітеді», «Қой анасы – бестен», «Қой асығы деменіз, Қолайыңа жақсы сақа қой!..», «Қой бітерде қотаншы ит кез болады», «Қой көбелесе, өседі, Жылқы кенжелесе, өседі», «Қойдан қоңыр қойшының қоңыр өгізі», «Қойды – шартық, Елді – қортық бүлдіреді», «Мал бітсе, көзге тал бітеді», «Мал – арыстанның аузында, Түрікпеннің төрінде», «Мал – басқа бітер, Қына – тасқа бітер», «Малды тапқанға баққыз, Отынды тергенге жаққыз», «Малдың беті – жарық, Малсыздың беті – көн шарық», «Малым – жаным садақасы, Жаным – арым садақасы», «Өгіс өлмес, арба сынбас», «Өгіздей – күшті, арыстандай – ер», «Өгіз өлдім демес, арба сындым демес» [10, 79-б].

Құдай Тағаланың жаратылысында бүтін болмайтын себептер көп. Егер бүтін болса, онда жер бетіне сыймай кететін құбылыстар қаншама болатыны аян. Осы қос-сыңарлы құбылыстар арқылы талай шаруаның бітеніні, көздеген нәтижеге қол жететіндігі аңғарылады. Сондықтан Алла Тағала өз жаратылысын қос, жұп қылып жаратса керек. Осылайша «Екі жарты – бір бүтін» табиғат заңдылығына айналды. Бұны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қосымша түсіндіруіндегі *екі, қос, жарты болып жаратылуы* берілген мысал арқылы дәлелдейді: «Екі аяқ қымыздың – Бір аяқ желігі болады», «Екі даугер ауыл болмас, Қас төреде бауыр болмас», «Екі жақсы ерікпес, Екі жаман бірікпес», «Екі жақсыдан бір жаман туса, Жыннан пайда болады, Екі жаманнан бір жақсы туса, Нұрдан пайда болады», «Екі кемелдің құйрығын ұстаған – суға кетеді», «Екі қарадан күлкі туады, Екі сарыдан үкі туады, Бір ақ, бір қарадан түлкі туады», «Екі қырағыдан суқараңғы туады», «Екі нардың арасында шыбын өледі», «Екі өлмек жоқ», «Екі сұңқар таласса, Құзғын, қарғаға жем болады», «Екі торының өзгелігі жоқ», «Екі шоқып, бір қара».

Ер мен жер тақырыптары қамтылған мақал-мәтелдер: «Ел алмаған – елу жыл жатады», «Ел даусыз болмайды, тау құрсыз болмайды», «Ел жиіде – кедей тоқ», «Ел қонбай, ит тынбайды», «Ел – тозығы жетер – сөзден азар, Ер – тозығы жетер – көзден азар», «Елі жылда – ел жаңа, Жүз жылда – қазан жаңа», «Ер – егіз, еңбекте – жалғыз», «Ер дұшпансыз болмайды, есек тұсаусыз болмайды», «Ер екенінді бәлейін, Ер өлтірші, көрейін», «Ер есектей тасиды, Қатын қаздай асайды», т.б.

Ал *адамның мінез-құлқымен* байланысты мақал-мәтелдер төрт түлік малға қатысты туындаса керек. Ежелден мал бағып күнкөрген қазақ халқы адамның кейпін сол сарынмен ұштастыра білген. Адам баласының мінезіне, жүріс-тұрысына байланысты образдарды көз алдымызға әкеледі. Мәселен, «Адам аласы – ішінде, Мал атасы – сыртында», «Сырын білмеген аттың

Сыртынан жүрме», «Сенген қойым сен болсаң, Күйсегенінді ұрайын», «Жаман атқа жал бітсе, жалына торсық байлатпас. Жаман адамға мал бітсе, Жанына қоңсы қондырмас».

Аз сөзбен көп мағына беріп, астарлы ой тудыратын мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Фольклорлық дәстүр халқымыздың эстетикалық, қоғамдық, тұрмыстық дүниетанымымен тығыз байланысты. «Жаудағының да тезегі тиеді», «Көп жүрген жыланның аяғы көрінеді», «Көп суыр үн қазбайды, Ін қазса да, кең қазбайды», «Көп – Құдайдан бір-ақ жас кіші», «Күндестің күні – күндес», «Көшерін – жел, қонарын – сай біледі», «Көрінбеген қарадан – көрінген бұлт жуық», «Көрші ақысы – Тәңірі ақысы», «Күшала жегендей аузына бұрыш салғандай», «Күні бұрын күтіп, Күтінбесең, шығар түтін», «Күні бұрын құты қашып», «Күніне желше жүз құбылады», «Күріш арқасымен күрмек су ішеді», «Қалауын тапса, қар жанар», «Қалған көңіл – шыққан жан», «Көп ауызы – уәлі», «Өз қорлықтан – жат қорлық», «Шөлмек мың күн сынбайды, бір күн сынады», «Шөптей қағып, Баудай қусырып», «Шын дүние – шынжыр арқан», «Шаңырақ жалап, ит тоймайды», «Шалатын кісінің аяғы маймақ», «Шешінген – судан тайынбайды», «Шөккен түйі – соққанды білмес», «жарлыға жарты қарсақ пайда, Бүтін қарсақ қайда?», «Жарым құрсақтан – жатар орын», «Жасқаншақтың көзі – сау», «Түсі игіден түңілме», «Тырна – көкте, Тұзақ – жерде», «Тышқанның да сауыры бар», «Ұйытқып соққан борандай», «Тұз – май қатығы, өлең, жыр – сөз қатығы», «Ханнан – қазық, Биден – тоқпақ қойып», «Шам жарығы түбіне түспес», «Ішпесе де, көңілі тоқ», т.б. [8, 88-б].

Кейбір мақал-мәтелдер қайталама ұйқас түрінде кездеседі. Мысалы: «Көп отырған – жер азар, Қатыны жаман – ер азар, Қарашасы жаман – хан азар, Имансыз болса, көр азар», «Көп суыр ін қазбайды. Ін қазса да, кең қазбайды», «Көп қарттың ішінде – бір бала дана болар, Көп баланың ішінде – бір қарт бала болар», «Көңіл кірі – айтса, кетеді, Көйлек кірі – жуса, кетеді, Сүйек кірі – қайтсе кетеді?!», «Өзімдікі дегенде, өгіз қара күшім бар. Кісінікі дегенде, қол тимейтін ісім бар», «Өзіңнен тумай, ұл болмас, Сатып алмай, құл болмас», «Шыбыштан туып, Серке болмайды, Тоқалдан туып, Ерке болмайды», «Жарлы болма, Жарлы болсаң, арлы болма», «Жас – жастың тілеуі бір», «Өлсең, өлесің, өлмесе, кісі боласың», «Сасқанға – жол тар, Тасқанға – жол жоқ», «Торғай жаңбыр жауса, Балапанын қорғайды, Бұршақ жауса, Басын қорғайды», т.б. сияқты мақал-мәтелдер құрамындағы сөздердің қайталанып келуін байқаймыз.

Мақал-мәтелдердің тілдік ерекшеліктеріне келетін болсақ, ассонанс пен аллитерацияның көптеп келетіндігін аңғаруға болады. Мәселен: «Таңғы тамақ – Тәңірден», «Таз таранғанша, той тарқайды», «Тайын – Тәңірісіндей, құнанын – Құдайындай көреді», «Тамақ – тоқ, көйлек – көк», «Жатқанға

жан жуымайды», «Күндестің күлі – күндес», «Қатын қайраттанып, қазан қайнатпайды», «Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу», «Күлсең, кәріге күл» сияқты мақал-мәтелдерде аллитерация түрі кездессе, «Алма алмадан реңк алады», «Ағайын арасынан ақсайды, Ат турасынан ақсайды», «Ұйықтаған ұйқы алады», «Ұйықтамаған жылқы алады», «Ойын[да] [озған] шында озар!», т.б. мақал-мәтелдер ассонансқа негізделген. Сондай-ақ олар бір-бірімен ұйқастық үйлесім тапқан.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жинаған мақал-мәтелдердің ішінде көлемді де, мағынасы терең түрлері кездеседі. «Сөздің көркі – мақал-ды. Ердің көркі – сақал-ды. Сақалы жоқ көселер қасабалы тоқал-ды!» «Сөйлей білмеген – сөзді өзіне келтіреді, Көше білмеген – көлік өлтіреді», «Судан өткенше: «Қызымды беремін! – дейді. Судан өткен соң: «Өзіңнің айтып жүргенің не?! – дейді», «Сусыз жердің шөбі – арам. Перзентсіз ердің малы (күші) – арам. Еңбексіз ердің – дәмі арам. Сатайын десем, пұлы – арам». «Сүтсіз сиыр – сөңіреуік, Долы қатын – жылауық, Ақсыз балалаған қой – жамырауық», «Көпке тентек жігіттің Бір ажалы – көптен. Көп кетеген түйенің Бір ажалы – шөптен», «Өспейтін елдің жігіті топ ішінде – құрдасын «Қатыным!» деп ойнайды. Өсетін елдің жігіті топ ішінде құрдасын «Батырым!» деп ойнайды», «Үш ай тоқсан болмаса, Үлкен теңіз тоңбайды. Қатын шайпау болмаса, Ер жалғыз үй қонбайды», «Шыбыштан туып Серке болмайды, Тоқалдан туып, Ерке болмайды», «Туысы бір болса да, Ерден – ердің ісі артық?! Пішіні (формасы) жоқ күмістен – Сұлудан соққан мыс артық. Сырты құрым, қараша үй – Ықыласты болса адамы, Тәтті болса тағамы, Боз ордадан үш артық!», «Ұл он беске жеткенше – қолға ұстаған қобызың. Ұл он бестен асқан соң, тіл алмаса, доңызың», «Тауда болар тарғыл тас, тарықса, шығар көзден жас. Қайрылмай кетпес қарындас, Өзінің басын зор еткен, Ағайынын қор еткен – жапанда қалар жалғыз бас», «Таудың тамы айналмайды, Тасы айналады. Иттің, боқ жемесе, Басы айналады», «Темекінің жаманынан – ағашы жақсы, Ағайынның жаманынан – алашы жақсы», «Торғай жаңбыр жауса, балапанын қорғайды. Бұршақ жауса, басын қорғайды», «Төбел тазға төрт теңге, Жалтыр тазға он теңге, Ойма тазға он теңге, Қырма тазға қырық теңге! Сал көтінді керсеңге, Сыйса да бер бес теңге, Сыймаса да бер бес теңге!», «Жаман үйден – қосым жақсы, Сынық ошақтан – мосым жақсы, Жаман қатын алғаннан да Бойдақ жүрген – осым жақсы», «Жаманмен құда болсаң, Дауымен іс қылады. Итпенен үйір болсаң, боғымен той қылады», «Жапалақпен тасты ұрса да жапалақ өледі. Таспен жапалақты ұрса да, жапалақ өледі», «Жау келді!» - деп ақылыңды тауыспа. «Көшемін!» - деп отыныңды тауыспа», «Көп отырған – жер азар, Қатыны жаман – ер азар, Қарашасы жаман – хан азар, Имансыз болса, көр азар», «Көктемде – айғыр мас, Ақпанда – бура мас, Көбік қарда – қошқар мен теке мас, Жиырма

бесте – жігіт мас» сияқты мақал-мәтелдер сол дәуірдің ағымынан туындаған түрлері. Сондай-ақ «Отының суы болса, Қыстық құр қамысынан не пайда?! Етегің тар болса, Дүниенің кеңдігінен не пайда?! Қатының долы болса, Елдің бейбітшілігінен не пайда?!», «Өз балаң – Өзекке тепкілесен, кетпейді, Кісі баласы – Кісінесен, тұрмайды», «Өлгенді: «Өлді!» – дегенге нан, «Әдет қалды!» – дегенге нанба. «Тау қозғалды!» десе, нан, «Жаман жақсы болды» – дегенге нанба», «Өзіме салсам, Тайлы бие тиеді, кісі алдында аяғым анда-санда бір тиеді», «Өзен тұрып, өзге жерге қонған – нәмәрт, өзі болған жігіттің түбі – тегін сұраған- нәмәрт», «Өзінің басын зор еткен, Ағайынын қор еткен – Жапанда қалар жалғыз бас», «Қатын алсаң орыстан, Басың кетпес борыштан. Қатын алсаң қарадан, арты кетпес жаладан. Қатын алсаң төреден, аузы кетпес парадан», «Қатын алсаң, семіз ал, Былқылдасып қойныңда. Бір шайнасаң, май шайна, Шылқылдасын аузыңда», «Кетеген болса, түйең жау, Тебеген болса, биен жау, Тіл алмаса, қатын жау», «Дүниеде бір көз бар, бір көзі жоқтан сақтан. Бір қолы бар, бір қолы жоқтан сақтан. Бір аяғы бар, бір аяғы жоқтан сақтан», «Екі жақсыдан бір жаман туса, жыннан пайда болады. Екі жаманнан бір жақсы туса, нұрдан пайда болады», «Екі қарадан күлкі туады, Екі сарыдан үкі туады, Бір ақ, бір қарадан түлкі туады», «Еңкейгенге еңкей: Өкеңнен қалған құл емес, Шалқайғанға шалқай: Пайғамбардың ұлы емес» сияқты мақал-мәтелдер тарихи дәуір негізінде белгілі бір оқиғаға байланысты туындаған болатын. Бұл көлемді мақал-мәтелдер риторикалық сұрау түрінде де кездеседі (мәселен, «Отының суы болса, Қыстық құр қамысынан не пайда?! Етегің тар болса, Дүниенің кеңдігінен не пайда?! Қатының долы болса, Елдің бейбітшілігінен не пайда?!», «Жаман адам – тақпақшыл, жақсы сиыр – соқпақшыл», «Жаман да болса, ағамыз, жақсыны қайдан табамыз?! Ауру емес, жын емес, мінезді қалай бағамыз?!»). Өмірде кездесетін түрлі құбылыстар мен жағдайларды адам өмірімен, тағдырымен байланыстыра суреттеп, үлгі-өнеге алуға бағыттайды.

Мақал-мәтелдердің қай-қайсысы болмасын, сөз өнерінің байлығын, шеберлігі мен құндылығын, өміршендігін байқатады. Жазу-сызу болмаған кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігі мен наным-сенімі, ұғымы мен біліктілігі, көрегендігі қазақ халқының сөз саптау шеберлігінен аңғарылады. Ал мақал-мәтелдердің өміршендігі – шексіз дүние. Заман өз ағымымен жылжығанымен, халықтың түсінік деңгейі мен мінез-құлықтары, әлеуметтік мәселелері әр заманда, әр қоғамда да өзектілігінен арылмаған. Бай мен кедей, жақсы мен жаман жайлы мәселелер әр заманда да көрініс таба білді. Қазіргі заманауи өмірде сол кездердегі мақал-мәтелдердің бүгінгі күнде де өзекті болып отырған жайы бар. Бала тәрбиесі мен ақшақұмарлық ең елеулі тақырыптардың бірі болып қала бермек. Оған төмендегі мақал-мәтелдерді топтастырсақ: «Өленді жерде өгіз семіреді, Өлікті жерде молда семіреді»,

«Сабыр түбі – сары алтын», «Өлі – тірінің азығы, Жақсы – жаманның азығы», «Өтірік – шынға тоқтар», «Пайданы басыңа қыл, Басыңнан асса, досыңа қыл», «Талаптыға нұр жауар», «Тау белгісі – тас болар, Бай белгісі – ас болар», «Саудада достық жоқ, Сәлемде борыштық жоқ», «Саудың асын ішіп, аурудың сөзін сөйлейді», «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін», «Таспен атқанды – аспен ат», «Таныған жерге бой сыйла, Танымаған жерге тон сыйла», «Ұрсайын десем – өз балам, Тәңірі қылды, не шарам?!», «Тірліктің күші – бірлікте», «Ұл жеп, жайына кетті, Қыз жеп, байына кетті», «Ішің күйсе, тұз жала». Осы мазмұндас мақал-мәтелдер қазіргі әлеуметтік тұрмыстан туындаған мәселелерді қамтиды.

Ұрпақ сабақтастығы, бала тәрбиесі, әділдік пен залымдық, жаманнан жиреніп, жақсыға ұмтылу талпыныстарын көрсетуде мақал-мәтелдерді тіл құралы ретінде қолданған. Адамның адам болып қалыптасуына мақал-мәтелдерді ақыл, дана сөз түрінде айтып отырған. «Айдан – анық, сүттен – ақ, күннен – жарық, судан – тұнық», «Ақыл – білім азығы, білім – ырыс қазығы», «Иесін сыйлағанның – итіне сүйек сал», «Әділ биде ата жоқ, тура биде туған жоқ, туғанына бұрған биде иман жоқ», «Жаман адамға мал бітсе, Жанына қоңсы қондырмас» сияқты т.б. терең мағыналы мақал-мәтелдер қазақ халқының бай мұрасы.

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіп Көпеев арқылы жеткен жоғарыдағы мақал-мәтелдер мазмұнынан қазақ халқының фольклорлық дәстүрін байқаймыз. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жинаған мақал-мәтелдері ақынның қыруар еңбегінің арқасы. Аз сөзбен көп ұғымды сыйғыза білген дана халықтың өшпес мұрасын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының болашақ ұрпағына жеткізген үлкен сыйы болып отыр. Бізге жеткен тек теңіздің тамшысындай ғана. Осылайша, халқының таным-түсінігін фольклорлық дәстүр арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы еңбегінің жемісі айрықша екенін атап өтуіміз керек.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің бұл саладағы ұзақ және табанды еңбегі қазақ фольклорының бай мұрасын сақтап қана қоймай, сонымен бірге осы мақал-мәтелдерде қаланған мәдени-философиялық негіздерді терең түсінуге мүмкіндік берді, олар әлі де болса зерттеу үшін маңызы зор.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев жұмысының маңыздылығы тек фольклорлық материалдарды құжаттандыруда ғана емес, сонымен бірге оларды этнографиялық және әлеуметтік-мәдени процестер тұрғысынан түсінуде де жатыр. Ол бізге қазақ мәдениетін зерделеу үшін маңызды құрал ретінде қызмет етуді жалғастырып келе жатқан бай мұра қалдырды. Бұл тұрғыда Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығы тек фольклорлық мұрағат

қана емес, сонымен қатар қазақ халқының жаны мен дүниетанымын терең түсінудің кілті болып табылады.

Мұндай тұжырым оның жұмысының маңыздылығын және болашақ ұрпаққа қалдырған мұрасын көрсетуге көмектеседі.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Jonathan Roper.** «Thoms and the Unachieved “Folk-Lore of England» [Text] // Folklore, Volume 118:2, 2007. – P. 203–216
- 2 **Оразаева Ф.** Диваев – фольклорист. [Мәтін]. – Алматы : «Білім» баспасы, 2007. – 64-б.
- 3 **Пропп, В. Я.** Фольклор и действительность избранные статьи. [Текст] // Главная редакция восточной читературы издательства «Наука», 1976. – 17–18 с.
- 4 **Марғұлан Әлкей.** «Халық мұғалімі»– 1939. – № 23–24.
- 5 **Қоңыратбаев Ә.** Қазақ әдебиетінің тарихы. [Мәтін]. Оқу құралы. – Алматы, «Санат» 1994. – 8-б.
- 6 **Мұқанов, С.** Халық мұрасы : тарихтық-этнографиялық шолу. – Алматы : Жазушы, 2002 – 304-б.
- 7 **Сағындықұлы Б, Жүсіпов, Н. Қ, Кузембаева Ч.** Лингво-фольклорлық қатысым негіздері. Электрондық оқу құралы. [Мәтін] // Павлодар, 2020.
- 8 **Көпейұлы, М. Ж.** Көп томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы, «Алаш», 2006. – 89-б.
- 9 **Аксой, О. А.** Атасёзлери Сёзлюгю. – Стамбул : Инкилап Китабеви, 1988. – 12 б.
- 10 **Көпейұлы, М. Ж.** Көп томдық шығармалар жинағы. [Мәтін]. – Алматы : «Ел-шежіре», 2010. – Т. 11 – 139-б.

References

- 1 **Jonathan Roper.** «Thoms and the Unachieved “Folk-Lore of England» [Text] // Folklore, Volume 118:2, 2007. – P. 203–216
- 2 **Orazaeva F.** Divaev – fökloris [Divaev is a folklorist] [Mätin]. – Almaty : «Bilim» baspasy, 2007. – 64 p.
- 3 **Propp, V. Ya.** Föklör i deistvitelnöst izbrannye stati [Folklore and reality selected articles] [Tekst] // Glavnaia redaksia vostochnoi chiteratury izdatelstva «Nauka», 1976. – 17–18 p.
- 4 **Margulan Älkei.** «Halyq müğalımı» [People's teacher]. – 1939. – № 23–24.
- 5 **Qoñyratbaev Ä.** Qazaq ädebietiniñ tarihy [History of Kazakh literature] [Mätin]. Oqu qūraly. – Almaty, «Sanat» 1994. – 8 p.

6 **Mūqanov, S.** Halyq mūrasy : tarihtyq-etnografialyq sholu [Folk heritage : historical and ethnographic review] [Mätin]. – Almaty : Jazusy, 2002 – 304 p.

7 **Sağyndyqūly, B., Jūsipov, N. Q, Kuzembaeva Ch.** Lingvo-fölklorlyq qatysym negizderi [Fundamentals of Linguo-folklore participation] Elektrondyq oqu qūraly. [Mätin] // Pavlodar, 2020.

8 **Köpeiūly, M. Zh.** Köp tomдық şyğarmalar jinağy [Collection of multi-volume works] 5-tom. – Almaty, «Alaş», 2006. – 89 p.

9 **Aksoi, O. A.** Atasözleri Sözlüğü. – Stambul : İnkilap Kitabevi, 1988. – 12 p.

10 **Köpeiūly, M. J.** Köp tomдық şyğarmalar jinağy [Collection of multi-volume works] [Mätin]. – Almaty : «El-şejire», 2010. Vol. 11 – 139 p.

23.01.25 ж. баспаға түсті.

31.03.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Ф. Талипова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 23.01.25.

Поступило с исправлениями 31.03.25.

Принято в печать 26.05.25.

МЕСТО ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОМ ТРУДЕ МАШХУР ЖУСУПА КОПЕЕВА

Фольклор, ставший синкретическим произведением искусства, является одним из богатейших наследий, отражающих традиции и культуру, обычаи и национальную самобытность казахского народа. С древних времен казахский народ вдохновлялся устным творчеством, оказывая влияние на воспитание и будущее подрастающего поколения. Объединяя в себе разнообразные жанры — от сказок и легенд до эпических поэм и пословиц, казахский фольклор стал важным средством передачи знаний и опыта, а также формирования идентичности. Жизнь новорожденного ребенка до того, как он появится на свет, скорее всего, будет основываться на национальных традициях. Таким образом, история жизни казахского народа тесно связана с областью фольклора. Преемственность национальных традиций, ставших богатым достоянием нашего народа, продолжается из поколения в поколение. Есть также ученые, которые

изучают устное творчество казахского народа и творят добрые дела. Их труды не только сохраняют казахскую устную литературу, но и способствуют ее популяризации, делая ее доступной новому поколению и широкой аудитории. Один из видных представителей этого направления – Маихур Жусуп Копеев, фольклорист, исследователь народной мудрости, сыгравший важную роль в изучении и сохранении казахского устного творчества, рассматривает место пословиц, одного из малых жанров фольклора. Изучая и собирая народные пословицы, Копеев не только фиксировал их на бумаге, но и выявлял их философско-идеологический контекст, проводил глубокий анализ. Эти пословицы и поговорки являются важным элементом исследовательской практики поэта и представлены как важный источник в изучении народной мудрости и культурной традиции устного творчества. В статье анализируются пословицы, собранные Маихур Жусупом Копеевым, с целью определения их смыслового содержания и группировки их по различным темам. Такой подход позволяет глубже понять, как народная мудрость отражает философские и этические мысли казахского народа, а также социальные и культурные реалии.

Ключевые слова: Маихур Жусуп, фольклор, народная мудрость, пословицы, культурное наследие

*F. Talipova

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 23.01.25.

Received in revised form 31.03.25.

Accepted for publication 26.05.25.

THE PLACE OF PROVERBS AND SAYINGS IN THE RESEARCH WORK OF MASHKHUR ZHUSUP KOPEEV

Folklore, which has become a syncretic work of art, is one of the richest legacies reflecting the traditions and culture, customs and national identity of the Kazakh people. Since ancient times, the Kazakh people have been inspired by oral creativity, influencing the upbringing and future of the younger generation. Combining a variety of genres, from fairy tales and legends to epic poems and proverbs, Kazakh folklore has become an important means of transferring knowledge and experience, as well as

forming identity. The life of a newborn baby before it is born is likely to be based on national traditions. Thus, the life history of the Kazakh people is closely connected with the field of folklore. The continuity of national traditions, which have become a rich heritage of our people, continues from generation to generation. There are also scientists who study the oral art of the Kazakh people and do good deeds. Their works not only preserve Kazakh oral literature, but also contribute to its popularization, making it accessible to a new generation and a wide audience. One of the prominent representatives of this trend, Mashkhur Zhusup Kopeev, a folklorist, researcher of folk wisdom, who played an important role in the study and preservation of Kazakh oral art, examines the place of proverbs, one of the small genres of folklore. Studying and collecting folk proverbs, Kopeev not only recorded them on paper, but also revealed their philosophical and ideological context, conducted an in-depth analysis. These proverbs and sayings are an important element of the poet's research practice and are presented as an important source in the study of folk wisdom and the cultural tradition of oral creativity. The article analyzes the proverbs collected by Mashkhur Zhusup Kopeev in order to determine their semantic content and group them by various topics. This approach allows for a deeper understanding of how folk wisdom reflects the philosophical and ethical thoughts of the Kazakh people, as well as social and cultural realities.

Keywords: Mashkhur Zhusup, folklore, folk wisdom, proverbs, cultural heritage

МРНТИ 16.21.25

<https://doi.org/10.48081/EERT8101>

***Я. С. Талыбова¹, Н. В. Монгилёва²**

^{1,2}Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, Республика Казахстан, г. Костанай.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2723-7052>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2150-2312>

*e-mail: ya.talybova@gmail.com

МЕТАФОРА ПУТИ В РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ДИСКУРСЕ ВУЗОВСКОГО САЙТА

В статье рассматривается социально-востребованный жанр интернет-коммуникации – дискурс официального сайта университета. Предпринятый анализ направлен на выявление метафоры пути в репрезентации образовательного процесса. В фокусе исследовательского внимания помещены качественные характеристики процесса и его участников, намеренно выделенные метафорой. Метафорическая репрезентация проявляет дискурсивное воплощение современных тенденций в сфере образования. Исследование проводится на материале текстов, размещенных на официальных сайтах зарубежных вузов (с 1 по 50 место рейтинга QS World University Rankings 2023). Методология анализа сформирована на основе концепции преднамеренной метафоры Г. Стейна. Используются методы компонентного и концептуального анализа.

Сближение концептуальных сфер ОБРАЗОВАНИЕ как сферы-цели и ПУТЬ как сферы-источника является следствием универсальной для человеческого мышления модели ДЕЙСТВИЕ – ДВИЖЕНИЕ. Однако, метафоры в текстах сайтов намеренно акцентируют ряд характеристик. Систематизация речевых средств позволяет утверждать о том, что метафорическая модель ОБРАЗОВАНИЕ – ПУТЬ развивает в дискурсе университетского сайта следующие проекции: ОБРАЗОВАНИЕ – НАЧАЛО ПУТИ, ОБРАЗОВАНИЕ – ПРЕОДОЛЕНИЕ ГРАНИЦ, УЧАСТНИКИ ОБРАЗОВАНИЯ – ПЕРВОПРОХОДЦЫ. Образовательный процесс репрезентируется на

веб-страницах зарубежного вуза как интересное путешествие, полное открытий. Преднамеренные метафоры приписывают образованию динамические свойства, акцентируют продолжительность и необходимость усилий. Студенты представлены активными агентами образовательного процесса, они стремятся к открытиям и готовы преодолевать границы дисциплин. Преподаватели репрезентируются агентами «предоставления возможностей», т.е. теми, кто способствуют путешествию к новым знаниям.

Ключевые слова: дискурс университетского сайта, метафора пути, репрезентация образовательного процесса, преднамеренная метафора.

Введение

Концепция университета подвергается изменениям в последние десятилетия. Академическая автономия, ценность нового знания, незаинтересованный поиск истины вступает в оппозицию с прибыльностью, инновационностью и необходимостью адаптации к новым социальным условиям [1]. Это не могло не повлиять на дискурсивные практики в сфере образования, одна из специфических форм которых представлена текстами-сообщениями на официальном сайте вуза.

Образ университета, транслируемый с веб-страниц, регулярно оказывается объектом исследовательского внимания казахстанских ученых. Делаются выводы о доминирующих ценностях и идеологических приоритетах университетов [2], о специфике конструирования идентичности вуза [3], об информационно-стратегическом потенциале текстов-сообщений [4].

Университетский сайт представляет собой социально-востребованный дискурсивный жанр интернет-коммуникации образовательного учреждения с абитуриентами, обучающимися, сотрудниками, партнерами. Коммуникативная цель текстов-сообщений, размещенных на сайте, состоит в привлечении новых адресатов как на рынке образовательных услуг, так и в сфере научных изысканий. Вуз заинтересован в качественном лингвистическом контенте веб-сайта для повышения имиджа, расширения своего присутствия в научном и образовательном пространстве [5; 6]. Метафорические модели, намеренно используемые в текстах-сообщениях зарубежного вузовского сайта, манифестируют дискурсивное воплощение современных тенденций в сфере образования: понимание роли преподавателей, ожидания, связанные с будущими студентами.

Целью данной статьи является анализ метафоры пути и ее проявлений в репрезентации образовательного процесса. Фокус исследовательского

внимания направлен на качественные характеристики процесса и его участников, намеренно выделяемые метафорой.

Материалы и методы

Материалом исследования стали тексты, размещенные на официальных сайтах 50 вузов, занимающих с 1 по 50 место рейтинга по версии QS World University Rankings 2023. Дата обращения сентябрь-октябрь 2024. Рассмотрены страницы «Home», «About the University»; «Education / Study». Страницы, выбранные для анализа, содержат элементы стабильного контекста о деятельности учебного заведения, целях, описания учебных программ. Общий объем выборки около 63 000 словоупотреблений. Для анализа были отобраны фрагменты объемом, равном предложению, в которых наблюдается метафорическое использование лексики семантики пути, способах прохождения пути, преодоления преград и т.д.

Метафорическое использование выявлялось методом, разработанным Praggeljaz Group, т.е. на основе различения контекстуального и понятийно-предметного значения [7]. Контекстуальное значение установлено методом компонентного анализа. Концептуальный анализ позволил определить концептуальные сферы, сопоставленные метафорическим выражением. Описание влияния метафоры на семантику окружающих слов основано на методологии анализа преднамеренной метафоры Г. Стейна [8] с использованием положений композиционной семантики Б. Ю. Нормана [9].

Результаты и обсуждение

Дж. Лакофф и М. Джонсон описывают метафоры как регулярное, автоматическое и бессознательное применение готовых и закрепленных в языковых значениях концептуальных моделей [10]. Концептуальная метафора представляет собой механизм осмысления абстрактного / незнакомого / комплексного понятия с помощью знаний, сформированных на физическом / знакомом / простом опыте.

Метафора пути (ЖИЗНЬ – ПУТЬ, ЛЮБОВЬ – ПУТЕШЕСТВИЕ и др.) свойственна многим культурам (Дж. Лакофф., А. Круз, З. Ковесчеш, Н. Д. Арутюнова). Привлечение сферы ПУТЬ в качестве сферы-источника для сферы-цели ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС закреплено в привычной лексике, используемой в описании учебных программ и форм обучения. Страницы вузовских сайтов демонстрируют множество подобных примеров. *Course курс, study orientation направление подготовки, Advanced program усложненная программа, Start-ups стартапы и др.*

Причины сближения в механизме метафоре одних, а не других концептуальных сфер раскрываются в теории примарной метафоры Ж. Грэйди. Согласно ему, метафорические выражения не являются произвольными или случайными, а отражают определенные реальные отношения в организации

человеческого мышления [11, с. 3]. Метафорическое значение закрепляет соотношение типичного события и эмоционального переживания, которое определяет *значимость* одного опыта по отношению к другому. Например, тяжесть веса объекта ощущается тем, что его труднее поднять, следовательно, вес значим для подъема предметов. На основе регулярного соответствия между физическим опытом и эмоциональной реакцией возникают первичная или *примарная метафора* ТЯЖЕСТЬ – ТРУДНОСТЬ. Так возникают выражения *легкие и тяжелые обязанности* [11, с. 23]. Примарные метафоры формируются на абсолютно типичном и регулярном сближении сфер опыта. Сфера ПУТЬ, согласно Ж. Грэйди, вступает в следующие соответствия: ИЗМЕНЕНИЕ – ПУТЬ, СРЕДСТВА – ПУТИ, ДОСТИЖЕНИЕ ЦЕЛИ – ПРИБЫТИЕ В ПУНКТ НАЗНАЧЕНИЯ. Переосмысление абстрактной сущности как пути, перемещения в определенное место и по некоей траектории, наделяет абстрактное динамикой движения и приписывает ему способность самостоятельно совершать действия.

Герард Стейн предлагает альтернативный способ анализа метафорических проекций, указывая на то, что в речи метафора никогда не изолирована от других слов [8]. Даже регулярные и незаметные для коммуникантов метафорические значения не являются информацией об особенностях системы языка, а становятся частью коммуникативного акта. Г. Стейн предлагает *концепцию преднамеренной метафоры*, т.е. сосредотачивается на метафорах, целенаправленно используемых говорящими. Согласно ему, когда метафора используется преднамеренно, она заставляет адресата на мгновение принять другую точку зрения, в другой системе отсчета, и пересмотреть уже существующую тему сообщения в заданной перспективе [8, с. 58]. Адресаты вынуждены принимать во внимание сферу-источник в интерпретации смысла высказывания.

Исследуемые страницы вузовских сайтов предоставляют множество примеров преднамеренных метафор пути. Рассмотрим специфичность одной из них с использованием метода анализа, предложенного Г. Стейном [8].

Pushing the boundaries of knowledge. Высказывание описывает характер образовательного процесса. Лексема *knowledge* знание оказывается в ближайшем контексте с речевыми средствами *pushing толкать* и *boundaries границы*, значения которых активизируют знания о препятствиях и способах их преодоления.

В результате абстрактное понятие, означенное лексемой *knowledge* знание, наделяется свойствами «наличие границ». Преднамеренная метафора ОБРАЗОВАНИЕ – ПРЕОДОЛЕНИЕ ГРАНИЦ задает особое «видение» знаний: это нечто, имеющее границы и нуждающееся в их расширении. Намеренное сопоставление двух сфер приводит к возникновению дополнительных

составляющих неметафорического значения *knowledge*. Г. Стейн так описывает это свойство преднамеренной метафоры: метафорическое выделение одного аспекта влечет переосмысление окружающих слов в перспективе сферы-источника [8]. Для вхождения в речевую цепь значение слова нуждается в соответствующей семе. Нарушение актуальных правил сочетаемости приводит к психологическому феномену восстановления компонента [9].

В примере сочетание значений лексем *pushing* и *boundaries* генерирует для *knowledge* две составляющие: тот, кто совершает действие, и усилие, сопровождающее данное действие. В результате *knowledge* знание переосмысливается как нечто, подверженное усилиям агентов. Ср.: (1) *Stanford provides students the opportunity to cross conceptual and disciplinary boundaries, and to become global citizens who embrace diversity of thought and experience.* // (2) *Pushing forward the boundaries of knowledge, their work solves real world problems and creates a positive impact on our societies, economics and health.* Лексемы *disciplinary* и *knowledge* имеют неметафорические значения. Однако перспектива, заданная сочетанием с *to cross* (1) и *pushing the* (2) *boundaries*, приводит к переосмыслению работы тех, кто организует и осуществляет образовательный процесс (1), личностных качеств тех, кто намерен выбрать данный вуз для обучения (2).

Анализ преднамеренных метафор с лексемами семантики путей, движении к целям, преград на пути и способов их преодоления позволил систематизировать речевые средства и выделить проекции с концептуальной сферой ПУТЬ в качестве источника.

Речевые средства семантики начала движения привлекаются для интерпретации новых программ обучения, первого периода учебы, места, где будет проводиться преподавание (*start, first step, embark, launch, stepping stone, jumpstart* и др.). Развивается проекция ОБРАЗОВАНИЕ – НАЧАЛО ПУТИ. Ср.: *What starts here changes the world* // *Embark on a journey of transformation and growth with our tailored courses to equip you with skills and knowledge to thrive in a leadership role.* // *Are you ready to take your first steps in the professional field?* // *The Cambridge Foundation Year provides a stepping stone to study at Cambridge.* // *Whether you're looking to advance your career or jumpstart your business.*

Продолжительность образовательного процесса интерпретируется значениями глаголов (*drive, lead, conduct* и др.), а также существительных (*journey, way, path, pathway* и др.). Метафорическая модель ОБРАЗОВАНИЕ – ПУТЬ репрезентирует обучение в вузе как захватывающее путешествие. *Begin your journey of discovery and innovation at HKU.* // *Universiti Malaya is committed to conduct teaching and learning.* Образовательные программы

представлены как пути, которые следует освоить. *We invite you to explore new **avenues** of learning. // Enable students to build personalized career **paths** according to each student's profile, skills and professional plans. // KU Leuven contributes to the students' personal development and to the way in which they want to help shape society.*

Лексика семантики границ и преград, выражения о способах их преодоления используется как средство описания возможностей и преимуществ образования в определенном университете (*boundaries, break boundaries, go beyond the boundaries, within and outside the classroom* и др.). Данные метафорические описания ориентированы проекцией ОБРАЗОВАНИЕ – ПРЕОДОЛЕНИЕ ГРАНИЦ. *KU Leuven offers a number of opportunities to broaden your horizon and to go beyond the boundaries of your own study programme. // Peking University is a key **bridge** for international exchange.*

Лексемы, значение которых означает человека, прокладывающего новый путь в неизведанном месте, используется для означивания участников образовательного процесса (*pioneer, trailblazer*). Регулярна метафорическая проекция УЧАСТНИКИ ОБРАЗОВАНИЯ – ПЕРВОПРОХОДЦЫ. Ср.: *Dreamers. Trailblazers. Changemakers of Tomorrow. // A pioneer in a changing society. // We pioneer innovative research that tackles global problems and expands the human experience.*

Наиболее частотным метафорическим образом является *journey путешествие* с атрибутами *exciting, vibrant, creating, innovative, amazing*. *UPOP is the start of an amazing adventure learning*. В путешествии участники совершают действиями, означенные как *discover* и *explore*. *Discover how innovations from Warwick researchers are shaping a better future // Explore how our innovations and discoveries translate into real-world outcomes*. В качестве цели авторы текстов указывают следующее: *excellence, a better future, the highest level, your big ideas, innovative discoveries vital to our world* и др. Конечная точка пути регулярно означивается лексемами с абстрактным и максимально обобщенным значением. *Explore ideas // the way for research and innovation // journey of discovery and innovation // journey as future global leaders*. Абстрактные значения не позволяют конкретизировать критерии успешного / неуспешного обучения.

Регулярно акцентируется, что путешествие совершается теми, кто приходит в вуз, т.е. обучающимися. Фразы содержат различные указания на принадлежность, индивидуальность пути / путешествия. *Your personal journey // Your journey is unique. // The right skills to put your entrepreneurial ideas.*

Роль преподавателей в путешествии более пассивна. Частотно использование глагола *drive* для указания на действия преподавателей. *Our culture of interdisciplinary collaboration that drives discovery and innovation //*

Excellence UNSW is driven by the pursuit of ... Речевые средства семантики пути чаще указывают на исследовательскую деятельность. Наука ограничена от преподавания. Ср.: *They are pioneering scholars who love to teach. // When they're not busy pioneering the frontiers of their fields, MIT faculty members play a vital role in shaping the Institute's vibrant campus community*. Преподаватели выступают в роли тех, кто обеспечивает возможность действовать. *...we open your mind to the latest thinking in your subject. // We're a place of possibility, always looking for new ways to make things happen. // We believe it's up to us to continue pointing the way ahead: to be bold in exploring, creating, curating, sharing and applying new knowledge in the world.*

В сообщениях сайта акцентируется успешность тех, кто работает в университете. Так, начало процесса для обучающихся означает лексемой *start старт/начинать* (примеры выше). Для подобного действия преподавателей использует *launch запускать*. *Warwick to launch Programme // Tsinghua University launched its global strategy in 2016. // the Harvard Chan School's Howard Koh launched the Initiative on Health and Homelessness in October 2019*. Значение имеет компонент «заданное направление», «стремительность движения», что позволяет интерпретировать действие как эффективное и нацеленное на успех.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP23485644 «Повышение аттрактивности казахстанского университета: разработка эффективных стратегий дискурса через анализ социокультурных диспозитивов веб-сайтов зарубежных вузов»).

Выводы

Тексты-сообщения на официальных сайтах зарубежных вузов, отражают закономерности дискурсивных практик в сфере образования. Систематизация речевых средств, значения которых реализуют метафору пути, выявляет способы репрезентации образовательного процесса как захватывающее путешествие, полное открытий. Преднамеренные метафоры приписывают образованию динамические свойства, акцентируют продолжительность и необходимость усилий. Студенты представлены активными агентами образовательного процесса. Это первопроходцы, стремящиеся к открытиям, желающие расширить горизонты знаний и готовые преодолевать границы дисциплин. Преподаватели репрезентируются агентами «возможностей», т.е. теми, кто способствуют путешествию к новым знаниям. Наблюдаемые метафорические проекции воплощают современное «видение» задач образовательного процесса, а именно стимулирование творческой и исследовательской активности обучающихся.

Список использованных источников

- 1 **Kolsaker, A.** Academic Professionalism in the Managerialist Era : A Study of English Universities [Text] // Studies in Higher Education. – 2008. – Vol. 33. – No. 5.
- 2 **Чернявская, В. Е., Жаркынбекова, Ш. К.** Языковое и социальное конструирование идентичности национального университета : на материале миссий российских и казахстанских университетов [Текст] // Вестник СПбГУ. Язык и литература. – 2019. – Т. 16. – № 2. – С. 304–319.
- 3 **Tatyeva, Z., Zagidullina, A.** Comparative discourse analysis of Kazakhstani universities' organizational identity [Text] // Discourse & Communication. – 2023. – Vol. 17. – No. 4. – P. 494–521.
- 4 **Талыбова, Я. С., Монгилева, Н. В.** Информационно-стратегический потенциал дискурса университетских веб-сайтов [Текст] // Вестник Торайғыров университета. Филологические науки. – 2022. – № 4. – С. 270–281.
- 5 **Anctil, E. J.** Selling higher education: Marketing and advertising [Text] // ASHE Higher Education Report. – 2008. – 34(2). – P. 1–121.
- 6 **Gaspard, J.** Discourse Analysis with Peirce? Making sense of discursive regularities : the case of online university prospectuses [Text] // Semiotica. – 2015. – No. 207. – P. 551–565.
- 7 **Pragglejaz Group.** MIP : A method for identifying metaphorically used words in discourse [Text] // Metaphor and Symbol. – 2007. – 22(1). – P. 1–39.
- 8 **Steen, G.** From three dimensions to five steps : The value of deliberate metaphor [Text] // Metaphorik.de. – 2011. – 21. – P. 83–110.
- 9 **Норман, Б. Ю.** Синтактика, когнития и композиционная семантика [Текст] // Russian Journal of Linguistics. – 2019. – Т. 23. – № 3. – С. 714–730.
- 10 **Lakoff, G., Johnson, M.** Philosophy in the flesh : the embodied mind and its challenge to Western thought [Text] // Choice Reviews Online. – 1999. – 37(01). – 37–0239.
- 11 **Grady, J.** Foundations of meaning : Primary metaphor and primary senses [Text] // Doctoral thesis. Linguistics Dept., University of California, Berkeley. – 1997.

References

- 1 **Kolsaker, A.** Academic Professionalism in the Managerialist Era : A Study of English Universities [Text]. Studies in Higher Education. – 2008. – Vol. 33. – No. 5.
- 2 **Chernyavskaya, V. E., Zharkynbekova, Sh. K.** Yazy'kovoe i social'noe konstruirovaniye identichnosti nacional'nogo universiteta: na materiale missij rossijskix i kazaxstanskix universitetov [Linguistic and social construction of the national university's identity : based on the missions of Russian and Kazakhstani

- universities] [Text]. Vestnik SPbGU. Yazy'k i literatura. – 2019. – Vol. 16. – No. 2. – P. 304–319.
- 3 **Tatyeva, Z., Zagidullina, A.** Comparative discourse analysis of Kazakhstani universities' organizational identity [Text]. Discourse & Communication. – 2023. – Vol. 17. – No. 4. – P. 494–521.
- 4 **Talybova, Ya. S., Mongilyova, N. V.** Informacionno-strategicheskij potencial diskursa universitetskix veb-sajtov [Information-strategic potential of the discourse of university websites] [Text]. Vestnik Torajgy'rov universiteta. Filologicheskie nauki. – 2022. – No. 4. – P. 270–281.
- 5 **Anctil, E. J.** Selling higher education: Marketing and advertising [Text]. ASHE Higher Education Report. – 2008. – 34(2). – P. 1–121.
- 6 **Gaspard, J.** Discourse Analysis with Peirce? Making sense of discursive regularities: the case of online university prospectuses [Text]. Semiotica. – 2015. – No. 207. – P. 551–565.
- 7 **Pragglejaz Group.** MIP : A method for identifying metaphorically used words in discourse [Text]. Metaphor and Symbol. – 2007. – 22(1). – P. 1–39.
- 8 **Steen, G.** From three dimensions to five steps : The value of deliberate metaphor [Text]. Metaphorik.de. – 2011 b. – 21. – P. 83–110.
- 9 **Norman, B. Yu.** Sintaktika, kogniciya i kompozicionnaya semantika [Syntactics, Cognition, and Compositional Semantics] [Text]. Russian Journal of Linguistics. – 2019. – Vol. 23. – No. 3. – P. 714–730.
- 10 **Lakoff, G., Johnson, M.** Philosophy in the flesh : the embodied mind and its challenge to Western thought [Text]. Choice Reviews Online. – 1999. – 37(01). – 37–0239.
- 11 **Grady, J.** Foundations of meaning : Primary metaphor and primary senses [Text]. Doctoral thesis. Linguistics Dept., University of California, Berkeley. – 1997.

Поступило в редакцию 05.10.24.

Поступило с исправлениями 22.12.24.

Принято в печать 26.05.25.

*Я. С. Талыбова¹, Н. В. Монгилёва²

^{1,2}А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
 Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.
 05.10.24 ж. баспаға түсті.
 22.12.24 ж. түзетулерімен түсті.
 26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

УНИВЕРСИТЕТ САЙТЫНЫҢ ДИСКУРСЫНДА БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІН БЕРУДЕГІ ЖОЛ МЕТАФОРАСЫ

Мақалада әлеуметтік сұранысқа ие интернет-коммуникацияның жанры – университеттің ресми сайтындағы дискурс қарастырылған. Жасалған талдау оқу-тәрбие процесін бейнелеудегі жолдың метафорасын анықтауға бағытталған. Зерттеудің назары метафора арқылы әдейі бөлінген процестің және оның қатысушыларының сапалық сипаттамаларына аударылады. Метафоралық бейнелеу білім беру саласындағы заманауи тенденциялардың дискурсивті бейнесін ашады. Зерттеу шетелдік университеттердің ресми сайттарында орналастырылған мәтіндер негізінде жүргізіледі (QS World University Rankings 2023 рейтингінде 1-ден 50-орынға дейін). Талдау әдістемесі Г.Стейннің интенционалды метафора концепциясына негізделген. Компоненттік және концептуалды талдау әдістері қолданылды.

Мақсат сферасы ретінде БІЛІМ және бастапқы сфера ретінде ЖОЛ концептуалды сфералардың жақындасуы адам ойлауы үшін әмбебап ӘРЕКЕТ – ҚОЗҒАЛУ моделінің салдары болып табылады. Дегенмен, веб-сайт мәтіндеріндегі метафоралар бірқатар сипаттамаларға әдейі баса назар аударады. Сөйлеу құралдарының жүйеленуі БІЛІМ – ЖОЛ метафоралық моделі университет сайтының дискурсында келесі болжамдарды дамытады деп тұжырымдауға мүмкіндік береді: БІЛІМ – ЖОЛДЫҢ БАСТАУЫ, БІЛІМ – ШЕКТЕРДІ АСУ, БІЛІМ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ – ЖОЛ САЛУШЫЛАР. Оқу процесі шетелдік университеттің веб-беттерінде жаңалықтарға толы қызықты саяхат ретінде ұсынылған. Қасақана метафоралар білімге динамикалық қасиеттерді жатқызады, ұзақтығы мен күш-жігерін қажет етеді. Студенттер оқу процесінің белсенді агенттері ретінде ұсынылған, олар жаңалықтарға ұмтылады және пәндер шекарасын жеңуге дайын. Мұғалімдер «мүмкіндіктерді қамтамасыз ету» агенттері ретінде ұсынылған, яғни. жаңа білімге саяхатқа үлес қосатындар.

Кілтімі сөздер: университет веб-сайтының дискурсы, жол метафорасы, оқу үдерісінің көрінісі, интенционалды метафора.

*Ya. S. Talybova¹, N. V. Mongilyova²

^{1,2}Kostanay Regional

University named after A.Baitursynuly,

Republic of Kazakhstan, Kostanay.

Received 05.10.24.

Received in revised form 22.12.24.

Accepted for publication 26.05.25.

PATH METAPHOR IN REPRESENTATION OF EDUCATIONAL PROCESS IN THE DISCOURSE OF THE UNIVERSITY WEBSITE

The article considers a socially demanded genre of Internet communication – discourse of the official university website. The undertaken analysis is aimed at identifying the path metaphor in representation of educational process. The research focuses on qualitative characteristics of the process and its participants deliberately highlighted by the metaphor. Metaphorical representation demonstrates the discursive embodiment of modern trends in the education sector. The study is carried out on the material of texts posted on the official websites of foreign universities (from 1st to 50th place in the QS World University Rankings 2023). The methodology of the analysis is based on G. Steen's Deliberate Metaphor Theory. The methods of component and conceptual analysis are used.

The convergence of the conceptual domains EDUCATION as a target domain and PATH as a source domain is a consequence of the universal model of human thinking ACTION – MOVEMENT. However, metaphors in the texts of websites intentionally emphasize a number of characteristics. The systematization of speech means allows us to assert that the metaphorical model EDUCATION – PATH develops the following mappings in the discourse of the university website: EDUCATION – START OF THE PATH, EDUCATION – OVERCOMING BOUNDARIES, PARTICIPANTS IN EDUCATION – TRAILBLAZERS. The educational process is represented on the webpages of a foreign university as an interesting journey full of discoveries. Deliberate metaphors ascribe dynamic properties to education; emphasize the duration and the need for effort. Students are represented as active agents of the educational process; they strive for discoveries and are ready to overcome disciplinary boundaries. Teachers are represented as agents of «providing opportunities», i.e. those who contribute to the journey to new knowledge.

Key words: discourse of the university website, path metaphor, representation of the educational process, deliberate metaphor.

<https://doi.org/10.48081/MJGD7391>

***Г. Т. Тлеубердина¹, Т. Берікбол², Ә. Б. Манас³**

^{1,2,3}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,

Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7162-2290>

*e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ АЙТЫСЫНДАҒЫ СӨЗ БЕН САЗДЫҢ ҮНДЕСТІГІ (АҚЫН АМАНЖОЛ ӘЛТАЕВ АЙТЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған ғылыми жобалар конкурсында «Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар» басым бағыты бойынша АР 19574645 «Қазіргі қазақ айтысының типологиясы мен поэтикасы» тақырыбындағы жоба аясында жазылды.

Мақалада қазіргі ақындардың бірі, Қарагандылық суырыпсалма ақын Аманжол Әлтаевтың айтыстары зерделенеді. Ақынның Серікзат Дүйсенгазымен, Әселхан Қалыбековамен, Ермек Жұматаевпен, Ақмарал Леубаевамен айтыстары негізге алынды. Ақынның жүз болған айтыскерлерімен сөз додаға түскен сәттегі ұтымды ойлары мен сөз қолданыстары, тарихи-әлеуметтік, қоғамдық, саяси, әдеби мәселелерге байланысты өміршең тақырыптарды негізгі нысанға ала отырып, кейінгі жастардың тәлім-тәрбиесіне, отбасы құндылықтарын қастерлеп, жас ұрпақтың тарих пен әдебиетті сабақтастықта танып, ұлттық болмысты айырылмауды үндеген айтыс мәтіндеріндегі қастерлі ойлары сараланады. Қазақ салт-дәстүрлері мен жөн-жоралғыларын қайта жаңғыртып, айтыстарында тәлім-тәрбиеге көңіл аудартады. Ақынның айтыстарындағы этнографизмдердің қолданысы талданады.

Ақынның сөз саптау ерекшелігі, сөз жарысы өнерін игерудегі суырыпсалмалық шеберлігі, ақындық қолданысындағы көркемдік ерекшеліктері қарастырылады. Аманжол Әлтаев айтыстарындағы

этнографизмдер қазақтың бай рухани мәдениеті мен тарихынан көрініс береді. Мақала тақырыбының жаңашылдығы мен құндылығы тұрмыстық салтқа қатысты этнографизмдердің ұлттық мінезді танытатын салт-дәстүрлердің ақын тілімен берілуімен ерекшеленеді.

Кілтті сөздер: айтыс, Аманжол этнографизмдер, салт-дәстүр, тәрбие, айтыскер, қазақ халқы.

Кіріспе

Айтыс – қазақ халқының ауыз әдебиетінің үлкен бір саласы. Халықтың тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпы, салт-санасы мен рухани жағдайын сөзбен суреттейтін көне жанр. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін шешкен, аталы сөзге тоқталып, халық арасында болып жатқан қоғамдық, саяси, мәдени, рухани, әлеуметтік, экономикалық мәселелерді көтеретін жыр додасы, сөз сайысы.

А. Байтұрсынов сөз өнерінің ақылға, қиялға, көңілге негізделгенін айта отырып, «Сөздің өзін танытатын белгі – тіл, яғни лұғат белгісі. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп, әдеттенуінен, салтанаттануынан болады», – дейді [1, 464-б.].

Қазіргі айтыс ақындары да өзінен бұрын қолданып келген бейнелі сөздерді, поэтикалық тіл үлгілерін сақтап келеді. Халықтың болмысындағы ұлттық, халықтық ерекшеліктерді айтыстары арқылы жеткізуде. Солардың бірі – қазақ халқының салт-дәстүріне тән сөздер. Ол – этнографизмдер. Салт-дәстүрге байланысты сөздерді кеңінен қолдану арқылы ұмыт болып бара жатқан дәстүрлеріміз бен әдет-ғұрыптарымызды жаңғыртуда. Жаңа тыныс, жаңа леп беруде. Сол арқылы ұлт мәдениетіне көңіл бөліп, болашақ ұрпаққа айтыс өнері арқылы таныту.

Бұрыннан келе жатқан ұлттық болмысымыздағы заттар мен құбылыстардың барлығы бізге қалған этнографиялық мұра болып табылады. Этнографиялық заттар мен құбылыстардың атауы тіл білімінде этнографизмдер деп аталады. Этнографизмдерді зерттейтін ғылым – этнолингвистика.

Мақаланың негізгі мақсаты – айтыскер ақын Аманжол Әлтаевтың айтыстарындағы этнографизмдерді көркемдік, әдеби ізденістер тұрғысынан ашу.

Материалдар мен әдістері

Мақала айтыс тақырыбына, соның ішінде арнайы белгілі айтыскер ақын Аманжол Әлтаевтың шығармашылығына арналғандықтан, ақын мұраларын жинақтау, талдау, ой қорыту, синтез әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында Ә.Қайдар, Ж.Манкеева т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі этнографизм, этномәдени лексика туралы айтқан пікірлері теориялық-методологиялық негіз ретінде қолданылды.

Мақаланың зерттеу нысанына алынған ақын Аманжол Әлтаевтың айтыстары И.Нұрахметұлы, С.Дүйсенғазиннің «Қазіргі айтыс» 1-кітабынан [2, 312-б.], және youtube қолданбасынан Серікзат Дүйсенғазымен, Әселхан Қалыбековамен, Ермек Жұматаевпен, Ақмарал Леубаевамен айтыстары негізгі мәтін ретінде алынып, мақала барысында тақырыптық, тәрбиелік, көркемдік, мазмұндық тұрғыдан талданды.

Теориялық негіз ретінде Ә.Қайдардың «Ғылымдағы ғұмыр: Мақалалар, баяндамалар жинағы» [3, 341-б.], Ж.Манкееваның «Қазақ тіл білімінің мәселелері» [4, 640-б.], «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» [5, 800-б.] атты еңбектері басшылыққа алынды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ этнолингвистикасы туралы ғалымдар Р. Шойбеков, Б. Омаров, А.Жылқыбаева т.б. еңбектерінде жан-жақты қарастырылып келеді. Ақын Аманжол Әлтаевтың айтыстарында әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерді, этнографизмдерді саралап талдауда этнолингвист-ғалым Ә. Қайдардың этнолингвистика саласына қатысты пікірін келтірсек.

«Этнолингвистика – белгілі бір этностың немесе (бүгінгі халықтың, ұлттың, ұлыстың) ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, наным-сенімін, тіршілік-тұрмыс ерекшелігін, рухани және материалдық өмірін сол этностың тіл байлығы арқылы танып білуді, тілдік фактілер негізінде белгілі бір жүйеге келтіруді, анықтауды мақсат етеді [3, 341-б.].

«Этнолингвистика – халықтың этногенезін, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпын, мекен-жайын, басқа халықтармен тарихи-мәдени байланысын, күнделікті тұрмысын, материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің жаңа саласы [4, 640-б.].

Этнографизмдерді этнолингвистика саласы зерттейді. «Этнографизмдер дегеніміз – тұрмысымызда болған, әлі де қолданылып келе жатқан күнкөріс бұйымдардың белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері [6, 2-б.]. Осы анықтамалардың негізінде ұлттың тілін тарихымен, салт-дәстүрімен, наным-сенімімен сабақтастыра зерттеу этнолингвистика ғылымының міндеттеріне қатысты саналады. Біздің негізгі мақсатымыз айтыскер ақын Аманжол Әлтаевтың айтыстарындағы ұмыт бола бастаған төл сөздерімізді жинақтап жаңғырту

және қолданыстық аясын кеңейту. Ақын тіліндегі көпшілік түсіне бермейтін сөздердің мән-мағынасында халықтың болмысы көрінетіндігін нақты мысалдар арқылы анықтадық.

Тіл өз бойында мазмұндық деректерді сақтайды. Ол лексикологиялық, фразеологиялық бірліктерден байқалады және мәдениетімізден, салт-дәстүрлерімізден көрініс табады.

Қазіргі кезде жастар көне салт-дәстүрлерді білмейді. Этнографизмдердің мән-мағынасын түсінбейді де. Ал қазіргі айтыскер ақындарымыз ұмыт болып бара жатқан салт-дәстүрлеріміздегі этнографизмдерді айтыстарында қолдануда. Көпшілік қауымға, әсіресе жастарға үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие көрсету мақсатында сахнада өз айтыстарында көрсетіп жүргенін байқауымызға болады.

Мысалы: сүйінші сұрау, сауын айту, ұрын бару, қол ұстар, шаш сипар үлгілері бар.

Дарынды айтыскер ақындарымыздың бірі – Аманжол Әлтаев өз айтыстарында салт-дәстүрлерге қатысты сөздерді жиі әрі ұтымды қолданады. Ақын этнографизмдерді жиі қолдану арқылы ұлттық тілдік қорымыздың кең әрі молдығын, көне салт-дәстүріміздің тәрбиелік жақтарын айқындап береді. Осы арқылы ұмыт болып бара жатқан ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғыртып, ұрпақ санасына қайта жеткізеді. Айтыскер ақын Серікзат Дүйсенғазымен айтысында:

Балдыздарың мәз болып қалар еді,
Жездеден бір **тәбәрік** алғанына.
Келіншегім тастамай алып кел деп,
Үтіктеп салды дейсің карманыма [7].

Аманжол Әлтаевтың қолданысындағы «тәбәрік» сөзі жасы жүзге келіп немесе жүзге жақындап дүниеден өткен адамдардың тірі кездерінде қолданған заттарымен бөлісу салтына қатысты айтылған сөз. Қазіргі уақытта «тәбәрікті» тек туысқандарына, жақындарына сол адамның жасына жетсін деген ниетпен беріледі.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» тәбәрік сөзіне мынадай түсінік берілген: тәбәрік – зат. діни. 1. Құранның бір аяты. 2. Өлген кісінің құдайысынан алған зат, киім, бұйым [5, 800-б.].

Серікзат, **сүйіншіңді** мен берейін
Бөрік киіп үкінді таққаның да [7].

Бұл жолдардағы «сүйінші» сөзі қуанышты хабар не жаңалық айтқан адамға берілетін сый. Дүниеге сәби келсе, үлкен сыйлық не марапат алса тағы басқа қуанышты сәттерді алғаш айтқан адам жақындарынан сүйінші сұрайды. Сүйіншіге ақша немесе бағалы зат беріледі.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: сүйінші – зат. этн. Жаңалықты, қуанышты хабарлаушыға берілетін сыйлық, жоралғы [8, 752-б.] деп берілген.

Әселхан Қалыбековамен айтысында:

Мен бүгін шаттық көрем келбетінен

Тойыңа Хакім ата **сауын айтып**,

Сұраймын сүйіншімді жер бетінен [9]. Осы жолдардағы «сауын айту» қазақ халқының бұрыннан келе жатқан салты. Бір ауылда, елде үлкен ас не той болатын болса, алдын-ала жан-жаққа хабар беріліп адамдарды шақырады. Сөздікте: сауын айту – этн. а) Үлкен ас, ұлы той сияқты үлкен жиындар туралы ел-елге жариялап хабар беру түріндегі қазақтың ежелден келе жатқан халықтық ғұрпы. ә) Жорық, аттаныс жайында алдын-ала елге хабар беру түріндегі дәстүрлі қазақ қоғамындағы ғұрып [8, 752-б.].

Айтыскер ақын Ермек Жұматаевпен айтысында:

Сананы бұғаулаған қызыл империя,

Ұлтымның төл тарихын **талақ** көрген [2, 312-б.].

Ақын қолданысындағы «талақ» сөзі ер мен әйелдің ажырасу салтына қатысты сөз. «Талақ» болған әйел ешкімге қажетсіз болып қалған. Ақын осылай қажетсіз, керексіз болып қалған тарихымыздың тағдырын «талақ» сөзі арқылы суреттеп тұр. Кешегі кеңестік жүйенің салдары тек тарихымызға ғана емес, тағдырына да әсер еткенін бір сөзбен суреттеп жеткізіп отыр. Айтыскер ақын басқа сөзбен сипаттаса басқаша болар еді. Ақын бір ғана «талақ» сөзін қолдану арқылы шындықты ашып, тыңдарманның жүрегіне жеткізе білді.

Айтыскер ақын Ақмарал Леубаевамен айтысында:

Біз айттық өнеге қып мұның бәрін,

Бармайды жас дәуренде **ұрынға** кім [2, 312-б.].

Қазақтың «ұрын бару» дәстүрі туралы айтылады. Күйеу жігіт қалыңдықтың ауылына тығылып келуін «ұрын келу» деп атайды. Ғалым Г. А. Мейрманова: «Жігіттің ұрын бару аралығы 40 күннен аспауы керек, әрі жеті күннен кем болмауы шарт», - деп атап өтеді [10].

«Aytis sanatı her dönemde, içinde meydana gelip yaşadığı toplum insanların hayatları, siyasi ve sosyal durumları, eksiklikleri ve başarılarıyla bağlantılı bir şekilde gelişmiş ve sanatsal zirveye yükselmiştir» [11, 470-б.], – делінеді. Яғни айтыс өнері қашанда дәуірдің көрінісі, рухани қоғамның бір бөлігі. Онда елдің тұрмыс-салты, тыныс-тіршілігі, саяси-әлеуметтік жағдайлары көрініс табады.

Қазақтың салт-дәстүрлері кәде-жоралғыларға толы. Құда мен құданың, қыз бен жігіттің, үлкен мен кішінің арасында жүретін кәде-жоралар өзінің қолданысын аясын не тарылтып, не кеңейгенін қазіргі заман талабынан

байқаймыз. Ақындар осы дәстүрлерімізді қайта жаңғырта айтыстарына қосады.

Сал-сері бабалардың дәстүрімен,

Қол ұстар, шаш сипатар бермеймін бе? [2, 312-б.].

Бұл кәделер де ұрын той күні жасалады. Күйеу жігіт айна, тарақ, басқа да бұйымдарды қол-ұстар, шаш сипар, қыз құшақтар тағы басқа кәделердің барысында береді.

Аманжол Әлтаевтың бұрынғы салт-дәстүрлер мен кәде-жоралғыларды өте жақсы білетінін әрі ұтымды да сәтті қолданғанын жыр жолдарынан көруімізге болады.

Қазақтың барлық салт-дәстүрлерінде тәлім-тәрбие бар. Қол ұстар, шаш сипар тағы басқа кәделердің барлығы тазалықтың, пәктіктің, адалдықтың белгісі. Қазақ халқы, әсіресе, қыз баланың тәрбиесіне өте көп көңіл бөлген. Бала жастан қыз балаға алқа тағып, жүрісі ақырын, бойын түзу ұстап жүруі үшін шаштарына шашбау, шолпы тағып әсемдеген. Бұл туралы да ақын Аманжол Әлтаев былай дейді:

Ар-намыс, ұяты бар қазақ қызы,

Шолпы тағып өсірген бұрымдарын.

Қазіргідей тал-түсте құшақтасып,

Будақтатып тартпаған шылымдарын [2, 312-б.].

Ақын кешегі шолпы, шашбау таққан қыздардан қылық кеткенін ашына айтады. Қазақ қыздарының бойына тән: әдептілік, ибалық, сыпайылық қасиеттердің жойылып бара жатқанын қынжыла айтып, ұлттық тәрбиеге көңіл аудартады. Қай уақытта да тәрбие мәселесі өзекті екенін тілге тиек етеді.

Ол аз болса қойнымнан алып шығып,

Құлағына сырғасын тақпаймын ба.

Жеңгеңіз қанша қатал болса-дағы,

Көңілін сөйтіп Марал таппаймын ба? [2, 312-б.].

Құда түскенде қызға сырға салу рәсімі жасалады. Ақын сырға салу салтын қыз жеңгесінің көңілін аударту мағынасында қолданады. Жөн-жоралғының жүретін орнын біліп, өз айтыстарында ұтымды пайдаланып қана қоймай, өскелең ұрпаққа үлгі етеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған АР19574645 «Қазіргі айтыстың типологиясы мен поэтикасы» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырып жатқан жоба аясында жазылған.

Қорытынды

Айтыс – ақынның қабілет-қарымын, таланты мен дарындылығын, сөз саптауы мен дүйім жұрттың алдында өнегелі сөз бен өткір ойларын

көрсететін синкретті жанр. Айтыста айтыскер ақындар халықтың көкейіндегі сұрақ пен ойларын талқыға сала отырып, ерекше тілдік қолданыстары арқылы тыңдарманның жүрегінен орын алары сөзсіз.

Жалпы, жұмысымызды қорыта келе, ақын Аманжол Әлтаевтың айтыстарындағы этнографизмдерді салт-дәстүр бойынша қарастырдық. Ақынның қолданысындағы тәбәрік, сүйінші, сауын айту, талақ, ұрын бару, сырға салу тағы басқа этнографизмдердің мән-мағынасын аштық. Осы арқылы айтыскер ақынның туған жерді ардақтап, туған тілін қадірлеп, қастерлейтінін, этносөздік қорды сәтті әрі ұтымды қолданатынын байқадық.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Байтұрсынов, А. Ақжол [Мәтін]. – Алматы : Жалын, 1991. – 464-б.
- 2 Нұрахметұлы, И. Дүйсенғазин, С. Қазіргі айтыс. [Мәтін]. – Астана : Күлтегін, 2006. – 312-б.
- 3 Қайдар, Ә. Ғылымдағы ғұмыр : Мақалалар, баяндамалар жинағы. [Мәтін]. – Алматы : Сардар, 2014. – 341-б.
- 4 Манкеева, Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері [Мәтін]. – Алматы : Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
- 5 Малмақов, М. Есенова, Қ. Хинаят, Б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Мәтін]. – Алматы, 2011. – 800-б.
- 6 Манкеева, Ж. Қолға алынған келелі іс // Білім және еңбек. [Мәтін]. – 1985. – № 10. – 2-б.
- 7 YouTube. Серікзат Дүйсенғазы мен Аманжол Әлтаев айтысы. [Электронды ресурс]. – URL: https://youtu.be/hHa5JefxDzo?si=O4GdOND_RWPzfodK (Дереккөзге жүгінген күн : 04.12.2024).
- 8 Фазылжанова, А. Оңғарбаева, Н. Ғабитханұлы, Қ. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. [Мәтін]. – Алматы, 2011. – 752-б.
- 9 YouTube. Айтыс. Әселхан Қалыбекова мен Аманжол Әлтаев айтысы [Электронды ресурс]. – URL : <https://youtu.be/3fVvW5kz0iw?si=oi9Luf75ud21dAae> (Дереккөзге жүгінген күн: 04.12.2024).
- 10 Мұстафин, С. «Ұрын бару» салты [Электронды ресурс]. – URL : https://ruh.kz/uryin-baru-salty_18504/ (Дереккөзге жүгінген күн: 04.12.2024).
- 11 Mursalimova, N. Kazak halkinin aytis sanati // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2022, Cilt: 15, Sayı: 38, p. 469 – 480 [Электронды ресурс]. – URL <https://dergipark.org.Tr/en/download/article-file/2349022> (Дереккөзге жүгінген күн : 04.12.2024).

References

- 1 Baitursynov, A. Akzhol [Akzhol] [Text]. – Almaty : Zhalyln, 1991. – 464 p. (in Kaz).
- 2 Nurakhmetuly, I. Duysengazin, S. Qazirgi aityts [Modern aityts] [Text]. – Astana : Kultegin, 2016. – 312 p. (in Kaz).
- 3 Qaidar, A. Gylymdagy gummyr: Maqalalar, baiandamalar zhinagy [Life in science: a collection of articles, reports] [Text]. – Almaty : Sardar, 2014. - 341 p. (in Kaz).
- 4 Mankeeva, Zh. Qazaq til bilimining maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] [Text]. – Almaty : Abzal-Ai, 2014. – 640 p. (in Kaz).
- 5 Malmakov, M. Yesenova, Q. Khinayat, B. (2011) Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] [Text]. – Almaty, 2011. - 800 p. (in Kaz).
- 6 Mankeeva, Zh. Qolga alyngan keleli is [A good deed] [Text]. // Bilim zhane yenbek. – 1985. – № 10. – 2 p. (in Kaz).
- 7 YouTube. Serikzat Duysengazi vs Amanzhol Altaev aitysy [Serikzat Duisengazy vs Amanzhol Altayev aitysy] [Electronic resource]. – URL: https://youtu.be/hHa5JefxDzo?si=O4GdOND_RWPzfodK (Accessed : 04.12.2024).
- 8 Fazylzhanova, A. Ongarbayeva, N. Gabitkhanuly K. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] [Text]. – Almaty, 2011. – 752 p. (in Kaz).
- 9 YouTube. Aityts. Aselkhan Kalybekova men Amanzhol Altaev aitysy [Aityts. Aselkhan Kalybekova and Amanzhol Altaev aitysy] [Electronic resource]. – URL: <https://youtu.be/3fVvW5kz0iw?si=oi9Luf75ud21dAae> (Accessed : 04.12.2024).
- 10 Mustafin, S. «Uryn baru» salty [Ritual «thief go»] [Text]. https://ruh.kz/uryin-baru-salty_18504/ (in Kaz) (Accessed : 04.12.2024).
- 11 Mursalimova, N. Kazak halkinin aytis sanati [Aytis art of the Kazakh people] // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 38, p. 469 – 480. <https://dergipark.org.Tr/en/download/article-file/2349022> (Accessed : 04.12.2024).

23.01.25 ж. баспаға түсті.

21.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. Т. Тлеубердина¹, Т. Берікбол², А. Б. Манас³

^{1,2,3}Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау.

Поступило в редакцию 23.01.25.

Поступило с исправлениями 21.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

СОЗВУЧИЕ СЛОВ И МЕЛОДИИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ АЙТЫСЕ (НА ОСНОВЕ АЙТЫСОВ ПОЭТА АМАНЖОЛА АЛТАЕВА)

Данная статья написана в рамках проекта на тему АР 19574645 «Типология и поэтика современного казахского айтыса» по приоритетному направлению «Социальные и гуманитарные науки» на конкурсе научных проектов на 2023–2025 годы.

В статье будут изучены айтысы одного из современных акынов, Карагандинского акына Аманжол Алтаева. За основу берутся айтысы с Серикзатом Дуйсенгазы, Асельхан Калыбековой, Ермеком Жуматаевым, Акмарал Леубаевой. Рациональные мысли и принципы акына в момент его выступления с парными айтыскерами, основные темы, которые связанные с историческими, социальными, общественными, политическими, литературными проблемами, с учетом воспитания молодежи, семейных ценностей, с признанием подрастающим поколением истории и литературы в преемственности, в текстах айтыса, призывающих не лишать национального бытия, выражаются благоговейные мысли. Он возрождает казахские обычаи и традиции, в своих выступлениях уделяет внимание образованию. Анализируется употребление этнографизмов в выступлениях акына.

Рассматриваются особенности словосочетания акына, умение находить общий язык в овладении искусством состязания слов, художественные особенности поэтического употребления. Этнографизмы айтысов Аманжол Алтаева отражают богатую духовную культуру и историю казахского народа. Новизна и ценность темы статьи отличается тем, что этнографизмы, относящиеся к бытовым обычаям, выражают национальный характер и передают традиции поэтическим языком.

Ключевые слова: айтыс, Аманжол, этнографизмы, традиции, воспитание, айтыскер, казахский народ.

*G. T. Tleuberdina¹, T. Berikbol², A. B. Manas³

^{1,2,3}Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau.

Received 23.01.25.

Received in revised form 21.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

THE HARMONY OF WORDS AND MELODIES IN MODERN KAZAKH AITYS (BASED ON THE AITYS OF POET AMANZHOL ALTAYEV)

This article was written as part of the project on the theme АР 19574645 «Typology and poetics of modern Kazakh aytys» on the priority direction «Social and Humanities» in the competition of scientific projects for 2023–2025.

The article will study the aitys of one of the modern akyns of Karaganda akyn Amanzhol Altaiev. The basis is taken from the aitys of Serikzat Duysengazy, Aselkhan Kalybekova, Ermek Zhumatayev, Akmaral Leubaeva. The rational thoughts and principles of the akyn at the time of his performance with paired aytyskers, the main topics that are related to historical-social, social, political, literary problems, taking into account the upbringing of young people, family values, with the recognition of the younger generation of history and literature in continuity, in the texts of aytys, calling not to deprive the national being, awe-inspiring thoughts are expressed. He revives Kazakh customs and traditions, and pays attention to education in his speeches. The use of ethnographisms in the akyn's speeches is analyzed.

The article examines the features of the akyn phrase, the ability to find a common language in mastering the art of word competition, and the artistic features of poetic usage. The ethnographisms of Amanzhol Altaiev's aitys reflect the rich spiritual culture and history of the Kazakh people. The novelty and value of the article's topic is distinguished by the fact that ethnographisms related to everyday customs express national character and convey traditions in poetic language.

Keywords: aitys, Amanzhol, ethnographisms, traditions, upbringing, aytysker, Kazakh people.

<https://doi.org/10.48081/ZMDC9484>

**Т. Ж. Токсанбаева¹, А. П. Шаһарман²,
*Б. К. Аяпбергенов³, З. К. Курманова⁴, А. Т. Бакеева⁵**

^{1,3,4}Казахский агротехнический исследовательский

университет имени С. Сейфуллина,

Республика Казахстан, г. Астана;

²Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

⁵Maksut Narikbayev University,

Республика Казахстан, г. Астана.

¹ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>

²ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

³ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5327-9058>

⁴ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5253-3533>

⁵ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6072-1860>

*e-mail: abitovad@inbox.ru

ВЛИЯНИЕ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ КОММУНИКАЦИИ НА ИНТЕРПРЕТАЦИЮ РЕЧИ

Статья посвящена анализу влияния невербальных средств коммуникации на понимание речи. Интерпретация понимается нами как результат субъективной репрезентации мира. Методология исследования включает применение интерпретативного подхода к анализу речевого поведения коммуникантов, наблюдения, сопоставления. Результаты исследования: интерпретация связана как с языковыми факторами, так и со способностью говорящих делать заключения о действительном намерении коммуниканта. Понимание речи определяется не только восприятием слов собеседника, но и со способностью давать оценку невербальным средствам общения. Однако и при стремлении к пониманию адекватная интерпретация может быть unsuccessful, т.к. невозможно учесть все внеконтекстные пресуппозиции. Могут иметь место несовпадения в восприятии ситуации, различия в интенциях и коммуникативных установках всех участников речевого взаимодействия. Это приводит или к полному отсутствию коммуникативного эффекта и отказу

совершить действие, или же к отодвиганию по времени выполнения требуемого говорящим действия.

Живое речевое поведение включает в себя и экстралингвистические факторы, оказывающие влияние на интерпретацию. Комплексный анализ вербального и невербального оформления речи, понимание пресуппозиций речевого общения могут содействовать адекватной интерпретации речи говорящих.

Ключевые слова: интерпретация, понимание, невербальные средства, коммуникант, пресуппозиция

Введение

Речевое поведение – это поведение человека при произнесении речи, которое включает всю «живую речь», произносимую в процессе речевого взаимодействия коммуникантов. Как известно, в «живую речь» входят собственно слова и их звучание (громкость, темп, тембр, интонация), а также так называемый язык человеческого тела, включающий в себя жестово-мимическое поведение говорящих. Именно такое поведение коммуникантов включает в себя, например, взгляд, мимику, жесты, позу, пространственное поведение, т. е. то, как партнеры используют пространство речевого взаимодействия. Иными словами, информация передается нами не только при помощи слов, но и при помощи системы жестов, мимики, использования пространства.

Говорящие, воспринимая речь/ речевое высказывание, «воспринимают» и невербальные средства передачи речи. При этом «коммуниканты воспринимают большой объем информации невербального характера и реагируют на нее, причем происходит это зачастую за порогом их сознания, на нерациональном или иррациональном уровне восприятия» [1, с. 51]. Естественный язык – это знаковая система осознанного, т. е. в речи мы осознанно используем то или иное слово с определенной интонацией. А язык человеческого тела – это целая система неосознанного, она реализует те мотивы, которые находятся в бессознательном. Собственно бессознательное может противоречить сознательному, поэтому такая знаковая система часто не согласуется с реальной речью.

На иррациональность реакции на невербальные средства обращают внимание многие исследователи, правомерно считая, что невербальные компоненты коммуникации обязательны при общении, в большинстве случаев не осознаются говорящим, но всегда учитываются слушающим и могут в коммуникативном акте выполнять любую функцию, присущую знаку вербальному [2].

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили примеры из художественных произведений на русском языке, а также примеры, полученные нами из наблюдений за живой разговорной речью. Методология исследования включает применение интерпретативного подхода к анализу речевого поведения коммуникантов, методов сопоставления, наблюдения. Также в исследовании влияния невербальных средств коммуникации на понимание речи нами использованы такие типы оценочной интерпретации, как языковой и содержательный.

Результаты и обсуждение

В современной науке существуют различные взгляды на проблему невербальной коммуникации, вопрос определения невербальных средства общения. Достаточно глубоко эти вопросы исследованы в работе Г. В. Колшанского «Паралингвистика». В частности, лингвист отмечает: «Паралингвистика не есть привесок или остаток, вычитаемый из языковой системы, а особый функциональный компонент параязыковой системы, т.е. коммуникативная подсистема, которая дополняет функцию вербальной коммуникативной системы [3, с. 215].

Н. И. Горелов, хотя и относит к жестам почти все функции языка, в своих работах полно отражает специфику невербальной коммуникации [4]. Существенность невербальных знаков в межличностной коммуникации подчеркивает тот факт, что «они способны самостоятельно передавать мысли, чувства и эмоции человека», при этом говорящий «не имеет возможности остановить процесс общения и осмыслить все это на уровне сознания. Но в этом и нет необходимости, поскольку невербальная информация все равно достигает цели» [1, с. 51].

Человек на словесном уровне в дискурсе пытается сказать или доказать одно, а его жестово-мимическое поведение может на деле этому противоречить. Большое значение для правильного толкования и понимания языка тела имеет принципиальная многозначность выразительных черт. Одно и то же мимическое или жестовое явление может иметь разные мотивы и, соответственно, может по-разному интерпретироваться и истолковываться. Собственно сам канал невербального общения может обладать свойством функциональной независимости от вербального канала речевого взаимодействия. В таких случаях смысл его можно адекватно интерпретировать только исходя из всей речевой ситуации.

В работе не идет речь о мимике и жестах, используемых вместо речи, когда у говорящих полностью отсутствует способность говорить. В исследовании анализируется жестово-мимическое поведение, *сопровождающее* разговорную речь.

Зачастую невербальная передача речи происходит одновременно с вербальной и может усиливать или изменять смысл слов. При изменении смысла слов может иметь место неадекватная интерпретация речи. Рассмотрим влияние таких невербальных средств, как пауза, особенность произнесения, на понимание речевого поведения коммуникантов.

Влияние на речевое поведение паузы:

Работник, принимаемый на работу с испытательным сроком, обращается к руководителю с просьбой дать какое-либо задание/поручение:

- Что я должна сделать? Документы в отдел кадров я сдала. Что я должна делать теперь? Может, дадите мне поручение или задание?

- Мм... Хорошо...

Руководитель, задумавшись, после долгой паузы продолжает:

- Дам поручение...

Работник стоит с растерянным видом (разг.).

Работник воспринимает паузу по-своему. Долгая пауза после слова «хорошо» может служить признаком того, что 1) руководитель не хочет принимать работника на работу, 2) в данный момент слишком занят, поэтому не вникает в ситуацию, 3) не хочет давать поручения или не знает, что именно следует предпринять, какое поручение дать, 4) раздумывает, оставить работника или не принимать его после прохождения испытательного срока.

Невербальное средство общения вызвало неадекватную интерпретацию всего речевого поведения руководителя: у работника возникают сомнения в смысле, вызванном паузой, об этом говорит его растерянный вид. Иными словами, сомнения, растерянный вид как показатель непонимания являются признаком неадекватного восприятия речевого поведения руководителя.

В нашем примере пауза, возможно, изменила реальный (настоящий) смысл высказывания: предмет ее (паузы) мог быть не связанным с работником, с отношением к нему. Быть может, мысли работника были заняты другой проблемой. Здесь можно говорить о том, что невербальный символ полностью подавил вербальные знаки речевого поведения. Это вызвано было всей речевой ситуацией: *работник принимался на работу с испытательным сроком*, поэтому был не уверен в себе, в результате это (т.е. фактор адресата) и стало причиной неверной интерпретации им всего речевого поведения руководителя – его высказывания и сделанной паузы. Пауза как невербальное средство общения, как мы убедились, может иметь разные мотивы. Адресатом она была истолкована как нежелание дать поручение, как сомнение работодателя (принять или не принять на работу). Говорящий же мог сделать паузу в разговоре по причине того, что в данный момент думал о другом, мог быть обеспокоен другой проблемой, мог просто без причины задуматься. Полное понимание может наступить в дальнейшей

деятельности адресата, в «опознании» фактора говорящего, в уточнении с помощью постановки вопроса.

Неверная интерпретация речи может быть вызвана не только паузой, но и особенностью произнесения речи, незнанием пресуппозиций:

1) *Настроение было паршивое: она (Галина) чувствовала упадок сил, отсутствие желаний.... Уходя на работу, она, даже не желая говорить, оставила задания:*

- Купить хлеб. Убрать в комнате. Сварить обед. Все, – сказав такие «рубленные» фразы, она, хлопнув дверью, ушла на работу.

Когда она вышла, Соня сказала:

- Что это она? Я что, не человек, раб, что ли? Что, разве нельзя по-человечески сказать?

Некоторое время она сидела, думая о чем-то своем, потом твердо сказала:

- Ничего я не буду делать (разг.).

Каждое задание, даваемое Соне, сопровождалось незначительными, но интонационными перепадами, предложения (практически все) были отделены друг от друга достаточно жесткими и ярко выраженными паузами, речь была действительно «рубленной».

Прозвучала своеобразная отрывистая, «рубленная» речь. Такая речь, как мы видим, оказала достаточно сильное психологическое давление на собеседника Соню, об этом говорят ее слова *Я что, не человек, раб, что ли?*, ее поведение после восприятия/ интерпретации – *Некоторое время она сидела, думая о чем-то своем*. И как результат – неэффективное общение и неадекватная интерпретация речевого поведения говорящего – Галины. В данном примере интерпретация неадекватна, как минимум, неуспешна, а как максимум, конфликтна. Как видно из контекста, поведение адресанта речи (Галины) было связано не с ее отношением к Соне, а с ее внутренним состоянием на момент произнесения речи, это видно из слов автора: *настроение было паршивое: она... чувствовала упадок сил, отсутствие желаний*.

В приведенном нами случае причиной неадекватной интерпретации является не только речь с интонационными перепадами и паузами. Вторая причина – незнание адресатом речи (Соней) пресуппозиций, в качестве которой и выступает внутреннее состояние адресанта (Галины) – *настроение...паршивое:...чувствовала упадок сил, отсутствие желаний*.

Каждая речевая ситуация неординарна. В выше приведенном примере интерпретация связана и с таким понятием, как уважение/неуважение, с ее наличием в речевом поведении коммуниканта. Вообще само понятие уважения как категории оценочной, требует подробного рассмотрения. Здесь

мы лишь добавим, что варьирование, интервалы «движения» уважения широки. Как пишет известный исследователь В.И. Карасик, «уважение может варьировать в интервале от максимального уважения, поклонения, до нулевой отметки (отсутствия уважения) и далее — до неуважения, презрения» [5, с. 72].

Оказывает воздействие на восприятие и то, что в языковом выражении сама речь построена при помощи императивов *купить, убрать, сварить*. Данного конфликта можно было избежать, если бы нашлось место объяснение состояния говорящей, предшествующее последовавшей императивной речи.

А вот пример иного характера:

2) *Она была теперь в хорошем настроении: на работе выдали премию. Придя домой, она радостно сказала детям:*

- Сегодня я сварю вам кое-что вкусненькое!

Дети переглянулись:

- Что это с ней? Что это она? (разг.).

Как видно из контекста, речевое поведение говорящей было связано не с ее хорошим и доброжелательным отношением к детям, а с ее состоянием «теперь»: *настроение было хорошее, так как выдали премию*.

В нашем примере причиной неадекватной интерпретации является не только радостная речь. Вторая причина такого понимания – это незнание адресатами речи (детьми) пресуппозиций, в качестве которых и выступает внутреннее состояние говорящей.

Наши примеры показывают, что каждая речевая ситуация индивидуальна, в любой момент «в ней может появиться нечто, не предусмотренное языком. В этом проявляется сущность ситуации речи» [6, с. 118].

Само понятие конфликтности в теории коммуникации понимают, с одной стороны, очень широко – «как отсутствие перлокутивного результата речевого акта вообще, а с другой стороны – более узко, как своеобразное столкновение интересов, целей, взглядов участников речевого взаимодействия, в результате чего одна из сторон коммуникации действует сознательно и активно в ущерб другой стороне речевого взаимодействия» [7, с. 127]. При этом общение обычно развивается в духе конфронтации, коммуниканты различаются в оценке ситуации и между ними нередко возникает чувство антипатии.

Как мы убедились при анализе примеров, в случаях, когда имеют место несовпадения в восприятии ситуации, различия в интенциях и коммуникативных установках обоих коммуникантов, речевое общение с использованием императивной речи, особенностей тональности общения развивается в режиме несогласия [8]. Это приводит или к полному отсутствию коммуникативного эффекта и отказу совершить действие (как в приведенном

выше примере), или же к отодвиганию по времени выполнения требуемого говорящим действия.

Но, как показывают наши наблюдения за живой «императивной» речью, в своем желании оттянуть во времени исполнение требуемого действия, преподнесенного как приказ/ просьба или иное побуждение к действию, адресат порой начинает выяснять различные подробности относительно этого требуемого действия; после этого он или не подает сигналов о своем положительном/ отрицательном решении, или приступает к осуществлению действия/ приказа, в некоторых случаях просто выходит из речевого общения.

Рассмотрим влияние на понимание между коммуникантами тона речи, императивности высказываний:

1) Помолчав несколько секунд, он продолжал тепло, ласково:

- Сейчас же я предлагаю тебе дружбу и любовь....

- А ты меня не оставишь?

- Слова, Тая, не доказательство. Тебе остается одно: поверить, что такие, как я, не предадут своих друзей

- Я тебе сегодня ничего не скажу, все это так неожиданно, – ответила она [9, с. 302].

Здесь исполнение требуемого действия оттягивается во времени. Тон разговора – *продолжал тепло и ласково* – позволяет адресату неспешно выяснять подробности относительно этого требуемого действия: *А ты меня не оставишь?*, после этого подается сигнал об одновременно отрицательном и положительном решении – о принятии действия: *Я тебе сегодня ничего не скажу (не скажу – отрицательное решение, сегодня...не скажу – положительное решение, ибо это значит, что может сказать в другой день).* В итоге интерпретация речевого поведения предстает как адекватная.

2) - *Котик, иди же сюда, что ты здесь стоишь?* – Он не дал ей докончить, захлопнул дверь и даже подпер ее своим телом [9, с. 274].

Здесь же адресат подает невербальный сигнал об отрицательном решении – закрывает дверь и подпирает ее. В итоге интерпретация речевого поведения предстает для адресанта как неадекватная.

Следующий пример доказывает мысль о том, что оценка только невербальных средств общения не может дать полноценного понимания речевого поведения говорящего:

3) Он взял со скамьи принесенную ею книгу и развернул. То был «Чайльд-Гарольд» во французском переводе. Александр покачал головой, вздохнул и молча положил книгу на место.

- Вам не нравится Байрон? Вы против Байрона? – сказала она. – Байрон такой великий поэт – и не нравится вам!

- Я ничего не говорю, а вы уже напали на меня, – отвечал он.

- Отчего же вы покачали головой?

- Так, мне жаль, что эта книга попала в руки.

- Кого же жаль: книги или меня?

Александр молчал.

- Отчего же мне не читать Байрона?

- По двум причинам, – сказал Александр, помолчав....

- Во-первых, потому, ... что вы читаете Байрона по-французски, и, следовательно, для вас потеряны красота и могущество языка поэта.... Во-вторых, потому бы я не советовал вам читать Байрона, что ... он, может быть, пробудит в душе вашей такие струны, которые бы век молчали без того... [10, с. 257].

Адресатом жест *покачал головой* понимается как неприятие произведений Байрона. В самом деле, если отдельно рассматривать жест «покачать головой», то он будет означать «отрицание», «неприятие», «неодобрение», «отказ». Как видим из пояснения адресанта, жест для нее означал 1) неодобрение чтения Байрона на французском языке (не на английском), 2) неодобрение чтения Байрона ею, Лизой: книга вызвала бы напрасные волнения, желание добираться «до начала всего» (как видно из дальнейшего контекста). Кроме вербального компонента здесь важен компонент экстралингвистический, пресуппозиции: Александр вспомнил прошлую жизнь, бывшее, «в нем зашевелились прежние мечты».

Можно говорить о том, что интерпретация речевого поведения определяется пониманием слов собеседника, а также умением оценивать поведение участников общения, их жесты, движения, позу, фонационные средства, то есть того, что понимается под невербальным общением. Вместе с тем, бывает недостаточно умения оценивать вербальные/невербальные средства общения: при всем стремлении к пониманию адекватная интерпретация может быть невозможной, ибо адресату не всегда возможно учесть все внеконтекстные пресуппозиции [11].

В следующем примере так называемый «пропуск аргументационного довода» со стороны говорящего вызывает неверную интерпретацию адресатом речи невербального жеста – смеха. Говорящий не может пояснить причину своего невербального проявления отношения к речевому поведению адресата: это не позволяет ему сделать характер всей ситуации общения:

- А вы должны требовать! Понимаете! Требовать! – воскликнула она. – Потому что вы такой человек, такой... который... вы сами не знаете, какой вы. И вы не смеете просить! ...Вы ничего не видите и не понимаете. Папа вас ужасно любит, и... И вообще...

Она выпалила всю эту кучу слов одним духом, жарко, торопливо жестикулируя. ...Никита снова вспомнил об Анне – Анна, совершенная Анна! – и засмеялся.

- Ничего смешного нет, – оборвала его Ирина. – Если бы вы действительно искали... ну, как это? Поддержки или ... вообще то, о чем вы говорили, то давным-давно нашли бы....

- Ну, давайте подружмся, – сказал он.

- И вы не должны смеяться, не должны! Я говорю совершенно серьезно, и вы не смеете издеваться [12, с. 297].

Как видим, адресат не имеет возможности тут же и сейчас восстановить имплицитную информацию, скрытую под смехом интенцию говорящего, которую можно было бы уточнить вопросом «Ты это к чему?». Личностные и ситуативные отношения человека к произносимому им высказыванию и к своему собеседнику в общем виде и есть фактор, влияющий на интерпретацию высказывания. Объем фоновых знаний, необходимых для адекватного декодирования смеха здесь оказался больше, чем это было в пределах возможных знаний адресата.

Выводы

Понимание речевого поведения связано не только с языковыми факторами, которые приписывают высказыванию определенное значение на основе знания его компонентов, но и со способностью говорящих делать заключения о действительном намерении коммуниканта, не совпадающем с тем, что буквально им говорится. Адекватной интерпретации речевого поведения подчинен не только выбор языковых средств, но и все вербальное / невербальное поведение коммуникантов. Понимание речи определяется не только пониманием слов собеседника, но и со способностью давать правильную оценку поведению говорящих, их жестам, движениям, позе, фонетическим средствам, то есть тому, что понимается под невербальным общением.

Но и при наличии умения давать оценку вербальным/невербальным средствам общения имеют место случаи, когда бывает недостаточно этой способности: при всем стремлении к пониманию адекватная интерпретация может быть и невозможной, так как адресату не всегда возможно учесть все внеконтекстные пресуппозиции, фоновые знания собеседников.

Всегда важно помнить о том, что живое речевое поведение зачастую не бывает алгоритмичным, оно охватывает много других экстралингвистических факторов, которые оказывают влияние на его интерпретацию, а также таких фоновых знаний, которые часто трудно опознать в ходе речевого общения. Только комплексный анализ вербального и невербального оформления

речи, понимание пресуппозиций речевого общения могут содействовать адекватной интерпретации речевых высказываний говорящих.

Список использованных источников

- 1 **Темиргазина, З. К.** Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике [Текст]. – Павлодар. – 2002. – 108 с.
- 2 **Крейдлин, Г. Е.** Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык [Текст]. – Москва : Новое литературное обозрение. – 2004. – 581 с.
- 3 **Колшанский, Г. В.** Паралингвистика [Текст]. – М. : Наука. – 1974. – 79 с.
- 4 **Горелов, И. Н.** Невербальные компоненты коммуникации [Текст]. – Москва : Наука. – 1980. – 320 с.
- 5 **Карасик, В. И.** Язык социального статуса [Текст]. – М. : Гнозис. – 2002. – 333 с.
- 6 **Абелева, И. Ю.** Речь о речи. Коммуникативная система человека [Текст]. – Москва : Логос. – 2004. – 304 с.
- 7 **Третьякова, В. С.** Конфликт глазами лингвиста. Юрислингвистика-2 : русский язык в его естественном и юридическом бытии [Текст]. – Барнаул. – 2000. – С. 127–140.
- 8 **Temirgazina, Z., Akosheva, M., Shakaman, Y., Shaharman, A., Kurmanova, Z., & Kairova, M.** Metaphors in Anatomical Terminology [Text]. Space and Culture, India. – 2019. – (7 (1)). – P. 143–153. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>.
- 9 **Островский, Н. А.** Как закалялась сталь [Текст]. – М. : АСТ 3. – 2016. – 384 с.
- 10 **Гончаров, И. А.** Обыкновенная история [Текст]. – М. – 2017. – 303 с.
- 11 **Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., & Khamitov, G.** Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian [Text]. XLinguae. – 2020. – 13 (2). P. 3–16. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.01.
- 12 **Федин, К. А.** Братья [Текст]. – Москва : Советский писатель. – 1989. – 368 с.

References

- 1 **Temirgazina, Z. K.** Sovremennyye teorii v otechestvennoy i zapubezhnoy lingvistike [Modern theories in Russian and foreign linguistics] [Text]. – Pavlodar. – 2002. – 108 p.

2 **Kpejdlin, G. E.** Nevepbal'naya semiotika. Yazy'k tela i estestvenny'j yazy'k [Non-verbal semiotics. Body language and natural language] [Text]. – М. : Novoe litepatupnoe obozrenie. – 2004. – 581 p.

3 **Kolshanskij, G. V.** Papalingvistika [Paralinguistics] [Text]. – М. : Nauka. – 1974. – 79 p.

4 **Gopelov, I. N.** Nevepbal'ny'e komponenty' kommunikacii [Non-verbal components of communication] [Text]. – Moscow : Nauka. – 1980. – 320 p.

5 **Kapasik, V. I.** Yazy'k social'nogo statusa [The language of social status] [Text]. – М. : Gnozis. – 2002. – 333 p.

6 **Abeleva, I. Yu.** Pech' o pechi. Kommunikativnaya sistema cheloveka [Speech about Speech is a human communication system] [Text]. – М. : Logos. – 2004. – 304 p.

7 **Tpet'yakova, V. S.** Konflikt glazami lingvista. Yurislilingvistika-2 : russkij yazy'k v ego estestvennom i yuridicheskom by'tii [Conflict through the eyes of a linguist. Legal Linguistics-2: the Russian language in its natural and legal existence] [Text]. – Barnaul. – 2000. – P. 127–140.

8 **Temirgazina, Z., Akosheva, M., Shakaman, Y., Shaharman, A., Kurmanova, Z., & Kairova, M.** Metaphors in Anatomical Terminology [Text]. Space and Culture, India. – 2019. – (7 (1), pp. 143–153. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>.

9 **Ostpovskij, N. A.** Kak zakalyalas' stal' [How steel was tempered] [Text]. – Moscow : AST 3. – 2016. – 384 p.

10 **Gonchaporov, I. A.** Oby'knoennaya istopiya [An ordinary story] [Text]. – Moscow. – 2017. – 303 p.

11 **Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., & Khamitov, G.** Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian [Text]. XLinguae. – 2020. – (13(2). – P. 3–16. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.01.

12 **Fedin, K. A.** Bpat'ya [Brothers] [Text]. – М. : Sovetskij pisatel'. – 1989. – 368 p.

Поступило в редакцию 03.02.25.

Поступило с исправлениями 21.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

Т. Ж. Тоқсанбаева¹, Ә. П. Шахарман²,

**Б. Қ. Аяпбергенов³, З. К. Қурманова⁴, А. Т. Баекеева⁵*

^{1,3,4}С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

⁵Maksut Narikbayev University, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

03.02.25 ж. баспаға түсті.

21.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУДІ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУҒА ТИГІЗЕТІН ЫҚПАЛЫ

Мақала коммуникацияның вербалды емес құралдарының сөйлеуді түсінуге ықпал етуі талдауға салынады. Интерпретациялау әлемді субъективті тұрғыдан түсінудің нәтижесі ретінде беріледі. Зерттеу әдістемесі коммуниканттардың сөйлеу әрекетін талдауда интерпретативтік ұстаным, байқау, салғастыруды қамтиді. Зерттеу нәтижелері: интерпретациялау тілдік факторлармен де, сонымен қатар сөйлеушінің коммуниканттардың шын мақсаттары туралы қорытынды жасау қабілетімен де байланысты болады. Сөйлеуді түсіну тек коммуниканттың сөздерін қабылдауымен ғана емес, сонымен қатар коммуникацияның вербалды емес құралдарын бағалаумен де анықталады. Бірақ түсінуге тырысқанның өзінде адекватты интерпретациялау болмауы мүмкін, өйткені барлық контекстіден тыс пресуппозицияларды ескеру мүмкін емес. Түсінуге жағдаятты қабылдауда сөйкес келмеуі, сөйлеу әрекетінің барлық қатысушыларының интенциялары мен коммуникативтік ұстанымдарының әртүрлі болуы мүмкін. Бұл коммуникативтік әсердің толық болмауына немесе сөйлеушінің талабының орындалуын уақыт мәлішерінде әрі қарай жылжытады. Шын мәніндегі сөйлеу әрекеті экстралингвистикалық факторларды да қамтиді, олар интерпретациялау үрдісіне өз ықпалын тигізеді. Сөйлеу әрекетін вербалды және вербалды емес түрде берілуін кешенді талдау, сөйлеу үрдісіндегі пресуппозицияларды түсіну сөйлеушілердің сөйлеу әрекетін адекватты интерпретациялауына оң әсер етеді.

Кілтіті сөздер: интерпретациялау, түсіну, вербалды емес құралдар, коммуникант, пресуппозиция

T. Zh. Toxsanbayeva¹, A. P. Shaharman²,*B. K. Ayapbergenov³, Z. K. Kurmanova⁴, A. T. Bayekeeva⁵^{1,3,4}S. Seifullin Kazakh AgroTechnical

Research University

Republic of Kazakhstan, Astana;

²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

⁵Maksut Narikbayev University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 03.02.25.

Received in revised form 21.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

INFLUENCE OF NON-VERBAL MEANS COMMUNICATIONS FOR SPEECH INTERPRETATION

The article is devoted to the analysis of the influence of non-verbal means of communication on the understanding of speech. Interpretation is understood by us as the result of a subjective representation of the world. The research methodology includes the application of an interpretive approach to the analysis of communicants' speech behavior; observation, and comparison. Research results: interpretation is related to both linguistic factors and the ability of speakers to draw conclusions about the actual intention of the communicant. Understanding speech is determined not only by the perception of the words of the interlocutor, but also by the ability to evaluate non-verbal means of communication. However, even in the quest for understanding, an adequate interpretation may be unsuccessful, since it is impossible to take into account all non-contextual presuppositions. There may be discrepancies in the perception of the situation, differences in intentions and communicative attitudes of all participants in speech interaction. This leads either to a complete lack of a communicative effect and a refusal to perform an action, or to a delay in the execution of the action required by the speaker. Live speech behavior includes extralinguistic factors that influence interpretation. A comprehensive analysis of verbal and non-verbal speech design, understanding presuppositions of speech communication can contribute to an adequate interpretation of speakers' speech.

Key words: interpretation, understanding, non-verbal means, communicant, presupposition

FTAMP 16.01.11

<https://doi.org/10.48081/LFTV8646>*A. A. Туймебекова¹, A. Б. Салқынбай², P. А. Беркенова³^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық

Тараз университеті,

Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9642-4048>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3830-1648>e-mail: atuymbekova@mail.ru

Б. МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ «БАТЫРЛЫҚ» КОНЦЕПТІНІҢ ӨРІСІ

Бұл мақалада XX ғ. Ұлы Отан соғысында батырлығымен әлемге аты шыққан жасауыгер-жазушы Б. Момышұлының тұлғалық тiлдік табиғаты зерттеледі. Адамзаттың санасы мен жанын аласапыран еткен қырғын соғыстағы жеке адам мен адамзаттың жасауыздыққа қарсы тұрар тұлғасын қалыптастыратын тiлдік концептілер қарастырылады. Адамның сан қилы жағдайда өзінің адамишылығын сақтауын, Отанын сақтау, туған жерін қадірлеу, ар-ұят, намыс пен парыз, борыш пен міндет мәселесі кеңінен қозғалады. Соғыс аренасы өз алдына бөлек дүние, ондағы заң мен әрекет өзгеше екендігі айтылады. Ұлы Отан соғысынан соң Батырдың шынайы дүниені өз саналық дүниетанымынан өткізіп, әлемнің бейнесіне тiлдік тұрғыдан қарап, оған баға беруі, адамдармен қарым-қатынасы, майдандас достарымен пікірлесуі үлкен жауапкершілікті арқалатады. Өз ойынан туған «батырлық» туралы ойдың өшпеуі үшін ұрпағына мирас етпек ойы сөз болады. Б. Момышұлының соғыстағы ерлігі жаһанға таралып, кейін соғыс аяқталған соң, әскери академияны бітіріп, қызметке орналасарда әділетсіздіктер болғаны мәлім. Тіпті соғыста теңдессіз ерлік көрсетсе де, Совет Одағының Батыры атағының берілмеуі де баршамызға аян. Осындай қиындықтарды басынан өткерген адамның ой-тұжырымы сарапталады. Өзінің «Батыр» екендігін өзі мойындамаса да, халқы берген. Сондықтан

Батыр өзін «Мен Халықаралық Батырмын» деп бағалаған. Б. Момышұлы кешегі жауынгер, тіпті жауынгер баласына деген құрметін еш жоғалтпаған. Зерттеу нәтижесінде Б. Момышұлының күрделі, терең, халықтың бүкіл ар-намысынан жаралған адал ұлы екендігіне көз жеткіземіз. Батырдың шығармаларынан «батырлық» концептісін тауып, оған концептуалды, дефинициялық, тарихи-этимологиялық талдаулар жасаймыз.

Кілтті сөздер: концепт, ұят, батырлық, абырой, жеңіс, парыз, әділдік, намыс

Кіріспе

Зерттеу жұмысының тақырыбының өзектілігі – тіл біліміндегі шығармашылық тұлғалардың шығармаларынан концепт категориясын іздеу тұрғысынан құнды. Шығармашылық өкілдерінің концептілік байламын жасау ерекшелігі, ұлттық, мәдени тараптан лингвомәдениеттанымдық құрылым зерттеледі. Аталған зерттеуде адамның ойы, санасы арқылы сүзіліп қалыптасқан, әрбір халықтың мәдениеті мен тұрмысынан сыр шертетін концепт ұғымына тоқталамыз. Концепт ұғымының шығу тегіне келсек, философия, психология ілімімен байланысы барын көреміз. Концепт адам санасында қалыптасады. Мәдениеттен қанат қағып, тіл көмегімен репрезенттеледі. Осы арқылы жекелеген адам мен қоғамның әлемді тануы ерекшелігі қалыптасады. Қазіргі тіл білімі құрылымдық дәстүрден антропоөзектік парадигмаға өтуде тілдің дамуына көптеген мәселе жүктеді. Ол тіл білімі мен мәдениеттің өзара байланысынан туындады. Осылайша, тіл мен мәдениеттен лингвомәдениеттану ғылымы дамыды. Мәдениеттің тілмен кодталатыны анықталды. Лингвомәдениеттанудың категориясы–концепт деп аталады. Шынайы әлемнің тілдік бейнесін анықтайтын білімдерді қалыптастырады. Лингвомәдениеттанудағы концепт халықтың бояуы қанған, менталды тілдік біліммен анықталған болып келеді. Атап өтер жайт, концепт әр уақытта заттық мағынада ұғынылады. Батылдық пен ержүректік қажет болған жағдайда батырлық лексикасы танылады да лингвомәдениеттанымдық концепт болып табылады. Ғалымдар мен ойшылдардың ойынша, батырлықтың иесі – адам екендігі мәлім. Батыр бойына бар асыл қасиеттерді жинақтап, ержүректігімен, батылдығымен қайтпас қайсарлығымен көрінеді. Осыдан соң ол жауыздықпен күрессе, әділдікке жактасады. Осы ой-тұжырымдар батырлықтың пайда болуы мен дамуы, өшпес жалғасымен айқындала түседі. Батырлық тарих қойнауында болған жаугершілік заманда елін қорғау, өзін қорғауда туған. Лингвомәдениеттанудағы концепт мәселесі болжам ретінде теориялық негізде философтармен, ойшылдармен, ғалымдармен әртүрлі кезеңде зерттелді.

Материалдар мен әдістері

Біздің зерттеу еңбегімізде Ш. Уәлихановтың «Тандамалы», М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы», С. Сейфуллиннің «Көп томдық шығармалар жинағы», Б. Момышұлының «Қанмен жазылған кітап» еңбектері қарастырылды. Теориялық тұрғыдан Отандық, орыс және шетел ғалымдарының концепт саласына байланысты зерттеу еңбектері сараланды. Жұмыста концептінің алғашқы құрылымы мен мағынасын табу үшін тарихи - этимологиялық талдау жүргізілді. Дефинициялық талдау – сөзден тілдік бірліктерді табу, логикалық тұрғыдан жазышы шығармашылығынан бейнелі сөздерді жазу болып табылады. Дефинициялық талдау оның мағыналық қатысты белгілер жүйесін құрастырады. Жеке адам өмір тәжірибесінен көрген-білгенін тұжырымдап сөз қорытындысын халықтық бояумен, ұлттық мінезбен бе ре білді. Батырлық концептісі ядролық шоғырдың ортасы болса, жеке адамның батырлықты туғызар, толықтырар ой сілемдері концептуальды ортаны құрады. Батырлық концептісі тіл дамуымен қатар, тілді пайдаланушы адам санасында жаңғырып, өзгеше өң, түр-сипатқа ие болып отырады. Яғни батырлық концептісінің адам баласымен бірге жасасып келе жатқандығын көреміз. Концептуалды талдау бойынша концептінің дамуы мен қазіргі жайы туралы зерттеу жүргізілді. Концептінің тарихын білу үшін тарихи-этимологиялық талдау, яғни оның алғашқы мағынасын анықтауға көмектеседі. Концепт жасайтын халықтың бай тәжірибесі болатындығын, жеке адам соны дамытушы ұлттық бейне жасайтынын байқадық. Концептуалды талдау арқылы концептің сөздіктердегі анық және жанама түрде берілген ақпараттары арқылы оның модельдік құрылымын жасай алдық.

Нәтижелер және талқылау

Батырлық термині өз бастауын бірнеше ғасырлардан алады. Соның айқын дәлелі төмендегі талдауларда көрінеді. Батырлық концепция ретінде грек ақындары мен философтарының еңбектерінде Гесиод, Гомер, Платон, Аристотельде қарастырылған. Ең алғашқы зерттеулерде «батыр – құдайдың баласы немесе ұрпақтары» [1, 213-б.] – дейді. Гомер «Илиада» шығармасында батыр бейнесін жасағанда оның бойында ар-намыс сезімін жоғары қоятынын көреміз. Зерттеуші Р. Г. Апресян «Динамика образа героя в «Илиаде» Гомера» мақаласында батырға тән қасиет: «Он гостеприимен и дружелюбен. Он остается самим собой, но в душе его происходит перемена» [2, 32-б.] – дейді. Платон болса былай дейді: «Герой рождается среди сотни, мудрый человек есть в среди тысячи, но совершенного можно не найти и среди сотни тысяч». Әл-Фараби «Көзсіз батырлық ерлікке ұқсас» [3, 72-б.] деген өзінің «Қайырымды қала тұрғындары» еңбегінде.

XI ғ. М. Қашқари сөздігінде тілдің халықтық маңызын зерттеп, түркі халықтарының салыстырмалы сөздігін жасаған ғалым «Батыр»сөзіне

«тоңа» деген атау тән екендігін айтып, Алып ер Тоңа – түріктердің ханы Афрасиаб есіміндегі «тоңа» сөзі күштілікті білдіретінін айтады. XI ғасырда Ж. Баласағұн «Құтты білік» туындысында «Ер – мақтаса, арыстанмен алысар, Ат – баптаса, ұшқан құспен жарысар» [4, 282-б.] деп батырлық пен ерлікке тәрбиелеудің бастау көздерін көрсетеді, сонымен қатар батыр жүрген жерде міндетті түрде батырдың серігі болатынын айтады. Ал «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» он бес томдығының 3-томында Батырлық – заттық мағынада 1. Батыр болушылық, батыр атанушылық. Батырлықтың сәні жоқ – Түн ұйқысын төрт бөліп, Елерген тұлпар ерттеліп, Толғаулы найза қолға алып, Тұйғын құстай толғанып, Сары садақ асынып, Егескен жау.. [5] деп беріледі.

Ал С. Бизақов, Ә. Болғанбаев, Ш. Дәулетқұловтардың құрастырған «Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде» батылдық, батырлық, өжеттік, өткірлік, жүректілік, беттілік, ерлік, қасқырлық – Еш нәрседен тайынбаушылық, қорықпаушылық, жау жүректі. Оның көзіне қарауға батылдығы жетпей Шайқы арсыз бетін кір-кір жеңімен жауып алды (Ә. Әбілев). Батырлықтан не пайда, Байымдап жұмбақ шешпесе... [6] деп беріледі.

Ал батырлардың қоғамдағы дәрежесі туралы Ш. Уәлиханов «18 ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар» мақаласында «...Басентинец Малайсары по богатству, храбрости и по характеру и уаковец Баян по уму и храбрости стоят выше всех» [7] деген жолдар батырға тән қасиеттер, олардың елден ерек екендігін көрсетеді. А. Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде «Батырлар турасындағы әңгіме – халықтың жаны, рухы турасындағы әңгіме.....ол жырлар халықтың рухы нағыз көтерілетін шағында шыққандығын байқаймыз» [8, 114-б.]. Батырлар жырын айтатын жыршылар азайып, батырлар жыры азайып бара жатқандығын айтады. Егер жыршы болмаса, ертегіге айналып өршіл рухынан айырылады екен. Қазақ тарихында көш бастаған елінің мұңын сейілтіп, жерін қорғап, жоғын түгендеп отыратын батырлары болған. Батырлар өз елінің сүйеніші болған. «Сүйеніші қол бастаған батыры, ел бастаған ханы мен биі болған» [9, 56-б.]. М. Әуезов батырларды ұлы батырлар және кіші батырлар деп бөлген. Ұлы батырлар әрі би, әрі ел билеген хан, батыр болған. Дүниеге келуі де ерекше, табиғаты өзгеше, олардың жаратылысына әулие, пері араласуы керек болған. Бұндай қиялдың араласуы халықтың арман-қиялынан туған. Қазақ батырлар жырында «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүністің жар таңдайтын кезін былай береді: «Өзгеден абыройы, бағы асып туған кісіні аламын» – дейді. Бұдан шығатын қорытынды батырдың серігі болар жарының батырды ерекше күш иесі ретінде бағалау деп білеміз. «Қобыланды батыр» жырынан соң Сайын батыр туралы жырлар келеді. Қобыланды екеуі қалмаққа аттанады. Жолда жауырыншы бал ашып, жолы болмайтындығын айтады. Қобыланды кері қайту керек дегенде, тыңдамай жалғыз өзі кетіп, осы жолда

мерт болады. «Ел қиялы Сайынды батыр десе де туысын өзгемен тең қылып, ерекшелік билеп, сәт билеп туғанын айтса да Сайынды әлдеқандай мінезі үшін жазалағандай болады» [9, 88-б.]. Ел қиялы батырға батырлықтан басқа мінезділік шарттарын қояды. «Батыр құр ғана қол батыры емес, ақылға шалымды, мінезге тартымды, тоқтаулы болсын» [9, 89-б.] – дейді.

С. Сейфуллин «Малдылар, күштілер табының ықпалындағы рудың «жаумен» соғысқанда, өзгеден өжет, мықты, қайратты, күштілері – батыр атанып, ру ішіндегі үстем таптың ардақтысы болған» [10, 54-б.]. «Жаудан жылқы айырған», «Жауға намыс жібермеген», «Жат елді шауып олжалаған» батырлары болған [10, 54-б.]. «Міне, жігіт болсаң, пәлен батырдай бол!.. Ат мінсең соның атындай атқа мін!» деп батырлар туралы, батырдың сәйгүлік аты туралы әңгімелеген қызықты, суретті, күйлі әңгімелерді, жастарға «өнеге», «үлгі», «сабақ» тәрізді қылған» [10, 55-б.].

Б. Момышұлы – халқым деп еңірген ұлтжанды азамат. Философ Ә. Нысанбаев «Б. Момышұлы: соғыс философиясы және батыр тұлғасы» мақаласында Бауыржанның тәрбие алған ошағы, сауат ашқан орны туралы былай дейді: «Әкесі Момыш ескіше сауатты, молда кісі болған, сондықтан орыс мектебіне бармас бұрын бала Бауыржанның арабша хат танығаны сөзсіз» [11, 99-б.] – дейді. Бұл деректердің растығы мұрағаттағы арабша жазылған Батырдың жазбаларынан таныс. Бауыржан атамыз «Өз ұлтын құрметтеп, мақтан тұтпайтын адам сөзсіз сатқын және қаңғыбас. Ұлт мақтанышы – ұлт өкілі тұлға үшін қасиетті және бұзылмайтын заң» деген. Соғыста адам мен адам қақтығысы, біреуі біреуін өлтірмесе, яғни Бауыржан «Өзін-өзі сақтау инстинкті басқаны өлтіруге мәжбүрлейді, ал бұл өзін өлгеннен анағұрлым қиын» [11, 99-б.] – дейді. Соғыста «Сарбаздың ерлігін ұрлау – адам кейпіндегі малдың ең төменгі қылмысы... Батырлықты ұмыту – халықтың трагедиясы» [11, 100-б.]. Әрбір маңызды оқиға, батырлық, ерлік істер халық жадында жатталып, батырлар жыры болып сақталатын. Кешегі зұлмат соғыста Мәскеу түбіндегі ерлік көрсеткен 316-атқыштар дивизиясының ерлігі насихатталмақ тұрмақ, айтылмайды. Ресей телеарналары түсірген фильмдердің дені барлаушылар мен диверсанттар туралы белен алып кетті. Атыс, ұрыс үстіндегі жауынгердің жай-күйі, қорқыныш пен батырлық туралы кітап жазбасқа амал қалмады. Соғыстан соң бейбіт өмірде батырлардың есімі сақталсын деп Б. Момышұлы жазушылыққа бет бұрды.

«Ар-намыс жағынан біз мақтанды десең, дей бер, қарағым, әжептәуір халықпыз. Бұған дәлелдеріміз көп. Мысалы, эпостарымызды ал. Бәрінің тақырыбы – ар» [13]. «Ар-намыс деген нәрсе – ердің туы» [13, 85-б.]. «Арсыз адам азамат бола алмайды. Ал азамат бола алмасаң, өмір сүрдім деп айтудың керегі жоқ!» – дейді дауысын қатайтып, шамырқана тіл қатып. Бүкіл өмірі ар жолында жүрген, әділдік арқанын кесіп өтпеген батырлықты

ту еткен жазушылық өмірінде жас ұрпақты тәрбиелеу үшін отбасылық тәрбиесінде әкесінің орнын баса көрсетеді. Кезінде әкесі «Әй, балам, мына кітаппен танысып шықшы? [12, 84-б.] – деді. Алып оқып таң қалдым, Ә. Бөкейханов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Т. Отарбаев т.б. газетке шыққан өлең, әңгімелерін менен бұрын өзі оқып шығып, ерінбей– жалықпай түптеп, кітап етіп, маған сыйлаушы еді» [12, 84-б.]. Кейін әке дәстүрін жалғастырып, өзі де болашақ туынды жасаушыларға материал берген. «Мен қолы ашық кісімін. А. Бектен бастап, т.б. тіпті Ә. Нұршайықовқа дейін мен аянбастан материал бердім. Негізгі мақсатым – ар-намысым дейтін қазақта сөз бар. Соғыста, қан майданда мен арпалыса намысқа тырыстым. А. Бекке мен өте ризамын. (Хотя я являюсь фактическим соавтором)» [12].

Сыр айтам саған халқым, ұға білсең,

Мен де адаммын жаралған сүт пен еттен.

Ежелден ел тірегі – ел тілегі, адал ұл, ер болу – ер тірегі – осы үш өлеңім – менің творчествомның эпиграфы [12].

Бүгінгі күні патриотизмі жоқ, ұлттық құндылықтарды сіңіріп, сезіп өспеген ұрпақ көбейіп келеді. Зулаған қырғын оқтың ортасында қорқыныш сезбеген Батыр, елге қайтып жас ұрпақтың тәрбиесін көріп бармақ тістейді. Себебі бесік жырын айтпайтын тікбақа келіндер мен ертегі айтпайтын әжелер көбейіп бара жатқанын да байқаған. «Өйткені бесік жырын естіп, ертегі тыңдап, дәстүрді бойына сіңіріп өспегеннің көкірегі көр болады ма деп қорқам. Ал көрдің қолына балта берсең, шаба салады, бақыр берсең, ала салады, найза берсең, сұға салады, намыстанбай, бұға салады» [12, 103-б.] – дейді.

Қазақстан Орталық Комитетінің бірінші Хатшысы Н. А. Скворцовқа кіріп елдегі жастар тәрбиесіне не жетпейтінін санамалап айтып береді: «Көкпар, сайыс, палуан күрес, қыз қуу, бәйге, айтыс, тоғызқұмалақ жатады. Бұлардың бәрі біздің жігіттерді батыр, ержүрек, тапқыр, епті етті. Меніңше, бұл дәстүрді дамыту керек. Ал сіздер тыйым салып отырсыздар. Бұл үлкен қателік, тіпті қаскөйлік!» [13, 10-б.] – деді.

«Екі жарым жылдан бері қалтама үнемі блокнот салып жүремін, оған мені қызықтырған нәрселердің бәрін жазамын. Қолжазбамның 60–70 процентін орыс тілінде, 30–40 процентін қазақ тілінде жаздым» [13, 84-б.] – дейді.

Эмоциялық мағынаны білдіретін сөздер Б. Момышұлы тілдік қолданысында жиі кездеседі. Ғалым М. Оразов «Қазақ тілі семантикасы» еңбегінде «Бірақ түйсік арқылы объектив дүниені бейнелеумен салыстырып болмайды. Себебі көркем әдебиеттегі бейне жинақтық, белгілі бір көзқарасқа бейімделсе» [14, 78-б.] – дейді. Сонымен қатар осы еңбекте идеалды денотат мәселесі де сөз болады. Біздің ойымызша, идеалды денотат референт

те, шын мағынадағы зат та емес. Референт болу үшін түйсік арқылы қабылданған ақпарат жалпылануы қажет, ал денотат болу үшін объектілік қасиетке ие болуы керек. Ғалым Звегинцев В. А. А. Потебняның айтқан сөз мағынасын екі кезеңнен яғни біріншісін тілдік тараптан, екіншісін пәнаралық байланыстардан іздеген дұрыс деп табады. Сөздің лексикалық мағынасын табу өте қиын. «Сөздердің лексикалық мағынасының құрамына талдау жасағанымызда барлық сөздің мағына құрамынан денотаттық, сигнификаттық мағына сыңарларын табу кейде оңай болмайтынына көз жеткіздік» [14] – дейді ғалым М. Оразов. «Сөздер ауыспалы мағынада қолданылғанда оның денотаттық мағынасы да, сигнификаттық та мағынасы да өзгереді» [14].

Батырлық концептінің өзекті белгісін ашу үшін оның ұлттық құндылығын арттыратын лексика қажет. Қазақ халқының лексикалық тілдік бірлігі батырлықты танытатын мүдде, отбасы, Отан, қоғам, намыс, борыш, парыз, ар, әділдік сияқты белгілерімен танылады. «Соғыс психологиясы» шығармасында бірнеше лексикалық бірліктер беріліп, оларды құрастыратын өрістік аясын кеңейтетін ұғымдар тізімі толықтырылады. «Ұрысты басқару – атысты басқару, өз күшінді басқару, маневр жасау, бет қаратпау, атыс ұяларын қирату, жаудың күшін жою», «Жеңіс – кім көбірек атыспен әсер етсе, шоғырландыра басымдылық көрсетсе, атыс, инициатива қолға алу», «Ұрыс – ұйымдасқан түрде дұшпанға ықпал ету, атыспен ықпал ету, ақылмен ықпал ету, тактика», «Жоғары сезімдер – қаһармандық, парыз, ержүректілік, ерлік, адамгершілік, батырлық», «Төменгі сезімдер – қорқыныш, ұждансыздық, үрей, опасыздық, шошу» [12] сияқты терминдермен толықтырады. Кезінде майдандас досы Д. Снегинге өзін қорқыныш қатты мазаландыратынын айтқан. Себебі қорқынышпен бірге соғыста өзін-өзі сақтау қатар жүреді деп топшылайды. Б. Момышұлы шығармашылығында ғарыштық ұғымдар санатына жатқызатын «Шыншылдық – Екіжүзділік, Батырлық – Қорқақтық. Ар-ұятты сөз етсек, ол өзгермейтін мәңгілік нәрсе. Күншілдіктен айырмасы оны таба да алмайсың, жоғалта да алмайсың. Оны таза күйінде ұстайсың, не былғайсың» [15, 136-б.]. Б. Момышұлы шығармашылығында көп кездесетін ұлттық компоненттер мақал-мәтелдер. Тілдің паремиологиялық қоры мәдениет пен халық ділінің қайнар көзі. Мақал-мәтел, нақыл сөздері арқылы халықтың ұлттық тілдік бейнесі көрінеді. Мақал-мәтелдер арқылы «батырлық» концептісін талдауға және өзге концептілер жүйесін құраушы ұғымдармен таныстырады. Мақалдарды талдай отыра, батырлық әрекетке ұмтылдыратын батылдық, өжеттік, қаһармандық және ержүректікті және ерік-жігер, тайсалмау, өз-өзіне сенімділік, тапқырлық, шыдамдылық, қырағылық сияқты қасиеттер шығады. Батырлық қасиеттермен адам соғыс кезінде, майдан даласында, қауіп-қатермен бетпе-бет жүздескенде,

қорқынышын жеңіп, мақсатына жетуде кездеседі. Қоян жүрек қорқақтарды халқымыз «Ерді– намыс, қоянды қамыс өлтіреді», деп әлдеқашан айтып кеткен. Осы мақал Батырдың «Соғыс психологиясы» шығармасында жиі қайталанады. Қазіргі тіл білімі құрылымдық дәстүрден антропоэзектік парадигмаға өтуде тілге көптеген мәселелі міндеттер жүктеді. Ол тіл білімі мен мәдениеттің өзара байланысынан туындады. Осылайша тіл мен мәдениеттен лингвомәдениеттану ғылымы дамыды. Мәдениеттің тілмен кодталатыны белгілі болды. Лингвомәдениеттанудың категориясы – концепт деп аталады. Шынайы әлемнің тілдік бейнесін анықтайтын білімдерді қалыптастырады. Лингвомәдениеттанудағы концепт халықтың бояуы қанған, ментальды тілдік біліммен анықталған болып келеді. Атап өтер жайт, концепт әр уақытта заттық мағынада ұғынылады. Батылдық пен ержүректік қажет болған жерде батырлық лексикасы танылады да лингвомәдениеттанымдық концепт болып табылады. Концепт туралы шетелдік ғалымдар 1954 жылы Оррин Клапп батырлықтың моделін – жеңіске жетуші, биліктің жеңілмейтін өкілі, ақылды батыр, азат етуші, алдап кету арқылы жеңу, кек алушы, халық қамқоршысы сияқты үлгілерді ұсынды. Бұл тақырыпты 2010 жылы Эллисон мен Геталс мақұлдады. Э. Зенон, Франко, К. Блоу мен Ф. Зимбардо 2011 жылғы зерттеулерінде батырлықты анықтау үшін әлеуметтік өмірдегі батырлық, соғыс кезіндегі батырлық, азаматтық батырлық болатынын айтты. Мақала авторлары батырлықты адам әрекетінің ең жоғарғы әрекеті деп табады. Әлеуметтік батырлықты әскери және азаматтық батырлықтармен салыстыра келіп, бәрінде ұқсастық «қарсыласу батылдығы» [16] бар деп анықталды. Африка еліндегі аз ұлттардың қиыншылыққа қарамай өз тілін, дәстүрін сақтауынан ерлік іздерін іздейді [17]. Енді Буньеро Китара еліндегі ата-бабаларының батырлығына бас ию дәстүрі сөз болады [18]. Постколониальды мемлекеттегі өз батырларын құрметтеу сезімі туралы шығарма талданады [19]. Қай мемлекеттің өмір сүру формасына қарамай-ақ батырлығының қандай деңгейде екенін көргіміз келсе, біздің алдымыздан адамзаттың жоғары деңгейлі әрекеті көрінеді екен. Ғалымдар мен ойшылдардың айтуынша, батырлықтың иесі адам екендігін анықтаймыз. Бойына ұлы және асыл қасиеттерді жинақтап, ержүректігімен, батылдығымен, қайтпас қайсарлығымен көрінеді.

Б. Момышұлын батырлыққа тәрбиелеген отбасы, руы, ауылындағы батырлар туралы әңгімелер, аңыздар, отбасылық ауыз әдебиеті нұсқаларын балаларына жаттатып өсірген Момыш әкенің орны бір төбе десек те болады. Қазақ халқының ар-намысын ту еткен жырлары мен аңыздарынан балаларын құлақтандырып отыратын сауатты кісі болған. Амангелді батыр туралы түсінігі де өте мол болған. Бұл жөнінде М. Әуезов кешегі жырлардағы батырлардың сілемін жалғастырушы деп танып, «Жыр жалауы – Амангелді»

мақаласын арнаған. Онда ақын Н. Ахметбековтің «Амангелді» дастанынан үзінді келтіреді. «Халықтың алтын қазығы ед, Атасы жаудан қайтпаған» деп суреттейді. Б. Момышұлы да «Қазақ халқының өз заманында өзіне жарасты қару-жарағы, қолбасшылары болғаны рас. Ол өткен заманды сен менен гөрі жақсы білесің... Біздің заманда Әліби Жанкелдин деген кісі болған. Оның ықпалымен Амангелді Иманов қол бастап, майданға шыққан» [13].

Б. Момышұлы шығармашылығында А.Имановтың батырлығын өнеге тұтар мысалдары өте көп. Өзі де осы кісінің батырлығынан қанат қаққан сияқты.

«Батылдық – қимыл әрекет есебін тәуекел етумен үйлестіре алушылық. Тәуекелді есеп ақтайды. Есепсіз тәуекел – тұл» [12] деп тұжырымдама жасайды. Тәуекел – қазақ ұғымында бар, батырлық пен қандай да бір іске аттанарда, бастауда көз жұма, игі жақсылықтан үміт ету мақсатынан туған ұғым. Б.Момышұлы шығармашылығында тәуекел ұғымы көп кездеседі. Тәуекел сөзі барлық сөздіктерде беретін мағынасы бір іске жалтақтамай кірісу, белді бекем буғандық төңірегінде беріледі.

«Батылдық мүлдем жоғалады, болмаса өзінің барлық көрінісімен тек ұрыста ғана көрінеді» [12] – деп Б. Момышұлы өз шығармасында атап көрсеткендей аталымыш тақырып төңірегінде шетелдік ғалымдардың еңбектерін де жоғарыда қарастырдық.

Қорытынды

Түйіндей келе, Б. Момышұлы шығармашылығындағы батырлық концептіне арқау болған халқымыздың батырлық жыр сілемдері, зерттеуші ғалымдардың ой-пікірлері арқау болды, жан-жақты талданды. Батырлық концептісін құраушы ұғымдарға дефиниция, яғни мағыналарына түсінік жасалды. Сөздіктермен жұмыс жасалынды. Отандық, таяу және алыс шетел ғалымдарының батырлық концептісі туралы ой-тұжырымдары талқыланды. Батыр туралы естеліктер арқылы батырлық тұлғасын ашатын мысалдар мен дәлелдерді алға қойдық. Б. Момышұлы шығармашылығындағы мақал-мәтелдер мен қанатты сөздердің қолданылу ерекшелігіне назар аударылды, талданды. Батырлық концептісін құрайтын тілдік ұғымдар санамаланып көрсетілді. Тілші ғалымдардың концепт туралы теориялық зерттеулері талқыланды. Батырдың жас ұрпақ тәрбиесіне алаңдаушылығы сол кездің өзінде өте өзекті мәселе болғандығын көреміз. Ұлан байтақ бабалардан қалған жерді иеленетін ұрпақ тәрбиелеу, мектептен басталатын спорттық атқа міну, теңге ілу ойындарының бастамасын жасау туралы ойларының әлі өзекті екендігі өкінішке орай шындық. Атқа міну, көкпар тарту, теңге ілу сияқты ұлттық ойындарымызды тек мерекелік іс-шараларда тамашалап қана қалып отырмыз. Асық ойнау, садақ тарту, шекемтас ойнату балаларды мергендікке, ептілікке тәрбиелейтінін Орталық Комитетке арнайы кіріп айтқандығының

өзі, халқына жанашырлығы. Тілші ғалым Р. Сыздықова ескерткен жеке авторлардың шығармашылығындағы тілдік қолданыстарды зерттеу мәселесі тұрғысынан Б. Момышұлының шығармашылығындағы тілдік сөз саптауларды жаңаша әлі де қарастыру қажет». Мақала бойынша жасалған ізденіс жұмысы Батыр бабамыз туралы ақпараттар ағынын толықтыра алады деген ойдамыз. Жер жүзі жан-жақтан анталаған мына заманда ұрпағымызға ұран салып оятатын бабалар салтымен батырлыққа шақырар тәлім-тәрбиеге толы еңбектері оның тарихи орны мен өміршеңділігін дәлелдей түседі. Болашақта Б. Момышұлы туралы зерттеу жұмысы кезіндегі табылған материалдарды әлеуметтік желіге салып, бөлісіп отыруды жөн санаймыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Челышев, П. В.** Человек античной мифологии : природа героя и личный выбор судьбы // Вестник КГУ. – 2014. – № 4. – С. 213–215
- 2 **Апресян, Р. П.** Динамика образа героя в «Илиаде» Гомера // Философский журнал. – 2015. – № 4. – С. 31–46
- 3 Әл-Фараби. Қайырымды қала. – Алматы : Жидебай, 2015–294 б.
- 4 **Баласағұн, Ж.** Құтты білік./Ауд.: А.Егеубаев/ – Алматы : Таймас, 2007–269 б.
- 5 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3–том. / Құраст.: Б. Сүйерқұлова, Т. Жанұзақ, О. Жұбаева және т.б. – Алматы : 2011. – 744 б.
- 6 **Бизақов, С., Болғанбаев, Ә. Дәулетқұлов, Ш.** Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы : Арыс, 2005. – 720-б.
- 7 **Уәлиханов, Ш.** Таңдамалы. / Ауд : Ә.Илмағамбетов/ – Алматы : Жазушы, 1980. – 416-б.
- 8 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208-б.
- 9 **Әуезов, М.** Әдебиет тарихы. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 238 б.
- 10 **Сейфуллин, С.** Көп томдық шығармалар жинағы. 7–том. – Алматы : Қазығұрт, 2007. – 413-б.
- 11 **Момышұлы, Б.** / Құрас. Н. Қ. Қосаева / – Алматы : Орталық кітапхана, 2011. – 382-б.
- 12 **Момышұлы, Б.** Қанмен жазылған кітап. / Ауд. : М. Қазыбек/ – Алматы : Поиграфкомбинат, 2010. – 336-б.
- 13 **Қалдыбаев, М.** Атақ пен шатақ. – Алматы : Қайнар, 2004. – 368-б.
- 14 **Оразов, М.** Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы : Рауан, 1991. – 215-б.
- 15 **Снегин, Д.** Арысым еді-ау, Бауыржан – Алматы : Қазақстан баспасы, 2002. – 222-б.

16 **Franco, Z., Blau, K., Zimbardo, G.** Heroism : A Conceptual Analysis and Differentiation Between Heroic Action and Altruism // Review of General Psychology. – 2011. – Vol. 15. – No. 2. – P. 99–113.

17 **Wasamba, P.** The concept of heroism in Samburu moran ethos // Journal of African Cultural Studies. – 2009. – Vol. 21. – No. 2. – P. 145–158.

18 **Magara, C.** The concept of heroism among the bunyoro // Article in Matatu. – 2013. – Vol. 1. – P. 1–18.

19 **Owoeye, D.** Concepts of Heroism in Salman Rushdie's The Moor's Last Sigh // Theory and Practice in Language Studies. – 2013. – Vol. 3. – No. 10. – P. 1796–1805.

References

- 1 **Chelyshev, P. V.** Chelovek antichnoi mifologii : priroda geroia i lichnyi vybor sudby [The man of ancient mythology : the nature of the hero and the personal choice of fate] // Vestnik KGU. – 2014. – № 4. – P. 213–215
- 2 **Apresan, R. P.** Dinamika obraza geroia v «Iliade» Gomera [The dynamics of the hero's image in Homer's Iliad] // Filosofski jurnal. – 2015. – № 4. – P. 31–46
- 3 Ąl-Farabi. Qaiyrymdy qala. [Benevolent city]– Almaty : Jidebai, 2015–294 p.
- 4 **Balasağun, J.** Qutty bilik. [Blessed shaft] /Aud. : A.Egeubaev/– Almaty : Taimas, 2007–269 p.
- 5 Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 3–tom.[Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 3] / Qūrast. : B. Süierqūlova, T. Janūzaq, O. Jūbaeva jāne t.b. – Almaty : 2011. – 744 p.
- 6 **Bizaqov, S., Bolğanbaev, Ä. Däuletqūlov, Ş.** Qazaq tiliniñ sinonimder sözdıgı. [Dictionary of synonyms of the Kazakh language] – Almaty : Arys, 2005. – 720 p.
- 7 **Uälihanov, Ş.** Tañdamaly.[Custom] /Aud : Ä.İlmağambetov / – Almaty : Jazuşy, 1980. – 416 p.
- 8 **Baitürsynov, A.** Ädebiet tanytqyş. Zertteu men öleñder. [Literature guide. Research and poems] – Almaty : Atamūra, 2003. – 208 p.
- 9 **Äuezov, M.** Ädebiet tarihy.[History of literature] – Almaty : Ana tılı, 1991. – 238 p.
- 10 **Seifullin, S.** Köp tomdyq şyğarmalar jınağy. 7–tom. [A collection of multi-volume works. Volume 7.] – Almaty : Qazyğürt, 2007. – 413 p.
- 11 **Momyşuly, B.** [Momyshuly, B.] / Qūras. N. Q. Qosaeva / – Almaty : Ortalyq kitapphana, 2011. – 382 p.
- 12 **Momyşuly, B.** Qanmen jazylğan kıtap. [A book written in blood] / Aud. : M. Qazybek / – Almaty : Poigrafkombinat, 2010. – 336 p.

13 **Qaldybaev, M.** Ataq pen şataq. [Fame and confusion] – Almaty : Qainar, 2004. – 368 p.

14 **Orazov, M.** Qazaq tılınıñ semantikasy. [Semantics of the Kazakh language] – Almaty : Rauan, 1991. – 215 p.

15 **Snegin, D.** Arysım edi-au, Bauyrjan [Open to everyone] – Almaty : Qazaqstan baspasy, 2002. – 222 p.

16 **Franco, Z., Blau, K., Zimbardo, G.** Heroism : A Conceptual Analysis and Differentiation Between Heroic Action and Altruism // Review of General Psychology. – 2011. – Vol. 15. – No. 2. – P. 99–113.

17 **Wasamba, P.** The concept of heroism in Samburu moran ethos // Journal of African Cultural Studies. – 2009. – Vol. 21. – No. 2. – P. 145–158.

18 **Magara, C.** The concept of heroism among the bunyoro // Article in Matatu. – 2013. – Vol. 1. – P. 1–18.

19 **Owoeye, D.** Concepts of Heroism in Salman Rushdie's The Moor's Last Sigh // Theory and Practice in Language Studies. – 2013. – Vol. 3. – No. 10. – P. 1796–1805.

16.08.24 ж. баспаға түсті.

08.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. А. Тұймбекова¹, А. Б. Салкынбай², Р. А. Беркенова³

^{1,2}Қазақстан Республикасының
национальды университеті
имени аль-Фараби,
Республика Қазақстан, г. Алматы;

³Международный Таразский
университет имени Ш. Муртазы,
Республика Қазақстан, г. Тараз.
Поступило в редакцию 16.08.24.

Поступило с исправлениями 08.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

ПОЛЕ КОНЦЕПТА «ГЕРОИЗМ» В ТВОРЧЕСТВЕ Б. МОМЫШУЛЫ

В данной статье исследуется личностная природа писателя-воина Б. Момышулы, который прославился на весь мир своим героизмом во время Великой Отечественной войны. В работе также рассматриваются языковые концепты, формирующие качества личности, противостоящей жестокости во время кровопролитной

войны, ставшей серьезным испытанием для человеческого сознания и души. Предметом творчества основоположника казахской военной литературы Б. Момышулы стали такие нравственные категории как сохранение человеческого достоинства в самых тяжелых ситуациях, верность Отечеству, проявление уважения к родной земле, честь, совесть, достоинство, долг, обязанность и т.д. Арена войны – это особый мир, в котором действуют собственные законы. После окончания Великой Отечественной войны Батыр Бауыржан пересмотрел многие ценности, стал смотреть на реальный мир сквозь призму собственного мировоззрения, обогащенного опытом, приобретенным на полях сражения, он стал познавать окружающий мир с позиции языковой личности, давать оценку этому миру с новых позиций, которая определялась посредством установления взаимоотношений с людьми, общения с фронтовыми товарищами. У него появилась потребность передавать подрастающему поколению в качестве завета понятия о героизме. Подвиги Б. Момышулы во время войны стали известны всему миру, после окончания войны он закончил академию, устроился на службу. Неправедность по отношению к Батыру, имевшая место в этот период деятельности, также известна широкой общественности. Хотя он проявил подлинный героизм на фронте, общественность знает, что Б. Момышулы не был удостоен звания Героя Советского Союза. В статье анализируются размышления Батыра, проявившего героизм и, в то же время испытывавшего несправедливое к себе отношение. Тем не менее, как нам известно, Б. Момышулы всегда оценивал себя как «Международного Батыра». Б. Момышулы – вчерашний воин, он никогда не терял уважения к окружающим. В результате исследования мы удостоверились в том, что Бауыржан Момышулы – кристально честный, храбрый, истинный сын своего народа. Выявив в произведении писателя концепт «героизм», мы провели концептуальный, историко-этимологический анализ.

Ключевые слова: концепт, стыд, героизм, достоинство, победа, долг, справедливость, честь

*A. A. Tuimebekova¹, A. B. Salkynbai², R. A. Berkenova³

^{1,2}Al-Farabi Kazakh

National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

³International Taraz

University named after Sh. Murtaza,

Republic of Kazakhstan, Taraz.

Received 16.08.24.

Received in revised form 08.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

THE FIELD OF THE CONCEPT «HEROISM» IN THE WORKS OF B. MOMYSHULY

This article examines the personal nature of the writer-warrior B. Momyshev, who became famous throughout the world for his heroism during the Great Patriotic War. The work also examines linguistic concepts that form the qualities of a person who resists cruelty during a bloody war, which has become a serious test for the human consciousness and soul. The subject of creativity of the founder of Kazakh military literature B. Momyshev became such moral categories as preserving human dignity in the most difficult situations, loyalty to the Fatherland, showing respect for the Motherland, honor, conscience, dignity, duty, responsibility, etc. The arena of war is a special world in which its own laws apply. After the end of the Great Patriotic War, Batyr Bauyrzhan reconsidered many values, began to look at the real world through the prism of his own worldview, enriched by the experience gained on the battlefields, he began to explore the world around him from the position of a linguistic personality, to evaluate this world from new positions, which was determined through establishing relationships with people, communicating with front-line comrades. He felt the need to pass on the concept of heroism to the younger generation as a testament. The exploits of B. Momyshev during the war became known to the whole world; after the end of the war, he graduated from the academy and got a job. The injustice towards Batyr that took place during this period of activity is also known to the general public. Although he showed true heroism at the front, the public knows that B. Momyshev was not awarded the title of Hero of the Soviet Union. The article analyzes the thoughts of Batyr, who showed heroism and, at the same time, experienced unfair treatment. Nevertheless, as we know, B. Momyshev always assessed himself as an «International Batyr». B. Momyshev is yesterday's warrior,

he never lost respect for others. As a result of the research, we made sure that Bauyrzhan Momyshev is a crystal honest, brave, true son of his people. Having identified the concept of «heroism» in the writer's work, we conducted a conceptual, historical and etymological analysis.

Keywords: concept, shame, heroism, dignity, victory, duty, justice, honor

<https://doi.org/10.48081/CAUE9063>

Г. Ж. Утемисова¹, *А. О. Карипжанова², Е. Оспанов³

¹Әл-Фараби атындағы атындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8380-7288>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5536-339X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

*e-mail: ainurok1974@mail.ru

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР: НҰРТУҒАН МЕН ЕРІМБЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША

Қазақ фольклорында жыраулар шығармаларының алатын орны ерекше. Олар ауыз әдебиетінің жарқын көрінісі болып қана қоймай, халықтың тұрмыс-тіршілігінен, мәдениетінен, өмірінен, тарихи фактілерінен сыр шертеді. Уақыт өте келе ондағы көптеген сөздер қолданыстан шығып, көнерген сөздер қатарына ене бастайды. Олардың мағынасы көмескіленіп, түсініксіз сөздерге, яғни өлі сөздерге айнала бастайды. Оларды зерттеу, мағыналарын түсіну арқылы мәтінді оқуға ғана емес, қазіргі уақытқа қажетті сөздерді анықтауымыз да мүмкіндік берері сөзсіз. Демек халықтың төл, яғни байырғы тілінде бар көне сөздерді қолдану арқылы қазіргі кездегі кейбір ұғымдарға жаңа атау беруге болады. Осы арқылы тіл тазалығын сақтауға, шет тілінен енетін сөздерге шектеу жасауға мүмкіндік туындайды. Қазақ тіл білімінде көнерген сөздер біршама зерттелген және олар лексикалық мағыналарына қарай тарихи және архайизмдер деп бөлінеді. Қазақ халық ауыз әдебиетінде жыраулық дәстүрді ұстанған өнер иелері көп болған және олардың шығармалары да бай. Сол себепті мақалада жыраулар шығармаларындағы көнерген

сөздерге лексикалық-семантикалық талдау жасалады және Сыр өңірінің жыраулары Нұртуған мен Ерімбет жырлары ғана негізге алынады.

Кілтті сөздер: көнерген сөздер, жырау, Нұртуған, Ерімбет, ауыз әдебиеті, тарихи аталымдар, лексика, историзм.

Кіріспе

Кез келген халықтың мәдениеті мен әдебиетінің қалыптасуына фольклордың тигізер ықпалы зор. Фольклорды тілдік тұрғыдан талдау арқылы оның функционалдық мақсатын және ондағы сөздердің қолданылу мағынасын түсінуге болады. Осы орайда қазақ халқы фольклорындағы жыраулардың шығармаларының тіліне талдау жасау, әсіресе көнерген сөздерін зерттеу маңызды.

Материалдар мен әдістері

Қазақ ғалымдары тарапынан жыраулар поэзиясы, ондағы көтерілген тақырыптар әдеби тұрғыдан біршама зерттелген. Жыраулар шығармалары тілінің қазақ тіл ғылымында зерттеле бастауы А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов еңбектерінен бастау алады және жыраулар поэзиясының қазақ әдеби тіл нормаларының қалыптасуына негіз болғаны қазақ лингвистикасында дәлелденген. Дегенмен де жыраулар поэзиясындағы көнерген сөздер әлі де зерттеуді қажет етеді.

Жыраулар шығармаларын тілдік тұрғыдан жан-жақты зерттеу үшін осы көнерген сөздердің, архаикалық терминдердің қолданыс барысындағы мағынасын анықтап, түсініп алудың маңызы зор.

Уақыт өте келе қолданыстағы заттар мен ұғымдардың қолданыстан шығып қалуына байланысты олардың мағынасын білдіретін сөздер де ұмытыла бастайды немесе синонимдерімен алмаса бастауы мүмкін. Сондықтан Филин: «Көнерген сөздер дегенде, ертеде әдеби тілде болып (немесе оның көп көрінісінің біріне жатқан), қазіргі уақытта пайдаланудан қалып, көпшілік жағдайда (бірақ үнемі емес) синонимдермен алмасқан сөздерді ұғу керек» – деп көрсетеді [1, 36–37-бб.]. Ал Галкина-Федорук сөздер жазудың дамымауы салдарынан жоғалып отырды деген пікірді ұстанады [2, 126-б.]. Демек қазақ тіліндегі көнерген сөздердің негізін ауыз әдебиет үлгілерінен іздестіру керек, себебі олар ауыз екі әдебиетіміздегі жасырынған қазына.

Қазақ тіліндегі көнерген аталымдарды зерттеу мәселесі түркі тіліне тән тарихи деректермен келіп ұштасады. Мәселен, Ғ. Айдаров VIII ғасырға жататын Тоньюкук ескерткіштерінде қазіргі қазақ тілінің көнерген сөздер қатарында жүрген *түмен* (десять тысяч) *он мың, тәңірі* (небо или бог)

аспан не құдай деген мағынаны білдіретін сөздердің кездесетіндігін көрсетеді [3, 235-б.].

Бұл сөздер қазір таңда қазақ тіліндегі қолданыстан шығып қалғанымен қазақ ауыз әдебиетінде және жыраулар шығармаларында жиі ұшырасады. Қазақ тіл білімінде Ғ. Мұсабаев көнерген аталымдарды архаизмдер және историзмдер деп бөліп алады да, «архаизмдер күнделікті тұрмыста, дін ұғымында, ескі әдет-ғұрыптарда қолданылады» дей отырып [4, 185–191-бб.], историзмдерді лексика-семантикалық мағыналарына қарай материалдық мәдениетке байланысты, әкімшілік басқаруға байланысты, қазақ қоғамының қоғамдық өміріне байланысты, кеңес үкіметі орнағанан кейін туған сөздер деп жіктейді.

Аталған ғалымдардың жіктемелерін негізге ала отырып және Нұртуған мен Ерімбет шығармаларындағы көнерген сөздерді саралай келіп, оларды мынадай лексика-семантикалық топтарға жіктеуге болады:

- 1) Діни ұғымдарға қатысты көнерген сөздер;
- 2) Әлеуметтік, әкімшілік атауларға қатысты көнерген сөздер;
- 3) Әскери атақтар мен сауыт-сайман атауларына қатысты көнерген сөздер;
- 4) Киім-кешек, мата-кездеме, үй мүліктеріне қатысты көнерген сөздер.

Мақала жазылу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, нарративтік, аналитикалық, типологиялық т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ жырауларының шығармаларынан жоғарыда аталған төрт бағыттағы лексика-семантикалық топтарды толық қанды кездестіруге болады. Себебі бұл екі жыраудың өлеңдері сол кезеңдегі жыраулар кең қолданған толғауларға, жыр-дастанға, айтыс-өлеңге құрылған.

1) Діни ұғымға қатысты көнерген сөздер. Нұртуған мен Ерімбет шығармаларындағы көнерген болып табылатын мол қабатты діни ұғымға қатысты сөздер құрайды. Олардың бір тобын бұрынғысынша дерексіз ұғымдарды білдіретін, халықтың тіліне сіңген сөздер құраса, келесі тобын ислам дініне қатысты ұғымдар (*жәһаннам*, *құтба*, *зікір*, *зекет*, *махшар*, *топан*, *аят*, *рабат*, *бесін*, *пидия*, *мұһмін*, *тәубе*, *хазірет*, *аждаһа*, *зұлпыхар*, *тамұқ*, *иман*, *уәжіп*, *парыз*, *сүннет* т.б.) мен дін иелерінің (*зұлжалал*, *абыз*, *бақсы*, *пір*, *хақ*, *Ібіліс*, *пірадар*, *сопы*, *сахаба*, *мұрит*, *шахариар* т.б.) аттары құрайды. Сондай-ақ, бұл қатарда мәдени-рухани дүниелерге қатысы бар атаулардан тұрады. Араб-парсы сөздерінің аз-көп қолданылуы автордың сауаттылығына байланысты болады.

Осылардың бірі «жаббар» сөзі. Сөздіктерге сүйенсек, қазір көне аталым қатарындағы **жаббар** сөзінің – 1) *алып*, *құдіретті*, *ие*, *қожас*; 2) *діни*. *құдайдың*

бір аты; 3) *балуан*, *батыр*; 4) *мейірімсіздік*, *қаһарлы*, *қатал* деген төрт түрлі мағынасы берілген [5, 91-б.]. Ол араб тілінде **жаббарун** (могущественный, могучий; гигантская сила; жестокий, немилосердный; великан, гигант, богатырь) *құдіретті*, *аса күшті* *рақымсыз*, *мейірімсіз*, *алып*, *үлкен батыр* [6, 21-б.] дегенді білдіреді. Мысалы, Нұртуғанның «Әуелі сөйле, тілім, жаббар хақтан!» деген толғауында мынадай жолдар бар:

Әуелі сөйле тілім жаббар хақтан,

Сөз шығар қиял мен ой, тіл мен жақтан [7, 16-б.]

Мұндағы діни ұғымды білдіретін «жаббар» сөзі Ерімбеттің «Әбу Шашма» дастанында да кездеседі:

Сол уақта Жаббар хақтан хабар келген,

«Халықтың арасында өлтір!» деген.

Құдайдан анық пәрман болғаннан соң,

«Дүреге, – сонда Омар, – келтір!» деген [7, 63-б.].

Екі ақын да «жаббар» сөзін бірінші мағынасында, яғни «құдіретті» деген ұғымда қолданған. Бірақ Ерімбет ақын бір шумақ өлеңде «жаббар» және «құдай» деген бір мағыналық сөздерді пайдаланған. Ақынның бұлайша қолданысы бір сөзді қайталамау үшін өлеңнің келесі жолында синонимдік қатардағы «құдай» сөзін келтірген болу керек.

Нұртуған мен Ерімбет ақын шығармаларында құдайдың теңеуі ретінде бірнеше сөздер берілген. Солардың бірі араб тілінен енген «зұлзалал» сөзі. Н. Оңдасыновтың сөздігінде, **зұлзалал**: 1) *ұлылық иесі* (*діни*. *құдайдың көп аттарының бірі*, *Алланың теңеуі*), *құдірет*, *дүниенің тірегі*, *жасаған*; 2) *патшам* (*патшаға айтатын мәртебелік сөз*) [5, 162–424-б.] деп көрсетілген. Бұл екі түбірден құралған араб сөзі: **заулун** (привидение, дух) көзге елестеу, әулие, аруақ; **жалалун** (быть великим, величественным, славным, могущественным) *ұлы*, *даңқты*, *құдіретті болу* [6, 92-б.] дегенді білдіреді.

Нұртуғанның өлеңінде мынадай жолдары кездеседі:

Сүйендім жалғыз Алла, өзіңе адал,

Шипа бер кеселіме, сен, зұлзалал.

Басқаға бір өзіңнен сиынбаймын,

Дертімнің «құлым» десең дауасын сал?! [7, 276-б.]

«Зұлзалал» сөзі Ерімбет шығармашылығында жиі қолданылатын сөздердің қатарында:

Сабыр бер сондай зұлзалал,

Мына ғаріп маған да [7, 67-б.]

Бұл үзіндідегі «зұлзалал» *жасаған*, *құдірет* деген өзек мағынасында қолданылып тұр.

Қазіргі тіліміздегі кәпір сөзін бұрын кеуір деп атаған. **Кеуір** – діни ұғым. діннен шыққан, құдайға сенбейтін адам, кәпір. Араб тілінде **кафирун** / покрывать, скрывать; не верить в бога/ жасыру, сенбеу; кәпір болу, құдайға сенбеу [6, 887-б.] деген сөз. Осы сөз Кенжеғұлұлының «Қарасай-Қази» дастанында кездеседі:

Мына жүрген кеуірлер

Құранды, дінді қорлады [7, 173-б.]

Жанқожа жасулық қылды ғайыр дінге,

Кеуірдей халық дұшпанын зар жылатқан [7, 131-б.]

Үзінділерде келтірілген «**кеуір**» қазір диалект сөз ретінде «кәпір» болып айтылып, *жаны қаламау, жек көру* мағынасында, адамға не затқа қатысты айтылады.

Ерімбет пен Нұртуған шығармаларында діни ұғымда қолданылған «**махшар**» сөзі кездеседі. **Мақшар** – заманның ақыры болып, өлген адам баласының қайта тірілгеннен кейін күнәсі тексерілетін орын деген наным. Ал, Мұхаммед пайғамбардың айтуы бойынша: жер жаратылғаннан бергі барлық өлген адамдардың қайта тірілгеннен кейінгі жиналатын орны. «Мұнда ата-баба, үрім-бұтақ бірін-бірі таниды», – дейді.

Нұртуғанның «Қарасай-Қази» дастанында Қарасай мен қалмақ қызы Күнқияш біраз айтысады. Содан соң Күнқияштың ақырғы жауабы:

Бұл жерде Нұртуған «**махшар**» сөзін *о дүние* деген ауыс мағынада қолданып отыр. Ал, Ерімбетте:

Үммет қылдым!

Мақшиарда Боларсың, – деді, – дін аман!» деген жолдарда «**махшар**» *о дүниеде пенделердің жарық дүниедегі жасаған амалдарын тексеретін орын* деген мәнде қолданылған.

Нұртуған мен Ерімбет шығармаларында кездесетін «**аят**» сөзінің Оңдасынов сөздігінде: Аят – 1) белгі; 2) *ғажап, тамаша, керемет*; 3) діни. *Құран тарауларының аты, Құран аяты* – өлеңі, *Құран сүрелерінің жеке-жеке сөйлемдері* деген үш түрлі мағынасы көрсетілген [5, 70-б.]. «**Аят**» араб тілінде **аяатун** /знак, чудо; стих корона/ белгі; керемет; құранға жазылған өлеңдер дегенді білдіреді [6, 60-б.]. Бұл сөз дәл осы мағынада Нұртуған мен Ерімбет шығармаларында жиі ұшырасады:

Өзелден асылы хақтың орны мағұлым,

Орнына әзәзілдің барып еді.

Аяттан оқып көрер сенбегендер,

Кәламда хақ Расуліге жазып еді [7, 158-б.].

Ғайсадан бес жүз алтыс тоғыз жыл соң,

Ақ нәби ұзап кетіп сонда туған.

Дүниенің аяты бар көрсең оқып,

Бұл жалған саруар үшін жаратылған [7, 117-б.].

Екі ақында да «аят» діни ұғымда құран мағынасын білдіреді. Яғни «**аят**» сөзінің түп мағынасы құраннан алынған сөйлемдер, құран тараулары себеп болған.

Сол сияқты Нұртуған шығармасында келесі діни ұғымдағы «**сопы**» сөзі кездеседі. Оңдасынов сөздігінде: 1) діни. *тым құдайшыл, дүниеден безген*; 2) *суфий (софизм), мистик (мистицизм), сопы* – ислам дініндегі сопылық ағымды (осы басшы болғандардың бірі – 1166 жылы Түркістанда дүние салған Хожя Ахмед Яссауи) *жақтаушы, зікір салып құдайға сиынушы*; 3) *дін жолына түсіп, ишанға қол тапсырған таза күнәсіз адам* деп беріледі [5, 98-б.].

Нұртуғанның «Орақ-Мамай» дастанында:

Бәрекелді, Орағым, Аламын деп қаланы,

Сен жалғыздықтан шошынбан.

Уәдеден жаңылып, Шашты әзінің сопысы,

Зайыбын қолдан ұшырған [7, 173-б.] – деп жырлайды. Үзіндідегі

«**сопы**» сөзі *тым құдайшыл* деген мағынаның көнерген аталымы.

Ерімбет пен Нұртуған тілінде жазылған діни ұғымдағы шығармаларында «**сахаба**» сөзі жиі ұшырасады. Бұл сөз араб тілінде **сахабатун** /сподвижники Мухаммеда/ *Мұхаммед пайғамбардың серіктері, даңқты өрендері* дегенді білдіреді [6, 541-б.].

Нұртуған «Мәулімнияз-Едіге» дастанында:

Атанған «сахаба» деп ишанға ұқсап,

Жұмсаған дін басшысы былай нұсқап [7, 113-б.] – деп жырласа,

Ерімбет «Сәдуақас Сақи» дастанында сахабалардың іс-әрекеті туралы былайша сипаттайды:

Әртүрлі қайыр істің бәрін қоймай,

*Сұрайды қалдырмастан **сахабалар** [7, 78-б.].*

Келтірілген мысалдардағы «**сахаба**» сөзі екі ақында да *пайғамбарды көзімен көрген, ізіне ерген серіктері* деген түп мағынасында қолданылған.

Ерімбет пен Нұртуған шығармаларында мифологиялық ұғымды білдіретін «**аждаһа**», «**зұлпыхар**» деген діни сөздер кездеседі. Ал А. Махмудов **аждаһаның** 1) *халық қиялындағы аузынан от шашатын қанатты жылан бейнесіндегі мифологиялық ұғым*; 2) *ауыс. озбырлық, жалмауыздық, жыртықтықтың бейнесі* деген екі түрлі мағынасын түсіндіреді [8, 11-б.].

Мысалы, Көлдейбекұлының «Әй, көңілім, толықсыма, халің нешік?!» деген өлеңінде өлімді аждаһаға теңеген тұсы бар:

Дұғадан қауымымен суға батқан,

*Секілді осы өлім бір **аждаһа**,*

Жан қалмас хияметтен мақұлық аттан [7, 221-б.].

Ал мына өлең жолдарында **«зұлпыхар»** сөзі тура мағынасында қолданылған: *Баһадүр, батыр болсаң, Ғали қайда, Суарған судай қанға зұлпыхарын?! [7, 233-б.].* Ақынның тағы бір толғауында Әйтеке биді зұлпыхарға теңегенін мына өлең жолдарынан байқауға болады.

Әйтеке – Кіші жүздің қорғаны еді,

Шет жерге Шері жұмсаған зұлпыхардай! [7, 255-б.].

Осындағы **«зұлпыхар»** сөзін Н. Оңдасынов: 1) *Мұхаммед пайғамбардың өте үлкен, өткір қылышы дейтін мифологиялық наным*; 2) *ауыс. батырлар асынатын қарапайым өткір қылыш* деген екі мағынасын көрсетеді [5, 178-б.].

Сонымен қатар ақындар шығармаларында қазіргі тілдегі «тозақ» сөзінің көнерген аталымы **«тамұқ»** сөзін қолданады. Ерімбетте:

Дүниеге келген пенде бәрі өледі,

*Ысыраттан құстай ұшар, **тамұқ** бармас!* [7, 164-б.].

Нұртуғанда:

Тақсыр-ай, астың палас, үстің жанат,

Сіздерден айып табады қандай нәлет?!

Сіздерден айып тапқан оңбас, сірә,

*Мақшиарда отқа күйіп, **тамұқта** өледі!* [7, 178-б.].

С. Кенжеахметұлының «Жеті қазына» еңбегінде: **тамұқ** (тозақ) – *о дүниеде күнәлілерді азапқа салатын орын* [8, 56-б.] деген мағынаны білдіреді дейді. Келтірілген деректерді негізге ала отырып, «тамұқ» *о дүниедегі күнәлілердің баратын орны, тозақ* деген мағынаның көне аталымы.

2) Әскери атаулар мен сауыт-сайман аттарына қатысты көнерген сөздер. Шығармада қару-жарақ атаулары, сонымен байланысты фразеологиялық тіркестер жиі ұшырайды. Соның өзінде көне қару-жарақ аттарымен қатар, олардың XVIII–XIX ғасырда қолданылған түрлері де кездеседі. Бұл жағдай шығарманың қазіргі кезеңге ауызша жырлану арқылы жетуімен байланысты болса керек.

Солардың бірі қазіргі тіл қолданысында бар **«сарбаз»** сөзі. Түсіндірмелі сөздікте: **сарбаз** – *жасақты қол, әскер, жауынгерлер, солдаттар*. Парсы тілінде **сар-баз** /солдат, рядовой/ *қатардағы жауынгер, қарапайым солдат* дегенді білдіреді [10, 278-б.]. Мысалы, Нұртуғанның *«Ақ Кете Шернияз»* дастанында былайша жырланады:

*Шаршаған шығар **сарбаздар***

Демалсын қазір жайланып.

***Сарбазды** босқа қырмалық.*

«Мың асқанға бір тосқан»

Біздер, сірә, болмалық!» [7, 308-б.].

Мұндағы **«сарбаз»** ақындар өмір сүрген тұста жасақты қол мағынасында болса, қазіргі тілімізге қайта оралып, жаңғырып қолданылған бұл аталымның туынды мағынасы қатардағы жауынгер мәнінде айтылады.

Сонымен қатар Нұртуған шығармаларында қазіргі әскер мағынасындағы **«жасақ», «жасауыл»** сөздері кездеседі. Мысалы,

Мақұл көрді бәрі де,

***Жасақ** санын көбейтіп,*

Межелі күні жиганды [7, 129-б.].

Бұл жерде **«жасақ»** қару жарақтанған бір топ жауынгерлер архисемасын білдіретін аталым.

Нұртуған шығармаларында жиі ұшырасатын келесі сөз **«жасауыл»**. Жасауыл сөздікте – 1) *патша үкіметі кезіндегі қазақтың офицерлік шені*; 2) *ауыс. қарулы топ, шапқынышы* деген мағынаны білдіреді [7, 221-б.]. Мысалы, Нұртуғанның *«Қарасай-Қазы»* дастанында: Қалипа Мүсілімді «бері шық» деп ордадан шығарып алды. Ордадан шығарып алып: *«Бұған өкпелейтін орнымыз жоқ еді. Ашуы басылсын деп босқа өкпелеп отыр едім. Сен енді мына жасауылмен ноғайлыны жинап ал. Тақтың ықтияры менде болса, мен мына Қарасайға берем»* – деді. Бұл үзіндідегі **«жасауыл»** сөзі қазақ тілінде бейбітшілік кезде ханның жарлықтарын орындаушы, салық жинаушы, ал, соғыс кезінде әскери мәселелерімен айналысатын адам мағынасында қолданылды.

Барлық деректерді қорытындылай келе, **«жасауыл»** көнерген аталымының архисемасы *әскери атақ, әскери топ* деген ұғымды білдіреді.

Бұл тұста тек қару-жарақ емес, сауыт-сайман аттары да тұрақталып, нормалана түскен. Ақындар шығармаларының тілінде сауыт сөзімен қатар **«көбе», «қаттау»** деген көнерген аталымдар синонимдік қатар түзген. Мысалы,

Едіге мұнда келсе егер,

*Жыртпас па еді **көбеңді**...* [7, 177-б.].

***Қаттауына** қаратпай,*

Найзасы тиді жүректен [7, 177-б.].

Түсіндірмелі сөздікте: **көбе** – *ерте кездегі батырлар киген сауыт* [11, 303-б.]. Ескі моңғол тілінде **көбе** – *батырдың сауыты* [12, 925-б.].

Көбе – *жүрек тұсын, білек, тізені, ықты садақтың оғынан, қылыштан қорғау үшін жалпақ темірден жасалған сауыт*. Көбенің қанды көбе деген де түрі бар. **Қанды көбе** – *жай сауыт емес, әрдайым ұрыс майданында болатын батыр киетін көбе* [13, 96-б.].

Келтірілген деректерді қорытындылай келе, **«көбе»** аталымының негізгі мағынасы *батырдың жауға аттанғанда киетін, найза мен сүңгіден қорғайтын темірден тоқылған киімнің (сауыттың) бір түрі*.

*Найзаны салып түйретті,
Садақты тартып үйретті,
Осылай баулап өсірді
Ұрпақты іске шыдамды [7, 174-б.].
Садағын сала байлап, асынып алмас,
Жолыққан ешбір дұшпан тірі қалмас! [7, 190-б.].*

Бұл аталған көне қарулардың кимылдары да өз аттарымен берілген: **алмасты асынады, найзаны түйрейді, садақты тартады.**

Нұртуған шығармаларында көне қару атауы «саржа» молынан кездеседі. Ғалым Сыздық: **саржа** – *ерте кездегі қару-жарақтың бір түрі*. Бұл қару атауының көне түрі қазақша *сарыжа* күйінде сақталған, осы сөз келе-келе «жаңашаланып», *саржай*, одан барып *саржа* түріне де көшкені анық деп түсіндіреді [14, 101-б.]. Мысалы, Нұртуған «Мәулімнияз-Едіге» дастанында Едігенің батырлығын былайша суреттейді:

*Қылды Едіге жігерді
Шалқалап жатқан қалмақтың,
Қолтығының астынан
Саржамен тартып жіберді [7, 68-б.].*

Екі ақынның да шығармаларында жаугершілік, соғыс картинасын суреттеу мақсатында, әскери сөздер мен сауыт-сайман, қару-жараққа аттарына қатысты көнерген аталымдарды шебер әрі ұтқырлықпен қолданып отырған.

3) Әлеуметтік, әкімшілік атауларға қатысты көнерген аталымдар. Нұртуған мен Ерімбет шығармаларындағы үшінші бір топ лексика әлеуметтік-әкімшілік жағдаймен байланысты болып келеді. *Хан, батыр, патша, бек, құл, күң, падиша, уәзір, төре, сұлтан, ханым, нөкер, әмірші, төлеңгіт, ерзада, ханзада* сөздері жырдың көне дәуір оқиғаларынан хабар беретін, көбінесе титулды (әлеуметтік дәреже-лауазымды) білдіретін элементтер болып келсе, *бай, жарлы, халық, мырза, болыс, ақылгөй, елші* сөздері жырдың кейінгі кезде жырлануымен байланысты қосылған «жаңартулар» екендігіне дәлел тәрізді. Мысалы,

*Шайыр сол – ойшыл келер жиһан кезген,
Батыр сол – қиындыққа шыдап, төзген [7, 97-б.].
Қалипа Мүсілімге тиіп, бұл күнде ханым болып отыр [7, 112-б.].
«Сен, осы халыққа өзің хан бол!» деген [7, 187-б.].*

Бұл жырдағы *батыр, хан, ханым, шайыр* сөздерінің толық әкімшілік термин ретінде қолданылғанын көреміз. Ерімбет пен Нұртуған шығармаларында ел билеу, әкімшілік құрылысына қатысты *болыс, ояз, шабарман, ұлық сияқты сөздер; сот саласына қатысты шарият, би,*

барымта, салауат, дау (жер дауы, жесір дауы), төрелік беру сияқты сөздер термин дәрежесіне көтеріліп, әдеби тіл нормасына айналды.

Ақындар шығармаларында тарихи аталымдар (историзм) қабаттағы **патша, би, хан, бек, шайыр, құл-құтан** сөздері кездеседі.

*Хүсейін патша болып мініп таққа,
Күн сайын аңырмастан жұтып жатыр,
Қалдырмай ешбіреуін, көзің көрді! [7, 201-б.].*

Ал, Нұртуғанның «Жырауларға өсиет» деген арнауында өзі тәрбиелеген жырау шәкірттері Бақытжан, Еңсепбай, Көпжасар, Жәмет және Дәрікұлға арнап былай дейді:

*Көтеріп сені айтқанға,
Қолпаи сөзге мақтанба –
Артық сонда өнерің
Патша отырған тақтан да! [7, 196-б.].*

Ерімбет «патша» атауын өлең тіліне енгізе отырып, патшалықтың озбырлық қасиеттерін көрсетсе, Нұртуған өз шәкірттеріне жыр өнерін патша отырған тақтан да артық қойып салыстырмалы түрде жеткізеді.

Нұртуғанның «Қарасай-Қазы» дастанында:

*Жүргізген талай ел үшін
Заманында амалын.
Билерім отыр білімпаз*

Танытқан талай таланын [7, 187-б.] – осындағы **би** – *дау-жанжалға билік айту үшін үстем таптың қолдауымен сайланған өкілі: Қазан төңкерісінен бұрынғы қазақ ауылындағы сот* [11, 113-б.] деп түсіндіріледі.

Нұртуған шығармаларында ерекше қолданысқа ие «**хан**» сөзі кездеседі. **Хан** – *феодалдық құрылыстағы мемлекетті тежеусіз билейтін басшы*. Көне түркі тілінің жазу нұсқаларында қаған хан түрінде кездеседі [15, 97-б.]. Парсы тілінде де **хан**/титул повелителей у монголов/монгол әмір иелерінің титулы делінген [10, 186-б.]. Монғол тілінде *ханан хад*, тік күз, тік жартас [12, 261-б.]. **Хан** деген титул *биік шыңның, асқар таудың* атынан келіп туған болу керек.

1914 жылы жазған «Ақ Кете Шернияз» дастанында Нұртуған ақын былай жырлайды: *Сұрқия Кенесары қашаған хан, Серғазы сексен сегіз жасаған хан. Құдайым Байекеме бақыт беріп, Қазақты Сырдан бері асаған хан* [7, 61-б.]. Ақын әрбір хандықты иемденген адамдардың «хан» болып тұрғанда халыққа жасаған іс-әрекеттерін сипаттайды.

Нұртуған шығармаларында жиі ұшырасатын «**шайыр**» сөзі. Бұл сөз Оңдасыновтың сөздігінде: **шайыр** – *суырып-салма халық ақыны* деп көрсетілген [5, 122-б.]. Араб тілінде *шаһирун* /известный, знаменитый/

белгілі, әйгілі дегенді білдіреді [6, 527-б.]. Қарақалпақ тілінде **шайыр** /поэт, народный поэт/ *ақын, халық ақыны* [16, 729-б.].

Нұртуғанда төренің күтушісі мағынасын беретін «**төлеңгіт**» сөзі ұшырасады. Мысалы, ...*Бұл кезде хан қасындағы төре, төлеңгіттер жиналып қалып еді* [7, 198-б.].

Төлеңгіттер қазақ сұлтандары мен ханның қасындағы феодалдарға тәуелді адамдардың әлеуметтік қауымы. Бұлар хан ортасында олардың тапсырмаларын орыдаушы шабармандар, малайлар [13, 127-б.]. Ал Нұрмағанбетов «**төленгіт**» сөзіне талдау жасай келіп, оны «төрені күт тіркесінің өзгерген түрі» деген пікір айтады [17, 73-б.].

Ақындар шығармаларында өздері өмір сүрген дәуірдегі әкімшілік, ел басқару орындарындағы адамдарға қатысты атауларды шебер де орынды қолданылғаны көрінеді.

4) **Киім-кешек, мата-кездеме, үй мүліктеріне қатысты көнерген аталымдар.** Ерімбет пен Нұртуған тіліндегі көнерген аталымдардың ерекше тобын *киім-кешек, мата-кездеме, үй мүліктеріне* қатысты аталымдар құрайды.

Тонсыздарға тон беріп,

Қандырған шөлін сусыннан [7, 127-б.].

Кебенек киген кей пенде

Сөйлемей білмес сырыңды [7, 213-б.].

Тәжіңді бер тағыңмен

Сезінсең өлер шағыңды! [7, 184-б.].

Түрмеден басқа кимеген,

Күймеден басқа мінбеген [7, 98-б.].

Табаны құрығыр ауырған.

Ал мата-кездеме атауларынан: *торқа, мақпал, мәулім, бөз, құлты, жанат, барқыт, парша* т.б. Мысалы, Торқадан киген тоғыз қат [7, 176-б.]. *Мақпал менен мәулімнен, Шаруаға бөз артық* [7, 189-б.]. *Он қыздың олжабасы – ханның қызы, Кигені бәрінің де ылғи құлты* [7, 216-б.]. *Қараулектей қартыңның Үстіне жапты жанатты* [7, 289-б.]. *Мен Мәскеуден пұлы қымбат алдым барқыт* [7, 257-б.]. *Жүз нарға парша, мәулім артты бәрін* [7, 145-б.].

Кенжеғұлұлы мен Көлдейбекұлы шығармаларындағы көнерген аталымдар **біріншіден** ақын суреттеп отырған дәуірдің тұрмыс-тіршілігін дәл, нақты көрсеткен, **екіншіден** ақындар шығармалары тілінің лексика-семантикалық қабаттырын байытып отыр.

Қорытынды

Мақалада XIX ғасырдың II жартысында қазіргі Қазақстанның Қызылорда облысының Сыр өңірінде өмір сүрген Нұртуған мен Ерімбет шығармалары ғана талданды. Алдағы уақытта өзге өңірдің жыраулар

шығармаларында кездесетін көнерген сөздерге де талдау жасалынуы тиіс. Оларды тірілтіп, жаңартып, тіл қажетіне жаратуға әбден болады. Сонымен қатар тілде жоғалған, ұмытылған сөздерді зерттеу сөздік қорға, демек тіл бен мәдени тарихқа қатысты кейбір фактілерді анықтауға мүмкіндік береді. Демек жыраулар шығармаларындағы көнерген сөздерді толыққанды зерттеу олардың мағынасын түсіну мақсатта ғана емес, тарихи фактілерді ұмытпау, тілді сақтау, жетілдіру, байыту, ұмытыла бастаған ұғымдарды қайта қолданысқа енгізу, туыстар халықтар тілін анықтау, сондай-ақ төл тілге ене бастаған шетел сөздеріне тосқауыл қоя білу бағытында жүзеге асырылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 **Филин, Ф.** Историческая лексикология русского языка. – [Электронный ресурс]. – URL: https://macedonia.kroraina.com/ff/ff_2.htm.

2 **Галкина-Федорук, Е.** Современный русский язык. – Москва : МГУ, 1954. – 204 с.

3 **Айдаров, Г.** Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971. – С. 299.

4 **Мұсабаев, Ғ.** Қазақ тіл білімінің мәселелері [Мәтін] : научное издание / Ғ. Мұсабаев. – Алматы : Абзал-Ай, 2014. – 640 б. – ISBN 978-601-7172-39-8.

5 Арабша-қазақша түсіндірме сөздік : (қазақ тіліндегі араб сөздері) / Н. Д. Ондасынов ; жалпы ред. басқ. Ә. Т. Қайдаров. – Алматы : Мектеп, 1984.

6 Большой арабско-русский словарь. – [Электронный ресурс]. – Т. 1, Баранов Х. К., 2006. – URL: <https://obuchalka.org/20180719102114/bolshoi-arabsko-russkii-slovar-tom-1-baranov-x-k-2006.html>

7 **Оспанов, Ә.** Нұртуған Кенжеғұлұлы : Кәнеки, тілім, сөйлеші... (бірінші кітап). – Алматы : Ғылым, 1992. – 320б.

8 **Махмұтов, А.** Қазақ тіліндегі көнерген сөздердің басқа лексикалық топтармен қарым – қатынасы // Қазақ тілі мен диалектологиясының мәселелері. 5 – шығуы. – Алматы, 1963. – 245б.

9 **Кенжеахметұлы, С.** Жеті қазына. 3 кітап. – Алматы : Ана тілі, 2007. – 136 б. – ISBN 9965-670-93-5.

10 **Миллер, Б. В.** Персидско-русский словарь. / Б. В. Миллер. – Изд. 3-е. – Москва : ГИС, 1960. – 668 с.

11 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1 Т. А-К / жалпы ред. басқ. І. К. Кеңесбаев. – Алматы : Ғылым, 1959. – 337б.

12 Большой академический монгольско-русский словарь. Монгол орос дэлгэрэнгүй их толь : В 4-х т. : ок. 70 000 слов / Ин-т яз. и лит. Акад. наук Монголии, Ин-т языкознания РАН ; [Ё. Баярсайхан и др.] ; Под общ.

ред. А. Лувсандэндэва и Ц. Цэдэндамба; отв. ред. Г. Ц. Пюрбеев. – Москва, 1957 ж. А – Г. – 2001. – 485, [1] с.

13 Қазақ Совет энциклопедиясы / бас ред. М. Қ. Қаратаев. – Алматы, 1977. – 643 б.

14 **Сыздықова, Р.** Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан) / Р. Сыздықова. – Алматы : Арыс, 2004. – 232 б. – ISBN 9965172005.

15 **Махмуд Кошғарий.** Девону Луғотит Турк. Том 1. – Тошкент, 1960. – 499 с.

16 **Баскаков, Н. А.** Каракалпакско-русский словарь : с приложением грамматического очерка каракалпакского языка. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – 892 с.

17 **Нұрмағамбетов, Ә.** Қос сөздердің құпиясы / Ә. Нұрмағамбетов. – Алматы : Жалын, 1991. – 96 с. – ISBN 5-610-00862-X.

References

1 **Filin, F.** Istoričeskaia leksikologija ruskogo iazyka [Historical lexicology of the Russian language]. – [Electronic resource]. – URL: https://macedonia.kroraina.com/ff/ff_2.htm.

2 **Galkina-Fedoruk, E.** Sovremennyyi russki iazyk [Modern Russian language.]. – Moscow : MGU, 1954. – 204 p.

3 **Aidarov, G.** Īazyk orhonskih pamätnikov drevnetürskoi pismennosti VIII veka [The language of the Orkhon monuments of ancient Turkic writing of the 8th century]. – Alma-Ata, 1971. – P. 299.

4 **Musabaev, Ğ.** Qazaq til biliminiń máseleleri [Problems of Kazakh linguistics] [Text]: scientific discovery / G. Musabayev. – Almaty : «Abzal-Aı» baspasy, 2014. – 640 p. – ISBN 978-601-7172-39-8.

5 Arabşa-qazaqşa tüsındırme sözdık : (qazaq tılındeǵı arab sözderı) / N. D. Oñdasynov ; jalpy red. basq. Ä. T. Qaidarov [Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary: (Arabic words in the Kazakh language) / N. D. Ondasynov; General Ed. other. A. T. Kaidarov]. – Almaty : Mektep, 1984.

6 Böłşoi arabsko-russki slovär [The Great Arabic-Russian Dictionary]. – [Electronic resource]. – Vol. 1, Baranov X. K., 2006. – URL: <https://obuchalka.org/20180719102114/bolshoi-arabsko-russkii-slovar-tom-1-baranov-x-k-2006.html>.

7 **Ospanov, Ä.** Nürtuǵan Kenjeǵülüly : Käneki, tılım, söileşı... (bırınşı kitap) [Nurtugan Kenzhegulovich : «I don't know», he said... (first book)]. – Almaty: Ğylym, 1992. – 320 p.

8 **Mahmütov, A.** Qazaq tılındeǵı könergen sözderdıń basqa leksikalıyq toptarmen qarym – qatynasy // Qazaq tılı men dialektologiasynyń máseleleri.

5 – syǵuy [The relationship of obsolete words in the Kazakh language with other lexical groups // problems of the Kazakh language and dialectology. 5-exit.]. – Almaty, 1963. – 245 p.

9 **Kenjeahmetüly, S.** Jetı qazyna. 3 kitap [Seven treasures. Book 3.]. – Almaty : Ana tılı, 2007. – 136 p. – ISBN 9965-670-93-5.

10 **Miller, B. V.** Persidsko-russki slovär [Persian-Russian dictionary]. / B. V. Miller. – 3rd ed. – Moscow : GİS, 1960. – 668 p.

11 Qazaq tılıniń tüsındırme sözdıǵı [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Vol. 1. – A-K / General Ed. other. I. K. Kenesbayev. – Almaty : Science, 1959. – 337 p.

12 Bolshoi akademicheskiı mongolsko-rýsskiı slovar [Academic dictionary of the Mongolian-Russian dictionary] : V 4-h t. : ok. 70 000 slov / In-t iaz. i lit. Akad. naýk Mongoliı, In-t iazykoznanıa RAN ; [Ė. Baiarsaihan i dr.]; Pod obsh. red. A. Lıvsandendeva i S. Sedendamba ; otv. red. G. S. Púrbeev. – M., 1957 j. A-G. – 2001. – 485, [1] p.

13 Qazaq Sovet ensiklopediasy / bas red. M. Q. Qarataev [Kazakh Soviet encyclopedia / Ed. M. K. Karataev.]. – Almaty, 1977. – 643 p.

14 **Syzdyqova, R.** Sözder söileidi (sözderdiń qoldanylu tarihınan) [Words speak (from the history of the use of words)] / R. Syzdykova. – Almaty : Arys, 2004. – 232 p. – ISBN 9965172005.

15 **Maxmýd Koshǵarı.** Devoný Lýgotit Týrk. Tom 1. [Mahmud Koshgari. Devonu Dictionary Turkish. Complete 1.]. – Toshkent, 1960. – 499 p.

16 **Baskakov, N. A.** Karakalpaksko-russki slovär : s prilojeniem grammaticheskogo ocherka karakalpakskogo iazyka [Karakalpak-Russian dictionary : with an appendix of a grammatical sketch of the Karakalpak language]. – Moscow : Gos. izd-vo inostr. i nas. slovarei, 1958. – 892 p.

17 **Nürmaǵambetov, Ä.** Qos sözderdiń qūpiasy [The Secret of double words]. / A. Nurmagambetov. – Almaty : Jalyn, 1991. – 96 p. – ISBN 5-610-00862-X.

05.02.25 ж. баспаға түсті.

22.03.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Г. Ж. Утемисова¹, *А. О. Карипжанова², Е. Оспанов³

¹Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы;

²Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Казахский национальный педагогический

университет имени Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 05.02.25.

Поступило с исправлениями 22.03.25.

Принято в печать 26.05.25.

УСТАРЕВШИЕ СЛОВА В ПОЭЗИИ ЖЫРАУ: ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ НУРТУГАНА И ЕРИМБЕТА

Особое место в казахском фольклоре занимают произведения жырау. Они не только являются ярким отражением устной литературы, но и отражают быт, культуру, традиции, исторические факты народа. Со временем многие слова выходят из употребления и начинают входить в число устаревших слов. Их значение затемняется и начинает превращаться в непонятные слова, то есть мертвые слова. Изучая их, понимая их значения, мы можем не только читать текст, но и определять слова, необходимые для настоящего времени. Следовательно, используя древние слова, существующие в языке коренных народов, т. е. исконных народов, можно дать новое название некоторым концепциям, которые существуют сегодня. Благодаря этому появляется возможность поддерживать чистоту языка, ограничивать слова, поступающие из иностранного языка. В казахском языкознании наиболее изучены слова, которые в зависимости от лексического значения подразделяются на историзмы и архаизмы. В казахской народно-устной литературе было много деятелей искусства, которые следовали традициям жырау, и их произведения также богаты. Поэтому в статье делается лексико-семантический анализ слов, содержащихся в произведениях жырау, и за основу берутся только жырау Сыра Нуртугана и Еримбета.

Ключевые слова: устаревшие слова, жырау, Нуртуган, Еримбет, устная литература, исторические номинативы, лексика, историзм.

G. J. Utemisova¹, *A. O. Karipzhanova², E. Ospanov³

¹Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³Kazakh National Pedagogical

University named after Abai,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 05.02.25.

Received in revised form 22.03.25.

Accepted for publication 26.05.25.

OUTDATED WORDS IN THE POETRY OF ZHYRAU: BASED ON THE WORKS OF NURTUGAN AND YERIMBET

A special place in Kazakh folklore is occupied by the works of the Zhyraws. They are not only a vivid reflection of oral literature, but also reflect the way of life, culture, traditions, historical facts of the people. Over time, many of the words in it fall out of use and begin to become obsolete. Their meaning becomes obscured and begins to turn into incomprehensible words, that is, dead words. By studying them and understanding their meanings, we can not only read the text, but also identify the words necessary for the present tense. Therefore, using ancient words existing in the indigenous language, i.e. indigenous peoples, it is possible to give a new name to some of the concepts that exist today. This makes it possible to maintain the purity of the language and limit the words coming from a foreign language. In Kazakh linguistics, the most studied words are divided into historicisms and archaisms, depending on their lexical meaning. There were many artists in Kazakh folk oral literature who followed the Zhyrau traditions, and their works are also rich. Therefore, the article makes a lexical and semantic analysis of the words contained in the works of the Zhyraws, and only the zhyraws of Nurtugan Cheese and Yerimbet are taken as a basis.

Keywords: obsolete words, zhyrau, Nurtugan, Yerimbet, oral literature, historical nominatives, vocabulary, historicism.

<https://doi.org/10.48081/DYJN2655>

*M. Khassanova

Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7422-6535>

*e-mail: moldir.khassanova1991@gmail.com

AVOIDING VIOLENCE: TRANSFORMING LANGUAGE TO FOSTER PEACE

This paper explores the transformative nature of idioms, focusing on the commonly used vivid phrasal idioms which provide violence such as «killing two birds with one stone», «take the bull by the horns», «beat a dead horse», «more than one way to skin a cat», «bring home the bacon» and their transformed versions which promote peace such as «feeding two birds with one scone», «take the flower by the thorns», «water a dead plant», «more than one way to peel a potato or orange», «bring home the bagels» respectively. Examining the idioms through a mixed-method approach, the research employs quantitative analysis using a survey among master students from Al-Farabi Kazakh National University, corpora from Sketch Engine, Google Book Ngram Viewer and dictionaries, along with qualitative methodologies such as critical discourse analysis. The investigation seeks to answer key questions regarding the transformed forms of idioms promoting peace. The study contributes to filling gaps in research on transformed idioms while reading them in social networks, articles and while speaking, especially using idioms in proper way which might not be danger to society. Offering insights into linguistic innovation, education and digital communication patterns.

Keywords: transformed idioms, modification, survey, promoting peace, violence, Sketch Engine.

Introduction

Idioms have a significant impact on how we express our feelings and thoughts through language. According to [24], even the most advanced users of English have the risk of struggling with idiom usage if they are not given enough studying time. Erman and Warren [9] showed that idioms are used to explain as much as 50 % of language. They help language learners understand English culture, which

has its roots in the customs and lifestyle of the English people, and provide some insight into English history [7]. However, the significance of these metaphorical expressions goes beyond embellishment. They also shape opinions and serve as pragmatic language that is employed in conveying views and making evaluations, and facilitating and maintaining meaningful communication, as well as establishing sense of solidarity [20]. This study argues that it vivid phrasal idioms are also a way of teaching younger generation pro-peace and pro-harmony and guiding them away from ones that could unintentionally encourage conflict or violence.

If we analyze the popular expression «kill two birds with one stone», it seems like a straightforward example of efficiency at first achieving two goals with a single activity [19]. However, with closer examination, it becomes clear that the underlying imagery is violent and normalizes the use of death as a means to achieve goals. Vivid phrasal idioms with such a content, carefully chosen and woven into everyday conversation, have the power to introduce violence to children and adults. Thus, we gather materials from corpora as it is a source of authentic materials. As in corpora samples can be gathered from children's speech as well, with the express aim of establishing norms for development in language acquisition [23]. We can see that for example in Sketch engine, the idiom «killing two birds with one stone» is popular (Table 1). For instance:

Table 1 – Occurrences in the Corpus for the Idiom «Kill two birds with one stone» (source: Sketch Engine)

Number of hits	9,293
Number of hits per million tokens	0.15
Percent of whole corpus	0.00001509%
Corpus size (tokens)	61,585,997,113

Instead, we ought to promote the usage of idioms that represent the values of harmony and partnership. For example, in the transformed version «feed two birds with one scone», the simple but powerful act of feeding birds as a symbol of care conveys the idea of promoting peace. This is important as nowadays people started to use more altered form of cruel idioms such as «hit two birds with one stone» and «feed two birds with one scone» (Survey results, COCA results). Meanwhile, the Table 2 below demonstrates the comparison of occurrences for «kill two birds with one stone» and its two transformation versions according to Sketch Engine.

Here it can be seen that altered versions appeared and people try to modify idioms in their speech. However, this paper aims to clarify this notion to a lot of people in order to bring peace and empathy between human beings.

Materials and Methods

The study sample consisted of master's students from Al-Farabi Kazakh National University, specifically from the English Philology discipline. A total of 20 participants (students and teachers) were selected to ensure a diverse range of perspectives on idiomatic expressions. Purposive sampling was employed to include individuals with advanced linguistic knowledge, as their insights would be particularly relevant to assessing idiomatic transformations [34].

A corpus-based approach was utilized to analyze the frequency and contextual usage of traditional and modified idioms. Linguistic data was extracted from Sketch Engine, Google Books Ngram Viewer, and various lexicographic sources. These corpora were chosen due to their extensive coverage of contemporary English and their ability to provide diachronic and synchronic insights into language evolution [35].

The following table presents a comparative analysis of the occurrences of the idiom «kill two birds with one stone» alongside its modified variants, which have been suggested as more neutral or non-violent alternatives.

Table 2 – Comparison of Occurrences for «Kill two birds with one stone»

	<i>'Kill Two Birds with One Stone'</i>	<i>'Hit Two Birds with One Stone'</i>	<i>'Feed Two Birds with One Stone'</i>
Number of hits	9,293	621	56
Number of hits per million tokens	0.15	0.01	0
Percent of whole corpus	0.00001509%	0.000001008%	0.093e-8%
Corpus size (tokens)	61,585,997,113	61,585,997,113	61,585,997,113

The data demonstrates that the traditional idiom «kill two birds with one stone» remains dominant in usage, whereas its modified counterparts are significantly less frequent. These findings align with previous studies on idiomatic persistence and linguistic inertia, which suggest that deeply ingrained idioms are resistant to change despite social and cultural shifts [36]. A structured survey was designed to assess participants' familiarity with traditional idioms associated with violence and their willingness to adopt transformed versions that promote a more peaceful and inclusive discourse. The survey consisted of two primary components: closed-ended questions measuring recognition, frequency of use. Open-ended questions exploring participants' attitudes and reasoning regarding idiomatic transformation and its potential implications for communication. Survey responses were collected through an online questionnaire administered via Google

Forms. The methodology followed best practices for language attitude research, ensuring that the questions were designed to minimize response bias [37].

The collected quantitative data was subjected to descriptive statistical analysis, including mean comparisons and frequency distributions, to identify trends in participants' attitudes toward traditional and modified idioms. Additionally, qualitative responses from the open-ended questions were analyzed using thematic coding [38] to uncover recurring perspectives on the role of language transformation in promoting non-violent discourse. To provide a comprehensive understanding of idiomatic evolution, the survey results were triangulated with corpus data from Sketch Engine and Google Ngram Viewer. This mixed-method approach facilitated an empirical assessment of usage trends and social acceptance, reinforcing the interplay between linguistic frequency and attitudinal shifts in idiomatic expression [39].

Idioms and Their Modification

Studies of English idioms conducted in electronic corpora show that their forms are relatively variable [5]. Changes which idioms undergo include lexical substitution, addition, ellipsis, pluralization, passivation, nominalization, etc. However, still little do we know about the way they are used. A substantial number of idioms have one or more variant forms. Also, Corpus evidence suggests that verb phrase (VP) idioms are especially prone to variation [5, p. 280]. Meanwhile, Raymond Gibbs [14] challenges the traditional view of idioms as «bits and pieces of fossilized language» and argues that the traditional approach fails to account for the metaphorical thought process of contemporary language speakers. According to Gibbs, studying idioms provides a unique opportunity to understand the rich and flexible nature of natural language and human thought [14, p.5].

Next, for example «killing two birds with one stone» can be transformed into several versions as «hit two birds with one stone» and «feed two birds with one stone». Therefore, we decided to analyse idioms which provide peace and offer educators to teach their students in peaceful way. It is also recommended not to use cruel idioms in speech. In order to determine the structural modifications, we conducted a study of modified idioms in the Sketch Engine corpora. In addition, master's program students were surveyed in order to know their position related to this topic. The present study aims to compare traditional and modified ways of idiom usage in society.

Idioms and Education

Glaser [15] uses the term «phraseological unit» with the eastern European linguistic tradition, while McCarthy [22], Makkai [21] and Fernando [11] opted for the term «idiom». Other linguists [5, p. 289 ; 16] preferred to call them «phrasal verbs». In this paper we use the term idiom.

Although idioms are important while teaching English, they pose great difficulties for learners [26 ; 29 ; 30 ; 31]. Especially while teaching pre-school and primary school students cruel idioms as «killing two birds with one stone» can prevent cruelty and even be dangerous for the children. We believe it is important to teach children to peaceful language. Although there is no known reason behind the transformations of the idiom 'kill two birds with one stone, the shift from «kill» to «feed» appears to have started when educators, aiming to employ a more politically correct language to reflect awareness of animal rights and display more animal-friendly attitudes, started substituting certain. Teachers recognize that, while certain idioms may seem innocuous, they convey underlying meanings and can potentially send controversial messages to students, potentially normalizing animal abuse, such as the idiom in question [8]. Therefore, corpus-based analysis and survey among future and master's program students become imperative for using new transformed idioms properly. Recent research has highlighted the crucial role of language in promoting peaceful discourse and in discouraging violence. Scholars have emphasized the influence of idiomatic expressions on shaping attitudes and behaviors, particularly in educational settings.

Idioms related to Animals

Many researchers have delved into animal-friendly idioms, stressing the importance of being mindful of our language and urging others to rethink harmful practices and use words that show kindness and respect towards animals [27]. A comprehensive exploration of linguistic speciesism can be found in A. Stibbe's book «Animal Erased» [28], which sheds light on how animals are significantly disappearing from our thoughts and conversations, both in terms of their actual existence and how we talk about them.

Experts in this field focus on examining how animals are represented in language, taking a critical approach [6]. Notable researchers in this area include Stibbe [27 ; 28], Dunayer [8], Fill & Peter Mühlhäusler [12], and Reinhard Heuberger [17 ; 18]. However, research on animal idioms has mainly focused on lexicography, psycholinguistics, neurolinguistics, and computational perspectives, as to the analysis of other idiomatic expressions [10]. Cook & Sealey [6, p. 315] stress the need to critically examine how animals are depicted in language and discourse, emphasizing the importance of interdisciplinary approaches in ecolinguistics. This means bringing together researchers from different fields to gain a better understanding of the complex relationships between language, culture, and the natural world. Thus, it is essential to critically evaluate how animals are represented in language and investigate alternative ways of talking about them that challenge harmful stereotypes and foster empathy and respect. This critical analysis can help identify and address instances of speciesism in language and encourage the use of non-discriminatory language.

In many cases, the substitution strategy is combined with various stylistic and rhetorical devices, such as alliteration, rhyme, humour, and fun. The use of alliteration and rhyme helps create memorable and catchy expressions [1]. For example, «bring home the bacon» was replaced with «bring home the bagels», using alliteration and rhyme to make the animal-friendly idiom more appealing and easier to remember [25].

Research Questions

RQ1: What form of idioms (traditional or transformed) do «English Philology» master's program students prefer to use?

RQ2: How can idioms with violent connotations be transformed into peaceful ones?

RQ3: How can the altered versions of idioms with violent connotations affect society?

Results and Discussion

The definitions of the five selected idioms were retrieved from the Cambridge dictionary [19], which is widely recognized as one of the most effective tools for vocabulary learning and lexical research [2]. The idiom «kill two birds with one stone» conveys the idea of accomplishing two tasks with a single action. Similarly, «take the bull by the horns» means to confront a problem directly and confidently, while «beat a dead horse» refers to the futility of continuing to pursue a lost cause. The expression «more than one way to skin a cat» highlights that a particular goal can be achieved through multiple methods, whereas «bring home the bacon» signifies earning a living or providing financial support, particularly for one's family. Beyond their literal meanings, these idioms reflect historical and cultural perspectives that often involve violent, aggressive, or animal-related imagery [33]. The gradual transition from «kill» to «hit» and then to «feed» in the idiom «kill two birds with one stone» demonstrates a broader linguistic trend toward positive, non-violent language. In this context, the modified idiom «feed two birds with one stone» promotes a caring mindset, shifting the focus from aggression to nourishment. This transformation was spearheaded by PETA (People for the Ethical Treatment of Animals, USA) in 2018, as part of a campaign advocating for animal-friendly language [25]. The organization published a list of 166 common animal-related idioms along with 88 suggested alternatives, urging the public to adopt expressions that align with modern ethical concerns about animal welfare and environmental consciousness. PETA's initiative sparked a widespread public debate on the role of language in shaping social attitudes and ethical norms. While supporters argue that idiomatic modifications can foster more empathetic communication, critics view such changes as unnatural alterations to established linguistic conventions [13]. Despite this resistance, the ongoing dissemination of modified idioms through digital platforms, educational discourse, and media

discussions suggests that these linguistic adaptations are gradually gaining recognition, particularly among younger generations and progressive educational institutions [13].

RQ1: What form of idioms (traditional or transformed) master students prefer to use?

Overall, twenty master's program students from Kazakh National University were surveyed and asked to choose the idioms that they would use in their speech. They were given papers with root form of idioms and transformed ones. In addition they were informed about Topic, Research and were informed that each student will be coded. The paper and brief information about transformed idioms were given.

Figure 1 below shows the index of the students' choices. As it can be seen, traditional idioms were chosen by demonstrating 29 %, whereas their versions excluding violent language made 71 %.

We can claim that just over 70 % out of 100 % the students choose modified idioms that convey peace. It indicates that using idioms that encourage harmony and positivity is becoming more and more popular these days. The tendency toward altered idioms is indicative of a desire for harmonious and comprehending language. It is clear from our ongoing investigation into how language affects our ideas and communication that altered idioms are crucial in creating an atmosphere of respect for one another [4]. By modifying these idioms to promote animals vocabulary, we can create a more compassionate and inclusive language that aligns with our evolving values and concerns.

This pattern demonstrates how language is dynamic and flexible enough to change with our shifting social structures.

Participants' Idiom Preference

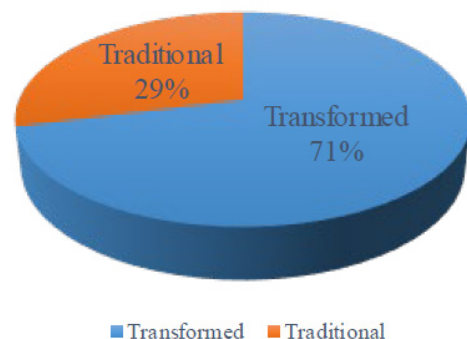

Figure 1 – Participants' choices in usage of idioms

RQ2: How can idioms with violent connotations be transformed into peaceful ones?

The expression «kill two birds with one stone» dates back to 1656 when it appeared in Thomas Hobbes' writing. In the questions concerning Liberty, Necessity and Chance, he used it to convey the idea of trying to address two arguments with one answer but satisfying neither [13, p. 4]. Even before it, a similar phrase was found in «The Proverbs of John Heywood» in 1546: 'I will learne to stop two gaps with one bush.' There is also a possible link to the Greek myth of Daedalus and Icarus, where Daedalus, an ingenious inventor, is said to have used a stone to kill two birds and take their wings.

This myth is best known for the part where Icarus' wings, made with wax, melted when he flew too close to the sun [3]. Afterwards, transformed versions appeared as PETA wanted to change violent idioms into peaceful ones.

In more recent times, transformed versions of these idioms have appeared as part of a campaign by the people for the Ethical Treatment of Animals, or PETA, to change idioms with violent meanings into peaceful ones. PETA has long been a recognized voice in support of animal welfare. Their campaign addresses a fascinating but frequently overlooked topic: the violent overtones present in many idioms relating to animals. PETA hopes to promote a more compassionate and nonviolent style of speaking by offering benign substitutes for these terms. The project is motivated by the understanding that language shapes our understanding of the world and, consequently, our well-being. Idioms, as «kill two birds with one stone» or «beat a dead horse» are common in our daily speech. While most people use these idioms without any intent of harm towards animals, PETA believes that the hidden violence in these expressions exists.

Table 3 – Root forms of five idioms and their modifications according to PETA

Original Idiom	Transformed Idiom
1. Kill two birds with one stone.	Feed two birds with one scone.
2. Take the bull by the horns.	Take the flower by the thorns.
3. Beat a dead horse.	Water a dead plant.
4. More than one way to skin a cat	More than one way to peel an orange.
5. Bring home the bacon.	Bring home the bagels

In tables 3 and 4 we find real-world examples of both versions used in media and everyday language. This contrast not only showcases the cultural relevance of idioms but also emphasizes the importance of adapting language in a way that aligns the contemporary values. As society continues to evolve and become more

aware of ethical consideration, such modifications of idioms serve as an important reminder of the power of language and its impact on perceptions of animals and the environment.

RQ3: How can the altered versions of idioms with violent connotations affect society?

Negative idioms have the ability to shape opinions, sway conduct, and eventually affect the social foundation of our societies. They may hinder the development of a more inclusive and compassionate society by supporting prejudiced ideas and stereotypes, which may worsen inequality in society [32]. Therefore, while using and discussing these idioms may appear insignificant, this linguistic change has the ability to significantly lower the level of social acceptance of violence.

It encourages people to consider the consequences of their speech more carefully. This increased consciousness can then be translated into more compassionate behaviour toward other people and animals. The goal of this article is to advance a more inclusive and respectful culture, not merely to modify slang.

Critics may argue that changing idioms is a pointless that will not produce noticeable change. However, history has demonstrated that language evolves throughout time and has a significant impact on mental processes. Similar to how offensive language and racial slurs have been eliminated from civil discourse to promote inclusivity and respect, we can also polish our vocabulary to make it less harsh and more sympathetic.

When harmful idioms are altered to be more inclusive, it can have a positive impact on society by promoting a more respectful and harmonious environment. These altered idioms can help dismantle stereotypes and discrimination, promoting inclusivity and equality. By using language that is inclusive and considerate of diverse backgrounds, we can contribute to a more welcoming and respectful society for all.

Table 4 – Examples of root forms of five idioms and their modifications

<i>Original Idiom</i>	<i>Transformed Idiom</i>
<i>Kill two birds with one stone.</i> It was like, 'Man, we're going to kill two birds with one stone and get a good safety and a good punt returner.' (2017, News, Chicago Sun-Times)	<i>Feed two birds with one scone.</i> Feed two birds with one scone?» If you attract hordes of birds in my city of Chicago by feeding them you will be shot. (web, http://www.wwtdd.com/2018/12/peta-asks-us-to-stop-speciesism-with-phrases-like-feed-two-birds-with-one-scone/)

<i>Take the bull by the horns.</i> But individually, we also have to take the bull by the horns and help ourselves lose invisible status. (web, huffingtonpost.com)	<i>Take the flower by the thorns.</i> «Be the guinea pig.» Say: «Be the test tube.» Instead of: «Beat a dead horse.» Say: «Feed a fed horse.» Instead of: «Take the bull by the horns.» Say: «Take the flower by the thorns . (web, https://www.fox29.com/news/peta-calls-for-end-to-anti-animal-language)
<i>Beat a dead horse.</i> So much, in fact, that Judge Catherine Eagles at one point said, “ We’re about to beat a dead horse. “(2012, GBS_ This Morning)	<i>Water a dead plant.</i> Wenger can never be a small figure in the eyes of any Arsenal fan – past, present or future. For how long do you water a dead plant? (web, http://outsideoftheboot.com/2016/03/21/arsene-wenger-no-longer-immune-from-the-normal-parameters-of-success/)
<i>More than one way to skin a cat</i> But my student turned a profit. There’s more than one way to skin a cat in the real estate biz. (Mov, Cheerleader Chainsaw Chicks)	<i>More than one way to peel an orange.</i> Proof that there’s more than one way to peel an orange, we’ve also seen some publishers actually take down their paywalls! (web, https://xtremepush.com/how-covid-19-has-impacted-online-publishing-and-how-brands-can-win/)
<i>Bring home the bacon.</i> This is about the people who work hard to bring home the bacon and want to keep it. (Blog, http://globalpublicsquare.blogs.cnn.com/2011/10/10/why-occupy-wall-street-is-not-the-tea-party-of-the-left/)	<i>Bring home the bagels</i> It’s probably his mother asking him to bring home bagels. (web, https://bostonreview.net/fiction-arts-society/mike-jeffrey-all-places-without-windows)

Conclusion

The integration of nonviolent idioms into everyday discourse plays a crucial role in fostering a culture of peace and mutual respect. Language is not merely a tool for communication; it shapes thought, social identity, and cultural norms [40]. As previous research in linguistic relativity suggests, the metaphors and idiomatic expressions embedded in a language influence cognitive processing and behavioral patterns [41]. Thus, by consciously adopting idioms that promote collaboration and nonviolence, we contribute to a linguistic shift that reinforces peaceful social interactions.

A key implication of this study is the necessity of systematically integrating peaceful idioms into educational curricula and public discourse. In language

education, educators should incorporate nonviolent phraseology into school textbooks, second language acquisition programs, and teacher training materials. Critical Discourse Analysis highlights how language use in educational settings perpetuates or challenges social ideologies, emphasizing the importance of equipping learners with the ability to recognize and use idioms that align with principles of empathy and inclusivity. Beyond formal education, media discourse plays a central role in shaping linguistic norms and public perceptions [42]. Journalistic guidelines, editorial policies, and digital content moderation strategies should encourage the use of peaceful idioms in news reporting, political discourse, and public communication. The normalization of such idioms in mass media can contribute to shifting societal attitudes, reducing the implicit reinforcement of aggressive or conflict-laden expressions. Furthermore, digital literacy programs and social media campaigns can promote awareness of the impact of language choices on social cohesion and conflict resolution.

Future research should explore the sociolinguistic and psycholinguistic dimensions of nonviolent idioms, examining their cognitive, affective, and behavioral effects on individuals and communities. Experimental studies in corpus linguistics and neurolinguistics could provide empirical data on the subconscious impact of idiomatic expressions, offering deeper insights into how language shapes perceptions of peace and violence. Moreover, longitudinal studies on language change could assess the extent to which nonviolent idioms gain traction in different socio-cultural and linguistic contexts.

Fostering an intentional shift toward peaceful idioms is not merely a linguistic endeavor but a social and ethical imperative. By embedding nonviolent expressions in education, media, and public discourse, we contribute to a broader cultural transformation that aligns language with values of empathy, cooperation, and nonviolence. These seemingly small linguistic adjustments can have far-reaching consequences, influencing how individuals and societies conceptualize conflict and resolution in the long term.

References

- 1 **Aimagambetova, M., Suleimenova, E.** The transformation of phraseological units in the headline constructions [Text]. – New Delhi. – 2017. – 331–344 p.
- 2 **Ambarwati, R., Mandasari, B.** The influence of online Cambridge dictionary toward students' pronunciation and vocabulary mastery [Text]. – Tabriz. – 2020. – 50–55 p.
- 3 **Baldwin, E.** Poem Analysis [Electronic resource]. – Kill two birds with one stone. – 2021.

- 4 **Bekoff, M.** Animal Emotions: Exploring Passionate Natures : Current interdisciplinary research provides compelling evidence that many animals experience such emotions as joy, fear, love, despair, and grief – we are not alone [Text]. – London. – 2000. – 861–870 p.
- 5 **Cignoni, L., Coffey, S., Moon, R.** Idiom variation in Italian and English : Two corpus-based studies [Text]. – Amsterdam. – 1999. – 279–300 p.
- 6 **Cook, G., Sealey, A.** The discursive representation of animals [Text]. – Routledge. – 2017. – 311–324 p.
- 7 **Crystal, D.** English as a global language [Text]. – London. – 2003.
- 8 **Dunayer, J.** English and speciesism [Text]. – London. – 2003. – 61–62 p.
- 9 **Ermann, B., Warren, B.** The idiom principle and the open choice principle [Text]. – 2000. – 29–62 p.
- 10 **Espinal, M. T., Mateu, J.** Idioms and phraseology [Text]. – London. – 2019.
- 11 **Fernando, C.** Idioms and Idiomaticity [Text]. – London. – 1996.
- 12 **Fill, A., Muhlhausler, P.** Ecolinguistics reader : Language, ecology and environment [Text]. – London. – 2006.
- 13 **Fomenko, O.** Of Mice and Men : PETA's Animal-Friendly Idioms as a Strategy Against Speciesism? [Text]. – Vilnius. – 2023. – 165–180 p.
- 14 **Gibbs, R. W.** Why cognitive linguists should care more about empirical methods [Text]. – Amsterdam. – 2007. – 2–18 p.
- 15 **Gläser, R.** Terminological problems in linguistics, with special reference to neologisms [Text]. – LEXeter'83 Proceedings (Lexicographica Series Maior 1). – 1984. – 345–351 p.
- 16 **Grant, L., Bauer, L.** Criteria for re-defining idioms : Are we barking up the wrong tree? [Text]. – London. – 2004. – 38–61 p.
- 17 **Heuberger, R.** Anthropocentrism in monolingual English dictionaries : An ecolinguistic approach to the lexicographic treatment of faunal terminology [Text]. – Tübingen. – 2003. – 93–105 p.
- 18 **Heuberger, R.** Language and ideology : A brief survey of anthropocentrism and speciesism in English [Text]. – Berlin. – 2007. – 107–24 p.
- 19 Cambridge Dictionary [Electronic resource]. – Kill two birds with one stone. – 2024.
- 20 **Liu, D.** Idioms : Description, comprehension, acquisition, and pedagogy [Text]. – Routledge. – 2017.

Received 23.10.24.

Received in revised form 15.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

*М. Хасанова

әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
23.10.24 ж. баспаға түсті.
15.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ: БЕЙБІТШІЛІКТІ НЫҒАЙТУ ҮШІН ТІЛДІ ӨЗГЕРТУ

Бұл мақалада идиомалардың трансформациялық табиғаты зерттеледі. Әсіресе зорлық-зомбылықты білдіретін жиі қолданылатын жарқын фразалық идеомаларға «екі қоянды бір оқпен өлтіру», «бірден қолға алу», «уақытты босқа өткізу», «жалғыз шешім емес», «өмір сүру үшін ақша табу» және олардың «бір уақытта екі маңызды нәрсені орындау», «гүлді тікенектерінен ұстау», «өлі өсімдікті суару», «жұмай, домалату», «үйге бауырсақ әкелу» сияқты бейбітшілікті білдіретін өзгерген нұсқаларына назар аударылады. Идиомаларды аралас тәсілмен зерттеу кезінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистратура студенттерінің сауалнамасын пайдалана отырып, сандық талдау жасалынды, Sketch Engine материалдары, Google Book Ngram Viewer және сөздіктер, сондай-ақ дискурсты сыни талдау ретінде сапалық әдістер қолданылды. Зерттеу бейбітшілікті білдіретін идиомалардың түрлендірілген түрлеріне қатысты негізгі сұрақтарға жауап беруге бағытталған. Бұл зерттеу трансформацияланған идиомаларды әлеуметтік желілерде, мақалаларда және ауызекі тілде оқығанда, әсіресе қоғамға қауіп төндірмейтін идиомаларды дұрыс қолданғанда, олқылықтардың орнын толтыруға көмектеседі. Ол лингвистикалық инновациялар, білім беру және сандық коммуникация модельдері туралы түсінік береді.

Кілтті сөздер: трансформацияланған идиомалар, модификация, сауалнама, бейбітшілікке ықпал ететін, зорлық-зомбылық, Sketch Engine.

*М. Хасанова

Казахский национальный
университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 23.10.24.
Поступило с исправлениями 15.04.25.
Принято в печать 26.05.25.

ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ НАСИЛИЯ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ЯЗЫКА ДЛЯ УКРЕПЛЕНИЯ МИРА

В этой статье исследуется трансформирующая природа идиом. Основное внимание уделяется часто используемым ярким фразовым идиомам, которые выражают насилие, таким как «убить двух зайцев одним выстрелом», «взять быка за рога», «зря терять время», «не единственное решение», «зарабатывать на жизнь» и их трансформированным версиям, выражающие мир, такие как «выполнять два важных дела одновременно», «взять цветок за шипы», «поливать мертвое растение», «не мытьем, так катанием», «принести домой бублики» соответственно. При изучении идиом с помощью смешанного подхода использовался количественный анализ с использованием опроса студентов магистратуры Казахского национального университета им. аль-Фараби, материалов Sketch Engine, Google Book Ngram Viewer и словарей, а также качественные методы, как критический анализ дискурса. Исследование направлено на то, чтобы ответить на ключевые вопросы, касающиеся трансформированных форм идиом, выражающих мир. Это исследование помогает восполнить пробелы в исследованиях трансформированных идиом при чтении их в социальных сетях, статьях и в устной речи, особенно при правильном использовании идиом, которое может не представлять опасности для общества. Оно дает представление о лингвистических инновациях, образовании и моделях цифровой коммуникации.

Ключевые слова: трансформированные идиомы, модификация, опрос, способствующий миру, жестокость, Sketch Engine

<https://doi.org/10.48081/HARX2450>

***А. Б. Шалғынбекова¹, А. Д. Амренов², С. Б. Жұмағұл³**

^{1,2}Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9907-3327>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8705-599X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>

*e-mail: ayauuzhan@mail.ru

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАЛАМҒЕРЛЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әскери тұтқындағы қазақ қаламгерлерінің шығармашылығы қарастырылады. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ қалам қайраткерлігі майдан тұтқынындағы Қарыс Қанатбай (Қанатбаев), Мәжит Айтбаев, Мәулікеш Қайболдин (Мәулекеш Қайбалды), Хамза Абдуллин, Дәулет Тағыберлі, Әли Асқар, Мәжит Аятбеков, Хакім Тыныбеков, Ғайпен Бейісұлы, Жәкебай Бапыш, Әйткеш Толғанбаев сынды дарындар шығармашылығымен көркемдік-эстетикалық, тақырыптық-идеялық жүйеде жаңаша мазмұн, өзекті сипат алуының саяси-қоғамдық негіздері соны көзқараста байыпталады. Мақалада олардың жат елдің әскери тұтқында, соның ішінде Түркістан легионында жүріп Қазақстанға деген сағыныштарымен советтік коммунистік саясаттың ұлттық еркіндік пен азаттық идеяларын қыспаққа алуының зардаптарын, ұлт зиялыларын сталиндік репрессияға ұшыратудағы қылмысын әшкерлеуге, сынауға күш салудағы қайсарлықтары жаңаша танымда бағаланады. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ қалам қайраткерлігі тоталитарлық жүйеге қарсы күресінде жаңа әдеби мазмұнмен толыға түскені айқындалады. Қалам қайраткерлері шығармашылығындағы

басты тақырып өзегі ұлт әдебиеті мен мәдениеті, адам тағдыры, адамзаттық құндылықтар болғаны екішеледі. Сонымен қатар тоталитарлық жүйедегі саяси репрессиялар Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары да толастамағаны, соғыс тұтқынында болған майдангер қаламгерлер, өнер тұлғалары түрмеге тоғытылып, ұзақ жылдарға бас бостандықтарынан айрылғаны көрсетіледі. Советтік жазалау қысымынан бой тасалап, эмиграцияға кеткен өнер тұлғаларының аса күрделі де трагедиялы тағдыр-талайы айтылады.

Кілтті сөздер: соғыс, әскер, тұтқын, адам тағдыры, Түркістан легионы, шығармашылық.

Кіріспе

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әскери тұтқындағы қазақ қаламгерлерінің шығармашылығын тәуелсіздік биігінен зерттеп зерделеу – қазіргі әдебиеттанудағы аса өзекті мәселелердің бірін құрайды. Тоталитарлық жүйе тарапынан тыйым салынып келген тақырыптың саяси астары тереңде болатын. Саяси репрессиялар Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан соң да толастаған емес. Соғыс тұтқынында болған азаматтар түрмеге тоғытылып, ұзақ жылдарға бас бостандықтарынан айырылды. Азаттыққа шыққаннан кейін де олар саяси сенімсіздікке ұшырап, қоғамнан өгейлік күй кешті. Әділетсіздік пен қиянаттың құрбанына айналды.

Жаһан соғысы тұтқынындағы қазақ солдаттарының нақты саны айқындалып болғаны жоқ. Бұған қатысты зерттеушілер пікірлері сан алуан. «1945 жылдың 3 қазанындағы мәліметтер бойынша ССРО-ға оралған 1 368 849 тұтқынның қатарында 23 143 қазақ болған. Олардың қаншасы іріктеу лагерлеріне түскені немесе елге оралғаны әлі де белгісіз» [1]. Соның ішінде Түркістан Ұлттық комитетіндегі түркі халықтары өкілдерінің санына қатысты деректерде бірізділік жоқ. «Шығыс легиондары» құрамының саны шетел әдебиетінде әр түрлі деректер көрсетіледі. Соғыс жылдары «Түркістан Ұлттық Комитетінің» әскери бөлімін басқарған Баймырза Хаит «Түркістан XX ғасырда» деген еңбегінде «Германия жағында 181 402 түркістандық соғысты» десе, неміс тарихшысы Иоахим Гофман «Шығыс легиондары» атты кітабында «неміс формасын киген кеңес түріктері саны 250 мыңдай болды» дейді. 1985 жылы Лондонда жырық көрген «Кеңес ұлттары стратегиялық болашақта» деген жинақта да осы мәлімет шындыққа баланады, бірақ легиондағы қазақтардың жалпы саны көрсетілмейді...» [2].

«...Ресей Қорғаныс министрлігі комиссиясының анықтауы бойынша, тұтқынға түскендер мен хабарсыз кеткендер саны – 4 559 000 адам, оның 1 836 000-ы соғыстың соңғы жылында және соғыс біткен соң елге оралған,

937 700-ы әскерге қайта шақырылған, 673 000-ы тұтқында қаза тапқан, 1 110 500 адамның тағдыры белгісіз» [3].

«...Адам өркениеті тарихында, мұншалықты дұшпан жағындағы осыншама адамдардың тұтқынға түскен кезі болмаған! Солдаттардың басым бөлігі, тұтқынға түскендер 17 мен 37 жас аралығындағы жастар болды... Неміс концлагерлерінде 3 миллионнан аса адам жан тапсырды. Ондағы тозақ отына күйген және жан азабына шыдаған адамдарға «сатқындық» мәртебесін беру, қаншалықты адамзат жаратылысы құқына сай келеді екен? [4]. Иә, жалпыадамзаттық гуманизмді мансұқтап, адам құқықтарын аяусыз жаншып келген кеңес идеологиясының оспадар саясатының ауыр зардаптарынан алар тағылым аз емес. Әсіресе, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әскери тұтқындағы қазақ қаламгерлерінің тағдыр-талайы ерекше назар аудартады.

Әдістеме және зерттеу әдістері

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әскери тұтқындағы қазақ қаламгерлері шығармашылығы қарастырылған мақалада әдеби-тарихи талдау, филологиялық саралау, салыстыру, жинақтау, қорыту әдістері негізге алынды.

Талқылау мен бағалау

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ қайраткерлігі майдан тұтқынындағы Қарыс Қанатбай (Қанатбаев), Мәжит Айтбаев, Мәулікеш Қайболдин (Мәулекеш Қайбалды), Хамза Абдуллин, Дәулет Тағыберлі, Әли Асқар, Мәжит Аяпбеков, Хакім Тыныбеков, Ғайпен Бейісұлы, Жәкебай Бапыш, Әйткеш Толғанбаев шығармашылығымен жаңаша мазмұн алды. Олар жат елдің әскери тұтқында жүріп Қазақстанға деген сағыныштарымен коммунистік саясаттың ұлттық еркіндік пен азаттық идеяларын қыспаққа алуының зардаптарын, ұлт зиялыларын атып-асудағы қылмысын әшкерлеуге күш салды.

Түркістан легионында шығып тұрған «Милли Түркістан» (редакторы профессор Иохан Вензинг), «Милли әдебиет» (бас редакторы Мәжит Айтбайұлы) басылымдарында қазақ қаламгерлерінің көңіл-күй лирикаларымен қатар тоталитарлық жүйені айыптаған түрлі мазмұндағы өлеңдері басылды.

Түркістан легионының құрылуын, себеп-салдарын, әскери құрылымда болған боздақтар тағдырын арнайы зерттеген А.Кәкен «Милли әдебиет» («Ұлттық әдебиет») журналы бөлшектенбейтін, бөлінбейтін біртұтас ұлы Түркістанды, яғни қазіргі заманғы жаңа мәдени талаптарға сай келетін ұлттық мемлекет құру мақсатын ұстанғанын атап көрсетеді. Десе де журнал тек қана саяси тақырыптар арнасында қалып қоймай, сөз өнерінің көркемдік-эстетикалық өзегіне дендей енуге ұмтылды. «Айына бір мәрте жарық көрген басылымда негізінен қолға түсіп, еркінен тыс майданда қан кешіп жүрген

жауынгерлердің туған жерге сағынышы, ел-жұртқа деген ыстық ықыласы бейнеленді. Өлең-жыр, кестелі сөз болып өрілген шығармалардың қайбірінен де автордың айрықша махаббатын сезінбеу мүмкін емес. Басым көп санды шығармалар бүркеншік есімдермен берілген. Айталық, Қобызшы Қорқыт, Асан қайғы, Сайран, Ғали Алтай, Сыр баласы, Зарлық, Өлмес, Қ. Қазыбек, Қ. Қ., С., Легион әскері, Жакан, т.б. есімдер журнал бетінде жиі кездесетін бүркеншік аттар.

Басылымда «халық әдебиетінен», «жырлар», «аудармалар», «күлкі бөлімі» қатарлы айдарлар болды. Осы айдарларымен тұрақты түрде түрлі жанрдағы шығармалар жарияланып тұрды. «Әлі қарттың әңгімесі», «Жолаушы» балладалары; «Балықшы қызы», «Адамның арманы» пьесалары; «Азамат» ертегісі мен «Өткен күндер» романынан үзінділер, «Мырқымбай» сатирасының басылуы журналды мазмұндық тұрғыдан байытты» [5].

М. Айтбаев, Х. Абдуллин сынды ақындар Отанға деген сағыныштарымен советтік коммунистік саясаттың ұлттық еркіндік пен азаттық идеяларын қыспаққа алуының зардаптарын, ұлт зиялыларын сталиндік репрессияға ұшыратудағы озбырлығын әшкерлеуге күш салды. Оны М. Айтбаевтың «Ана», «Арман», «Орамал», «Бұл бір адам біздердей!!!», «Мен түс көрдім», «Түркістан», «Жаным бүгін сағынды», «Алайда, адам заңында..» өлеңдері [6], «Абылай», «Киік зары» дастаны, «Ұлы жолда» балладасы, Х. Абдуллиннің «Тұтқын жыры», «Жолтай. Досым жағыпарға арнаймын» өлеңдері, «Жауырын» балладасының тақырыптық өзегі, идеялық арнасы көрсетеді [7].

Ұлт әдебиеті мен мәдениетінің жасампаздығын, соғыс тұтқынындағы адам тағдырын жырлаған ақындар қазақ поэзиясына сыршылдық, психологиялық тереңдік дарытты. Мәселен, Мәжит Айтбаев «Абылай» дастанын:

«Атамның туып-өскен тұңғыш жері,
Хантәңірі, Тарбағатай, Шыңғыс жері.
Көз қырын аз да болса салпас па екен,
Түнекке түсіргенде тұрмыс мені.

Сайра, тіл, мзарла, көңіл, осындайда,
Бір уақыт аз да болса тосылмай да.
Аңқыған ащы үнімді есіткендер,
Дерт болса жүрегінде қосылмай ма!..

Шет жерде шерім үдеп, хал тайғалы,
Қайғымен күнім өтіп қартайғалы,
Жалғыз-ақ жүректегі бар арманым –

Ауылым астам өскен Алтайдағы...» [6, 57-б.] деп түйіндейді. Ақынның туған жер мен елге деген сағыныш сарынындағы сезім күйі, сергелдеңге түскен жан күйзелісі соғыс тұтқынында жүріп жазған өлеңдерінің бәріне тән көркемдік ерекшелікті айқындайды. Ал Хамза Абдуллин «Тұтқын жыры» өлеңінде жат жерде торыққан жан тебіренісін қасиетті атамекеніне деген сүйіспеншілігімен сабақтастырады:

«Ашшы манау қараңғылық сарайын,
Бой жазайын, бостандыққа барайын.
Қайда сонау еркін өскен кең далам,
Көз жіберіп биік шыңнан қарайын.

..Ерте кезім, өткен күнім – алтын шақ,
Жас өмірім қайта ту да жай құшақ!
Сірпіл үстен, қараңғылық тұманы,
Аш қойныңды, тарт бауырыңа, болашақ!» [7].

Түркі әлемінің азаттығы мен бірлігі жолында тарихи қызмет атқарған Мұстафа Шоқай мұратын Ғ.Бейісұлы «Сен оны ұмытпауға тиістісің!» (1943) толғамымен жаңғыртты. Сыршылдық пен ойшылдық, тереңдік пен парасат үйлесіміндегі толғаныс ұлттық рух пен елдік намысты қайрайды. Тарих санамызда өткен дәуірдегі тарихтұлғаларымыздың жарқын бейнелері мен айбынды болмыстарын жаңғыртады. Отан тарихында өшпес із қалдырған аяулы ерлердің есімін, ерен еңбегін ұлықтау, ұмытпау саналы ұрпақтың мәңгілік парызы деп біледі [8].

Кеңес жүйесінің қысымын өткерген қаламгер Х.Абдуллиннің «Жау қолында қалған жазушылар» естелігі, әскери фототілші Ғайпен Бейісұлының (Бейісов) «Тамұқтан өткен тағдыр» деректі кітабы Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ қайраткерлігін кеңінен тануға мүмкіндік береді. 1944 жылы Берлинде «Бұлбұлдың үні» кітапшасы үш тілде басылып шыққан Ғ. Бейісұлының «Тамұқтан өткен тағдыр» деректі кітабында Мұстафа Шоқай, Вели Каюмхан, Хамза Абдуллин, Мәулікеш Қайболдин, Мәжит Аяпбеков (М. Дара), Баймұрза Хайт, Қарес Қанатбаев, Қазі Қазыбеков (Қазі), Мәжит Айтбаев (Қобызшы Қорқыт), т.б. сияқты соғыс кезіндегі Берлиндегі Түркістан комитетінің көрнекті өкілдерінің қилы тағдыры әңгімеленеді [9].

Соғыс тұтқынындағы қазақ қалам қайраткерлері кеңес билігінің қыспағындағы ұлт тілінің мүшкіл халін, сталинизм құрбаны болған зиялылар тағдырын батыл көтерді. Хакім Тыныбеков 1944 жылы мамыр айында Австрияның астанасы Венада өткен «Түркістан конгресінде» «Тіл бірлігі – ұлт бірлігі» тақырыбында ғылыми баяндама жасады [10, 212-б.] [11].

Әскери тұтқындағы қазақ қайраткерлері сурет, ән-күй, сөз өнерімен ұлттық құндылықтарды насихаттауды қолға алды. Мәселен, Еуропада Абылай

ханның суретін Мәжит Айтбайұлы сипаттауымен Манас-Мінәсіп Нұғманов салды [12]. Сырым батырдың көркем бейнесі сахналанып, Мәулікеш Қайболдин (Мәулекеш Қайбалды) «Жұмақтан келген жәрдем» атты роман жазды.

Әскери фототілші Ғайпен Бейісұлы «Тамұқтан өткен тағдыр» деректі әңгіме кітабында 1944 жылдың 10 мамырында Австрия астанасы Венада Түркістан түріктерінің I Құрылтайы өткендігін, келесі күні Вена опера және балет театрында Қазі Қазыбековтің «Ұлы адамның арманы» атты қысқа екі актілі пьесаның қойылғанын жазады. «Пьесаның оқиғасы Сырым Датұлының ұлт-азаттық күресі туралы, Сырым ролінде артист Мұхамбетқали Батыргереев, сахнаға қойған журналист Мәжит Жақсылықов, музыкасын жазған Вена консерваториясында оқып жүрген Ғалым Абсаламов және Түркістан легионының көркемөнер үйірмесінің жетекшісі, скрипач, әрі дирижеры Айтекеш Толғанбаев. Бұл кәрі Европа төріндегі театрдағы қазақ халқының ұлт-азаттық күресі тарихы жөнінде қойылған алғашқы туындылардың бірі болды деп есептеуге болады» [13].

Нәтижелер

Соғыс тұтқындарының кейінгі тағдыр-талайы да күрделі. Ақын Мәжит Айтбайұлы Дрезден қаласының бомбылану кезінде көз жұмса, Мәулікеш Қайболдин (Мәулекеш Қайбалды), Қарыс Қанатбай, Дәулет Тағыберлі, Жәкебай Бапыш Германияда қалуға мәжбүр болды.

Түркістан легионының тарихын отандық және шетелдік архив құжаттары бойынша арнайы зерттеген Б. Садықова атап көрсеткеніндей, кеңес билігі саясатының біржақты үгіт-насихатына күмәнмен және сенімсіздікпен қараған соғыс тұтқындары коммунистік идеологияға қарсы тұрудағы күрскерлік ұстанымдарын жалғастыра білді. Сондықтан да олар кеңес билігінің қысымынан именіп, жазалау шараларының аса қатал болатындығынан үрейленгендіктен тағдыр тауқыметін тарта жүріп, шет елде қалуға мәжбүр болды [14].

Мәулікеш Қайболдин «Азаттық» радиосы «Түркістан» редакциясының алғашқы директоры қызметін атқарды. Қарыс Қанатбай 1951 жылдың қыркүйегінде Мюнхенде «Түркелі – Түркістан Азаттық Комитетінің органы» деген атпен түрікше, орысша «Түркелі» журналын шығарып тұрды. «Азаттық» радиосы Орта Азия редакцияларының ашылуына тікелей араласты. Кеңес жүйесіне қарсы эмигранттардың Висбаден конференциясына делегат ретінде қатысты. «Ол серіктестерімен бірге 1950 жылдың 20-шы наурызында Германияның Мюнхень қаласында «Түрікелі – Түркістан Ұлт-Азаттық комитетін» құрған және оған өзі төраға болған. Сол жылдары Мюнхень қаласында Қазақ, Қырғыз, Өзбек, Түрікмен және Тәжік тілдерінде «Түрік елі» деген бір журнал шығарды. Бұл журналда 1950 жылдардың

басында Пәкістанда, Кашмирде тұрған Шығыс Түркістандық босқын қазақтар туралы хабарлар және хаттар да жарияланған» [15].

«...Қарыс Қанатбай сол кезде шет елдерде өмір сүретін қазақ, өзбек, қырғыз, түрікпен және тәжіктердің бәрін «Мұстафа Шоқайұлы салған біртұтас Түркістан жолы» принципімен ұйымдастыруға кіріседі. Соның нәтижесінде 1951 жылдың қыркүйек айында Мюнхен қаласында «ТҮРКЕЛІ – Түркістан азаттық Комитетінің Органы» деген атпен екі тілде: түрікше және орысша ТҮРКЕЛІ журналы шығарыла бастайды» [16, 223-6.].

Соғыс тұтқыннан оралғандардың да тағдыр-талайы өте күрделі. Оларға саяси айыптаулар тағылып, сенімсіздік білдірілді. Өлім жазасына кесілді, ұзақ мерзімге бас бостандығынан айрылды. Тоталитарлық жүйе тепірішін тартты, қуғындалды. «1945–1946 жылдары Қазақ, Өзбек, Қырғыз және Түрікмен ССР-ы Мемлекеттік қауіпсіздік комитеттері (МҚК) немістердің барлау органдарының арандатушылығымен құрылды делінген «Түркістан ұлттық комитеті» («ТҰК»), «Түркістан ұлттық советі» («ТҰС») аталған советке қарсы ұйымның және осы мекемелер ұйымдастырған «Түркістан легионының» бір топ мүшелерін тұтқындап, қылмыстық жауапқа тартты [17, 89-6.].

Хәкім Тыныбеков әуелі ату жазасына, кейін 25 жылға сотталды. Ғайпен Бейісұлы 1946 жылы РСФСР Қылмыс заңының 58–16 бабына сәйкес «халық жауы» ретінде 10 жыл бас бостандығынан айырылып түрмеге қамалды. Қазақтың тұңғыш скрипкашысы Әйткеш Толғанбаев тұтқындалып, 25 жылға қамалды.

Хамза Абдуллин 1947 жылғы 18 сәуірдегі Түркістан әскери округі әскери трибуналының РСФСР қылмыстық кодексі 58–І «б», 58-10, 2. бөлім баптары негізінде 10 жыл бас бостандығынан айырылды. Бастапқы бес жылын Иркутск облысындағы Тайшет лагерінде, қалған мерзімін Колымада өткізді. Итжеккенде жүріп: «Мен – қазақпын! Қазақ үшін көрдім көбін азаптың. Шыда, бауырым, Алаштың жас ұланы, Азаттыққа қалды тіпті аз-ақ күн» - деп Алаш жасампаздығын жырлады. Айдауда жүріп жазылған «Түн перісі» (Коммунизм туралы тарихи баллада), «Алтай», «Мағжанның жиені Бибізайыпқа» өлеңдерін рух асқақтығы даралайды. Сталин өлімінен соң азаттыққа шығып, 1955 жылы елге оралған ақын тағдыры оңай болғаны жоқ. Бұған қатысты Х.Абдуллин. «Біз соғыс аяқталған соң елге қайтамыз деп оңбай қателестік. «Отаныма» оралып едім, «отаным» 10 жылға жер аударды. 1956 жылы лагерьден босап, елге келдім. Келсем, туған үйімнің орны ғана қалыпты. Анам Гүлсім қайғыдан қан жұтып, мәңгілік мекеніне аттаныпты. 1937 жылы ұсталған әкем сол күйі хабарсыз кетіпті. Шаңырақ иесі – үлкен ағам Мүбәрак майдан даласында қаза тауыпты. Тірі қалған екі ағам – Қалижан мен Ғазиз және інім Қанаш елден безіп, шалғайдағы басқа

елдерде өмір сүреді екен. Мен өзіміздің ауылда қалған немере апам Бибізайып пен оның ері Сәлімжанның (Мағжанның туған інісі) үйін паналадым. Жаз бойы осы үйде тұрып, күзге қарсы Алматыға сапар шектім», – деп жазады.

Соғыс тұтқынынан соң елге оралған өнер иелерінің тағдыры өте күрделі. Саяси сенімсіздікпен тұтқындалып, 25 жылға қамалған қазақтың тұңғыш скрипкашысы Әйткеш Толғанбаев 1946–1955 жылдары кеңес түрмелерінде тамұқ азабын тартты. Өнер тарланы өзінің «Исповедь судьбы жестокой» естелік кітабында құсаға толы шерлі шерін тарқатады.

Итжеккенге айдалған күннен бастап, азаттыққа шыққан сәтке дейінгі алмағайып жылдар ақиқаты жазылған естелік кітап советтік биліктің не бір беймәлім болы келген қылмысын әшкерлеуімен маңызды.

Заңсыздық жайлаған зұлмат жылдар шындығына қанықтыратын кітапта қанқұйлы жендет Сталиннің өлімін зарыға күткен бейкүнә жандардың арман-аңсарын берудегі Әйткеш естелігінің өмір шындығынан суарылған тарихи деректелік сипатын айрықша атаймыз.

Қорытынды

Ұзақ жылдарға созылған саяси зобалаң толқындары қазақ халқының демографиясына, ұлттық руханиятына орасан зор алапат әкелді. 1920–1950 жылдардағы саяси репрессиялар адамзат тарихындағы коммунистік билік қылмысына тән зұлмат пен қасіретті ұғындырады [18]. Осынау әміршіл-әкімшіл жүйеге тән озбырлық Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары да толастамады. Оған әскери тұтқында болған қазақ қаламгерлерінің қилы тағдыры дәлел. Олардың шығармашылығы арқылы қазақ әдебиетіне тұтқындағы қазақ жауынгерінің күрделі тағдыры, ел мен жерге деген сағынышы, кеңес билігінің ұлт саясатындағы озбырлығы сынды тың тақырыптар кең өріс тапты. Күрделі тағдыр иелерінің сан алуан мазмұндағы шығармалары жаһан елдерін адам құқығы мен демократиялық құндылықтарды аяусыз жаншып отырған тоталитарлық жүйенің қанды қол саясатының ауыр зардаптарынан сақтандырды.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ қайраткерлігі тоталитарлық жүйеге қарсы күресінде майдан тұтқынындағы Қарыс Қанатбай (Қанатбаев), Мәжит Айтбаев, Мәулікеш Қайболдин (Мәулекеш Қайбалды), Хамза Абдуллин, Дәулет Тағыберлі, Әли Асқар, Мәжит Аяпбеков, Хәкім Тыныбеков, Ғайпен Бейісұлы, Жәкебай Бапыш, Әйткеш Толғанбаев шығармашылығымен жаңаша мазмұнмен толықты. Сол арқыл қазақ халқын өзінің сан ғасырлық ата тарихын, ана тілін сақтап қалудағы жанкешті жанталасымен елдік жолындағы күресін жалғастыра берді. Сондықтан да кеңес билігіне қарсы үн көтеріп, гуманистік туындыларымен сталиндік террорға қарсылық танытқан қалам қайраткерлігінің шығармашылығы терең зерттеуді талап етеді. Соғыс тұтқынындағы жауынгерлердің аса ауыр

тағдыры ойландырамы анық [19]. Тоталитарлық диктатурадан арылып, постсталиндік қоғамға бетбұрған ел өз тарихындағы күрделі де қайшылықты мәселелерді ұлттық мүдде тұрғысынан байыпты қарастырғаны абзал [20]. Озық ойлы адамзат баласы сұрапыл соғыс жылдарындағы әскери тұтқындағы жауынгерлердің фашистер озбырлығымен қатар кеңес жүйесінің қиянатын басынан өткергенін білуі керек.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Жылгелдинов, М.** Соғыс тұтқындары мәселесі ҚР Президенті Архивінің назарында [Электронный ресурс]. – <https://e-history.kz/kz/news/show/2865>

2 **Есмағамбетов, К., Ахмет, А.** Соғыс тұтқындары мәселесі әлі де қоғам назарында // Егемен Қазақстан. [Мәтін] – 2012. – 9 мамыр.

3 **Көкебаева, Г.** Тарих ғылымының болашағы алаңдатады. Әңгімелескен Бағдат Сұлтанқызы [Мәтін] // Ана тілі. – 2023. – 9 қараша.

4 **Аяған, Б.** Түркістан легионы: Соғыстың ащы дәмін тақандар [Мәтін]. [Электронный ресурс]. – <https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=kk&u=https://e-history.kz/kz/news/show/2648&prev=search&pto=aue>

5 **Ұшқын, С.** // Ұмыт қалған ұлттық әдебиет. [Электронный ресурс]. – https://el.kz/umit_kalgan_ulttik_adebiet_25385/

6 **Айтбаев, М.** Шер. Шығармалары. Құрастырып, алғы сөзін жазған Уақап Қыдырханұлы [Мәтін] – Алматы : Жазушы, 2005. – 268-б.

7 **Абдуллин, Х.** Тұтқын жыры. «Тұтқын жыры», «Жолтай. Досым Жағыпарға арнаймын» өлеңдері, «Жауырын» балладасы, «Мәжит Айтбаевтың 30 жылдығына» [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 16 шілде.]

8 **Ахмет, А.** // Естелік. [Электронный ресурс]. – https://el.kz/content-29252_18635/

9 **Бейісұлы, Ғ.** Тамұқтан өткен тағдыр. [Мәтін] – Алматы : «Өлке» баспасы, 2002. – 400-б.

10 **Қыдырханұлы, У.** «Өз елім – өзегім»: Эссе, толғау, естелік, деректі әңгімелер. [Мәтін] – Алматы : Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. – 264-б.

11 **Кәкен, А.** 1944 жылы ана тілін қорғап Венада баяндама жасаған Хәкім Тыныбеков деген кім? [Мәтін] // Түркістан. – 1997. – 5–10 наурыз.

12 **Қыдырханұлы, У.** Абылай хан суретінің авторы кім? // Әдебиет айдыны. [Мәтін] – 2008. – 11 қыркүйек. – Б. 4–5.

13 **Ахмет, А.** Қазақ әдебиеті тарихындағы Сырым Датұлы бейнесінің тарихи сабақтастығы [Мәтін]. [Электронный ресурс]. –

<https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=kk&u=https://abai.kz/post/122454&prev=search&pto=aue>

14 **Садыкова, Б. И.** История Туркестанского легиона в документах. [Мәтін] – Алматы : Кайнар, 2002. – 248 с.

15 **Кесижи, А.** Еуропаға таныс, Қазақстанға бейтаныс Қарыс Қанатбай кім? [Мәтін]. [Электронный ресурс]. – <https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=kk&u=https://qamshy.kz/article/687-europagha-tanys-qazaqstangha-beytanys-qarys-qanatbay-kim&prev=search&pto=aue>

16 **Орталтай, Х.** Елім-айлап өткен өмір. [Мәтін] – Алматы : «Білім», 2005. – 632-б. Екінші басылым.

17 **Кәкен, А.** Түркістан легионы. [Мәтін] – Астана : Республикалық баспа-полиграфия орталығы, 2000. – 140-б.

18 **Сыздықов, С., Артықбаев, Ж., Жүсіп, С., Қамзабекұлы, Д., Жұмағұл, С., Кемеңгер, Қ.** Рухани жаңғыру : «Мәңгілік Ел» құндылықтары және Алаш идеясы : тарихи тәжірибесі, сабақтастығы және болашағы. Оқу әдістемелік құрал. [Мәтін] – Нұр-Сұлтан, 2019. – 380-б.

19 **Streit C.** Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. [Мәтін] — Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1978. – 445 p.

20 **Верт, Н.** История советского государства. 1900-1991 : Пер. с фр. [Мәтін] – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.

References

1 **Zhylgeldinov, M.** // Sogys tutkyndary maselesi KR Prezidenti Arhivinin nazarynda [The issue of prisoners of war is under the attention of the archive of the president of the Republic of Kazakhstan] <https://e-history.kz/kz/publications/view/1987>.

2 **Esmagambetov, K., Akhmet, A.** Sogys tutkyndary maselesi ali de kogam [The issue of prisoners of war is still in the public eye of Sovereign Kazakhstan]. [Text] – 2012. – 9 m.

3 **Kokebaeva, G.** Al-Farabi atyndagy Kazak ulttyk universitetinin professor, Tarikh gylymdarynyn doktory : «Tutkyndardy satkyn deu tek Kenes okimetine tan» [Sell tutkyn Deo only to the Kenes government] [Text] zanmedia.kz...lzhau...kebaeva...farabi-atynda...aza...deu...

4 **Ayagan, B.** Nurkistan legion: Sogystyn ashy damin // Kazakhstan tarihy portaly. [Turkestan Legion: those who taste the bitter taste of war] [Electronyy resours]. – <https://e-history.kz/kz/news/show/2648>

5 **Ushkyn, S.** Umyt kalgan ulttyk adebiet. [Forgotten national literature] [Text] [Electronyy resours]. – https://el.kz/umit_kalgan_ulttik_adebiet_25385/

6 **Aitbaiev, M.** Sher Shygarmalary Kurstyryp algy sozin zhazgan Uakap Kydyrkhanuly. [Cher. Works. The author of the preface was Vakap Kydyrkhanuly] [Text] – Almaty : Zhazushy, 2005. – 268 p.

7 **Abdullin, X.** Tutkyn zhyry. «Tutkyn zhyry» «Zholtai. Dosym Zhagyparga arnaimyn» olenderi, «Zhauryryn» balladasy, «Mazhit Aitbaevtyн 30 zhyldygyna» [Prisoner song. «Prisoner song», «Zholtai. Poems «dedicated to my friend Zhagypar», The Ballad «shoulder», «to the 30th anniversary of Mazhit Aitbayev»] [Text] // Kazak adebiety. – 1996. – 16 shilde.

8 **Akhmet, A.** Estelik. [Memory] [Text]. [Electronnyy resours]. – https://el.kz/content-29252_18635/

9 **Beisuly, G.** Tamuktan otken tagdyr. [Fate passed through tamuk] [Text] – Almaty : «Olke» baspasy, 2002. – 400 p.

10 **Kydyrkhanuly, U.** Abylaikhan suretinin avtory kim? [My country is my core]: essays, reflections, memoirs, documentary stories] [Text] // Adebiety aidyny. – 2008. – 11 Kyrkuiek. – P. 4–5.

11 **Kaken, A.** 1944 zhyly ana tilin korgap Venada bayandama zhasagan Hakim Tynybekov degen kim? [Who is Khakim Tynybekov, who spoke in Vienna in 1944 in defense of his native language?] [Text] // Turkistan. – 1997. – 5–10 nauryz.

12 **Kydyrkhanuly, U.** Abylai khan suretinin avtory kim? // Adebiety aidyny. [Who is the author of aby lai Khan's painting?] // Literature month]. [Text] – 2008. – 11 Kyrkuiek. – P. 4–5.

13 **Akhmet, A.** Kazak adebiety tarikhyndagy Syrym Datuly beinesinin tarihi sabaktastygy. [Historical continuity of the image of Syrym Datuly in the history of Kazakh literature] [Text] library.wksu.kz/dmdocuments/Axmet.pdf/

4 **Sadykov, B.** Istoriya Turkestanskogo regiona. [The history of the Turkestan Legion in the documents]. [Matin] – Almaty : «Kainar», 2002. – 95 p.

15 **Kesizhi, A.** // Evropaga tanys, Kazakhstanga beitanys Karys kanatbai kim? [Who is familiar to Europe and unfamiliar to Kazakhstan Karys Kanatbay?] [Text] qamshy.kz/article/687-europagha-tanys... qarys... kim.

16 **Oraltai, X.** Elim-ailap otken omir. [«I don't know,» I said.] [Text] – Almaty : «Bilim», 2005. – 632 p. Ekinshi basylym.

17 **Kaken, A.** Turkistan legion. [Turkestan Legion]. [Text] – Astana : Respublikalyk baspa poligrafyalyk ortalыk, 2000. – 140 p.

18 **Ergazina, D.** Sogys tutkyny kalai legioner atandy? [How did a prisoner of war become a Legionnaire?] [Text] // Egemen Kazakhstan. – 2016. – 26 kasan.

19 **Streit C.** Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945 [Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945.] [Text] – Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1978. – 445 p.

20 **Abdualap, K.** Istina Turkestanskogo legiona – mejdu svastikoi I krasnoi zvezdoi. Issledovanie/perevod s kazakskogo yazyka. [The truth of the Turkestan Legion is between the swastika and the red star.] Research/translation from the Kazakh language] [Text] – Astana : Issledovatel'skii institute «Obshetvennoe mnenie», 2015. – 98 p.

04.04.24 ж. баспаға түсті.

25.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Б. Шалғынбекова¹, А. Д. Амренов², С. Б. Жумагул³

^{1,2}Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Евразийский Национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 04.04.24.

Поступило с исправлениями 25.04.25.

Принято в печать 26.05.25.

О ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ-ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается творчество казахских писателей, оказавшихся военнопленными в годы Второй мировой войны. Изучены политические и социальные основы обретения нового содержания и актуальности в художественно-эстетической, тематически-идеальной системе творчеством талантов узников фронта казахского письма в годы Второй мировой войны таких, как Карыс Канатбай (Канатбаев), Мажит Айтбаев, Мауликеш Кайбодин (Маулекеш Кайбалды), Хамза Абдуллин, Даулет Тағыберли, Али Аскар, Мажит Аяпбеков, Хаким Тыныбеков, Гайпен Бейисулы, Жакебай Бапиш, Айткеш Толғанбаев. В статье по-новому оценивается их мужество в попытках разоблачить и критиковать последствия подавления идей национальной свободы и ментальности советской коммунистической политикой, преступление подвергания национальной интеллигенции сталинским репрессиям, с их тоской по Казахстану в военном плену другой страны, в том числе и

Туркестанского легиона. Рассказывается о том, что в годы Второй мировой войны казахские литераторы наполнились новым литературным содержанием в борьбе с тоталитарной системой. В статье также подчеркивается, что основной темой в творчестве художников являются национальная литература и культура, судьба человека и общечеловеческие ценности. В дополнение к этому показано, что политические репрессии в тоталитарной системе продолжались даже во время Второй мировой войны, что писатели и художники-фронтовики, будучи военнопленными, были отправлены в тюрьмы и на многие годы лишились свободы. Рассказывается о сложной и трагической судьбе художников, которые спаслись от давления советского преследования путем эмиграции.

Ключевые слова: война, армия, пленник, судьба человека, Туркестанский легион, творчество.

*A. B. Shalgynbekova¹, A. D. Amrenov², S. B. Zhumagul³

^{1,2}Pavlodar Pedagogical

University named after Akey Margulan,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³L. N. Gumilyov Eurasian

National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 04.04.24.

Received in revised form 25.04.25.

Accepted for publication 26.05.25.

ABOUT THE CREATIVE ACTIVITY OF KAZAKH WRITERS-WAR PRISONERS DURING THE SECOND WORLD WAR

The article examines the work of Kazakh writers who were prisoners of war during the Second World War. The political and social foundations of acquiring new content and relevance in the artistic-aesthetic, thematic-ideal system were studied by the creativity of the talents of prisoners of the Kazakh writing front during the Second World War, such as Karys Kanatbay (Kanatbayev), Mazhit Aitbaev, Maulikesh Kaiboldin (Maulekesh Kaibaldy), Khamza Abdullin, Daulet Tagyberli, Ali Askar, Mazhit Ayapbekov, Hakim Tynybekov, Gaipen Beyisuly, Zhakebay Bapish, Aitkesh Tolganbaev. The article re-evaluates their courage in trying to expose and criticize the consequences of the suppression of ideas of national freedom and

liberation by Soviet communist policies, the crime of exposing the national intelligentsia to Stalinist repression, with their longing for Kazakhstan in military captivity of another country, including the Turkestan Legion. It is said that during the Second World War, Kazakh writers were filled with new literary content in the fight against the totalitarian system. The article also emphasizes that the main theme in the work of artists is national literature and culture, human destiny, and universal values. In addition to this, it is shown that political repression in the totalitarian system continued even during the Second World War and that writers and front-line artists, being as prisoners of war at the same time, were sent to prison and deprived of their freedom for many years. The article tells about the complex and tragic fate of artists who escaped the pressure of Soviet punishment through emigration.

Keywords: war, army, prisoner, human destiny, Turkestan Legion, creativity.

<https://doi.org/10.48081/YBSS2244>

**M. K. Sharipova¹, Al-Rubaiyai Ali Gomar Ali²,
L. R. Krymova³, T. S. Kusainova⁴, M. A. Garibova⁵**

^{1,3,4}Eurasian National

University named after L. N. Gumilyov,
Republic of Kazakhstan, Astana;

²Education Department,
Republic of Iraq, Diyala;

⁵Tajik National University,
Republic of Tajikistan, Dushanbe.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9740-9624>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0392-8297>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0002-7691>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2753-4146>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3308-4403>

*e-mail: madina_pgu@mail.ru

BIPOLARITY OF ASSESSMENT OF THE MEANING OF A BORROWED WORD – THE MYTHONYM PERI IN THE RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

This article examines the bipolarity of assessing the meaning of the borrowed word-mythonym peri in differently structured languages: Russian and Kazakh. The evolution and adaptation of this mythonym in different linguistic and cultural contexts, as well as its different emotional assessment, are shown. In the compared languages there is a shift in the meaning of the image of peri. This mythonym has a variety of stylistic shades, which depend on the genre, context and purpose of using the text. Thus, in the Russian language, the mythonym peri performs a function similar to the muses in ancient mythology, symbolizing poetic inspiration and creativity, and refers to high style. In the Kazakh language, this mythonym is used in folklore and has a variable meaning, which has a predominant negative assessment: it is often associated with demons: albasty, zheztyrnak, zhalmauyz kempir and harmful spirits, and is also used in colloquial speech. The reasons for the transition of the meaning of this mythonym from the androgynous type to the designation of a female person

are named. Synonyms for this word have been identified, which reflect local mythological and cultural characteristics. The study was conducted on the basis of comparative, historical and etymological analyses.

Keywords: bipolarity; borrowing; grade; connotation; word-mythonym, meaning; mythology.

Introduction

The uniqueness of a language is formed under the influence of two key factors: its origin and interaction with other languages – language contacts. These factors can be seen as «two opposing forces» that determine the uniqueness of each language. Language contacts are among the most significant events in the history of a language and have the most significant impact on its development [1, p. 169].

Any language contact necessarily includes mutual influence and enrichment of languages, otherwise the contact itself loses its meaning. Borrowing serves as evidence of such contacts between languages and cultures. L. V. Shcherba emphasized the importance of studying bilingualism as the basis for borrowing [2, p. 52].

The scientific novelty of the study lies in the fact that it is the first attempt at an ethnolinguistic, linguocultural analysis of the word-mythonym peri in a comparative aspect in languages of different structures.

The study of borrowed words in a comparative aspect can shed light on the essence of lexical processes, the interaction of languages, direct contacts with which led to the borrowing of certain linguistic elements into the language.

In linguistics, much attention is paid to the problem of borrowing in the Russian language. A significant number of studies have been devoted to the study of borrowing and borrowed words, starting with the works of R. F. Brandt, F. I. Buslaeva, Y. K. Grot, N. K. Dmitrieva, E. F. Karsky, F. E. Korsh, P. Melioransky, A. I. Sobolevsky, M. I. Sukhomlinov and others, and ending with modern domestic and foreign research, such as the works of I. U. Asfandiyarova, N. A. Baskakova, N. I. Gainullina, V. G. Demyanova, L. P. Efremova, L. P. Krysina, Kh. Kh. Makhmudova, K. Mengesa, N. A. Meshchersky, N. F. Potemkina, G. Ya. Romanova, K. P. Smolina, G. P. Sorokoletova, Yu. S. Sorokina, G. V. Sudakova, G. G. Timofeeva, R. A. Yunaleeva and others.

Famous scientists such as C. C. Valikhanov, S. Kaskabasov, A. Divaev, G. N. Potanin and V. Orlov, showed significant interest in the demonological characters of Kazakh folklore.

The goal is to substantiate the bipolarity of assessing the meaning of the borrowed word - the mythonym peri in the Russian and Kazakh languages.

To achieve this goal, the article solves the following research problems:

1 Consider the etymology of the word-mythonym *peri* to discover the causes of bipolarity and trends in the development of semantics;

2 Identify signs of lexical-semantic development of the word *peri* in the Russian and Kazakh languages.

3 Characterize the semantic transformations of the word *peri* in the Russian and Kazakh languages.

Materials and methods:

The research material was collected using a continuous sampling method: from the texts of the National Corpus of the Russian Language (NCRL), the Almaty Corpus of the Kazakh Language (ACKL).

The following research methods and techniques were used in the work: comparative, comparative, historical, descriptive methods, historical-etymological, contextual analysis.

Results and discussion

In linguistics, the term bipolarity (ambivalence, duality) is not widely used and generally accepted; in this context, it means the presence of two opposite meanings or perceptions of the same word in different languages or cultures. The same word or expression in different languages or cultures has completely different, often opposite, meanings or connotations. The term *bipolarity* means «bipolar pole, having two opposite functors, two poles» or «multipolarity» [3, p. 149].

The bipolarity of assessing the meaning of the borrowed word-mythonym *peri* in the Russian and Kazakh languages can be considered from the point of view of the cultural and linguistic characteristics of both languages.

The word *peri*, *pari*, *pairika* from Persian, means denotes fantastic, magical, kind, beautiful creatures, in the form of beautiful winged girls guarding sacred places, pure and kind people, epic heroes from evil spirits in Persian mythology. Also, an indication that a given word is borrowed is the complete absence of the internal form of the word, which is typical for borrowed words. Compare: *You're pretty as peri*. – *Full, please. Airy, light, graceful, she represents to me the ideal of Peri* [4, p. 1].

This mythonym *peri* did not always designate a female person; it could also combine androgynous qualities, that is, this word could be used to describe both a male and a female person. Compare: *Mom, Peri hit me with his wing and hurt me!*

The word «*pairika*» was a «*theomorphic metaphor*», symbolizing idolatry «*uzdes-parastikh*», meaning «worship of various deities and spirits» [5, p. 152].

Etymologically, *Pairika* (*Peri*) goes back to the word *Parasti*, which had several meanings, for example:

- 1) «worship»: Buddha, fire, sun;
- 2) «passion for something»;
- 3) «loyalty»;

4) «love for the male sex». Compare: <...> *In the book of heart thieves - he is the first, or he is a houri, or an angel, or even a peri!*

The word *pairika* has changed to *parig*, *pari*, *peri*, *peri*. In the source language, the root – *par* – expresses the meaning “wing, feather, fly, spread wings». Compare: *baland-pari* (fly high).

F. Steingass defines *peri* as: «a spirit or supernatural being in Persian mythology and in the folklore of the peoples neighboring Persia» [5, p. 152]. Compare: *The real peri of the East... The peri rose to the heavens from the eastern side, where the dawn basked; <...> can be compared with the eastern Peri* [4, p. 2].

Over time, the term began to be dominated by the meaning of a feminine character, perhaps due to the fact that elements of matriarchy or the strong influence of women in the spiritual sphere were observed. Some researchers confirm the version of the existence of a gynecocratic form of society in the Ancient East in the early stages of the era of agriculture, in particular, V.N. Dyakov argued for the existence of a matrix-centered society among all ancient peoples. Compare: *Isn't that the same shrew? The evil warrior rushed to Peri* [4, p. 3].

Peri have a connection with the water element and have the character of «*mistresses of water*». Compare: «...that she is the only one, that she, only she, he always loved so ardently, <...>, a wondrous *peri*, rising with a voice from the underwater depths, filling the sails, swiftly sweeping through the fiery waters of the night...; With the passivity of an oriental girl, she jumps into the bottomless sea, where water feathers greet her and lull her with their caresses. [4, p. 3];

In Russian, synonyms for the word *peri* are *fairy*, *nymph*, *forest maiden*, *mermaid*, *angel*, *houris*, *sylphs*. Compare: *This is the palace of the invisible fairy, the Indian peri; How pathetic is the beauty of living people... in comparison with the beauty of the wondrous creatures of the airy world, these inexpressibly, unimaginably beautiful sylphs, houris, peris and the like! Div decided on something terrible: he called Peri – the Beauty of the World; Virtuous fairies lull her to sleep with songs* [4, p. 2];

Peri can emit unusual odors: aroma and fragrance. Compare: *And only by the rustling of leaves, by the **aroma** of blooming flowers, by the quiet croaking of peacocks, Div knew that his spell had been heard, that **Peri** had come...;* [4, p. 2];

Peri clothes are light, airy, gauzy. Compare: *In the thicket of trees, he finally noticed white clothes... Peri!; From light clouds, from fountains, from rose bushes, from kiosks, from the sea flies an endless swarm of lovely creatures in gauze dresses, with flowers in their hair, with butterfly wings behind their shoulders. These are peri, the living flowers of the Muslim Valhalla.*

They also have the gift of singing. Compare: «...where she sang like *Peri*, dressed in a white dress...»

Peris can marry and have children. But if Peri was dying and some kind spirit who loved her was sitting at her head...[4, p. 3];

Peri are very powerful creatures, capable of fighting and defeating evil demons and genies. Compare: *It is very possible and natural that Div (dev), defeated by Peri, brought the stubborn Chinese princess...*; In mythology, it is believed that stars falling from the sky are a sign of such a battle. Compare: *Poor Peri is in captivity of the spirit of darkness. Sayer-apa was worried not only that I would find myself alone with the genies and peris at night without any protection. But when we are talking about something really important, there is no time for invisible spirits or peripheries standing in the way* [4, p. 3].

In the poetic texts of Russian writers, peri is often associated with the muse. Her beauty inspires the poet, evokes feelings of delight, admiration, longing for love – all this compels the poet to create.

In Russian, the mythonym peri is a benevolent, fantastic, magical creature, which often appears in the form of a beautiful woman with wings. Her kindness is manifested in the fact that, flying to earth, she has compassion for people. «Since wings are etymologically an attribute of peri, in Russian romantic poetry this image is re-interpreted and peri acquires the qualities of an angel» [6, p. 1]. Compare: *Angel Peri invariably confused those words, Angel Peri once illuminated with his presence. The peri rose to the heavens from the eastern side, where the dawn basked. The angels and peri finished their work and at once soared into the stratosphere, to their camps – and again a hopeless night fell on the unfortunate city* [4, p. 3];

The main features of peri in the language of Russian poetry are:

1 Beauty, which becomes the special object of attention of poets, for the poet is a symbol of the expression of complex ideas and emotions;

2 Youth, reflecting bodily beauty, symbolizing not only physical attractiveness, but also harmony, health, and morality.

3 The ability to inspire passion and arouse admiration, to inspire poets, these qualities evoke associations with the muse.

As we can see, in Russian the word peri carries a positive assessment. Compare: *She's a peri, from a line of good geniuses* [4, p. 2];

This word has been preserved among the Turkic-speaking peoples who inhabit Asia Minor and Central Asia, the Volga region and the Southern Urals, the North Caucasus, and Transcaucasia.

The mythonym pari is used in the legends of the Tajiks, Persians, Afghans, and later in the language of the Turkic peoples, but with a predominance of the opposite meaning. In the Kazakh language, peri are evil demons, spirits that are similar in many ways to the shaitan. In Kazakh mythology, peris are divided into: *orman perisi, su perisi, Muslim perisi, kafir perisi* [7, p. 2].

Peri in the Kazakh language is synonymous with the word *albasty* – a mythological character found in Kazakh folklore, the owner of negative forces, such as *zhalmauzykempir, mystankempir, zhezyrnak*. *Albasty – su tylsymyn baylanysty azizil peri*. In Turkic legends and fairy tales, the Pari can live underground, having beautiful palaces and gardens. Compare: Жер түбіне жет nepi! – *Go to the bottom of the earth, witch!*

Мәңгүрт боп кеткен бе?

– *Peri* салқынын салмаса...

– Не де болса тегін емес.

Has it gone crazy?

«If the witch doesn't keep her cool...

– In any case, this is not without reason.

Peri қаққан (соққан) – became crazy.

D. K. Zelenin, A. Z. Rosenfeld note that the original monastery of *albasty* (*almaste*) is associated with water [5, p. 153].

With the spread of Islam in the East, the Pairiks, who later became known as Peris, began to be considered fallen angels led by the demon Azazil (Iblis). However, they were given a chance to return to heaven if they sincerely repented of their sins and performed good deeds. In Zoroastrianism, Pairikas and Jains (daivas, devas, divas) were allies in the army of evil. Compare: *She stands at the door, like an exiled peri at the gates of heaven; <...> crying with tears of love and repentance fallen peri* [4, p. 3].

In Kazakh mythology, there are 3 main groups of mythonyms, which reflect:

1 Pre-Islamic period (*Albasty* (kara, sary, sasyk), *zhezyrnak*, *aidarkhan*, *sorel*, *konayak*, *ubbe*, *zhalmauzyk*, *zhalmauzykempir*, *deu* (dev, div) *obyr*, *mystankempir*, *martu*, *kuldirgish*);

2 The period of the spread of Islam (*zhyn*, *shaitan*, *peri* (adal, aram, kapid, Muslim peri), *ybylas*, *Zhebreyil perishte*, *Azreyil perishte*, *shiltan*, *Su Suleimen*, *qydyr*, *aulie*);

3 Personal genies of Kazakh bucks (*Kokaman*, *Nadir-Sholpak*, *Shoyynkulak*, *Sharabas*, *er Shoylan Tompakai*, *Zhirentai*, *Tautailak*, *Tolybek*, *Barlybai*, *Zhargysha*, etc.) [8, p. 7; 9, p. 8].

In Turkic folklore, *peris* and *jinn* and *divas* always fight with each other. Compare: *Div, defeated by Peri*.

As we can see, the words *peri*, *like genie and shaitan*, belong to the mythonyms that came along with Islam. Unlike the Arabic mythonyms *jinn* and *shaitan*, the word *peri* is not found in the Holy Book of the Koran. The seventy-second sura in the Koran is called «Al-Jinn» («The Jinn»), which consists of 28 verses.

The word «*Shaitan*» is used 70 times in the singular and 18 times in the plural in the Qur'an [10, p. 5].

Compare: *Сонан соң зауал шақта жан алуға келетін екі пері – Әзірейіл, Жебірейіл/ Then, two angels who come to take souls at the moment of death - Azrael and Gabriel.*

The meaning of the word *peri*, unlike the Russian language, in the Kazakh language prevails with a negative meaning and is stylistically more often used in the colloquial vocabulary. According to Kazakh beliefs, *shaitans* are sexless and cannot continue their race themselves, without the help of people, so they turn into *peri*, turn into beautiful girls in order to have offspring, come to lost travelers - men who have settled down for the night, but after the night, the man goes crazy for the rest of his days. In the Kazakh language, the word angel (*perishte*), unlike the Russian language, is not a synonym for the word *peri*. Compare: *Періште ме, пері ме екен иеміз / Is it an angel or a fairy? Туыстарымен қарым – қатынасты бұзған үйге періште кірмейді; Жетімнің малын жейтін үйге періште кірмейді; Алланың сүйсініп жаратқаны періштелері болыпты (оказываются, ангелы с любовью созданы богом); архангел – Жебірейіл періште (Архангел Гавриил); в переносном значении; безгрешный, чистый ангел – жас сәби періште ғой (ребенок – это ангел), алтын көрсе, періште жолдан қашады – (при виде золота и ангел убегает с дороги) / An angel will not enter a house that has broken relations with relatives; An angel will not enter a house that has devoured the property of an orphan; It turns out that angels were created with love by God; Archangel Gabriel is a young angel (Archangel Gabriel); in a figurative sense; a sinless, pure angel is a young baby angel (a child is an angel), when he sees gold, an angel runs away from the road (at the sight of gold and an angel runs away from the road).*

The word *pari* in the Persian language do not have the same linguistic root, but they have common meanings: «mythical essence», «spirit», «wings». Compare: *Перілер жер бетінде жүрсе де, Мен періштеден артық едім. Даже если по земле ходили феи, я был лучше ангела/ Even if fairies walked the earth, I would be better than an angel. Even if fairies walked the earth, I would be better than an angel [11, p. 11].*

Fairies in mythology belong to sentient beings, like humans, jinns, devils, and angels «by nature are not capable of creativity, therefore they have souls». Compare: *Жаның барда кет, пері! / Go while you can, fairy! [11, p. 12].*

The word *peri* began to acquire steel positive qualities in literature, folklore, folk magic-fantasy tales, as a result of which they began to personify love, beauty, and kindness. In the Kazakh language, the proper name *Perizat* is actively used, which in Iranian means fairy, beautiful, graceful.

The word *angel* in the Kazakh language has derivatives: angelicity – angelicity can be seen in his every action (every action of his speaks of his honesty), to become an angel (pretending to be an angel, sinless, honest).

As we can see, the word *fairy* retains its mythological basis in the languages under consideration, but has certain distinctive features in cultural perception, which leads to different shades of meaning. Thus, in the Russian language, *peri* expresses a positive assessment, in the Kazakh language, the meaning is more variable, depending on the specific cultural context: positive, but negative assessment prevails more. On the basis of the comparative analysis of the mythonym *peri* in languages with different structures, its common and distinctive features were revealed.

In Judaism and Christianity, the world of invisible beings is dichotomous for a person: it consists of two parts – good and evil spirits, the Islamic picture of the invisible world is complex, in addition to good and evil spirits, there is a category of spirits that cannot be unambiguously attributed to good or bad, for example, mythonym *jinn*. Compare: «<...> ... they passed on the bright jinn ... the knowledge of crafts, for which Adyghe blacksmiths, carpenters and goldsmiths are famous»; «But the evil jinn looks at him and tries to destroy him; «... because jinn, that is, malicious spirits, disturbed her homeland with incessant raids»; According to Muslim legend, God created man from clay, and fairy from fire. Compare: *The beauty ... told me: - You must not sleep until morning and look at the fire; But the evil spirit is already waving its silver wings, and its eyes are glued to the beauty of the Fairy - the spirit of the world.*

Conclusions

In the Kazakh language, the word «fairy» has a pronounced folkloric tone. It is often associated with demonic or ominous beings, spirits that can be both harmful and seductive. It is used in fairy tales, legends and traditional legends, it expresses a negative assessment, and it is also used in a colloquial style.

In Russian, this word expresses a positive assessment. In the context, they are most often described as beautiful, ephemeral and magical creatures, personifying a fairy or a nymph, and are used in an artistic style with high-poetic, poetically obsolete.

These differences emphasize how the same borrowed word can develop different stylistic and cultural meanings in different languages.

The issue of bipolarity of the meaning of the borrowed word *peri* in Russian and Kazakh languages is an interesting example of how the same word can evolve and adapt in different linguistic and cultural contexts, while expressing different emotional values.

Список использованных источников

- 1 Мечковская, Н. Б. Социальная лингвистика. – М. : Аспект Пресс, 2019. – 207 с.
- 2 Щерба, Л. В. О понятии смешения языков // Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – М., 1958. – Т. I. – С. 40–53.
- 3 Комлев, Н. Г. Словарь иностранных слов: [более 4500 слов и выражений]. – Москва : Эксмо, 2016. – 669 с.
- 4 Национальный корпус русского языка / [Электронный ресурс]. – URL: <https://ruscorpora.ru/> (дата обращения: 25.08.2024 г.).
- 5 Мифология перси / [Электронный ресурс]. – URL: <https://vk.com/@elveoart-mythology-of-peri> (дата обращения: 25.09. 2024 г.).
- 6 Шакирова, Д. Р. Лексема перси в языке русской поэзии XIX начала XX веков / [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/leksema-peri-v-yazyke-russkoy> – (дата обращения: 24.11.2024 г.).
- 7 Каспий теңізінде су перісі жүр: ол туралы ғалымдар не дейді? / [Электронный ресурс]. – URL: <https://sn.kz/sn-tylsym/58702-kaspii-tenizinde-su-perisi-zhur-ol-turaly-lem-galymdary-ne-deidi> (дата обращения: 15.09.2024 г.).
- 8 Алматинский корпус казахского языка (АККЯ) / [Электронный ресурс]. – URL : http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru (дата обращения: 24.11. 2024 г.).
- 9 Мифологические образы в фольклоре казахского народа / – URL: <http://timc.kz/> (дата обращения: 22.11. 2024 г.).
- 10 Шайтан и его предназначение/ – URL: <https://erfan.ir/ru/> (дата обращения: 22.09. 2024 г.).
- 11 Аляутдинов, Ш. Р. Мир ангелов в исламе / Ш. Аляутдинов. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://umma.ru/> (дата обращения: 20.09. 2024 г.).

References

- 1 Mechkovskaja, N. B. Social'naja lingvistika [Social linguistics] [Text]. – Moscow. – 2019. – 207 p.
- 2 Shherba, L. V. O ponjatii smeshenija jazykov [About the concept of mixed languages] [Text]. – Moscow, – 1958. – Vol. I. – 40–53 p.
- 3 Komlev, N. G. Slovar' inostrannyh slov [Dictionary of foreign words] [Text]. – Moscow. – 2016. – 669 p.
- 4 Nacional'nyj korpus russkogo jazyka. [National corpus of the Russian language] [Electronic resource]. <https://ruscorpora.ru> (Accessed date 25.08.2024).

- 5 Mifologija peri [Peri mythology]. [Electronic resource]. – <https://vk.com/@elveoart-mythology-of-peri> (Accessed date 25.08.2024).
- 6 Shakirova, D. R. Leksema peri v jazyke russkoj poezii XIX nachala XX vekov [The lexeme peri in the language of Russian poetry of the 19th and early 20th centuries] [Electronic resource]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/leksema-peri-v-yazyke-russkoy> (Accessed date 25.08.2024).
- 7 Kaspij tenizinde su perisi zhur: ol turaly galymdar ne dejdi? [There is a mermaid in the Caspian Sea: what do scientists say about her?]. [Electronic resource]. – <https://sn.kz/sn-tylsym/58702-kaspii-tenizinde-su-perisi-zhur-ol-turaly-lem-galymdary-ne-deidi> (Accessed date 25.08.2024).
- 8 Almatinskij korpus kazahskogo jazyka [Almaty National Language Corpus] [Electronic resource]. – http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru (Accessed date 25.09.2024).
- 9 Mifologicheskie obrazy v fol'klore kazahskogo naroda [Mythological images in the folklore of the Kazakh people] [Electronic resource]. – <http://timc.kz/> (Accessed date 27.10.2024).
- 10 Shajtan i ego prednaznachenie [Shaitan and his purpose] [Electronic resource]. – <https://erfan.ir/ru/> (Accessed date 27.12.2024).
- 11 Aljautdinov Sh. R. Mir angelov v islame [The world of angels in Islam] [Electronic resource]. – <https://umma.ru/> (Accessed date 17.09.2024).

Received 27.01.25.

Received in revised form 31.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

М. Қ. Шарипова¹, Әл-Рубаий Али Гомар Али²,
 Л. Р. Крымова³, Т. С. Құсайынова⁴, М. А. Гарибова⁵
^{1,3,4}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия
 ұлттық университеті,
 Қазақстан Республикасы, Астана қ.
²Білім бөлімі,
 Ирак Республикасы, Дияла қ.
⁵Тәжік ұлттық университеті,
 Тәжікстан Республикасы, Душанбе қ.
 27.01.25 ж. баспаға түсті.
 31.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
 26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ПЕРІ МИФОНИМІ – ҚАБЫЛДАНҒАН СӨЗДІҢ МАҒЫНАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ БИПОЛЯРЛЫҒЫ

Бұл мақалада әр түрлі құрылымды тілдердегі: орыс және қазақ тілдеріндегі пері алынған мифоним сөзінің мағынасын бағалаудың биполярлығы қарастырылады. Бұл мифонимнің әртүрлі лингвистикалық және мәдени контексттерде эволюциясы мен бейімделуі, сондай-ақ оның әртүрлі эмоционалды бағалануы көрсетілген. Салыстырылған тілдерде пері бейнесінің мағынасының ауысуы байқалады. Бұл мифоним жанрға, контекстке және мәтінді қолдану мақсатына байланысты әртүрлі стильдік реңктерге ие. Сонымен, орыс тілінде пері мифонимі ежелгі мифологиядағы музаларға ұқсас қызмет атқарады, поэтикалық шабыт пен шығармашылықты бейнелейді және жоғары стильді білдіреді. Қазақ тілінде бұл мифоним фольклорда қолданылып, ауыспалы мағынаға ие, теріс баға басым: албасты, жезтырнақ, жалмауыз кемпір және зиянды рухтар деген жындармен жиі байланысып, ауызекі тілде де қолданылады. Бұл мифоним мағынасының андрогиндік типтен әйел тұлғасының белгісіне ауысу себептері аталды. Бұл сөздің жергілікті мифологиялық және мәдени ерекшеліктерін көрсететін синонимдер анықталды.

Кілтті сөздер: биполярлық; қарыз алу; баға; коннотация; сөз-мифоним, мағына; мифология.

М. К. Шарипова¹, Аль-Рубайя Али Гомар Али²,
Л. Р. Крымова³, Т. С. Кусаинова⁴, М. А. Гарибова⁵

^{1,3,4}ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

²Управление образования,

Республика Ирак, г. Диялы.

⁵Таджикский национальный университет,

Республика Таджикистан, г. Душанбе.

Поступило в редакцию 27.01.25.

Поступило с исправлениями 31.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

БИПОЛЯРНОСТЬ ОЦЕНКИ ЗНАЧЕНИЯ ЗАИМСТВОВАННОГО СЛОВА – МИФОНИМА ПЕРИ В РУССКОМ, КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматривается биполярность оценки значения заимствованного слова-мифонима пери в разнотипных языках: русском и казахском. Показана эволюция и адаптация данного мифонима в разных лингвистических и культурных контекстах, его различная эмоциональная оценка. В сопоставляемых языках наблюдается сдвиг в значениях образа пери. Данный мифоним имеет разнообразные стилистические оттенки, которые зависят от жанра, контекста и цели использования текста. Так в русском языке мифоним пери выполняет функцию, схожую с музами в античной мифологии, символизируя поэтическое вдохновение и творчество, и относится к высокому стилю. В казахском же языке данный мифоним используется в фольклоре, имеет вариативное значение, которое выступает с преобладанием негативной оценки: часто ассоциируется с демонами: албасты, жезтырнак, жалмауыз кемпир и вредоносными духами, также используется в разговорной речи. Названы причины перехода значения данного мифонима от андрогинного типа к обозначению лица женского пола. Выявлены синонимы для данного слова, которые отражают местные мифологические и культурные особенности. Исследование проведено на основе сравнительно-сопоставительного, историко-этимологического анализа.

Ключевые слова: биполярность; заимствование; оценка; коннотация; слово-мифоним, значение; мифология.

<https://doi.org/10.48081/GEWO8027>

***Н. А. Шахметова¹, А. Ж. Анесова², К. Т. Сарбасова³**

^{1,3}Международный университет «Астана»,

Республика Казахстан, г. Астана;

²Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5003-0385>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2338-0996>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4997-184X>

*e-mail: n.shakhmetova@mail.ru

СОМАТИЗМЫ В АВТОРСКОЙ КАРТИНЕ МИРА С. ЕСЕНИНА И М. ЖУМАБАЕВА

В данной статье на основе аналитического обзора научной литературы, посвященной проблеме исследования, обозначаются признаки соматических единиц, изучение которых обуславливает актуальность выбранной темы. Авторами представляется символическое и мифологическое описание соматизма «глаз / көз» в русской и казахской лингвокультурах. Особое внимание в исследовании уделяется поэтическому осмыслению соматизма «глаз / көз» в творчестве ярких представителей русской и казахской поэзии С. Есенина и М. Жумабаева, чьи произведения стали ярким отражением духовных и художественных исканий их времени. Определяются общие признаки и индивидуальные характеристики соматического мировосприятия в художественном пространстве названных языковых личностей. Наряду с этим, в настоящем исследовании демонстрируется, как универсальный символ зрения адаптируется в рамках национальных традиций, обогащая культуру каждого народа своими уникальными оттенками смысла. Статья обращает внимание на способы выражения эмоциональных состояний через соматические образы в поэзии двух народов. Рассматриваются примеры взаимодействия соматизмов с ключевыми культурными характеристиками, что позволяет глубже понять их семантический потенциал. Важно отметить, что выявленные особенности подтверждают значимость соматической лексики в создании авторской картины мира.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, соматизм, концептуализация, художественный мир, индивидуально-авторская картина мира, национальное мировосприятие, языковая картина мира.

Введение

В рамках антропоцентрической парадигмы, выступающей основным направлением современной лингвистики, язык рассматривается как средство осознания человеком самого себя и окружающего мира. При этом моделью для осмысления, структурирования объективной действительности выступает тело самого человека. В подтверждение нашей мысли приведем слова казахстанского ученого-лингвиста С. Аманжолова: «Тело человека – основа его восприятия окружающей действительности и самого себя» [1, с. 35]. Следовательно, одним из способов концептуализации мира являются лексические единицы, связанные с частями тела человека и животных, или соматизмы.

Как показывает аналитический обзор литературы, посвященной теме настоящей статьи (см. научные труды ученых [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]), соматические единицы характеризуются высокой степенью употребляемости и полисемантической, что подчеркивает рост широкого научного интереса к исследованию данного языкового явления. В связи с этим в лингвистической науке существует множество разнообразных подходов к изучению соматических выражений. Указанный факт обосновывает актуальность выбранной нами темы статьи.

Актуальность темы научной работы определяется еще тем, что соматизм «глаз / көз» до настоящего времени не был объектом сопоставительного исследования, в частности, поэтического мира С. Есенина и М. Жумабаева («казахского Есенина»). В лирике указанных авторов, ярких представителей русской и казахской поэзии, образ *глаз / көз* занимает важное место, однако их экстралингвистическая трактовка, отражающая индивидуально-авторскую картину мира, остается малоизученной. Анализ использования этого соматизма позволит выявить как общие, так и уникальные признаки поэтического мировосприятия двух языковых личностей, шире – определить особенности мировидения русского и казахского народов.

Цель научного труда – на примере соматизма *глаз / көз* определить универсальные признаки и национально специфические характеристики соматического художественного пространства С. Есенина и М. Жумабаева.

Объектом настоящего исследования выступают выражения с компонентом *глаз / көз* в произведениях С. Есенина и М. Жумабаева.

Материалы и методы

Языковой корпус исследования составляют выражения с соматизмом *глаз / көз*, отобранные из художественных произведений С. Есенина и М. Жумабаева; Фразеологический словарь русского языка под редакцией А. И. Молоткова, Казахско-русский фразеологический словарь под редакцией Х. К. Кожаметовой.

В работе применяются следующие лингвистические методы и приемы: дескриптивный (описательный), идиографический, методы сопоставительного, компонентного и концептуального анализов, прием от языкового явления к культуре. Наряду с этим, используются такие общенаучные методы, как синтез, анализ, систематизация и обобщение.

Результаты и обсуждение

Соматическая лексика является универсальной и составляет древнейший пласт языкового сознания, поскольку человеческое тело выступает как непосредственный и доступный объект восприятия и понимания окружающего мира.

Одним из самых значимых соматизмов в русской и казахской культурах является «глаз» (рус. *глаз*, каз. *көз*). Глаза символизируют зрение, восприятие, прозорливость, эмоциональность и духовный свет. Они являются не просто органом зрения, но и «зеркалом души», отображающим внутренний мир человека. В обоих языках словосочетания с компонентом *глаз / көз* играют важную роль в отражении эмоционально-психических состояний и национальных представлений о человеке.

В русской языковой традиции соматизм *глаз* характеризуется своей амбивалентной природой: выражает различные эмоционально-психические состояния человека, правдивость и степень восприятия им окружающего мира; служит инструментом обмана и манипуляции, а также энергетическим средством созидания или разрушения (ср.: «глаз – алмаз» – «очень острое зрение», «прозорливость», «способность замечать детали»; «закрывать глаза» – «сознательно не замечать что-то предосудительное или неприятное»; «недобрый [дурной, черный] глаз» – «о глазах, наводящих взглядом порчу» [10, с. 102–103]; «пустить пыль в глаза» – «вводить в заблуждение, приукрашивая действительность» [10, с. 105]) и т. д.

В казахской лингвокультуре компонент *көз* ассоциируется со связью с миром духов, символизирует духовное благополучие, жизненную энергию, красоту, любовь, заботу; выражает как позитивные, так и негативные состояния души (ср.: «көздің жауын алу» (букв. ослеплять глаза) – «чрезвычайно красивый», «завораживающий взгляд»; «көз қырына алу» (букв. брать на край глаза) – «проявлять заботу», «брать во внимание»; «көзі жаудырау [мөлдіреу]» – «большие лучистые глаза»; «көзі жету» (букв. его

глаза дошли) – «полностью убедиться, удостовериться»; «көз тию» (букв. глазами задеть) – «сглазить», «нанести вред завистливым взглядом»; «көзі қарауыту» (букв. потемнение в глазах) – «помутнение сознания от усталости, волнения и т.п.» [11, с. 100–104]) и др.

Особого внимания заслуживает соматическая лексика в поэтическом творчестве С. Есенина и М. Жумабаева. Сопоставительный анализ двух поэтов неслучаен, поскольку у них наблюдаются схожести в лирическом стиле: оба мастера слова наделяют образы природы глубокими философскими смыслами, отражающими состояние души человека и народа. Творчество М. Жумабаева сравнивают с поэзией С. Есенина благодаря сочетанию национальных традиций и глубокого лиризма, передающих универсальные человеческие переживания через призму национальной самобытности.

Соматические единицы играют значительную роль в семантико-стилистической системе творчества С. Есенина. В текстах поэта встречается обширное количество соматизмов, связанных с частями тела и их символикой, а именно соматический компонент *глаз*.

Глаза в его произведениях множество раз уподоблены цветам, лепесткам: *Зерна глаз твоих осыпались, завяли, / О, если б прорасти глазами, / Как эти листья, в глубину* [12, т. 1, с. 51], они отражают эмоциональное состояние героя, его внутреннее ощущение покоя, тепла, умиротворения: *Кто-то тайный тихим светом / Наполн мои глаза* [12, т. 1, с. 30], и напротив, удаль молодого человека, решительность, горячность в словах и поступках, неуживчивость: *О моя утраченная свежесть, / Буйство глаз и половодье чувств* [12, т. 1, с. 61], являются местом локализации ощущений: *Мне бы только смотреть на тебя, / Видеть глаз златокарий омут* [12, т. 1, с. 71], сравниваются с драгоценными камнями: *О любви вздыхают лишь украдкой, / Да глаза, как яхонты, горят* [12, т. 1, с. 95].

Будучи поэтом, выросшим в деревне и воспевающим ее, он замечает и описывает такие вещи, в которых соматизм глаз выступает в качестве средства наведения порчи: *С глазу ты, с немилого ль взора / Часто она под удой / Поит его с наговором / Преполовенской водой* [12, т. 4, с. 62].

В художественном мире С. Есенина глаза активно вступают в отношения с разностилевыми словами и строят с ними синтаксические связи, в результате которых рождаются как коннотативно положительная, так и отрицательная семантика: *Как совиные глазки за ветками, / Смотрят в шали пурги огоньки* [12, т. 2, с. 7]; *Ну и ночь! Что за ночь! / Черт бы взял эту ночь / С... адским холодом / И такой темнотой, / С тем, что нужно без устали / Бельма перить* [12, т. 3, с. 29–30].

Отношения поэта с женщинами, будь то любовь или разочарование, нашли отражение в многочисленных стихах, где глаза женских образов

становятся важным элементом описания, к примеру: *Много женщин меня любило, / Да и сам я любил не одну* [12, т. 1, с. 68].

Глаза возлюбленной, изображенные поэтом, чаще всего имеют оттенок синего или голубого цвета. При этом С. Есенин избегает сложных метафор и прямолинейно называет цвет глаз. Например, в некоторых стихотворениях он использует прямое наименование, говоря: *«Васильками сердце светится, горит в нем бирюза. / Я играю на тальяночке про синие глаза»* [12, т. 1, с. 8–9] или *«Голубая кофта. Синие глаза. / Никакой правды милой не сказал»* [12, т. 1, с. 106]. В другом стихотворении он вопрошает: *«Я ль не робею от синего взгляда?»* [12, т. 4, с. 92].

Такое конкретное обозначение глаз, особенно через «синий» или «васильковый» цвет, связано с их символическим значением в народной поэзии. Эти образы воспринимаются как простые и близкие, что добавляет гармонии стихотворению. В одном случае глаза ассоциируются с цветком василька и служат основой для создания метафор: *Чтоб с глазами она васильковыми / Только мне – / Не кому-нибудь – / И словами и чувствами новыми / Успокоила сердце и грудь* [12, т. 2, с. 88–89].

В описании глаз любимой поэт не ограничивается цветовой палитрой. Он также использует прилагательные, чтобы передать взгляд как отражение характера. Например, в том же произведении девушка представляется чистой и наивной: *«Я хочу под кротким взглядом / Слушать чувственную вьюгу»* [12, т. 2, с. 73–74]. Однако в другом стихотворении он изображает более зрелую героиню, которая стремится защищать свое счастье: *«Хорошо лежать в траве зеленой / И, впиваясь в призрачную гладь, / Чей-то взгляд, ревнивый и влюбленный, / На себе, уставшем, вспоминать»* [12, т. 1, с. 87]. Итак, С. Есенин использует мотив глаз как ключевой элемент в изображении женского образа, наделяя его как символической, так и эмоциональной глубиной.

Глаза в поэзии С. Есенина выступают не только как элемент портрета, но и как средство общения и передачи эмоций. Они позволяют выразить то, что порой невозможно передать словами. В стихотворении «Дорогая, сядем рядом...» поэт лаконично показывает эмоциональную связь героев: *«Поглядим в глаза друг другу: / Я хочу под кротким взглядом / Слушать чувственную вьюгу»* [12, т. 2, с. 73–74]. Эти строки передают глубокую энергетическую связь между двумя людьми, где взгляд становится способом проникновения в душу и проявления взаимопонимания.

Таким образом, глаза в поэзии С. Есенина приобретают разнообразную символику, отражая как внешний мир, так и внутреннее состояние героя. Они сравниваются с цветами, растениями, драгоценными камнями и природными явлениями, что придает образу многогранность и глубину. Синий и голубой

цвета глаз, часто встречающиеся в его стихах, символизируют нежность, чистоту и гармонию.

Эта тонкая символика зрения близка и произведениям известного казахского поэта М. Жумабаева, в которых взгляд также приобретает особую значимость.

Соматическая лексика в поэтической системе М. Жумабаева играет фундаментальную роль, обогащая художественный мир не только прямым обозначением частей тела, но и сложными символическими и метафорическими коннотациями. В особенности это касается соматизма көз, который часто выходит за рамки простой номинации и становится важным средством выразительности, создавая многоплановые образы и эмоциональные оттенки.

Соматический компонент көз в произведениях поэта используется как в прямом, номинативном значении, так и в метафорическом ключе. В ряде стихотворений көз обозначается как конкретная часть тела, выполняющая традиционную портретную функцию. Это видно в строках *«Сен – жұлдызым, / Сен – көз нұрым»* и *«Қарашы кейін бұрылып... / Жарқ-жұрқ етер көздері»* [13, т. 1, с. 54–55]. Здесь соматизм көз несет основную функцию портретной детализации, подчеркивая физическое присутствие персонажа и одновременно добавляя эмоциональную окраску. В первом случае через глаза (көз) создается образ светлого, почти сакрального присутствия («жұлдызым» и «көз нұрым»), что придает тексту лирическую теплоту и интимность. Во втором случае глаза (көз) становятся частью динамичной картины, отражающей яркость и блеск окружающего мира.

Однако гораздо чаще соматический компонент көз обретает более сложное и символическое значение. Например, в строках *«Тұңғыш қара судай қара көздер / Қандай сыр болса дағы жасырғандай»* [13, т. 1, с. 70] глаза (көз) уподобляются «қара судай» – черной глубокой воде, что создает многослойный образ. Здесь глаза перестают быть просто элементом внешности и превращаются в метафорический символ тайны, скрытой глубины и непроницаемости. Это сравнение вызывает к фольклорным традициям, где вода часто символизирует неизведанное, мистическое начало. Аналогичную функцию соматизм выполняет и в строках *«Қамаган қалың жаудың ортасында, / Көл қылып көздің жасын төккен бауырым»* [13, т. 1, с. 44], где глаза превращаются в источник скорби и печали, а слезы, как часть символической воды, становятся воплощением душевной боли и утраты.

Вместе с тем, в произведениях встречаются более игривые и легкие интерпретации соматической единицы көз. В строках *«Бота көз, сиқырлы сөз Гүлсім ханым»* [13, т. 1, с. 77] глаза сравниваются с «бота көз» – глазами

верблюжонка, что в казахской традиции ассоциируется с нежностью, чистотой и юной невинностью. Это сравнение несет в себе культурную основу, поскольку именно такие глаза являются эталоном красоты в казахской традиции, отражая национальные особенности восприятия красоты и женственности. Через образ глаз (көз), наполненных нежностью, поэт формирует облик хрупкой и трогательной героини, которая сочетает в себе как природную красоту, так и духовную чистоту.

Цветовая символика соматической единицы көз занимает особое место в текстах, усиливая эмоциональные оттенки и культурные отсылки. В казахской поэзии цвет глаз нередко становится ключевым элементом в изображении персонажей. Например, в строках «Судай сұлу қара көз, / Сүйгеніне берген сөз: / Белгілі жерден табылмақ, / Қараңғы жаздың түнінде» глаза, описанные как «қара көз» (черные), приобретают не только портретное значение, но и символическую глубину [13, т. 1, с. 91]. Черный цвет в казахской традиции часто ассоциируется с тайной, загадочностью и глубокой эмоциональностью. Эти глаза скрывают что-то неведомое, притягательное и одновременно недоступное. Таким образом, цвет глаз выступает не просто описательной деталью, но становится важной частью символической системы текста.

Нельзя не отметить и функцию глаз как отражения внутреннего мира персонажа, его чувств и переживаний в восприятии М. Жумабаева. В стихотворении «Мөлдіреп көздеріміз айрылыса алмай, / Ағарып ақ жібектей атса да таң» [13, т. 1, с. 84] глаза (көз) становятся воплощением тоски и нежности, когда через них передаются те чувства, которые невозможно выразить словами. Глаза здесь становятся медиумом между внутренним состоянием героя и внешней реальностью, позволяя автору зафиксировать момент прощальной грусти и невысказанной любви.

Интересной является и функция соматического компонента көз в контрастных и инверсивных конструкциях. Например, в строках «Қарашы өзің өзің көз жүгірттің» [13, т. 2, с. 17] М. Жумабаев использует образ глаз (көз) для создания внутреннего диалога, где взгляд обращен на самого себя. Здесь глаза становятся инструментом саморефлексии, позволяя герою взглянуть на свою жизнь и свое окружение со стороны. В другом контексте, в строках «Нең кетеді, еркетай, / Өлтірсең атып көзбенен?» [13, т. 2, с. 45] взгляд приобретает силу оружия, способного «убить» своей пронзительностью. Этот контраст между внешней мягкостью и внутренней силой взгляда подчеркивает сложность и многозначность образа глаз в поэзии.

Важным аспектом является также связь соматизма көз с фольклорной и мифологической традицией. В строках «Көкшетаудың көзі жас, / Блги мең-

зең, айнымас, / Қалың тұман мұнардан» [13, т. 2, с. 92] образ горы Көкшетау, «плачущей глазами», отсылает к древним представлениям о природе как живом существе. Глаза здесь символизируют не только физический взгляд, но и способность природы чувствовать и переживать вместе с человеком. Этот мотив усиливается в строках «Төніп төмен – киікке, / Қанды көзді қыран жүр», где глаза хищной птицы становятся символом силы, опасности и судьбы.

Глаза в произведениях М. Жумабаева становятся зеркалом души, отражающим внутренний мир героев и их переживания. Они могут быть светлыми и чистыми, как у возлюбленной, или темными и глубокими, как у таинственного персонажа. Они могут плакать и смеяться, любить и ненавидеть, быть источником света или символом трагедии. Именно через соматический компонент көз поэт передает самые сокровенные и важные смыслы, делая их неотъемлемой частью своего художественного мира.

Таким образом, поэты, каждый в своей уникальной манере, используют глаза как важнейший образ, передающий широкий спектр чувств, состояний и символических значений. Образ *глаз / көз* в их поэзии становится не просто номинативным обозначением, а средством создания эмоциональной глубины, культурных аллюзий и фольклорного колорита. У С. Есенина глаза чаще всего ассоциируются с положительными эмоциями, такими, как любовь, нежность и гармония. Он связывает их с природными образами, как васильки и омуты, что символизирует чистоту, невинность и красоту. Цвет глаз в поэзии С. Есенина, как правило, светлый – синий, голубой, и он используется для создания романтического и беззаботного образа. В свою очередь, у М. Жумабаева глаза имеют более темную и драматичную символику. Черные глаза у его персонажей часто ассоциируются с тайной, загадочностью, недоступностью, что также отражает степную культуру и народные традиции. Здесь цвет глаз (көз) служит не только элементом внешнего описания, но и способом выразить внутреннюю напряженность, глубину переживаний и связь с природой и судьбой.

Выводы

Соматические единицы отражают физиологические, этнические и когнитивные аспекты восприятия тела, служа инструментом для концептуализации и интерпретации мира в соответствии с культурными традициями. Через соматическую лексику русский и казахский народы выражают свое мировосприятие, ценности и эмоциональный опыт. Особую роль играет соматический компонент *глаз / көз*, который рассматривается не только через призму физического органа зрения, но и как на отражение духовных и моральных образов, выражающих внутренний мир человека и его восприятие окружающей среды.

Наглядно это демонстрирует сопоставительный анализ поэтического творчества двух великих стихотворцев С. Есенина и М. Жумабаева. Оба поэта наделяют глаза символическим и эмоциональным значением, используя их для отображения душевного состояния человека и его связи с природой. В то время как у С. Есенина глаза чаще ассоциируются со светом, покоем и гармонией, у М. Жумабаева они несут драматизм, таинственность и трагическую глубину. Эти различия обусловлены культурными и мировоззренческими особенностями обоих народов. Соматический компонент *глаз / көз* выступает в роли «связующей нити» между двумя языковыми картинками мира, воплощая национальные особенности и этнические ценности русского и казахского мироощущения, демонстрируя уникальность каждого из них через призму соматического восприятия.

Список использованных источников

- 1 **Аманжолов, С.** Қазақ тілі теориясының негіздері [Мәтін] // Лексикология мәселелері. – Алматы : Ғылым, 2002. – 66–70-б.
- 2 **Вакк, Ф.** О соматической фразеологии эстонского языка [Текст] // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. – Баку, 1968. – 135 с.
- 3 **Старых, О. В.** Соматизм как особый класс слов в лексической системе церковнославянского языка [Текст] // Вестник ПСТГУ : Филология. – 2011. – № 2. – С. 80–85.
- 4 **Ларин, Б. А.** Очерки по фразеологии [Текст]. – Женева : Балли, 1905. – 200 с.
- 5 **Аверина, М. А., Болдырева, Е. И.** Синтаксическая организация фразеологизмов с соматическим компонентом в русском и английском языках [Текст] // Проблемы современной науки. – 2013. – № 7–2. – С. 15–21.
- 6 **Қайдаров, А. Т.** Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 1993. – 44-б.
- 7 **Манкеева, Ж.** Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері [Мәтін]. – Алматы : Жібек жолы, 2008. – 356-б.
- 8 **Авакова, Р. А.** Фразеосемантика [Текст] : монография. – Алматы : Қазақ университеті, 2013. – 245 с.
- 9 **Нұржанова, А. Б.** Дүниенің қарабайыр бейнесі : фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды : автореф. дисс. ... филол. ғыл. канд. [Мәтін]. – Астана, 2010. – 25 б.
- 10 **Войнова, Л. А., Молоткова, А. И.** Фразеологический словарь русского языка [Текст] – 6-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель, АСТ, 2001. – 510 с.

11 **Кожаметова, Х. К., Жайсакова, Р. Е., Кожаметова, Ш. О.** Казахско-русский фразеологический словарь [Текст] = Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік – Алматы : Мектеп, 1988. – 224 с.

12 **Есенин, С. А.** Полное собрание сочинений в семи томах. Т. 1–2 : Стихотворения [Текст]. – М. : Наука, 1997; Т. 3 : Поэмы [Текст]. – М. : Наука, 1998; Т. 4. – М. : ИМЛИ РАН, 2004.

13 **Жұмабаев, М.** Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 1 : Өлеңдер, дастандар, әңгіме [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 2002. – 203-б.; Т. 2. – Алматы : Жазушы, 2005. – 207 б.

References

- 1 **Amanzholov, S.** Qazaq tili teoriyasynyn negizderi [Foundations of the theory of the kazakh language] [Text]. Problems of lexicology. – Almaty : Ğylym, 2002. – P. 66–70.
- 2 **Vakk, F.** O somaticheskoy frazeologii estonskogo yazyka [About somatic phraseology in the estonian language] [Text]. Issues of phraseology and compilation of phraseological dictionaries. – Baku, 1968. – 135 p.
- 3 **Starykh, O. V.** Somatizm kak osobyi klass slov v leksicheskoy sisteme tserkovnoslav'yanskogo yazyka [somatisms as a specific class of words in the lexical system of church slavonic] [Text] – Vestnik PSTGU : Filologiya. – 2011. – № 2. – P. 80–85.
- 4 **Larin, B. A.** Ocherki po frazeologii [Essays on phraseology] [Text] – Zheneva : Balli, 1905. – 200 p.
- 5 **Averina, M. A., Boldyreva, E. I.** Sintaksicheskaya organizatsiya frazeologizmov s somaticheskimi komponentami v russkom i angliyskom yazykakh [Syntactic organization of phraseological units with somatic components in russian and english] [Text]. Problems of modern science. – 2013. – № 7–2. – P. 15–21.
- 6 **Qaydarov, A. T.** Qazaq terminologiyasyna zhanasha kozgarys [A new perspective on kazakh terminology] [Text] – Almaty : Rauan, 1993. – 44 p.
- 7 **Mankeeva, Zh.** Qazaq tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyq negizderi [Cognitive foundations of ethnocultural terms in the kazakh language] [Text] – Almaty : Jibek zholy, 2008. – 356 p.
- 8 **Avakova, R. A.** Frazeosemantika : monografiya [Phraseosemantics : monograph] [Text] – Almaty : Qazaq universiteti, 2013. – 245 p.
- 9 **Nurzhanova, A. B.** Dūnienin qarabayır beynesi : frazeologiyalyq fragmenttin somatikalyq kody : avtoref. diss. ... filol. ğyl. kand. [Primary image of the world : somatic code of the phraseological fragment : abstract ... Cand. of Philol. Sci.] [Text] – Astana, 2010. – 25 p.

10 **Voynova, L. A., Molotkova, A. I.** Frazelogicheskiy slovar russkogo yazyka [Phraseological dictionary of the Russian language] [Text] – 6th ed., revised and enlarged. – Moscow : Astrel, AST, 2001. – 510 p.

11 **Kozhakhmetova, H. K., Zhaysakova, R. E., Kozhakhmetova, Sh. O.** Kazakh-russkiy frazeologicheskiy slovar [Kazakh-Russian phraseological dictionary] = Qazaqsha-orıssa frazeologiyalyq sozdik [Text] – Almaty : Mektep, 1988. – 224 p.

12 **Yesenin, S. A.** Polnoe sobranie sochineniy v semi tomakh. Vol. 1–2 : Stikhotvoreniya [Collected works in seven volumes. Vols. 1–2: Poems] [Text]. – Moscow : Nauka, 1997; Vol. 3 : Poemy [Vol. 3: Poems] [Text] – Moscow : Nauka, 1998; T. 4 [Vol. 4]. – Moscow : IMLI RAN, 2004.

13 **Zhumabaev, M.** Kop tomdyk shygharmalar zhinaghy. Vol. 1 : Olender, dastandar, angime [Collected works in multiple volumes. Vol. 1: Poems, epics, stories] [Text] – Almaty : Zhazushy, 2002. – 203 p.; Vol. 2. – Almaty : Zhazushy, 2005. – 207 p.

Поступило в редакцию 21.01.25.

Поступило с исправлениями 27.01.25.

Принято в печать 26.05.25.

*Н. А. Шахметова¹, А. Ж. Анесова², К. Т. Сарбасова³

^{1,3}«Астана» Халықаралық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

21.01.25 ж. баспаға түсті.

27.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

26.05.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

С. ЕСЕНИН ЖӘНЕ М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ АВТОРЛЫҚ ӘЛЕМ СУРЕТІНДЕГІ СОМАТИЗМДЕР

Бұл мақалада зерттеу мәселесіне арналған ғылыми әдебиеттерге аналитикалық шолу негізінде соматикалық бірліктердің белгілері көрсетілген, оларды зерттеу таңдалған тақырыптың өзектілігін анықтайды. Авторлар орыс және қазақ лингвомәдениеттеріндегі «глаз / көз» соматизмінің символдық және мифологиялық сипаттамасын ұсынады. Зерттеуде орыс және қазақ поэзиясының көрнекті өкілдері С. Есенин мен М. Жұмабаевтың шығармашылығындағы «глаз / көз» соматизмін поэтикалық тұрғыдан түсінуге ерекше

көңіл бөлінеді, олардың шығармалары өз заманының рухани және көркемдік ізденістерінің жарқын көрінісі болды. Аталған ақындардың көркем әлемінде соматикалық дүниетанымның жалпы белгілері мен жеке сипаттамалары анықталады. Сонымен қатар, бұл зерттеу әмбебап көру символының ұлттық дәстүрлерге қалай бейімделетінін көрсетеді, әр халықтың мәдениетін өзінің ерекше мағыналық реңктерімен байытады.

Кілтті сөздер: антропоцентрикалық бағыт, соматизм, концептуализация, көркем әлем, автордың әлем суреті, ұлттық дүниетаным, әлемнің тілдік бейнесі.

*N. A. Shakhmetova¹, A. Zh. Anesova², K. T. Sarbasova³

^{1,3}Astana International University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 21.01.25.

Received in revised form 27.01.25.

Accepted for publication 26.05.25.

SOMATISMS IN THE AUTHORIAL WORLDVIEW OF S. YESENIN AND M. ZHUMABAEV

Based on an analytical review of the scientific literature devoted to the research problem, this article identifies the signs of somatic units, the study of which determines the relevance of the chosen topic. The authors delve into the symbolic and mythological dimensions of the somatism «глаз / көз» (eye) as reflected in Russian and Kazakh linguistic cultures. Particular attention is given to the poetic interpretation of the somatism «глаз / көз» (eye) in the works of two iconic poets, S. Yesenin and M. Zhumabayev, whose creations serve as vivid reflections of the spiritual and artistic aspirations of their time. The study identifies both commonalities and distinctive individual traits in the somatic perception of the artistic worlds shaped by these literary figures. Additionally, it demonstrates how the universal symbol of vision is reimagined through the prism of national traditions, enriching the cultural heritage of each people with unique nuances and meanings.

Keywords: anthropocentric paradigm, somatism, conceptualization, artistic world, individual-authorial worldview, national perception, linguistic worldview.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдирасилова Гульмира Қалыбаевна, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: ab.gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3240-6542>

Абикенова Гулнафис Токеновна, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық факультеті, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей қ., 071404, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2177-0170>

Абилдаева Айгуль, докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhylykbaibai.phd@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6241-4027>

Адаева Ермек Сабырбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Назарбаев университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Аймұхамбет Жанат, философия ғылымдарының докторы, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_zhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Айтбенбетова Айгул Кадиржановна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aitbenbetova74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1645-5670>

Акжигитова Асель Шералиевна, PhD, доцент м.а., шетел филологиясы кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aakzhigitova@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-3509-6650>

Амренов Адилбек Даутбекович, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: adilbek.61@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8705-599X>

Анесова Альбина Женисовна, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anesova_albina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2338-0996>

Асанбаева Сәуле, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық

университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9156-3412>

Ахметова Айгуль Манаповна, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160012, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_aygul.72@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8976-2151>

Ахтаева Нағима Хабдрашитқызы, философия (PhD) докторы, қауымд. профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Аяпбергенов Булат Кабиденович, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bolat06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5327-9058>

Әбу Арыстан Серікпайұлы, PhD докторанты, «Аударма ісі» мамандығы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: abu.a_98@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2254-5104>

Әл-Рубайя Али Гомар Али, филология магистрі, доцент, білім беру департаменті, Дияла, 32016, Ирак Республикасы, e-mail: Mdd643@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-0392-8297>

Әубәкір Самал Советқызы, (PhD) философия докторы, жалпы білім беру пәндері департаментінің сеньор-лекторы, Astana IT University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 1992aub@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3255-481X>

Баекеева Айнұр Толыбайқызы, «Аударма ісі» мамандығы бойынша PhD, Teaching Professor, Maqsut Narikbayev University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abitovad@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6072-1860>

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Бәкітов Айтқали, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, дипломатиялық аударма кафедрасы, халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bakitov77aitkali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5461-7394>

Бегетаева Гульнара Маликовна, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы атындағы

Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: lovegulgargul@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-0149-7800>

Бейсембаева Гульшат Зейнелхабиденқызы, философия докторы, шетел филологиясы кафедрасының м.а. доценті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: vip.beysembaeva@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4024-6470>

Берикбол Таслима, лектор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: berikbol.taslima@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>

Беркенова Рабиға Ағабекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Педагогика факультеті, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: agabekkyzy_rabiga@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3830-1648>

Бибекков Қаныш Тлеужанұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2850-9637>

Бисенғали Зинол-Қабден Қабиұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: zinolgabden@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1503-2737>

Гарибова Махтоб Азизбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тәжік ұлттық университеті, Душанбе қ., 734025, Таджикистан Республикасы, e-mail: mahtob1974@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3308-4403>

Гафиатулина Юлия Олеговна, филология магистрі, оқытушы (ассистент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: julia.g777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0733-8567>

Дәрібаев Самал Дәрібайұлы, Филология ғылымдарының кандидаты, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050075, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal.daribaev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3551-770X>

Дәуренбекова Лаура Ноғайбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2590-1898>

Джакыпбекова Мамиля Турғамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Джумакулова Әлия Бақытжанқызы, PhD студент, Филология факультеті: шетел филологиясы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050005, Қазақстан Республикасы, e-mail: jumakulovaaliya@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-6049-8977>

Дүйсенғазы Серікзат Максұтұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, декан Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: duisengazy_sm@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5479-5505>

Елеужанова Акмарал Куанышпекқызы, докторанты, 1 курс, шетел филологиясы кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: yeleuzhanova94@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-7565-3048>

Еликпаев Серик Төлеубаевич, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Филология және журналистика» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: serik.elikbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9091-6391>

Ермекова Жанаргүл Базарбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010011, Қазақстан Республикасы, e-mail: jermekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-4702-9686>

Еспекова Ләззат Әубәкірқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, қазақ тіл білімі кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>

Жакупова Самал Серикқызы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: alibisamal@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4978-8359>

Жамбаева Жанар Абинсериковна, филология ғылымдарының докторы, қауымд. профессор, Филология факультеті, Еуразия ұлттық университеті. Л. Н. Гумилева, Астана қ., 101400, Қазақстан Республикасы, dzhambaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3080-1194>

Жанжигитов Сырым Жанмуратович, PhD, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Филология факультеті, Астана қ., 010000,

Қазақстан Республикасы, e-mail: syrymphyd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

Жанұзакова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Жилкелди Нұрбану Жомартқызы, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология факультеті, Алматы қ., 050005, Қазақстан Республикасы, nurbanuzhk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-4894-8217>

Жумашева Анара Шариповна, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Шетел филологиясы» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anara-zhash@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2552-6565>

Журавлева Елена Александровна, филология магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: milsoph_1982@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1090-1358>

Жұмағұл Сағымбай Ботпайлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, Филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Ибраева Жанарқа Бакибайқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Имангазина Айгул Абибуллаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigul_nurasyil@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6335-7179>

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Калиев Серик Акрамович, докторанты, 2-курс, «Әдебиеттану» 8D058 мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: serik.kaliev.a@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6094-0066>

Капаган Энвер, филология бағытының философия PhD докторы, Болу Абант Иззет Байсал университеті, Болу, 14030, Түркия Республикасы, e-mail: enverkapan@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4647-1863>

Карипжанова Айнұр Оралқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, «Филология» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainurok1974@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5536-339X>

Кенес Барысгүл Ерланқызы, PhD докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: barysgul221196@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5424-3505>

Кильдибекова Бибигүл Еркеновна, білім беру магистрі, филология ғылымдарының кандидаты (РФ), аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1128-6334>

Клюшина Зоя Владимировна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Шетел филология» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1443-7193>

Копбаева Жұлдыз Турсынбаевна, 8D02301 – «Филология» БББ бойынша 2-курс докторанты, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: phd_kopbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-7870-4315>

Крымова Лариса Ракишевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 01000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Nazik_90ak@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0002-7691>

Кудеринова Аида Гавдылбариевна, «Шетел филология» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Aida.sarlybayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-8530-2970>

Кукенова Гульжихан Ануарбековна, Гуманитарлық факультеті, С. Сейфуллин атындағы КАТЗУ, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 0102bsgk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6503-0698>

Кулахметова Мергуль Сабитовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Култанбаева Нургүл Калдыгуловна, PhD, аға оқытушы, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nuryku76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Куратова Ольга Анатольевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050005, Қазақстан Республикасы, k-olga55@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2394-9115>

Курманова Зауреш Кенесовна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kurmt06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5253-3533>

Курманова Зауреш Кенесовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық факультеті, С. Сейфуллин атындағы КАТЗУ, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zauresh.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5253-3533>

Кыяхметова Шара Асетовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Қалдыбай Бақытгүл Нұрланқызы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050075, Қазақстан Республикасы, e-mail: bakytgul_phd@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2095-1784>

Қамбарова Бекзат Ғабитқызы, 8D02301 - «Филология» БББ бойынша 2-курс докторанты, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: gabitqyzy96@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-6153-4934>

Қапасова Бақытгүл Қасымбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Филология және журналистика» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров

университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapasova1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5131-1103>

Қарағойшиева Данель Алмасбековна, Филология ғылымдарының кандидаты, PhD, аға оқытушы, Филология факультеті: шетел филологиясы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050005, Қазақстан Республикасы, e-mail: karagoishiyeva.daneliya@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8814-8768>

Қожас Дина Алтынбекқызы, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapar.dina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1306-7249>

Қожахметова Гүлим Бақберовна, PhD, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071417, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulim_bakberovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8346-3996>

Қожахметова Фарида Бахытжанқызы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, Тілдік пәндер кафедрасы, С. Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Kozhakhmetova.farida@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5629-4422>

Құлжанова Бақытгүл Райханқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahit777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>

Құсайынова Тұрсынхан Сердалиевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 01000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tkussainova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-2753-4146>

Мамырбек Гүлфар Мәжитқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulfar76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

Манас Әйгерім Батырджанқызы, магистрант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: manas.aigerim03@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7162-2290>

Маслова Валентина Абрамовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, П. М. Машеров атындағы Витебск мемлекеттік университеті, Витебск қ., 210038, Беларусь Республикасы, e-mail: mvaviv@tut.by, <https://orcid.org/0000-0001-8717-9231>

Мингазова Ляйля Ихсановна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан Федералды университеті, Қазан қ., 420008, Ресей

Федерациясы, e-mail: Liyailya.Mingazova@kpfu.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5116-1419>

Молдабаева Зухра Мирамбековна, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: shadi_777_77@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0560-7007>

Монгилёва Наталья Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, шетел филологиясы кафедрасы, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 77772456222@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2150-2312>

Мурзинова Айгүл Серікқызы, PhD, қауымд. проф. м.а., Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: msai2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

Мусинова Гульмира Султангазыевна, PhD, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071417, Қазақстан Республикасы, e-mail: g.musinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0567-3787>

Накибаева Назерке Тохтарбаевна, «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: solnce_naz19@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1377-113X>

Несипбекова Арай Сметовна, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының докторанты, филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100000-100030, Қазақстан Республикасы, e-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9226-238X>

Нұрбаева Анар Нұрланқызы, 8D02303 «Филология» ББ бойынша докторант, Гуманитарлық факультеті, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: Nurbaeva.1986@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4852-0940>

Нұрғазина Айман Бекенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 101400, Қазақстан Республикасы, e-mail: v-taisova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1042-5670>

Оразғалиева Лаура Муратбековна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Astana IT University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7795-1339>

Османова Зейнеп Жалалиевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. Профессор, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КеАҚ, Алматы қ., 050002 Қазақстан Республикасы, e-mail: zeinep1975@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9667-8219>

Оспанов Еділбай Төлебайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: yedilbay.ospan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

Отарбаева Ғазиза Нұрахметовна, PhD, Педагогика және гуманитарлық ғылымдар факультеті, SDU University, Қаскелең қ., 040900, Қазақстан Республикасы, e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3557-9070>

Өтемісова Гүлмира Жеткергенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Тіл білімі кафедрасы, Филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: Gumi_kaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8380-7288>

Погожева Елена Юрьевна, PhD доктор, қауымд. профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: pogosheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8100-633X>

Салқынбай Анаркүл Бекмырзақсыз, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сарбасова Камила Талгатовна, «Орыс тілі және әдебиеті» білім бағдарламасын 4 курс студенті, «Астана» Халықаралық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kamilasarbасова19@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4997-184X>

Саурбаев Ришат Жүркенұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>

Селезнева Ксения Сергеевна, аға оқытушы, «Шетел филология» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: happy_me@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9058-887X>

Смагулов Жандос Қожахметұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100000-100030, Қазақстан Республикасы, e-mail: jandossmagulov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8778-1601>

Смаилова Анар Шабазовна, педагогика ғылымының магистрі, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100001, Қазақстан Республикасы e-mail: sonti70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>

Солтанаева Еркінгүл Молотовна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulkataim!@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8273-3571>

Сыздықова Гүлбаршын Олжабайқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, профессоры м.а., қазақ тіл білімі кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: go.syzdykova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>

Талипова Асем Фаруковна, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>

Талыбова Яна Сергеевна, «Шетел филология» мамандығы бойынша докторант (ағылшын тілі), Шетел филологиясы кафедрасы, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ya.talybova@gmail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2723-7052>

Тлеубердина Гульден Токатовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Токсанбаева Тілектес Жанабергеновна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: toksanbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>

Төлебаева Құралай Токтарқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071417, Қазақстан Республикасы, e-mail: tulebaeva82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>

Туймебекова Алия Абзелбековна, «Қазақ филологиясы» бойынша докторант, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: atuymebekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9642-4048>

Тұрар Алима Ғалымжанқызы, «Қазақ тілі және әдебиеті» мамандығы бойынша магистрант, Филология факультеті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: alima.turar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0914-416X>

Тяжина Елена Балтабекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, мшетел тілдері кафедрасы, Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық

ғылыми-зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: helene_32@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-0091-6841>

Хабиева Алмагүл Алтайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8622-021X>

Хасанова Мольдир Талгатовна, «8D02306 – Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: moldir.khassanova1991@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7422-6535>

Хасенова Зарина, магистрант, халықаралық қатынастар кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zarinaj710@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-3908-2988>

Худиева Севда Рамизовна, PhD доктор, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8420-8850>

Шалғынбекова Аяужан Бауыржанқызы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебі, Өлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ayauuzhan@mail.ru@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9907-3327>

Шарипова Мадина Қуанайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 01000, Қазақстан Республикасы, e-mail: madina_pgu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9740-9624>

Шахметова Назира Ахановна, филология ғылымдарының кандидаты, Педагогикалық институтының қауымдастырылған профессоры, «Астана» Халықаралық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: n.shakhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5003-0385>

Шахарман Әйгерім Пішенбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доценті, филология кафедрасы, PhD, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Shaharman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Шойбекова Газиза Бейсенбековна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдирасилова Гульмира Қалыбаевна, кандидат филологических наук, и.о. профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: ab.gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3240-6542>

Абикенова Гулнафис Токеновна, кандидат филологических наук, Гуманитарный факультет, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071404, Республика Казахстан, e-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2177-0170>

Абилдаева Айгул, докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhylkybai.phd@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6241-4027>

Адаева Ермек Сабырбаевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Назарбаев университет, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Аймухамбет Жанат, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: a_zhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Айтбенбетова Айгул Кадиржановна, кандидат филологических наук, доцент, Факультет филологии, Актобинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: aitbenbetova74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1645-5670>

Акжигитова Асель Шералиевна, PhD, доцент (м.а.), кафедра зарубежной филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aakzhigitova@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-3509-6650>

Аль-Рубайи Али Гомар Али, магистр филологии, доцент, Управление образования, Дияла, 32016, Республика Ирак, e-mail: Mdd643@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-0392-8297>

Амренов Адилбек Даутбекович, кандидат филологических наук, профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: adilbek.61@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8705-599X>

Анесова Альбина Женисовна, ассоц. профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anesova_albina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2338-0996>

Асанбаева Сауле, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9156-3412>

Аубакир Самал Советовна, доктор философии (PhD), сеньор-лектор, департамент общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: 1992aub@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3255-481X>

Ахметова Айгуль Манаповна, ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160012, Республика Казахстан, e-mail: a_aygul.72@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8976-2151>

Ахтаева Нагима Хабдрашитовна, доктор (PhD) философии, ассоц. профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Аяпбергенев Булат Кабиденевич, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bolat06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5327-9058>

Әбу Арыстан Серікпайұлы, докторант, специальность «Переводческое дело», Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: abu.a_98@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2254-5104>

Баскеева Айнура Толыбаевна, PhD, специальность «Переводческое дело», Teaching Professor, Maqsut Narikbayev University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: abitovad@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6072-1860>

Бакитов Айткали, кандидат филологических наук, доцент, кафедра дипломатического перевода, Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: bakitov77aitkali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5461-7394>

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Бегетаева Гульнара Маликовна, докторант, специальность «Иностранная филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: lovegulnargul@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-0149-7800>

Бейсембаева Гүлшат Зейнелхабиденовна, доктор философии, и.о. доцента, кафедра иностранной филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: vip.beysembaeva@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4024-6470>

Берикбол Таслима, лектор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: berikbol_taslima@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>

Беркенова Рабига Агабеккызы, кандидат филологических наук, доцент, Факультет «Педагогика», Международный Таразский университет имени Ш. Муртазы, г. Тараз, Республика Казахстан, e-mail: agabekkyzy_rabiga@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3830-1648>

Бибексов Каныш Тлеужанулы, кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2850-9637>

Бисенгали Зинол-Кабден Кабиевич, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: zinolgabden@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1503-2737>

Гарибова Махтоб Азизбековна, кандидат филологических наук, доцент, Таджикский национальный университет, г. Душанбе, 734025, Республика Таджикистан, e-mail: mahtob1974@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3308-4403>

Гафиатулина Юлия Олеговна, магистр филологии, преподаватель (ассистент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: julia_g777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0733-8567>

Дарибаев Самал Дарибаевич, кандидат филологических наук, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050075, Республика Казахстан, e-mail: samal.daribaev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3551-770X>

Дауренбекова Лаура Нугайбековна, кандидат филологических наук, доцент, Евразийский гуманитарный институт имени А. Кусайнова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2590-1898>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Джамбаева Жанар Абинсериковна, доктор филологических наук, ассоц. профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 101400, Республика Казахстан, e-mail: dzhambaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3080-1194>

Джумакулова Алия Бакытжановна, студент PhD, Филологический факультет: Иностранная филология, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050005, Республика Казахстан, e-mail: jumakulovaaliya@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-6049-8977>

Дүйсенғазы Серікзат Максұтович, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, декан, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: duisengazy_sm@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5479-5505>

Елеужанова Акмарал Куанышпековна, докторант, 1 курс, кафедра иностранной филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана. 010000, Республика Казахстан, e-mail: yeleuzhanova94@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-7565-3048>

Еликпаев Серик Төлеубаевич, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Филология и журналистика», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: serik.elikbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9091-6391>

Ермекова Жанаргүл Базарбаевна, ст. преподаватель, Кафедра казахского и русского языков, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010011, Республика Казахстан, e-mail: j.ermekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-4702-9686>

Еспекова Лязат Аубакировна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>

Жакупова Самал Сериковна, докторант, образовательная программа «Казахский язык и литература», Факультет филология, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: alibisamal@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4978-8359>

Жанжигитов Сырым Жанмуратович, PhD, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: syrymphd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

Жанузакова Куралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский

педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Жилкелди Нұрбану Жомартқызы, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050005, Республика Казахстан, e-mail: nurbanuzhk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-4894-8217>

Жумагул Сагымбай Ботпаевич, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>

Жумашева Анара Шариповна, доктор филологических наук, профессор, кафедра иностранной филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anara-zhash@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2552-6565>

Журавлева Елена Александровна, магистр филологии, ст. преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: milsoph_1982@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1090-1358>

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Ибраева Жанарка Бакибаевна, кандидат филологических наук, доцент, Филологический факультет, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Имангазина Айгул Абибуллаевна, кандидат филологических наук, доцент, Факультет филологии, Актобинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: aigul_nurasyl@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6335-7179>

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Калдыбай Бакытгул Нурлановна, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050075, Республика Казахстан, e-mail: bakytgul_phd@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2095-1784>

Калиев Серик Акрамович, докторант, 2 курс, специальность 8D058 «Литературоведение», Казахский национальный университет

имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: serik.kaliev.a@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6094-0066>

Камбарова Бекзат Габитовна, докторант, 2 курс, ОП 8D02301-«Филология», Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: gabitzzy96@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-6153-4934>

Капаган Энвер, доктор философии PhD филологического направления, университет Боу Абант Иззет Байсал, г. Боу, 14030, Турецкая Республика, e-mail: enverkapan@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4647-1863>

Капасова Бахытгуль Касымбаевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Филология и журналистика», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kapasova1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5131-1103>

Карагойшиева Дanelь Алмасбековна, кандидат филологических наук, доктор философии, ст. преподаватель, Филологический факультет: Иностранная филология, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050005, Республика Казахстан, e-mail: karagoishiyeva.daneliya@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8814-8768>

Карипжанова Айнура Ораловна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ainurok1974@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5536-339X>

Кенес Барысгуль Ерлановна, PhD докторант, Факультет филологии, НАО «Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: barysgul221196@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5424-3505>

Кильдибекова Бибигуль Еркеновна, магистр образования, кандидат филологических наук (РФ), ст. преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1128-6334>

Клюшина Зоя Владимировна, магистр филологических наук, ст. преподаватель, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1443-7193>

Кожас Дина Алтынбековна, докторант по специальности «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kapar.dina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1306-7249>

Кожрахметова Гулим Бакберовна, PhD, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071417, Республика Казахстан, e-mail: gulim_bakberovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8346-3996>

Кожрахметова Фарида Бахытжановна, ст. преподаватель, Кафедра языковых дисциплин, Казахский национальный медицинский университет имени С. Д. Асфендиярова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: Kozhakhmetova.farida@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5629-4422>

Копбаева Жулдыз Турсынбаевна, докторант, 2 курс, ОП 8D02301-«Филология», Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: phd_kopbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-7870-4315>

Крымова Лариса Ракишевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 01000, Республика Казахстан, e-mail: Nazik_90ak@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0002-7691>

Кудеринова Аида Гавдылбариевна, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет филологии, Евразийский Национальный Университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: Aida.sarlybayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-8530-2970>

Кукунова Гульжихан Ануарбековна, кандидат филологических наук, профессор, Гуманитарный факультет, НАО «КАТЗУ имени С. Сейфуллина», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: 0102bsgk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6503-0698>

Кулахметова Мергуль Сабитовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Высшая школа гуманитарных наук, НАО Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, 140008, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Кулжанова Бакытгуль Райхановна, кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: bahit777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>

Култанбаева Нургул Калдыгуловна, PhD, старший преподаватель. Факультет филологии, Актыбинский региональный университет имени К. Жубанова, 030000, Республика Казахстан, e-mail: nuryku76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Куратова Ольга Анатольевна, кандидат филологических наук, доцент, Факультет филологии, Казахский национальный университет

имени аль-Фараби, г. Алматы, 050005, Республика Казахстан, e-mail: k-olga55@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2394-9115>

Курманова Зауреш Кенесовна, кандидат филологических наук, профессор, Гуманитарный факультет, НАО «КАТЗУ имени С. Сейфуллина», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zauresh.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5253-3533>

Курманова Зауреш Кенесовна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kurm06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5253-3533>

Кусаинова Турсынхан Сердалиевна, кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 01000, Республика Казахстан, e-mail: tkussainova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-2753-4146>

Кыяхметова Шара Асетовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Мамырбек Гульфар Мажитовна, кандидат филологических наук, заведующая отдела Культуры речи, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: gulfar76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

Манас Айгерим Батырджановна, магистрант, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: manas.aigerim03@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7162-2290>

Маслова Валентина Абраамовна, доктор филологических наук, профессор, Витебский государственный университет имени П. М. Машерова, г. Витебск, 210038, Республика Беларусь, e-mail: mvavit@tut.by, <https://orcid.org/0000-0001-8717-9231>

Мингазова Ляйля Ихсановна, доктор филологических наук, профессор, Казанский Федеральный университет, г. Казань, 420008, Российская Федерация. e-mail: Lyailya.Mingazova@kpfu.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5116-1419>

Молдабаева Зухра Мирамбековна, старший преподаватель, Факультет филологии, Актыбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: shadi_777_77@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0560-7007>

Монгилёва Наталья Викторовна, кандидат филологических наук, ассоц. Профессор, кафедра иностранной филологии, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000,

Республика Казахстан, e-mail: 77772456222@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2150-2312>

Мурзинова Айгуль Сериковна, PhD, и.о. ассоц. профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: msai2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

Мусинова Гульмира Султангазыевна, PhD, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071417, Республика Казахстан, e-mail: g.musinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0567-3787>

Накибаева Назерке Тохтарбаевна, докторант, специальность «Литературоведение», филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: solnce_naz19@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1377-113X>

Несипбекова Арай Сметовна, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Филологический факультет, КарУ имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000-100030, Республика Казахстан, e-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9226-238X>

Нурбаева Анар Нурлановна, докторант, ОП 8D02303 «Филология», «Alikhan Bokeikhan University» УО, Гуманитарный факультет, г. Семей, 071410, Республика Казахстан, e-mail: Nurbaeva.1986@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4852-0940>

Нургазина Айман Бекеновна, кандидат филологических наук, доцент, филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 101400, Республика Казахстан, e-mail: v-taisova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1042-5670>

Оразгалиева Лаура Муратбековна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Astana IT University, г. Астана, 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7795-1339>

Османова Зейнеп Жалалиевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050002, Республика Казахстан, e-mail: zeinep1975@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9667-8219>

Оспанов Едилбай Төлебаевич, кандидат филологических наук, Филологический факультет, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: yedilbay.ospan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

Отарбаева Ғазиза Нұрахметовна, PhD, Факультет Педагогика и гуманитарных наук, SDU University, г. Каскелен, 040900, Республика Казахстан, e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3557-9070>

Погожева Елена Юрьевна, доктор PhD, ассоц. профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: pogosheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8100-633X>

Салкынбай Анаркул Бекмырзақызы, доктор филологических наук профессор, кафедра «Казахское языкознание имени А. Байтұрсынулы», Факультет «Филология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сарбасова Камила Талғатовна, студентка, 4 курс, ОП «Русский язык и литература», Международный университет «Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kamilasarbasova19@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4997-184X>

Саурбаев Ришат Жүркенович, доктор филологических наук, профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>

Селезнева Ксения Сергеевна, ст. преподаватель, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: happy_me@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9058-887X>

Смағұлов Жандос Қожахметұлы, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, КарУ имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000-100030, Республика Казахстан, e-mail: jandossmagulov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8778-1601>

Смаилова Анар Шабазовна, магистр педагогических наук, Карагандинский исследовательский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100001, Республика Казахстан, e-mail: sonti70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>

Солтанаева Еркінгуль Молотовна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: gulkataim!@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8273-3571>

Сыздыкова Гульбаршин Олжабаевна, доктор филологических наук, доцент, и.о. профессора, кафедра казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: go.syzydykova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>

Талипова Асем Фаруковна, докторант, специальность «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>

Талыбова Яна Сергеевна, докторант, специальность «Иностранная филология» (английский язык), Кафедра иностранной филологии, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: ya.talybova@gmail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2723-7052>

Тлеубердина Гульден Токатовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Кокшетауский университет, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Тоқсанбаева Тілектес Жаңабергенқызы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана 010000, Республика Казахстан, e-mail: toksanbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>

Түймебекова Алия Абзелбековна, докторант, «Казахская филология», Факультет «Филология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: atuymebekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9642-4048>

Түлбаева Куралай Токтаровна, кандидат филологических наук, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071417, Республика Казахстан, e-mail: tulebaeva82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>

Тұрар Алима Галымжановна, магистрант, специальность «Казахский язык и литература», Факультет филология, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: alima.turar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0914-416X>

Тяжина Елена Балтабековна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, кафедра иностранных языков, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: helene_32@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-0091-6841>

Утемисова Гульмира Жеткергеновна, кандидат филологических наук, ст. Преподаватель, кафедра Языкознания, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республики Казахстан, e-mail: Gumi_kaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8380-7288>

Хабиева Алмагуль Алтаевна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8622-021X>

Хасанова Мольдир Талгатовна, докторант, специальность «8D02306 – Иностранная филология», Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: moldir.khassanova1991@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7422-6535>

Хасенова Зарина, магистрант, кафедра международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: zarinaj710@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-3908-2988>

Худиева Севда Рамизовна, доктор PhD, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8420-8850>

Шалғынбекова Аяужан Бауыржановна, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ayauuzhan@mail.ru@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9907-3327>

Шарипова Мадина Куанаевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 01000, Республика Казахстан, e-mail: madina_pgu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9740-9624>

Шахметова Назира Ахановна, кандидат филологических наук, ассоц. Профессор, Педагогический институт, Международный университет «Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: n.shakhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5003-0385>

Шахарман Айгерим Пшенбаевна, кандидат филологических наук, PhD, доцент, кафедра филологии, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: Shaharman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Шойбекова Газиза Бейсенбековна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdirassilova Gulmira Kalybaevna, Candidate of Philological Sciences, Acting Professor, Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: ab.gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3240-6542>

Abikenova Gulnafis Tokenovna, Candidate of Philology, Faculty of Humanities, «Alikhan Bokeikhan University» EP, Semei, 071404, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2177-0170>

Abildayeva Aigul, PhD student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhylkybai.phd@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6241-4027>

Abu Arystan Serikpayuly, PhD Student in Translation Studies, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: abu.a_98@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-2254-5104>

Adayeva Yermek Sabyrbayevna, Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, Nazarbayev University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Aimukhambet Zhanat, Doctor of Philology, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_zhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Aitbenbetova Aigul, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, K. Zhubayev Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aitbenbetova74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1645-5670>

Akhmetova Aygul, senior lecturer, South Kazakhstan University named after M. Auezov; Shymkent, 160012, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_aygul.72@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8976-2151>

Akhtaeva Nagima Khabdrashitovna, Doctor of Philosophy, associated professor, NCAS «Pavlodar pedagogical University named after Alkey Margulan», Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Akzhigitova Assel Sheraliyevna, PhD, Acting Associate Professor at the Department of Foreign Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aakzhigitova@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-3509-6650>

Al-Rubaiyai Ali Gomar Ali, master of Philology, associate professor, Department of Education, Diyala, 32016, Republic of Iraq, e-mail: Mdd643@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-0392-8297>

Amrenov Adilbek Dautbekovich, Candidate of Philological Sciences, Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: adilbek.61@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8705-599X>

Anesova Albina Zhenisovna, Associate professor, Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anesova_albina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2338-0996>

Asanbaeva Saule, Candidate of philological sciences, associate professor, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Teacher Training University» NCJSC, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9156-3412>

Aubakir Samal Sovetovna, Ph.D., Senior Lecturer at the Department of General Education Disciplines, Astana IT University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 1992aub@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3255-481X>

Ayapbergenov Bulat, Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bolat06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5327-9058>

Bakitov Aitkali, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of diplomatic translation department, faculty of international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bakitov77aitkali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5461-7394>

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Bayekeyeva Ainur, PhD in Translation Studies, Teaching Professor, Maqсут Narikbayev University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abitovad@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6072-1860>

Begetayeva Gulnara Malikovna, doctoral student of «Foreign Philology», Faculty of Philology, Eurasian National University after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: lovegulnargul@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-0149-7800>

Berikbol Taslima, lecturer, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: berikbol_taslima@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>

Berkenova R. A., Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, International Taraz University named after Sh. Murtaza, Taraz, Republic of

Kazakhstan, e-mail: agabekkyzy_rabiga@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3830-1648>

Beysembaeva Gulshat Zeinelhabidenovna, Doctor of Philosophy, Acting Associate Professor of the Department of Foreign Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: vip.beysembaeva@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4024-6470>

Bibekov Kanysh, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2850-9637>

Bisengeli Zinol-Kabden Kabiuly, doctor of philology, professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: zinolgabden@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1503-2737>

Daribaev Samal Daribaevich, candidate of Philology, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050075, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal.daribaev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3551-770X>

Daurenbekova Laura Nugaibekovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Eurasian Humanitarian Institute named after A. Kusainov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2590-1898>

Duysengazy Serikzat Maksutovich, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: duysengazy_sm@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5479-5505>

Dzhambayeva Zhanar Abinserikovna, Doctor of Philology, Associate Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 101400, Republic of Kazakhstan, dzhambaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3080-1194>

Espekova Lyazzat Aubakirovna, candidate of philological sciences, associate professor of the Department of Kazakh Linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>

Gafiatulina Yuliya Olegovna, Master of Philology, teaching assistant, Faculty of Humanities and Social Sciences, non-profit joint-stock company «Toraighyrov university», Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: julia_g777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0733-8567>

Garibova Mahtob Azizbekovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Tajik National University, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan, e-mail: mahtob1974@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3308-4403>

Ibrayeva Zhanarka Bakibaevna, Candidate of Philology Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Imangazina Aigul, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigul_nurasyl@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6335-7179>

Ismagulova Gulnar Kulmukhambetovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Eurasian National University after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Jakypbekova Mamilya, candidate of philological sciences, associate professor, Department of Kazakh language and literature, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Jumakulova Aliya, PhD student, Faculty of Philology: Foreign Philology, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, 050005, Republic of Kazakhstan, e-mail: jumakulovaaliya@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-6049-8977>

Kaldybay Bakytgul Nurlanovna, doctoral student in «Kazakh language and literature», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050075, Republic of Kazakhstan, e-mail: bakytgul_phd@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2095-1784>

Kaliyev Serik Akramovich, 2nd year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, specialty 8D058 «Literary Studies», Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: serik.kaiyev.a@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6094-0066>

Kambarova Bekzat Gabitovna, 2nd year doctoral student in OP 8D02301 - «Philology», Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: gabityzy96@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-6153-4934>

Kapagan Enver, Doctor of Philosophy PhD in Philology, Bolu Abant Izzet Baysal University, City Bolu, 14030, Republic of Turkey, e-mail: enverkapagan@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4647-1863>

Kapasova Bakhytgul Kasymbaevna, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Philology and Journalism, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of

Kazakhstan, e-mail: kapasova1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5131-1103>

Karagoishiyeva Danel Almasbekovna, Candidate of Philological Sciences, PhD, Senior Lecturer, Faculty of Philology: Foreign Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050005, Republic of Kazakhstan, e-mail: karagoishiyeva.daneliya@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8814-8768>

Karipzhanova Ainur Oralovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of «Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainurok1974@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5536-339X>

Kenges Barysgul, PhD student, Faculty of Philology, NJSC «Eurasian National University named after L. N. Gumilyov», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: barysgul221196@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5424-3505>

Khabiyeva Almagul Altayevna, Candidate of Philological Sciences, Leading Researcher, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8622-021X>

Khassanova Moldir Talgatovna, doctoral student on «8D02306 Foreign Philology» specialty, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: moldir.khassanova1991@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7422-6535>

Khassenova Zarina, Master's degree student, International Relations Department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zarinaj710@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-3908-2988>

Khudiyeva Sevdal Ramizovna, Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, non-profit joint-stock company «Toraighyrov university», Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8420-8850>

Kildibekova Bibigul Erkenovna, Master of Education, Candidate of Philology (RF), Senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1128-6334>

Klyushina Zoya, Master of Philological Sciences, Senior lecturer of the «Foreign philology» department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1443-7193>

Kopbayeva Zhuldyz Tursynbayevna, 2nd year doctoral student in OP 8D02301 - «Philology», Institute of Philology, Kazakh National Women's teacher training University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: phd_kopbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-7870-4315>

Kozhakhmetova Farida Bakhytzhonovna, Senior lecturer at the Department of Language Disciplines, S. D. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Kozhakhmetova.farida@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5629-4422>

Kozhakhmetova Gulim Bakberovna, PhD, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071417, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulim_bakberovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8346-3996>

Kozhas Dina Altynbekovna, Doctoral student, specialty «Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapar.dina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1306-7249>

Krymova Larisa Rakishevna, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 01000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Nazik_90ak@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0002-7691>

Kuderinova Aida Gavdylybariyevna, PhD student in Foreign Philology, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Aida.sarlybayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-8530-2970>

Kukenova Gulzhikhan Anuarbekovna, Candidate of Philology, professor, Faculty of Humanities, S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 0102bsgk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6503-0698>

Kulakhmetova Mergul Sabitovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical Margulan university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Kultanbayeva Nurgul, PhD, Faculty of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nuryku76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Kulzhanova Bakytgul, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahit777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>

Kuratova Olga, Candidate of philological sciences, docent, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050005, Republic of Kazakhstan, e-mail: k-olga55@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2394-9115>

Kurmanova Zaurech Kenesovna, Candidate of Philology, professor, Faculty of Humanities, S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zauresh.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5253-3533>

Kurmanova Zauresh Kenesovna, Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kurm06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5253-3533>

Kusainova Tursynkhan Serdalievna, candidate of philological sciences, associate professor, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 01000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tkussainova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-2753-4146>

Kyyakhmetova Shara, candidate of philological sciences, associate professor, Department of Kazakh language and literature, Faculty of Humanities, Zhetysay University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Mamyrbek Gulfar Mazhitovna, Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of Speech Culture, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulfar76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

Manas Aigerim Batyrjanovna, Master's student, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: manas.aigerim03@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7162-2290>

Maslova Valentina Abrahamovna, Doctor of Philology, Professor, Vitebsk State University named after P. M. Masharov, Vitebsk, 210038, Republic of Belarus, e-mail: mvavit@tut.by, <https://orcid.org/0000-0001-8717-9231>

Mingazova Layla Ihsanovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, 420008, Russian Federation, e-mail: Lyailya.Mingazova@kpfu.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5116-1419>

Moldabayeva Zukhra, Senior lecturer, Faculty of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: shadi_77_77@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0560-7007>

Mongilyova Natalya Viktorovna, Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Department of Foreign Philology, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 77772456222@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2150-2312>

Murzinova Aigul, PhD, associate Professor, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Teacher Training University» NCJSC, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: msai2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

Mussinova Gulmira Sultangazyevna, PhD, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071417, Republic of Kazakhstan, e-mail: g.musinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0567-3787>

Nakibayeva Nazerke, Doctoral student in the specialty «Literary Studies», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: solnce_naz19@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1377-113X>

Nessipbekova Aray Smetovna, doctoral student in «Kazakh language and literature», Faculty of Philology, Karaganda Buketov University, Karaganda, 100000-100030, Republic of Kazakhstan, e-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9226-238X>

Nurbaeva Anar Nurlanovna, doctoral student in OP 8D02303 «Philology», Faculty of Humanities, «Alikhan Bokeikhan University» EP, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan, e-mail: Nurbaeva.1986@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4852-0940>

Nurgazina Aiman Bekenovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 101400, Republic of Kazakhstan, e-mail: v-taisova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1042-5670>

Orazgaliyeva Laura Muratbekovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of General Education disciplines, Astana IT University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: lauraorazgaliyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7795-1339>

Osmanova Zeinep Zhalalievna, Candidate of philological sciences, associated professor, NCAS «Kazakh National Pedagogical University named after Abai», Almaty, 050002, Republic of Kazakhstan, e-mail: zeinep1975@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9667-8219>

Ospanov Edilbay Tulebayevich, candidate of philological Sciences, Faculty of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: yedilbay.ospan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

Otarbaeva Gaziza, PhD, Faculty of Pedagogy and Humanities, Al-Farabi SDU University, Kaskelen, 040900, Republic of Kazakhstan, e-mail: gaziza.otarbayaeva@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3557-9070>

Pogozheva Elena Yurjevna, Doctor of Philosophy (PhD), associate professor, faculties of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: pogosheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8100-633X>

Salkynbai A. B., Doctor of Philology, Professor, Department of «Kazakh Linguistics named after A. Baitursynuly», Faculty of Philology, Al-Farabi

Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Sarbasova Kamila Talgatovna, 4th year student of the educational program «Russian language and literature», Astana International University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kamilasarbasova19@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4997-184X>

Saurbayev Rishat Zhurkenovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>

Selezneva Xeniya, Senior lecturer of the department «Foreign philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: happy_me@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0000-9058-887X>

Shaharman Aigerim, PhD, Associate Professor of the Department of Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Shaharman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Shakhmetova Nazira Akhanovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Pedagogical Institute, Astana International University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: n.shakhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5003-0385>

Shalgynbekova Ayauzhan Bauyrzhanovna, doctoral student in the specialty «Kazakh language and literature», Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ayauuzhan@mail.ru@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9907-3327>

Sharipova Madina Kuanaevna, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 01000, Republic of Kazakhstan, e-mail: madina_pgu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9740-9624>

Shoibekova Gaziza, Candidate of philological sciences, associate professor, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Teacher Training University» NCJSC, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Smagulov Zhandos Kozhakhmetuly, Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, Karaganda Buketov University, Karaganda, 100000-100030, Republic of Kazakhstan, e-mail: jandossmagulov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8778-1601>

Smailova Anar Shabazovna, Master of Pedagogical Sciences, NCJSC «E. A. Buketov Karaganda Research University», Karaganda, 100001

Republic of Kazakhstan, e-mail: sonti70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>

Soltanayeva Yerkingul Molotovna, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulkataim!@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8273-3571>

Syzdykova Gulbarshin Olzhabaevna, Doctor of Philology, docent, Acting Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: go.syzdykova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>

Talipova Assem Farukovna, doctoral student in «Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>

Talybova Yana Sergeyevna, doctoral student «Foreign Philology» (English), Department of Foreign Philology, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ya.talybova@gmail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2723-7052>

Tleuberdina Gulden Tokatovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Toxsanbayeva Tilektes Zhanabergenovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: toksanbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>

Tuimebekova Aliya, doctoral student «Kazak Philology», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: atuimebekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9642-4048>

Tulebayeva Kuralay Toktarovna, Candidate of Philological Sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071417, Republic of Kazakhstan, e-mail: tulebaeva82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>

Turar Alima Galumzhanovna, graduate student in «Kazakh language and literature», Faculty of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: alima.turar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0914-416X>

Tyazhina Yelena, Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer of foreign languages department, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research

University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: helene_32@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-0091-6841>

Utemisova Gulmira Sederhananya, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Linguistics, Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: Gumi_kaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8380-7288>

Yeleuzhanova Akmaral, a first-year PhD student, Department of Foreign Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: yeleuzhanova94@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-7565-3048>

Yelikpaev Serik Toleubaevich, Professor of the Department of Philology and Journalism, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: serik.elikbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9091-6391>

Yermekova Zhanargul Bazarbaevna, Senior lecturer at the Department of Kazakh and Russian languages, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010011, Republic of Kazakhstan, e-mail: j.ermekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-4702-9686>

Zhakupova Samal Serikovna, doctoral student in the educational program «Kazakh language and literature», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: alibisamal@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4978-8359>

Zhanuzakova Kuralay Temirbekovna, doctor of philology, professor, Institute of philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Zhanzhigitov Syrym Zhanmuratovich, PhD, Faculty of Philology, NJSC «Eurasian National University named after L. N. Gumilyov», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: syrymphd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

Zhilkeldi Nurbanu Zhomartkyzy, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050005, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurbanuzhk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-4894-8217>

Zhumagul Sagymbay Botpaiuly, doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, email: sagymbai.zhumagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>

Zhumasheva Anara, Doctor of Philology, Professor of the Department of Foreign Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov

University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anara-zhash@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2552-6565>

Zhuravleva Elena Alexandrovna, Master of Philology, senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, non-profit joint-stock company «Toraighyrov university», Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: milsoph_1982@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1090-1358>

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 40 000 (қырық мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдасамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 40-тан аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 01 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 01 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 01 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 01 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Өр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliation-ы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 - ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 40 000 (сорок тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 40 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 01 февраля;
- второй квартал до 01 мая;
- третий квартал до 01 августа;
- четвертый квартал до 01 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. *Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) *см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (*жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре*) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подписанные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeyeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Карона, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300– Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeyeva

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексінә сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттарын мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормаларын мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақтылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртебі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзу деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикаций, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 26.05.2025 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2025 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
6,44 МБ RAM
Шартты баспа табағы 36,03. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова
Корректор: Д. А. Кожас
Тапсырыс № 4406

Сдано в набор 26.05.2025 г. Подписано в печать 30.06.2025 г.
Электронное издание
6,44 МБ RAM
Усл. печ. л. 36,03. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова
Корректор: Д. А. Кожас
Заказ № 4406

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz